VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

38. KÖTET

LEVELEK 1891—1892

BUDAPEST 1977

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

38. KÖTET

LEVELEK 1891—1892

BUDAPEST 1977

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (Sorozat)
ISBN 963 09 0839 5

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harmincnyolcadik kötethez

Marx és Engels Műveinek harmincnyolcadik kötete Engels 1891-ben és 1892-ben írt leveleit tartalmazza.

Engels ebben az időben írt levelei képet adnak sokoldalú politikai és tudományos tevékenységéről, a marxizmus elveiért, a nemzetközi munkásmozgalomban való érvényesülésükért, a szocialista pártok internacionalista összefogásáért vívott harcáról. Felmérik a forradalmi munkásmozgalom akkori sikereit, elemzik a tőkés gazdaság fejlődését, jellemzést adnak a politikai pártokról és vezetőikről, értékelik a fontosabb politikai eseményeket.

Engels tudományos munkássága ebben az időben főleg arra irányult, hogy sajtó alá rendezze Marx gazdasági kéziratait, elsősorban a „Tőke" III. kötetét. 1891 és 1892 folyamán a III. kötet V. szakaszának („A kamatozó tőke") utolsó fejezetein dolgozott. Azt tervezte, hogy a III. kötet befejezése után munkába veszi a IV. kötetet, az „Értéktöbblet-elméletek"-et (v. ö. 551. old.).

Nagy gondot fordított Engels a marxi gazdasági tanok propagálására is. Figyelemmel kísérte a „Tőke" visszhangját, szembeszállt a burzsoá és reformista ideológusok hamisításaival és vulgarizálásaival. A szocializmus képviselőitől megkívánta, hogy marxista alapon és magas tudományos színvonalon folytassák a vitát a polgári elméletekkel (v. ö. pl. 1891 márc. 6-i levelét Paul Lafargue-hoz). Sok munkát fordított Marx és a saját írásainak új kiadásaira, fordításaira. Mint Kautskyhoz írt 1891 jún. 29-i leveléből kitűnik, Engelsnek szándékában volt megjelentetni Marx összes műveinek gyűjteményes kiadását.

Engelsnek ebben az időben írt levelei rámutatnak a kapitalizmus fejlődésének új tendenciáira — a termelés és a tőke fokozódó koncentrációjára és a monopóliumok ezzel kapcsolatos növekedésére, a bankok új szerepére, a gazdasági ciklus megrövidülésére és a válságok hevesebbé válására, a tőkés országok között a piacokért és befolyási övezetekért folyó harc éleződésére. E változások következtében az uralkodó osztályok még inkább jobbra tolódtak, egyes országokban nyílt erőszakos elnyomó politikát folytattak a munkásosztály ellen, ettől remélve, hogy megakadályozhatják a munkásmozgalom további fellendülését.

Engels sok levélben foglalkozott a marxista elmélet más kérdéseivel is. Így például Max Oppenheimhoz írt 1891 márc. 24-i, Danyielszonhoz írt 1892 jún. 18-i és Mehringhez írt 1892 szept. 28-i leveleiben a történelmi materializmus fontos tételeit fejlesztette tovább a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az alap és a felépítmény, a gazdaság és a politika közötti kölcsönhatásról stb. Döntő szerepet tulajdonított a proletariátus tudatos, aktív harcának. „...véleményem szerint" – írta például Max Oppenheimnak – „valóban felszabadító lépéseket csak akkor tehetünk, amikor a gazdasági forradalmasodás a munkások nagy tömegét helyzetének tudatára ébreszti és ezzel megnyitja számukra az utat a politikai uralomhoz" (lásd 60–61. old.).

A filozófia történetének tanulmányozása szempontjából igen fontosak a Konrad Schmidthez írt 1891 júl. 1-i és nov. 1-i levelek Hegel értékeléséről. Ugyancsak az 1891 júl. 1-i levélben a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kérdéseinek tudományos kidolgozását illetően Engels óva int az elhamarkodott következtetésektől. Viszont sok olyan konkrét feladatot jelölt meg, amelyeket a proletárforradalomban és a társadalom szocialista átalakítása folyamán meg kell oldani. Rámutatott arra, hogy az új, osztálynélküli társadalom annak eredményeképpen szilárdul meg, hogy fokozatosan, tervszerűen fejlődnek a termelőerők, és hogy a proletárállam számos intézkedése alapjaiban ássa alá a régi termelési módot. De, írta, „hogy *mely* intézkedések lesznek akkor az elsők, az a helyi és a mindenkori viszonyoktól függ majd, arról előre és általánosságban semmit sem lehet mondani" (lásd 60. old.). Érdekes ebből a szempontból Engelsnek Bebelhez írt 1891 okt. 24–26-i és nov. 9–10-i levele, amelyek a munkásosztálynak és pártjának az értelmiséghez való viszonyát is taglalják.

Engels figyelemmel kísérte a tudományok fejlődését, szoros kapcsolatban állt kiváló tudósokkal és hangsúlyozta a forradalmi világnézet és a tudományos haladás összefüggését.

Engels ezekben az években is a forradalmi munkásmozgalom tanácsadója és szellemi vezére volt. Leveleiben általánosította a különböző országok szocialista pártjainak forradalmi tapasztalatait, segített nekik programjuk és taktikájuk kidolgozásában. A taktika kérdései központi helyet foglalnak el a kötetben. Látjuk, hogyan fáradozott Engels a pártok ideológiai és szervezeti megszilárdításán, hogyan nyújtott segítséget a dogmatizmus és a szektásság leküzdéséhez és milyen engesztelhetetlen volt az opportunizmus minden válfajával szemben. Következetesen és elvhűen védelmezte a munkásosztály forradalmi pártjáról szóló tanítást, hirdette az önálló proletár osztálypolitikának, s a párt ideológiai egységének és fegyelmének a szükségességét. Emellett hangsúlyozta, hogy ennek az egységnek és fegyelemnek a párttagok tuda-

tosságán és aktivitásán kell alapulnia, azon, hogy mindegyikük részt vesz a párt egységes politikájának és taktikájának kimunkálásában. Engels síkraszállt azért, hogy a párton belül széles körű demokrácia, szabad véleménycsere bontakozzék ki. El kell érni, írta, hogy mód legyen „... az elfogadott taktikán *belül* egyes pártintézkedésekkel szemben fesztelenül ellenzéket alkotni és a párttisztesség határain belül még a programot és a taktikát is szabadon kritikának alávetni". (Lásd 511. old.)

Sokszor mutatott rá Engels arra, hogy a marxi elméletet alkotó módon kell alkalmazni. „... haszontalan" – írta Sorgénak 1891 áprilisában – „az olyan – elméletileg nagyrészt helyes – platform, amely nem képes kapcsolódni az emberek valóságos szükségleteihez" (lásd 76. old.). Hangsúlyozta, hogy a marxizmus eleven elmélete a cselekvésnek, a munkásosztállyal való együttmunkálkodásnak a munkásosztály minden lehetséges fejlődési szakaszában, nem pedig dogmák gyűjteménye, amelyet betéve meg kell tanulni és fel kell mondani mint valami varázsigét vagy katolikus imádságot. (V. ö. 97. old.) Élesen bírálta azokat a szocialistákat, akik kényelemből, „meg hogy ne kelljen gyötörni a koponyájukat, a pillanathoz illő taktikát örök időkre akarják alkalmazni" (lásd 436. old.). 1892 szept. 4-i levelében ezt írta Kautskynak: „A mi taktikánkban egy dolog szilárdan érvényes minden modern országra minden időben: a munkásokat rá kell vezetni arra, hogy saját, független és minden polgári párttal szembenálló pártot alakítsanak." (Lásd 438. old.)

A forradalmi munkáspártok taktikájának lényeges alkotórésze a parlamenti harc. Engels gyakran felhívta a figyelmet arra, hogy a parlamenti harcot össze kell kötni a parlamenten kívülivel. A szocialisták részvételét a községi és országos választásokon, saját munkásjelöltek állítását, a választási harcot és a vele együttjáró agitációt kitűnő eszköznek tekintette a nagy tömegek politikai tudatának és aktivitásának fejlesztésére, a forradalomra való fokozatos felkészítésükre. Ugyanakkor a munkásjelöltekre adott szavazatok száma fokmérője a munkásosztály politikai érettségének. – Laura Lafargue-hoz írt 1892 okt. 14-i levelében a képviselőknek választóik iránti felelősségét hangsúlyozta: „... a választók látni és hallani akarnak képviselőjük parlamenti tevékenységéről, s ha ez elmarad, az illető nemcsak azt kockáztatja, hogy elveszti a mandátumát, hanem azt is, hogy nem egykönnyen jut másikhoz. ... a választási siker, legalábbis sok helyen, a párt bizonyos számú *szimpatizánsának* a szavazatától függ, olyan emberekétől, ... akiknek a puszta tartózkodása a mandátum elvesztését jelentheti." (Lásd 485–486. old.) Engels arra is állandóan felhívta a szocialisták figyelmét, hogy a pártnak erősítenie kell kapcsolatait a munkás- és más tömegszervezetekkel.

Valamennyi levélen vörös fonálként húzódik végig a szenvedélyes harc a munkásosztály nemzetközi egységéért és összefogásáért, azért, hogy a pártok tagságával értessék meg a munkásmozgalom nemzetközi és nemzeti feladatainak összefüggését. Fáradhatatlanul törekedett a munkásegység marxista alapon való megszilárdítására a II. Internacionálén belül. Tevékenyen részt vett a nemzetközi szocialista kongresszusok előkészítésében. A brüsszeli kongresszus (1891 aug. 16–22.) előtt különösen nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy meghiúsítsa az opportunisták, elsősorban a posszibilisták aknamunkáját; konkrét útmutatásokkal látta el a marxista vezetőket, hogy kijavíthassák a kongresszus előkészítése során elkövetett hibákat. A zürichi kongresszus (1893 aug. 6–12.) előkészítése során is Engels kezdeményezése tette lehetővé, hogy – az angol trade-unionisták reformista vezetőinek szakadási kísérleteivel szemben – a forradalmi, marxista erők tömörüljenek, majd a kongresszuson győzzenek.

Engels nagy gondot fordított a különböző országok szocialistái közötti internacionalista kapcsolatok fejlesztésére, egymás objektív és részletes tájékoztatására, támogatására a sajtóban és más fórumokon. A pártok vezetői közötti személyes érintkezést is szorgalmazta; sok nemzetközi találkozó kezdeményezője volt.

Különös jelentőséget tulajdonított Engels ezekben az években annak, hogy helyes proletár politikát és taktikát dolgozzanak ki a háború és béke kérdésében. A kilencvenes évek elején a nemzetközi helyzet kiéleződött. Engels aggodalommal állapította meg a német militarizmus és a francia revánsszellem erősödését, a fiatal orosz burzsoázia agresszív törekvéseit, katonai tömbök létrejöttét, ami egy hallatlan méretű világháború veszélyével fenyegetett. Ebben a helyzetben a nemzetközi munkásosztály minden erejét a béke fenntartásáért való harcra kellett összpontosítani (v. ö. az 1891 nov. 9–10-én Bebelhez és 1892 okt. közepén és okt. 24-én Bonnier-hoz írt leveleket). Engels sokszor rámutatott arra is, hogy a szocialista mozgalom fejlődése szempontjából mennyire fontos a béke (v. ö. pl. 1891 okt. 24–26-án Bebelhez és 1892 jan. 6-án Sorgéhoz írt leveleit).

Engels különbséget tett hódító háborúk és nemzeti felszabadító háborúk között. Abból indult ki, hogy a kilencvenes évek elején a nemzeti függetlenség megőrzése a szocialista mozgalom fejlődésének legfontosabb előfeltétele volt. Az a veszély állt fenn, hogy Franciaország és Oroszország együttes támadást indít Németország ellen, ami a német nemzeti függetlenség elvesztésére és a legerősebb európai szocialista párt megsemmisítésére vezethetett volna. Ilyen körülmények között vázolta fel Engels „A szocializmus Németországban" c. cikkében (lásd 22. köt. 229–243. old.) a munkásosztálynak

egy nemzeti védelmi háborúban követendő taktikáját. Hangsúlyozta, hogy a háború és béke kérdésében figyelembe kell venni a konkrét történelmi feltételeket és elsősorban azt, hogy mennyire fejlett a forradalmi mozgalom azokban az országokban, amelyeket háború fenyeget. Ezeket a gondolatokat fejti ki többek között Bebelhez írt 1891 okt. 13-i és okt. 24–26-i, és Sorgéhoz írt 1891 okt. 24-i leveleiben.

Az akkori konkrét helyzetben a német szociáldemokratáknak Engels álláspontja szerint tevékenyen részt kellett volna venniök egy védelmi háborúban, arra törekedve, hogy a háborút forradalmi módszerekkel vívják és forradalmi úton fejezzék be, s ebben minden ország forradalmáraitól támogatást kellett volna kapniok.

Engelsnek ezt az álláspontját a német szociáldemokraták 1891-es taktikájának kérdésében Lenin teljes mértékben helyeselte. Ugyanakkor leleplezte a német szociálsovinisztákat, akik Engelsre hivatkozva próbálták igazolni azt, hogy 1914-ben elárulták a munkásosztály ügyét és átálltak az imperializmus oldalára. Rámutatott arra, hogy nem lehet azonosítani az 1891-es és az 1914-es történelmi helyzetet, „1891-ben még egyáltalában nem volt imperializmus, ... és Németország nem viselt és nem is viselhetett imperialista jellegű háborút. (Mellékesen, forradalmi Oroszország sem volt akkor; ez nagyon fontos.)" (Lenin Összes Művei, 49. köt. 363. old.)

Engels ezekben az években is nagy érdeklődéssel kísérte a német munkásmozgalom fejlődését. Miután a szocialista-törvény 1890-ben hatályát vesztette, Engels sok levelében kiemelte, mennyire fontos, hogy minden legális formát és eszközt felhasználjanak a tömegek közötti szociáldemokrata propagandára és agitációra, a párt pozícióinak erősítésére a szakszervezetekben, szövetkezetekben és más munkásszervezetekben. Hangsúlyozta, hogy a harc módszereinek, útjainak és eszközeinek megválasztása a konkrét körülményektől, az osztályerőviszonyoktól és jelentős mértékben az uralkodó osztályok intézkedéseinek jellegétől függ. Bebelhez írott 1892 okt. 7-i levelében Engels a békés és nem békés harci módszerek kérdését érinti és rámutat arra, hogy a pártnak előnyösebb, ha békés úton valósíthatja meg céljait. De figyelmeztet arra, hogy fel kell készülni a forradalmi tevékenység békés formáinak nem békésekkel való felváltására, ha az uralkodó osztályok erőszakot alkalmaznak.

Nagy érdeklődéssel kísérte Engels a német munkások gazdasági harcát, a kibontakozó sztrájkmozgalmat is; a sztrájkokat a szolidaritásra és osztályöntudatra nevelés jó iskolájának tekintette.

A levelekből kitűnik Engels aktív szerepe abban az éles ideológiai harcban, amely ezekben az években a német szociáldemokrácia „baloldali" és

jobboldali opportunista elemei ellen a párt programja és taktikája kérdésében folyt. E harc fontos eseménye volt, hogy Engels 1891-ben közzétette Marx 1875-ben írt művét, a „Gothai program kritikájá"-t. Ezzel csapást mért a párton belüli reformista befolyásra, amelynek egyik forrása a lassalleanizmus volt, elősegítette Lassalle kultuszának leküzdését és megakadályozta, hogy az új program kidolgozásánál megismételjék a régebbi program opportunista hibáit. Engels előre látta, hogy meg kell küzdenie a német szociáldemokrácia azon vezetőinek ellenállásával, akiket Marx 1875-ös kritikája érintett. De bízott a párt erejében és ideológiai érettségében, a tagság tömegeinek támogatásában, és hamarosan elégtétellel állapíthatta meg, hogy a német párt tagjai és a többi ország szocialistái örömmel és helyesléssel fogadták Marx művét.

Engels gondosan tanulmányozta az új program hivatalos tervezetét, amelyet 1891 június végén küldött el neki a pártvezetőség. A tervezetnek főleg a politikai kérdésekről szóló részét bírálta (v. ö. 22. köt. 211–225. old.) és hangsúlyozta a demokratikus köztársaságért való harc fontosságát. Ez, mint egyik levelében írja, alkalmat adott neki arra, hogy nekirontson „a »Vorwärts« békülékeny opportunizmusának és annak az elképzelésnek, hogy a régi disznóság üdén-jámboran-vidáman-szabadon »belenő a szocialista társadalomba«" (lásd 121. old.). – Engels a hivatalos tervezetnél jobbnak ítélte a „Neue Zeit" szerkesztősége által javasoltat, amelyet az erfurti kongresszus – Engels megjegyzéseinek figyelembevételével – azután el is fogadott. Az erfurti program, mint Engels hangsúlyozta, nagy haladás volt a gothaihoz képest, bebizonyította, hogy a marxizmus győzött a német munkásmozgalomban.

Mint leveleiből kitűnik, Engels meg volt elégedve az 1891 októberében tartott erfurti kongresszus munkájával. Üdvözölte azt, hogy a kongresszus elítélte az „Ifjak" anarchisztikus ellenzékének szakadár akcióit, valamint Vollmarnak, az opportunisták egyik hangadójának kispolgári reformista programját és sovinizmusát.

Az a körülmény, hogy az erfurti programba, mint Engels megállapította, nem kerültek bele fontos politikai követelések, amelyek a proletárdiktatúráért való harcra irányították volna a német munkásosztályt, megmutatta, hogy a német párt vezetői nem láttak eléggé tisztán elméleti kérdésekben, elsősorban az állam kérdésében, s hogy az opportunizmust és az iránta való békülékenységet nem küzdötték le teljesen. Bebelhez írt 1892 júl. 23-i és Kautskyhoz írt 1892 szept. 4-i leveleiben Engels elítélte Vollmar kiállását az „államszocializmus" mellett, az állam osztályfelettiségéről és a szocializmus ezen állam keretei között való fokozatos bevezetéséről hirdetett

reakciós, utópista eszméit. Mint az opportunista nézetek iránti békülékenység megnyilvánulását bírálta például Bernsteinnek és Kautskynak az angol fábiánusokkal kapcsolatos álláspontját is. (V. ö. Bebelhez írt 1892 aug. 20-i és Kautskyhoz írt 1892 szept. 4-i leveleit.)

Sok elvi jelentőségű megjegyzést tett Engels a párt belső életét illetően. Fontosnak tartotta, hogy a párttagok ideológiai nevelésére vitassanak meg elméleti kérdéseket, továbbá, hogy rendszeresen hívjanak össze kongresszusokat a párt álláspontjának tisztázására és a tömegek aktivitásának fokozására. Útmutatásokat adott a pártdemokrácia fejlesztésére, a kritika és önkritika előmozdítására vonatkozóan. „Azt hiszem" – írta –, „feltétlenül szükséges, hogy a párt ... megbírálja a saját múltját és ezáltal megtanulja, hogyan kell jobban csinálni." (Lásd 504. old.)

Számottevő helyet foglalnak el a kötetben a francia munkásmozgalom problémáit taglaló, elsősorban Laura és Paul Lafargue-hoz írt levelek. Ezekben Engels elemzi a francia belpolitikai helyzetet, a polgári társadalom és a pártok kibontakozó válságát, amelynek egyik kifejezése volt a Panamabotrány, s felhívta a figyelmet a politikai reakció és a revansista hangulat erősödésére.

Ebben a helyzetben Engels a Francia Munkáspárt legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy fokozottan küzdjön minden haladó erőnek a reakció elleni összefogásáért és állítsa pellengérre az uralkodó osztályok bel- és külpolitikáját. Helyeselte Guesde és Lafargue éleshangú leleplező cikkeit, munkásgyűléseken tartott beszédeit. A francia munkások megnövekedett aktivitásával kapcsolatban egyre szükségesebbé vált a munkásosztály akcióegysége és az opportunista vezetők elszigetelése. Lafargue-hoz írt 1891 jan. 31-i levelében Engels ezt írta: „Szerződést kötni a gyakorlati együttműködésre, ez idő szerint minden egyesülési kísérletet mellőzni ... így lehet a legjobban kihasználni a mostani helyzetet. Ugyanezt javasolta Marx Liebknechtnek a lassalleánusokkal való egyesülés idején" (lásd 18–19. old.). Amikor Lafargue-ot 1891-ben beválasztották a képviselőházba, Engels ezt azért tartotta „igazi eseménynek", „mert itt igazán együtt haladt *valamennyi* szocialista frakció" (lásd 204. old.). Lafargue-ékhoz írt 1891 okt. 31-i és 1892 márc. 14-i leveleiben óva intette a Francia Munkáspárt vezetőit elhamarkodott akcióktól, a többi között attól, hogy egységes parlamenti csoportot alkossanak más szocialistákkal és a radikálisok egy részével. Az efféle egyesülés következtében a marxisták elvesztették volna önállóságukat, elvi engedményekre kényszerültek volna.

Frankel Leóhoz írt 1891 április 24-i levelében Engels a francia munkásmozgalom kérdéseiről szólva arra hívja fel a figyelmet, hogy az opportunista

irányzatok elleni harcot végig kell vívni, de ehhez az egyes fellépések időpontját jól ki kell választani.

Az angol munkásmozgalom fejlődését a kilencvenes évek elején a szocialista eszmék terjedése és az új trade-unionok növekvő befolyása jellemezte. A túlnyomórészt szakképzetlen munkásokat tömörítő, osztályharcos új trade-unionok szervezésében kimagasló szerepet játszott Eleanor Marx-Aveling. Az eredmények mellett Engels rámutatott a munkásarisztokrácia erős befolyására, amely a polgári pártokkal való kompromisszumban és együttműködésben is kifejezésre jutott. Az angol munkásmozgalom fő kérdése, mint hangsúlyozta, a munkásosztály politikai önállóságának biztosítása és a marxista munkáspártnak a megteremtése volt. Engels a türelmes tömegmunkát, a napi gyakorlati követelések alapján való szervezkedést javasolta az angol marxistáknak. Például a nyolcórás munkanap törvénybe iktatásáért folytatott harcot tekintette megfelelő alapnak a különböző szervezetek együttműködéséhez.

Sok levélben foglalkozik Engels a londoni májusi tüntetések megszervezésével, hangsúlyozva valamennyi munkásszervezet együttes fellépésének fontosságát a tüntetések előkészítésében és lebonyolításában. Az angol Szociáldemokrata Föderációról, amelynek vezetői szektás politikát folytattak, Engels leszögezte: ez a szervezet „a marxizmust dogmává merevítette, és azzal, hogy elutasít *minden* munkásmozgalmat, amely nem ortodox marxista..., lehetetlenné teszi önmagának, hogy valaha is más legyen, mint szekta". (Lásd 415–416. old.)

Engels több levélben érintette az Egyesült Államok munkásmozgalmának kérdéseit. Sorgéhoz és Schlüterhez írt leveleiben rámutatott a mozgalom ideológiai és szervezeti elmaradottságára az európaihoz képest, és a benne érvényesülő erős burzsoá befolyásra. Ennek okait abban látta, hogy az amerikai gazdaság gyorsabban fejlődött és a törzsökös amerikai munkások életszínvonala magasabb volt, mint a kegyetlenül kizsákmányolt új bevándorlóké, akik között a burzsoázia nemzeti viszályokat is szított (v. ö. Sorgéhoz írt 1891 okt. 24-i és Schlüterhez írt 1892 márc. 30-i leveleit). De úgy vélekedett, hogy a kapitalizmus további fejlődése az Egyesült Államokban előbbre viszi majd a munkásmozgalmat is. Élesen bírálta az amerikai szocialisták körében mutatkozó szektás magatartást, egyesek elzárkózását attól, hogy a reformista vezetésű tömegszervezetekben dolgozzanak.

Engels levelei tanúskodnak szoros kapcsolatáról Ausztria–Magyarország, Olaszország, Lengyelország és más országok szocialista és munkásmozgalmának sok képviselőjével, s arról a segítségről, amelyet gyakorlati és elméleti kérdésekben az európai munkásmozgalomnak nyújtott. Viktor Adler-

hoz írt 1892 aug. 30-i levelében kifejti, mennyire örül Ausztria és Magyarország gyors ipari haladásának, s hangsúlyozza, hogy ez a „szilárd bázisa mozgalmunk haladásának" (lásd 436. old.).

Engels továbbra is nagy figyelemmel kísérte Oroszország és az orosz forradalmi mozgalom fejlődését. Baráti kapcsolatot tartott fenn Sz. M. Kravcsinszkij (Sztyepnyak) és P. L. Lavrov forradalmi narodnyikokkal, találkozott M. M. Kovalevszkijjel is és sokra becsülte Plehanov írásait.

Nagy elméleti jelentőségűek Engelsnek Danyielszonhoz írt levelei. Ezekben elemzi Oroszország gazdasági viszonyait a XIX. sz. utolsó harmadában és bírálja a narodnyikok nézeteit, akik a paraszti obscsinát tekintették a jövendő oroszországi kommunista társadalom alapjának. Engels hangsúlyozta, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban meggyorsítja majd az obscsina felbomlását; ezt a fejlődést Oroszországban ugyanazok a jelenségek kísérik majd, mint a többi tőkés országban, de az erőteljes feudális maradványok és a kisparaszti gazdaságok nagy száma következtében a folyamat sokkal élesebb formákat ölt majd és szörnyű szenvedéseket okoz a dolgozó tömegeknek.

Engels látta, hogy a gazdasági fejlődés elősegíti a forradalmi mozgalom növekedését Oroszországban. Meg volt győződve arról, hogy mélyreható népforradalom érlelődik a cárizmus ellen, s ez a forradalom minden országra nagy hatással lesz és jelentősen megváltoztatja az erőviszonyokat a szocializmus javára. Ezeket a gondolatokat fejtette ki a többi között Paul Lafargue-hoz írt 1891 szept. 2-i, Bebelhez írt 1892 márc. 8-i és Danyielszonhoz írt 1892 jún. 18-i leveleiben. Felismerte, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban nemcsak a társadalmi fejlődés követelményei és az elmaradott önkényuralmi politikai rendszer közötti ellentmondásokat mélyíti el, hanem a tőkés társadalom belső antagonizmusát is feltárja. „A tőkés termelés" – írta Danyielszonnak 1892 szept. 22-én – „a saját vesztét okozza, és bizonyos lehet felőle, hogy ezt fogja tenni Oroszországban is." (Lásd 462. old.)

*

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük, amelyeket a 27. kötet előszavában (VII–IX. old.) ismertettünk.

ENGELS LEVELEI

1891 január—1892 december

1891

1

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1891* jan. 3.

Kedves Sorge,

Mindenekelőtt boldog új évet neked és feleségednek!

Legutóbbi levelezőlapom dátumát, amelyben leveled legsürgetőbb pontjaira válaszoltam, sajnos nem jegyeztem fel.[1]

Nagyon köszönöm az igen jó fényképet rólad és feleségedről. Én is szívesen küldenék magamról, ha nov. 25-e óta nem lenne nálunk egyfolytában hó és köd, úgyhogy sem felvételre, sem a negatívlemezről való másolásra nincs lehetőség. Mihelyt mód lesz kedvező világításra, újra le fogom fényképeztetni magamat, hogy tudjam, hogyan nézek ki 70 évesen, és akkor rögtön neked is szolgálok vele.

Louise Kautsky nálam marad.[2] Nagyon-nagyon hálás vagyok ennek a kedves gyermeknek az áldozatért, amelyet ezzel értem hoz. Megint nyugalomban dolgozhatom, és jobban, mint valaha, mert ő egyúttal a titkárom is lesz. Az ő számára van nálam elfoglaltság elég, egy férfi számára, aki kintről jönne hozzám, nincsen. Így minden váratlanul kedvezően és kellemesen alakul, s a nap újra süt a házamban, bármilyen köd van is odakint.

Azt hiszem, megírtam már neked, hogy a leveleimet tetszésed szerint használhatod fel. Ámde *neked* kell *bennünket* felvilágosítanod Amerikáról!

Reklamációdat nyomban továbbítottam Párizsba.[3] Hogy lesz-e foganatja? Az ügyintézés nem erős oldaluk!

Sam Moore, aki főbíró a Niger menti Asabában, a legutóbbi hírek szerint nincs jól. Nagyszerűen bírta a klímát, és most egyszerre diaré, láz, vértó-

* *A kéziratban*: 1890 – *Szerk.*

dulás a májban és a lépben – türelmetlenül várom a legközelebbi, holnaputáni postát. Áprilisban ide akar jönni 6 havi szabadságra.

Európában a legfontosabb esemény 3 hónap óta Szeliverstov lepuffantása Padlewski által[4] és ez utóbbi elmenekülése, amit a kormány *akart*. A bizonyíték, hogy Párizs az orosz rendőrspiclik külföldi főhadiszállása, hogy kémkedés és a francia köztársaság gyalázatos szolgálatai a cárnak az Oroszországgal való szövetség fő feltétele, s végül Padlewski vakmerő tette, amely erőteljesen érintette a francia hagyomány egész szimpatikus idegrendszerét – ettől betelt a pohár. A francia–orosz szövetség meghalt, mielőtt kihordták és megszülték volna (Louise Kautsky szülésznő, innen a hasonlat), mégpedig nem annyira azért, mintha a burzsoá republikánusok nem szívelnék még ma is, hanem azért, mert Pétervárott látták, hogy a döntő pillanatban csődöt mond, tehát egy fityinget sem ér. Óriási nyereség ez a világbékének.

Köd – sötétség – be kell fejeznem.

Sok üdvözlet a feleségednek és neked.

Barátod

F. E.

2

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 január 7.

Kedves Kautsky,

Tegnap elküldtem neked *ajánlva* Marx kéziratát, amelyben bizonyára örömöd tellett.[5] Kétségeim vannak, hogy a szent német birodalomban megjelenhet-e *így*. Vizsgáld meg ebből a szempontból, és a kényes helyeket, ahol ez lehetséges, hagyd ki és helyettesítsd pontokkal. De ahol az összefüggés ezt nem engedi, ezeket a helyeket légy szíves jelöld meg a kefelevonaton, és ha lehet, két sorban közöld az aggály *okait*; én megteszem majd, amit csak tehetek. A változtatásokat azután zárójelbe foglalnám és bevezetőmben[6] megmondanám, hogy ezek *megváltoztatott* helyek. Ezért kérek hasáblevonatot!

De talán a magas rendőrségen kívül még másoknak sem fog tetszeni a kézirat kinyomatása. Ha úgy gondolnád, hogy tekintettel kell lenned erre, kérlek, hogy a kéziratot *ajánlva* küldd el Adlernak. Ott Bécsben valószínűleg teljes terjedelemben ki lehet nyomatni (kivéve, sajnos, a vallásos szükségletről szóló pompás részt[7]), *márpedig mindenképpen ki kell nyomatni*. De azt hiszem, hogy ez az itt veled közölt *igen határozott* szándékom teljesen fedez téged bármiféle esetleges siránkozással szemben. Mert, minthogy úgysem tudjátok a kinyomatást megakadályozni, sokkal jobb, ha magában Németországban és az éppen ilyen dolgok közzétételére alapított pártlapban, a „Neue Zeit"-ban[8] jelenik meg.

Félbehagytam a Brentano-munkát[9], hogy ezt a dolgot számodra elkészítsem; a vasbértörvényről szóló passzusokat ugyanis fel kell ott használnom[10] és így nem fizetődött ki, hogy ne mindjárt nyomdakészre csináljam ezt a dolgot. Azt hittem, ezen a héten elkészülök Brentanóval, de megint annyi zavaró körülmény és levelezés jött közbe, hogy aligha lesz rá mód.

Tehát ha akadályok merülnek fel, légy szíves értesíts.

Itt még mindig farkasordító hideg van. Szegény Schorlemmer megfázott, időlegesen megsüketült és karácsonyra nem jöhetett el. Sam Moore Asa-bában súlyos beteg, szorongva várom az újabb híreket.

Barátod

Üdvözlöm Tauschert. *F. Engels*

3

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1891 január 9.

Kedves Barátom,

Nővérének a balszerencséje bennem is szívből jövő részvétet keltett. S megértem a kimondhatatlan felindulást, amelybe Önt hozta. De ne veszítse el a fejét. Mit használ a nővérének azzal, ha megöli azt az aljas kutyát? Az illető azt az elégtételt vinné magával a sírba, hogy két családot tett tönkre egy helyett. Tudom, hogy olyan társadalmakban, mint a dél-olaszországi, ahol még sok emlék maradt fenn a nemzetség idejéből, a fivér a nővér természetes védelmezőjének és megbosszulójának számít. De a fivér házasember is, felesége és gyermekei vannak, kötelességei vannak velük szemben, s a mai társadalomban ezek a kötelességek minden másnál előbbre valók. Nézetem szerint tehát Ön a saját családjának tartozik azzal, hogy ne kövessen el olyan cselekedetet, amely szükségképpen tőle való élethossziglani elválasztásra kárhoztatná.

Nővére az én szememben ugyanolyan tiszta és megbecsülésre méltó, mint azelőtt.

De ha úgy gondolja, hogy bosszút kell állnia, akkor is vannak még eszközök arra, hogy a csábítót az aljasság bélyegével jelöljék meg a társadalom szemében.

Itt a fivér nyilvánosan megverné a gazembert.

Franciaországban és Németországban elegendő lenne egy nyilvánosan adott pofon.

Osztrák-Lengyelországban (Leopol*) egy újságíró eladta magát Oroszországnak. Néhány fiatal lengyel elcsípte a nyilvános sétányon, egy padra fektették és 25 erőteljes botütést mértek a fenekére.

Bizonnyal Önnek Olaszországban is van eszköze arra, hogy egy ilyen gazembert nyilvánosan megbélyegezzen és az általános megvetésnek kiszolgáltasson anélkül, hogy tartós kárt tenne testi épségében.

---

* Lvov. – *Szerk.*

Mint mondottam, az is igen távol áll tőlem, hogy ezt tanácsoljam. De ha Önnek szilárd meggyőződése, hogy valamilyen cselekedettel bosszút kell állnia, akkor még mindig jobb, ha a csábító **becsületén** bosszulja meg magát, mint más módon.

Szivélyes üdvözlettel híve
F. Engels

Hálás köszönet a 70. születésnapomra küldött szerencsekívánataiért.

4

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] kedd, 1891 január 13.

Kedves Mendelson Polgártárs,

Amikor vasárnap arról beszéltünk, hogy melyik napon és milyen időpontban örvendeztetne meg azzal, hogy nálam vacsorázik, nagy sietségben voltunk; ezért talán nem fölösleges megismételni, amit mondani akartam Önnek, hogy minden félreértést elkerüljünk.

Tehát holnapután, csütörtökön, este hat órakor várom Önt, nejével és Jodko polgártárssal együtt. Meglehet, hogy ez utóbbival kapcsolatban nem fejeztem ki magamat elég világosan; ha így van, megkérem, szíveskedjék őt a nevemben újból meghívni, hogy tiszteljen meg a látogatásával.*

A magam és Madame Kautsky nevében szívélyes üdvözlet nejének

őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 10. old. – Szerk.*

5

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 január 15.

Kedves Báró,

A mellékelt korrektúrákból[5] láthatod, hogy nem vagyok szörnyeteg, sőt még valamennyi nyugtató morfiumot és brómkáliumot is beleadtam a bevezetésbe[6], s ez alighanem kellő fájdalomcsillapító hatással lesz majd Dietz barátunk elégikus hangulatára. Bebelnek még ma írok.[11] Eddig semmit sem szóltam neki a dologról, mert nem akartam őt fonák helyzetbe hozni Liebknechttel szemben. *Kötelessége* lett volna vele szemben, hogy erről beszéljen vele, Liebknecht pedig, aki – mint a programról mondott hallei beszéde bizonyítja – kivonatokat készített magának a kéziratból[12], eget-földet megmozgatott volna, hogy megakadályozza a kiadást.

Ha nem tanácsos meghagyni azt a helyet, hogy „vallásos (szükségleteit), *csakúgy, mint a testieket*, kielégíthesse", akkor húzd ki az aláhúzott szavakat és helyettesítsd őket pontokkal.[13] A célzás akkor finomabb lesz, és azért még eléggé érthető. Így remélhetőleg nem támadnak aggályok.

Egyébként neked és Dietznek mindent megtettem a kedvetekre, amit kívántatok, sőt mint látod, *többet is*.

Mendelsonék Párizsból itt vannak. Szabadon bocsátásakor a bíró *megtiltotta* neki, hogy elhagyja Franciaországot. Viszont *Constans* miniszter *megparancsolta* neki, hogy önként távozzék, különben kiutasítják.[14] Constans megbízta Labruyère-t, aki, mint köztudomású, egy gyékényen árul a rendőrséggel, hogy távolítsa el Padlewskit. Ha Padlewski az esküdtek elé kerül, akkor kritikussá válik az Oroszországgal való suskus: az orosz rendőrspiclik párizsi tetteit nem lehetett volna kihagyni a tárgyalásból és Padlewskit felmenthették volna! Így Padlewski rendkívül kényelmetlenné vált a kormánynak és távoznia kellett. Írass Lafargue-gal egy cikket arról, hogyan robbantotta szét Padlewski az orosz–francia szövetséget.[15] Liebknecht teljesen tévesen fogja fel a dolgot, mint mindent, ami külföldi.

Mendelsonék úgy érkeztek meg ide, hogy nem volt semmiféle címük, és Smith Headingley és Hyndman karmai közé kerültek, akik elvitték őket

egy gyűlésre[16] stb. Végre eljöttek hozzám; megadtam nekik Ede címét, és amikor diplomáciai okokból formális viszontlátogatást tettem náluk, belépett az ajtón – Smith Headingley úr. Ez alkalmat adott nekem arra, hogy őt a lengyelek előtt a leghűvösebb megvetéssel kezeljem, ami úgy látszik megtette a hatását. Mendelsonék vasárnap itt voltak, ma pedig nálam vacsoráznak ők, Edéék és Avelingék; a Brousse, Hyndman és Tsai érdekében szövögetett intrikát ezzel alighanem ártalmatlanná tettük. Kár, hogy nem vagy velünk, osztrigával kezdjük.

Barátod
F. E.

Friedrich Engels (1891)
Heinrich Scheu metszete[36]

6

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[17]

Kedves Sorge,

Ezennel küldöm a „Tőke" 4. kiadását[18] (ajánlva) és egy csomag újságot. Minthogy Sam Moore valószínűleg már hazatérőben van a Nigertől Európába – 6 hónap szabadság kétévenként –, különféle dolgok felszabadulnak számodra, amelyeket eddig ő kapott: „Berliner Volkstribüne", amelyet a kis Konrad Schmidt egészen jó irányba terelt, Paul Ernst pedig mostanáig még nem rontott el, „Cri du Travailleur", amely közli a „Socialiste"[19] tartalmának nagy részét. Továbbá egy „Vorwärts" Reuss úrra vonatkozó leleplezéseinkkel.[20]

November 25-e óta folyvást havazik és fagy. Öt napja az út alatti vízvezetékcsövek befagytak, sokat kínlódunk a vízzel. A „Neue Zeit" 17. számában lesz egy bomba: Marx bírálata az 1875-ös programtervezetről.[21] Te örülni fogsz, de Németországban némelyek méregbe gurulnak és felháborodnak majd miatta. Üdvözlet a feleségednek, Schlüteréknek és Romméknak, ha látod őket.

Barátod
F. E.

[London, 18]91 jan. 17.

7

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

[London,] vasárnap, 1891 január 18.

Kedves Mendelson Polgártárs,

Tegnap este, az Ön nejével folytatott beszélgetés után a párizsi „*Socialiste*"*-ban* találtam egy cikket[22], olyan információkkal, amelyek alapján Ön, úgy vélem, levelet írhatna az angol sajtónak arról az ügyről, amelyről az Ön neje és Jodko polgártárs beszélt nekem.

Megvitattam a dolgot Avelinggel és feleségével. Holnap reggel felnéznek Önhöz. Ha tehát Avelinggel meg tudna állapodni egy időpontban, amikor mindketten megtisztelnének a látogatásukkal, megszerkeszthetnénk a levelet és megállapodhatnánk a sajtóban való közzétételét illetően.[23]

Tiszteletem a nejének és Jodko polgártársnak.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

8

Engels Karl Schorlemmerhez

Manchesterbe[24]

London, [18]91 jan. 27.

Kedves Jollymeier,

Az újgörög szótárban ezt találom:

λουμπάρδα, ἡ = bombarda, ágyú,
λουμπαρδάρης = tüzér
λουμπαρδάρω = ágyúz stb.

A nehézlöveg a bizánciakhoz Itáliából került, és az ilyen löveg legrégibb olasz neve bombarda. Minthogy az újgörög β=itáliai v, a b-t μπ-val fejezik ki (μπάγκα, banc pour s'asseoir*, μπαζάρι, bazar, marché public**). Hogy ne ismétlődjék meg ez a szörnyű összetétel, az első b itt λ-vá lesz.

Hogy tehát λουμπάρδος = ágyúbronz, ezek után nem lehet kétséges.

Remélem, megkaptad Louise levelét és jobban vagy. Keresztkötésben küldök valamit a felvidításodra. Üdvözlet Louisétól és tőlem.

Barátod
F. E.

* – ülőpad – *Szerk.*
** – bazár, piac – *Szerk.*

9

Engels Heinrich Scheuhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1891 jan. 27.

Igen tisztelt Scheu Úr,

Bocsásson meg, hogy ilyen sokáig késlekedtem a 10-i szívélyes soraira való válasszal.[25] De először is el kellett intéznem egy rendkívül sürgős munkát, másodszor orvosokat kellett felkeresnem, s az időpontok megszabása nem tőlem függött, szinte sohasem voltam ura a saját időmnek, harmadszor pedig a legutóbbi napokig még az időjárás sem volt éppen alkalmas a fényképezésre.

Most, úgy vélem, a rendelkezésére állhatok, legalábbis holnaputántól, és különösen, ha 12–24 órával előbb értesítene. Arra gondoltam, hogy megint Debenhamhez mennék, ide a közelbe, de elmegyek bárki máshoz is (csak Mayallhez nem, aki nem akart pénzt elfogadni Marxtól, és ez kínos), akit Ön előnyben részesít, és nagyon örülnék, ha Ön is jelen volna és saját maga fejtené ki az illetőnek, hogy mit kíván és hogyan.

Baráti üdvözlettel

kész híve
F. Engels

10

Engels Hermann Schlüterhez

Hobokenba

London, 1891 jan. 29.

Kedves Schlüter,

Végre hozzájutok, hogy válaszoljak nov. 19-i leveledre. Hálásan köszönöm neked és feleségednek a baráti szerencsekívánatokat.[26] Szerettem volna, ha ti is itt vagytok. Reggel fél négyig iszogattunk, és a vörös boron kívül 16 üveg habzóbort pusztítottunk el.

Sorge meghívásának sajnos nem tudok eleget tenni.[27] Ide Európához olyan sok gyökérszál köt, és olyan végtelen sok a tennivalóm, hogy a visszavonulás Amerikába csak végszükség esetén jöhet számításba. Azonkívül a háztartásom újból teljesen rendezett, amióta Louise Kautsky nálam van.*

Hálás köszönet a Kalendáriumért.[28]

A „Cyclopaedia"-beli cikkeket részben Marx, részben én írtam,[29] mégpedig majdnem mindet vagy mindet csupán katonai témákról: hadvezérek életrajzai, a tüzérség, lovasság, erődítés stb. címszavak. Puszta pénzkereső munka, semmi egyéb, nyugodtan maradhatnak eltemetve.

Hogy az ottani Szocialista Munkáspárt[30] hanyatlóban van, azt eléggé látom a nacionalistákkal[31] való testvériesülésből, akikhez képest az itteni fábiánusok[32] – szintén burzsoák – még radikálisnak mondhatók. Úgy vélem, hogy a „Sozialist" aligha lenne képes a „Nationalist"-tal[33] való párosulással még nagyobb unalmat nemzeni. A „Nationalist"-ot Sorge küldi nekem, de minden fáradozásom ellenére senkit sem találok, aki hajlandó lenne elolvasni.

A Gompersszal való viszályt sem értem.[34] Az ő föderációja,[35] ha jól tudom, trade-unionoknak, és csakis trade-unionoknak a szövetsége. Ezeknek az embereknek tehát *formálisan jogukban* áll, hogy mindenkit visszautasítsanak, aki olyan munkásegylet képviselőjeként jelentkezik, amely *nem* trade-union, vagy visszautasítsák az olyan egyesülés küldötteit, amelybe ilyen egyleteket felvesznek. Hogy *propagandisztikus* szempontból célszerű

* *V. ö. 3. old. – Szerk.*

volt-e az ilyen visszautasításnak kitenni magukat, azt innen persze nem tudom megítélni. De hogy a visszautasításra sor kerül, ahhoz nem fért kétség, és én legalábbis emiatt nem tehetek szemrehányást Compersnak.

Ha azonban a jövő évi brüsszeli nemzetközi kongresszusra[37] gondolok, akkor úgy vélem, mégiscsak helyes lett volna jóban lenni Compersszal, aki mögött mindenesetre több munkás áll, mint a Szocialista Munkáspárt mögött, és minél erősebb képviseletet biztosítani ott Amerikának, az *ő* embereinek is. Ezek az emberek ott mégiscsak látnak majd egyet-mást, ami letéritheti őket korlátolt trade-unionista álláspontjukról – és ráadásul, honnan akarjátok feltölteni soraitokat, ha nem a trade-unionok köréből?

Az ezüsthistóriát nagyon köszönöm.[38] Hálás lennék, ha találnál nekem valamit, amiben adatok vannak az Egyesült Államok *jelenlegi ezüsttermeléséről*. Az európai bimetallikus szamarak az amerikai ezüsttermelők puszta balekjai és készek arra, hogy kikaparják számukra a gesztenyét a tűzből. Sajnos hiába – ebből a szédelgésből nem lesz semmi. Lásd jegyzetemet a nemesfémekről a „Tőke" 4. kiadásában.[39]

Közölj velem, kérlek, több részletet az említett Marx-beszédről, amelyet a védővámokról tartott.[40] Én csak arra emlékszem, hogy amikor a brüsszeli Német Munkásegyletben[41] a viták ellanyhultak, Marx és én megbeszéltük, hogy látszatvitát folytatunk, amelyben *ő* a szabadkereskedelem, én pedig a védővámok mellett emelek szót, és még látom az emberek elképedt arcát, amikor mi ketten egyszercsak egymásnak támadtunk. Lehetséges, hogy ezt a beszédet a „Deutsche Brüsseler Zeitung"[42] kinyomatta. Más beszédre nem emlékszem.

Németországba az első néhány évben aligha mehetsz. Tauschert ugyan szabadon bocsátották, de csak azért, mert semmit sem lehetett rábizonyítani.[43] Viszont ezenközben kiderült, hogy a többiek viszonylatában az elévülést eddig rendszeresen megszakították.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked Louise Kautskytól és tőlem,

barátod

F. Engels

Motteler még itt van, felszámolja a dolgokat a Kentish Town Road 114-ben[44]; hogy mihez kezd, ha a házat március 25-én kiürítik és csak otthon folytathatja a felszámolást, azt nem tudom. De semmiképpen nem akar visszatérni Svájcba, jóllehet tudjuk, hogy ez egészen könnyen menne. Ede jól van, dolgozik mint egy igásló, nagyon jó dolgokat ír a „Neue Zeit"-ba.

11

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 január 31*.

Kedves Lafargue-om,

A hír, amely Önt megijesztette, mint a Németországról közölt párizsi hírek kilenctizede, csak kacsa.[45]

A német párt vezetősége semmit sem tett május 1-e ügyében. A parlamenti *frakció* (a Reichstag szocialista tagjai) egy szavazat híján egyhangúlag elhatározta, hogy *Németországban* (és sehol másutt) kívánatos lenne a májusi ünnepséget vasárnap, május 3-án, nem pedig május 1-én megtartani.[46] Ennyi az egész. Minthogy a párt szervezeti szabályzata semmiféle hivatalos funkcióval nem ruházza fel a „frakciót", ez nem egyéb, mint egyszerű kívánság kifejezése, valószínűleg azonban általánosan elfogadják majd.

Arról az elgondolásról, hogy más országoknak is javasolják a demonstráció időpontjának ugyanilyen értelmű megváltoztatását, újságaink egy szót sem szólnak. Lehetséges persze, hogy egyik vagy másik képviselő *magában* gondolt erre; minthogy Bebel Zürichben van a lánya esküvőjén, írok Fischernek[47], hogy akadályozzák meg ezt az ostobaságot, ha ugyan egyáltalán eszébe jut valakinek.

Ön és Bonnier, akitől egy hosszú levelet kaptam erről a témáról,[48] mondhatnak, amit akarnak; az angolok valószínűleg ugyanúgy tesznek majd, mint a németek, és vasárnap ünnepelnek. A németek számára ez szinte elengedhetetlenül szükségszerű. Tavaly Ön „langyosnak" találta az ő magatartásukat. Nos, Hamburgban, abban a városban, ahol a leginkább szervezettek és a népesség többi részéhez képest a legerősebbek is vagyunk, és igen nagy pénztári állománnyal rendelkeztünk (a párt éppúgy, mint a szakszervezetek), – Hamburgban a vállalkozók ellenére általánosan megünnepelték május 1-ét. De minthogy az üzlet meglehetősen rosszul ment, a vállalkozók az egy napi munkaszünetet felhasználták arra, hogy üzemeiket bezárják és kijelentsék, hogy csupán azok előtt a munkások előtt nyitják

* *A kéziratban*: január 30. – *Szerk.*

meg újra, akik kilépnek a szakszervezetükből és megígérik, hogy többé nem lépnek szakszervezetbe. A harc egész nyáron át, őszig eltartott; a vállalkozók végül lemondtak követelésükről, de hamburgi szakszervezeteink erős megrázkódtatást szenvedtek, a pénztárak, ott és másutt is, a kizártaknak küldött pénzek folytán kiürültek, és az embereknek semmi kedvük ahhoz, hogy tavasszal újra kezdjék, kivált, hogy az iparban a helyzet még rosszabbodott.

Ön könnyen beszél határozatlanságról és lanyhaságról. Önök köztársaságban élnek, és a polgári republikánusok, hogy legyőzzék a royalistákat, kénytelenek voltak olyan politikai jogokat engedélyezni Önöknek, amelyekkel mi Németországban korántsem rendelkezünk. Ráadásul Önök, akik mindmostanáig megosztottak – minthogy a broussisták[49] a kormány uszályában vannak –, nem túlzottan veszélyesek; ellenkezőleg, Constans szívesen veszi, ha „demonstrálnak" és egy kissé megijesztik a radikálisokat[50]. Németországban a mieink reális erő: másfél–kétmillió választó, az egyetlen fegyelmezett és növekvő párt. A kormány csak azért tartja kívánatosnak a szocialisták demonstrációját, mert lázadásba szeretné őket belerángatni, hogy szétzúzhassa és jó tíz évre elintézhesse őket. A német szocialisták legjobb demonstrációja a létezésük és lassú, rendszeres, feltartóztathatatlan előrehaladásuk. Mi még távol vagyunk attól, hogy nyílt harcot folytathassunk, és egész Európával és Amerikával szemben az a kötelességünk, hogy ne szenvedjünk vereséget, hanem, amikor elérkezett a pillanat, az első nagy ütközetben győzelmet arassunk. Ennek a megfontolásnak rendelek alá minden egyebet.

Természetesen nagyon szép látvány lenne, ha a két világ szocialista munkásai ugyanazon a napon, május 1-én ünnepelnének. De ez mégsem lenne egyidejű és egyforma munkaszünet. Önöknél Párizsban, mondjuk, reggel 8-tól este 8-ig szünetelne a munka; amikor a New York-iak 8-kor elkezdik, Párizsban délután 1 óra lesz, a kaliforniaiak pedig még 3 órával később kezdik. A tavalyi demonstráció mit sem vesztett azáltal, hogy két napra oszlott meg; az idei még kevesebbet veszít. Az osztrákok egészen más helyzetben vannak: annyira megnehezítik nekik a rendszeres agitációt és szervezést, hogy az egy napi munkaszünet az egyetlen módjuk a demonstráció megrendezésére, mint ezt Adler nagyon jól kifejtette.[51]

Vigasztalódjék meg tehát. A mozgalom nem szenvedi meg az „egységességnek" ezt a hiányát, és e pusztán formális egységesség nem éri meg az árat, amelybe nekünk Németországban és talán Angliában is belekerülne.

Az antibroussistákkal[52] kapcsolatos magatartását kiválónak tartom. Szerződést kötni a gyakorlati együttműködésre, ez idő szerint minden egyesülési

kísérletet mellőzni, mindent az időtől és végső soron a nemzetközi kongresszustól[37] várni – így lehet a legjobban kihasználni a mostani helyzetet.[53] Ugyanezt javasolta Marx Liebknechtnek a lassalleánusokkal való egyesülés idején,[54] de hát a barátunknak nagyon sürgős volt a dolog!

Guesde jól megtréfálja Liebknechtet a „*Vorwärts*"-nek küldött tudósításaiban.[55] Liebknecht mindig védelmezte a polgári köztársaságot, hogy bosszantsa a poroszokat; a Constans-okat, Rouvier-kat stb. csaknem feddhetetlennek tekintette. És tessék, Guesde szétrombolja ezt az illúziót! Ez remek és nagyon hasznos Németországnak.

Csókoltatom Laurát. Gratulálok doktor Z-nek a touloni ügyről írt cikkéhez.[56] Louise különösen hálás neki. Szívből üdvözli Önt és Laurát.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

12

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 febr. 3.

Kedves Kautsky,

Azt hiszed, hogy elárasztanak itt levelekkel a Marx-cikk[5] miatt – ellenkezőleg, nem hallunk és nem látunk semmit.

Amikor szombaton* nem jött meg a „Neue Zeit", mindjárt gondoltam, hogy megint történt valami. Vasárnap eljött Ede és megmutatta a leveledet. Már-már azt hittem, hogy az elhallgattatási csíny mégiscsak sikerült. Végre hétfőn megjött ez a szám, és egy idő múlva felfedeztem a „Vorwärts"-ben közzétett utánnyomást is.[57]

Minthogy a szocialista-törvényre emlékeztető megrendszabályozás nem sikerült,[58] ez a merész ugrás volt a legjobb, amit ezek az emberek tehettek. Azonkívül megvan az a jó oldala is, hogy jórészt kitölti azt a nehezen áthidalható szakadékot, amelyet August első ijedtségében említ. Ez az ijedtség lényegében persze azon a meggondoláson alapult: milyen pecsenyét fognak az ellenfelek ebből sütni? Azzal, hogy a dolgot a párt hivatalos lapjában kinyomtatják, elveszik az élét ellenséges részről való kiaknázásának, s olyan helyzetbe hozzák magukat, hogy azt mondhatják: nézzétek, hogyan bíráljuk *mi magunkat* – *mi* vagyunk az egyetlen párt, amely ezt megengedheti magának; próbáljátok meg utánunk csinálni! És ez is a helyes álláspont, eleve ezt kellett volna elfoglalniok.

Ezek után ellened is bajosan foganatosíthatnak rendszabályokat. Azzal a kérésemmel, hogy a dolgot esetleg küldjétek Adlernak**, egyrészt Dietzre akartam nyomást gyakorolni, másrészt azonban rólad is le akartam venni a felelősséget, mert bizonyos fokig kényszerhelyzetbe hoztalak. Augustnak is megírtam, hogy az egész felelősséget én egyedül vállalom.[59]

Ha azonkívül még valakit terhel felelősség, akkor Dietzet. Ő tudja, hogy ilyen dolgokban mindig nagyon előzékeny voltam vele szemben. Nemcsak

---

* Január 31. – *Szerk.*

** *V. ö. 5. old.* – *Szerk.*

hogy eleget tettem összes enyhítési kívánalmainak, hanem még azonfelül is enyhítettem. Ha még több törlést javasol, azt is figyelembe vettem volna. De amin Dietz nem ütközött meg, azt miért ne hagytam volna benne én?

Egyébként a legtöbben, Liebknechtet kivéve, az első ijedtség után hálásak lesznek nekem, hogy a dolgot közzétettem. Ez lehetetlenné tesz a következő programban minden felemásságot és frázispufogtatást, és olyan ellenállhatatlan érveket szolgáltat, amilyeneket a legtöbbjük aligha mert volna a maga kezdeményezéséből felhozni. Azt, hogy a szocialista-törvény idején[60] nem változtatták meg a rossz programot, mert nem tehették, senki nem veti a szemükre. Most viszont ők maguk vetik el a programot. Azt pedig, hogy 15 évvel ezelőtt az egyesülésnél ügyetlenül viselkedtek és hagyták, hogy Hasselmann és a többiek rászedjék őket, ma már igazán restelkedés nélkül bevallhatják.[61] Mindenesetre a program három alkotó része: 1. specifikus lassalleanizmus, 2. néppárti[62] vulgáris demokrácia, 3. értelmetlenség – nem vált jobbá attól, hogy 15 éven át ecetben konzerválták, mint hivatalos pártprogramot, és ha ezt ma nem lehet nyíltan megmondani, akkor vajon mikor?

Ha valami újat hallasz, kérlek, tudasd velünk. Sokszor üdvözöl

barátod
F. E.

13

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]91. II. 5.

Kedves Laurám,

Louise meg én elmegyünk Highgate-re lemásolni a sírfeliratot, hogy javaslatot tehessünk pótlólag a Nimmyére.* Addig is kérlek, írd alá a mellékelt iratot, minthogy *te és Tussy* vagytok a bejegyzett társtulajdonosok és mindkettőtöknek alá kell írnotok. Azután majd értesítünk, hogy mit javasolunk.

A *northamptoni szocialisták indítványozták* Edwardnak, hogy jelöltesse magát az elhunyt Bradlaugh helyére.** Edward és Tussy szerdán odautaztak, hogy felderítsék a terepet, de azóta nincsenek híreim. Azt tanácsoltam neki, hogy csak akkor fogadja el a jelölést, ha minden költséget fedeznek. Ma azt mondják, 100–150 £-re van szükségük ahhoz, hogy jelölhessék Edwardot, és a jelölés már jövő hétfőn lesz!

Szívélyesen üdvözöl Louise és

barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 132. old. – Szerk.*
** *V. ö. 26–27., 29. old. – Szerk.*

14

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 febr. 6.

Kedves Lafargue-om,

Fischer a következőket írja nekem a németek állítólagos beavatkozásáról május 3-a érdekében:[63]

„Teljesen igazad van: közülünk senki se volt olyan bolond, hogy bármit elő akarjon írni más országok pártjainak. A parlamenti frakció határozata *kizárólag* a német munkásokhoz szól. Abból az egyszerű felismerésből fakadt, hogy a mostani helyzetben és a jelenlegi nagyfokú politikai és gazdasági feszültségben tisztára lehetetlenség, hogy pénteken, május 1-én ünnepeljünk. Sajnos, túl sokan is lesznek, akik május 1-én akaratuk ellenére munkaszünetet tartanak. Tőkéseink dühöngenek a németországi politikai események alakulása miatt*; egyebet sem kívánnak, mint alkalmat találni az ellenünk indítandó általános támadásra; a vas-, a textil- és az építőiparban kitört válság megadja nekik az alkalmat erre az általános rohamra, amelyet e pillanatban nem tudnánk kivédeni. Tekints a hamburgi szivarmunkások ügyére, az majd megmutatja neked, hogy hol vannak az aduk ma.** A hamburgi szivarmunkások az elitcsapatunk; nincsenek *sztrájktörők*, és mégis a harc hetek óta elveszett. Végső soron a kis gyárosok fizetik majd a számlát. De ez a munkásoknak kerek százezer márkájukba kerül a saját alapjukból – nem számítva a más városokból érkező pénzügyi hozzájárulásokat, amelyeket a sztrájk támogatására küldenek. Egy május 1-e tehát pénzügyileg lehetetlen volna."

Nos, úgy gondolom, ennyi elég Önnek. És nem lepődik meg azon sem, ha az angolok, amint erre már utaltam, követik a németek példáját. Tussy nagyon valószínűnek tartja ezt. Önök franciák imádják az egyöntetűséget, és

---

* Bismarck bukása, államszocializmus, az a veszély, hogy elveszítik az 1878. óta érvényben levő behozatali védővámokat[64] stb. stb. – *Engels jegyzete.*

** Ezeknek a munkásoknak a kizárása, amellyel kényszeríteni akarták őket a szakszervezetükből való kilépésre.[65] – *Engels jegyzete.*

ez nagyon szép dolog is, ha nem kell túl drágán fizetni érte. De az egyöntetűség megmentésére tönkretenni esélyeinket Németországban és lehetetlenné tenni egy valódi sikert Angliában, ez rossz tréfa volna.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

15

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 február 10.

Kedves Lafargue-om,

Mellékelten egy 20 £-ről szóló csekk. Remélem, hogy megérkezik, mielőtt Ön elutazik Allier-be; amikor kiállítottam, erre nem gondoltam, különben Laura nevére állítottam volna ki, hogy a zsirálást az Ön távollétének esetére megkönnyítsem.

Hogy a kongresszuson[66] mi játszódott le május 1-vel kapcsolatban, azt nem tudom; de Ön mondhat, amit akar, a jelen pillanatban a németektől egyenesen őrültség lenne, ha makacsul kitartanának amellett, hogy május 1-én, nem pedig vasárnap, május 3-án ünnepelnek.[67] A véleményeltérés egyébként természetes, ez a dél és az észak antagonizmusa. Maguk déliek mindent feláldoznak a formának, az északiak túlságosan megvetik azt és csakis a lényeghez ragaszkodnak. Maguk kedvelik a teatrális hatást; amazok talán túlságosan is figyelmen kívül hagyják. De számukra május 1-e a múlt évi hamburgi munkáskizárások* megismétlését jelentené az egész országban és még sokkal kedvezőtlenebb körülmények között; 2–300 000 márka kiadást jelentene, a pártnak közvetlenül vagy közvetve rendelkezésére álló alapok teljes kimerítését, összes szakszervezeteink dezorganizálódását és következményképpen általános elbátortalanodást. Ismerje be, hogy egy kissé drágán kellene megfizetni az egyidejű demonstráció teatrális hatását.

A „*Socialiste*" sikerének nagyon örülök. Azt bizonyítja, hogy az ottani munkások megint kezdenek olvasni és más dolgokban lelik a kedvüket, mint szenzációhajhászó és pornográf újságokban. Büszke lehet erre a sikerre;[68] ez nagyon jó előjel. Évek óta ez az első hetilap, amely fedezi költségeit. Azonkívül nagyon jól is van szerkesztve. Küldi Sorgénak?

Marx cikke[5] a pártvezetőségben nagy dühöt, és magában a pártban nagy tetszést váltott ki. Megpróbálták a „*Neue Zeit*"-nak ezt a számát egészében eltüntetni, de már késő volt,[58] így hát jó képet vágtak hozzá és merészen kö-

* *V. ö. 17—18. old. – Szerk.*

zölték a cikket a párt hivatalos lapjában[20]. Ha majd megnyugodtak, hálásak lesznek nekem, amiért megakadályoztam őket abban, hogy még egy ilyen botrányos programot fabrikáltassanak maguknak Liebknechttel, a jelenlegi program[61] atyjával. Egyelőre nem kapok tőlük közvetlenül híreket, egy kissé bojkottálnak.*

Cikke az Oroszországgal való szövetségről[51] nagyon jó, helyreigazítja majd Liebknecht örökös bizonykodásait, hogy Franciaországban senki soha nem gondolt orosz szövetségre, hogy mindez Bismarck puszta kitalálása stb. A jóember azt hiszi, kötelessége dicshimnuszokat zengeni mindenről, ami Franciaországban történik (vagy pedig takargatni a szégyenletes tényeket), mert *Franciaország köztársaság*!

A feudális tulajdonról szóló cikkét[69] még nem tudtam elolvasni.

Northamptonban a *Social Democratic Federation*[70] *helyi szekciója* kérte fel Avelinget, hogy jelöltesse magát, és értesítette erről Hyndmant, aki meg akarta tiltani nekik Aveling jelölését; ők azonban *ragaszkodtak* hozzá, úgyhogy Hyndman kénytelen volt szombaton egybegyűjteni híveit itt Londonban, hogy határozatilag kimondják, semmi közük Aveling jelöléséhez. Minthogy emiatt senki nem vonta őket felelősségre, ez felér annak a nyilvános elismerésével, hogy engedetlenséget tanúsítanak a *Föderáció* kebelén belül. Hyndman csillaga még hívei szemében is halványul. A mozgalom 18 hónapja tartó fellendülése nagymértékben növelte a Föderáció létszámát, és most több tagja van, mint valaha. De ezek az új tagok abszolúte semmit sem tudnak a banda szeplős múltjáról és korántsem óhajtanak felelősséget vállalni érte. Hyndmanre és Tsairа hagyják a Föderáció külpolitikáját, amelyből semmit sem értenek. De ha Hyndman ismét el akarná kezdeni a régi személyes torzsalkodásokat, vagy erre kényszerülne**, akkor már nem állna mögötte a hajdani engedelmes testület. A Föderációhoz számos gázmunkás is tartozik, és az ő számukra Avelinget és Tussyt bántani, egyenlő a háborúval.***

Egyébként Aveling jelölése már csak azért is bosszanthatta Hyndmant, mert Aveling, akinek nem volt meg a 100 £-je, hogy *letétbe* helyezze a *választási* költségek fedezésére, tüntetőleg visszautasította egy *tory* ajánlatát, hogy odaadja neki a pénzt. Erről nagy dicshimnuszokat zengett a liberális sajtó (lásd „*Daily News*",[71] amelyet elküldök Önnek). És Ön tudja,

* *V. ö. 20. old. – Szerk.*
** *V. ö. 43. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 30. old. – Szerk.*

hogy egy hasonló esetben Hyndman és Champion *elfogadták a toryk* pénzét.[72]

De ami késik, nem múlik. Bizonyos, hogy a northamptoni munkásoknak az általános választások idejére meglesz a szükséges pénzük. Ezúttal is meglett volna, ha lett volna egy hetük, hogy összehozzák. És 900–1000 szavazatra számítottak.

Azt írja, nincs szolgálójuk. Nekünk pedig Annie tegnap március 21-re felmondott, végre férjhez megy a *fickójához*.

Micsoda furcsa emberek ezek a Rosherék! Percy kisfiát – nem tudom milyen gyermekbetegség miatt – körül kellett metélni, s ugyanez történt most fivérének, Howardnak a fiával! Az öreg Rosher már azt sem tudja, hol áll a feje: hogy ez az ég bosszúja-e a 19 gyerekért (a terhességeket beleértve), akiket a világra nemzett? Én azt hiszem, hogy ez vallási atavizmus. Hiszen annyira örökletesen keresztények! Minthogy pedig a kereszténység a zsidóság természetes gyermeke, az ilyen túlméretezett fityma, amely szükségessé tette a Jehova és kiválasztott népe közötti szövetség jeleként intézményesített műtétet, visszaesés az eredeti ősi típushoz.

Kovalevszkij közzétette oxfordi előadásait. A történelem előtti rész gyenge, az Oroszországról szóló történelmi rész érdekes.

Megtervezünk egy sírfeliratot Helene számára és megmutatjuk Laurának.*

Csókoltatom Laurát.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 132. old. – Szerk.*

16

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 febr. 11.

Kedves Sorge,

Jan. 16-i leveledet megkaptam.

Hogy a „Nationalist"-ot le akarod állítani, az *nagyon* a kedvemre van. Senkit, de senkit nem tudok itt találni, aki hajlandó lenne olvasni, magamnak pedig nincsen időm arra, hogy a különböző tiszteletreméltó mitugrászok bölcsességének mintadarabjait átválogassam. Már rég felkértelek volna erre, de azt gondoltam: ha Sorge küldi nekem ezt a dolgot, akkor *végül* mégiscsak kell, hogy valami legyen benne.

A fénykép készül. Heinrich Scheu fába akar metszeni engem*, így hát a múltkor megint a lencse elé kellett ülnöm. A hét felvételből egy csak sikerül majd.

Remélem, a feleséged egészen rendbe jött már, mire levelem megérkezik, és te szintén.

A „Tőke" amerikai kiadásáról semmit nem írhatok neked, mert nem láttam és nem tudom, mi van benne. Ismeretes, hogy az ottaniaknak *szabad* a mi kiadványainkról utánnyomást készíteni. S hogy meg is *teszik*, az azt bizonyítja, hogy ez jó spekuláció, és örvendetes is, jóllehet az örökösök számára veszteség. De ezzel számolnunk kellett, mihelyt a kelendőség ott megnőtt.

A 4. kiadást[18] most már bizonyára megkaptad.

Olvastad Marx cikkét a „Neue Zeit"-ban[5]. Eleinte nagy haragra gerjesztette a németországi szocialista hatalmasságokat, de ez már némiképpen csillapodni látszik. Ezzel szemben magában a pártban – kivéve a régi lassalleánusokat – igen nagy az öröm. A bécsi „Arbeiterzeitung"[73] berlini tudósítója – a *legközelebbi* postával megkapod a lapot – kifejezetten köszönetet mond nekem azért a szolgálatért, amelyet a pártnak tettem[74] (azt hiszem, hogy Adolf Braun az illető, Viktor Adler sógora és Liebknecht

* *V. ö. 14. old. – Szerk.*

segédszerkesztője a „Vorwärts"-nél). Liebknecht persze dühöng, mert az egész „kritika" speciálisan neki szólt és ő az apa, aki a pederaszta Hasselmann-nal együtt ezt a rothadt programot[61] nemzette. Megértem ezeknek az embereknek a kezdeti elszörnyedését, akik eddig megkövetelték, hogy az „elvtársak" csak rendkívül gyengéd kézzel nyúljanak hozzájuk, most meg ennyire minden teketória nélkül bánnak velük és leleplezik, hogy programjuk merő hülyeség. Mint K. Kautsky, aki az egész ügyben igen bátran viselkedett, írja nekem, a frakció nyilatkozatot szándékozik kibocsátani, amelyben kijelenti, hogy a közzététel az ő tudta nélkül történt, és a frakció helyteleníti.[75] Ezt az örömöt igazán megszerezhetik maguknak. De lehet, hogy még ebből se lesz semmi, ha a párt soraiból érkező helyeslő hangok megsokasodnak, és ha rájönnek, hogy az „ezzel fegyvert adtunk magunk ellen az ellenség kezébe" jegyében csapott lármával nem sokra mennek.

Eközben az urak bojkottálnak engem, ami egész jó is nekem, mert sok időpazarlástól megkímél. Túl sokáig úgysem tart.

Avelinget Bradlaugh halála után felkérték, hogy jelöltesse magát Northamptonban, mégpedig a Social Democratic Federation[70] ottani szekciója kérte fel, tehát névleg Hyndman emberei! A Föderáció létszáma a mozgalom 18 hónapja tartó általános fellendülése folytán nagymértékben megnőtt; ezek az emberek szívesen Hyndmanre és Tsairа hagyják a külpolitikát (klikkezés a posszibilistákkal[49] stb.), amelyből semmit sem értenek, de semmit sem tudnak ezeknek az uraknak a korábbi belföldi klikkezéseiről és cselszövéseiről, és bizonyára elhárítanának minden felelősséget érte; erre a létszámnövekedésre valójában csak azáltal tettek szert, hogy Hyndman és Tsai egy ideje a szervezeten belül meglehetősen tartózkodtak a támadásoktól. Ezzel magyarázható a northamptoniak lépése, amely Hyndmant alaposan megrémítette, különösen azért, mert a szekció nyomban bejelentette ezt a Központi Vezetőségnek. Intrikáltak egy keveset, de hasztalanul. Aveling odament, ragyogóan fogadták, de csak négy nap volt hátra a jelölésig és hát elő kellett teremteni a 100 £ letétet a választási költségek fedezésére. Húsz munkás kezességet vállalt 5–5 £-re, és akadt valaki, aki hajlandó volt előlegezni a pénzt e kezesség ellenében. De amikor utánanéztek a dolognak, kitűnt, hogy ez az ember a konzervatívok egyik fő ügynöke, és ekkor Aveling a kellő mértékű tüntető felháborodással visszautasította a pénzt és visszalépett. Ez kétszeresen bosszanthatta Hyndmant, hiszen ő öt évvel ezelőtt, Championnal együtt, elfogadott a toryktól választási célokra 250 vagy 350 £-et:[72] Aveling most mindenesetre a munkások állandó northamptoni jelöltje és jó esélyei vannak a szavazatok számának növekedésére. Ezúttal 900–1000 szavazatot kapott volna.

A fiatalember, akit a jóindulatodba ajánlottam*, bizonyára már felkeresett. Egyébként Rommék személyesen ismerik, amit akkor nem tudtam.

A franciák igencsak mérgesek, hogy a németek ezúttal május 3-án és nem 1-én fognak ünnepelni. Mindez ostobaság, a múlt évi május 1-i ünnepség a hamburgiaknál, akik ezen a napon beszüntették a munkát, olyan kizárással járt (a megrendelésekben szűkölködő gyárosok erre sóvárogtak), amely az ottani munkásoknak 100 000 márkájukba került – a kívülről jött hozzájárulások nélkül –, megtörte szakszervezeteik erejét – a legjobban szervezett szakszervezeteik voltak – és hosszú időre megbénította őket. Ma a túltermelés Németországban az ipar minden ágában krónikus, és minthogy egy általános, csak szerződésszegéssel megvalósítható május 1-i ünnep egész Németországban általános kizárással járna, összes pénztárainkat kiürítené, valamennyi szakszervezetünket felrobbantaná és lelkesedés helyett csüggedést idézne elő, ezért hülyeség volna. Persze az embereink a párizsi kongresszuson[66] annyira lelkesedtek május *elsejéért*, hogy ez most visszavonulásnak fest. Aztán meg a frakció felhívása is siralmasan lagymatag egy termék.[76]

Itt Angliában jövő vasárnap fognak dönteni a napról. Hyndman és Tsai, belátva múlt évi hibájukat, ezúttal lehetőleg az élre akarnak nyomakodni, és május 1-ének sok híve akad majd. De minthogy a tőkések itt is sóváran megragadnak minden ürügyet, hogy a két leggyűlöltebb szakszervezetet – a dokkmunkásokét és kiváltképpen a Tussy által i(ga)zgatott Gázgyári Munkásokat és Segédmunkásokat[77] – szétrobbbantsák, Tussy mindent megpróbál majd, hogy itt is megkerülje a szerződésszegés ürügyét és a május 3-i vasárnapot fogja javasolni. A gázgyári munkások alkotják most a leghatalmasabb szervezetet Írországban, és a legközelebbi választások alkalmával saját jelöltekkel lépnek majd fel, nem törődve Parnell-lel vagy M'Carthyval. Az, hogy Parnell most olyan munkásbarátnak mutatkozik, egy összejövetelnek köszönhető, ahol ugyanezek a gázgyári munkások igen fesztelenül tiszta vizet öntöttek a poharába. És Michael Davittet is, aki eleinte független ír trade-unionokat akart, jobb belátásra bírták: az alkotmányuk teljes önkormányzatot biztosít nekik. Az ő érdemük, hogy első ízben lendítették fel a munkásmozgalmat Írországban. Sok ágazatuk mezőgazdasági munkásokból áll.

Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

* Padlewski. – *Szerk.*

17

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 febr. 11.

Kedves Kautsky,

Hálás köszönet két leveledért. Bebel és Schippel levelét mellékelten visszaküldöm.

A berliniek még mindig bojkottálnak, nem kapok semmiféle levelet, bizonyára még nem jutottak döntésre. Ezzel szemben a „Hamburger Echo"-ban egy vezércikk jelent meg,[78] amely, ha meggondoljuk, hogy ezek az emberek még igen erősen lassalleánus színezetűek, sőt esküsznek a szerzett jogok rendszerére[79], nagyon tisztességes volt. Ebből a lapból és a „Frankfurter Zeitung"-ból[80] azt is láttam, hogy az ellenség sajtójának rohama már teljesen kibontakozott, ha ugyan nem merült még ki. Ha ezt kiállták – és eddig, amennyire én láttam, igen szelíd volt a roham –, majd felocsúdnak az első ijedtségből. Ezzel szemben Adler berlini tudósítója (A. Braun?) kifejezetten köszönetet mond nekem a kézirat közzétételéért.[74] Még néhány ilyen hang és az ellenállás ellankad.

Arra, hogy Bebel elől 1875 május–júniusában szándékosan eltitkolták és elsikkasztották ezt az okmányt, nyomban rájöttem, amikor ő április 1-t adta meg mint a fogházból való szabadulásának napját: meg is írtam neki, hogy látnia *kellett* azt, hacsak nem történt „valami jogtalanság".[81] Erre, ha szükséges lesz, annak idején még választ kérek majd. Az okmány hosszú ideig Liebknecht kezében volt, Bracke csak nehezen kapta vissza tőle; Liebknecht magának akarta megtartani, hogy a program végleges megszerkesztésénél felhasználja. Hogy miként, azt láthatjuk.

A Lafargue-cikket[82] küldd el nekem ajánlva keresztkötésben, kéziratként, majd én elrendezem a dolgot. A Padlewskiről szóló cikke[15] egyébként egész jó volt és nagyon hasznos, szembeállítva a „*Vorwärts*"-*nek* a francia politikáról közölt ferdítéseivel. Egyáltalán Wilhelmnek* itt peche van. *Ő* mindenütt feldicséri a francia köztársaságot, Guesde pedig, az ő saját különtudósítója, mindenütt lerántja.[55]

* Liebknecht. – *Szerk.*

A parlamenti frakció Schippel által beharangozott nyilatkozata[75] nekem teljesen közömbös. Ha kívánják, kész vagyok megerősíteni előttük, hogy nem szokásom tőlük engedélyt kérni. Hogy ez a közzététel ínyükre van-e vagy sem, az nekem tökéletesen mindegy. Készséggel elismerem azt a jogukat, hogy kimondják rosszalló véleményüket erről és másról is. Ha nem úgy alakul a dolog, hogy feltétlenül kénytelen vagyok foglalkozni vele, akkor egyáltalán nem válaszolok erre. Megvárjuk tehát, mi lesz.

Bebelnek azért is nem írok, mert, először, előbb neki kell megmondania, mi a végleges véleménye a dologról, és másodszor, a frakció minden határozatát mindenki aláírja, akár mellette szavazott, akár nem. Egyébként Bebel téved, ha azt hiszi, hogy hagyom magam belelovalni holmi elkeseredett polémiába. Ezt csak abban az esetben tenném, ha valótlanságokkal stb. állnának elő, amelyeket nem hagyhatnék szó nélkül. Ellenkezőleg, teljesen át vagyok hatva a békülékenység szellemétől, semmi okom sincs a haragra, és égek a vágytól, hogy a Bebel által a messzeségben vélt esetleges mélység vagy szakadék fölött valamilyen hidat – pontonhidat, fahidat, vas- vagy kőhidat, sőt akár aranyhidat – építsek.

Különös! Schippel most a sok régi lassalleánusra hivatkozik, akik büszkék lassalleanizmusukra - amikor pedig itt voltak[83], mind azt mondták: nincs már lassalleánus Németországban! Éppen ez volt az egyik fő ok, amely egyes aggályaimat eloszlatta. És most Bebel is úgy látja, hogy a legjobb elvtársak közül sokan súlyosan sértve érzik magukat. De [akkor*] úgy is kellett volna [lefesteni*] előttem a dolgokat, amilyenek voltak.

Egyébként, ha most, 15 év után,[61] nem szabad szókimondóan beszélni Lassalle elméleti badarságáról és prófétaságáról, akkor mikor?

A pártot magát, a vezetőséget, a frakciót és tutti quanti** minden gáncstól – azon kívül, hogy egy ilyen programot elfogadtak (ezt pedig nem lehet megkerülni) menti a szocialista-törvény[60]. Amíg ez érvényben volt, lehetetlen volt a program bármiféle revíziója. Mihelyt a törvény hatályát vesztette, napirendre tűzték a revíziót. Mit kívánhatnak még?

És arra is szükség van, hogy az emberek végre hagyjanak fel azzal, hogy a párthivatalnokokhoz – saját alkalmazottaikhoz - örökké csak glaszékesztyűvel nyúljanak és velük mint csalhatatlan bürokratákkal alázatosan, nem pedig kritikus módon bánjanak.

Barátod
F. E.

---

* *A papír sérült. – Szerk.*

** – mind ahányan csak vannak – *Szerk.*

Bizonyára hallottál Aveling northamptoni jelöléséről Bradlaugh helyébe.* A Social Democratic Federation[70] ottani szekciói és a gázgyári munkások kérték fel. Odament és beszédével nagy tetszést aratott. 900–1000 szavazata biztosítva volt. De hiányzott a pénzletét a választási költségekre, s amikor ezt egy tory-ügynök felajánlotta, Aveling felháborodottan visszautasította. Így nem jelölték, de ezentúl ő Northampton állandó munkásjelöltje.

* *V. ö. 22., 29. old. – Szerk.*

18

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 febr. 21.

Kedves Kautsky,

Mindenekelőtt szívből gratulálok a kisfiú* megérkezéséhez. Remélem, hogy rendesen szopik és a gyermekágy lefolyása normális és könnyű lesz. Szívélyes jókívánságaimat küldöm a feleségednek** is. Teljék sok örömötök a fiúcskában!

Mellékelten visszaküldöm Bebel levelét. Ma el kellett olvasnom az Anti-Brentano[9] I. ívének korrektúráját, máskülönben befejeztem volna neked szóló levelemet. Így várnod kell.

Tehát szívélyes üdvözlettel holnapig vagy holnaputánig.

Barátod
F. E.

* Felix Kautsky. – *Szerk.*

** Kautsky második felesége, szül. Luise Ronsperger. – *Szerk.*

Friedrich Engels
(1891)

19

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

[London, 18]91 febr. 23.

Magunk között.

Kedves Kautsky,

Minthogy te elküldted nekem Bebel levelét, és szívességért szívesség jár, a mellékelt levelet* úgy írtam meg, hogy *ha a béke érdekében szintén kívánatosnak tartod*, Bebelnek is elküldhesd. Ezt teljesen rád bízom.

Jegyzeteid a „Vorwärts"-cikkhez *nagyon* jók.[84] Éppúgy az a szándékod is, hogy emlékeztesd Bebelt, mennyire közömbösen hagyta, hogy Schramm Marx elleni támadásai megjelenjenek.

A legnagyobb sietségben – 5 perccel postazárás előtt.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 36–38. old. – Szerk.*

20

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 febr. 23.

Kedves Kautsky!

Tegnapelőtti sietős gratulációmat bizonyára megkaptad.* Most tehát visszatérek a tárgyra, a Marx-levélre.[5]

Az aggodalom, hogy a levél az ellenség kezébe fegyvert fog adni, alaptalan volt. Rosszindulatú ráfogásokkal persze bármit lehet illetni, de nagyjában és egészében e kíméletlen önkritika hatása az ellenfelekre mégis teljes meghökkenés volt és az az érzés: milyen belső erővel kell bírnia annak a pártnak, amely még ilyesmit is megengedhet magának! Kitűnik ez az általad küldött (hálás köszönet!), valamint a másfelől eljuttatott ellenséges lapokból. És, nyíltan szólva, éppen ezt tartottam szem előtt, amikor az okmányt közzétettem. Hogy az első pillanatban egyeseket szükségképpen igen kellemetlenül érint, azt tudtam, de nem lehetett elkerülni, és az én szememben jóval többet nyomott a latban az érdemleges tartalom. És tudtam, hogy a párt épp elég erős ahhoz, hogy ezt elviselje, és számítottam arra, hogy ezt a tizenöt év előtt használt kendőzetlen nyelvet ma el is fogja *bírni*; hogy jogos büszkeséggel lehet majd erre az erőpróbára hivatkozni és mondani: hol található még egy olyan párt, amely hasonlót megkockáztathatna? Ennek a kimondását egyébként átengedték a szász és a bécsi „Arbeiterzeitung"-nak és a „Züricher Post"-nak.[85]

Ha te a „Neue Zeit" 21. számában magadra vállalod a felelősséget a közzétételért[84], ez részedről igen derék dolog, de ne felejtsd el, hogy az első lökést mégis én adtam és ezenfelül bizonyos mértékben kényszerhelyzetbe juttattalak.** A fő felelősséget ezért a magam számára igénylem. Ami a részleteket illeti, ezekről persze mindig lehetnek eltérő nézetek. Mindent töröltem és megváltoztattam, amit te és Dietz kifogásoltatok, és ha Dietz még többet törölt volna, én akkor is a lehetőséghez képest előzékenyen jártam

* *V. ö. 34. old. – Szerk.*

** *V. ö. 20. old. – Szerk.*

volna el, miként ennek mindig tanújelét adtam előttetek. Ami azonban a fődolgot illeti, *kötelességem* volt közzétenni ezt az okmányt, ha egyszer a program vitája napirendre került. S kivált Liebknecht hallei beszámolója[12] után, amelyben ő a „Kritikából" vett kivonatokat egyrészt fesztelenül mint a sajátját használja fel, másrészt pedig vitába száll vele anélkül, hogy az okmányt megnevezné, ezzel az átdolgozással Marx feltétlenül szembeállította volna az eredetit, és kötelességem volt őhelyette ugyanezt megtenni. Sajnos, az okmány akkor még nem volt birtokomban, csak jóval később, hosszas keresés után találtam meg.

Mint mondod, Bebel azt írja neked, hogy a régi lassalleánusoknál rossz vért szült az a mód, ahogyan Marx Lassalle-t tárgyalja. Ez lehetséges. Hiszen ezek az emberek nem ismerik a valóságot, és úgy látszik, senki nem is tett semmit azért, hogy őket erről felvilágosítsa. Ha ezek az emberek nem tudják, hogy Lassalle egész nagysága azon alapult, hogy Marx megengedte neki, éveken át mint a sajátjával ékeskedjék Marx kutatási eredményeivel, és ezeket hiányos közgazdasági képzettsége folytán ráadásul még el is torzítsa, az nem az én hibám. De én Marx irodalmi végrendeletének végrehajtója vagyok, és ez kötelezettségeket ró rám.

Lassalle már 26 éve a történelemé. Ha a kivételes törvény[60] idején a történelmi kritika hallgatott is felőle, ideje már végre, hogy ez a kritika érvényesítse jogát, és világosság derüljön a Lassalle és Marx közötti viszonyra. A legenda, amely Lassalle igazi alakját ködbe burkolja és égig magasztalja, mégsem lehet hittétel a párt számára. Bármily nagyra értékeljük is Lassalle érdemeit a mozgalom körül, történelmi szerepe, amelyet abban játszott, kétlaki marad. A szocialista Lassalle-t lépten-nyomon követi a demagóg Lassalle. Az agitátor és szervező Lassalle-ból mindenütt kikandikál a Hatzfeld-per vezetője[86]: ugyanolyan cinikus az eszközök megválogatásában és ugyanolyan szívesen veszi körül magát rossz hírű és korrumpalódott emberekkel, akiket mint puszta eszközöket lehet felhasználni, illetve eldobni. Ő, aki 1862-ig a gyakorlatban erősen bonapartista hajlandóságú, jellegzetesen porosz vulgáris demokrata volt (éppen most néztem át Marxhoz intézett leveleit), tisztán személyi okokból hirtelen köpönyeget fordított, és elkezdte agitációját; és alig két év múltán azt követelte, hogy a munkások a burzsoáziával szemben a királyságnak fogják pártját, és a vele rokon jellemű Bismarckkal szűrte össze a levet, olyan módon, amely okvetlenül a mozgalom tényleges elárulásához vezetett volna, ha, szerencséjére, idejekorán agyon nem lövik. Agitációs írásaiban ami helyeset Marxtól átvett, az annyira összefonódik Lassalle saját és rendszerint helytelen fejtegetéseivel, hogy alig lehet a kettőt különválasztani. A munkásoknak az a része,

amely Marx ítéletét magára nézve sértőnek érzi, Lassalle-ból csupán a kétesztendei agitációt ismeri, és ezt is csak színes szemüvegen át. Az ilyen előítéletek előtt azonban a történelmi kritika nem állhat örökké levett kalappal. Kötelességem volt végül is feltárni az igazi viszonyt Marx és Lassalle között. Ez megtörtént. Egyelőre ezzel beérhetem. Ezenfelül most egyéb elfoglaltságom van. S Marxnak Lassalle-ról közzétett kíméletlen ítélete egymagában is megteszi majd a hatását és bátorságot önt másokba. De ha kényszerítenének rá, akkor nem maradna számomra más választás: kénytelen lennék egyszer s mindenkorra leszámolni a Lassalle-legendával.

Pompás dolog, hogy a frakcióban felmerült az a követelés, helyezzék a „Neue Zeit"-ot cenzúra alá. Vajon a szocialista-törvény korabeli (akkor szükséges és nagyszerűen alkalmazott) frakciódiktatúra kísértete ez, avagy visszaemlékezés v. Schweitzer néhai feszes szervezetére? Valóban ragyogó ötlet, hogy a német szocialista tudományt, miután a Bismarck-féle szocialista-törvény alól felszabadult, egy új, maguk a szociáldemokrata párthatóságok által összetákolandó és végrehajtandó szocialista-törvénynek rendeljék alá. Egyébként gondoskodás történt arról, hogy a fák ne nőjenek az égig.

A „Vorwärts" cikke[75] kevéssé érint. Megvárom, amíg Liebknecht történelmi visszapillantásai megjelennek, és akkor válaszolok majd mindkettőre, alkalmasint a lehető legbarátságosabb hangon. A „Vorwärts"-cikkben csak néhány helytelen állítást kell helyreigazítani (pl. hogy mi nem akartuk az egyesülést, hogy az események nem igazolták Marxot stb.), és megerősíteni azt, ami magától értetődik. Ezzel a válasszal, úgy gondolom, a magam részéről lezárom a vitát, hacsak újabb támadások vagy helytelen állítások további lépésekre nem kényszerítenek.

Mondd meg Dietznek, hogy dolgozom az „Eredet"-en[87]. De ma kaptam levelet Fischertől, s ő is három új előszót akar tőlem![88]

Barátod
F. E.

Max Stirner.

Nach der Erinnerung gezeichnet
von Friedrich Engels.
London 1892.

Max Stirner
Emlékezetből rajzolta Friedrich Engels. London 1892.

21

Engels Antonio Labriolához

Rómába[89]

(Kivonat)

[...] Mackay úrnak sajnos nem bocsáthatom rendelkezésére a Stirnerrel foglalkozó régi kéziratot[90]. Ha kiadásra kerül, akkor én adom ki vagy a jogutódaim. De egy ki nem nyomtatott kéziratot, amelyben Marxnak is része van, nincs jogom átengedni egy harmadik személynek, hogy azt bármi módon felhasználja, és ha jogom volna is hozzá, akkor se tenném. *Túlságosan* is sajátságos tapasztalatokra tettem szert e téren. Unicumokat* semmilyen körülmények között nem adok ki többé a kezemből. Ráadásul a kézirat, amely kinyomtatva olyan vastag kötet lenne, mint maga Stirner *„Einziger"-je*, nagyon szakadt és töredékes, és még újrarendezésre szorul.

[*Friedrich Engels*]

London, 1891 február 27.

* – egyetlen példányokat; eredeti kéziratokat – *Szerk.*

22

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 március 4.

Kedves Sorge,

Febr. 19-i leveledet megkaptam. Azóta bizonyára már többet is hallottál a szociáldemokrata frakció nagy felháborodásáról amiatt, hogy a „Neue Zeit"-ban közzétették Marxnak a programról szóló levelét.[5] Az ügy még zajlik. Egyelőre hagyom, hogy blamálják magukat, és e tekintetben Liebknecht teljesítménye a „Vorwärts"-ben elgondolkoztató.[75] Ha majd eljön az ideje, természetesen válaszolok, minden szükségtelen civódást mellőzve, habár némi könnyed irónia nélkül aligha lesz lehetséges. Persze valamennyi elméleti szempontból számottevő ember az én oldalamon van - csak Bebelt kell kivételnek vennem, aki valóban nem teljesen jogtalanul érzi úgy, hogy megsértettem, de ezt nem lehetett elkerülni. Négy hete nem tudtam belenézni a „Volkszeitung"-ba[91], mert túl vagyok terhelve munkával, így hát nem tudom, Amerikában volt-e viharos visszhangja az ügynek – Európában tajtékzanak a megmaradt lassalleánusok, azokból pedig nálatok is van elég.

Most három brosúra új kiadását kell előkészítenem.[88] 1. „Polgárháború Franciaországban", a Főtanács üzenete a Kommünnel kapcsolatban. Ezt *átnézve* nyomatom újra, s mellékelem hozzá a Főtanácsnak a német–francia háborúról szóló két üzenetét,[92] ezek ma időszerűbbek, mint valaha. Azonkívül írok hozzá egy bevezetést. – 2. Marx „Bérmunka és tőke"-je, amelyet a „Tőke" szintjére kell emelnem, mert különben zavart okoz munkáskörökben – a még nem tökéletes kifejezésmód miatt (pl. a munka eladása a munka*erő* eladása helyett stb.), és ezért szintén szükséges egy bevezetés. – 3. „A szocializmus fejlődése", az én írásom, ez csak, a lehetőséghez képest, valamivel népszerűbb lesz.

A párt adja ki őket, mindegyiket 10 000 példányban. Így *ebben* a tekintetben lesz egy kis nyugalmam. De vállalkoznom kellett a dologra, mert valamit szembe kell szegezni a Lassalle-féle zöldség örökös újranyomásával. Szerencsére az *új* Lassalle-kiadás jegyzetekkel stb. jelenik meg, és (*magunk között*!) *Bernstein* gondozza majd.[93]

Hogy védencem* ne fusson zátonyra, küldök neked mellékelten egy 10 £-ről szóló csekket, ebből belátásod szerint adhatsz neki pénzt, akár arra, hogy átköltözzön egy nagyobb városba az ország belsejében, ami a további boldogulása szempontjából talán a legjobb lenne, akár pedig arra, hogy ott a felszínen maradhasson.

Hyndman megint tajtékzik ellenem,[94] ez félévenként megismétlődik, de a feje tetejére állhat és a feje tetején körüljárhatja egész Londont, én akkor se válaszolok neki. Aveling ellen is újra kirohant és persze az amerikai históriával is előhozakodik.[95] Gondolod, hogy most, miután Rosenberget kidobták[96], lehetséges volna kielégítő nyilatkozatot kapni az ottani párttól? Csak a véleményedet kérem, nem vagyok felhatalmazva arra, hogy bárminemű lépésekre kérjelek fel.

A franciák dühöngenek amiatt, hogy a németek és az angolok vasárnap, május 3-án ünnepelnek, nem pedig pénteken, május 1-én. De nem megy másképp. A tavalyi május 1-i ünnepség Hamburgban olyan sztrájkot (vagyis inkább kizárást) hozott a pártra, amely a hamburgiaknak 100 000 márkájukba került – és most még siralmasabban megy az üzlet, és a burzsoák sóváran lesik az ürügyet, hogy leállhassanak. Itt viszont a dokkmunkásokat fokozatosan annyira megfélemlítették, hogy mukkanniok sem szabad, különben szétverik az egész trade-unionjukat – ami persze részben saját butaságaik következménye –, a gázgyári munkások pedig csak a legnagyobb óvatossággal képesek elkerülni a sztrájkot, amely őket is szétverné. A gázművek átváltoztatása városi intézményekké egyelőre még abban az irányban hat, hogy a filiszter minél nagyobb profitot akar kisajtolni belőlük, hogy ezzel csökkentse a községi adókat; az az álláspont, hogy a gázgyári munkásokat, éppen *mert* munkások, a községnek jól meg kell fizetnie, még nem szerzett érvényt magának. De a gázgyári és a dokkmunkások szervezetével az utóbbi 2 évben létesült összes itteni új trade-uniont szétverik, és a régi, konzervatív trade-unionok, amelyek *gazdagok* és éppen ezért gyávák, egyedül maradnak a porondon.

A franciáknak némileg igazuk van. A kongresszuson[66] mindenki lelkesedett május 1-ért. De miért is kívánják most egyszerre éppen a franciák, akiknek nagy szavait olyan sokszor követték kicsiny tettek, hogy a többiek is ne hetvenkedjenek egyszer egy kissé? A dolog úgy áll, hogy a franciaországi helyzet, éppen most, a posszibilisták összeomlása folytán, rendkívül kedvező

* Padlewski. – *Szerk.*

számunkra, és ha még a május 1-e is egyidejű világsiker volna, ez teljesen tönkretehetné a posszibilistákat. De ez *így* is menni fog.

Tehát mára ennyit. – Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet, remélhetőleg teljesen jól van már.

Barátod
F. E.

Louise Kautsky szívélyesen üdvözöl benneteket.

23

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 március 6.

Kedves Lafargue-om,

Viktória mama kész hülyeként viselkedett.[97] Tudnia kellett volna, hogy királyi személye Franciaországban, ahol száz éven át harcoltak a köztársaságért, egyáltalán nem kelt majd hatást, és hogy Párizsban fütyülnek rá. De ezek a személyiségek nem képesek szabadulni attól a gondolattól, hogy ha csak megjelennek valahol, ez olyan megtiszteltetés, amelyért az egész világ hálával tartozik nekik.

Mint Önöknél a broussistáknak[49], úgy itt a Social Democratic Federationnek[70] engednie kellett a májusi demonstráció ügyében. Három küldöttet menesztett a Nyolcórás Bizottságba[98], amelynek Aveling az elnöke. Ma este Aveling megmutatja e Bizottság küldötteinek a „*Justice*"[99] cikkeit[95] és ezzel megköti a kezüket. Levelet írt a „*Justice*"-*nak*, amelyben kihívja Hyndmant, hogy találkozzék vele egy nyilvános gyűlésen, de Hyndman nemcsak a levél kinyomtatását utasította el, hanem még a kihívásra is megtagadta a választ: szembeállítják majd Avelinggel, mihelyt munkásszavazatokat követel.

Persze nagy győzelem az Önök számára, hogy kényszerítették a broussistákat a május 1-hez való csatlakozásra;[100] ezekkel a küldöttekkel a lehető legjobban és mézédesen kell majd bánni, hogy ezzel egyengessék a későbbiek útját. Meglátja, a demonstráció nem sokat, vagy éppenséggel semmit sem veszít azáltal, hogy egy helyett két napon tartják meg. Talán igaza van, amikor felpanaszolja, hogy a németek Párizsban[66] mennyire lelkesedtek május 1-ért, és most az a látszat, mintha meghátrálnának*, de eltekintve ettől (és Tussy azt mondja, hogy csakugyan senki, aki akkor Párizsban látta őket, nem tételezte volna fel mai fellépésüket) – eltekintve ettől, soha nem bírhatja rá a germán nemzeteket arra, hogy egy demonstráció kedvéért feláldozzák, vagy akár csak veszélyeztessék is mozgalmuk jövőjét.

---

* *V. ö. 25. old. – Szerk.*

Most másról. Kautsky írta nekem néhány héttel ezelőtt, hogy kapott Öntől egy cikket Marxról és a polgári közgazdászokról,[82] amelyet nem tart egészen alkalmasnak a német közönség számára. De habozott visszaküldeni Önnek. Mit tegyen? Kértem, küldje el a cikket nekem, amit meg is tett. Elolvastam, és csakugyan én is azt hiszem, hogy Kautsky a cikket németül nem közölhette, éspedig a következő okokból:

Először is egyetlen német közgazdász sem vetette soha Marx szemére, hogy olyan elméleteket állított fel, amelyek nem kapcsolódnak Smithéhez és Ricardóéhoz. Ellenkezőleg. Smithnek és Ricardónak azt vetik a szemére, hogy ők hívták életre Marxot, aki mindössze a következtetéseket vonta le elődeinek az értékre, a profitra és a járadékra, egyszóval a munka termékének elosztására vonatkozó elméletéből. Ezért lettek ők *vulgáris* közgazdászok, akik fütyülnek a klasszikusokra. Ön megemlíti Brentanót, aki azt felelné, hogy az Ön csapásai mind célt tévesztenek.

Azután pedig mindazt, amit Ön erről a két közgazdászról mond és tőlük idéz, és többet is ennél, Németországban mi már elmondtuk és idéztük:

1. Értékelmélet: Marx a *„Zur Kritik der politischen Ökonomie"-ban* (1859)[101] minden fejezet után áttekintést ad az abban kifejtett elmélet történetéről. Az értékelmélet története után megtalálja a 29. oldalon a „Történelmi adalékok az áru elemzéséhez" c. részt, ahol Petty és Boisguillebert, Franklin és Steuart, a fiziokraták és Galiani és az ő értékfogalmaik után a 37. oldalon Marx megtárgyalja A. Smitht, a 38 39. oldalon pedig Ricardót.[102] Mindez tehát ismeretes Németországban. Megjegyzem még, hogy olyan passzust idéz Smithtől, amely nem a legjobb; akadnak nála mások is, ahol sokkal jobban megközelíti az igazságot; az Ön passzusában Smith egy termék értékét nem a *benne foglalt* munkamennyiséggel határozza meg, hanem azzal, amit ezzel a termékkel *vásárolni* lehet. Ez a definíció magában foglalja a régi rendszer egész ellentmondását.

2. Értéktöbblet: mindazt, ami erre vonatkozik, elmondtam a „Tőke" II. kötetéhez írt előszóban[103], a Laurának megnevezett bekezdésekben, ha megkéri, le fogja Önnek fordítani.

3. *Say* már nem játszik szerepet Németországban, és ezenfelül Ön rehabilitálja őt, amennyiben úgy találja, hogy vulgarizmusának mélyén a klaszszicizmus magva rejtőzik; ez több, mint amennyit megérdemel.

Zárják a postát. A cikk a rendelkezésére áll.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

24

Engels Henri Ravéhoz

Poitiers-ba

(Feljegyzések[104])

[London, 1891] március 6.

Küldjön el egy vagy két ívet Bebel-fordításának korrektúrájából. Kiadója van-e? Ígéretet nem tenni. Megnevezhetném neki azokat a fejezeteket, amelyeken nem, vagy nem sokat változtatok[87], hogy elkezdhesse. *Ígéretet nem tenni.*

Eredeti nyelve: angol

25

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[105]

[Nagyon] köszönöm a „Critica Socialé"-t[106]. Turati ügyvéd úr már maga megküldte [nekem] és azt ígéri, hogy [rendsz]eresen küldi. Remélem, hogy az Ön kilátásai [jav]ulnak. A „Kom[munista] Kiáltvány" fordítását nagyon várom.[107]

Szívélyes üdvözlettel híve
F. E.

London, [18]91 március 6.

26

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]91 március 7.

Igen tisztelt Uram,

Hálásan köszönöm febr. 23-i kedves levelét,[108] a „Critica Sociale" 3 számát, és azt az ígéretét, hogy a folyóiratot a jövőben rendszeresen megküldi nekem. Mint az Internacionálé Főtanácsának egykori olaszországi levelező titkárát természetesen nagyon érdekel engem a szocialista mozgalom haladása az Ön hazájában és különösen Lombardiában, ahol ifjúkoromban három hónapot töltöttem,[109] amiről még ma is kellemes emlékeket őrzök.

Nem kevésbé köszönöm Önnek azt a jóindulatot, amelyet Marx cikkének a „Neue Zeit"-ban való közzététele alkalmából[5] irányomban kifejezésre juttatott.[110] Ezzel a közzététellel csak kötelességemet teljesítettem egyrészt Marx emlékével, másrészt a német párttal szemben.

Teljesen igaza van, ha úgy gondolja, hogy nem lesz időm közreműködni sem az Ön szemléjében, sem a szocialista könyvtárban, amelyet kiadni szándékozik. Csakugyan, Marx munkái és a saját brosúráim új kiadásainak előkészítése alig hagy időt arra, hogy befejezzem Marx *„Tőké"-je* III. kötetének kéziratát[111] – e pillanatban *négy* brosúrát kell átnéznem, kiegészítenem, és új bevezetéssel ellátnom* – honnan vennék hát időt más munkákhoz? Mindazonáltal a legszebb sikert kívánom Önnek és nagy érdeklődéssel várom, hogy jó olasz fordításban olvashassam a mi 1847-es „Kiáltvány"-unkat[107], és ha úgy gondolná, hogy egyik vagy másik cikkem érdekelhetné az olasz közönséget, nagy élvezet lenne újraolvasnom magamat az Önök bella e ricchissima linguá-jában**.

---

* *V. ö. 38., 42., 52. old. – Szerk.*

** – szép és nagyon gazdag nyelvében – *Szerk.*

E con distinta stima La saluto*

F. Engels

Il di Lei amico Stepniak viaggia in questo momento nell'America.**

Eredeti nyelve: francia

* – Kiváló tisztelettel üdvözlöm Önt – *Szerk.*

** – Az Ön Sztyepnyak barátja e pillanatban Amerikában utazgat. – *Szerk.*

27

Engels Henri Ravéhoz

Poitiers-ba[112]

(Feljegyzések)

[London, 1891 március közepe]

1. Próbafordítások, 121–25, 140–45 old.[113]
2. 10 példány a fordításból, semmi egyéb feltétel.
3. Lafargue küldje el neki a „Socialisme utopique et scientifique"-ot*.

* – „Utópikus és tudományos szocializmus"-t[111] – *Szerk.*

28

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 március 17.

Kedves Kautsky,

Köszönet a 9-i levélért. – A 6 Dahn-füzetet tegnap csomagpostával elküldtem neked.[115] Nagy hévvel ültem volna neki az „Eredet"-nek,[87] de akkor jött Fischer, és azt kívánta, hogy *10 000 példányban* adjuk ki újra 1. a „Polgárháború Franciaországban"-t, 2. Marx „Bérmunka és tőke"-jét, 3. „A szocializmus fejlődése stb."-t[88]. Így aztán a „Polgárháború"-hoz bevezetést kellett írnom, ezt szombaton* elküldtem, amellett alaposan át kellett néznem és mellékelnem a Főtanács két üzenetét a német–francia háborúról[92]; ez utóbbiak fordítására szerencsére Louise vállalkozott. De mégis sok idő ment veszendőbe. A *„Bérmunka és tőke"-t* ugyanis Marx még az értéktöbblet előtti terminológiában írta meg, ez pedig ma, egy 10 000 példányban megjelenő propagandairatban, semmiképpen sem maradhat így. Tehát le kell fordítanom mai nyelvre, és elöljáróban megindokolnom.[116] Végül a *„Fejlődés"-t* is át kell nézni és, ahol lehetséges, még némileg népszerűbbé átalakítani – 10 000 példány nem tréfadolog –, honnan vegyek hát időt más egyébhez? És éppen most nem szabad visszavonulnom és átengednem a terepet a Lassalle-féle brosúráknak. De mihelyt ezt a munkát leráztam magamról, nekilátok az „Eredet"-nek. Az előtanulmányokkal már nagyjából elkészültem. És éppen jelentkezett is egy francia, H. Ravé, aki le akarja fordítani a dolgot** – ő fordította Bebel „Frau"-ját, nem éppen elragadóan – és akinek, ha lehet, el kellene küldenem a szemle- vagy utánnéző íveket. De a dolog még nem dőlt el.

Peschelnek gratulálok a fordítójához. Remélem, nem járok én is úgy, mint ő.[117]

Az „Anti-Brentano"[9] Meissnernél jelenik meg***, négy és fél ív – *min-*

* Március 14. – *Szerk.*

** *V. ö. 47., 51. old.* – *Szerk.*

*** *A papír sérült.* – *Szerk.*

den dokumentumot kinyomatok, Sedley Taylort és a 4. kiadáshoz írt előszavamat[118] is beleértve. Majdnem az egészet kinyomtatták már.

Apropó. Kapott-e a „Neue Zeit" recenziós példányt a 4. kiadásból („*Tőke*")?* Ha nem, *írd meg nekem, de azonnal* (levelezőlapon), *külön a lelkükre kötöttem.* Ha elküldték, örülnék, ha rövid hírt közölnél róla, ebben az előszavammal kapcsolatban már finoman érinthetnéd Brentanót is.

A „Polgárháború"-hoz írott bevezetésemet – kb. 9–10 „Neue Zeit"-oldal – időhiány miatt nem tudtam lemásoltatni számodra, nagyon el vagyunk foglalva idehaza, Annie férjhez megy, és Louisének új lányt kell szereznie stb., ráadásul a berliniek sürgettek. De megkértem Fischert, hogy küldjön nekem 3 szemleívet, ha pedig a korrektúra jól sikerül, azt küldöm el neked, hogy ha kedved tartja, előre felhasználd. Ha ez valamilyen okból nem felel meg neked, akkor sem veszítünk semmit.

Augusttól egy sort se kaptam – nekem nem sürgős. Sorgénak az a véleménye, hogy ne vegyek tudomást a nagyszerűséges „Vorwärts"-cikkről.[119] Neked mi a véleményed? Kezdek erre hajlani.

Neked írott levelemben a felelősségről szóló passzust** *teljesen Augustnak* szántam, ha feltételezhettem volna, hogy ez téged bármiképpen is sért, akkor kihagytam volna – ilyesmi korántsem jutott eszembe. A frakcióukázhoz fűzött megjegyzésedre *egyáltalán nem* gondoltam.[84] Csak kötelességemnek tartottam, a berliniekre való tekintettel, hogy – ha a levelet odaküldenéd – minél inkább levegyem rólad és magamra vállaljam a felelősséget. Voilà tout.***

Köszönet a „Volkszeitung"-ért és a „Critica Sociale"-ért. Az előbbit Sorge, az utóbbit Turati (a nagyszájú Loria megbízásából) küldte el nekem és küldi rendszeresen. Azóta a „Volkszeitung"-ban Schlüternek egy még határozottabb, Sorge által sugalmazott cikke[120] jelent meg.

Én is egyre inkább úgy találom, hogy a dolog magában a pártban egyáltalán nem keltett felháborodást, és csupán a berlini urak érzik ilyen vagy olyan okból sértve magukat. De úgy látszik még ők is észreveszik, hogy a „Vorwärts" nyilai hatástalanul a földre hullottak, tombés à plat,° mint a franciák mondják. Máskülönben mégiscsak jelentkeztek volna nálam.

Panaszaid a „Vorwärts" ellen (mióta hímnemű ez a micsoda?[121]) itt rokonszenvező visszhangra találnak. Ilyen lapot már rég nem látott a világ. Kíváncsi vagyok, hogy meddig lehet ezt eltűrni.

* *V. ö. 67. old. – Szerk.*

** *V. ö. 36–37. old. – Szerk.*

*** – Ez minden. – *Szerk.*

° – megbuktak – *Szerk.*

Percy és családja a közeljövőben Ryde-ba mennek, Wight-szigetre, ahol Percy ügynökséget létesít a fivérei számára és azt vezeti majd.

Szívélyes üdvözlettel

barátod

F. E.

29

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 március 21.

Kedves Sorge,

Anna kisasszonyra* vonatkozó leveledet ismertettem barátainkkal és aztán előírás szerint jártam el vele. Mellékelek egy levélkét a kisasszony számára, amelyben a lelkére beszélnek, és értésére adják, hogy eddig írott kérelmei, hogy küldjenek megint pénzt neki, terméketlen talajra hullottak. Megkértek, közöljem veled, hogy itteni vélemény szerint mostanáig ott is, itt is elég sok történt a kisasszony érdekében és hogy most már magának kell megteremtenie a megélhetését — és ezt a legjobban vidéken teheti, mezőgazdasági munkával, amelyhez hozzá van szokva! Amire én azt válaszoltam, hogy ez csak olyan vidéken lehetséges, ahol az angol nyelv nélkül is boldogulhat, hogy azonban ilyen vidékek is vannak odaát, így a dolog bizonyára nem lehetetlen. Mindenesetre úgy látszik, hogy a New York-i és egyáltalán a tengerparti városok talaja egy csöppet sem való az olyanfajta nőszemélynek, mint ő, és ahhoz, hogy valami váljék belőle, olyan távolra kell kerülnie, ahonnan nagyon nehéz a visszatérés.

Időközben bizonyára megkaptad levelemet a tíz £-re szóló utalvánnyal együtt**, és a körülményeknek megfelelően célszerűen fel tudtad használni. Köztünk szólva, azt hiszem, hogy szükség esetén még egyszer fel tudnám hajtani ugyanezt az összeget, de ezzel aztán vége. Benneteket is arra kérnek, hogy pénzdolgokban járjatok el *szigorúan*, hadd vegye végre észre ez a nőszemély, hogy a lógás nem tarthat örökké.

A bécsi „Arbeiterzeitung"-on, a „Volkstribüné"-n és a „Figaró"-n (párizsi nagygyűlés) kívül ma a „Kiáltvány" olasz fordítását is elküldöm neked. A „People's Press"-nek és a „Commonweal"-nek[122] egyaránt befellegzett.

---

* Padlewski. – *Szerk.*

** *V. ö. 43. old.* – *Szerk.*

Még nem tudom, válaszolok-e a „Vorwärts"-cikkre[75], vagy sem, de egyre inkább hajlok a te nézetedre[119]. Néhány dolgot tulajdonképpen *kellene* érintenem, de talán másképpen is el lehet intézni.

Elő kell készítenem: 1. „A polgárháború Franciaországban", 2. Marx: „Bérmunka és tőke" és 3. „A szocializmus fejlődése" új kiadását, ill. új bevezetését[88]; a német párt adja ki őket, egyenként 10 000 példányban.

Válaszom Brentanónak[9] kb. 8–10 nap múlva jelenik meg Meissnernél, nyomban megkapod.

Azután még elő kell készítenem a „*Család stb. eredete*" új kiadását[87] (5000 pld. elkelt!), de utána aztán visszavonhatatlanul és késedelem nélkül nekiülök a III. kötetnek[111].

Sam Moore tegnapelőtt megérkezett Liverpoolba, kb. egy hét múlva bizonyára itt lesz. Karácsony táján kellemetlen betegségen ment át, de aztán teljesen helyrejött.

Remélem, a feleséged egészen felépült. Szívélyesen üdvözlöm őt és téged.

Barátod

F. E.

30

Engels Hermann Schlüterhez

Hobokenba

London, [18]91 március 21.

Kedves Schlüter,

10-i leveled tegnapelőtt futott be. Hálásan köszönöm az ottani viszonyokra vonatkozó közléseidet,[123] már csak azért is örültem nekik, mert az ottani zsurnalisztikai módszer ismeretében az ember tudja ugyan, hogy az újságoknak nem szabad hinnie, de azt azután éppenséggel nem tudja, mihez tartsa magát.

Ugyancsak hálásan köszönöm az ezüst- és ásványforrásokról szóló könyveket. Az ezüst- és arany-könyv 1890-re vonatkozó kiadása is érdekel majd, ha megjelenik. De ami mindenekelőtt fontos volna nekem, az a később, az idei cenzus után megjelenendő „*Compendium of the (eleventh) Census 1890*" – örököltem Marxtól az 1880-as (10.) cenzus kompendiumát két kötetben, ez azonban csak 1883-ban jelent meg,[124] de ez nem tesz semmit; ezúttal bizonyára nem tart ennyi ideig.

Marx második beszéde[40] teljesen kiesett az emlékezetemből, nem tudok rájönni, hogy ez mi lehet. Ha az a néhány oldal megéri a fáradságot, talán a legjobban tennéd, ha a „Volkszeitung"-ban kinyomtatnád és küldenél nekem néhány példányt.

Teljesen igazad van, a marxi program-kritika[5] utat tör majd magának, és ezzel a szándékkal tettem is közzé. De úgy látszik, a párt „mérvadó köreiben" szörnyen haragszanak ám, Fischert kivéve, aki örült neki[125], senki sem ír nekem. Szerencsére ezt még kibírom.

Ha a feleséged Európába jön, akkor remélhetőleg látjuk majd itt Londonban, hogy meggyőződjön arról, még megvagyunk.

Rosherék a közeljövőben Wight-szigetre költöznek, ahol Percy a fivérei ügynökségét vezeti majd. Tegnapelőtt költöztek ki a házukból és egyelőre Percy szüleinél laknak, néhány háznyira tőlem.

A mellékletet légy szíves mindjárt eljuttatni Sorgéhoz.*

---

* *V. ö. 55–56. old. – Szerk.*

Julius szokása szerint nem készült el (e hó 25-ig) a Kentish Town Road 114-ből[44] való kiköltözéssel; további fél negyedévvel meghosszabbították a bérletet. Ede szorgalmasan ír a „Vorwärts"-be és a „Neue Zeit"-ba és nagyon kikupálódott. Avelingék jól vannak; minthogy a „People's Press"-nek most befellegzett, nézzétek meg magatoknak a *„Daily Chronicle"-t*, a lap ugyan liberális unionista[126], és mint ilyen szövetségben áll a torykkal, de az itteni munkásmozgalomról a legjobban tudósít és minden beszámolót közöl. A nyolcórás mozgalom nagyszerűen fejlődik (v. ö. Ede leveleinek közléseit a *„Vorwärts"-ben* és dettó a „Neue Zeit"-ban)[127], a Trades Council[128] beadta a derekát, és a demonstráció ezúttal roppant nagy és ráadásul *egységes* lesz.* A törvényes nyolcórás munkanapért folyó agitáció az angolok számára a szocialista mozgalomra nyíló kapu; ha egyszer lenyelték a *mindenkire*, a férfiakra is érvényes nyolcórás törvényt (és a legjobb úton vannak ehhez), akkor többé semmitől sem rettennek vissza: ez szakítás a régi szabadkereskedő burzsoá szemlélettel.

Szívélyesen üdvözli a feleségedet és téged Louise és

barátod
F. E.

* *V. ö. 63., 94–97. old. – Szerk.*

31

Engels Max Oppenheimhoz

Drezdába

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1891 március 24.

Igen tisztelt Oppenheim Úr,

Mindenekelőtt bocsánatot kell kérnem Öntől, hogy múlt év nov. 26-i becses levelére csak ma – szinte pontosan négy hónap elteltével – válaszolok. De ha tudná, milyen rengeteg különböző természetű munkát és levelezést kellett elvégeznem ez idő alatt, és hogy ráadásul a gyenge szemem miatt naponta csak három óra hosszat – méghozzá napvilágnál! – szabad a tollat forgatnom, akkor bizonyára megbocsátana nekem.

Egyszóval, hálás köszönet baráti jókívánságaiért, amelyek, úgy látszik, beteljesülnek, mert a körülményekhez képest nagyjából teljesen egészséges vagyok, és általában azt mondják, hogy nem látszik meg rajtam a korom. Reméljük, hogy így is marad.

Ön a továbbiakban néhány nehéz témát érint, amelyeket egy rövid levélben korántsem lehet kimeríteni. Az bizonyos, hogy haladás volna, ha a munkásszövetségek közvetlenül és valamennyi munkás nevében tárgyalhatnának a vállalkozókkal a bérszerződés miatt. Itt Angliában is már csaknem 50 év óta törekednek erre, de a tőkések nagyon is jól tudják, mi az érdekük, s kényszer nélkül nem állnak rá. Az 1889-es nagy dokkmunkássztrájk[129] során kiharcolták, itt-ott időlegesen előtte és utána is; de az urak az első alkalommal megint felszabadítják magukat a munkásszövetségeknek ez alól az „elviselhetetlen zsarnoksága" alól és megengedhetetlennek nyilvánítják azt, hogy harmadik, hivatlan személyek beleártsák magukat a köztük és munkásaik közötti patriarchális viszonyba. A régi história ez: jó üzletmenet idején a munka iránti kereslet előzékenységre kényszeríti az urakat, rossz üzletmenet idején kihasználják a munka túlkínálatát arra, hogy mindezeket az engedményeket visszavonják. Egészében véve azonban a munkások ellenállása növekvő szervezettségükkel annyira megnő, hogy általános helyzetük – az átlag – valamicskével emelkedik, s hogy semmilyen válság sem nyomja le a munkásokat huzamosabban a nullapont, az

előző válság *legmélyebb* pontja *alá*, vagy akárcsak erre a pontra. De hogy mi lesz akkor, ha egy hosszú, krónikus, 5 6 évre kiterjedő *általános* ipari válságot kell megérnünk, azt nehéz megmondani.

A létszámfeletti munkások foglalkoztatása az állam, ill. a községek által, és az élelmiszer-kereskedelem államosítása olyan kérdések, amelyeket véleményem szerint tágabb összefüggésben kellene felvetni, mint ez az Ön levelében történik. Az országban magában előállítható élelmiszereknek nemcsak a *kereskedelmét*, hanem a *termelését* is ide kellene venni. Mert ugyan mi egyébbel akarja Ön a létszámfelettieket foglalkoztatni? Hiszen éppen azért létszámfelettiek, mert termékeiknek nincs keletjük. De akkor elérkezünk a földtulajdonosok kisajátításához, és ez már jócskán túl van azon, ameddig a mai német vagy osztrák állam elmenne. Aztán meg ilyesmit sem az egyikre, sem a másikra nem bízhatunk rá. Hogy miképpen történik és milyen eredménnyel jár az, ha a junkernak kell kisajátítania a junkert, azt láthatja az ember itt Angliában, ahol pedig minden középkori forma ellenére sokkalta modernebb az állami élet, mint az Érchegységtől jobbra és balra. Éppen az a kényes kérdés, hogy ameddig a birtokos osztályok hatalmon maradnak, addig minden államosítás nem megszüntetése, hanem csak formaváltoztatása a kizsákmányolásnak; a francia, az amerikai, a svájci köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchikus Közép- és a despotikus Kelet-Európában. Ahhoz pedig, hogy a birtokos osztályokat kivessük a hatalomból, előbb a munkástömegek fejében végbemenő olyan forradalmasodásra van szükségünk, amilyen most csakugyan bár viszonylag lassan végbe is megy; és hogy ezt véghezvigyük, a termelési módszereknek még gyorsabb ütemben kell forradalmasodniok, vagyis több gépi berendezésre, több munkás kiszorítására, több paraszt és kispolgár tönkremenésére, a modern nagyipar elkerülhetetlen következményeinek még kézzelfoghatóbb és tömegesebb jelentkezésére van szükség.

Amilyen mértékben gyorsul majd és válik mélyrehatóvá ez a gazdasági forradalmasodás, abban a mértékben válnak majd szükségszerűvé olyan intézkedések is, amelyek, bár látszólag csak a hirtelen naggyá és elviselhetetlenné nőtt visszásságok orvoslására hivatottak, következményeikben alássák az eddigi termelési mód gyökereit; és abban a mértékben fogják a munkástömegek az általános választójog révén kikényszeríteni meghallgatásukat. Hogy *mely* intézkedések lesznek akkor az elsők, az a helyi és a mindenkori viszonyoktól függ majd, arról előre és általánosságban semmit sem lehet mondani. De – véleményem szerint – valóban felszabadító lépéseket csak akkor tehetünk, amikor a gazdasági forradalmasodás a munkások nagy tömegét helyzetének tudatára ébreszti és ezzel megnyitja számukra az utat

a politikai uralomhoz. A többi osztály csak foldozgathatja a meglevőt, illetve látszatmunkát végezhet. A munkásfejek megvilágosodásának ez a folyamata most napról napra gyorsul, és öt–tíz éven belül a különböző parlamentek egészen másképpen festenek majd.

A III. kötetet[111] ismét munkába veszem, mihelyt a közbejött átkozott kisebb munkák és a minden lehetséges országgal való vég nélküli levelezés időt hagy nekem. De akkor forradalmat csinálok, becsukom a boltot, s nem engedem tovább, hogy zavarjanak. Remélhetőleg az idén elkészülök, körmömre ég a dolog, és el *kell* készülnöm.

Nem jön el újra Angliába? Tussy nagyon jól van és vidám, nagyon boldog a házasságában és szépen kigömbölyödött.

Kiváló tisztelettel híve

F. Engels

32

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 március 30.

Kedves Laurám,

Nagyon hálásan köszönöm szíves ajánlatodat, hogy ellenőrzöd Ravét, qui en sera ravi*, de attól tartok, *te* nem leszel ravie. Készíttettem vele próbafordítást – az utolsó fejezetből két részt, a 121. és a 140. oldalon[113] –, amelyeket átnéztem és megjegyzéseimmel és változtatási javaslataimmal ezennel eléd terjesztek. Nézd át, kérlek, és aztán döntsd el magad, hogy vállalod-e a munkát. Ravé, mint minden hivatásos fordító, az eredeti szöveg rabja és elfelejti, hogy egy mondatot, amelyet franciáról németre akarunk fordítani és viszont, gyökerestül fel kell forgatni. Mi több, számos német szónál nem érti a szinonima-*árnyalatot*, amelyet kifejez; hogy milyen nemű a szó, azt tudja, de hogy milyen fajba tartozik, azt nem, és még kevésbé, hogy milyen alfajba. De félek, hogy ezen a téren a legtöbb fordító csődöt mond.

Megírom Ravénak, hogy a kéziratot elküldtem Monsieur Lafargue-nak (akit ő a fordítás ellenőrzésére javasol) és hogy amíg ő nem jelentkezik, nem adhatok neki végleges választ. Minthogy Ravé Pault említette, jobbnak láttam, ha a dolgok jelenlegi állásánál *téged* nem keverlek bele az ügybe.

Jollymeier ma este végre itt lesz. Karácsonykor megfázott és úgy látszik, még most sincs jól. Múlt hét csütörtökjén akart volna jönni, de meghűlése súlyosbodott, és minthogy rossz idő volt, napról napra halogatta a jövetelét. Tegnap szép és meleg volt az idő, de Jollymeier nem mutatkozott; ma végre írt és bejelenti, hogy ma este eljön, „aber sicher"**. Úgy látszik, borzasztóan zavarja a süketsége.

Sam előző csütörtökön*** érkezett meg Liverpoolba és a szüleinél van Rumfordban, körülbelül e hét végén vagy jövő hét elején itt lesz. Amikor

---

* – aki el lesz ragadtatva ettől[130] – *Szerk.*

** – „de biztosan" – *Szerk.*

*** Március 19. – *Szerk.*

megérkezett, alaposan megvizsgáltatta magát Gumperttal, aki tökéletesen egészségesnek nyilvánította, eltekintve egy csekély lépmegnagyobbodástól, amely várhatóan gyorsan gyógyítható.

Pumps és Percy most az öreg Rosheréknél laknak, feladták a házukat és beraktározták a bútorukat amíg átköltöznek Ryde-ba, Wight szigetére, ahová Percy e héten utazik el a fivéreivel, hogy megtegye a kereskedelmi előkészületeket a Rosher-féle cement-, műkő- és általános építő- és kertépítőanyag-ipari vállalat új ügynökségéhez. Utána elviszi magával Pumpsot, hogy házat keressenek maguknak, és azután bonyolódik majd le az átköltözés. Remélem, Percy végre megtanulja, hogy maga keresse meg a kenyerét; jó sok pénzembe kerültek, és a legnagyobb baj a dologban az, hogy nekik maguknak semmiféle hasznuk sem származott belőle. Természetesen támogatnom kell őket még egy-két évig, amikorra várható, hogy az új vállalkozás kezd kifizetődni.

Annie elment tőlünk és ezen a héten férjhez megy. Két lányt vettünk fel, mert azt akarom, hogy Louise segítsen nekem a munkámban és ne fecsérelje el az idejét a konyhában. Rettentő nehéz volt alkalmazottat találni, de azt hiszem, szerencsénk volt; eddig – ez az első hét – meg vagyunk elégedve. Ez a két lány eddig együtt dolgozott és szívesebben vannak megint egy helyen.

A májusi tüntetés kemény csapás lesz a Szociáldemokrata Föderációnak és Hyndmannek. Nagyon ravaszak akartak lenni és megpróbálták kijátszani a Trades Councilt[128] a Legal Eight Hours League[98] ellen, de ezzel két szék közt a földre pottyantak; teljesen megfeledkeztek arról, hogy a Trades Councilban idén egészen más többség van, mint az elmúlt években.* Megint két emelvényt igényeltek a maguk számára, de nem kapják meg, minthogy sem a Trades Councilban, sem a Legal Eight Hours Committee-ben nincsen képviseletük (három küldöttet delegáltak, de ezek hamarosan elmaradtak, úgyhogy a nevüket törölték a listáról). Ezenfelül Edward, válaszul Hyndman rágalmazó támadásaira[95], most áttér az offenzívára és az ügyet a Szociáldemokrata Föderáció East End-i szekciója elé viszi. Mindenesetre úgy látszik, hogy Hyndman máris visszakozik.

Bernstein azt mondja, olvasta a „*Justice*"-ben, hogy a broussisták felvételüket kérték a párizsi május elsejei bizottságba, hogy a blanquisták és az allemanisták ellene voltak, de hogy Guesde indítványára öt szavazatos többséggel felvették őket.[131] Tudnál velem valami részletet közölni, ami ezt cáfolja vagy alátámasztja? Mostanában semmit sem hallok Brousse-ról és

* *V. ö. 94–97. old. – Szerk.*

Tsairól; vajon csak lesben állnak, vagy annyira kikészültek, hogy moccanni se mernek? Szeretnék állandóan *au courant** lenni ezekről a dolgokról, mert igen valószínű, hogy a brüsszeli kongresszus[132] változást hoz majd a Social Democratic Federation és a posszibilisták viszonyában a németekhez. Ha ez a két intrikus banda elmegy Brüsszelbe és ezzel nyilvánosan lemond arról az igényéről, hogy ők legyenek az egyedüli hivatalosan elismert párt Angliában és Franciaországban, akkor a németek nem utasíthatják el, hogy kapcsolatba lépjenek velük. És tekintve Liebknecht jelenlegi magatartását, nem csodálkoznék, ha megpróbálná kijátszani a posszibilistákat ellenetek, itt pedig a Social Democratic Federationt ellenünk, hogy ezzel benneteket és bennünket is engedékenyebbé tegyen önmagával szemben. Nem tudom, olvasod-e a „*Vorwärts*"-*et*, de itt mindannyiunkat felháborít. Soha még egyetlen nagy pártnak sem volt ennyire siralmas lapja. Mindenesetre, hogy ki tudjak védeni minden eshetőséget, éppen most különösen érdekelnek Brousse és Tsainak tettei, szavai és álláspontja.

Szívélyes üdvözlet Louisétól.

Hű barátod
F. E.

Átugrik Paul a Csatornán, amikor Calais-ban lesz?

Eredeti nyelve: angol

* – *tájékozva – Szerk.*

33

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

(Vázlat)

[London, 18]91 március 31.

Kedves Mendelson Polgártárs,

Az imént kaptam a levelet, amelynek másolatát mellékelem.[133] Egyáltalán nem tudom, hogy milyen kapcsolat van Ön és Wróblewski között. Olyan dolog ez, amelyhez nincsen közöm.* De abban a kényes helyzetben, amelybe ez a levél hozott, nem marad más választásom – és azt hiszem, hogy Ön ebben egyetért majd velem –, mint hogy Önt tájékoztassam róla, Wróblewskihoz pedig eljuttassam az Ön címét. Arra kérem Önt, szíveskedjék vele közvetlenül érintkezésbe lépni.

Remélem, hogy átköltözése hamarosan befejeződik. Nagyon is jól tudom, mennyire kellemetlen ez. Madame Mendelsonnak, akit szívélyesen üdvözlök, szintén elege lehet belőle.

Mindenkor kész híve
F. E.

Madame Kautsky üdvözletét küldi Önnek és nejének.

Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban e mondat helyett törölve*: És sem szándékom, sem a legcsekélyebb kedvem sincs beavatkozni akár magánugyekbe, akár olyan dolgokba, amelyek csak magukra a lengyelekre tartoznak. – *Szerk.*

34

Engels August Bebelhez

Berlinbe

(Vázlat)

[London, 1891 április eleje]

Kedves Bebel,

Ma nem azért írok, hogy válaszoljak 30-i leveledre – arra legközelebb kerül sor*, mihelyt a rengeteg munka valamiképpen megengedi –, hanem azért, hogy neked és feleségednek szívből gratuláljak ezüstlakodalmatokhoz. Remélem, hogy ti ketten 1916 április 6-án még az aranylakodalmatokat is megünneplitek, és akkor majd ürítitek poharatokat ennek a most író öreg legénynek az emlékezetére, aki addigra rég porrá és hamuvá lett.

Egyet mondhatok neked: nem sokan vannak, akiknek olyan őszintén és annyira szívből küldeném szerencsekívánataimat az ilyen ünnepen, mint neked. Amióta levelezünk, és aztán személyesen is közelebb kerültünk egymáshoz,[131] folytonosan azt tapasztalom, hogy gondolkodásunk iránya és módja annyira egyezik, hogy az valósággal csodálatos ilyen különböző fejlődésen átment emberek között. Ez – szerencsére – azt sem zárja ki, hogy egynémely pontban nem értünk egyet. De ezek viszont olyan pontok, ahol idővel, a vita és az újabb események folytán, magától helyreáll az egyetértés, vagy pedig tartósan egyáltalán nincs is jelentősége. És remélem, hogy ez így marad. Nem hiszem, hogy valaha megismétlődik az az eset, amikor egyikünk kénytelen lenne a másikat közvetlenül érintő lépést tenni anélkül, hogy előzőleg tanácskozott volna a másikkal.** Én legalábbis még ma is áldom a napot, amikor te rendszeres levelezésbe kezdtél velem.

---

* *V. ö. 85–93. old.* – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: Nem hiszem, hogy valaha ismét abba a helyzetbe kerülök, hogy a német pártot közvetlenül érintő lépést tegyek anélkül, hogy előzőleg tanácskoztam volna veled. – *Szerk.*

35

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 április 2.

Kedves Kautsky,

Sietve a legszükségesebbet. Végre egy levél Bebeltől, egészen baráti, különféle szemrehányásokkal ugyan, de a régi szívélyes hangon és azzal a kívánsággal, hogy a dolog maradjon eltemetve.*

Meissnernek a 4. kiadás[18] miatt nagyon határozottan írtam és még egyszer felszólítottam, hogy küldjön neked belőle. Dettó a Brentano-firka[9] neked küldendő szemleívei miatt –, ha ezeket nem kapom meg hamarosan, akkor elküldöm neked – végül is a legjobb, ha mindjárt ezt teszem – elküldöm neked az én korrektúraíveimet, akkor legalább nyers formájában megláthatod a dolgot.

A „Polgárháború" előszavát bizonyára megkaptad, néhány nappal ezelőtt elment. A bevezető megjegyzést légy szíves magad megcsinálni.[135]

Lafargue-gal minden rendben van. Kimutattam neki, hogy a Ricardóból és A. Smithből vett érvei réges-régen anticipálva vannak a „Zur Kritik"-ben[101] és a II. kötethez írott előszavamban[103]**; úgy látszik, hogy ebbe nyomban belenyugodott.[82]

Schorlemmer itt van, szívélyes üdvözleteit küldi. Most ebédidő van és jön Aveling – szalmaözvegy, Tussy Norwichban szónokol –, tehát Isten veled.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 85. old. – Szerk.*
** *V. ö. 46. old. – Szerk.*

36

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1891 április 2.

Kedves Barátom,

Nagyon szívesen veszem, ha Fantuzzi kinyomatja a „Socialismo utopisticó"-t, csak megírom neki*, hogy aztán ne tegye bele Gori-féle ismeretlen emberek előszóit.[136] A „Sviluppó"-ban** közölt életrajzi vázlatot is fel lehet használni.[137] Egy új, éppen most készült fényképfelvételt is küldök Önnek a napokban, mihelyt én magam megkapom a levonatokat.

Hogy segítségére legyek angol tanulmányaiban, elküldtem Önnek a „Kommunista Kiáltvány" angol kiadását, és beszerzem az Ön számára a „Tőke" angol kiadásának egy példányát. Olvasásra érdemes angol szocialista újság e pillanatban nincsen. De időről időre, tanulmányozásra, elküldöm majd valamelyik burzsoá újság – lehetőleg érdekes – számát. Egy angol nyelvtan és egy szótár segítségével majd csak elboldogul. Persze a kiejtést jó tanár nélkül nem tanulhatja meg. Egyébként a nyelv nagyon könnyű, minthogy szinte semmi nyelvtana nincsen.

Ha kér egy *német* példányt a „Kiáltvány"-ból, kérem, értesítsen levelezőlapon.

Barátsággal híve
F. Engels

* *V. ö. 69. old. – Szerk.*
** – „Fejlődés"-ben – *Szerk.*

37

Engels Romualdo Fantuzzihoz

Milánóba[138]

(Vázlat)

[London, 1891] április 2.

Készséggel felhatalmazom Önt arra, hogy újranyomassa és újra kiadja „Socialisme utopique et socialisme scientifique" c. írásom[136] (P. Martignetti által készített) olasz fordítását, feltéve, hogy nem halogatja a kiadást a mai naptól számított 3 hónapon túl, és hogy nem engedi meg senkinek, bárki legyen is az, hogy előszókat vagy változtatásokat írjon hozzá, mégpedig olyan változtatásokat, amelyeket nem engedélyezek kifejezetten és írásban.

(Kinyomathatja az életrajzot az „Origine della Famigliá"-ból.[137])

Ami az utóbbi brosúra újranyomását illeti, tudnom kellene, hogy az új kiadás mikor jelenhet meg; ha erre ez év folyamán sor kerül, akkor megegyezhetnénk.

Mondanom sem kell, hogy mindegyik művem új kiadásából 12 *ingyenes* példány megküldésére számítok.

Eredeti nyelve: francia

38

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 április 3.

Kedves Lafargue-om,

Köszönöm levelét, ez nagyon érdekel engem.[139] Először azért, mert tájékozva kell lennünk az efféle dolgokról, hogy fel legyünk vértezve Hyndmannel szemben; továbbá azért, mert az Önök által követett taktika pontosan az, amelyet Marx javasolt 1875-ben a németeknek a lassalleánusokkal szemben[54] és én ezt szükség esetén felhasználhatom annak bebizonyítására, hogy 1875-ben a németek más irányú magatartást tanúsíthattak volna, mint amilyet akkor követtek; és 3. a Laurának megjelölt okból.* De ezt Ön félreérti. Ha figyelmesen újraolvassa levelemet, meglátja, hogy én ott csupán a jövőben, a brüsszeli kongresszus[132] *után* lehetséges esélyekről beszélek. Mindegy, hogy Liebknecht most milyen leveleket ír Önnek, eléggé ismernie kellene ahhoz, hogy tudja, hogyan képes egy szempillantás alatt teljes fordulatot tenni. Húsz év óta mindig az volt a politikája, hogy a külfölddel kapcsolatokat tartson fenn, de ezek legyenek függetlenek azoktól, amelyeket Marx és én teremteni tudtunk számára. Akárcsak otthon, külföldön is szereti megalakítani személyes híveinek körét, éspedig olyan emberekből, akiket *ő* lekötelezett. És itt be is hunyja a fél szemét. Emlékezzék csak vissza a Buffenoir-esetre[140]. Ugyanígy cselekszik majd, mihelyt új kapcsolatok nyílnak meg előtte. És minthogy Brüsszelben valószínűleg megszűnnek az utolsó indítékok is, amelyek távol tartották őt a posszibilistáktól és Hyndmantől, ne lepődjék meg, ha Liebknecht közeledik ezekhez az urakhoz, hogy egy részüket ellensúlyként használja fel Önökkel szemben, a másikat pedig arra, hogy bennünket itt „kiegyensúlyozzon". Ha ez bekövetkezik, rendkívül fontos lehet, hogy én egy adott pillanatban beavatkozhassak, és ezért előre fel kell készülnöm erre. Ha nem következik be, annál jobb.

---

* *V. ö. 64. old. – Szerk.*

A calais-i tüllkészítő munkások 50 fontja nagy hatást keltett, de Ön tudja, hogy az angolok *matter of fact** emberek, és a szívélyes nemzetközi kapcsolatok fenntartása érdekében jó lenne, ha a francia munkások bőkezűsége nem korlátozódna erre. Igen jó hatást keltene itt, ha a francia munkásoknak egy olyan szakszervezete, *amely még nem kapott angliai támogatást*, küldene egy összeget. Egy ilyen francia kezdeményezést nagyra értékelnének itt.

Sam Moore jó egészségben megérkezett, megvizsgáltatta magát Gumperttal, aki *perfectly soundnak*** nyilvánította, eltekintve egy enyhe lépduzzadástól, de reméli, hogy ezt rövid időn belül meggyógyítja. Sajnos Sam a szüleihez Derbyshire-be, a hegyekbe, éppen akkor érkezett meg, amikor sokat havazik, és ez nem a legjobb olyasvalakinek, aki a trópusokról jött. Jövő héten itt lesz.

A szófiai gyilkosság bizonyosan az oroszok hőstette, de minthogy elvétették Sztambulovot, akit valójában célba vettek, feltehetően nem lesz belőle semmi különös.[141] Máskülönben talán lett volna részünk némi *excitement-ben****, és én nagyon örülök, hogy ez nem következett be. Erősen kételkedem ugyanis abban, hogy a párizsi közönség a soviniszta lármával szemben ellenállásra képes a válság pillanatában, ahogyan hasonló körülmények között az én berlinieimben is kételkednék. Sem Bismarck, sem Boulanger nem eléggé halottak ahhoz, hogy egy csaknem elkerülhetetlenné vált háború ne hozhatná meg a feltámadásukat.

Az Önök taktikája a posszibilisták két csonkjával szemben a legjobb, amit hasonló körülmények között követni lehet. Minthogy Önök Párizsban kisebbségben vannak, az egyiket a másikkal ki kell egyensúlyozniok és fokozatosan magukhoz vonzaniok a tömegeket. Egyébként elvi eltérések vannak, amelyek feljogosítják Önöket arra, hogy visszautasítsák a feltétel nélküli fúziót.

Hol is található a „*Socialiste*"*-ban* az a roueni levél, amelyet említ? Végigkerestem valamennyi számot február 11-e és április 1-e között és semmit nem találok.[142]

Louise és Schorlemmer szívélyes üdvözletüket küldik Önnek és Laurának, úgyszintén

híve
F. E.

* – *a tényekhez ragaszkodó; józan – Szerk.*
** – *tökéletesen egészségesnek – Szerk.*
*** – *idegességben, izgatottságban – Szerk.*

Schorlemmer nagyjából felépült a megfázásából, de eléggé megviseltnek látszik.

A jövő héten várjuk Önt, mert Samnek rengeteg mesélnivalója van az Ön néger atyafiairól.

Eredeti nyelve: francia

39

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Kautsky,

Leveled éppen most érkezett. Kár, hogy Schmidtet nem tudtad megszerezni, éppen neked való ember lett volna.[143] Meissner azt írja, hogy a 4. kiadás[18] recenziós példányát, az *Anti-Brentanóval*[9] *együtt, csak most* küldi el, és *mindkettő* elment a „Neue Zeit" címére. Tehát *azonnal* nekiláthatsz, mire a cikkedet[144] kinyomják, mindenesetre nálad lesz mind a kettő. Ha nem, írj O. Meissnernek és *hivatkozz rám* és erre a közlésemre.

Egy elzászi, Henri Ravé, ez idő szerint dutyiban, aki lefordította Bebel „Frau"-ját[104] és most Laura Lafargue ellenőrzésével az én „Eredet"-emet fordítja,[130] tudni szeretné, hogy érdemes-e lefordítani a te „Thomas Morus"-odat. Én ajánlottam neki a könyvet, de egyúttal megírtam, meg foglak kérni, hogy küldj neki egy példányt, hadd győződjön meg róla ő maga. Cím: H. Ravé, détenu à la prison*, Poitiers (Vienne, France).

A franciákat most nagyon elfoglalják a saját ügyeik, május 1., az ehhez kapcsolódó tárgyalások mind az allemanista, mind a broussista irányzatú posszibilistákkal – ahol a mieink[68] játsszák a döntőbírót! – stb., meg az ő „Socialiste"-juk; ez magyarázza, hogy Paul Lafargue nem dolgozik a „Neue Zeit"-nak. Komikus, hogy a franciák a széthullóban levő posszibilistákkal szemben éppen azt a politikát folytatják, amelyet Marx javasolt az 1875-ös kísérőlevélben a lassalleánusokkal szemben,[54] mégpedig eddig sikerrel, s ezt a brüsszeli kongresszus[132] bizonyára megpecsételi.

Sok üdvözlettel.

Barátod
F. E.

[London, 18]91. IV. 7.

* – bebörtönzött, fogoly – *Szerk.*

40

Engels Henri Ravéhoz

Poitiers-ba[145]

(Vázlat)

[London, 1891] *április 7.*

Ha Ön f. hó 15-e táján hozzálát a munkához, akkor az első fejezetet május elején küldhetné el Lafargue-nak, és így fejezetenként, ahogyan elkészül vele.* Az egészet körülbelül június végére fejezi majd be, és remélem, hogy júliusban megkapja az új kiadás[87] korrektúráját; de ez persze nem egyedül tőlem függ. Ilyenformán valószínűleg megjelenhetnénk szeptemberben.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 62. old. – Szerk.*

41

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 április 8.

Kedves Sorge,

Ma végre küldhetek neked néhány új fényképet, két kicsit mellékelek, egy nagyobb (ún. panel*) könyvcsomagként ajánlva megy el a címedre. Ez év februárjában készültek, tehát meglehetősen pontosan tükrözik a dolgok jelenlegi állását.

Ami a te Banting-kúrádat illeti, a köszvény teljesen normális következménye a hús, tojás és egyéb nitrogéntartalmú élelmiszerek fokozott fogyasztásának. Ezeknek tulajdonképpen csak arra kellene szolgálniok, hogy az izomszövetet és a test más nitrogéntartalmú alkotórészeit (a fibrint, egyszóval az összes fehérjetestet) megújítsák és kopásukat helyrehozzák. De ha többet veszel magadhoz, mint ehhez szükséges, akkor a testben mint a testmeleg pótlására szolgáló közönséges táplálék elégnek, majd az elégés után főleg az ún. húgysavat hagyják hátra, amely aztán nagyobb mennyiségben jelentkezhet a testben, mint amennyit a vesék kiválasztanak. A fölösleg ekkor vagy az izmokban marad vissza, vagy az ízületekben kristályosodik meg, s ezt nevezik reumának és köszvénynek. Vagy többet kell mozognod, vagy pedig meg kell változtatnod az étrendedet, több kenyeret stb. kell enned és kevesebb húst és tojást. A sört persze kerülnöd kellene.

Köszönet a válaszért Avelingék ügyében. Egyszer hipotetikusan felvetette itt valaki a dolgot, már nem tudom, kicsoda, és nehogy valamit elhamarkodjunk, vállaltam, hogy erről megkérdezlek téged.**

Singer és Bebel nagyon szívélyesen írtak nekem.[146] A németek még mindig nem tudnak hozzászokni ahhoz, hogy aki tisztséget visel, nem tarthat igényt gyöngédebb bánásmódra, mint mások. Alapjában véve ez volt a sértődés fő oka. Minthogy nem feleltem a Liebknecht-féle pompázatos firkálmányra[75] és egyáltalán tudomást se vettem az egész kötekedésről,

---

* – hosszúkás alakú fénykép – *Szerk.*

** *V. ö. 43. old.* – *Szerk.*

Liebknecht azt képzelheti, hogy nagy győzelmet aratott fölöttem. Ezt az élvezetet meghagyom neki. Amúgy is épp elég gyorsan tönkreszerkeszti nekik a „*Vorwärts*"-*et*, mind szitkozódnak miatta. Liebknechttel nincs mit tenni, és ez így is marad, mint ahogy a jelek szerint Amerikában is még mindig Rosenberggel klikkezik. A pártban a döntő szerep egyre inkább Bebelre száll át, és ez nagyon jó. Bebel nyugodt, tiszta fejű ember, aki elméleti vonatkozásban is sokkal különbül kiművelte magát, mint Liebknecht. De hát Liebknechtet nem lehet egyszerűen lerázni, s amellett a szólamgyártásával és a szenvedélyes előadásmódjával népgyűléseken még igen nagy hatást gyakorol, úgyhogy mindenféle kompromisszumosdi járja.

Itt jól haladnak a dolgok. Hyndman drágán fizethet meg Aveling elleni támadásaiért. Hyndman képtelen helyesen felbecsülni az erőit ahhoz viszonyítva, amit teljesítenie kell. Azt hitte, elbánik Avelinggel, most meg ő maga van szarban. A trade-unionok előző liverpooli kongresszusának[147] következményeképpen a londoni Trades Council[128] többsége átalakult a *törvényes* nyolcórás munkanap javára. Hyndman megpróbálta kijátszani a Trades Councilt a Törvényes Nyolcórás Liga[98] ellen, de ez nem sikerült; Hyndman Föderációja[70] képviselve volt a Törvényes Nyolcórás Bizottságban, de visszahívta a küldötteit, írt a Trades Councilnak és a Föderáció számára két külön szónoki emelvényt követelt a Parkban* a demonstráció idejére. Ezt azonban a Trades Council valószínűleg határozottan el fogja utasítani, ahogyan a Nyolcórás Bizottság már megtette, és akkor Hyndman két szék közt a földre pottyan.** Aveling bizalmi szavazatokat kap mindazoktól az egyletektől, amelyekben dolgozik, és minthogy Hyndman vonakodik vádaskodásait nyílt vitában képviselni, május 1. után alighanem taktikát kell majd változtatnia. Már csak ő itt az egyetlen bajkeverő, aki útban van. Bizonyítja, hogy mennyire haszontalan az olyan – elméletileg nagyrészt helyes – platform, amely nem képes kapcsolódni az emberek valóságos szükségleteihez. És bár ezek az emberek itt angolok, mégis csaknem éppen annyira kívül állnak a valóságos angol mozgalmon, mint a Szocialista Munkáspárt Amerikában[30]. Az itteni mozgalom az új trade-unionokban, mindenekelőtt a Gázgyári Munkásokéban[77], és a legal 8 Hours-ért (nyolcórás törvényért) folyó agitációban zajlik, és mindkettőben Avelingék állnak az élen. Mindkét agitációs területen sokan vannak, akik a Social Democratic Federationnek is tagjai, de éppen ezek kivonják magukat Hyndman speciális befolyása alól és merőben mellékes dologként

* Hyde Park. – *Szerk.*

** *V. ö. 94–97. old.* – *Szerk.*

kezelik a Social Democratic Federationt. És ha Hyndman a végsőkig kiélezi Avelingék elleni torzsalkodását, akkor éppen ezekkel az emberekkel gyűlhet meg a baja.

Franciaországban a mieink, hála a posszibilisták soraiban történt szakadásnak, pillanatnyilag Párizsban is kezükben tartják a gyeplőt. Előbb az allemanisták (Párizsban, Lafargue szerint, övék a többség, de én ezt kétségbe vonom) delegáltak küldötteket a májusi demonstrációs bizottságba, s aztán végül a broussisták is, – méltóztatnak tehát végrehajtani egy marxista határozatot[148]. És minthogy az allemanisták ki akarják dobni a broussistákat, a mieink abba a helyzetbe kerültek, hogy mint a broussisták egyenlő jogainak védelmezői lépjenek fel!! A legjobb az, hogy a mi franciáink a posszibilistákkal szemben pontosan ugyanazt a taktikát követik, amelyet Marx javasolt az eisenachiaknak a lassalleánusokkal szemben![54] És eddig sikerrel.

A párizsi bányászkongresszus csaknem megfeneklett a belga hülyeségen, az általános sztrájkon.[149] Az angolok, hogy ezt elkerüljék, a képviselt munkások lélekszáma szerinti szavazást követeltek. Ez majdnem feltétlen többséget biztosított volna az angoloknak, és ekkor a többiek fellázadtak. Szinte azt kívánnám, hogy a vallon szénbányászok, akik ezt az egész általános-sztrájk-ostobaságot ezúttal elindították, Belgiumban az általános választójogért folyó általános sztrájkig éleznék a dolgot: istentelenül elpáholnák őket, és ez az egész ostobaság feledésbe merülne. De a következményeket másnak kellene kikanalaznia, a németeknek és a franciáknak.

Schorlemmer egy hétig itt volt, nagyon érzékennyé vált az időváltozásokkal szemben, meghűlésből eredő süketségi rohamokkal küzd, egyszer melegben kellene eltöltenie a telet. Sam Derbyshire-ben van, mindennap várom. De dolgozni itt bajosan fog, erőt kell gyűjtenie a Nigernél töltendő újabb $1^1/_2$ évre. Egyébként állítólag nagyon kellemesnek találja az ottani klímát és szidja a miénket.

Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

A fénykép *második* kópiája Schlüteré, légy szíves, add át neki üdvözleteimet.

42

Engels Walery Wróblewskihoz

Nizzába

(Vázlat)

[London, 18]91. IV. 9.

Kedves Wróblewskim,

Megbocsát, ha arra kérem, hogy ne ragaszkodjék ahhoz a megbízáshoz, amelyet 5-i levelében adott nekem. Nincsen jogom ahhoz, hogy beavatkozzam a lengyel párt belső ügyeibe, amelyeket szinte egyáltalán nem ismerek, sem pedig Mendelson polgártárs magánügyeibe. Ilyen körülmények között úgy vélem, hogy az újbóli közbelépésem* csak ártalmára lehetne annak a hatásnak, amelyet Ön elérni szándékozik; azt hiszem, az Ön saját érdekét előnyösebben szolgálná, ha közvetlenül szót értene Mendelsonnal. A legkevésbé sem kell attól tartania, hogy ha No. 1, Hyde Park Mansions, N. W. címre ír, akkor az odaküldött leveleket Mendelson nem kapja meg, mert tudom, hogy most ott lakik.

Abban a reményben, hogy sikerrel jár, és hogy hamarosan jobb híreket kaphatok Öntől, maradok

kész híve

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 65. old. – Szerk.*

43

Engels Heinrich Scheuhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1891 április 10.

Igen tisztelt Scheu Úr,

Hála Kautskyné szorgalmának, aki az utóbbi hetekben egész halom Marx-levelet rendezett, ma két Marx-aláírást küldhetek Önnek.[150] Az angol levélvázlat alatti aláírás a legolvashatóbb. Viszont Ön esetleg arra gondol, hogy a német vázlat „Meg kell Önnek stb."-vel kezdődő négy sorát hozza egészen a „rendelkezésére" szóig, az összes áthúzásokkal és változtatásokkal együtt, mint kéziratmintát (és egyúttal mint Marx munkamódszerének mintáját). Jobb, javításoktól mentes és úgyszólván e célra szabott mintát úgysem tudok szerezni Önnek. Önre bízom a dolgot, úgyszintén azt is, hogy a „megkülönböztetett tisztelettel" és az „Igen tisztelt uram" szavakat bele akarja-e venni, vagy esetleg a dátumot is.

Kérni szeretném, hogy a leveleket küldje vissza.

Mindig örömet szerez nekem, ha meglátogat. Mindenesetre kellemes lenne, ha még egyszer láthatnám, mielőtt az új képemhez hozzáfog; Debenham új fényképeinek mégiscsak megvan a maguk fogyatékossága, mégpedig a szó szoros értelmében.

Szívélyes üdvözlet Kautskynétól és

tisztelő hívétől
F. Engelstől

44

Engels Frankel Leóhoz

Párizsba[151]

London, 1891 április 24.

Kedves Frankel,

December 27-én és e hó 16-án kelt leveleidre kell válaszolnom. Ami az elsőt illeti, úgy ismerem azon kellemetlen érzést, mely megszállja az embert, ha sokévi távollét után valamely országba visszatér, és ott azelőtti egyes jóbarátokat egymás között a leghevesebb harcban talál. De *à la guerre, comme à la guerre**, ez a fejlődés szükséges föltétele és nem tehetni ellene semmit. Megjön majd egyszer a pillanat, amikor te mindnyájuk érdekében közbeléphetsz, de úgy hiszem, ezen idő még nem érkezett meg.[152] – Brüsszel majd sokakat felvilágosít, ha ugyan Brüsszel létrejön,[132] minthogy ezt a belgák ostoba általános sztrájkja veszélyezteti.**

A május elseje alkalmával a különböző frakciók között legutóbb történtek szerintem mindenesetre bizonyították, hogy a mi számunkra a tartózkodás a legelső kötelesség. E tartózkodást, a „*Bataille*" májusi számát illető kérelmeddel[153] szemben is, ugyanezen okokból kellene magam elé szabni, ha még más okok nem forognának fenn. Először is 1889 júliusa óta a „*Bataille*"-*t* egyetlenegyszer sem láttam, s így csak azt tudom – ezt is csupán hallomásból –, hogy az antiboulanger-ista harcban a Rue Cadet-val[154] tartott. Másodszor pedig két hónap óta annyira túlhalmoztak hasonló felszólításokkal, hogy el kellett határoznom magamat, hogy ezeket egyszer s mindenkorra visszautasítom – ugyanily levelet küldök ma Bécsbe[59].

Végre meg kell jelennie a „Kapital" III. kötetének[111]. Mielőtt ebbe foghatnék, új kiadásokat kell rendeznem***, s ezt *lehetetlen visszautasítanom.*

---

* – *a háború, az háború – Szerk.*

** *V. ö. 77. old. – Szerk.*

*** *V. ö. 52. old. – Szerk.*

De míg a III. kötet nem kész, semmit sem vállalok magamra, azonfelül még a levelezésemet is szörnyen korlátoznom kell.

Szívélyes üdvözletekkel Louise Kautsky részéről is,

a te

F. Engelsed

45

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 április 30.

Kedves Báró,

5-i és 25-i leveleid itt vannak előttem. Ami a Brentanót[9] illeti, Herkner, akinek küldtem egy példányt, azt válaszolta nekem, hogy a hozzáhazudás persze nem tartható fenn, ezzel szemben Marx a „Tőké"-ben, bizonyára nem szándékosan, de mégis olyan kivonatokat közölt, hogy ezekből Gladstone igazi véleménye nem világlik ki stb.[155] egészben véve elmondott mindent, ami csak Brentanónak egy ilyen „forró" tanítványától lehetséges.

Levelezőlapomat a Ravé-ügyről bizonyára megkaptad.* Laura Lafargue átnézi és kijavítja majd az „Eredet" általa készítendő fordítását, máskülönben aligha bíztam volna Ravéra a dolgot.[130] A te „Morus"-oddal, amelyet le akar fordítani, alighanem *vár még egy ideig*, „kifizetődőbb, ill. jobban fizető" munkákról beszélt, amelyeket el kell készítenie.

Schmidttől nem tudom zokon venni a magántanárságot évek óta ez volt az ő és szülei álma. És most Svájcban még egy marxiánusnak is vannak bizonyos esélyei. Neked persze ezáltal kicsúszott a kezed közül a legmegbízhatóbb ha nem is a legelőzékenyebb – szerkesztőtárs[143], dehát bizonyára csak kerül még valaki, akire legalább különféle gépies munkákat rábízhatsz.

Ha Liebknecht átköltözne Berlinből Lipcsébe, ezzel *pillanatnyilag* sok embernek szerezne örömet, kivéve téged. De én nem hiszek benne. Ez az ő leköszönését jelentené. Lipcsében – a történelem iróniája! – ő lenne a szociáldemokrata friedrichsruhi Bismarck[156], és ebből végül civakodás kerekedne. De hogy így vagy úgy elkerülhető-e hosszabb ideig a civakodás, az amúgy is kérdéses.

A perui história nagyon érdekel; ha elküldenéd nekem az „Ausland"-cikkeket, nagyon örülnék.[157] Csak azt mondd meg, *mikorra* kell visszakapnod őket, az elolvasást aszerint osztom be magamnak.

---

* *V. ö. 73. old. – Szerk.*

Ravénak ezt írtam a „Morus"-odról:[158] „Kautsky »Thomas Morus«-a általában helyes és sok tekintetben eredeti áttekintést nyújt a renaissance korszakáról a protestáns reformáció országaiban, mindenekelőtt Angliában. E korszak történelmi feltételeinek általános képéből bontakozik ki Th. Morusnak, mint kora gyermekének személyisége. Következésképpen az itáliai és a francia renaissance a könyvben csak a háttérben szerepel. A napokban írok Kautskynak és megkérem, hogy küldje el Önnek a könyvét. Azt hiszem, Ön úgy találja majd, hogy csakugyan érdemes lefordítani."

Marx genfi emlékiratáról teljesen megfeledkeztem.[159] Most rendezzük a régi leveleket és újságokat, majd meglátom, hogy megtalálom-e. De sok időm a keresésre most nincsen, és jegyzetekkel stb. meg éppenséggel nem tudom ellátni. Arra kell törekednem, hogy megint hozzájussak a III. kötethez,[111] és szilárdan eltökéltem, hogy *minden új munkát*, amely nem *abszolúte sürgős*, irgalmatlanul visszautasítok – legyen bár háromsornyi – és dettó a levelezésemet a *legszükségesebbre* korlátozom, amíg nem készülök el a III. kötettel. Előbb jön természetesen az „Eredet"[87], erre azt hiszem jövő héten kerül sor. Közben Louise keresni fogja a genfi ügyiratot. De ez eltarthat egy ideig, az anyag roppant nagy, a rendetlenség pedig még nagyobb.

Bizonyára láttad, hogy a „Vorwärts" a bányászsztrájk kérdésében[160] némi fordulatot tett[161]. Liebknecht ezekben a dolgokban gyámoltalan. Ennek az embernek csak két szín van a palettáján, fekete és fehér, árnyalatok nincsenek, mit lehet itt tenni? A mieink Berlinben mindent csak a *maguk* szemszögéből látnak. Így néha azt is elfelejtik, hogy a bányászoknál nem tételezhetik fel ugyanazt a – szocialista-törvény által besulykolt – fegyelmet, mint a párt *régi* katonáinál; és *hogy minden* új munkáscsoportot oktalan, szükségképpen zátonyra futó, de bizonyos körülmények között elkerülhetetlen, szenvedély sugallta sztrájkok *vezetnek el hozzánk*. Írok erről Bebelnek.* Nem élvezhetjük csupán a mozgalom kellemetességeit, a pillanatnyilag kényelmetlen dolgokat is el kell viselnünk. Egyébként egy *nagy pártban* nem maradhat fenn többé a *szekta* feszes fegyelme, és ennek is van jó oldala.

Ami Lafargue-ot illeti, ne hagyd megtéveszteni magadat. Lafargue egy kissé enfant gâté** és rajong a maga prehisztorikus elméleteiért, amelyek korántsem mindig állják ki a próbát. Ádámja és Évája[162] ezért a szívéhez

* *V. ö. 91–92. old. – Szerk.*

** – elkényeztetett gyermek – *Szerk.*

nőtt, és sokkal fontosabbnak véli őket, mint Zolát,[163] pedig erre ő volna a megfelelő ember. És minthogy késik a cikk a paradicsomi platonikusokról, akik csak azután okosodtak meg, hogy az öreg Jehova kitette a szűrüket, s ez a késlekedés olyan hamar követi a másik, a gazdasági cikk históriáját*, Lafargue a személyében érzi magát megbántva. A „Neue Zeit" most egyszeriben közöljön csupa Ádám és Éva-cikket, mintha korábban így tett volna. Lafargue most valami egyáltalában nem létező ellentétet keres a régi és az új „Neue Zeit" között és úgy tesz, mintha aktuális cikkek korábban nem is lettek volna a lapban. Én úgy találom, hogy a „Neue Zeit" sokkal jobb, mint korábban – hogy a regényeket elolvassam, azt persze senki sem kívánhatja tőlem –, a lap elérte, hogy Schippel végre igazán jó cikkeket ír, amelyeket élvezettel olvas az ember. Hogy egy hetilapban *több* teret kell szentelni aktualitásoknak, mint egy havi folyóiratban, az világos; ha Ádámnak és Évának hamarosan éjjeli szállást találnál, akkor minden rendben volna.

Az amerikai milíciarendszer *gyakorlatilag* nem egyéb, mint a burzsoák egyfajta önkéntes *nemzeti gárdája*, és Hyndman már 10 évvel ezelőtt megírta Amerikából Marxnak, hogy ott a burzsoák óriási méretekben gyakorlatoznak, hogy biztosítsák magukat a munkásokkal szemben. Hogy ez milyen tökéletesen haszontalan *külső* ellenséggel szemben, azt megmutatta valamennyi háború, amelyet az Egyesült Államok újonnan alakított (toborzott) önkéntesezredekkel folytatott, s a legnagyobb mértékben a polgárháború[164]. Ott a milícia teljesen eltűnt. Már Amerikában hallottam a milíciaezredek hadszertáiról, hogy ezek igazi erődök New York belsejében. Amíg nincs minden munkásnak odahaza saját ismétlőfegyvere és 100 élestölténye, addig mindez marhaság.

Öreg barátod
F. E.

Tudod, hogy Besant mama csatlakozott Blovatszky (Blamatszky?**) nagymama teozófusaihoz. Kertjének kapuján, az Avenue Road 19-en most nagy arany betűkkel ez áll: Theosophical Head Quarters***. Ezt tette a szerelmével Herbert Burrows.[165]

---

* *V. ö. 46. old. – Szerk.*

** Jelena Blavatszkaja. – *Szerk.*

*** – Teozófiai Kozpont – *Szerk.*

46

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, 1891 május 1.

Kedves Bebel,

Ma mindkét leveledre, a márc. 30-ira és az április 25-ire válaszolok. Örömmel olvastam, hogy ezüstlakodalmatok olyan szépen sikerült és kedvet csinált nektek a jövendőbeli aranylakodalomhoz. Tiszta szívből kívánom nektek, hogy mindketten megérjétek. Még sokáig szükségünk lesz rád, az után, hogy engem – hogy az öreg dessaui* szavaival éljek – elvitt az ördög.

Kénytelen vagyok, remélhetőleg utoljára, visszatérni a Marx-féle programkritikára[5]. Azt, hogy „maga a közzététel ellen *senki* nem tiltakozott volna", kétségbe kell vonnom.[166] Liebknecht *soha* önként bele nem egyezett volna és mindent elkövetett volna, hogy megakadályozza. Ez a kritika 1875 óta úgy nyomja a gyomrát, hogy mihelyt „programról" beszélnek, erre gondol. Egész hallei beszéde e körül forog.[12] Nagyhangú cikke a „Vorwärts"-ben[75] csak ugyanezen kritika miatti rossz lelkiismeretének kifejezése. És valóban, ez a bírálat elsősorban ellene irányul. Őt tekintettük, és én még mindig őt tekintem az egyesülési program[61] apjának – ami annak *rossz* oldalát illeti. Ez volt az oka, hogy ilyen egyoldalúan jártam el. Ha megtehettem volna azt, hogy kizárólag veled tárgyalom meg az ügyet és utána nyomban K. Kautskynak küldöm kinyomtatásra, két óra alatt megegyeztünk volna. De úgy láttam, hogy – mind személyi, mind pártszempontból – köteles vagy Liebknecht tanácsát is kikérni. És tudtam, hogy akkor mi következik. Vagy a közzététel megakadályozása, vagy, ha mégis cselekszem, nyílt perpatvar, legalábbis egy időre, veled is. Hogy igazam volt, azt számomra bizonyítja a következő: minthogy április 1-én** jöttél ki a dutyiból és az okmány csak május 5-ről kelt, világos – amíg más magyarázatot nem kapok –, hogy *szándékosan elsikkasztották* előled a dol-

* Lipót anhalt-dessaui herceg. – *Szerk.*

** 1875 április 1. – *Szerk.*

got, és hogy ezt *csak Liebknecht* tehette. Te azonban a szent békesség kedvéért beleegyezel, hogy azt a hazugságot kürtölje világgá, azért nem láthattad az okmányt, mert börtönben ültél.[167] És ugyanígy a kinyomtatás előtt is tekintettel lettél volna rá, hogy elkerüld a botrányt az elnökségben. Én ezt is megértem, de akkor remélem, te is megérted azt, hogy én tekintetbe vettem, hogy minden valószínűség szerint ilyenformán történtek volna a dolgok.

Az imént olvastam el még egyszer a „Kritikát". Lehet, hogy még egy és más kimaradhatott volna anélkül, hogy ezzel az egész kárt szenvedett volna. De *sok* semmi esetre sem. Mi volt a helyzet? Mi ugyanúgy tudtuk, mint ti és mint például a „Frankfurter Zeitung" 1875 márc. 9-i száma, amelyet megtaláltam, hogy azzal, hogy meghatalmazottaitok a tervezetet elfogadták, a *kérdés el volt döntve*. Tehát Marx csak azért írta a „Kritikát", hogy tisztázza a lelkiismeretét, dixi et salvavi animam meam*, írta alá, s ez tanúsítja, hogy egyáltalán nem remélt sikert. És ezért Liebknecht kérkedése az ő „kategorikus nem"-jével[168] nem egyéb, mint erőtlen hencegés, s ezt ő maga is tudja. Ha mármost képviselőitek megválasztásánál bakot lőttetek és, nehogy az egész egyesülés veszendőbe menjen, le kellett nyelnetek a programot, igazán nem vethettek semmit az ellen, hogy most, *15 év után*, közzéteszik azt az óvást, amelyet a végső döntés előtt intéztek hozzátok. Ezzel nem kerültök olyan színbe, mintha akár tökfilkók, akár csalók lennétek, hacsak *nem tarttok igényt hivatali cselekedeteitekben* csalhatatlanságra.[169]

Te persze nem olvastad az óvást. De ezt szintén nyilvánosságra hozták, és így kivételesen kedvező helyzetben vagy a többiekkel szemben, akik olvasták és mégis belenyugodtak a tervezetbe.

A kísérőlevelet nagyon fontosnak tartom, mert abban van kifejtve az egyedül helyes politika.[54] Próbaidőre szóló párhuzamos akció, ez volt az egyetlen politika, amely megmenthetett volna benneteket az elveken való alkudozástól. De Liebknecht a világért sem akarta elszalasztani a dicsőséget, hogy ő hozta létre az egyesülést, és így még csoda, hogy nem ment messzebb az engedményekben. Már eleve, a polgári demokratáktól igazi egyesülési dühöt hozott magával és azóta is megtartotta.

Azt, hogy a lassalleánusok azért jöttek, mert *kénytelenek* voltak, mert egész pártjuk szertefoszlott, mert vezetőik csirkefogók vagy szamarak voltak, akiket a tömegek nem voltak többé hajlandók követni, ezt abban az enyhe formában, amelyet a „Kritika" választott, ma már meg lehet

* – elmondtam és megmentettem a lelkemet – *Szerk.*

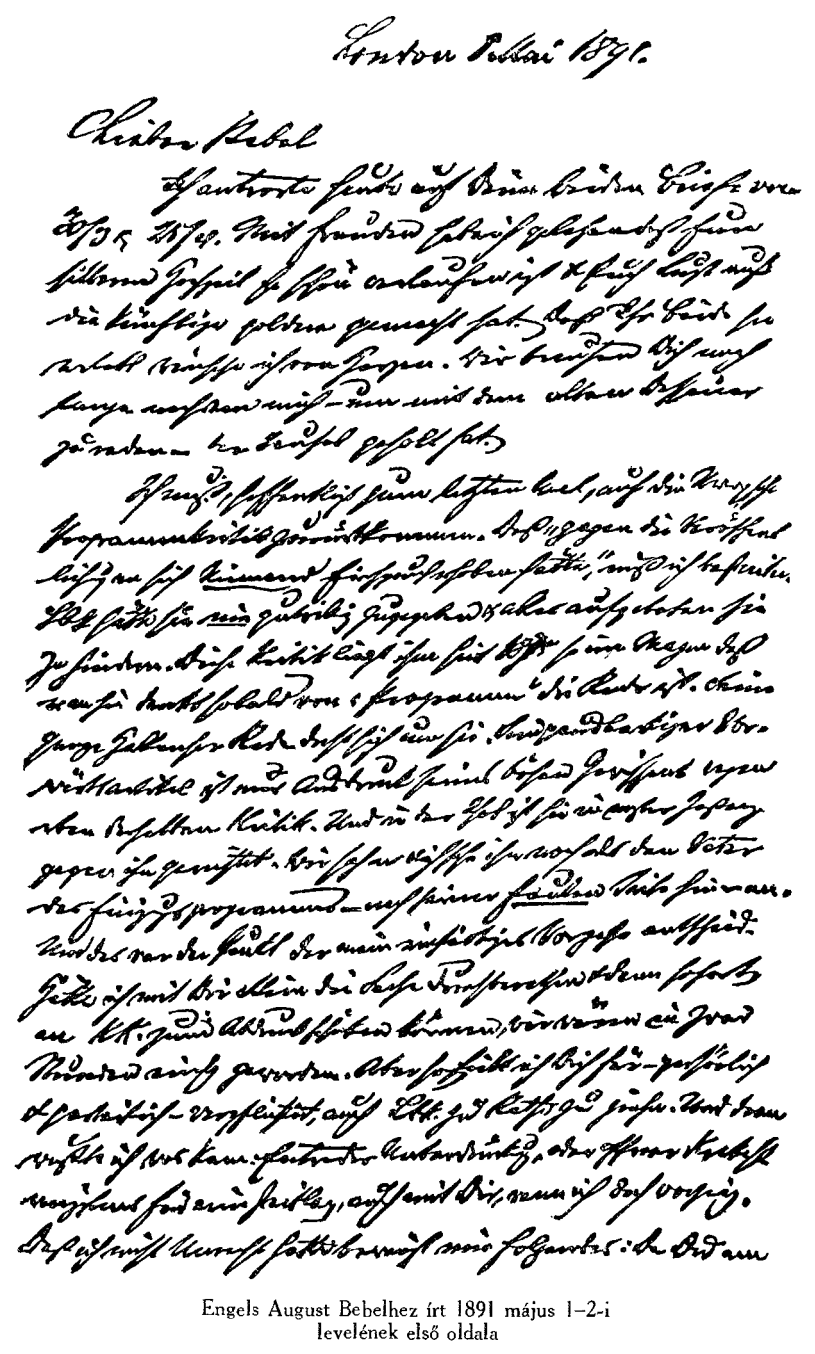

Engels August Bebelhez írt 1891 május 1–2-i levelének első oldala

mondani. „Feszes szervezetük" természetszerűen a teljes felbomlással végezte be életét. Tehát nevetséges, ha Liebknecht azzal mentegeti a lassalle-i hittételek mindenestül való elfogadását, hogy a lassalleánusok a feszes szervezetüket áldozták fel – már nem volt mit feláldozni!

Csodálkozol, honnan származnak a homályos és zavaros frázisok a programban? De hisz éppen ezekben öltött testet Liebknecht szelleme, ezek miatt veszekedtünk vele évekig, ezekért rajong. Az elmélet terén mindig homályban botorkált és még ma is borzad a mi éles fogalmazásunktól. Ezzel szemben a hangzatos frázisokat, amelyeknél akármire lehet gondolni, vagy semmire sem, ezeket, mint egykori néppárti[62], még ma is szereti. Az, hogy akkoriban zavaros franciák, angolok, amerikaiak a munkás*osztály* felszabadítása helyett a „munka felszabadításáról" beszéltek, mert tudásuk nem terjedt tovább, hogy még az Internacionálé irataiban is helyenként azoknak a nyelvén kellett beszélnünk, akikhez szóltunk, elegendő ok volt Liebknechtnek arra, hogy a német párt terminológiáját erre a meghaladott álláspontra erőszakolja vissza. És semmi esetre sem lehet azt mondani, hogy „jobb meggyőződése ellenére", mert valóban nem tudott jobbat, és nem vagyok biztos abban, hogy nem így van-e ez még ma is. Mindenesetre még ma is minduntalan visszaesik a régi elmosódott terminológiába – persze azt könnyebb szónokilag felhasználni. És minthogy a demokratikus alapkövetelések, amelyeket megérteni vélt, bizonyára legalább annyira fontosak voltak neki, mint a közgazdasági tételek, amelyeket nem egészen értett, kétségkívül becsületes volt, amikor azt hitte, ragyogó vásárt csinált azzal, hogy a lassalle-i dogmákért a közkeletű demokratikus árucikkeket vette cserébe.

Ami a Lassalle elleni támadásokat illeti, ezek, mint mondtam nektek, szintén igen fontosak voltak számomra. Az eisenachiak azáltal, hogy **valamennyi** lényeges lassalleánus közgazdasági frázist és követelést elfogadtak, *gyakorlatilag lassalleánusok lettek*, legalábbis a program szerint. A lassalleánusok semmi, de semmi olyat nem áldoztak fel, amit megtarthattak volna. Győzelmük betetőzéséül átvették, mint a párt indulóját, azt a rímbe szedett moralizáló prózát, amelyben Audorf úr Lassalle-t ünnepli[170]. A szocialista-törvény[60] 13 éve alatt magától értetődően nem volt lehetőség arra, hogy a párton belül a Lassalle-kultusz ellen fellépjünk. Ennek véget kellett vetni, s ezt én robbantottam ki. Nem engedem tovább, hogy *Marx rovására* fenntartsák és újra hirdessék Lassalle hazug hírnevét. Azok az emberek, akik még személyesen ismerték és imádták Lassalle-t, gyéren vannak, mindenki másnál pedig a Lassalle-kultusz *merőben csinált*, annak köszönheti létét, hogy mi – jobb meggyőződésünk ellenére – hallgatólago-

san tűrtük, tehát még az a jogosultsága sincs meg, hogy személyi ragaszkodásból fakad. A mit sem tudókra és az újonnan csatlakozottakra eléggé tekintettel voltunk azáltal, hogy a „Kritika" a *„Neue Zeit"-ban* jelent meg. De egyáltalán nem ismerhetem el, hogy ilyen dolgokban a történelmi igazságnak meg kell hátrálnia – 15 évi birkatürelem után – a megszokás előtt, vagy azért, mert a pártban egyesek esetleg megütköznének. Hogy minden ilyen alkalommal derék emberek megsértődnek, az elkerülhetetlen. És az is elkerülhetetlen, hogy morognak. S ha azután azt mondják, hogy Marx irigykedett Lassalle-ra, és ha német lapoknak, sőt (!!) a chicagói „Vorboté"-nak[171] (amely több specifikus – chicagói – lassalleánus számára ír, mint amennyi egész Németországban létezik) is ez a véleménye, ez annyira sem érint, mint egy bolhacsípés. Sokkal különb dolgokat vágtak már a fejünkhöz és mégis napirendre tértünk fölöttük. A példa adva van, Marx durván nyúlt hozzá a szent Ferdinand Lassalle-hoz, és ez egyelőre elég.

És még valamit: amióta megpróbáltátok erőszakkal megakadályozni a cikk közzétételét és óvást intéztetek a „Neue Zeit"-hoz, hogy megismétlődés esetén talán államosítjátok is a párt síkján és cenzúra alá helyezitek, óhatatlanul sajátságos fényben jelenik meg előttem az, hogy a párt birtokba veszi egész sajtótokat. Miben különböztök Puttkamertól, ha a saját soraitokban szocialista-törvényt vezettek be? Nekem személy szerint ez ugyan édes mindegy lehet, egyetlen ország egyetlen pártja sem ítélhet hallgatásra, ha úgy határoztam, hogy beszélek. De mégis megfontolandónak tartanám, nem tennétek-e jobban, ha valamivel kevésbé lennétek érzékenyek, a cselekvésben pedig valamivel kevésbé - poroszak. Nektek – a pártnak - *szükségetek van* a szocialista tudományra, az pedig nem élhet mozgásszabadság nélkül. Így aztán a kellemetlenségekbe is bele kell törődni, és a legjobb, ha ezt méltósággal, szemrebbenés nélkül teszi az ember. Hiszen bármilyen kisebb feszültség, szakadásról nem is szólva, a német párt és a német szocialista tudomány között példátlan pech és blamázs lenne. Hogy az elnökség, ill. te személyesen jelentős *morális* befolyást gyakorolsz és gyakorolnod is kell a „Neue Zeit"-ra és minden egyébre is, ami nyomtatásban megjelenik, az magától értetődik. De ezzel be kell és be lehet érnetek. A „Vorwärts" mindig kérkedik a vita sérthetetlen szabadságával, de észrevenni ebből nem sokat lehet. Nem is tudjátok, hogy az erőszakos rendszabályokra való efféle hajlam milyen furcsán érinti az embert itt külföldön, ahol megszoktuk, hogy a legidősebb pártvezetőket is a saját pártjukban kellően felelősségre vonják (pl. a tory-kormányt Lord Randolph Churchill[172]). Aztán meg ne felejtsétek el, hogy egy nagy pártban a fegyelem semmiképpen sem lehet olyan feszes, mint egy kis szektában, és hogy

a szocialista-törvény, amely egybekovácsolta a lassalleánusokat és az eisenachiakat (Liebknecht szerint persze ezt az ő díszes programja cselekedte!) és szükségessé tette az ilyen szoros összetartást, többé nem létezik.

Nna! Ezt a régi kacatot ezzel leráztuk, és most beszéljünk másról. A magasabb régiókban úgy látszik vidáman zajlik az élet nálatok.[173] De ez jól van így. Hasznunkra válhat az államgépezetben kialakult általános zűrzavar. Csak maradna fenn a béke, hála a háború kimenetelétől való általános félelemnek! Mert most, hogy Moltke meghalt, az utolsó akadály is elhárult, amely még útját állta a hadsereg dezorganizálásának a parancsnoki posztok szeszélyes betöltése által, és a győzelem most már minden évvel óhatatlanul bizonytalanabbá, a vereség pedig valószínűbbé válik. És amennyire nem kívánok újabb Sedanokat, éppoly kevéssé vágyom az oroszok és szövetségeseik győzelmeire, még ha ezek republikánusok is és egyébként okuk van arra, hogy panaszkodjanak a frankfurti béke miatt.[171]

A fáradság, amelyet az ipari rendtartás felülvizsgálatára fordítottatok, nem volt hiábavaló. Jobb propagandát egyszerűen kigondolni sem lehet. Mi itt nagy érdeklődéssel figyeltük a dolgot és örültünk a találó beszédeknek.[175] S közben eszembe jutottak az öreg Fritz* szavai: „egyébként katonáinknak a vérében van a rohamozás, s ez jól is van így".[176] És hol van még egy párt, amely ennyi képviselőre ennyi biztos és ütőképes szónokot tud kiállítani? Bravó, fiúk!

A Ruhr-vidéki szénbányászsztrájk bizonyára nagyon rosszkor jött nektek, de mit lehet tenni?[177] A meg nem fontolt, szenvedély-sugallta sztrájk – ez már a szokásos út, amely új nagy munkásrétegeket vezet el hozzánk. Úgy látom, hogy *ezt* a tényt a „Vorwärts" a dolog tárgyalásánál nem vette eléggé figyelembe.[161] Liebknecht nem ismer középárnyalatokat, vagy egészen feketének, vagy egészen fehérnek látja a dolgokat és ha úgy véli, kötelessége bizonyítani a világnak, hogy pártunk erre a sztrájkra nem bujtogatott, sőt csillapítgatott, akkor isten legyen irgalmas a szegény sztrájkolóknak, rájuk kevésbé vannak tekintettel, mint kívánatos lenne ahhoz, hogy mielőbb hozzánk jöjjenek. Mindamellett mégis jönnek. Egyébként mi van a „Vorwärts"-szel, két napja teljesen nélkülözöm az én Liebknechtemet, bizonyára elutazott. – Május 2. Ma teljes elevenségében ismét felbukkant.

Május 2. Egyébként a szénbányászsztrájk alighanem hamarosan elalszik, a jelek szerint csak nagyon részleges és korántsem felel meg a küldött-

---

* II. Frigyes. – *Szerk.*

gyűlésen elhangzott kijelentéseknek és ígéreteknek. Annál jobb. Hogy némelyeknek iszonyú kedve van vagdalkozni és lövöldözni, abban egy pillanatra sem kételkedem.

A *május 1-e* nagyon jól zajlott le, megint Bécs áll az első helyen, Párizs többé-kevésbé lanyha volt, hála a még korántsem leküzdött viszálykodásoknak. Hibákat ott mindegyik oldalon elkövettek. A mieink Lille-ben és Calais-ban a tüntetés egy meghatározott formájához kötötték magukat: küldöttek menesztése a kamarához. A blanquistákat nem kérdezték meg.[178] Az allemanisták később csatlakoztak a Tüntetési Bizottsághoz.[100] Ennek a kettőnek, a blanquistáknak és az allemanistáknak, a javaslat nem felelt meg, a blanquistáknak azért, mert voltak a kamarában olyanok, akik tőlük pártoltak el, ezeket Boulanger oltalma alatt választották meg, az allemanistáknak pedig azért, mert volt a kamarában egy broussista ellenfelük, és ezek előtt egyik sem akart kérelmezőként megjelenni. Ugyanez volt a helyzet a mieinknek azzal a javaslatával kapcsolatban, hogy menesszenek küldötteket a húsz párizsi elöljárósághoz, ahová a kerület városi tanácsosait is meg akarták idézni, hogy hallgassák meg ott „a nép akaratát". Így került sor a szakadásra és a mieink visszalépésére, ill. arra, hogy a demonstráció három-négy rész-demonstrációra szakadt. Lafargue-tól tegnap délutánról van hírem, nagyjából elégedett azzal, ami az adott körülmények között történt, de mégis azt mondja, hogy Párizs előnytelenül különbözik majd a vidéktől. Annyi bizonyosnak látszik, hogy azok az országok, amelyek május 3-át választották – Németország és Anglia –, vonultatják majd fel a legimpozánsabb tömegeket, ha az idő nem lesz nagyon rossz. Ma pocsék itt az idő, mindent átáztató heves záporok, erős szél, rövid ideig tartó napsütéssel váltakozva.

Fischer bizonnyal megkapta, ami a „Bérmunka és tőke"-hez[116] szükséges. A „Fejlődés"[88] néhány nap múlva következik. De akkor aztán legyen vége a *kívánságoknak*. Az „Eredet" új kiadását egy éve megígértem, ennek meg kell lennie[87], de utána *abszolúte semmi újat* nem vállalok el, amíg a „Tőke" III. kötete kéziratban nincs készen. Ezt el *kell* intézni. Ezért ha ott valaki újabb igényeket támasztana az időmre, akkor kérlek, állj mellém. Az egész levelezésemet is a minimumra fogom korlátozni, és csak egy kivételt teszek, tudniillik veled. Rajtad keresztül tudom a legegyszerűbben fenntartani az érintkezést a német párttal, aztán meg, őszintén szólva, ez a levelezés leginkább a kedvemre való. Ha a III. kötet sajtó alatt lesz, akkor jöhet megint a többi, legelőbb a „Parasztháború"[179] átdolgozása. És ha egészen szabad leszek, csak elkészülök ebben az évben a III. kötettel.

Üdvözlöm a feleségedet, Pault*, Fischert, Liebknechtet és tutti quanti**.

Barátod
F. E.

[*Louise Kautsky utóirata*]

Kedves August, hálásan köszönöm kedves leveledet, mihelyt csak lehet válaszolok rá és megadom a kívánt felvilágosítást. Tudod-e, hogy mi, azaz az egyesült nemzetközi szociáldemokraták, úgymint: Tussy (Franciaország és Anglia képviseletében), Ede*** (Írország), Ede° (Berlin), Gine°° (Posen) és én, Ausztria és Olaszország, bizalmatlanságot akartunk szavazni neked, amikor a „Daily News" oly szörnyen megdicsért? Szégyelld magad, August, ezt tőled vártam volna el a legkevésbé. Szívélyesen üdvözöl téged és feleségedet.

Mummytok

Hamarosan többet.

* Paul Singer. – *Szerk.*
** – mind ahányan csak vannak – *Szerk.*
*** Edward Aveling. – *Szerk.*
° Eduard Bernstein. – *Szerk.*
°° Regina Bernstein. – *Szerk.*

47

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 május 4.

Kedves Löhröm,

A tegnapi nap ragyogó volt, mind az időjárás, mind a tüntetés tekintetében. Louise, Sam Moore és én 2-kor mentünk oda,[180] az emelvények roppant ívben húzódtak át a Parkon*, a menet 2,30-kor indult el és 4,15-kor még nem ért véget; sőt újabb felvonulók jöttek egészen 5 óráig. Én Edward emelvényén voltam Sammel, Louise a Tussyén. Óriási volt a tömeg, körülbelül akkora vagy még nagyobb, mint tavaly.

Most egy kis pletyka a dolog történetéről. Csaknem kizárólag Edward és Tussy műve volt, s elejétől végig küzdeniök kellett érte. Volt persze jócskán súrlódás, de a trade-unionok tavaly szeptemberi liverpooli kongresszusa[147] és a (*törvényes* nyolcórás munkanap javára) megváltozott többség jelentősen egyengette az utat. Shipton szörnyen udvarias volt Edwarddal, de sok apró dologban akadékoskodott és azzal fenyegetőzött, hogy mindent felborít, ha egyáltalán kétségbe vonnák azt az (isteni eredetű?) jogát, hogy a felvonulás vezénylő szertartásmestere legyen. Nos hát, hagyták; alighanem ez az utolsó alkalom, hogy magas lóról beszéljen.

A fődolog az, hogy a határozatot a mieink által javasolt formában fogadták el és hogy megalakították a közös bizottságot (öt a Trades Council[128], öt a Tüntetési Bizottság részéről).

Most szórakozásul – a Szociáldemokrata Föderáció[70]. Először meneszteltek három küldöttet a Tüntetési Bizottságba, amelynek Edward volt az elnöke. De ezek néhány összejövetel után elmaradtak, és törölték őket a listáról. Ezután a Szociáldemokrata Föderáció a Trades Councilhoz fordult, hogy kapjon két emelvényt, mint tavaly. De maga Shipton fejtette ki a közös bizottságnak, hogy ez nem lenne jó, úgyhogy elutasították, hiszen ugyanígy minden trade-union követelhetett volna két emelvényt. Ekkor a

* Hyde Park. – *Szerk.*

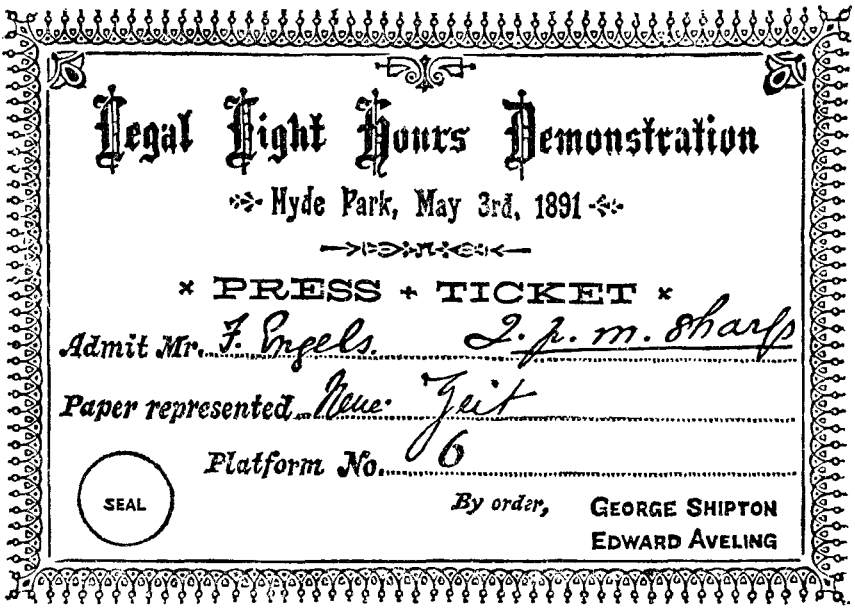
Legal Eight Hours Demonstration
Hyde Park, May 3rd, 1891
× PRESS + TICKET ×
Admit Mr. F. Engels 2. p. m. sharp
Paper represented Neue Zeit
Platform No. 6
SEAL
By order, GEORGE SHIPTON
EDWARD AVELING

Engels sajtóigazolványa az 1891 május 3-i
Hyde Park-i májusi demonstrációra

Szociáldemokrata Föderáció bejelentette „Moniteur"-jében[181], hogy saját külön gyűlést tartanak négy emelvénnyel és vörös zászlókkal.[182] Szerencsétlenségükre a rakparttól kénytelenek voltak csatlakozni a mi felvonulásunkhoz, hogy rendezetten és mutatósan jussanak be a Parkba, s amikor már ott voltak, elvonultak vagy 100 yardnyira és ott tartották meg beígért gyűlésüket – megfelelő emelvények nélkül; a mi emelvényeink nagy szekerek voltak, az övéik csupán székek. Éppen elég közel voltak ahhoz, hogy számítsanak a mi túlságosan tömött sorainktól elmaradozó néhány csellengőre, s éppen elég távol ahhoz, hogy látni lehessen, milyen keveset tudtak közülük magukhoz vonzani.

A döntő dolog az ő szempontjukból a Tüntetési Bizottságnak az a határozata volt, hogy minden csatlakozó szövetség fizessen *minden szekciójáért* 5 shillinget a közös kiadásokra. Ilyenképpen az Sz. D. F.-nak vagy fizetnie kellett volna 5 shillinget a sok nem létező szekcióért, amelyeket „Moniteur"-jében fitogtat, vagy pedig be kellett volna vallania, hogy ezek nem léteznek. S ez eldöntötte végleges visszavonulásukat.

Éreztették velük valóságos helyzetüket, s ez ugyanaz, mint a németeké az amerikai Szocialista Munkáspártban[30], egy *szekta* helyzete. És annak ellenére ez a helyzetük, hogy ők igazi hús-vér angolok. Nagyon jellemző az angolszász fajra és sajátos fejlődésmódjára, hogy mind itt, mind Amerikában azok, akik többé-kevésbé birtokában vannak a helyes elméletnek *ami annak dogmatikus oldalát illeti*, puszta szektává válnak, mert ezt az eleven elméletét a cselekvésnek, a munkásosztállyal való együttmunkálkodásnak – a munkásosztály minden lehetséges fejlődési szakaszában – nem képesek másképpen felfogni, mint dogmák gyűjteményét, amelyet betéve meg kell tanulni és fel kell mondani mint valami varázsigét vagy katolikus imádságot. Így hát a valóságos mozgalom a szektán kívül halad és egyre inkább eltávolodik tőle. A Föderáció Canning Town-i szekciója Edwardhoz és Tussyhoz húz, Hyndman ellenére, s a mieinkkel tart, és ez a legerősebb szekciójuk. A dokkmunkássztrájk[129] után az Sz. D. F. egy ideig hasznot húzott az általános szocialista feléledésből, de ennek most már vége; szűkében vannak a pénznek a Stranden[183] levő új helyiségükre, és újra megindult a hanyatlás. És minthogy barátaik és szövetségeseik, a posszibilisták[49] egymást falják fel, amilyen gyorsan csak tudják, a Föderáció még kiváló külföldi kapcsolataival sem kérkedhet.

Sam Moore-t nagyon meglepte az óriási haladás, amely távollétének két éve alatt itt végbement. Egyébként nagyon jól érzi magát, hallatlanul kedveli a klímát és a könnyű életet, és szinte bizonyos vagyok abban, hogy egy idő múlva honvágya lesz Afrika után.

Cunninghame-Grahammel találkoztam az emelvényünkön (6 sz., Edwardé, lásd „*Chronicle*"[184]), de nem tudott sokkal többet mondani nekem Párizsról, mint amennyit Paul péntek délutáni levele közölt. Végül is remélem, hogy a bizottság esti tüntetése *nem* fulladt kudarcba, mint, Graham közlése szerint, a broussistáké. Ha már nem dolgozhatunk együtt, mindnyájunknak érdeke, hogy egy tüntetésből a lehető legtöbbet hozzuk ki.

Hasztalan azon siránkozni, ami már megtörtént, de nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy barátaink jókora hibát követtek el, hála a franciák ismert hajlamának arra, hogy tévesen ítéljék meg az erőviszonyokat. Ez olykor igen hősies hajlam, „mais ce n'est pas la guerre"*. Végtére is együtt akartunk dolgozni a blanquistákkal, szokás szerint, *őket* pedig nem kötötték a calais-i és a lille-i határozatok[178]. Ezek a határozatok csak a mieinket köthették meg; a blanquisták szintén hozhattak volna határozatokat május elsejéről és akkor mondhatták volna, hogy ezek kötik őket. Miért kellett hát előre egymagunknak, egyedüli szövetségeseink nélkül eldöntenünk, hogyan kell megrendezni a tüntetést *Párizsban*, ahol jelenleg tagadhatatlanul kisebbségben vagyunk? Miért kellett ezzel megbántanunk egyedüli szövetségeseinket? Miért bántjuk meg őket még jobban azzal a tervvel, hogy küldöttségeket menesztünk az elöljáróságokra és valamennyi beválasztottat felszólítjuk, hogy találkozzanak ott a küldöttekkel, egy olyan tervvel, amelyet ezek bizonyosan azonnal visszautasítanak? Egyáltalán nem csodálkozom, hogy ezek után az allemanisták[52] karjába hullottak. Legalábbis én erre a véleményre jutottam a rendelkezésemre álló információ alapján; lehet, hogy az ügynek van egy másik oldala is, de azt nem ismerem.**

Nagyon kevés hírt kaptunk ma Németországból. Hamburgban pompás felvonulás volt, a „*Daily Telegraph*"[186] szerint 80 000 résztvevővel. Berlinből nagyon kevés hír érkezett; Wolff, a berlini Havas, parancsot kapott a kormánytól, hogy hallgasson el mindent, a londoni tudósítók pedig mind a szabadelvűek[187] befolyása alatt állnak és szintén hallgatnak.

Amikor tegnap este hazatértünk, a napot májusi borral fejeztük be, amelyhez a szagos müget [Maikraut] Percy küldte nekünk Ryde-ból. Beletettünk négy üveg moselit, két bordóit meg egy üveg pezsgőt és végeztünk vele – mi, Bernsteinék és Tussyék. Késő este beállított Cunninghame-Graham és igazán ivott két-három pohárral – úgy látszik, az antialkoholizmusát Tangerban hagyta. Enyhe, de elég kellemes másnaposságot érzek, amelyet ma este kellő határok között tartok egy palack pilsenivel.

---

* – „de nem ez a háború"[185] *Szerk.*

** *V. ö. 92. old. – Szerk.*

Paul miért nem jött el? Graham azt mondja, hogy túl fáradt volt – a neve szerepel a szónokok listáján a 8. emelvényen, Jack Burnsével együtt.

Louise sokszor üdvözöl.

Öreg barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

48

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 május 19.

Kedves Lafargue-om,

Először is, én nem tanácsoltam Önnek semmiféle taktikát, én csak ezt mondtam: ha Önök, a Munkáspárt, a kongresszusaikon eleve leszögezik, hogy milyen módon ünneplik *Párizsban* május 1-ét anélkül, hogy kikérnék szövetségeseik, a blanquisták[178] beleegyezését vagy hozzájárulását, akkor ne csodálkozzanak, ha ők cserben hagyják Önöket.* Ha erre a vidéki urak késztették Önöket, akkor őket illeti a szemrehányás; mind az egyik, mind a másik esetben Önök helytelenül becsülték fel a *párizsi* erőviszonyokat, és kiszorultak abból a bizottságból[100], amelyet saját maguk alapítottak. Ezt nem nevezheti győzelemnek, de én sem.

Most már csak be kell várnunk, hogy mi lesz a blanquistákkal és különösen az allemanistákkal, akiknek Önök alkalmat nyújtottak arra, hogy újból a párizsi proletariátus igazi képviselőinek adják ki magukat, s ezzel *a new lease of life-ot*** teremtettek számukra. És Ön még panaszkodik az angolokra, akiket túl lassúnak tart, pedig hát az itteni posszibilistákat, a Social Democratic Federationt kiszorították a nagy tüntetésből, és azt mondja, hogy Önöknél lángra kap minden, mint a puskapor! Igen, csakhogy ez a puskapor azért kapott lángra, hogy posszibilista golyókat röpítsen Önökre!

Voltak itt vidéken tüntetések, de minthogy nem tettem el az újságokat, nincsen kimutatásom róluk.

Ha Ön komolyan veszi a Reuter jelentéseit, amelyek szerint 60 000 fő volt a Parkban***, azt akarja, hogy mi ugyanígy fogadjuk az Önök Havas-jelentéseit, amelyek alig említik az Önök tüntetését? Mit szólna ehhez? A Hyde Parkban jó 500 000 ember volt jelen.

Olvastam a német lapokban, hogy Fourmies-ban, amikor kiadták a tűz-

* *V. ö. 98. old. – Szerk.*

** *– megifjodást; újjászületést – Szerk.*

*** Hyde Park. – *Szerk.*

parancsot[188], csak a 145. ezred katonái tüzeltek, míg a 84. ezred különítménye lábhoz tett fegyverrel állt, és ez az oka annak, hogy sem a kormány, sem a kamara nem fog beleegyezni a vizsgálatba, amely ezt a tényt *hivatalosan* megállapítaná. Ha ez igaz, akkor ez jó jel. A porosz rendszer magával hozza, hogy a katonákat azon a vidéken helyezik el helyőrségi ezredekben, ahonnan az egész hadtest regrutálódik, úgyhogy nem lehet többé gascogne-iakat északra, flamandokat, vallonokat és pikárdokat pedig délre küldeni anélkül, hogy óriási nehézségeket ne idéznének elő a mozgósításkor. Ez a rendszer másik veszedelme, és hamarabb jelentkezik majd Franciaországban, mint Németországban.

Helyesen teszi, hogy tiltakozik azok miatt az ultra-ostoba ostobaságok miatt, amelyeket Önnek tulajdonítanak.[189] A forradalmi múltú országokban fennáll az a veszély, hogy minden új terület, amelyet elér a szocializmus, kísértésbe jön, hogy 24 órán belül véghezvigye a forradalmat. A legcsekélyebb mértékben sem kell őket ösztönözni, ellenkezőleg, vissza kell őket tartani. Kivált a vallonok csak a zendüléshez értenek, amelyben majdnem mindig megverik őket. Nézze csak a belga bányászok harcait;[190] nullával vagy csaknem a nullával egyenlő szervezettség, elfojthatatlan türelmetlenség, következésképpen biztos vereség.

Clemenceau megkapta, amit akart: eljött az ő napja, amikor ragyogó ellenzéki színekben tündökölt.[191] Ez emlékezteti azokra a szép időkre, amikor még minisztériumokat alakított és buktatott meg. Másnap eszébe jutott, hogy ő már senki és semmi, és hogy végső soron a burzsoázia számára Constans olyan ember, akinek párja nincs; *he outferries Ferry**.

Tussy és Aveling Dublinben vannak a Gázgyári Munkások és Segédmunkások kongresszusán.[192] Bernsteinék egész családja influenzás, Percy és Pumps Wight szigetén szórakoznak, minthogy Percynek még nincsen sok dolga, mert az árjegyzék, amelyet használnia kell, még sajtó alatt van. Itt havazik, s ha nem havazik, akkor esik az eső, olyan hideg van, mint novemberben, és fűtünk. Egy hete az egész *basementünk*** fel van forgatva, mert ki kell cserélni a *drainekет****, amelyek szörnyen bűzlöttek, ez még egy hétig vagy tovább is eltarthat. Az öreg Harney Richmondban nagyon beteg, krónikus bronchitise van és, mint ma írja nekem, attól tart, hogy ráadásul még mellhártyagyulladást is kap. Amilyen gyenge, és a 75 évével, ez nagyon súlyos lenne.

* – *Ferrybb Ferrynél – Szerk.*

** – *alagsorunk – Szerk.*

*** – *szennyvízlevezető csöveket – Szerk.*

Holnap végre elkezdhetek foglalkozni az „*Eredet*"-emmel, ha nem jön közbe semmi.[87]

Cunninghame-Graham kiutasítása után, és tekintve az Önök Constansát, aki veszettül dühös, mint holmi Père Duchesne, – melyik külföldi szocialista lehetne biztonságban Franciaországban?[193] És ha a japáni merénylet ellenhatásaként, amelyet a cárevics ellen megkíséreltek[194] (aki illetlenségeket művelt és verekedést provokált egy teaházban, azaz bordélyban, amikor megjelent a rendőrség), kisebb merényleteket vagy államcsínyeket követnének el a Franciaországban levő oroszok rovására?

Odakint újabb szélroham. Ömlik az eső. Tíz perc múlva ebéd. Zárom hát ezt az olla podrida*, vagy ahogyan a milánóiak mondják, arlecchino episztolát.

Azt hiszem, Ön kapja a bécsi „*Arbeiterzeitung*"-ot. Ezen a héten benne van Louise tudósítása a Hyde Park-i nagygyűlésről.

Az estéket azzal töltöm, hogy Louise könyveiből tanulmányozom a szülés fiziológiáját és ami vele összefügg. Nagyon szép – mert olyan rendkívülien *csúnya folyamat* ez. Filozófiai szempontból fölöttébb fontos dolgokat találok benne.

Csókoltatom Laurát. Louise üdvözletét küldi.

Híve
F. E.

Mellékelten Ravé[195] és egy 20 £-es csekk.

Eredeti nyelve: francia

* – egyveleg, vegyes – *Szerk.*

49

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 május 29.

Kedves Lafargue-om.

Köszönet a tényekért, amelyeket 21-i levelében közölt. Odaadtam Avelingnek a londoni sajtó számára.[196]

Bármit mond is Ön, a tény az, hogy a posszibilisták[49] kiszorították Önöket a saját bizottságukból[100], és hogy a Kommünárok Falánál Vaillant, Allemane és Dumay összehangoltan cselekedtek és beszéltek, míg az Ön vagy Guesde beszédét senki sem említi.[197] Önöknek megvan a többségük vidéken, de most nyilvánosan megállapítást nyert, hogy Párizsban pillanatnyilag hopeless minority-ben* vannak. És ennek a megállapítását Önök maguk provokálták.

És most másról. A „Család eredete" új kiadásának[87] előkészítése közben a kezembe került Giraud-Teulon „*Les origines* **du mariage** et *de la famille*" c. könyve, Párizs és Genf 1884. Ez új, teljesen átdolgozott kiadása „*Les origines de la famille*" c. művének (Genf 1874). A legújabb, 1884-es kiadásban azzal az igénnyel lép fel, hogy 1874-es művében megelőzte Morgan felfedezéseit. Sajnos ez az 1874-es kiadás elfogyott. De vagy Lavrovnak, vagy Létourneau-nak bizonyosan megvan. Minthogy nagyon fontos nekem, hogy ezt a kérdést tisztázzam, nem tudná nekem *csak néhány napra* megszerezni az egyik példányt és „ajánlva" elküldeni (az 1874-es könyvet, „*Les origines de la famille*")? Ha véletlenül egyiküknek sincs meg a könyv, be tudna szerezni nekem egy példányt valamelyik antikváriustól? És ha ez túl sok időt venne igénybe (a dolog ugyanis eléggé feltart engem), lenne szíves utánanézni néhány kérdésnek a Bibliothèque Nationale-ban? (Én megtenném itt a British Museumban, de 1. nekem nincs belépőm, 2. Louise nem tud elég jól franciául, 3. Tussy nem eléggé jártas ezekben a dolgokban.) Nos, a következőkről van szó:

---

* – reménytelen kisebbségben – *Szerk.*

Ön tudja, hogy McLennan kitalálta az *exogám* **törzseket,** amelyek kénytelenek kívülről, rablással vagy vásárlással szerezni maguknak asszonyokat. Azt is tudja, hogy Morgan (aki „*Systems of Consanguinity*"-jében az exogám *nemzetséget* még „törzsnek" nevezi) az „*Ancient Society*"-ben bebizonyította, hogy exogám törzs nem létezik, hogy az exogámia a törzs egyik *csoportjának* vagy alosztályának, vagyis a *nemzetségnek* a sajátossága, és hogy a törzsön belül minden további nélkül lehet házasodni azzal a feltétellel, hogy ez a *nemzetségen* kívül történjék.

Mármost Giraud-Teulon azt mondja a 104. oldalon, jegyzetben, hogy „Morgan a későbbi műveiben, felismerve annak a szükségességét, hogy többé ne keverje össze a *törzset* és a *klánt*" (Giraud-Teulon klánja Morgan *nemzetségének* a megfelelője), „feladta a törzsről adott meghatározását anélkül, hogy megpróbált volna újat adni". És ezek után leírja a *klánokra* (nemzetségekre) felosztott törzset, egészen úgy, ahogyan Morgannál található, de olyan formán, mintha ez teljesen független lenne Morgantól, és csakis az ő, Giraud-Teulon érdeme.

A mód, ahogyan ezzel a pretencióval fellép, annyira gyanús, hogy nem sok bizalmat kelt bennem. De minthogy itt arról a felfedezésről van szó, amely forradalmasította az egész prehisztorikus tudományt, kérem, legyen szíves (adott esetben) ezzel egybevetni az 1874-es kiadást és megmondani nekem:

1. mit állít szembe McLennan *exogám törzsével*;

2. már 1874-ben úgy találta-e, hogy a törzs a Morgan nemzetségeinek megfelelő *exogám klánokra* oszlik;

3. (röviden, csak a neveket) ha valóban úgy találta, milyen példákat idéz? Felismerte a maga *klánjának* azonosságát a római és a görög nemzetséggel?

Ad. 1. és ad 2. Ha megteheti, a döntő passzusokat a szerző saját szavaival.*

Az öreg Harney meglehetősen beteg, krónikus bronchitisben szenved – 75 éves korban! – és Richmondból át akar költözni Ventnorba. Remélem, hogy épségben és egészségben érkezik meg, s az átköltözés jót tesz majd neki.

Az Ádámról és Éváról szóló cikke nagyon szellemes, kétségtelenül van benne valami igazság, de Ön valószínűleg túl messzire megy a magyarázataiban, kivált ami Noé őseinek a felsorolását illeti.[162] Jóllehet Noé leszármazottaira egészen bizonyosan áll, hogy itt néptörzsek felsorolásáról van szó.

Elōăh = az arab Allahhal, etimológiailag és lexikálisan. Az ă (patách fur-

* *V. ö. 113. old. – Szerk.*

tivum*) szabály a héberben, ha a szó végén *h* vagy *ch* előtt *o* vagy *u* áll (rūăch Elohim, Elohim szelleme a Genezis 1. fejezetének 2. versében). A többes számban – Elohīm – az ă eltűnik.

Elküldöm Önnek a „*Workman's Times*"-*t*[198], ez egy *nem politikai* munkásújság, amely *munkáspárt* megalakítását követeli! A legjobb az itteni munkás- és úgynevezett munkásújságok közül. Ami a tényanyagot illeti, ebben bámulatos. A lapot yorkshire-i és lancashire-i munkások alapították, eredetileg Huddersfieldben jelent meg, majd áthelyezték Londonba.

Csókoltatom Laurát, Louise szívélyes üdvözleteit küldi.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban*: furtirena – *Szerk.*

50

Engels Franz Mehringhez

Berlinbe[199]

A „Kapital und Pressé"-t[200] köszönettel megkaptam. Sok sikert kívánok.

London, [18]91 június 5.

A késés oka, hogy nem tudtam a címét.

51

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1891 június 10.

Kedves Sorge,

Nyakig benne vagyok a „Család stb. eredete" új kiadásában[87], át kellett néznem a nyolc év alatt megjelent egész idevonatkozó új irodalmat és a kvintesszenciáját most bele kell dolgoznom a könyvbe, ami nem tréfa, különösen a sok megszakítás miatt. De a nehezén már túl vagyok, és utána végre megint nekiláthatok a III. kötetnek[111]. Meg kellett nyirbálnom az egész levelezésemet, különben egyáltalában nem jutok előbbre.

A berliniek – *csak magunk között*! Schlüternek nem szabad tudnia, hogy erről *én* írtam neked, nem mindig tudja tartani a száját, és ha elmeséled neki, tudni fogja, hogy tőlem származik –, szóval a berliniek végre rájöttek, hogy Liebknecht mögött nincs más, csak üres frázis. Annak idején úgy álltak a dolgok, hogy *kénytelenek* voltak neki adni a „Vorwärts" szerkesztői posztját és emellett megtenni őt az elnökség tiszteletbeli tagjának. Régóta világosan láttam, hogy ennek válsághoz kell vezetnie, hogy ez elkerülhetetlen. Most úgy találják, hogy a lapot tönkreszerkeszti, mert 1. ő maga semmit sem tesz és 2. másokat, akik *tudnának* valamit tenni, akadályoz ebben. Botrány például, hogy a vejével, Geiserrel – akit St. Gallenban erkölcsileg kidobtak a pártból[201] – vezércikkeket firkáltat a lapba, s ezekben olyan sivár arroganciát, olyan unalmas impotenciát produkál, amilyen másoknak elérhetetlen volna. Hogy miként végződik a dolog, azt pillanatnyilag még nem lehet előre látni. Liebknechtnek felajánlottak egy másik pozíciót, ahol népszónokként és korábbi szerepében, zsurnaliszta partizánként kellene működnie, de ebben lefokozást látott. Most nem tudják, hogyan kezdjenek hozzá, hogy tisztességgel nyugdíjazzák és úgy, hogy elfogadja – mert végül is erre lyukad ki a dolog. A legkomikusabb az, hogy Liebknecht a szocialista-törvény[60] idején, amelynek tartama akadályozta e konfliktus kirobbanását, úgyszólván semmit sem változott, legfeljebb tovább fejlődött abban az irányban, amelyet már régóta követett, s most mégis úgy vélik az emberek, hogy mihelyt borsdorfi magányából Berlinbe került, már nem is a régi

Liebknecht többé – vagyis az a Liebknecht, akit *ők* elképzeltek maguknak. A dolog ugyanis úgy áll, hogy a *többiek* továbbfejlődtek s most egyszeriben észreveszik a különbséget; úgy vélik, hogy *ők* még a régiek, pedig éppenséggel nem ez a helyzet.

Beszéljünk másról. Stanislaus* azt írja nekem, hogy Anna** pénzt kért Párizsból és kapott is vagy kap majd valamit, hogy ezek a kisajtolási kísérletek mégiscsak túl messzire mennek már, és hogy ezt meg kellene írni Amerikába, nehogy az ottaniak további fölösleges költségekbe verjék magukat az ifjú hölgy miatt. Stanislaus már írt neked emiatt, és arra kér engem, hogy én is tegyem meg. Anna eljárását merő zsarolásnak nevezi.

A mai napon mintha végre megpróbálna nyár lenni; a vegetáció egy teljes hónappal elmaradt, ebben a tekintetben még igazi tavasz van nálunk, jóllehet máskülönben semmi effélét nem láttunk.

Köszönet az amerikai kalózkiadásért. Schlüter furcsa dolgokat írt nekem róla.[202] Kérlek, köszönd meg neki kimerítő levelét, most sajnos nem válaszolhatok rá.

Itt igen jól halad a mozgalom. A Gasworkers and General Labourers Uniója[77] mindinkább az első helyet foglalja el itt, hála elsősorban Tussynak. A mozgalom angol módra halad, szisztematikusan, lépésről lépésre, de biztosan; nagyon jellemző az a komikus jelenség, hogy itt is, akárcsak Amerikában, a magukat ortodox marxistáknak mondó emberek, akik mozgalmunk elveit merev, betéve megtanulandó dogmává változtatták, hogy ezek itt, mint nálatok is, *puszta szektát* képviselnek. De még komikusabb, hogy nálatok ezek az emberek külföldiek, németek, itt azonban tősgyökeres angolok – Hyndman és Tsai. Épp most jött Tussy, tehát befejezem.

Üdvözlet tőle, Louisétól és öreg barátodtól neked, feleségednek és Schlüternek

F. E.

Tussy az imént elmondta nekem, hogy éppen amikor pünkösdkor a gázgyári munkások dublini kongresszusára[192] indult, ő is hasonló levelet kapott Annától, mint a párizsiak. Természetesen nem is vett róla tudomást.

---

* Mendelson. – *Szerk.*

** Padlewski. – *Szerk.*

52

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 június 13.

Kedves Kautsky,

A Peru-cikket[157] köszönettel megkaptam. Engedd meg, hogy itt tartsam, amíg elkészülök az „*Eredet*" új kiadásával[87]. Egy másik cikkben, amely a kelet-afrikai négerek szokásairól szól,[203] találtam egy jegyzetet arról, hogy ott házasságkötés előtt kivágják a nők klitoriszát; Sam Moore írta nekem, hogy a Niger mentén, egy 100 angol mérföldnél hosszabb partszakaszon ugyanez a furcsa szokás járja, bár nem ott, ahol *ő* lakik, mert ott megbizonyosodott a vonatkozó szerv meglétéről.

Az „Eredet" új kiadásának előszava készen van, jövő héten elküldöm neked*, ha van kedved előzetesen felhasználni a „Neue Zeit"-ban[204]. Ez esetben kérek korrektúra-levonatot, mégpedig három példányban – a harmadik Ravénak megy, a francia fordításhoz; ez, amennyire a régi kiadás felhasználható volt, készen van. Ravé egyébként, noha strassburgi, nem tud eléggé németül, óriási bakokat lőtt, és Laura Lafargue-nak rengeteg munkája volt vele. Csak azon csodálkozom, hogy Laura egyáltalán elvállalta[130].

Jelezheted tehát Dietznek, hogy most már nem kell sokáig várnia. De azért mégis tudassa velem, hogy az új kiadás *hányadik* lesz a sorban? Ezek az emberek a Zürichben nyomtatott 5000 példánnyal olyan dolgokat műveltek, hogy már azt se tudom, hogy a 2., 3., 4. vagy hányadik kiadásnál tartok?

A honoráriumot a Marx-levélért[5] köszönettel megkaptam és már szét is osztottam. – Azt, ami a „Filozófia nyomorúsága" új kiadásáért jár (ill. az *elsőért is*, amelyért annak idején semmit sem kértünk), légy szíves egyelőre Dietzcel rendezni.[205] Ha ezenkívül azt is megmondod majd nekem, hogy az *új* kiadás *összhonoráriumából* hány százalékot osszunk szét *köztetek*, te és Ede között, és mennyit *Marx örökösei* között, akkor jobban meg tudom ítélni a dolgot. De ti ketten se rövidüljetek meg.

A Grillenberger-féle mesterkedéseket le kellene állítani, de legalábbis

* *V. ö. 115. old. – Szerk.*

kényszeríteni őt arra, hogy honoráriumokat fizessen. Ha a ti fordításotokban nyomatja ki Marx szabadkereskedelmi beszédét[40], akkor neked és Edének, de Clara Zetkinnek is reklamálnia kellene, utána pedig én is ugyanezt tenném az örökösök nevében – elvi okokból.

Az „Eredet"-nél nagyon feltartott engem az, hogy át kellett néznem az egész irodalmat. Nincs még egy olyan véd- és dacszövetség, mint a prehisztorikusok. Csibész banda, amely a cimboraságot és a klikken kívüliek bojkottját nemzetközi méretekben űzi, ami, tekintettel arra, hogy viszonylag kevesen vannak, még elmegy. De most az összehasonlító jogászokkal új elem kerül hozzájuk, amelynek megvannak ugyan a maga rossz oldalai, de a régi zárt kört alighanem szétrobbantja.

Ede tegnap megmutatta Bebel neked írott levelét. Simonnak jól megadtad.[206] Ezek a dolgok mindig egy kissé terjengősre sikerülnek, ha az ember „elnézően" akar eljárni, de a csapások mégis célbataláltak. Komikus, hogy ez az ember úgy tesz, mintha az orvosoknak nem körülbelül egy százaléka, hanem mind a száz százalék mellette állna.

Mit tesz a te „Emanzipation des 4. Bandes"*-od a „Befreiung von feudalen *Sesseln*"**-hez képest, amit nekem szedtek bele „A szocializmus fejlődése" új berlini kiadásába? Megnézném magamnak a szocializmusnak azt a fejlődését, amely Berlinben esett volna meg!

Hagyd rá az emberekre, hogy megcsinálják a programjukat.[208] Bebel majd gondoskodik arról, hogy a régi Liebknecht-féle vulgáris demokrata és vulgáris szocialista frázisok ne kerüljenek bele. Egész jó, hogy Berlinben előbb maguk között megvitatják a témát, a réginél mindenesetre jobb lesz a javaslatuk, és aztán még mindig meg lehet vitatni. Barátaink csalódása, amikor 13 év után végre megint szemtől szembe kerülnek Liebknechttel és együtt kell dolgozniok vele, egyenesen komikus. A szocialista-törvény[60] idején Borsdorfban ült, és nem törődött egyébbel, mint a tudósításaival. Most, 13 év múltán, úgy látják az emberek, hogy teljesen megváltozott. Ellenkezőleg, *Liebknecht* a régi maradt, *ők* fejlődtek tovább és most úgy találják, hogy nagy a szakadék. És most már nem mennek a dolgok veszekedés nélkül, most úgy látják, hogy Liebknecht tönkreszerkeszti a lapot[20]. A „Volksstaat"-tal[209] stb. sem csinálta jobban, de akkor segítettek neki a többiek, hogy színvonalon tartsa a lapot, most pedig más dolguk van, és

* – „a 4. kötet [Band] felszabadítása" – *Szerk.*

** – „a feudális *székektől* [*Sesseln*] való felszabadulás" – *Szerk.*[207]

most van egy lapjuk, amely tout pur* Liebknecht, azaz Liebknecht és *családja*!

Lafargue bibliamagyarázata[162] igen takaros – éretlen, de eredeti, és végleges szakítást jelent a már elavult német-racionalista, filológiai módszerrel. Kezdetnek többet nem kívánhatunk.

Az omnibuszsztrájk győzött![210] Legalábbis a fődologban. London furcsa volt omnibusz nélkül és ma is az. Jó lenne, ha Ede tárcarovatba illő leírást küldene neked, holnap megmondom neki. Szalmaözvegységét férfias belenyugvással viseli, segítünk neki ebben.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. E.

* – szintiszta, hamisitatlan – *Szerk.*

53

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 június 13.

Kedves Laurám,

Igazán nem is tudom, hogyan köszönjem meg neked, hogy annyit fáradoztál Ravé hebehurgya munkájával[130]. Eléggé meg is lepett a hősiességed, hogy egyáltalán vállalkoztál rá; megjegyzéseimmel ellátva elküldtem neked egy mintadarabot Ravé Bebel-fordításából[211], amelyben pontosan ugyanolyan fajta hibák és a fordításnak ugyanaz a nemtörődömsége mutatkozik meg – jóllehet a tökélynek nem ugyanazon a fokán –, mint a te gyűjteményedben. Üldözze őt „la génération infâme"*, amiképpen Oresztészt üldözték az Erinnüszök![212]

Mindenesetre az imént fejeztem be az új kiadáshoz írt bevezetést, amelyet elküldök Kautskynak a „Neue Zeit" számára,[201] ha igényt tart rá. De mielőtt elküldeném, szeretnék bizonyosságot szerezni egy pontban. Azt mondom, hogy Bachofen új felfedezései a következők: 1. az, amit ő hetérizmusnak nevez, 2. az anyajog mint ennek szükségszerű következménye, 3. hogy ennek következtében a nőnek a régi időkben nagyfokú tisztelettel adóztak és 4. hogy az áttérés a monogámiára, amelyben a nő kizárólagosan *egy* férfié lett, magában foglalta a többi férfi ugyanarra a nőre való régi hagyományos jogosultságának megsértését, és ezt le kellett vezekelni, illetve ennek tűrését meg kellett vásárolni a nő időbelileg korlátozott önátengedésével.

Mármost, ezt a 4. pontot illetően nem vagyok teljesen biztos a dolgomban. El sem képzelheted, micsoda tolvajok ezek a prehisztorikus könyvcsinálók, így aztán mindössze arra emlékszem, hogy *valahol* idézve láttam Bachofent mint ennek a ténynek a felfedezőjét, sőt azt hiszem, még hivatkozást is a „Mutterrecht"-re[213], az előszó XIX. oldalára. De nem tudom újra megtalálni. Mármost, minthogy az én Bachofen-példányom nálad van, megtennéd-e, hogy utánanézel (hacsak nem emlékszel rá amúgy is) és közlöd velem, hogy *általánosságban szólva* joggal tulajdonítom-e Bachofennak

* – „a gyalázatos nemzedék" – *Szerk.*

ezt a felfedezést? Régen nem forgattam a könyvet, és minthogy Morgan jogainak védelmében meglehetősen szigorúnak kell lennem azokkal szemben, akik őt kiaknázzák, nem szeretném, ha tévedésen érnének. Mihelyt megkaptam a válaszodat, a kézirat elmehet, s akkor Ravé kaphat levonatot, hogy folytathassa a munkát.

El kellett olvasnom az egész idevágó irodalmat (amit, *magunk között szólva*, akkor, amikor a könyvet írtam, ifjabb éveimhez méltó pimaszsággal, *nem* tettem meg), és nagy meglepetésemre azt látom, hogy meglehetősen pontosan *kitaláltam* mindezeknek az el nem olvasott könyveknek a tartalmát, – jóval több volt a szerencsém, mint megérdemeltem. Megvetésem az egész társaság iránt - Bachofent és Morgant kivéve - számottevően fokozódott. Nincs még egy tudomány, ahol ennyire uralkodna a klikkszellem és a cimboraság, minthogy pedig a társaság kicsi, ez a szellem nemzetközi méretekben és sikerrel érvényesíthető. Giraud-Teulon éppolyan komisz és éppolyan buzgó elsajátítója mások gondolatainak, mint bármelyik angol közöttük. Az egyedüli szórakoztató fickó Létourneau. Micsoda elragadó mintapéldánya a párizsi filiszternek! És micsoda ragyogó önhittséggel bizonyítja be a saját legnagyobb megelégedésére, hogy nemcsak valamennyi történelem előtti törzs és a mai vadak, minden - ahogyan ő nevezi – „nemi kicsapongásuk" ellenére, legalábbis párizsi filiszterek, hanem az állatvilág teremtményei is azok![214] Az egész élő világ egyetlen roppant „Marais" és Boulevard du Temple, amelyet a Lajos Fülöp-korabeli *„Siècle"*-nek[215] vagy munkatársai, vagy olvasói népesítenek be, a legnagyobb tekintély a házasság és család eredetének területén pedig – Paul de Kock!

Létourneau-tól (nyilvánvalóan le petit étourneau d'Amérique* – icterus pecoris – fajtájából való, amely naponta váltogatja nőstényét, 33. old.) csak egy lépés Ravéig. Ravénak van kiadója, Carré, rue Saint-André-des-Arts; nem lehetne megnyerni ezt az embert arra, hogy jelentesse meg a *Misère de la philosophie*[205] új kiadását? Ravé állításaiból ítélve nagyon vállalkozó szelleműnek látszik a mi területünkön.

Rendszeresen küldöm neked a *„Workman's Times"*-t. Ez az egyetlen munkásújság, amely a *munkásoké*. Az északi gyári munkások stb. alapították, és eredetileg Huddersfieldben jelent meg; most Londonban van a székhelye. *Nem politikai* lap, azaz *síkraszáll egy független munkáspárt megalakításáért* és munkásképviselet létrehozásáért minden választott testületben. Telis-tele van részletekre vonatkozó információkkal, de *tényeket* közöl. Úgynevezett „munkás"újság egész sereg van: Tom Mann *„Trade Unionist"*-

* – kis amerikai gulyamadár – *Szerk.*

ja - puha, mint Mann maga, akinek ahhoz, hogy férfi [Mann] legyen, az angolban egy „n"-nel többje, a németben pedig eggyel kevesebbje van a kelleténél; máskülönben kedves, egyenes fickó, már amennyire egy gerinc nélküli ember az lehet. Aztán a *„Worker's Cry"*, Frank Smithnek, az Üdvhadsereg szociális szárnya volt vezetőjének lapja. Aztán a *„Labour World"*, amelyet Michael Davitt alapított és hagyott faképnél, s azután Massingham, aki egykor a *„Star"-nál* volt, gyorsan kátyúba juttatott és tönkretett.[216] Mutatványba küldök neked ezekből a lapokból, ha még léteznek.

Longuet viselkedése, úgy látszik, csakugyan több, mint különös. A szegény Mémé* számára mindenesetre jó, hogy újra nálad van. A többi dolgot illetően homályban hagysz bennünket. Ha Longuet Marie oldalán visszanyerte is ifjúságát, vajon Marie-nak sikerült-e ugyanakkor visszanyernie a szüzességét? És hogy vannak a fiúk?** Mi lesz velük, miközben az apjuk Caenban szoknyák után futkos? És mi van a családi tanáccsal? stb. stb.?

Louise folytatja a Maitland Parkból[217] áthozott összes újságok, brosúrák, kivágások stb. stb. átkutatását. A levelek tűrhető rendben *vannak*. Lassalle leveleit Németországban kiadják;[218] Bernstein most felhasználja őket a párt kiadásában megjelenő Lassalle-művek bevezetéséhez[93]. A lassalleánusok nem örülnek majd ennek, de minthogy Liebknecht a *„Vorwärts"-ben* annyira pártját fogta Lassalle-nak, elhatároztam, hogy tiszta vizet öntök a pohárba s az ő Lassalle-hódolatukat jogcímül használom fel Lassalle bírálatára.

Sam Moore-t itt időnként afrikai láz gyötri; vidékre ment. Nagyon kevés hírem van Jollymeierről. Üdvözlöm Pault.

Louise üdvözletét küldi.

Öreg barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* Jenny és Charles Longuet Jenny nevű leánya. – *Szerk.*

** Jean-Laurent-Frederick, Edgar és Marcel Longuet. – *Szerk.*

54

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 június 16.

Kedves Báró,

Mellékelem a kéziratot. – Hogy *az egészet* ki akarod-e nyomatni, vagy pedig csak a 2. oldalon kezded, a vonal után, ahol a tulajdonképpeni cikk kezdődik, azt teljesen rád bízom. A címe ez lehetne: F. Engels, „A család őstörténetéhez: Bachofen, McLennann, Morgan", vagy ilyesmi, és azután jegyzetben: Bevezetés az „Eredet stb." x-dik kiadásához.[204]

Minthogy a kézirat a sok félbeszakítás következtében nagyon olvashatatlan lett, *nagyon* kérek korrektúrát – és, mint mondtam, egy külön példányt Ravé számára, aki sóvárogva várja.

Magának a könyvnek az átnézése most gyorsan halad, már amennyire az egyéb levelezésem megengedi – a körmömre ég a dolog.

Szinte azt kívánom, hogy a berliniek ne fogadják el Ede Lassalle-bevezetését[93], hogy aztán a „Neue Zeit"-ban teljesebben és szabadabban dolgozhassa fel a kérdést. Hogy Németországban az emberek milyen keveset tudnak az *igazi* Lassalle-ról, azt éppen Ede példáján láttam. Lassalle levelei Marxhoz, bármily ártatlannak lássák őket némelyek, és az a kényszerűség, hogy egyszer ennek az embernek a teljes arculatát vegye szemügyre, mégiscsak egészen új megvilágításba helyezték Ede számára a dolgokat. De a berliniek mindenekelőtt *békességet* akarnak a pártban, s ez nehezen egyeztethető össze a szabad bírálattal. Ez kétszeresen kellemetlen nekik, mert ugyanakkor háborúznak a katonával* és még nem látják a kivezető utat. De hát akkor mondjanak le az újabb Lassalle-kiadásokról. Végül persze majd csak egyenesbe jön minden.

Barátod
F. E.

* Liebknecht. – *Szerk.*

55

Engels Pasquale Martignettihez

Bergamóba

London, 1891 június 19.

Kedves Barátom,

Ma elküldöm Önnek

1. ajánlva az Ön „Tőke és bérmunka"-fordításának kéziratát,

2. az új kiadás[88] korrektúraíveit külön keresztkötésben,

3. Labriola levelét[219] csatoltan.

A „Család stb. eredete" új kiadásának előkészítésén dolgozom, sok kiegészítéssel bővül.[87]

A „Tőke és bérmunka" új kiadásának teljes példányát elküldöm majd, mihelyt kaptam belőle. A korrektúralevonaton ceruzával megjelöltem a legfontosabb kiegészítéseket.

Remélhetőleg Bergamóban jól megy a sora, l'è una bella città, la conossi – l'ha appresi di parlà 'l Meneghin, lu?*

Üdvözlet

F. Engels

* – szép város, ismerem – megtanulta ott a milánói dialektust? – *Szerk.*

56

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[220]

(Vázlat)

[London, 1891 június 26.]

Kedves Adler,

Kérlek, hogy a második osztrák szociáldemokrata kongresszus szervezőinek tolmácsold őszinte köszönetemet a pártkongresszusotokra[221] általad küldött szíves meghívásért, sajnálkozásomat, amiért nem jelenhetek meg személyesen és legjobb kívánságaimat a tanácskozások sikeres lefolyásához.

Hainfeld óta, amikor az osztrák munkáspárt ismét talpra állt,[222] óriási haladást értetek el. Ez a legjobb biztosíték arra, hogy második pártkongresszusotok új, még jelentősebb győzelmek kiindulópontja lesz.

Hogy pártunknak micsoda legyőzhetetlen belső ereje van, azt nemcsak egymást gyorsan követő külső sikereivel bizonyítja, nemcsak azzal, hogy mint tavaly Németországban, az idén Ausztriában is leküzdötte a kivételes állapotot[223]. Ezt az erejét még sokkal inkább azzal bizonyítja, hogy minden országban olyan akadályokat győz le és olyan dolgokat visz véghez, amelyek előtt a többi, a vagyonos osztályok köréből rekrutálódó pártok tehetetlenül megtorpannak. Miközben Franciaország vagyonos osztályai és Németország vagyonos osztályai engesztelhetetlenül hadakoznak egymás ellen, a francia és a német szociáldemokraták kéz a kézben, egyetértően dolgoznak. És míg nálatok Ausztriában a különböző koronaországok vagyonos osztályai az elvakult nemzetiségi viszálykodás közepette uralkodásra való képességük utolsó maradványát is elvesztik, a ti második kongresszusotok olyan Ausztria képét fogja eléjük tárni, amely nem ismer többé nemzetiségi viszályt – a munkások Ausztriájának képét.[221]

57

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Ryde, [18]91 június 28.

Kedves Lafargue-om,

Tegnapelőtt óta itt vagyok Pumpsnál, és itt maradok csütörtökig, július 2-ig, amikor visszatérek Londonba.[225] Louise közben elküldte nekem az Ön 25-i levelét.[226] Szerencsére van nálam egy biankó csekk, amelyet mellékelten, 20 £-re kiállítva elküldhetek Önnek. Sok szerencsét. Felkészülése a védelemre nagyon jónak látszik és remélem, hogy megkapja helyét a kamarában anélkül, hogy elítélnék.

Most beszéljünk másról. Mellékelten megtalálja *Fieldnek* egy levelét („Star", június 23.) és Burrows válaszát, amelyet nyilvánvalóan Hyndman fogalmazott.[227] Igaz-e az, amit Field mond, hogy Ön *„hatalmazta fel"* arra az ostobaságra, amelyet elkövetett? Nem tudjuk elhinni. De mindenesetre láthatja, hogy mit idézett elő az Ön Fieldnek írott levele, amely önmagában valószínűleg teljesen ártatlan volt. Ez a Field – jó fiú, de ég a vágytól, hogy valamilyen szerepet játsszon, még azon az áron is, hogy rossz szolgálatot tesz annak az ügynek, amelyet szolgálni akar – előtérbe tolakszik és úgy tesz, mintha az *Önök* pártja, következésképp a *mi* pártunk nevében cselekedne. Mint „meghatalmazott" fordul a trade-unionokhoz stb., és *ha egyáltalán ismerik*, akkor úgy ismerik, mint *Champion* régi munkatársát; Championt pedig ausztráliai hőstettei óta jobban megvetik, mint valaha!

A terepet ily módon túlságosan jól előkészítették Hyndman úr számára, semhogy ne ragadja meg az alkalmat. Nézze meg a választ. Minden ostobaságot, amit Field mondott, levelének minden gyenge pontját ügyesen kiemelik, és Field úr nem is tett egyebet, mint hogy reklámot csinált a posszibilistáknak.[49]

Itt senki sem veheti fel a kesztyűt. Először is nem tudjuk, hogy mi történt Ön és Field között. Továbbá, ha a *„Star"* el is fogadná közlésre a válaszunkat (ami kétséges, több mint kétséges), torkunkra forrasztaná a szót azzal, hogy még egyszer szóhoz juttatná Burrowst. És a helyzet, amelybe Field

hozott bennünket, annyira ostoba, hogy már csak azt kívánhatjuk, merüljön mielőbb feledésbe a „*Star*"-*nak* ez a tudósítása.

Mindenesetre ha azt akarja, hogy mi itt *sikerrel* folytassuk munkánkat a kongresszus[132] érdekében – *tiltsa meg* Fieldnek *határozottan* és haladéktalanul, hogy bárminek a közzétételénél *a Munkáspárt nemzetközi titkárának felhatalmazására hivatkozzék.** És anélkül, hogy velünk megbeszélte volna, ne adjon senkinek semmiféle ürügyet arra, hogy itt az Ön felhatalmazásával bármit is közzétegyen. Máskülönben jobban tennők, ha visszavonulnánk és mindent a véletlenre bíznánk. Még csak az hiányzik nekünk, hogy Champion védőszárnyai alá kerüljünk!

Itt minden jól ment. Nagy hűhó nélkül, de szakadatlanul dolgoztunk, és a sikerhez e pillanatban nem a sajtó hírverése kell nekünk (ne felejtse el, nekünk *nincsen sajtószervünk*!). Viszont jogunk van megkövetelni a saját barátainktól, hogy ne gáncsoljanak el bennünket. Mindent megkaptunk Brüsszelből, amire szükségünk van**, nem minden nehézség nélkül, de megkaptuk és éltünk vele; és ezzel be kellene érniök Önöknek anélkül, hogy a francia marxista párt azt a látszatot keltené, mintha a kongresszus egybehívójának szerepét akarná játszani, olyan szerepet tulajdonítva magának, amely nem illeti meg. Végül pedig mondja meg nekünk, mit írt Fieldnek, hogy megpróbálhassuk – legalább szóbelileg – enyhíteni ennek a Field-féle ostobaságnak a szerencsétlen hatását.

Laura levele Longuet-ról még Tussynál van, visszatértem után magamhoz veszem. Nagyon köszönjük Laurának ezeket a fontos információkat; végre sínre kerül a dolog, de azok után, hogy elolvastuk a törvénykönyv vonatkozó cikkeit, kételkedünk abban, hogy a családi tanács sokat tehetne egy gyám kinevezésén kívül. Tussy azt mondja, hogy írt Laurának.

Itt van nálunk az öreg Harney. Egy hónapot töltött Ventnorban, megszabadult a krónikus bronchitisétől, de visszakapta a reumás köszvényét. Tegnap kocsin idehoztuk. Nagy fájdalmai vannak, tele van panasszal szegény ördög, de mindig vidám, mihelyt a fájdalom szűnik. Néhány nap múlva visszatér Richmondba.

Pumps háza kicsi, de csinos, elöl és hátul kerttel, benne rengeteg fajta gyümölcs, zöldségféle, sőt burgonya, a melegházban dúsan termő szőlőtőkék stb. A gyerekeknek ez remek, de boldogul-e majd Percy az üzlettel?

---

* *V. ö. 563–564. old. – Szerk.*

** *V. ö. 131. old. – Szerk.*

Úgy látszik, a fivérei nem nagyon sietnek, hogy ellássák a szükséges anyagokkal, de hát majd meglátjuk.

Pumps, Percy, Harney szívélyes üdvözletüket küldik Laurának és Önnek, és persze én is!

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

58

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

[Ryde, 1891 június 29.]

Kedves Kautsky,

Néhány napra ide menekültem Pumpshoz,[225] kibírhatatlanná vált már a rám zúduló munka. Boldogan és elégedetten éppen belemerültem a csoportházasságba[228], amikor nyakamba szakadt a pártprogram, és azt *muszáj* volt elővennem[229]. Először meg akartam próbálni a bevezető-indokoló részt valamivel szorosabbra fogni, de erre nem jutott időm, és fontosabbnak is láttam, hogy kifejtsem a politikai résznek részben elkerülhető, részben elkerülhetetlen hiányosságait, mert így alkalmat találtam arra, hogy nekirontsak a „Vorwärts" békülékeny opportunizmusának és annak az elképzelésnek, hogy a régi disznóság üdén-jámboran-vidáman-szabadon[230] „belenő a szocialista társadalomba". Időközben hallom, hogy új bevezetést javasoltál, annál jobb.

A párt kinyomtatja majd Lassalle Marxhoz és hozzám írt leveleit, az én jegyzeteimmel (mégpedig minden pártcenzúra kizárásával).[218] Ezt ősszel a III. kötet[111] mellett elvégezhetem. (Ez *köztünk maradjon.*)

Ide menekültem, hogy némi levelezést lebonyolíthassak; csütörtökön* megyek haza, akkor újra kézbe veszem a csoportházasságot. Olyan jól benne voltam a munkában – ezek az átkozott megszakítások!

„*A filozófia nyomorúsága*"[205] – minthogy a dolog úgy áll, hogy Dietz 450 márkával kifizet bennünket, és utána már csak nekünk kell egymás között tárgyalnunk, minden rendben van, majd eligazítjuk a dolgot. Hogy ti ketten a II. kiadás *egész* honoráriumáról lemondjatok, arról szó sem lehet.**

Dietz tervéből, hogy kiad egy kötetnyit Marx kisebb írásaiból, nem lesz semmi. Liebknecht már régóta foglalkozik ezzel a tervecskével, legújabb pártfogoltjának, Paul Ernstnek kellett volna ezt ellátnia és még más Marx-írásokat is kiadnia; valójában néhány hónapra ide akarta küldeni hozzám,

* Július 2. – *Szerk.*

** *V. ö. 109. old.* – *Szerk.*

hogy ebben segítsek neki. Ez aztán a berlini könyvkereskedésnél jelent volna meg a párt nevében, egyszóval: a Lassalle-kiadás mellett egy Marx-kiadás. Ezt nyomban határozottan visszautasítottam, tehát Dietzcel szemben is csak ugyanezt tehetem. *Megengedtem* a pártnak, hogy Marx egyes kisebb dolgait különálló brosúrák formájában, jegyzetek és előszó nélkül kinyomassa. Ennél messzebb nem mehetek. Nem engedhetem, hogy a későbbi összkiadásnak, amelynek megjelentetése az *én* kötelességem, ilyen módon darabonként elébe vágjanak.

Épp így nem gondolhatok most „A munkásosztály helyzete stb."[231] új kiadására sem, amíg nem készült el a III. kötet. Annak idején készséggel tárgyalok majd erről Dietzcel, de az emberek lássák be és be is kell látniok, hogy egyáltalán semmi újra nem vállalkozhatom, amíg nem juttattam sajtó alá a III. kötetet. Amíg nyomdában lesz, sor kerülhet majd valami újra. De addig Dietznek és mindenki másnak *minden noszogatását* és aprócska tervét vissza fogom utasítani. Végre lehetne már annyi eszük az embereknek, hogy addig megkíméljenek az ilyesmitől, ami csak haszontalan, időrabló levelezést okoz nekem. Amint elkészülök az „Eredet" átdolgozásával, ismét a III. kötet következik, és aztán jöhet bármi, rólam minden lepattan.

Vollmar beszéde a jelenlegi hivatalos körök iránti teljesen fölösleges előzékenységével és még fölöslegesebb – és ráadásul felhatalmazás nélküli – bizonykodásaival, hogy a szociáldemokraták ott lesznek, ha támadás éri a hazát – tehát *segítenének megvédelmezni* Elzász-Lotaringia annektálását –, ellenfeleinknek itt és Franciaországban nagy örömére szolgált.[232] Ha ezt ennyiben hagyják, akkor a mieink Brüsszelben[132] nagyon kellemetlen helyzetbe kerülhetnek. A posszibilisták[49] és Hyndmanék, ki-ki a maga módján alaposan kihasználják ezt, s amíg illetékesek nyilatkozatban nem vonják meg Vollmartól azt a jogot, hogy a párt nevében beszéljen,[233] addig mi itt tehetetlenek vagyunk: Hyndman most Baxet tolta előtérbe, aki a „Justice"-ban írt erről, én még nem láttam.[234]

A Hyde Parkban ülésező gyermekágyas nők [Wöchnerinnen] itt és Londonban óriási derültséget keltettek, angolul ez még mulatságosabb, mint németül, a szójáték miatt: demanding a reduction of the hours of labour*, ami speciálisan vajúdást jelent: a woman in labour**!

Ravé címe: Faubourg Rochereuil, Poitiers, France.

Pumps most itt lakik, Percy ügynökséget vállalt a fivérei számára; kis házuk, The Firs, a Brading Roadon van, éppen egy angol mérföldnyire a

* – követelve a munkaórák csökkentését – *Szerk.*

** – vajúdó nő[235] – *Szerk.*

várostól, kicsi, de csinos, van hozzá kert, veteményes*, gyümölcsös. Az öreg Harney 4 hétig Ventnorban volt, ott visszakapta a reumás köszvényét, szombaton idehoztuk, csütörtökön valószínűleg velem együtt tér vissza és újra elmegy richmondi főhadiszállására, erősen sántít és nagy fájdalmai vannak.

Schorlemmer alighanem rövidesen idejön; mint tudod, nagyon rossz levélíró. Sam Moore afrikai maláriával kínlódott itt, de már jobban van. Augusztusban vagy szeptemberben visszatér a Nigerhez, azt hiszem, titokban már vágyódik az ottani kellemes éghajlat után – a lázrohamok ellenére, amelyek olyan rendszerességgel ismétlődnek, akár a menstruáció.

Hogyan is gondolhattad, én adok valamit arra, hogy a „Neue Zeit"-ban az első helyen jelenjek meg? Csináld egészen úgy, ahogy alkalmas neked.

Sok üdvözlet mindannyiunktól.

Barátod
F. E.

* *A papír sérült. – Szerk.*

59

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

Ryde, Wight-sziget, [18]91 július 1.

Kedves Schmidt,

Néhány napra ide menekültem.[225] Pumps most itt lakik, férje egy itteni ügynökséget vállalt, engem pedig úgy elárasztott a munka, hogy egy kis lélegzetvételre és a legszükségesebb levelezés lebonyolítására néhány napra eljöttem hozzá. Holnap visszamegyek Londonba.

Előttem van az Ön mindkét levele, a március 5-i és a június 18-i. A legjobb lenne, ha a hitelügyről és a pénzpiacról szóló munkáját félretenné addig, amíg a III. kötet[111] meg nem jelenik; ott erről az anyagról sok új és még sokkal több megoldatlan dolgot talál – tehát új megoldások mellett új feladatokat. Mihelyt vége a nyaralásnak, semmi sem tarthat fel a III. kötet befejezésében. – Második terve, a kommunista társadalomhoz vezető átmenet szakaszai, megfontolást érdemel, de azt tanácsolnám Önnek: nonum prematur in annum[236]; ez a legnehezebb anyag, ami létezik, mert a feltételek szakadatlanul változnak. Például minden új tröszt változást idéz elő, s a támadási pontok az egyik évtizedről a másikra teljesen eltolódnak.

Az Ön újabb egyetemi tapasztalatai Zürichben fölöttébb mulatságosak.[237] Ezek az urak mindenütt egyformák. Nos, azt kívánom, hogy végül sikert érjen el, az egész klikk bosszúságára, és hogy Ön ismét nyugalomhoz jusson végre.

Barth könyvében[238] nagyon csalódtam. Kevésbé sekélyes és elhamarkodott valamit vártam. Az olyan ember, aki az egyes filozófusokat nem annak alapján ítéli meg, ami maradandó, haladó a tevékenységükben, hanem annak alapján, ami szükségszerűen mulandó, reakciós – a *rendszerük* –, az jobban tette volna, ha hallgat. Hiszen őszerinte az egész filozófiatörténet az összeomlott rendszerek merő „romhalmaza". Milyen magasan áll az öreg Hegel e fölött az állítólagos bírálója fölött! Aztán meg azt hiszi, hogy bírálja Hegelt, ha itt-ott nyomára bukkan valamelyik helytelen fogásnak, amelyekkel Hegel, mint minden más rendszercsináló is, kénytelen összekonstruálni a rendszerét! Az az óriási felfedezés, hogy Hegel néha egy kalap alá vesz ellentétes és ellentmondó dolgokat! Hisz akkor én még sokkal kü-

lönb trükköket is felfedhetnék előtte, ha megérné a fáradságot! Ez az ember az, amit mifelénk a Rajnánál Korinthenscheissernek* neveznek, mindent zsibárurá változtat, és amíg erről le nem szokik, addig, Hegel szavaival, „a semmitől a semmin át a semmihez jut"[239].

Igazán mulattató a Marxról írott kritikája. Először gyárt magának egy materialista történelemelméletet, amilyenek, nézete szerint, Marxénak lennie *kellett volna*, majd úgy találja, hogy a marxi írásokban egészen másvalami van. De ebből nem arra a következtetésre jut, hogy ő, Barth, valami helytelent tulajdonított Marxnak, nem, ellenkezőleg, arra, hogy Marx ellentmond önmagának, hogy nem tudja alkalmazni a saját elméletét! „Ja, ha legalább *olvasni* tudnának az emberek!" szokott volt felkiáltani Marx az efféle kritikák láttán.

A könyv nincs itt nálam; ha lenne rá időm, még százával mutathatnék ki egyes fonákságokat. Kár, mert látni, hogy ez az ember egyet s mást véghezvihetne, ha nem sietné el annyira az ítéletalkotást. Legközelebb remélhetőleg olyasvalamit ír majd, aminek inkább nekiesnek; ha kellőképpen ellátnák a baját, az nagyon jót tenne neki.

Én egyébként nagyon jól vagyok, jobban érzem magamat, mint tavaly ugyanebben az időszakban, és úgy gondolom, hogy némi üdülés után megint teljesen egészséges leszek. Csak ne szakítanák annyiszor félbe az embert a munkában! 2 3 hónapja munkába vettem a „Család stb. eredete" új kiadását[87] és két hét alatt elkészültem volna, akkor jött az új programtervezet, és el kellett készíteni a bírálatát,[229] aztán jött mindenféle apró ügyetlenség, amelyeket a kontinensen követtek el és itt Angliában – ahol a talaj jó, de óvatosan kezelendő – megnehezítik nekünk a brüsszeli kongresszus[132] előkészítő munkáját stb. Mindez kizökkent a kerékvágásból, félbeszakít, pedig hát a dolgot nemcsak nagyrészt át kell nézni és ki kell egészíteni, de el is kell *készülnie*, hogy nekiülhessek a III. kötetnek. Persze, a végén mégiscsak menni fog, mert mennie kell.

Az ember azt hiszi itt, hogy Poroszországban van. Vasárnap** találkoztunk a „Stosch" 4–5 matrózával, pompás fickók, akiknek nem kell szégyenkezniök az angol hadihajók legénysége mellett; ma reggel viszont egyfolytában ágyúdörgés és gránátrobbanás hallatszik, mert a portsmouthi erődben lőgyakorlatot tartanak.

Sok üdvözletet küld Pumps, Percy és

öreg barátja
F. Engels

* bölcsességpotyogtatónak (*szó szerint*: mazsolaszarónak) – *Szerk.*
** Június 28. – *Szerk.*

60

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]91 július 7.

Kedves Laurám,

Ez rossz szegény Paulnak; legalábbis e pillanatban rosszul fest.[240] De akárhogyan is, még nincs börtönben. Lehetséges az *ítélet megsemmisítése*, bár ennek esélye az ő javára csak egy a tízhez. A képviselőházban *feltétlenül* lármát kell csapni e gyalázatos ítélet miatt, és remélem, Millerand és Tsai nem is fogják elmulasztani, hogy lármát csapjanak. Csodálatraméltónak tartom Paul politikáját, hogy azonnal támadásba megy át, egyidejűleg újra felkeresi az északi csatateret és igyekszik annyira félelmetessé válni a kormány szemében, amennyire csak lehet. Ez az, amit a franciák mindig jobban és tisztábban látnak, mint a mi németjeink, vagyis hogy ha ki akarunk köszörülni egy kudarc okozta csorbát, támadni kell egy másik ponton, de mindig támadni, sohasem letenni a fegyvert, sohasem meghátrálni.

Mindenesetre Paul helye a képviselőházban most eléggé biztosítottnak látszik, s ez kiszabadíthatja a börtönből, ha a választásokat akkor tartják, amikor ő még bent van. Észak most a mienk. Milyen ostobák ezek a kormányok! Hogyan is hihetik, hogy az olyan mozgalmat, mint a mienk, elnyomással leverhetik. De Constans úr minden arcátlansága mellett ingadozni látszik; az omnibuszsztrájk egészen más megvilágításban mutatta meg őt;[241] nem tudhatjuk, mit tesz, ha úgy látja, hogy az ítélet hatása ellentmond a várakozásainak.

Ravé est à ravir*. Mindenkit sajnálok, akinek ki kell javítania ezt az embert. Micsoda sziszifuszi munkád lehetett ezzel![130] Persze kezdetét jelentheti a kiadó számára való fordításnak, és akkor fáradozásod meghozza a gyümölcsét.

Egyébként a „Schutzergebung"** helyes francia megfelelője, a szakkifejezés, a jogi terminus, *commendation*.

---

* – Ravé elragadó – *Szerk.*

** – „védelem alá helyezkedés"[242] – *Szerk.*

Mostanában fejezem be az „Eredet" átnézését a 4. kiadás számára. Számottevő és fontos kiegészítések lesznek benne; mindenekelőtt egy új bevezetés (a kefelevonatot elküldtem Ravénak, a szöveg valószínűleg megjelenik a következő „*Neue Zeit*"-ban[204]), és aztán a családról szóló fejezetben. Azt hiszem, tetszenek majd neked; ihletőm jelentékeny mértékben Louise volt, akinek nagyon sok világos, eszes és eredeti gondolata van erről a tárgyról. Kéri, adjam át neked és Paulnak szívélyes üdvözletét.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

61

Engels Johann Gustav Vogthoz

Lipcsébe

(Vázlat)

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]91 július 8.

Igen tisztelt Uram,

Azért válaszolok csak ma június 20-i és e hó 5-i becses leveleire[243], mert még mindig hiába várok néhány sort Liebknechttől, akire Ön hivatkozott, s akit én R. Fischer, az ő pártelnökségbeli kollégája révén még külön is kértem, hogy adjon nekem hírt,[244] már csak azért is, mert Bebel csupán nemrég ismerkedett meg Önnel, Liebknecht viszont régebbről ismeri.

Kívánságának teljesítése nem egyedül tőlem függ. Marx örököseit, akiknek én puszta kivitelező képviselője vagyok, és a „Tőke" kiadóját* illeti a döntő szó. Ami az utóbbit illeti, azt hiszem, minden további nélkül biztosíthatom Önt arról, hogy ő semmi körülmények között nem egyezik bele egy ilyen vállalkozásba. Alighanem az örökösökkel is így járna. Marx még élő két leányának egyike sem járulna hozzá ahhoz, hogy atyjuk műveit az ő saját németségéből egy másik szerző németségére fordítsák le. Érdeklődésemre ezt már közölték is velem.

Javaslatát én magam sem támogathatom jó lelkiismerettel. Ön volt szíves elküldeni nekünk munkáit: egy új természetrendszert. Minthogy én természettudományokkal csak szabad óráimban foglalkozhatom, bizony hosszabb ideig eltart majd, amíg megengedhetem magamnak, hogy önálló ítéletet alkossak az Ön szemléletmódjáról. Mihelyt időm megengedi, tanulmányozni fogom az Ön műveit, amelyeknek az elküldését hálásan köszönöm; még ha talán nem győznének is meg, bizonyára tanulhatok belőlük valamit. Írásai azonban egyáltalán semmi támpontot nem nyújtanak arra vonatkozóan, hogy rendelkezik-e olyan mélyreható politikai gazdaságtani ismeretekkel, amilyenekre az Ön által tervezett munkához okvetlenül szükség van.

Ezért, minden egyéb meggondolástól és akadálytól eltekintve, beleegyezé-

* Otto Meissner. – *Szerk.*

semet legfeljebb azzal a feltétellel adhatnám meg, hogy munkáját átnézem. Ezáltal azonban többé-kevésbé az *én* munkámmá lenne, ez Önnek nem felelne meg és nekem sem, mert az időm túlontúl igénybe van véve.

Így tehát abszolúte nem látok utat-módot arra, hogy Ön hogyan érhetné el a célját az összes érdekeltek beleegyezésével, s azt sem titkolhatom el Ön előtt, hogy nézetem szerint Marx a legjobban a saját németségén szól a németekhez. Idővel még a munkások is megértik. A munkások sokkal okosabbak és valójában műveltebbek, mint ahogy rendszerint hiszik.

Tisztelettel

62

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 július 12.

Kedves Laurám,

Paul a mellékelt levelet küldi nekem Lille-ből. Minthogy nem tudom, most hol tartózkodik, a levelet neked küldöm vissza és neked is válaszolok.[245]

Először is egyáltalán nincs időm arra, hogy valódi munkát végezzek Duc-Quercy számára, hogy aztán szenzációt keltő cikket csináljon belőle. Mostanában fejezem be az „Ursprung"-ot[87], aztán meg majd egy kicsit rendbe hozom túlfeszített idegeimet, mert meglehetősen kimerültnek érzem magamat. Utána pedig – a III. kötet[111] és semmi egyéb. Ez régóta el van döntve, s ezen nem lehet és nem is fogok változtatni.

Ha ilyen kényes kérdésről kellene írnom és ilyen kényes közönség számára, amilyenek a franciák, akkor bizonyosan magam tenném meg, a saját névaláírásommal ellátva; de soha nem engedném meg egy újságírónak, hogy levelemet interjúvá alakítsa át és – francia szokás szerint – olyan dolgokat adjon a számba, amelyeket nem mondtam, de őszerinte mondanom kellett volna.

Végül pedig nem vagyok képes a javasolt három kérdésről abban a modorban írni, amely a francia burzsoáknak és a „*Figaro*" olvasóinak kedvére van. Emlékeztetnem kellene őket arra a tényre, hogy 20 éven át alávetették magukat a kalandor Louis Bonaparte-nak, s ezzel lerakták az alapját mindazoknak a háborúknak, amelyek 1850 óta sújtottak bennünket, beleértve a francia–német háborút; hogy ez a háború végső soron abból az igényükből fakadt, hogy német belügyekbe beavatkozzanak s hogy ezt az igényt még ma is jogosnak vélik; hogy, ha elvesztették Elzászt stb., ezt a hadiszerencse hozta így, én viszont a leghatározottabban ellenzem, hogy Európa és a munkásosztály egész sorsát alárendeljék annak a kérdésnek, kié legyen ez a nyomorult kis földdarab. Lehet, hogy hasznos lenne mindezt elmondani nekik, de meghallgatnák-e egyáltalán s nem vádolnának-e azzal, hogy *idegen dolgokba* ártom bele magamat?

De bárhogy álljon is a dolog, nincs időm, és nem rendelhetem alá magamat Duc-Quercy manipulációinak. Ez a két döntő pont.

Amit Renard-ról és tervezett nyilatkozatáról írt nekem Paul, vagyis hogy *ő* mondta a Paulnak tulajdonított szavakat, azt veled nyilván még előbb közölte, mint velem. Remélem, ezek a dolgok hozzájárulnak majd az ítélet[240] megsemmisítéséhez.

Edward St. Margaret's Bayben van, megint vesebántalmak gyötrik; így csak Tussy és Sam Moore lesz itt nálunk. Louise szerdán* Bécsbe szándékozik utazni, várom Schorlemmert, és aztán meglátjuk, mit csinálhatunk. Még nincsenek kialakult terveim a nyárra, de mindenféle ködös elképzelés kering a fejemben.

Más. Nem szívesen beszélnék éppen most a Vollmar-üggyel[232] kapcsolatos kérdésekről, amíg Németországban alaposan meg nem vitatták a dolgot. Bármit mondanék is Franciaországban, azt ellenük fordítanák, használnák fel és használnák ki Németországban, s az még nehezítené a helyzetüket. És mindannyian jól tudják, hogy mindenkinek mindenfajta munkát megtagadtam, amíg be nem fejezem a III. kötetet.

Azt hiszem, elküldtem neked a Field-Burrows leveleknek a „Star"-ban megjelent második adagját.[246] A dolog mindenesetre elsimult – hála a június 18-i belga körlevél közbejöttének. Az, hogy a belgák ennyire fenntartás nélkül alávetették magukat a hallei határozatoknak,[247] olyan mértékben halomra döntötte Hyndman összes számításait, hogy most szörnyen haragszik rájuk, bosszújával fenyegeti őket, de még türtőzteti magát. Közben szétrombolja utolsó reményeit az East Enden azzal, hogy támadja a gázgyári munkásokat[77] (akiknek legtöbb vezetője a Social Democratic Federation[70] tagja) és Tussyt, akit Miss Marxnak nevez. Ilyen mélyre süllyedt.

Louise szívélyesen üdvözöl.

Hű barátod
F. E.

Épp az imént beszéltem Tussyval Nimmy sírfeliratáról. A különféle javasolt díszítő jelzők helyett, amelyeknek mindegyike ellenvetésre adhat okot, hajlok Tussy javaslatára, hogy ne írjunk mást, mint a nevet. A felirat akkor így festene:

* Július 15. – *Szerk.*

Emlékül
Jenny Marxnak
és
Karl Marxnak
és
Harry Longuet-nak
valamint
Helen Demuthnak
született 1823 jan. 1., meghalt 1890 nov. 4.

Mi a véleményed erről?

Eredeti nyelve: angol

63

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 július 20.

Kedves Laurám,

A Culine-ügy csakugyan nagyon kellemetlen - méltó a fickó nevéhez[248] –, de mit tegyünk? Minthogy ilyen fegyver van Constans kezében, kénytelenek vagyunk befogni a szánkat.

Louise szerdán elutazott, Jollymeier szombaton megérkezett, de egyre inkább Tristymeier[249]; nagyon kell erőlködnie most az embernek, hogy mosolyt csaljon ki belőle. Persze minden tőlem telhetőt meg fogok tenni.

Paul arra kért, küldjek neked egy csekket, mellékelek tehát 20 £-et; kérlek, igazold a vételét. Sietek a levél elküldésével, mert Jollymeier még nem jött vissza a sétájáról, ha tehát hirtelen befejezem, tudod majd, miért.

Tengeri utazásra készülődünk, de még nincs határozott tervünk, és én még nem fejeztem be a kéziratomat, de úgy látom, hogy az utolsó kiegészítésnél tartok. Remélem, legkésőbb szerdára elkészülök vele.[87]

Paul úgy gondolja, hogy Tussy jobban aggódik Brüsszel[132] miatt, mint kellene – én nem hiszem. Minden jól *mehet* és valószínűleg jól *fog* is menni, ha mindenki a helyzet magaslatán áll, de túl sok tapasztalatom van az efféle kongresszusokkal, hogy ne tudjam, milyen könnyen balul üthet ki minden. A belgák augusztus *18-ra*, *keddre* hívták össze a kongresszust[247], augusztus *16-a*, *vasárnap* helyett – ha a mieink 18-án érkeznek, a (posszibilisták) broussisták és hyndmanisták pedig 16-án, mindent összezavarhatnak. Tussy tegnap írt Voldersnek, de ezek a fickók még csak nem is válaszolnak soha! Hogy az angolok hogyan viselkednek majd, az teljesen nyitott kérdés; csaknem bizonyos, hogy Németországból Vollmar fog elmenni és intrikál majd; ami a kis országokat illeti, tudod, hogy nem lehet megbízni bennük. És egyetlen hiba részünkről, egyetlen elszalasztott alkalom évekre szükségtelen, de elkerülhetetlen munkát adhat nekünk.

Aztán meg itt van ez a fegyelmezhetetlen Bonnier, aki félreérthetetlenül közölte velem, hogy Guesde és ő azon lesznek, hogy állítsák vissza a régi Internacionálét egy Központi Tanáccsal. Én meg félreérthetetlenül meg-

mondtam neki, hogy ez annyi, mint mindent a belgák (az egyetlen lehetséges Központi Tanács) kezébe adni, holott tudják, hogy ezek miféle emberek; annyi, mint az itteni, angliai mozgalom esélyeit évekre tönkretenni azzal az esztelen kísérlettel, hogy siettessenek olyan dolgokat, amelyek még nem értek meg; s hogy ez csakugyan a legjobb módja annak, hogy viszályt szítsanak a franciák, az angolok és a németek között. Úgy láttam, meghökkent, de ki tudja, hogy ő és Guesde buzgóságukban mit tesznek majd?

Sokszor üdvözöl Jollymeier és

öreg barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

64

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[250]

London, 1891 július 22.

Kedves Adler,

Hogy az osztrákoknak több mint akadémikus bizonyítékot adjak rokonszenvemről, megbíztam Dietzet, hogy a „Család stb. eredete" új kiadásáért járó honorárium felét neked, a ti pártkasszátok javára rója le, – hogy osztrákosan fejezzem ki magamat. Remélhetőleg nem lesz szükség erőteljes hajtószerekre, hogy ez létre jöjjön. Hogy mikor és egyszerre mennyit kapsz (talán részletfizetések lesznek), azt nem tudom megmondani, kinyomtatott 1000 példányonként Dietz 50 márkát fizet, ebből ti 25 márkát kaptok.

A legszívesebben azt venném, ha az összeg vételét nyomtatott nyugtáitokon nevem kezdőbetűivel tüntetnétek fel, F. E., London, ennyi meg ennyi, minden további megjegyzés nélkül.

Most még valamit: Louise beleegyezett abba, hogy ha szerzel neki mandátumot, ami aligha eshet nehezedre, elmegy a brüsszeli ország-világ-parádéra[132]. De van ennek egy hallgatólagos feltétele, az ugyanis, hogy téged és Bebelt, de legalábbis téged néhány napra magával hozna Londonba. És remélem, hogy ez sikerül Louisénak. Én abban az időben újra itt leszek és türelmetlenül várlak benneteket. Ki tudja, hogy mire beszéltek majd még rá itt engem, ami a jövő évet illeti. Tehát ne sokat fontolgassatok, hanem jöjj el a feleségeddel együtt!

Öreg barátod
F. Engels

65

Engels Emma Adlerhoz

Bécsbe[250]

London, 1891 július 22.

Kedves Adlerné,

Sajnos az idén úgy látszik semmi se lesz abból, hogy a kontinensre utazzam, pedig szívesen megtenném, már csak azért is, hogy Önt Lunzban meglátogassam és meggyőzzem arról, hogy osztrákul is tudok enni, méghozzá jó étvággyal: ezt Louise is tanúsíthatja Önnek, aki már csak bécsiesen készíti nekem a salátát. De ha én nem utazom Önhöz, azért van még valami más. Talán Ön is elmegy Viktorral Brüsszelbe[132] és akkor éppúgy itt Londonban is megismerkedhetnénk. Brüsszel Londontól csak egy ugrásnyira van, mit szól ehhez? De ha Ön nem utazna Brüsszelbe, nem adhatna-e akkor a férjének megbízást, hogy néhány napig itt pihenje ki az ország-világkongresszus fáradságát? Az ilyesmi erősen igénybe veszi az embert, és utána néhány nap Londonban nagyon hasznos az egészségnek.

Éppen megérkezett Sam Moore afrikai főbíró, és abba kell hagynom – kérem, jöjjön. Louise biztosan rábeszéli Önt – de ha *Ön* nem jöhet, küldje el a képviselőjét!

Kérem, csókolja meg a nevemben drága gyermekeit, akikről Louise olyan sokat mesélt nekem.

Őszinte híve
F. Engels

66

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe

Ryde, Wight-sziget, [18]91 aug. 9.

Kedves Sorge,

Mindkét leveledet, a július 14-it és a 20-it utánam küldték ide. Két hete Schorlemmerrel együtt itt vagyok Pumpsnál, akinek a férje itt ügynökösködik a fivérei megbízásából; kb. egy hét múlva megyek haza.[225]

Nagyon hálás vagyok a „Journal of the Knights of Labor"-re vonatkozó információért – olyan rengeteg újságot kell átnéznem, hogy az ilyen értesítés nélkül gyakran nagyon nehezemre esik a tájékozódás. Azt is köszönöm, amit Gompersről és Sanialről írsz,[251] ez nagyon fontos, ha Londonban találkoznék velük.

Anna* most már boldoguljon egyedül, ez a hülyeség mindent felülmúl.

A posszibilista-hyndmanista szédelgés alighanem jól megkapja a magáét a brüsszeli kongresszuson[132]. Párizsban a posszibilisták kettészakadása kihúzta a talajt Brousse alól. Vidéken ők a nullával egyenlők, Párizsban pedig a tömeg *Brousse ellen* Allemane-nal tart. Ez vezetett aztán arra, hogy a posszibilisták *mindkét* fajtája elvesztette az ellenőrzést utolsó nagy támaszpontjuk, a bourses du travail[252] fölött. Ezt írja a „Socialiste" július 29-i száma.[253] A brüsszeliek, akik szívük legmélyén maguk is posszibilisták és amíg csak lehetett, velük tartottak, most teljes fordulatot tettek**; egy új Internacionálé főtanácsává akarnak lenni és udvarolnak a mindent túlszárnyaló „marxistáknak"; innen a cserbenhagyott párizsi és londoni barátok komikus ordibálása. Félek, nagyon félek, hogy Hyndman úr nem lesz többé hivatalos „ellenségünk" és „barátunknak" akarja majd mutatni magát. Ez rossz lenne, az embernek egyszerűen nincs ideje arra, hogy az efféle klikkezőnek folyvást és mindenütt a körmére nézzen.

Tussy, Aveling, Thorne és mások a gázgyári munkásoktól,[77] Sanders

---

* Padlewski. – *Szerk.*

** *V. ö. 131. old.* – *Szerk.*

(John Burns titkára) és a mieink közül még több más angol megy Brüsszelbe. Nem tudom, hogyan áll a dolog a *régi* trade-unionokkal.

A dokkmunkások a végüket járják. Sztrájkjukat egyes-egyedül a vakon lelkesedő ausztráliaiak 30 000 £-jével nyerték meg, de azt hiszik, hogy ők érték ezt el.[129] Ezért hibát hibára halmoztak – legutóbb azt a hibát követték el, hogy lezárták a lajstromokat, több új tagot nem vesznek fel, tehát maguk tenyésztik ki a saját sztrájktörőiket. Azután megtagadták, hogy kartellba lépjenek a gázgyári munkásokkal. Sokan vannak, akik dokkmunkások nyáron, gázgyári munkások télen, a gázgyári munkások ezért javasolták, hogy az *egyik* szövetség tagsági jegye e változó foglalkozás miatt legyen érvényes mindkettőre – elutasították! A gázgyári munkások eddig mindazonáltal respektálták a dokkmunkások tagsági jegyét –, de hogy még meddig, azt nem lehet megmondani. Aztán meg a dokkmunkások lármázni kezdtek a külföldi pauperok (orosz zsidók) bevándorlása ellen. Vezetőik közül Tom Mann derék ember, de határtalanul gyenge, és megszédítette, hogy kinevezték a Royal Commission of Labour* tagjává; Ben Tillet becsvágyó intrikus, pénz nincsen, a tagok csapatostul leszakadnak, a fegyelem oda.

Pétervárról ezt írták nekem egy hete: We are on the eve of a famine**. Ezt igazolta tegnap az Oroszországból való gabonakivitel betiltása. Ez először is egy évre biztosítja nekünk a békét; ha az országban éhínség van, a cár talán csörteti a kardját, de bele nem vág. Ha azonban a jövő évben Gladstone kerül itt kormányra, ami valószínű, akkor megpróbálják majd rávenni Angliát és Franciaországot, járuljanak hozzá ahhoz, hogy a Dardanellákat háború idején is lezárják *minden* flotta elől, azaz tiltsák meg a szultánnak, hogy az oroszok ellen segítséget szerezzen magának. Ez tehát a keleti kérdés következő darabja.

Másodszor azonban az orosz gabonakivitel betiltása az *éhínség átterjesztését* jelenti a *rozsfogyasztó Németországra*; csak Oroszország képes fedezni Németország roppant rozshiányát. Ez viszont a németországi gabonavámpolitika tökéletes összeomlását jelenti; ez pedig a politikai megrázkódtatások beláthatatlan sorát hozza magával. Pl. a latifundiumokkal rendelkező nemesség nem mond le a maga védővámjairól anélkül, hogy ne ingassa meg a burzsoák ipari vámjait is. A védővámos pártok hitelüket vesztik, az egész szituáció megváltozik. A *mi pártunk pedig óriási mértékben megnő* – ez a rossz termés 5 évvel előbbre visz bennünket, eltekintve attól, hogy megakadályozza a háborút, amely százszor több áldozatba kerülne.

---

* – Királyi Munkaügyi Bizottság – *Szerk.*

** – Éhínség küszöbén állunk – *Szerk.*

Nézetem szerint ez a két nézőpont uralja majd egyelőre az európai politikát, és ha Schluter a „Volkszeitung"-ban felhívná erre a figyelmet, az nagyon hasznos lenne. Mihelyt vége a kongresszusnak, én is szóvá teszem az europai sajtóban. Csak persze nem vállalhatok felelősséget azért, amit mások ott kihoznak ezekből az én kozléseimből.

Örulok, hogy Mount Desert, mint mindig, jót tesz neked. Nekem is jót tesz a vízparti levegő, csak az időjárás az idén Európában annyira ingatag, hogy semmi komoly dologra nem lehet vállalkozni. Üdvozlet Schorlemmertől. Még nem zárom levelemet, holnap talán lesz még írnivalóm.

Aug. 11. Az oroszországi gabonakiviteli tilalom még nem hivatalos, de alighanem bizonyos; meg kellene várni a hivatalos bejelentést.

Kelet-Poroszországban két Reichstag-választás zajlott le – szavazataink *óriási* arányban gyarapodtak.[254] Tehát a vidéki keruletek végre megnyíltak előttunk – megy a dolog! Igy a drágulás segítségével 1900-ig még megélhetunk egy s mást, hacsak nem adjuk be előbb a kulcsot.

Louise Kautsky Bécsben van, bécsi mandátummal megy Brusszelbe, Adlert magával hozza Londonba, talán Bebelt is, akinek írtam Svájcba[59], de válasz még nincs.

A beszámoló, amelyet Tussy a brusszeli kongresszusra a gázgyári és más munkások nevében készített, nagyon jó, elkuldom neked.[255] Tussy a Gasworkers and General Labourers dublini kongresszusának[192] mandátumával megy Brusszelbe, tehát 100 000 embert képvisel. Avelingnek is 3–4 mandátuma van. A jelek szerint a *régi* trade-unionok képviselete gyenge lesz – ezúttal annál jobb!

Schorlemmerrel egyutt udvözlom a feleségedet.

Öreg barátod

F. E.

67

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

The Firs, Brading Road
Ryde, [18]91 aug. 17.

Kedves Laurám,

Schorlemmer és én még itt vagyunk[225] és várjuk a jó időt, amely nagyon késlekedik; hébe-hóba volt egy-egy szép napunk, és megkockáztathattunk egy kirándulást, de nagyjában és egészében lehűtötte vállalkozó kedvünket az a dicső bizonytalanság, amely közös vonása az angol jognak és éghajlatnak; és több ízben lehűtötte, sőt eláztatta a nagyon is bizonyos eső. Mindenesetre hálásak lehetünk jó csillagzatunknak, hogy azt a tervünket, hogy körülhajózzuk ezt a szigetet (nem Wightot, amelyet kétszer körülvitorláztunk, hanem Nagy-Britanniát), csírájában elfojtottuk, mert jól megjárhattuk volna. Így hát itt csodáljuk a brit flottát, amely velünk szemben horgonyoz, és várjuk a franciát, amelynek holnapután kell megérkeznie.

Szegény Paul tehát megkezdte büntetését a Ste-Pélagie-ban[256] – remélem, nem csügged el! Hosszú kényszerpihenő ez, de France, c'est l'imprévu*, senki sem tudhatja, mi történik tizenkét hónap alatt. Attól tartok, te éppolyan magányosnak érzed majd magadat Le Perreux-ben, mint ő a Ste-Pélagie-ban; nos, időről időre el kell jönnöd hozzánk ide Londonba, ami remélhetőleg nagyobb nehézségek nélkül megvalósítható, hiszen csak nem kötnek meg téged a galambjaid, csirkéid stb., stb. Így hát remélem, hamarosan el tudsz jönni, miután Paul számára megteremtetted mindazt a kényelmet, amit a körülmények megengednek.

Orosz barátunk** mintegy három héttel ezelőtt ezt írta nekem: „Éhínség küszöbén állunk", és ez a jóslat csakugyan nagyon is hamar beteljesedett. Miközben a francia soviniszták és az orosz pánszlávisták testvériesülnek és éljenzik egymást,[257] ez a tény minden demonstrációjukat semmissé teszi. Ha az országban éhínség van, a cár nem harcolhat. A legtöbb, amit tenni

* – Franciaország a meglepetések (előre nem látható események) országa – *Szerk.*
** Danyielszon. – *Szerk.*

fog, az, hogy kihasználja a francia burzsoák jelenlegi hangulatát a saját céljaira, handabandázva és fenyegetőzve, de bele nem vág, és ha a francia burzsoák túl messzire mennének, magukra hagyja őket. Az orosz kormány ez idő szerint arra törekszik, hogy a Dardanellákat *háború idején* lezárják *minden flotta elől*. Ehhez elnyeri majd a franciák hozzájárulását, aztán pedig, amikor itt, mint remélik, a legközelebbi általános választásokon Gladstone kerül kormányra, a nagy öreg oroszbarátot ráveszik majd hízelgéssel, hogy szintén beleegyezzék. És miután a két nagy tengeri hatalomnak egy ilyen megállapodással kezét-lábát megkötötték, a cár ura lesz Konstantinápolynak, amelyen bármikor rajtaüthet, a szultán pedig csupán a cár helytartója a Boszporuszon. Ebben a tervben a párizsi burzsoá köztársaságra az a szerep vár, hogy kikaparja a tűzből a gesztenyét, és ha megtette a kötelességét, a cár felől mehet a pokolba. S ezért volt hajlandó a cár végighallgatni a *Marseillaise-t* és járt a kedvében egy köztársaság képviselőinek.

Mindenesetre a béke erre az évre és a jövő év nagyobbik részére biztosítva van, hacsak néhány ember meg nem bolondul. Ez az oroszországi éhínség legfőbb eredménye.

De más eredmények is vannak. Oroszországban sor kerül majd belső zavargásokra, s ezek változáshoz vezet*hetnek*; sőt valószínű, hogy *valamiféle* változást előidéznek, valamiféle mozgást visznek a tespedésnek ebbe a mocsarába; de meglehet, hogy ez nemcsak le commencement de la fin, mais la fin elle-même*.

Németországban is bizonyosnak látszik a rossz termés, s ott a jelenlegi és az éhínség következtében tovább emelkedő árak előidézik majd a bismarcki pénzügyi politika és a védővámok bukását. A *régi rendszer ott is* alapjaiban megrendül, és senki sem mondhatja meg, hogy mi lesz ebből. Ez mindenképpen újra óriási mértékben meg fogja duzzasztani sorainkat és hozzásegít bennünket ahhoz, hogy meghódítsuk a vidéki kerületeket, ahol bámulatosan erősödünk. Két pótválasztás zajlott le Kelet-Poroszországban, az orosz határnál, teljességgel vidéki kerületekben, ahol két évvel ezelőtt összesen mintegy 4–500 szavazatot kaptunk, idén viszont körülbelül 3000-t![254] És ha megszerezzük a vidéki kerületeket Poroszország hat keleti tartományában (ahol a nagybirtok és a nagybani művelés van túlsúlyban), akkor *mienk a német hadsereg*.

A mai „Standard"[258] szerint sem Hyndman, sem Brousse nem érkezett meg, s Allemane-nak kellett gondjaiba vennie a posszibilistákat. Ami tehát *ezt* a fajta ellenzéket illeti, úgy tűnik, ez könnyű győzelem lesz a mieinknek.

* – a vég kezdete, hanem maga a vég – *Szerk.*

Ha ez a kérdés elintéződött, nem sok igazi munkája marad a kongresszusnak[132], hacsak az „Internacionálé" visszaállítására irányuló különböző szándékok* nem merészkednek elő. Remélem, hogy nem, mert ez újabb szakadásokat idézne elő, és, legalábbis itt Angliában, évekre visszavetne bennünket. Minden tekintetben képtelen dolog ez, különösen addig, amíg sem Franciaországban, sem Angliában nincsen erős és egységes párt. Ha így állna a helyzet, és mindkettő szívben-lélekben egy lenne a németekkel, akkor a célt formai egyesülés nélkül is elérnénk; a három nagy nyugati nemzet együttes cselekvésének morális hatása elegendő lenne. De amíg ez nem lehetséges, addig minden kísérlet az Internacionálé visszaállítására valamelyik kis nemzetet, valószínűleg a belgákat meg nem érdemelt fontossághoz juttatná és veszekedésekbe torkollna. A mozgalom ténylegesen túl nagy, túl hatalmas, semhogy ilyen kötelékekkel gátoljuk. Mégis, van bizonyos vágyakozás az Internacionálé visszaállítására, és Bonnier-t ez teljesen eltöltötte, amikor legutóbb találkoztam vele. Persze meglehetősen elképedtnek látszott, amikor közöltem vele ellenvetéseimet, és nem tudta, mit mondjon, de vajon ez visszatartja majd őt és barátait Brüsszelben?

Remélem, hogy csütörtökön** ismét Londonban leszek; Adler Brüsszelből néhány napra odajön, talán Bebel is.[259] Mihelyt tájékoztatnak a Brüsszelben történtekről, küldök neked egy levelet Paul részére; addig is szívélyes üdvözlet mindkettőtöknek Schorlemmertől, Pumpséktól és

hű barátodtól
F. Engelstől

Levelet kaptam Tussytól Brüsszelből, de a vasárnapi ülés előtt írta. E levél postázásáig, aug. 18-án délelőtt 11 óráig nem fogok megtudni semmit arról, hogy mi történt időközben.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 133–134. old.* – *Szerk.*
** Augusztus 20. – *Szerk.*

68

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1891 szept. 2.

Tisztelt Uram,

Ma további hat levelet juttatok vissza Önnek, amelyek 1878 végéig mindent magukban foglalnak a többit is küldöm majd.[260]

Az éhínségre vonatkozó jóslata nagyon is hamar bevált, és miránk itt Angliában szintén súlyos szenvedések várnak. A termés egészében kiválónak ígérkezett, amikor körülbelül 10 nappal ezelőtt szörnyű idő köszöntött be – éppen, amikor Dél-Angliában megkezdődött az aratás – és borzalmas pusztítást vitt véghez a learatott és a lábon álló gabonában egyaránt; azt mondják, hogy a termésnek 20–30 százaléka komoly kárt szenvedett, ha ugyan tönkre nem ment. Ennek az elemi csapásnak csak egy előnye van: a következő mintegy 20 hónapra lehetetlenné teszi a háborút, ez pedig, a jelenlegi általános fegyverkezést és kölcsönös bizalmatlanságot tekintve, áldás.

Engedje meg, hogy más alkalommal visszatérjek május 1-i levelének igen érdekes közléseire.[261] Ma utazás előtt vagyok,[262] és főképpen azért írok, hogy megkérjem Önt, a jövőben címezze minden levelét Mrs. Kautskynak, 122, Regent's Park Road, N. W. London. A leveleket *felbontatlanul* fogják átadni nekem, ezért második borítékra (enveloppe) nincsen szükség. Olyan gyakran leszek ugyanis távol Londontól, hogy attól tartok, a szokásos módon címzett levelek elveszhetnek; az alkalmazottak intelligenciájára és pontosságára kellene hagyatkoznom.

Egészségi állapotom egészében kitűnő; de évente egyszer szükségem van körülbelül nyolcheti szabadságra és kiadós levegőváltozásra. A tengeri utazás számomra mindig a legjobb gyógyszer. Ha továbbra is olyan jól leszek, mint – remélhetőleg – egy hónap múlva, akkor nyomban nekiülök a III. kötetnek,[111] amelyet be *kell* fejeznem. De jobb, ha az időpontra vonatkozólag nem teszek semmiféle ígéretet.

Készséges híve
P. W. Rosher[263]

Eredeti nyelve: angol

69

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 szept. 2.

Kedves Sorge,

Amit leveledben Schlüternével kapcsolatban írtál, közöltem Louise Kautskyval, aki tökéletesen megbízható és ismeri a körülményeket. Az a véleménye, hogy ez Schlüterné részéről merő fenyegetőzés, és ha Schlüter nem hagyja magát megfélemlíteni, az asszony majd visszatér. Louise nem hiszi azt sem, hogy kívülálló személyekre volt szükség ahhoz, hogy erre az elhatározásra indítsák. Schlüterné már Zürichben is többször megtette ezt – vagy effélét. Persze Schlüter ismételt hűtlenséggel okot adott neki a lázadásra, de ő rendszeresen megbocsát a férjének és ezzel csak beugratja azokat, akik komolyan vették a dühét és a nagy szavait. Louise lenne az utolsó, aki ebben az esetben Schlüter mellé állna vagy akár csak mentegetné – ő is és mi mindnyájan pontosan tudjuk, hogy az efféle dolgokban mit tartsunk Schlüterről –, rendszerint nem tud parancsolni a farkának. De a felesége meg mindig válással fenyegetőzik, a döntő pillanatban pedig mégis a férje karjába omlik megint, úgyhogy itt kívülállók nem tehetnek semmit.

Bernsteinék ma visszatérnek Eastbourne-ből. Sanial és Mac-Vey itt vannak, holnap meglátogatnak. Négy hétig Ryde-ban voltam[225] Pumpsnál, Schorlemmerrel együtt, de ő már újra Manchesterben van. Minden megfázásnál erősen megsüketül, s akkor nincs mit kezdeni vele, máskülönben semmi baja. Én jól vagyok, de még el kell mennem egy kicsit, hogy teljesen rendbe jöjjek. Adler Bécsből és Bebel három napig itt voltak,[259] igen vidámak és elégedettek a kongresszussal[132].

Egy csomó dokumentumot küldtem neked, a „Weekly Dispatch"-et is, egy interjúval, amelyet Crawford mama készített Liebknechttel Párizsban[264]. Ebből az interjúból botrány lesz; Liebknecht mindenesetre nagy hülyeségeket mondott. Amint hallom, Liebknecht egészen lesoványodott, rossz bőrben van és úgy látszik, mindenkivel összekülönbözött, Brüsszelben egészen félrehúzódott a németektől és az osztrákoktól. Másrészt a legjobb embereink csodálkoznak azon, hogy szinte minden pontban milyen ellen-

tétben áll a párt zömével. A „Vorwärts"-et nagyon siralmasan szerkesztette, semmit nem csinált, Geiserrel vezércikkeket íratott a lapba, a legfurcsább nézeteket képviselte, egyszóval, itt katasztrófa készülődik, és ez az interjú meggyorsíthatja.

A régi viszály a broussistákkal stb. megszűnt, a broussisták nem is voltak képviselve Brüsszelben, Hyndman sem mert odamenni, azok az emberek, akiket odaküldött, civakodtak és blamálták magukat, most a megbolondult Nieuwenhuisben keres Hyndman támaszt, de a dolog a végét járja. A marxisták mind elvi, mind taktikai téren az egész vonalon győztek, csendben majd még folyik klikkezés, és engem, Avelingéket stb. a „Justice"-ban remélhetőleg éppúgy támadnak majd, mint azelőtt, de nyílt ellenzék velünk mint zömmel szemben nincs többé.

A „Volkstribüne" kongresszusi jelentése a legrészletesebb.[265]

A „Család stb. eredete" új kiadásából[87] már 6 ív korrektúrát elolvastam. Az új előszón[204] kívül számos kiegészítés jön hozzá a 2. fejezetben* („Család") és a későbbiekben is még néhány.

A brüsszeli kongresszus újra ratifikálta a hágai határozatokat[266], mivelhogy ismét kidobta az anarchistákat. Ezt ki kellene emelni az ottani sajtóban. Másfelől szélesre tárta az ajtót az angol trade-unionok előtt, és a jobbak közülük most majd bizonyára hamarosan besétálnak rajta. Ez a két legfontosabb határozat. Remek, hogy most az angolok a legreakciósabbak, és az ő kedvükért be kell csomagolni a dolgokat! De ezt meg lehet tenni, hiszen most már csak hónapok kérdése, legfeljebb 1–2 évé, és jönnek hozzánk. A trade-unionok legközelebbi kongresszusa meg fogja ugyan kísérelni, hogy érvénytelenítse a liverpooli Legal-Eight-Hours-határozatot[117], de még ha ez sikerül is – a textilmunkások segítségével, akik a 10 órára esküsznek , ez csak annál jobban szítja majd a tüzet. A dolog halad előre - ez ellen már nem tehetnek semmit.

Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

* *A kéziratban*: 3. fejezetben – *Szerk.*

70

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba[267]

London, 1891 szept 2.

Kedves Lafargue-om,

Tehát megint ott van Madame Pélagie megszentelt és szentséges falai között[256] – a città dolente, fra la perduta gentében* –, de ez, remélem, nem tart sokáig, és lehet, hogy mielőtt az Ön „éve" letelt, Constans-t ültetjük az Ön helyébe. Mindenesetre nagy kár, hogy nem mehetett el Brüsszelbe, mielőtt hagyta, hogy elkapják, az nagyszerű hatást keltett volna. De bárhogy van is, mégis nagyon elégedett vagyok a kongresszussal[132]. Itt van először is a Brousse–Hyndman-féle ellenzék teljes *összeomlása*; mintha sohasem létezett volna ez, és mintha az 1889-es posszibilista kongresszus[269] puszta délibáb lett volna. Ne adja az ég, hogy ezek az urak „barátainkká" váljanak – akkor éppen annyira a terhünkre lennének, amennyire a múltban ellenségként szórakoztattak bennünket.

Aztán az anarchisták kizárása. Ahol a régi Internacionálé végetért, éppen ott kezdődik az új. A hágai kongresszus határozatainak[266] feltétlen megerősítése ez, tizenkilenc évvel utóbb.

Másfelől a kongresszus szélesre tárta az ajtót az angol trade-unionok előtt. Ez az intézkedés bizonyítja, milyen jól megértette a kongresszus a helyzetet. És a megfogalmazások, amelyek az *osztályharchoz* és a *bérmunka eltörléséhez* kapcsolták a trade-unionokat, arról tanúskodnak, hogy részünkről nem történt engedmény.

Megvan tehát minden okunk arra, hogy elégedettek legyünk. A Nieuwenhuisszel lezajlott incidens[270] megmutatta, hogy az európai munkások végérvényesen túljutottak a harsogó frázisok uralmának korszakán és tudatában vannak a rájuk háruló felelősségnek: olyan osztályt alkotnak, amely *„harcos"* párttá szerveződött, olyan párttá, amely számol a „tényekkel". És a tények mindinkább forradalmi jelleget öltenek.

---

* – a kínnal telt városban, a kárhozott nép között[268] – *Szerk.*

Oroszországban már éhínség van; Németországban néhány hónap múlva éhínség lesz; a többi ország kevésbé szenved majd tőle, a következő okokból: az 1891. évi terméshiányt 4 millió quarter ($11^1/_2$ millió hektoliter) búzára és 30–35 millió quarter ($87–101^1/_2$ millió hektoliter) *rozsra* becsülik; ez utóbbi óriási hiány tehát főképpen a két rozsfogyasztó országot, Oroszországot és Németországot sújtja.

Ez 1892 tavaszáig biztosítja nekünk a békét. Oroszország addig az időpontig nem fog megmoccanni; hacsak Berlinben vagy Párizsban elképesztő ostobaságokat nem követnek el, nem lesz tehát háború.

Ezzel szemben a cárizmus vajon átvészeli-e ezt a válságot? Kétlem. A nagy városokban, és főleg Pétervárott túl sok a lázadó elem, semhogy ne próbálnák, ezt a kínálkozó alkalmat felhasználva, az iszákos III. Sándort letenni a trónról vagy legalábbis egy nemzetgyűlés ellenőrzése alá helyezni; – talán ő maga kezdeményezi majd ennek összehívását. Oroszország (azaz a kormány és a fiatal burzsoázia) óriási erőfeszítéseket tett a nagy nemzeti ipar létrehozása érdekében (lásd Plehanov cikkét a „Neue Zeit"-ban[271]); ennek az iparnak a fejlődése hirtelen megakad majd, mert az éhínség elzárja előle egyetlen piacát – a belső piacot. A cár meglátja, mi származik abból, hogy *önellátó*, a külföldtől független *országgá* tették Oroszországot: ipari válsággal tetézett mezőgazdasági válság szakad majd rá.

Németországban a kormány – mint mindig – túl későn szánja majd el magát a gabonavámok eltörlésére vagy felfüggesztésére. Ez szétzúzza a Reichstag védővám-párti többségét. A nagy földbirtokosok, a *„ruraux"*[272] többé nem akarják majd fenntartani az *ipar*cikkeket terhelő vámokat; a lehető legolcsóbban akarnak majd vásárolni. Így valószínűleg megismétlődik majd az, ami a szocialista-törvény[60] fölötti szavazáskor történt: lesz egy az új helyzetből következő ellentétes érdekek miatt önmagán belül is megosztott védővám-párti többség, amely képtelen lesz a védővámrendszer részleteit illetően megegyezni. Minden elképzelhető javaslatra csak kisebbség szavaz; vagy visszatérnek a szabadkereskedelmi rendszerhez, ami szintén lehetetlen, vagy feloszlatják a Reichstagot, ami a régi pártok és a régi többség kiszorítását és egy új, szabadkereskedő többség kialakulását jelenti, amely szemben áll a jelenlegi kormánnyal. Ez tényleges és végleges befejezését jelenti a Bismarck-korszaknak és a belpolitikai pangásnak – nem a mi pártunkról beszélek itt, hanem a lehetséges kormányzó pártokról; harcra kerül majd sor a nagybirtokos nemesség és a burzsoázia között, továbbá a védővám-párti burzsoázia és a kereskedők meg az ipari burzsoázia ama frakciója között, amely a szabadkereskedelem híve; a kormány és a belpolitika stabilitása megtörik, végre megindul a mozgás, a harc, az élet,

és ennek minden gyümölcsét a mi pártunk fogja learatni; ha az események így alakulnak, akkor pártunk 1898 körül (Bebel úgy gondolja, hogy már 1895-ben) hatalomra juthat.

Így áll a dolog! A többi országról nem beszélek, mert a mezőgazdasági válság nem érinti őket olyan súlyosan. De ha ez a mezőgazdasági válság kirobbantaná Angliában azt az ipari válságot, amelyre 25 éve várunk ... akkor!

Egy negyed óra múlva Highgate-re megyünk, hogy Marx sírján elültessük azt a borostyánágat, amelyet Motteler három évvel ezelőtt hozott magával Ulrich von Hutten sírjáról (Ufenau szigetéről, a Zürichi-tavon), és amely csodásan megnőtt a balkonomon.

Néhány napig itt volt nálam Bebel és Bécsből Adler,[259] nagyon elégedettek a kongresszussal.

Szórakozzék jól és használja ki a lehetőséget, amelyet Önnek nyújtanak, arra, hogy a munkára „koncentráljon", mint egy berlini újságíró mondta, akit 1841-ben vetettek börtönbe.

Üdvözlettel híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

71

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

Helensburgh, Skócia, [18]91. IX. 14.

Kedves Sorge,

Kiruccantam ide[262] Pumpsszal és Louise Kautskyval, egy hete vagy a magashegységben vagy vízen vagyunk, és ez igen jót tesz nekem. Egy hét múlva újra otthon leszünk.

Schlüteréken nem lehet segíteni. A férj nem tud felhagyni a félrelépéseivel, mihelyt meglát egy szoknyát, az asszony meg nem tud felhagyni a kibéküléssel és a megbocsátással az után, hogy látszólag a végsőkig élezte a válságot. Ha ezúttal az asszony mégis Németországban marad – amit nemigen hiszek –, akkor ez az ottaniak rábeszélésére történik.

Ferdinand Gilles úr, egy lump literátor, aki a Haladópártból[273] lépett át hozzánk, de nekünk Németországban nem kellett, Londonban összeállt Hyndmannel és Tsaival, és még a német Kommunista Egyletben[274] is saját pártja van. Erről a férfiúról biztos, de meg nem nevezhető forrásból jelentették nekünk, hogy rendőrspicli, ami egyébként megmagyarázhatatlan pénzforrásait is megmagyarázza (egy Louise Michel által alapított itteni iskola számára évi hat £ hozzájárulást jegyzett). A fickó a brüsszeli kongresszuson[132] a németek körében el akarta sütni azokat a hazugságokat, amelyeket Hyndman, Besant mama, ennek szeretője, Herbert Burrows és mások Avelingről titokban terjesztenek: hogy Aveling feleséget és három gyermeket hagyott ott a legmélyebb nyomorban, amikor Tussyval összeházasodott, az apósa pedig be akarta törni a fejét. (Valójában Aveling több mint nyolc évvel ezelőtt kölcsönös megegyezéssel elvált a feleségétől, az asszony visszavette a vagyonát, amely évente több mint 500 £-et jövedelmez neki, gyermekük soha nem volt, az após pedig már rég meghalt.) Minthogy ez nem hatott, Gilles a burzsoá lapok tudósítóinak próbálta eladni a hazugságokat, és *ez természetesen sikerült*. Az egész sajtó tele volt vele. Brüsszelben Aveling nem tehetett semmit, nehogy a belga rendőrségnek ürügyet szolgáltasson a kongresszus megzavarására. De Londonba visszatérve előadta nekünk az egész felhajtást, és valamennyien egyhangúlag

azon a véleményen voltunk, hogy Gillest meg kell verni. Miután Aveling kísérlete, hogy ezt a német Egyletben vigye véghez, meghiúsult, múlt kedden, e hó 8-án elment Gilles lakására – Louise Kautskyt mint tanút magával vitte, nehogy Gilles azt hazudhassa, hogy két *férfi* gyűrte le – és két kiadós pofont mért a képébe. Ez alighanem valamivel hatásosabb lesz majd. Hogy járt-e a dolog további következményekkel, azt nem tudom, mert mi ugyanaznap elutaztunk és semmi hírhez nem juthattunk.

Aveling nyomban megírta Liebknechtnek a tényállást, hogy tegye közzé a „Vorwärts"-ben,[275] úgyhogy nyilván Amerikában is beszélnek majd róla.

Az amerikai küldöttek közül Mac-Veyt és Abraham Cahant, a zsidó-apostolt láttam, mindkettő nagyon tetszett nekem.

A kongresszus végső soron ragyogó győzelem számunkra – a broussisták egészen elmaradtak, a Hyndman-emberek pedig zsebre dugták az ellenzékiségüket. És a legjobb az, hogy az anarchistáknak kitették a szűrét, egészen úgy, mint a hágai kongresszus[266]. Ahol a régi Internacionálé véget ért, éppen ott kezdődik az új, összehasonlíthatatlanul nagyobb és deklaráltan marxista Internacionálé.

A trade-unionok newcastle-i kongresszusa is győzelem.[276] A *régi* uniók – élükön a textilmunkásokkal – és a munkások közötti egész reakciós párt minden erőt latba vetett, hogy érvénytelenítse az 1890-es nyolcórás határozatot. Kudarcot vallottak, csak egy egészen parányi, ideiglenes engedményecskét vívtak ki. Ez döntő. A zavar még nagy, de a történelem folyamata feltartóztathatatlan, és a burzsoá lapok rémülten, üvöltözve és fogvacogva elismerik a *polgári munkáspárt* teljes vereségét. Különösen a skót liberálisok, a birodalomnak ezek a legintelligensebb és legklasszikusabb burzsoái, egyhangúak a nagy pech és a munkások menthetetlen háborodottsága miatti bőgésükben.

Szívélyes üdvözlet neked és feleségednek.

Barátod

F. E.

72

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 szept. 28.

Kedves Kautsky,

Ma éppen írni akartam neked a program miatt – s megérkezik a leveled. A te programtervezeted *sokkal jobb*, mint a hivatalos, és örömmel hallom, hogy Bebel javasolni szándékozik az elfogadását. Támogatni fogom ebben. Első tervezeted egyik hibáját – a terjengősségét – kiküszöbölted s rövidségben felülmúltad a hivatalosat. Mégis javasolnám a következőket:[277]

1. szakasz, „Neue Zeit", 785–786. old., 2. bekezdés, 3. sor: Az emberi munka *termékének* növekedését, hozadékának helyett. Marx rámutatott arra, milyen kétértelmű a „*hozadék*", amely jelentheti mind magát a terméket, mind annak értékét, sőt a véletlen *realizált* árösszeget is.

Továbbá: *A* termelési eszközök magántulajdona egyáltalában [Privateigentum an *den* Produktionsmitteln durchweg]. Hiszen valamennyi társadalmi termelési eszközről van szó, vagy egy bizonyos dolgozó egyén, paraszt vagy kézműves termelési eszközeiről, – minden esetben igen meghatározott termelési eszközökről, amelyek tehát megkövetelik a növelőt. A növelő elhagyása ingadozóvá teszi az értelmezést, legalábbis én úgy érzem.

2. szakasz, „Neue Zeit, 788. old., az első bekezdés megfogalmazása kissé gyenge.[278] „A mai állapotoktól szenvedő" – ez túlontúl erőtlen. Azt kellene mondani, hogy az osztályellentét az uralkodó osztályokat is elnyomorítja szellemileg és erkölcsileg, méghozzá nagyobb mértékben, mint az elnyomott osztályt. Ezt fogalmazd át, ha egyetértesz. Erőtlen a zárómondat is, hogy a proletariátus az egyetlen osztály, *amelynek érdekei stb. ... késztetnek*. Én valahogy így mondanám: amelynek felszabadítása nem lehetséges a termelési eszközök társadalmasítása nélkül, vagy valami hasonlót.

2. bekezdés ... Politikai jogok nélkül nem vívhatja meg gazdasági harcait – és nem *szervezkedhet mint harcoló osztály* (a munkásosztálynak gazdasági harcaihoz és harcoló osztályként való szervezkedéséhez a sikereivel együtt növekvő mértékű politikai szabadságra és egyenjogúságra van szüksége?) – a többi úgy, ahogy a szövegben van.

Ezek rövid utalások, többre sajnos nincs időm, mert el vagyok halmozva mindenféle munkával.

Ede cikkét még el sem tudtam olvasni.

Az első cikkedben te is egy kissé „utópiát" művelsz. Hol az az ország, hol és mikor történt meg az, amit te a 726. oldaltól („ezen átváltozással egyidejűleg egy másik is végbement") a 730. oldalig leírsz? Úgy tűnik nekem, mintha itt a kényelem kedvéért különböző irányzatok ideje és helye erősen össze volna keverve. De ez nem tesz semmit, olvasóid nagy része nem veszi észre, és mindenki kiválaszthatja belőle azt, ami az ő személyes gusztusának a legjobban megfelel.

Köszönet a lapokért. Jó, hogy a párt elég erős, hogy károsodás nélkül közöltetheti Liebknecht beszédeit – hiszen a lappal[270], s ez a fontosabb, hamarosan szintén változás történik majd. Meg kell mondanom, engem is meglep, hogy az öreg milyen mértékben elmaradt. De mi most hatalom vagyunk, és megtehetjük, hogy az ilyen öröklött tárgyat magunkkal hurcoljuk s megadhatjuk neki azt az örömet, hogy mindent elintézettnek véljen, mihelyt talált egy szólamot, amely megnyugtatja az adott eset felől.

J. Wolf úr is elküldte nekem tákolmányát. Olvasatlanul a fiókba tettem, ott kellett volna nyugodnia a III. kötet előszaváig.[270] De most megjött a neumünsteri levél, amelyet elküldtél nekem. Ez szó szerint így hangzik:

„Zürich, 91 szept. 20. Igen tisztelt Uram! A Conrad-féle »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« legújabb füzetében Wolf brünni zsidó, az itteni Politechnikum professzora szemtelenségében odáig merészkedik, hogy Önt megvádolja, miszerint Ön félreértette Marx értékelméletét és ezért el akarja sikkasztani a III. kötetet. Megpofozza őt? Egy tisztelője."

Ezt ugyan nem teszem meg, de mégiscsak meg kell néznem azt a fércművet.

Hogy K. Schmidt megoldása *nem* a marxi megoldás, azt mindjárt megírtam neki, de a könyvben máskülönben olyan kiváló dolgok vannak, hogy Marx halála óta a legjelentősebb közgazdasági teljesítménynek tartom.[280] Mindazonáltal most, mihelyt a folyó ügyeket elintéztem, irgalmatlanul nekiülök a III. kötetnek és minden egyebet félrelökök.

K. Schmidt Berlinben volt, a vakáció idején igen jól szerkesztette a „Vorwärts"-et, alighanem most majd elfoglalja Zürichben magántanári állását, amelyet Stössel a professzorok ellenében keresztülvitt.

Jól teszed, hogy elmégy a kongresszusra[281]. Az embereknek sok kifogásuk lesz a „Neue Zeit" ellen, ez már így van. Mindent meg kellene hallgatnod, minél kevesebbet válaszolnod és utána a magad útját járnod. Ameddig Bebel áll az élen, minden helyrerázódik majd.

A Gillesiádát* itt kellőképpen kihasználjuk majd. Hyndman és Tsai, akik látták, hogy egész nagyszabású nemzetközi intrikálásuk a posszibilistákkal oly siralmasan zátonyra futott, természetesen dühöngenek, s ők állnak az egész história mögött. Nekünk persze a lehető legjobban jött, hogy Gillesszel azonosítják magukat – sajnos, már elpártolóban vannak. Tudod, hogy némelyiknek az urak közül nem erős oldala a kurázsi, és pofont kapni nem jó dolog.

Üdvözlet Louisétól.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 149–150. old. – Szerk.*

73

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]91 szept. 29.

Kedves August,

Orosz cikked a „Vorwärts"-ben[282] mindnyájunknak nagyon tetszett, igen jó hatást kelt majd. Hogy háborús veszély fenyeget, éspedig speciálisan Oroszország részéről, és ha valósággá válik, akkor éppen nekünk, a saját érdekünkben minden erőnkkel elő kell mozdítanunk Oroszország leverését, abban megegyezünk. Amiben eltérünk, az az, hogy te azt hiszed, az oroszok háborút akarnak, én viszont azt, hogy csak fenyegetőzni akarnak, a nekirontás pozitív szándéka nélkül, de ugyanakkor felismerve, hogy azért a nekirontásra is sor kerülhet.

Az orosz diplomácia módszereit és szokásait a jelenkori és a múltbeli történelemben évekig tanulmányoztam és tudom, hogy neki a háború mindig diplomáciai vereséget jelent, amennyiben az mindig olyasmi, amit nem akar. Mert először is diplomáciai megfélemlítési sikerek olcsóbbak és biztosabbak, és másodszor, minden új háború csak azt bizonyítja, hogy az orosz hadsereg hódítási célokra viszonylag mennyire gyenge. A katonák Oroszországban annyira hencegnek hadikészültségükkel, hogy még 30%-os leszámítolással is, a diplomácia még mindig túlbecsüli a hadsereg teljesítő képességét. Valamennyi tényező közül, amelyeket számításba kell vennie, saját hadserege a legkiszámíthatatlanabb. Csak ahol a csatáit másoknak kell megvívniok (1813 14), ott megy bele az orosz diplomácia készségesen a háborúba.

Ha Gladstone itt kormányra kerül, akkor az orosz diplomácia a legkedvezőbb helyzetben van, amilyet a legközelebbi évtizedekben elvárhat. Franciaország mint aktív szövetséges, Anglia mint jóindulatú semleges – ez már nagyon sok. Hogy akkor az oroszok nagyon megfeszítik a húrt, abban bizonyos vagyok. De ha valóban kitör a háború, szándékuk ellenére történik.

Hogy a kölcsön[283] esetleges hadikölcsön, az abszolúte bizonyos. De ez csak annak a jele, hogy az urak *minden* eshetőségre felkészülnek. Minden más jel, amelyet említesz – a rozskiviteli tilalom, partraszállási gyakorlatok a Fekete-tengeren stb., – nekem csak ugyanezt bizonyítja. Arra számítanak,

hogy Európa, kiváltképpen a hármasszövetség[284], a döntő pillanatban jobban fél majd egy háborútól, semmint erre a megtámadhatatlan Oroszországnak szüksége van; hogy akkor Oroszország bezsebel majd valami nyereséget keleten, és a francia soviniszták lesznek a balekok.

Úgy véled, hogy belső nehézségek miatt Oroszország *kénytelen* nekirontani. Ezt nem hiszem – legalábbis nem abban az értelemben, ahogy te valószínűleg gondolod. Oroszországban három osztály szenved: a földbirtokos nemesség, a paraszt, a keletkezőben levő proletariátus. Az utóbbi még, az első már túl gyenge egy forradalomhoz, s a paraszt csak meddő helyi felkelésekig jut el, amíg a városi központok győztes felkelése nem adja meg ezeknek a felkeléseknek a hiányzó összefüggést és tartást. A fiatal burzsoázia viszont úgy virágzik, mint sehol másutt; lassanként közeledik ahhoz a ponthoz, ahol összeütközésbe kell kerülnie a bürokráciával, de ez még évekig eltarthat. Az orosz burzsoázia pálinkabérlőkből és az államot fosztogató hadiszállítókból alakult ki, amivé lett, az állam révén lett – védővámokkal, szubvenciókkal, az állam kirablásával, a legnyomasztóbb munkáskizsákmányolás engedélyezésével és állami oltalmazásával. Súlyos események kellenek ahhoz, hogy ez a burzsoázia, amely a miénket még messze felülmúlja aljasságban, megrázkódtassa a cárizmust.

Ha ennek a burzsoáziának a tekintetbevétele kedvez a háborúnak, akkor csak azért, mert ez a pánszlávizmust lefordította materiálisra, vagyis jobban mondva felfedezte annak materiális alapját: a belső piac megnagyobbítását annektálásokkal. Innen a szlavofil fanatizmus, innen a vad németgyűlölet – hiszen 20 évvel ezelőttig Oroszország kereskedelme és ipara szinte kizárólag német kézben volt! –, innen a zsidóellenes hajsza. Ez az aljas és tudatlan, az orránál tovább nem látó burzsoázia persze kívánja a háborút és uszít rá a sajtóban. De egy belső forradalomtól való félelmében *ma* egy cárnak nem kell háborút indítania. Ez érvényes lehetett a hetvenes évekre, amikor a hanyatló nemesség a zemsztvókban[285] eljutott mindenütt egyforma helyzetének felismeréséhez és rossz hangulata támadt. Mostanra ez a nemesség túlságosan lecsúszott, a burzsoák felvásárolják alóla a földbirtokait, nagyon is a markába került már a burzsoázia pénzügyi hatalmának, s ez utóbbi alkotja a cárizmus új védőbástyáját éppen a fővárosokban, és csakis ezekben fenyegethetne veszély. Egy palotaforradalom vagy egy sikerült merénylet pedig ma csakis a burzsoáziát juttathatná uralomra, egyre megy, hogy kitől indul ki. Ez a burzsoázia persze még inkább képes lenne belevetni magát a háborúba, mint maga a cár.

De ez mellékes. A háborús veszélyt mindketten látjuk, és az oroszországi éhínség ellenére, amelyet te határozottan lebecsülsz, kicsúszhat a gyeplő az

uralmon levők kezéből, és erre az esetre nekünk is fel kell készülnünk. Meglátom, mit tehetünk Franciaországban, az embereket mindenfélére figyelmeztetni kell, de ezt *franciáknak maguknak* kell megtenniök. Az embereknek be kell látniok, hogy egy háború Németország ellen, szövetségben Oroszországgal, mindenekelőtt Európa legerősebb és legütőképesebb szocialista pártja elleni háborút is jelent, és hogy számunkra nem marad más hátra, mint hogy teljes erővel nekirontsunk minden támadónak, aki Oroszországot segíti. Mert vagy alulmaradunk, és akkor az európai szocialista mozgalomnak húsz évre befellegzett, vagy pedig mi magunk jutunk uralomra, és akkor a *franciákra* érvényes az, amit a „Marseillaise" mond: Quoi, ces cohortes étrangères feraient la loi dans nos foyers?* A mostani németországi rendszer semmiképpen sem éli túl a háborút, ehhez a védelemnek túlontúl hatalmas erőfeszítésekre, túlontúl forradalmi eszközökre van szüksége.

Igazad van, ha háborúra kerül sor, akkor általános népfelfegyverzést kell követelnünk, de kapcsolódva a már fennálló, ill. háború esetére előkészített szervezethez. Tehát az *eddig ki nem képzetteknek* besorozása a póttartalékba[286] és a Landsturmba[287], és mindenekelőtt *azonnali szükségkiképzés* a felfegyverzésen és az állandó káderekbe való besorozáson kívül.

A franciákhoz intézett proklamációt formájában némileg másképp kell megfogalmazni.[288] Annyira nem buták az orosz diplomaták, hogy a háborút egész Európa színe előtt provokálják. Ellenkezőleg, úgy mesterkednek majd, hogy vagy Franciaország tűnjék a provokáló félnek, vagy pedig – a hármasszövetség egyik országa. Ilyesféle casus belli** mindig tucatjával akad az oroszok tarsolyában; amit erre az adott esetben felelni kell, az a felhozott háborús ürügytől függ. Nekünk mindenesetre ki kell jelentenünk, hogy 1871 óta mindenkor készek voltunk a békés megegyezésre Franciaországgal, hogy pártunk, mihelyt uralomra jut, nem gyakorolhatja ezt az uralmat anélkül, hogy Elzász-Lotaringia ne döntsön szabadon a jövője fölött; hogy azonban, ha háborút kényszerítenek ránk, mégpedig háborút szövetségben *Oroszországgal*, mi ebben létezésünk elleni támadást látunk és kénytelenek leszünk minden eszközzel védekezni, felhasználva minden rendelkezésünkre álló pozíciót, tehát Metzet és Strassburgot is.

Ami magát a hadviselést illeti, mindenekelőtt két szempont a döntő: Oroszország gyenge a támadásban, de roppant erős a védelemben, szíven szúrni lehetetlenség. Franciaország erős a támadásban, de néhány vereség

* – Micsoda, ezek az idegen seregek parancsoljanak hát otthonainkban? – *Szerk.*

** – háborús ok, ürügy a háborúra – *Szerk.*

után a támadásra képtelenné, veszélytelenné válik. Minthogy az osztrákokra mint hadvezérekre és az olaszokra mint katonákra nem sokat adok, a mi hadseregünknek kell majd a főcsapást mérnie és állnia. Feltartóztatni az oroszokat, de leverni a franciákat, ezzel kell majd elkezdődnie a háborúnak. Ha a francia offenzíva ártalmatlanná van téve, elkezdődhet Lengyelország meghódítása a Dvináig és a Dnyeperig, hamarább bajosan. Ezt *forradalmi* eszközökkel kell végrehajtani, szükség esetén átadva Porosz–Lengyelország egy részét és egész Galíciát a helyreállítandó Lengyelországnak. Ha ez jól megy, akkor Franciaországban alighanem fordulat következik be. Egyúttal azt kell majd követelnünk, hogy a franciáknak legalább Metzet és Lotaringiát ajánlják fel mint békeadományt.

Valószínűleg azonban nem megy majd ilyen jól. A franciák nem hagyják olyan egyszerűen leverni magukat, a hadseregük *nagyon jó* és jobban felfegyverzett, mint a mienk, és amit nálunk hadvezérkedés terén művelnek, abból szerintem nem sok néz ki. Hogy a franciák megtanultak mozgósítani, az ezen a nyáron megmutatkozott. Úgyszintén az is, hogy elég tisztjük van az *első hadra kelő sereghez*, – amely erősebb, mint a mienk. Csak a később bevonuló csapatoknál mutatkozik majd meg, hogy tisztekben fölényben vagyunk. Ráadásul a Berlin és Párizs közötti közvetlen út mindkét oldalon jól védve van erődítményekkel. Egyszóval, a legkedvezőbb esetben valószínűleg váltakozó kimenetelű harcra kerül sor, amelyet mindkét részről egyre újabb erősítések bevonásával folytatnak, amíg az egyik fél ki nem merül, vagy pedig – Anglia aktívan be nem avatkozik; Anglia azt a felet, amely ellen döntött, Németországot vagy Franciaországot, az akkor adott feltételek között *kiéheztetheti* és békére kényszerítheti egyszerűen a gabonaszállítás megakadályozásával. Hogy eközben mi történik az orosz határon, az nagyrészt az osztrákok hadviselésétől függ, tehát kiszámíthatatlan.

Egyet biztosnak vélek: ha megvernek bennünket, akkor Európában hosszú évekre tág tere nyílik a sovinizmusnak és a revánsháborúnak. Ha győzünk, a mi pártunk kerül kormányra. Németország győzelme tehát a forradalom győzelme, s ezt, ha háborúra kerül a sor, nemcsak kívánnunk kell, hanem minden eszközzel elő is mozdítanunk.

Ede cikke[289] válasz kellett volna hogy legyen *Vollmarnak*[232], és mint ilyen egészen helyénvaló lett volna. Ehelyett a derék Ede addig tétovázik, amíg válaszként a *kronstadti testvériesülésről*[257] kezd beszélni, ahol persze egyáltalában nincs a helyén és ahol egészen más szempontokat kellett volna kiemelni. Azt feltétlenül meg kellett volna itt mondani, hogy ha *formálisan* Franciaország képviseli a forradalmat Németországgal szemben, Németország a maga munkáspártjával *materiálisan* a forradalom élén áll, s hogy

ennek háború esetén napvilágra kell kerülnie, – amennyiben mi és velünk együtt a forradalom vagy elbukik, vagy pedig kormányra kerül.

Apropó. Úgy hallom, hogy a pártkongresszuson K. Kautsky elvi nyilatkozatát[277] szándékozod támogatni program gyanánt. Mostani megfogalmazásában („Neue Zeit", 51. sz.) én is sokkal jobbnak tartom, mint a mi tervezetünket[229]. Csak a 788. oldalon kinyomtatott rész egyes passzusainak megváltoztatását javasoltam neki.* Ede cikkét a részkövetelésekről még nem tudtam elolvasni. Leibfried–Cunóról[290] legközelebbi levelemben – hamarosan.

Üdvözöl Louise és barátod
F. E.

Október 1.

A fenti levélnek ma el kellett volna mennie, de ekkor megjött 29-i leveled. A „Socialiste"-ban közölt levelemet[267] remélhetőleg *eredetiben* olvastad, a „Vorwärts"-beli fordítás szörnyű és helyenként merő hülyeség. Hol az ördögbe talál Liebknecht ilyen borzalmas fordítókat? – Az persze kézenfekvő, hogy közeledik az az idő, amikor mi leszünk a többség Németországban, vagy legalábbis az egyetlen párt, amely elég erős ahhoz, hogy kormányozzon – *ha fennmarad a béke*. És éppen ezért nem kívánom, hogy ezt az állandó fejlődési folyamatot félbeszakítsa egy válság, amely talán 2–3 évvel megrövidíthetné, de éppúgy 10–20 évvel meg is hosszabbíthatná.

Ami arra vonatkozó megjegyzéseimet illeti, hogy túlságosan tekintetbe veszitek az ellenfél ítéletét, ebben egyedül te vagy a hibás; leveledben ezt írod Ede jegyzetével kapcsolatban[291]: „*Az ellenfelek máris nekiesnek ennek az írásnak, mint ami tendenciózusan ellenséges Lassalle-lal szemben.*" Ha az embernek minden alkalommal rendszeresen újra hallania kell tőletek ezt az ellenfelekkel való érvelést, akkor végül is hajlamos arra a megjegyzésre, hogy az ellenfelek tehetnek nekünk egy szívességet. Egyébként Marx és én már 1848-ban azt mondtuk: micsoda butaságot követhettünk el, hogy az ellenfeleink *dicsérnek* minket? Tehát egészen úgy, mint te.

Ezt a Geisert minden körülmények között távol kell tartanotok a „Vorwärts"-től. Hiszen ennek az embernek St. Gallenban ünnepélyesen bizalmatlanságot szavaztak,[201] *ennek* aztán nem szabad szerkesztenie! Blos is gyáva nyúl és ráadásul unalmas. – Ami a hatodik vezércikket illeti, amelyet

* *V. ö. 151. old. – Szerk.*

Liebknechtnek kell megírnia,[292] az kevés gondot okoz majd nektek; fogadok, hogy három hét után kifogy belőle a vezércikkírói lendület, és megint azt mondja majd, mint 1866-ban Lipcsében: nincs érzéke az idők iránt annak, aki úgy véli, hogy most van itt az ideje vezércikkek írásának.

A bécsi „Arbeiterinnenblatt"[293] valószínűleg sok bosszúságot kelt majd a ti nőlapi nőitek körében. Ők még mindannyian erős sakkhatás[294] alatt vannak, és valami különleges nőmozgalmi dolgot akarnak, nem csupán a munkásmozgalom női oldalát. A bécsi lap viszont a legnagyobb eréllyel képviseli ezt az utóbbi álláspontot, és ha nálunk a nők, mint mondod, olyan jól nekilendülnek, akkor a különálló nőjogiaskodás – amely merő burzsoá játszadozás – hamar háttérbe szorul. Ha aztán a mostani női szóvivőket saját nemük félretolja, nem lesz kár, a bécsi lapnak megmarad azonban a dicsőség, hogy minden nőlap közül elsőnek foglalta el és védelmezte ezt az álláspontot.

Azzal, hogy nem közöltétek Aveling nyilatkozatát Gilles ellen, megint egyszer bebizonyítottátok, hogy minden németben ott rejtőzik a bürokrata, s mihelyt valamilyen kis hivatalt visel, előbújik. Aveling összeegyeztethetetlennek tartja a becsületével, hogy Gilles állítása, *miszerint ő is testi* fenyítésben részesítette Avelinget, cáfolat nélkül bejárja a német sajtót. Aveling Louiséval igazoltatja a tényállást, és mindketten a névaláírásukkal látják el a dolgot. A világ minden más országában azt mondják majd: ez olyan ügy, amelyben az illetőknek maguknak kell tudniok, mit tegyenek; én, a szerkesztő, helyteleníthetem az eljárásukat, de el kell ismernem azt a jogukat, hogy belátásuk szerint képviseljék a saját ügyüket. Nálatok viszont a szerkesztőség cenzornak nevezi ki magát, egyszer s mindenkorra mindent jobban tud, és megtiltja a feleknek, hogy a saját perüket lefolytassák. A szerkesztőségnek jogában áll úgy vélekedni, hogy *ő* végzett Gillesszel és a *maga részéről* nem említi meg többé, de ha Aveling és Louise a saját nevükben lépnek fel, akkor a szerkesztőség nem érvényesítheti *ezt* a szempontot, hogy belefojtsa a szót a *barátba*. Mellesleg, egyáltalán nem osztozom egyéb aggályaitokban, sőt, én fogalmaztam Louise nyilatkozatát.

Gilles ezután a mellékelt újabb cetlit bocsátotta ki. Aveling válaszát néhány nap múlva megkapod. A Bradlaugh-história óriási ostobaság volt Avelingtől, de ami a lényeget illeti, abban ártatlan. Aveling abban az időben pénzdolgokban és politikai tárgyalásokban abszolúte naiv, zöldfülű, hihetetlenül ostoba fiatal poéta volt. Bradlaugh tudta ezt és a legundorítóbb módon kizsákmányolta; természettudományos iskolát alapítottak laboratóriummal, Bradlaugh az üzleti részt vállalta, Avelingre pedig áthárított nemcsak minden munkát, hanem végül minden pénzügyi felelősséget is.

Amikor Aveling szocialista lett és összeházasodott Tussyval, Bradlaugh megrágalmazta azzal, hogy kétes pénzügyi manőverekbe bocsátkozott – Aveling iszonyúan lépre ment, de teljesen ártatlan volt, csak felfoghatatlanul ostoba. És amikor aztán Bradlaugh kibocsátotta azt a körlevelet, Aveling elkövette azt a butaságot, hogy nem válaszolt, sőt, apránként még mintegy 200 £-et le is törlesztett Bradlaugh-nak, aki őt ráadásul meglopta. Ez már régi história és Bradlaugh halott, minthogy pedig Bradlaugh óvakodott attól, hogy határozott vádakat fogalmazzon meg, nincs más hátra, mint hogy Aveling nyilvánosan elbeszélje az események lefolyását, amikor alkalom adódik. És adódni fog, mihelyt Hyndman úr, aki ezt a zöldséget eredetileg felmelegítette, elfogadja Aveling kihívását, hogy nyilvánosan álljon ki vele. – A chicagói távirat históriája is elejétől végig koholmány, de szintén Hyndmantől származik. Célunk most az, hogy *őt* fogjuk meg, mert Gilles csak a szócsöve.

Sok üdvözlet Louisétól és tőlem a feleségednek és neked.

Barátod

F. E.

74

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 szept. 30.

Kedves Sorge,

Pumpsszal és Louise Kautskyval két hétig Skóciában és Írországban voltam,[262] azóta átnéztem a „Család eredete" új kiadásának korrektúráját, most levéladósságokat törlesztek és utána befejezem a III. kötetet[111].

Egyébként mellékelek néhány sort üzleti ügyben Wischnewetzky mama számára, remélhetőleg el tudod juttatni hozzá. Üzleti ügyeken kívül természetesen nem akarom, hogy bármi dolgom legyen vele.

15-i leveledből sajnálattal látom, hogy kínoz a köszvény. Így persze helyes, hogy korlátozod a nitrogéntartalmú táplálékot és többet mozogsz.

A brüsszeli kongresszus[132] mégiscsak jobban zajlott le, mint gondolod, a németek közül csak Liebknecht viselkedett otrombán, de őt a lehető legdurvább, papi-jezsuita módon provokálta Nieuwenhuis. Louise, aki a bécsi munkásnőket képviselte, azt mondja, hogy még hallani is rossz volt Nieuwenhuisnek ezeket az aljas támadásait és ráfogásait.

A trade-unionok kongresszusa is siker volt.[276] A „régiek" mindent latba vetettek, hogy érvénytelenítsék a liverpooli nyolcórás határozatot, és hogy csak egy egészen parányi engedményt sikerült elérniök, már az is vereség nekik és burzsoá szövetségeseiknek. Olvasnod kellett volna a liberális lapokat, különösen a skótokat, hogyan siránkoztak a szocializmus rabjaivá lett angol munkások eltévelyedése miatt.

A „People"-re még ránézni is rossz. Ilyen ostobán összetákolt lappal rég nem találkoztam. Ki a „Fejlődés"-em fordítója? Jonas?[295]

A küldeményt a „Socialiste"-nak elintézem és aztán beszámolok róla.*

Lafargue-ot Lille-ben képviselőnek jelölték, és ez feljogosítja arra, hogy az öthetes választási időszak alatt kijöjjön a börtönből és agitáljon. Megválasztani aligha fogják, de az általános új választások alkalmával biztos a megválasztása a Département du Nord-ban.[296]

---

* *V. ö. 178. old. – Szerk.*

Gilles, Hyndman segítségével, még folyvást igyekszik sárral dobálni Avelinget, de ez inkább szerencse: először, mert Gilles olyan nagy gazember, és másodszor, mert így egyre inkább sikerül nekünk leleplezni Hyndmant. A következő postával megint mindenféléről írok majd.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked.

Barátod

F. E.

75

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 okt. 2.

Kedves Laurám,

Ma elküldtem neked és Ravénak az „Eredet" 7–12. ívét (a befejezést) a pirossal megjelölt változtatásokkal együtt.[87] Remélem, hogy ezzel vége a fáradozásodnak[130], amelyet nem is tudom, hogyan köszönjek meg neked. Bárcsak az eredmény bizonyos mértékben megjutalmazna a munkádért.

Remélem, Paul már kint van a börtönből, a szabadság nagyon hasznos lesz neki és az ügynek[296]; „le Nord"* olyan, mint a tüzes vas, s addig üsd, amíg tüzes.

Boulanger *annyira* halott volt, hogy nyilvánvalóan nem tudta tovább elviselni az életet. Úgy halt meg, ahogyan élt – en homme entretenu**. Kedvesének, Mme de Bonnemains-nek az elvesztését még elviselte volna, de hogy a hölgy vagyonát elveszítse (amelyet az, az angol lapok szerint, *nem* őrá hagyott), ah, c'était autre chose!***

Senki nem örül majd jobban ennek a komikus eseménynek, mint Rochefort; a derék tábornok lassanként valóságos lidércnyomás lett számára.

Nos, kedves Laurám, mondd meg nekem mindenre, ami szent, hogy mi a csodát írjak ennek az „Almanach"-nak,[297] amely, ha a hirdetmények igazat beszélnek, embereknek, elveknek és dolgoknak igazi zagyvaléka lesz? A szocializmus haladása Németországban, – hiszen az egy egész könyv! És más érdekes témák? A legérdekesebbek és legfontosabbak olyanok, hogy egy *idegen* szájából sértésnek tűnnének fel a francia olvasók előtt. Ezenkívül nem világosítasz fel arról, hogy mikorra kell a dolog és hogy milyen terjedelmű legyen. Egyelőre azonban túl vagyok terhelve munkával, sürgős munkával, és egy sort se tudtam volna leírni. Így hát nem vesztettünk semmi időt.

---

* – „az Észak" – *Szerk.*

** – mint kitartott férfi – *Szerk.*

*** – ó, az más dolog volt! – *Szerk.*

Percy hétfőn* áthozta a gyerekeket és azóta az egész család itt van nálunk. Lily elesett és egy kicsit megütötte a hátát, ezért elővigyázatosságból fűzőt kap, és ez eltart még néhány napig. Percy ma elutazik.

Louise hiéna-lapja nem jelenik meg e hó 15-e előtt;[298] a te cikked, Tussyé meg Louiséé szenzációt kelt majd a németországi és ausztriai feministák körében, minthogy az igazi kérdést még soha nem tették fel és válaszolták meg olyan világosan, mint ahogy ti hárman teszitek. És Louise is, Tussy is elmondta nekem, hogy szent borzadályt éreznek a német (berlini) feminista nőszemélyekkel szemben. De ezeknek az uralma nem sokáig tart már. Bebel igen lelkesen ír arról, hogy Németországban a dolgozó nők most milyen hévvel vetik bele magukat a mozgalomba, és ha ez így van, akkor a divatjamúlt félburzsoá feminista *ânesses*** rövidesen háttérbe szorulnak.

Gilles tovább adja ki a röplapokat Edward ellen. Egy-két nap múlva bővebbet erről. Megpróbáljuk rábizonyítani a rágalmazást Hyndmanre, aki eszközként használja Gillest és remélhetőleg nem lesz képes arra, hogy lemossa magáról a szennyet, amellyel a szennyes Gilles akaratlanul befröcskölte azt az embert, aki ilyen eszközt használ.

Szívélyes üdvözlet Pumpstól, Louisétól és a gyerekektől.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

[Louise Kautsky utóirata]

Kedves Laurám,

Hálásan köszönöm a levelét; mint a Generális már közölte Önnel, „korszakalkotó" lapunk csak október 15-én jelenik meg, valószínűleg Viktor*** csehországi bírósági tárgyalása miatt. Mikor kapok újra valamit? Felteszem ugyanis, hogy Ön, kedves Laura, b-t is mond, ha á-t mondott. Mindennek örülünk. Szívélyesen üdvözlöm Önt és Lille M. P.-jét[299].

Az Ön
Louiséja

* Szeptember 28. – *Szerk.*
** – szamárkancák – *Szerk.*
*** Adler. – *Szerk.*

76

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]91 október 6.

Kedves August,

Mellékelem a Cuno–Leibfried-ügyhöz[290] szükséges dolgokat.

Mégiscsak azt hiszem, hogy jól tennétek, ha szegény Edét nem bombáznátok többé levelekkel Lassalle miatt; ez hallatlanul felizgatja, és annyira belezavarodik abba, amit egyrészt *ti* kívántok és másrészt *ő* a kötelességének tart, hogy az ilyesmi csak ronthat az ügyön, ő pedig végül már csak ellentmondásos dolgokat hoz ki.[93] Hogy az a jegyzet[291] *benne van*, abban ti *éppen annyira hibásak vagytok, mint Ede*, és emiatt az egyetlen ócska jegyzet miatt elvetni az ő egész – nagyon jó – munkáját, ez azért mégsem helyes. Azt mondtam neki, ne hagyja, hogy ebben a dologban megzavarják, hanem bánjon Lassalle-lal kemény, de kesztyűs kézzel, és akkor ti a végén hálásak lesztek neki azért, hogy így megbírálta őt. Mert az világos előttem, hogy ha ti *most* újraolvassátok a Lassalle-féle dolgokat, magatok is elcsodálkoztok azon, ami bennük van, és a hamis héroszban való hiteteken, amelyet a szocialista-törvény[60] idején a lassalleánusokkal való érintkezésben udvariasságból magatokra erőltettetek. Meg vagyok győződve arról, hogy ti és egész sereg ember, akik még csüggenek a lassalle-i hagyományon, nem is tudjátok már, hogy ez az ember mit mondott és írt (mégpedig nagyrészt jobb meggyőződése ellenére mondott és írt); és így az új Lassalle-kiadás rátok is igen hasznos hatást gyakorol majd, hacsak a prófétát is éppoly szorgalmasan olvassátok, mint a próféta bírálóját.

Lafargue még nem jött ki a börtönből, de ha a kormány a választási időszakban *nem* engedi szabadon, akkor valószínűleg megválasztják Lilleben.[296] A kilátások jók, már a legutóbbi választás alkalmával megválasztották volna Deloryt, ha a most szétvert boulangizmus nem kaparintott volna meg rengeteg munkásszavazatot.

Párizsban könnyen kormányválságra kerülhet sor, Rouvier-nak rosszabb híre van, mint megengedheti magának, Constans-ra nincs többé szükség, amióta Boulanger-nak befellegzett, Carnot pedig gyűlöli, mert Constans

az ő utódja akar lenni. Freycinet és Tsai szintén meg akarnak szabadulni Rouvier-tól és Constans-tól, és így könnyen kenyértörésre kerülhet sor, amikor 15-én összeül a kamara.

Örömmel láttam, hogy Dietz kifizette nektek a honoráriumomat.

Louise üzeni neked, hogy a fényképek megjöttek, mindnyájan szívből köszönjük. Ő a két egyforma közül tartott meg egyet, én a profilképet.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked Louisétól és tőlem.

Barátod

F. E.

77

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, 1891 okt. 13.

Kedves Lafargue-om,

Miért nem kérte tőlem a csekket, mihelyt szüksége volt rá? Minek kitenni Laurát zaklatásoknak, amikor tudja, hogy elég egy szó Öntől – vagy Laurától –, hogy ezt megakadályozzuk?

Úgy látszik, ez a drága Constans mindenáron meg akarja Önt tenni Lille képviselőjévé.[256] Annál jobb, reméljük, hogy sikerül neki. Ha csak egy opportunista[50] az ellenfele, akkor feltétlenül minden esélye megvan a sikerre. Rendkívül fontos lenne, hogy Önt a kamarában tudjuk – a többi szocialista képviselő a jelek szerint nem *up to snuff**, hanem pipogya, pipogya bizony!

Constans bizonyosan megtesz minden tőle telhetőt, hogy Önt megbuktassa – de ez esetben Önnek fog dolgozni, ahogyan Bismarck nekünk dolgozott Németországban. Mert nálunk nem a szocialisták dolgoznak pour le roi de Prusse**, hanem a porosz király*** dolgozik a szocialistákért. És könnyen megtörténhet, hogy az a düh, amelyet a marseille-i kifütyülés és lehurrogás váltott ki Constans-ból,[300] nagy erővel fogja előmozdítani az Ön megválasztását. „Csak ne olyan hevesen,"[301] Constans úr!

Ma hosszú levelet kell írnom Bebelnek° az erfurti kongresszus végett,[281] több fontos kérdést kell megvitatni. Ezért fogom rövidre a levelemet. Őrizze meg a jó kedélyét, igyekezzék mindig kigúnyolni ellenfeleit, put your trust in the historical luck of our party and keep your powder dry°°.

---

* – *szemfüles – Szerk.*

** – hiábavalóan, semmiért (*szó szerint*: a porosz királyért) – *Szerk.*

*** II. Vilmos. – *Szerk.*

° *V. ö. 169–171. old. – Szerk.*

°° – helyezze bizalmát pártunk történelmi szerencséjébe és tartsa szárazon a puskaporát – *Szerk.*

Sokszor üdvözli Louise és

öreg barátja
F. E.

Üdvözlet Pumpstól és gyerekeitől is, akik még itt vannak, a kislánynak* acélfűzőre van szüksége a háta miatt (túl gyorsan nő) és a fűzőkészítő napok óta halogatja a dolgot.

Eredeti nyelve: francia

* Lilian Rosher. – *Szerk.*

78

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]91 okt. 13.

Kedves August,

Ma csak annyi időm van, hogy az oroszokra vonatkozólag válaszoljak neked, s ez csakugyan az egyedüli fontos, az egyéb vacak el van intézve.[302]

Ami azt a lehetőséget illeti, hogy tavasszal kitör a háború, itt három áramlatnak van fontossága Oroszországban. Az első a diplomácia. Erről továbbra is azt állítom, hogy háborús költségek és háborús kockázatok nélküli sikerekre törekszik, de éppen azért, hogy a végsőkig kihasználhassa Oroszország roppant kedvező védelmi pozícióját, *mindent előkészít a háborúra.* Ez történik minden esetben; így lealázó követelésekkel lehet előállni, ezeket az utolsó pillanatig fenn lehet tartani, s aztán az ellenfélnek a háborútól való félelméből — hiszen az többet kockáztat — a legnagyobb profitot kisajtolni anélkül, hogy összecsapásra kerülne sor. A diplomácia mellett azonban ott van a hadsereg, amely Oroszországban a csatákban elszenvedett sok kudarc ellenére igen biztos a győzelemben és rendkívül hetvenkedő, jobban, mint bárhol másutt. Ez a hadsereg neki akar vágni. És harmadsorban a fiatal burzsoázia, amelynek szemében, hasonlóan a negyvenes évek amerikai burzsoáziájáéhoz, a piac kiszélesítése mint manifest destiny* tűnik fel, mint Oroszország történelmi hivatása a szlávok és görögök felszabadítására és a kontinens keleti részén való uralomra. Mindhárom tényezővel számolni kell; eddig III. Sándor alatt a diplomácia mindig győzött. Most ehhez hozzájön az éhínség, amely keleten és délkeleten igen nagy. Minden, ami keletre van az Odesszától Nyizsnyij Novgorodig és Vjatkáig húzódó vonaltól, akut éhínségben szenved; ettől a vonaltól nyugatra a termés fokozatosan javul, a legnyugatibb részen a búzatermés helyenként tűrhető, a rozstermés mindenütt rossz volt. A burgonya Oroszországban *nem* népeledel. Az éhínség roppant akut formája a Volga völgyében bizonyítja, hogy még mindig mennyire siralmasak a

* – történelmi rendeltetés – *Szerk.*

közlekedési utak Oroszországban. Ennek alapján világos számomra, hogy szükségtelenül támadásoknak tennéd ki magadat, ha hitelt adnál azok bizonykodásainak, akik nálunk a hadipénzek megszavazását követelik, mondván, hogy biztosan számítanak háborúra a tavasszal. Éppúgy, ahogy az orosz diplomácia mesterségéhez hozzátartozik, hogy annál szorgosabban előkészítse a háborút, minél kevésbé tör feléje, éppen annyira kötelessége a vezérkariaknak elhitetni veletek a Reichstagban, hogy 92 áprilisában biztosan háború lesz. Igen helyesen teszed, hogy mindezeket a közléseket gondosan figyelembe veszed, és én nagyon hálás leszek neked az ilyen vonatkozású hiteles hírekért, de ezek az emberek emellett még mellékcélokat is követnek.

Ez a pont nem annyira akadémikus, mint amilyennek látszik. Mert nagy a fontossága, mihelyt a kormány a Reichstag elé terjeszti pénzköveteléseit. Ha meg vagyunk győződve arról, hogy tavasszal kitör a háború, akkor *elvben* nemigen ellenezhetjük ezeket a pénzköveteléseket. És ez ránk nézve meglehetősen kínos helyzet lenne. Valamennyi seggnyaló párt ujjongana erre, hogy nekik volt igazuk, és mi most kénytelenek vagyunk *lábbal tiporni a magunk húszéves politikáját*. És az ilyen előkészítetlen fordulat a párton belül is hallatlan súrlódásokat okozna. Nemzetközileg szintén.

Másrészt *lehet*, hogy a háború mégis kitör tavasszal. Mi az álláspontunk akkor a pénzkövetelésekkel kapcsolatban?

Nézetem szerint itt csak egy álláspont lehetséges: 1. A fegyverzet módosítására már nincs idő. Ha béke marad addig, amíg új ágyúkat és egy új, még kisebb kaliberű puskát vezetünk be, akkor a béke alighanem egyáltalában fennmarad. Ezek tehát ócska ürügyek. – 2. Az állandó hadsereg új kereteire ugyanez érvényes és még nagyobb mértékben; az új *ezredek* alakítására vonatkozó követelést értem ezen. Az a néhány új alakulat, amelyeknek a felállítását ma követelni lehet, a mai óriáshadseregeket tekintve nem számít, és ha *kiképző* keretekként kellene szolgálniok, hogy több embert lehessen beállítani és kiképezni, ezt csak hosszú békeévek alatt tehetik meg, tehát a tavaszi háború szempontjából fölöslegesek. – Ellenben 3. minden olyan követelést, amelyeknek célja az, hogy a mai hadsereget közelítsék az általános népfelfegyverzéshez, hogy kizárólag a *defenzívát* erősítsék, hogy kiképezzék és felfegyverezzék az eddig be nem sorozott kontingenseket *minden* korosztályban 17-től 60-ig, ezeket besorolják állandó keretekbe a drillezési szekatúrák szaporítása nélkül, erre megszavazhatunk pénzeket. Azt nem követelhetjük, hogy a hadsereg fennálló szervezetét tartós háborús veszély idején gyökeresen átalakítsák, ám ha

a szolgálatra alkalmas, de kiképzetlen emberek nagy tömegét most minél jobban ki akarják képezni és keretekbe sorolni – igazi harcra, nem paródéra és drillre –, akkor ez közeledés a mi népi milíciánkhoz, s ezt igenis elfogadhatjuk.

Ha fokozódik a háborús veszély, akkor megmondhatjuk a kormánynak, hogy készek vagyunk támogatni a külső ellenséggel szemben, ha ezt tisztességes bánásmóddal lehetővé teszik nekünk, feltéve, hogy a kormány a háborút minden eszközzel, még forradalmiakkal is, és kíméletlenül folytatja. Ha keletről és nyugatról támadják meg Németországot, akkor a védelem bármilyen eszköze jó. A nemzeti lét forog kockán és számunkra azoknak a pozícióknak és jövőbeni esélyeknek a megvédése is, amelyeket kiharcoltunk magunknak. Minél forradalmibban folyik a háború, annál inkább a mi szellemünkben folyik. És előfordulhat, hogy a tulajdonukat menteni akaró burzsoák és junkerok gyávaságával szemben *mi* leszünk az egyetlen igazán energikus háborús párt. Természetesen az is megtörténhet, hogy a kezünkbe kell vennünk a hatalmat és 1794-et játszanunk, hogy az oroszokat és szövetségeseiket kidobjuk.

Be kell fejeznem, hogy ezt a levelet ajánlva adhassam fel (5 óra után már nem lehet). Hogy az első hadra kelő hadsereget titokban jelentősen megerősítik, azt a korábbi tapasztalatok alapján biztosra vettem, de szeretnénk ezt hitelt érdemlően megerősítve tudni. Ami az osztrákokat illeti, a legénység *egészen kiváló*, az alsóbb rangú tisztek derekak, de a harci előképzettségük nagyon egyenlőtlen, a magasabb rangú tisztek viszont teljesen kiszámíthatatlanok. Ott az élre kerülhet bárki, aki kerítő szolgálatokat tett Ferenc Józsefnek.

Írok valamit a franciáknak a háború kérdéséről,[297] de átkozottul nehéz, hogy ez ne járjon több kárral, mint haszonnal, az emberek annyira érzékenyek.

Constans mindent megtesz, hogy hamisítatlan poroszos zaklatásokkal előmozdítsa Lafargue jelölését[296]. Ez Franciaországban nem megy.

Viszont hogy megy majd ez a háborús politika, ha Liebknecht foglalkozik a külügyekkel?[303] Az ő külpolitikája – Parnell, Garibaldi-ünnepély Nizzában stb. – kritikán aluli. Tekintve imádatát a „köztársaság" mint olyan iránt, hamarosan szép kis botrány kerekedhet.

Nézetem szerint a háború kérdését, ha annyira biztosan hiszed, hogy tavasszal kitör, a pártkongresszuson[281] legalább a kulisszák mögött meg kellene tárgyalni.

Üdvözöl Louise és

barátod
F. E.

79

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91. X. 13.

Kedves Laurám,

Mellékelem a 20 £-es csekket, hogy a háztulajdonosnődet kidobhasd a lakásodból.

Most pedig beszéljünk az „Almanach"-odról. Írok neked egy cikket, de minthogy a vége felé gyakorlati kérdésekkel foglalkozom benne, csak rövid idővel a közzététele előtt küldhetem el, illetve adhatom meg neki végső formáját. Ezért tudnom *kell*, hogy mikor jelenik meg ez a te „Almanach"-od. Máskülönben a dolog elavulhat, vagy éppenséggel az események teljesen túlhaladhatnak rajta. Nemigen lesz több két vagy három, legfeljebb négy oldalnál, így hát – ami a kérdés *technikai* oldalát illeti – nem szükséges, hogy előbb küldjem. De belátod, hogy lehetetlen időszerű cikket írni, hacsak nem nyomják vagy adják ki azonnal. Ezért kérlek, értesíts, és készséggel megteszek minden tőlem telhetőt, hogy lekötelezzem nos amis de là-bas*.[297]

Köszönöm az újságokat. Ez a lyoni „Action", úgy látom, ragyogó példája annak a fúziónak és konfúziónak, amely ez idő szerint uralkodik a francia szocialisták között, akiknek a társaságából kiemelkedik, szálegyenesen, elháríthatatlanul, tolakvóan és kiállhatatlanul az elpusztíthatatlan Adrien Veber, – tele önelégültséggel, s ebben aligha marad el tiszteletreméltó mestere, Benoît Malon mögött.[304] Hogy funkcionál mindezen diszharmóniák új harmóniája? Látom, hogy a Secrétariat du travail-ban[305] mindenféle fajta képviselve van, A^{52} és B^{49} irányzatú posszibilisták, mellettük a mi embereink és még sokan mások, és úgy látszik, eddig még tiszteletben tartották egymás testi épségét és nem mentek ölre. El sem tudom képzelni, hogy ezt hogy csinálják, és hogy mi sülhet ki az egészből.

---

* – ottani barátainkat – *Szerk.*

Mennyi bírságot róttak ki Paulra?[240] A „*Socialiste*"*-ban* nem találom, más lap meg éppen nincs kéznél – és van valami esélyed arra, hogy elkerüld a kifizetést?

Üdvözlet Louisétól, Pumpstól, a gyerekektől és öreg, örökösen szomjas (Pumpsszal éppen sörözni induló)

F. Engelsedtől

Eredeti nyelve: angol

80

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 okt. 14.

Kedves Kautsky,

Tervezeted „Vorwärts"-beli lenyomatában nagy csodálkozásomra váratlanul az „egyetlen reakciós tömeg" kifejezést látom felbukkanni.[306] Nyomban írok neked erről, bár nagyon félek, hogy elkéstem. Ez az agitációs frázis, mint fülsértően hamis hang, tönkreteszi a tömören és szabatosan megfogalmazott tudományos tételek egész összhangját. Agitációs frázis ez, méghozzá rendkívül egyoldalú, s ezért abban az ellentmondást nem tűrő feltétlen formában, amely nélkül nem hangzik hatásosan, teljességgel helytelen.

Helytelen azért, mert egy magában véve helytálló *történelmi tendenciát befejezett ténynek* tüntet fel. Abban a pillanatban, amikor a szocialista átalakulás bekövetkezik, valamennyi többi párt velünk szemben reakciós tömegként *jelenik meg*. Lehet, hogy máris *azok*, hogy elvesztették minden képességüket bármiféle haladó tevékenységre, bár ez nem szükségszerű. De *ebben a pillanatban* ezt nem mondhatjuk, nem mondhatjuk azzal a bizonyossággal, amellyel a program egyéb tételeit hirdetjük. Még Németországban is alakulhatnak úgy a körülmények, hogy a baloldali pártok, bármily szánalmasak, *kényszerülnek* majd arra, hogy eltakarítsák az útból a még ott heverő rengeteg polgárellenes, bürokratikus és feudális szemét egy részét. És akkor éppenséggel nem alkotnak reakciós tömeget.

Mindaddig, amíg nem vagyunk elég erősek, hogy magunk ragadjuk meg a hatalmat és elveinket megvalósítsuk, szigorúan véve nem lehet szó *velünk szemben egységes* reakciós tömegről. Különben az egész nemzet reakciós többségre és erőtlen kisebbségre oszlana meg.

Vajon azok az emberek, akik szétzúzták Németországban a kisállamiságot, a burzsoáziának mozgási lehetőséget adtak ipari forradalmához, bevezették az érintkezés egységes – dologi és személyi – feltételeit, s ezzel kénytelenek voltak nekünk is nagyobb mozgási szabadságot adni – mint „reakciós tömeg" tették ezt?

Vajon a francia burzsoá republikánusok, akik 1871–78-ban végleg legyőzték a monarchiát és a papság uralmát, akik Franciaországnak nem forradalmi időkben eleddig hallatlan mértékű sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot adtak, akik bevezették a tankötelezettséget és az oktatást annyira általánossá tették és olyan színvonalra emelték, hogy mi Németországban tanulhatnánk tőlük – mint reakciós tömeg cselekedtek?

Mindkét hivatalos pártbeli angolok, akik roppantul kiszélesítették a választójogot, ötszörösére emelték a választók számát, egyenlő nagyságúvá tették a választókerületeket, bevezették a tankötelezettséget és megjavították az oktatás rendjét, s akik ma is minden parlamenti ülésszakon nem csupán polgári reformokat szavaznak meg, hanem a munkásoknak tett egyre újabb engedményeket is – ezek az angolok lassan, álmosan haladnak előre, de senki emberfia nem bélyegezheti őket egyszerűen „*egyetlen* reakciós tömeg"-nek.

Egyszóval, nincs jogunk egy fokozatosan megvalósuló tendenciát mint már befejezett tényt feltüntetni, annál kevésbé, mert pl. Angliában ez a tendencia *sohasem* valósul meg maradéktalanul. Amikor itt elkövetkezik a fordulat, a burzsoázia még mindig hajlandó lesz mindenféle részletreformra. Csakhogy akkor már semmi értelme nem lesz annak, hogy ragaszkodjunk egy olyan rendszernek a részletreformjaihoz, amelyet meg fogunk dönteni.

A lassalle-i szólamnak az agitációban *bizonyos körülmények között* megvan a maga jogosultsága, ámbár nálunk ezzel is roppant gyakran visszaéltek, pl. a „Vorwärts"-ben 1890 október 1-e óta.[307] De a *programba nem való*, ott teljesen helytelen és tévútra vezet. Ott úgy fest, mint Bethmann bankár felesége az erkélyen, amelyet a bankár házára akartak építeni: „Ha erkélyt épít nekem, akkor kiül oda a feleségem és elcsúfítja az egész homlokzatot!"

A „Vorwärts"-lenyomat egyéb változtatásait nem tehetem szóvá, valahová elraktam a lapot, a levélnek pedig el kell mennie.

A pártkongresszus[281] dicső napon nyílt meg. Október 14-e a jénai és az auerstedti csata évfordulója, amikor összeomlott a régi, forradalom előtti Poroszország. Vezesse be 1891 október 14-e az elporoszosított Németország számára a Marx által megjövendölt „*belső Jéná*"-t![308]

Barátod
F. Engels

81

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]91 okt. 22.

Kedves Laurám,

Mellékelem a cikkemet.[297] Kérlek, nézd át és közöld velem, mit tartasz róla. Ha úgy gondolod, hogy nem felel meg, vagy csak lényeges változtatásokkal, kérlek, mondd meg. Ha megfelelőnek találod, kérd ki mások véleményét a cikk lényegét illetően. Ha a lényegben megegyeztetek, kérlek, közöld velem, hogy ez a kényes hölgy, la langue française* hol igényel változtatásokat. Egy ilyen dologban, ahol minden közzétett szóért felelősségre vonnak majd, nem engedhetem meg a franciáknak, hogy bármit megváltoztassanak, mielőtt magam láttam volna. Ha csak formai változtatásokra van szükség, kérlek, küldd vissza nekem a kéziratot az általad javasolt változtatásokkal, és azután megállapodhatunk.

Szívélyesen üdvözlöm foglyunkat**.

Nagyon sietek – postazárás!

Sokszor üdvözöl Louise és

hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

---

* – a francia nyelv – *Szerk.*

** Paul Lafargue. – *Szerk.*

82

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1891 okt. 24.

Kedves Sorge,

Szept. 15-i, okt. 2-i és 9-i leveleid itt vannak előttem.

Barondess meglépéséről (nyilván a pénztárral együtt?) igazán közölhetnél velem néhány részletet arra az esetre, ha ez az emberke itt felbukkanna.

Nagyon szépen kérlek, légy szíves és *ne* küldj nekem rendszeresen amerikai havi folyóiratokat. Sóvárgok az után, hogy megint egyszer elolvashassak egy *könyvet*; bár a nekem küldött újságoknak csak egyharmadát tudom rendesen átnézni, felemésztik minden időmet – de hát a mozgalom most olyan óriási, és az embernek mégiscsak folyamatosan tájékozódnia kell! Ezzel szemben küldj nekem [...]*

Készséggel elhiszem, hogy nálatok megint apály van a mozgalomban. Nálatok mindent nagy fellendülések és visszaesések kísérnek. De minden fellendülés végérvényes eredményt is hoz, és így végül mégiscsak előbbre jutunk. Így a Knights of Labor[309] meg az 1886–88-as sztrájkmozgalom hatalmas hulláma is, minden visszaesés ellenére, egészében mégis előbbre vitt bennünket. Hiszen sokkal több élet van a tömegekben, mint előtte. Legközelebb még több eredményt érünk el. Mindemellett azonban a native American working-man** életszínvonala jóval magasabb még az angolokénál is, és ez egymagában elég ahhoz, hogy egy időre még az utóhadban jelöljük ki a posztját. És itt van még a bevándorlók konkurrenciája és egyéb dolgok. *Ha* eljött az ideje, akkor roppant gyorsan és erélyesen mennek majd a dolgok odaát, de ez eltarthat még egy darabig. Csodák sehol sem történnek. A balszerencsét tetézik még ezek a gőgös németek, akik egy személyben akarnak ott iskolamestert és parancsnokot játszani és elveszik a helybeliek kedvét attól, hogy akár a legjobb dolgokat is megtanulják tőlük.

---

* *A mondat itt félbeszakad (V. ö. 189. old.). – Szerk.*

** – tősgyökeres amerikai munkás – *Szerk.*

A „Socialiste"-nak elküldöm a pénzt, mihelyt megtudom, kinek; Lafargue, mint tudod, ül;[256] még nem kaptam választ.

A „Szocializmus fejlődése"[114] angol nyelven, Aveling fordításában és általam átnézve megjelenik itt (Sonnenschein Social Seriesében*); ezzel a jogosított fordítással szemben meglehetősen ártalmatlanná válik az amerikai kalózkiadás[205], amelynek egészen siralmas az angolsága. Ráadásul ez a kiadás nem is teljes, ami túl nehéz volt nekik, azt kihagyták.

Wischnewetzky mama természetesen örömmel elfogadta, hogy „A munkásosztály helyzete stb."[231] az ő fordításában újra megjelenjen Sonnenscheinnél. A honoráriumot viszont Foster-Amery asszonynak kell küldeni. Cela m'est bien égal.** Egyébként úgy látszik nagyon örül, hogy megint kapcsolatba kerül velünk, elbeszéli, hogy milyen rosszul megy nekik stb. stb.

Bakunyin életrajzát szívesen venném, az ember megtudja belőle, hogyan szól a mai anarchista hagyomány erről a messiásról.[310]

Még a f. hó 12-i levelet is megkaptam. Köszönöm!

Erfurtban minden nagyon jól ment.[281] Elküldöm neked a hivatalos jegyzőkönyvet, mihelyt megjelenik; Bebel azt mondja, hogy a beszédek a tudósításokban nagyon el vannak fuserálva. A pökhendi berlini ellenzék, ahelyett hogy vádolt volna, nyomban maga került a vádlottak padjára, nyomorultul gyáván viselkedett, és most kénytelen lesz a párton *kívül* vircsaftolni, ha akar valamit. Nem kétséges, hogy vannak köztük *rendőri elemek*, másik részük *burkolt anarchistákból* áll, akik suttyomban híveket akartak toborozni a mieink köréből; vannak azonkívül szamarak, felfuvalkodott diákok és bukott jelöltek, mindenféle mitugrász. Összesen alig vannak kétszázan. – Vollmar úrnak szintén be kellett adnia a derekát, ő sokkal veszélyesebb, mint amazok, ravaszabb és kitartóbb, veszettül hiú és mindenáron szerepelni akar. Bebel nagyon jól viselkedett, dettó Singer, Auer és Fischer (aki itt a „Sozialdemokrat"[311] *munkatársa volt, igen rátermett fickó, ráadásul goromba bajor*). Liebknechtre hárult az a keserű szerep, hogy ajánlania kellett Kautsky programtervezetét, amelyet Bebel és én támogattunk***, és az új program elméleti részének *alapjául* fogadtak el. Megvan az elégtételünk, hogy a marxi bírálat[5] teljes mértékben elérte hatását. – A lassalleanizmusnak az utolsó maradványait is eltávolították. Néhány gyengén fogalmazott rész kivételével (ahol azonban csak a ki-

* – Társadalmi (kérdések) Sorozatában – *Szerk.*

** – Ez édes mindegy nekem. – *Szerk.*

*** *V. ö. 151., 158. old.* – *Szerk.*

fejezés erőtlen és általános) a program ellen, legalábbis *első* olvasásra, semmit nem lehet már felhozni.[312]

Bizonyára láttad, hogy Lafargue-ot Lille-ben jelölték.[313] A holnapi választás eredménye jóval e levél előtt eljut hozzád. Ha nem választják meg, akkor a legközelebbi általános választás alkalmával egy hely biztosítva van számára a Département du Nord-ban.

A háború veszélye az orosz éhínség ellenére fokozódik. Az oroszok diplomáciailag gyorsan és alaposan ki akarják aknázni az új francia szövetséget[257], és bár meg vagyok győződve arról, hogy az orosz diplomácia nem akar háborút s az az éhínség miatt esztelenségnek látszana, mégis felülkerekedhetnek katonai és pánszlávista (most az *igen erős* ipari burzsoázia által a piac kiterjesztése végett támogatott) áramlatok, és éppúgy Bécsben, Berlinben vagy Párizsban is történhetnek ostobaságok, amelyek előidézik a háború kitörését. Erről a pontról Bebel és én leveleztünk egymással* és az a véleményünk, hogy amennyiben az oroszok háborút kezdenek ellenünk, a német szocialisták à outrance** harcolnak majd az oroszok és szövetségeseik ellen, bárkik legyenek is. Ha Németországot legyűrik, akkor bennünket is; a legkedvezőbb esetben viszont annyira heves lesz a harc, hogy Németország csak forradalmi eszközökkel lesz képes tartani magát, és ezért nagyon is lehetséges, hogy kénytelenek leszünk kezünkbe venni a hatalmat és 1793-at játszani. Bebel Berlinben beszédet tartott erről, amely nagy feltűnést keltett a francia sajtóban.[314] Megpróbálom a saját nyelvükön megmagyarázni ezt a franciáknak,[297] ami nem könnyű. De bár nagy balszerencsének tartanám, ha háborúra kerülne sor, és ha ez idő előtt hatalomra juttatna bennünket, mégis fel kell készülnünk erre az esetre, és örülök, hogy Bebel, aki messze a legderekabb a mieink között, ebben az én oldalamon van.

Jövő héten nekifogok a III. kötetnek[111].

Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet és téged.

Barátod
F. Engels

* *V. ö. 154–158., 169–171. old. – Szerk.*
** – a végsőkig, életre-halálra – *Szerk.*

83

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]91 okt. 24.

Kedves Bebel,

Hálásan köszönöm a levelezőlapokat és a küldeményeket, ezek nélkül aztán bajosan tudtuk volna nyomon követni a dolgok menetét Erfurtban[281]. Hát ez egészen pompásan ment, te, Auer, Singer, Fischer, dicsőséget szereztetek magatoknak, és az egyedüli, ami miatt panaszkodhattatok, az ellenzék siralmassága volt, efféle férgekkel verekedni nem élvezet. Mindenesetre az urak most a párton kívül mutatják majd meg, hogy mire képesek, ott ártalmatlanok, az ifjú botrányhősök közül a jobb elemek pedig most időt kapnak arra, hogy észhez térjenek. Hogy von Vollmar úr méltóztatott lemondani a Caprivi karjaiba vezető új kurzusról, jóllehet „személyes él" nélkül[315], ez pillanatnyilag talán jobb, de ővele azért még korántsem vagytok egyenesben, és minél feszültebb a helyzet, annál jobban a körmére kell nézni. De hát minden nagy pártnak van *egy* fő klikkezője, és ha ettől megszabadulnátok, jönne egy másik.

Örültünk annak, hogy nálatok olyan vidámság uralkodott, sokat nevettünk – hiszen az ember csaknem elalszik ettől a gyászos ellenzéktől, meg a méltóságteljes Vollmartól.

A program[312] *első* olvasásra nagyon jó benyomást kelt, kivéve néhány erőtlen részt, amelyekre már előzőleg figyelmeztettem K. Kautskyt*. Keserű pirula volt Liebknecht számára, hogy *neki* kellett megtartania a beszámolót az új programról, amelyből nemcsak a lassalleanizmusnak, hanem az ő hőn szeretett néppárti szólamainak az utolsó maradványát is kiirtották. A beszéd – ha hihetünk a „Vorwärts" tudósításának, hiszen ezt alighanem ő maga fogalmazta – magán is viseli ennek fájdalmas nyomait. Aztán meg még balszerencséje is volt a vejére vonatkozó Kunert-féle javaslattal.[316] Remélem, akad majd olyan szelíd lejtő, amelyen Liebknecht lassacskán belecsúszik a nyugállományba – meglepően elöregedett a pártban.

* *V. ö. 151–152. old. – Szerk.*

Hétfő, okt. 26. – Közben ma reggel megérkezett a leveled.[317] Hogy Fischer ellenségeket szerzett magának, azt készséggel elhiszem, ismerem ezt a saját tapasztalatomból; fiatalabb éveimben én is éppúgy szerettem pimaszkodni a meg nem felelő helyen és a meg nem felelő időben, mint ő, mint ahogy egyáltalán ritkán fedezek fel a fiatalabbaknál olyan hibát, amely többé vagy kevésbé nem lett volna meg bennem magamban is. Ez lassanként lecsiszolódik, ha időről időre kap egyet a fejére az ember s azt kell mondania, hogy megérdemelte.

Nem tudom, hogy a jövőben mellőzni fogjátok-e azt, hogy az efféle dolgokat nyilvánosan intézzétek el. *Én* így tartom jobbnak, a kis hátrányok és nagy személyes kellemetlenségek ellenére. Az azonban biztos, hogy ha központi lapotok[20] nem változik meg, jobban tennétek, ha egészen átadnátok a berlini pártnak, magatoknak pedig létesítenétek egy heti „Staatsanzeiger"-t*, de azt aztán rendesen lehetne és kellene is szerkeszteni.

Nagyon értelmes dolog, hogy a 400 márkát Lafargue megválasztására fordítjátok.[318] *Nagyon jól* jön majd a pótválasztáskor. Minthogy nálatok a szakszervezetek és a párt elkülönülnek egymástól, teljesen rendjén van, hogy francia és más sztrájkokat Németországban *közvetlenül a szövetségek* támogatnak, a pártpénzek pedig szabadon maradnak politikai célokra. Persze akkor gondoskodni kellene arról is, hogy a szövetségek tegyenek valamit az üveggyári munkásokért[319]. Itt viszonylag sokat tettek értük.

Lafargue ügye jól áll. 5005 szavazatot kapott, az opportunista Depasse, a kormány jelöltje 2928-at, Bère (olvasd Beer vagy Bär), a másik opportunista 1246-ot és a radikális Roche 2272-t. *Ez utóbbi visszalép Lafargue javára.* Így hát Depasse, a tulajdonképpeni vetélytárs a pótválasztáson, csak akkor kerülhet be, ha vagy Roche szavazói valamennyien tartózkodnak és még kap kb. 1000 szavazatot a tartalékból, az eddig tartózkodó monarchistáktól, vagy pedig ha a 3000-nél több eddig tartózkodó monarchista szavazata felülmúlja az 5005+2272-t. Nem tudom, hogy mennyi ott a nyilvántartott választó, tehát nem ítélhetem meg a dolgot, de mindenesetre jobban áll, mint remélni mertük.

Gillesnek könnyű. A fickó bizonyára a rendőrség számlájára él nagy lábon. A Kommunista Egylet[274] többségét *megvásárolta* magának a nekik nyújtott kölcsönökkel, így hát nem *szabad* kidobniok. Minthogy a fickó itt azt állítja, hogy *ennek az Egyletnek a tagjaként* minden további nélkül *tagja a német pártnak*, kérdéses, hogy ti elfogadjátok-e ezt az „elvtársat". A pénzeket, amelyek rendelkezésére állnak arra, hogy kölcsönöket adjon és

* – „Állami Értesítő"-t – *Szerk.*

kibocsássa a körleveleit – az ilyesmi jókora összegbe kerül errefelé – csakis a követségtől kaphatja.

A magdeburgi gyűlésről mostanáig sem a „Vorwärts"-ben, sem az „Echo"-ban[320] nem találtam semmit. Hogy a „Vorwärts" agyonhallgatja majd az ellenzék berlini gyűlését,[321] arra a lap eddigi gyakorlata alapján számítottam. De ez siralmasan buta dolog.

Küldök neked egy cikket a nagy Paul Brousse-tól, amelyből látni fogod, hogy ez a megrögzött kötekedő, bajkeverő és megrögzött tekintélypárti most, miután teljes vereséget szenvedett és merő nullává lett, *nektek* prédikál békét és föderációt, az után, hogy évekig harcolt ellenetek mint főellenségei ellen a kontinensen.

Mellékelek néhány kivágást az orosz éhínségről, amely még messzebbre harapódzik nyugat felé, mint hittem. Ilyesmi naponta található az itteni sajtóban. Csakugyan rosszul állnak a dolgok, és még több csapatot küldenek nyugatra csak azért, hogy élelmezhessék őket, amint ezt Mendelson tegnap megerősítette nekem. Az oroszoknak őrülteknek kellene lenniök, ha háborút kezdenének, de a militarista párt mindenütt őrült, az orosz burzsoázia pedig korlátoltan ostoba, tudatlan, soviniszta és kapzsi a végsőkig. Ha a háborúnak ki *kell* törnie, akkor jobb mielőbb, mert akkor megjárják az oroszok.

Minthogy szükségesnek tartottam, hogy a franciáknak nyíltan feltárjam a helyzetünket, ha háborúra kerül sor – az persze átkozottul nehéz feladat –, írtam egy francia cikket és elküldtem Lauránák.[297] Ma azt írja nekem, hogy ő is, Paul is egészen el vannak ragadtatva a cikktől, éppen ez az, amire a franciáknak szükségük van stb. Ha Guesde-nek is ez a véleménye – ő még Lille-ben van, ahol Lafargue-ot képviseli a választók előtt –, akkor a cikket megjelentetik. Eredetileg a francia szocialista kalendáriumnak írtam, de lehetséges (szerintem valószínű), hogy túl éles az abban érdekelt vegyes elemeknek, s így nyilván a „Socialiste"-ban jön, amelyet remélhetőleg olvasol. Azt mondom ezeknek az embereknek: majdnem teljesen bizonyos, hogy tíz éven belül hatalomra kerülünk; nem tudnánk sem megragadni, sem kézben tartani a hatalmat anélkül, hogy jóvátennénk elődeinknek más nemzetiségek ellen elkövetett bűneit, tehát 1. nyíltan elő kell segítenünk Lengyelország helyreállítását, 2. az észak-schleswigieket és az elzász-lotaringiaiakat abba a helyzetbe kell juttatnunk, hogy szabadon dönthessenek hovatartozásukról. Egy szocialista Franciaország és egy szocialista Németország között egyáltalán nem létezik elzász-lotaringiai kérdés. Tehát semmiféle ok nincsen háborúra Elzász-Lotaringia miatt. Ha azonban a francia burzsoák mégis háborút kezdenek és ebből a célból az orosz cár szolgála-

tába állnak, aki egész Nyugat-Európa *burzsoáinak* is ellensége, akkor ez Franciaország forradalmi küldetésének megtagadását jelenti. Ezzel szemben nekünk, német szocialistáknak, akik, ha fennmarad a béke, tíz éven belül uralomra kerülünk, az a kötelességünk, hogy ezt az általunk meghódított pozíciót, amelyet a munkásmozgalom élcsapatában elfoglalunk, megvédjük nemcsak a belső, hanem a külső ellenséggel szemben is. Ha Oroszország győz, agyonnyomnak bennünket. Tehát rajta, ha Oroszország háborút kezd, rajta az oroszok és szövetségeseik ellen, *bárkik legyenek is*. Akkor arról kell gondoskodnunk, hogy a háborút minden forradalmi eszközzel viseljék és hogy lehetetlenné váljék minden olyan kormány, amely vonakodik alkalmazni ezeket az eszközöket; vagyis az adott pillanatban magunknak kell az élre állnunk. Nem felejtettük még el az 1793-as franciák dicső példáját, és ha rákényszerítenek bennünket, megtörténhet, hogy 1793 százéves jubileumát úgy ünnepeljük meg, hogy megmutatjuk: az 1893-as német munkások nem méltatlanok az akkori sans-culotte-okhoz, s ha aztán francia katonák lépik át a határunkat, ezzel a kiáltással fogadják majd őket:

„Quoi ces cohortes étrangères
Feraient la loi dans nos foyers?"* (Marseillaise)

Ez az általános gondolatmenet. Mihelyt véglegesen rögzítettük a szöveget (természetesen számítok néhány kisebb változtatási javaslatra) és megkezdték a nyomást, lefordítom a cikket németre, és akkor meglátjuk, mihez kezdünk vele. Nem vagyok biztos abban, hogy a ti sajtóviszonyaitok lehetővé teszik-e a németországi kinyomatást; talán, ha bizonyos fenntartásokkal éltek, mégis megy a dolog – majd kialakul. Hiszen az *én* cikkeim amúgy sem kötik a *pártot* – nagy szerencse ez mindkét félre nézve, bár Liebknecht azt képzeli, hogy én ezt a magam szempontjából balszerencsének tartom, ami eszembe se jut.

A tudósítások szerint azt mondod, hogy én 1898-ra megjövendöltem a polgári társadalom összeomlását. Itt egy kis tévedés van valahol. Mindössze azt mondtam, lehetséges, hogy 98-ig uralomra kerülünk. Ha ez *nem* történik meg, akkor a régi polgári társadalom egy ideig még elvegetálhat, amíg csak egy külső lökés össze nem roppantja a korhadt bútordarabot. Az ilyen rothadt öreg skatulya kitarthat még néhány évtizeden át azután is, hogy belsőleg lényegében meghalt, ha a levegő nyugodt marad. Tehát nagyon óvakodnék attól, hogy ilyesmit jövendöljek. Ezzel szemben uralomra jutásunk lehetősége, ez merő valószínűségszámítás, matematikai törvények szerint.

---

* – Micsoda, ezek az idegen seregek
Parancsoljanak hát otthonainkban? – *Szerk.*

Mindamellett remélem, hogy fennmarad a béke. Úgy állunk, hogy nem szükséges va banque-ot játszanunk* – márpedig a háború erre kényszerít minket. No meg tíz év múlva sokkal különbül leszünk felkészülve. Lássuk, miért.

Ahhoz, hogy a termelési eszközöket birtokba és üzembe vegyük, olyan emberek kellenek nekünk, mégpedig tömegével, akiknek technikai előképzettségük van. Ilyenekkel nem rendelkezünk, sőt eddig meglehetősen örültünk, hogy nagyrészt megkíméltettünk a „művelt" népségtől. Most ez másképp van. Most elég erősek vagyunk ahhoz, hogy a művelt bagázst minden mennyiségben el tudjuk viselni és meg tudjuk emészteni; és előre látom, hogy a következő 8–10 évben csatlakozik majd hozzánk annyi fiatal technikai szakember, orvos, jogász és tanító, hogy a gyárakat és a nagy földbirtokokat elvtársakkal igazgassuk a nemzet javára. Akkor pedig hatalomra lépésünk egészen természetszerű lesz és – viszonylag – simán bonyolódik le. Ellenben ha egy háború révén idő előtt jutunk kormányra, akkor a technikai szakemberek elvi ellenfeleink, becsapnak és elárulnak bennünket, ahol csak tudnak; a megfélemlítést kell ellenük alkalmaznunk, és mégis átvernek. Kicsiben *mindig* ez történt a francia forradalmárokkal, – kénytelenek voltak, még a közönséges igazgatásban is, a tényleges munkával kapcsolatos alsóbb beosztásokban meghagyni a régi reakciósokat, ezek pedig akadályoztak és megbénítottak mindent. Ezért remélem és kívánom, hogy a mi pompás, biztos, egy természeti folyamat nyugalmával és elkerülhetetlenségével haladó fejlődésünk a maga természetadta vágányán maradjon.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked.

Barátod
F. E.

* – mindent egy lapra feltennünk – *Szerk.*

84

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 okt. 25.

Kedves K. K[autsky],

Gratulálok ahhoz, hogy Erfurtban elfogadták a programtervezetedet és hogy kiiktatták az „egyetlen reakciós tömeg"-et[306]. Még nem volt időm, hogy a véglegesen elfogadott programot[312] részleteiben összehasonlítsam a te tervezeteddel.

Javasoltam Dietznek, hogy a „Filozófia nyomorúsága"[205] 2. kiadásának honoráriumát mindjárt ossza szét mind az öt érdekelt között – 240 márkát a három örökösnek és 160 márkát a két fordítónak, ha a teljes összeg 400 márka, vagy ennek megfelelő arányban, ha nem ez az összeg. Remélhetőleg egyetértesz ezzel, csakhogy végre lezáruljon ez az ügy. Ennek a kiadásnak az *egész* honoráriumára az örökösöknek nincsen joguk.

Megkértem továbbá Dietzet, hogy az „Eredet" új kiadásából[87] a nevemben nyújtson át neked egy példányt, mégpedig kötöttet.

Szóval Erfurtban minden igen jól ment.[281] Különösen jót nevettünk Auer és Fischer beszédein. De hát ezek ketten alaposan ki is érdemelték, hogy az „ellenzéken" kitöltsék a haragjukat. Ha egy bajor veselkedik neki egy berlininek, akkor átkozottul kevés marad meg a berliniből. De látni ezeknek az uraknak a viselkedésén és Vollmarén is, hogy ez a népség menynyire túlbecsülte erőit. Hiszen az efféle visszavonulás példátlan. De nem is tévesztette el a hatását külföldön és *itt* jó kis vereség volt Hyndmannek, aki előbb nyilvánosan protezsálta Gillest és szemmel láthatóan elhitte lódításait a német párt összeomlásáról – most szeretne visszavonulni ettől a tetves fickótól, ha lehetne. Egyébként Gillest a „Figaro" nagy emberré nyilvánította!

Ha akarod, közölheted a „Neue Zeit"-ban, hogy Swan Sonnenschein & Co. Social Seriesében* megjelenik: 1. tőlem a „Munkásosztály helyzete"[231] a Wischnewetzky-féle fordításban, 2. tőlem a „Szocializmus fej-

* – Társadalmi (kérdések) Sorozatában – *Szerk.*

lődése"[114] Aveling fordításában, 3. Ede bevezetése Lassalle-hoz, Tussy fordításában[322].

Louise figyelmeztet engem arra, hogy a „Neue Zeit"-nak érdekében állna, ha rendszeresen küldenétek egy példányt a „Review of Reviews" szerkesztőjének, W. T. Steadnek, Mowbray House, Norfolk Street, Strand, W. C. London. Ezt a dolgot 100 000 vagy még több példányban terjesztik, kivonatokat közöl a legkülönbözőbb országok szemléiből és mindegyiknek közli a tartalmát (a cikkek címét), így a németek közül nem kevesebb mint 23-ét: a többi között szerepel a „Deutsche Revue", az „Über Land und Meer", a „Gartenlaube", a „Nord und Süd", a „Preussische Jahrbücher" stb. stb. Az „Economic Journal"[323] alapján közli a programtervezet követeléseit. Minthogy Stead sült bolond fickó, de ragyogó üzletember, a lap megküldése használhat nekünk és adott esetben roppant hatással lehet – mert amiből szenzációt lehet csinálni, azt kíméletlenül megmarkolja, mindegy, mit és honnan. Ti is roppant jól tudnátok használni ezt a dolgot, csak 6 pennybe kerül havonta és rengeteg minden van benne. Megtakarítja neked *valamennyi* angol szemlét.

Most egy kicsit ki kell mennem a levegőre, hamarosan megjönnek ebédre Avelingék és Edéék.

Barátod
F. E.

Hétfő*. Elküldöm neked a „Review of Reviews" egy számát, amelyben Stead körüluduarolja Besant mamát, hogy megnyerje a kereszténységnek. Nyilvánvalóan arra a dicsőségre pályázik, hogy ő vezérelte vissza Jézushoz. Ennek egy az útja: Besant mama mindig annak a férfiúnak a vallásán van, aki őt *maga alá gyűrte*. – Ede és Tussy egyetértenek a honorárium elosztására tett javaslatommal.

Lafargue Lille-ben 5005 szavazatot kapott, a két opportunista együtt 4174-et, a radikális Roche 2272-t, ez utóbbi visszalép Lafargue javára. Ahhoz tehát, hogy egy opportunistát behozzanak, 3000 monarchistának, akik eddig tartózkodtak a szavazástól, a pótválasztáskor *mellette* kellene szavaznia. Így hát nagyon jól áll a dolog![313]

* Október 26. – *Szerk.*

85

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 okt. 27.

Kedves Löhröm,

Hiszen ez ragyogó eredmény, hogy Paul vezet a választásokon – pretty Poll –, láthatod, a lelkesedés már-már eszemet veszi és pantomim szójátékokba kerget, de amikor elérkeztem a „pretty Poll"-hoz és eszembe jutott, hogy téged Kakadunak neveztek, hirtelen elakadt a tollam: még majd szentségtöréssel meg ki tudja, mi mindennel vádolhatnak meg.[324] Aj jaj, mondja a berlini zsidó, ha egyszer a keresztény germán is megpróbálkozik egy viccel.

Csak tudnám, hogy hány választó szerepel a listákon, lenne alapom arra, hogy feltevésekbe bocsátkozzam. A lille-i *„Défense"*[325] 6000 monarchista és klerikális szavazattal kérkedett; ebben erősen kételkedem és ezért csaknem biztosra veszem, hogy Paul bekerül.[313] Vasárnap 1868-as portóival koccintottunk a sikerére, és bizonyosra veszem, hogy legalább az ötezren felüli 5 szavazat a mi erőfeszítéseinknek köszönhető. Sebaj, vasárnaphoz egy hétre egy másik és még hatékonyabb fajtát próbálunk ki, s az bizonyosan összezúzza valamennyi ellenfelét. Milyen csodálatos hely Franciaország, ha valaki ott börtönben van! Az ember megtámadja a kormányt, az M. P.-t (Pélagie), Pélagie viszont M. P.-t (Parlament) csinál belőle.[299] Németországban ez megfordítva van. Az embert beválasztják a parlamentbe, aztán meg odaírhatja a neve mellé, hogy M. P., minthogy az Member *of Plötzensee-t*[326] jelent –, ez az új monstre börtön Berlin közelében.

De trêve de bêtises*. Igazán nagyon örülök, hogy neked és Paulnak tetszett a cikkem.[297] De vajon a zavaros fejű *„Almanach"*-emberek majd be of the same mind? *Never* mind[327] (újabb pantomim-kísérlet), hamarosan M. P. (Pantomim) leszek: akkor megjelenhet a cikk a „Socialiste"-ban.

* – elég az ostobaságokból – *Szerk.*

Az öreg Sorge, aki nem akarja a „Socialiste"-ot ingyen, megkért, hogy küldjek 10 shillinget az előfizetésére. Pénzesutalványt küldök; Bécsben, mint Louise mondja, készséggel elfogadják, így hát bizonyos, hogy Párizsban is törvényes fizetési eszköznek számít.

Postabélyegző
I. 525, 490, 10/– Regent's Park Road
38 [18]91 szept. 24.

Erfurtban nagyon jól mentek a dolgok.[281] Elengedhetetlen volt, hogy elintézzék az arcátlan ifjú diákok és kereskedelmi utazók bandáját. Most majd hamarosan letűnnek a színről, és a következő ilyenfajta társaság kevésbé lesz pimasz.

De elérkezett a postazárás és egyben az ebéd ideje. Ha Pélagie-ba mégy, add át Paulnak szívélyes gratulációnkat. Téged is szeretettel csókol Louise és öreg, javíthatatlan

Generálisod

Eredeti nyelve: angol

86

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[328]

Október 24-i, szombati levelem* írása közben éppen akkor szakítottak félbe, amikor arra akartalak megkérni, hogy küldj nekem időről időre valamilyen *nőmozgalmi lapot* vagy folyóiratot, – természetesen a burzsoá nőmozgalom köréből. Louise kénytelen – a német, az osztrák és az itteni *munkásnő*mozgalom üdvére és hasznára – ezt a vacakot is valamennyire figyelembe venni és így nagyon jól jönne neki, ha *alkalomadtán* betekinthetne abba, amit ezek a hölgyikék ott művelnek. – Lafargue-nak jók a kilátásai: 5005 szavazat. Depasse, opportunista, 2928 szavazatot kapott; Bère (olvasd Beer), szintén opportunista, 1246-ot; Roche, radikális, 2272-t. Ez utóbbi Lafargue javára visszalépett, és a kamara szélsőséges radikálisai[329] is Lafargue mellett szállnak síkra.[313] – Németországban mindenki aláveti magát a pártkongresszusnak[281], az a pár kidobott klikkező már csak néhány felfújt diákocskát vonz maga köré – good riddance!**

Üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

[London, 18]91. X. 29.

* *V. ö. 177. old. – Szerk.*
** – jó, hogy megszabadultunk tőlük! – *Szerk.*

87

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

[London,] 1891 október 29.

Kedves Uram,

Amikor szeptember 21-i levele megérkezett, Skóciában és Írországban utazgattam;[262] csak ma tudtam időt szakítani arra, hogy válaszoljak.

Január 20-i levele csakugyan elveszett, amit két okból is sajnálok: először, mert a benne foglalt érdekes közlések olyan sokáig nem jutottak el hozzám, s másodszor, mert ez azt a terhet rótta Önre, hogy azokat még egyszer megírja nekem. Nagyon köszönöm!

A „Züchtung von Millionären"* – Bismarck kifejezése –, mint látom, csakugyan *óriási* léptekkel halad az Ön hazájában. Olyan profitokról, amilyeneket az Önök hivatalos statisztikája mutat ki, angol, francia vagy német textilgyárakban manapság nem hallani. 10, 15, s legfeljebb 20 százalékos átlagprofitot, s a virágzás igen kivételes esztendeiben 25–30 százalékot itt *szépnek* tartanak. Ilyen profitrátákat csak a modern ipar gyermekkorában tudtak biztosítani maguknak a legújabb és legjobb gépekkel dolgozó vállalatok, amelyek jóval kevesebb munkával termelték áruikat, mint az akkoriban társadalmilag szükséges volt. Mostanában ilyen profitokat csak valamely új találmánnyal kapcsolatos szerencsés spekulatív vállalkozásokkal érnek el, azaz száz vállalkozás közül eggyel, a többi majdnem mindig kudarcot vall.

Az egyetlen ország, amelynek fontosabb iparágaiban manapság hasonló vagy ezt megközelítő profitok előfordulhatnak, az Amerikai Egyesült Államok. Ott a polgárháború után bevezetett védővámtarifa és most a MacKinley tarifa[330] hasonló eredményekhez vezetett, s a profitok óriásiak lehetnek és valóban óriásiak is. Az a tény, hogy ez a helyzet teljes mértékben a vámtörvényektől függ, amelyek máról holnapra megváltozhatnak, elegendő ahhoz, hogy megakadályozzon minden nagy (a befektetett hazai tőke mennyiségéhez képest nagy) *idegen* tőkebefektetést s ily módon kirekessze a konkurrenciának és a profitok csökkenésének fő forrását.

* – „milliomosok tenyésztése" – *Szerk.*

Az Ön leírása azokról a változásokról, amelyeket a modern iparnak ez a terjeszkedése okozott a néptömegek életében – *a termelők közvetlen fogyasztására* szolgáló háziipar pusztulásáról, és lassanként a felvásárló tőkés számlájára űzött háziiparnak a pusztulásáról is, élénken emlékeztet engem szerzőnknek a belső piac megteremtéséről szóló fejezetére[331], meg arra, ami Közép- és Nyugat-Európa legtöbb helyén 1820 és 1840 között történt. Ez a változás Önöknél persze bizonyos mértékig eltérő hatásokkal járt. A francia és a német paraszti tulajdonos drágán adja az életét, két vagy három nemzedéken át vergődik az uzsorások karmaiban, mielőtt végleg rászánja magát arra, hogy eladja a földjét és a házát; legalábbis azokon a vidékeken, ahová a modern ipar még nem hatolt be. Németországban a parasztságot a különböző háziipari munkák – pipafaragás, játékkészítés, kosárfonás stb. – tartják felszínen, ezeket pedig tőkések számlájára végzi; minthogy szabad idejének, amely kis földjének megművelése után még megmarad neki, semmi értéke nincs a paraszt számára, minden kopejkát, amelyet különmunkájáért kap, tiszta nyereségnek tekint. Ezzel magyarázhatók a végzetesen alacsony munkabérek és az efféle ipari termékek elképzelhetetlen olcsósága Németországban.

Önöknél előbb az община* ellenállását kell leküzdeni (bár úgy veszem észre, hogy ez az ellenállás a modern kapitalizmussal vívott állandó harcban szükségképpen jelentős mértékben gyengül), azután ott van még az a lehetőség, amelyet Ön május 1-i levelében ír le, hogy a nagybirtokosoktól földet béreljenek, – ez értéktöbbletet biztosít a földbirtokosoknak, de ugyanakkor módot ad a parasztnak, hogy továbbra is *mint paraszt* tengesse életét; és a kulákok is, amennyire meg tudom állapítani, általában szívesebben a karmaik között tartják a parasztot mint a *kizsákmányolás tárgyát*, mintsem hogy egyszer s mindenkorra elpusztítsák és földjét magukhoz kaparintsák. Ezért úgy tűnik nekem, hogy az orosz paraszt ott, ahol nincs rá szükség mint gyári vagy városi munkásra, szintén drágán fogja adni az életét és szívósan megverekszik a halállal, mielőtt elpusztul.

Azok az óriási profitok, amelyeket a fiatal orosz burzsoázia elért, s az, hogy ezek a profitok a jó terméstől (harvest) függnek, amint ezt Ön olyan helyesen kimutatta, sok mindent megmagyaráznak, ami egyébként homályban maradt volna. Így például hogyan érthettem volna meg a következő közleményt, amelyet ma reggel olvastam az egyik londoni lap odesszai tudósításában: az orosz kereskedelmi osztályokat szemlátomást hatalmába kerítette az az egy gondolat, hogy a háború az egyetlen hatásos gyógyszer az

* – obscsina[332] – *Szerk.*

egyre növekvő pangás és hitelvesztés ellen, amelytől most minden orosz ipar szenved – hogyan érthettem és magyarázhattam volna ezt, ha nem tudnám, hogy a vámtarifák létrehozta ipar teljesen a belső piactól és a földművelő körzetek terméseredményétől függ, mert ettől függ egyedüli vevőinek vásárlóereje! Ha pedig ez a piac elégtelennek bizonyul, mi sem természetesebb e naiv emberek szemében, mint hogy egy sikeres háborúval kiterjesszék.

Igen érdekesek az Ön megjegyzései arról a látszólagos ellentmondásról, hogy Önöknél a jó termés *nem* jelenti feltétlenül a gabonaárak csökkenését. Ha tanulmányozzuk a reális gazdasági viszonyokat a különböző országokban és a civilizáció különböző fokain, milyen nagyon tévesnek és hiányosnak tűnnek a XVIII. század racionalistáinak általánosításai – vegyük például a jó öreg Adam Smitht, aki az Edinburghben és Lothianben uralkodó viszonyokat tekintette a világegyetemre érvényes normális viszonyoknak! De Puskin már tudta ezt

... и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет,
Отец понять его не мог
И земли отдавал в залог*.

Készséges híve
P. W. Rosher[263]

Jövő hétfőn ismét nekifogok a III. kötetnek[111] és remélem, hogy megszakítás nélkül befejezem.

Ez a levél máig, október 31-ig húzódott, mert félbe kellett hagynom.

Eredeti nyelve: angol

* – ... ott nem kell ezüst, arany,
Hol a nyers termény elegendő,
Jó atyja, ezt nem értve át,
Elzálogolta birtokát[333] – *Szerk.*

88

Engels Paul Lafargue-hoz

Párizsba

London, [18]91 okt. 31.

Kedves Lafargue-om,

Louise és én szívélyesen gratulálunk Önnek a múlt vasárnapi* szavazási eredményhez. „Ez nagyszerű" és ez „a háború".[185] Igaz, hogy 4400-an tartózkodtak a szavazástól, és akadtak félrevezetett választók, de e tartózkodók közül több mint 3100-nak kellett volna egyesülnie az Ön vetélytársa mellett, hogy Depasse, Önt utolérve, beérjen (ó, ez a szójáték, ez úgy kerekedik, mint a hasmenés, reméljük, hogy vége kerekedik[334]!). És ilyet még nem látott a világ. Az Ön sikere mámorító. Nos, holnaphoz egy hétre iszunk a végleges sikerére – de azért holnap se feledkezünk meg Önről.

Látom az újságokból, amelyeket Laura és Ön elküldött nekem, hogy a kormánypárti és a radikáliskodó sajtó végre kénytelen foglalkozni az Ön megválasztásával. A „Temps"[335] ostobaságai csak használhatnak Önnek. Ha már megtört a jég, akkor mindaz, amit ezek az urak mondhatnak, Önnek fog kedvezni. Még a derék Pelletan a „Justice"-től is kénytelen volt Ön mellett nyilatkozni.

Ha Önt megválasztják, ez újabb zavart jelent majd a képviselőháznak: megszavazza-e vagy sem az Ön szabadlábra helyezését?

Ugyan miféle újabb szakadás készülődik a képviselőház radikálisainak[50] körében egyfelől Millerand, Hovelacque és Moreau, másfelől a clemencisták tömege között? Említette az előbbiekkel való egység lehetőségét[336]. De meddig haladnak együtt Önökkel? A képviselőház névleg „szocialista" radikálisai eddig, tudomásom szerint, csupán a proudhonizmus roncsai voltak, és mint ilyenek, kifejezett ellenzői a termelési eszközök társadalmasításának. És véleményem szerint lehetetlen lenne fúziót, *csoportot* alakítanunk olyanokkal, akik ezt nem ismerik el, legalábbis elvben. Máskülönben, azt hiszem, köthetnénk velük többé vagy kevésbé időleges szövetséget, de fúzió nélkül. Minthogy azonban nyilvánvalóan vannak újabb fejlemények, amelyekről

* Október 25. – *Szerk.*

nem tudok, várom információit, mielőtt kialakítanám a véleményemet. Hiszen valóban nagyszerű lenne, ha a képviselőház radikálisai kezdenének átjönni hozzánk – micsoda tünet!

Örülök, hogy Laura és Ön jónak időszerűnek tartják a cikkemet[297] – de mit szólnak majd Argyriades és Tsai az „Almanach"-tól? Mindig úgy találtam, nincs meg a tehetségem ahhoz, hogy megfeleljek ezen urak kívánságainak, akik mindenkinek a barátai, és hogy, amikor megírtam nekik a kért cikket, az mindig egészen más volt, mint amit ők óhajtottak. Benoît Malon úrnak és a párizsi szocializmus más korifeusainak ünnepélyes tákolmányai mellett ez szinte lehetetlen lesz. Előre megmondtam Laurának, hogy a helyzet olyan dolgok megírására kényszerít, amelyek sokaknak kellemetlenek, de hát ő akarta, én pedig engedelmeskedtem. Nagyon jól tudom, hogy a „Socialiste" nem feszélyezné magát, de az „Almanach" – az más. De hát valamilyen módon közzétesszük a dolgot, és valószínűleg nagy port ver majd fel.

Erfurtban minden rendben ment.[281] Az ellenzéki szamarak az egész párt képviselői előtt bebizonyították, hogy valóban szamarak, gyávák és egyáltalán nem érdemelnek rokonszenvet. Ezek vagy ostobák, vagy burkolt anarchisták, vagy pedig rendőrügynökök. Tegnap este gyűlések voltak Berlinben, amelyeken a küldötteknek meg kellett tartaniok beszámolójukat, ez valószínűleg megsemmisítette az ellenzéki urakat.[337] Másfelől Vollmar nemcsak Erfurtban volt kénytelen takarodót fújni, hanem – és még félreérthetetlenebbül – Münchenben, éppenséggel a választói előtt, akik elvetettek egy általa javasolt határozatot; ebbe bele akart venni olyan mondatokat, amelyek, az Erfurtban ellene hozott határozatok túlzott megsértése nélkül, a reakciós beszédeiben elfoglalt álláspontját képviselték; Vollmar kénytelen volt maga javasolni egy újabb határozatot: az erfurti határozatoknak való feltétel nélküli engedelmeskedést; ezt egyhangúlag elfogadták.[338] Úgy van ez, ahogyan Bebel írja nekem, aki kilép a pártból, vagy akinek a párt kiteszi a szűrét, az politikailag halott,[339] és ezt jól tudta Vollmar úr és nagyon is óvakodott az olyan cselekedettől, amely ilyen helyzetbe hozta volna. De ez mit sem változtat azon, hogy ő a legveszélyesebb intrikus pártunkban.

Egyszóval Németországban haladnak a dolgok, és nemsokára Önöknél is ugyanúgy lesz, talán elkerüljük a háborút, s minthogy mi lassúak és módszeresek vagyunk, ez esélyt adna a franciáknak arra, hogy újból megelőzzenek bennünket egy nagy ugrással. A „fin de siècle"* jónak ígérkezik; árnyékba boríthatná 1793-at.

* – „századvég" – *Szerk.*

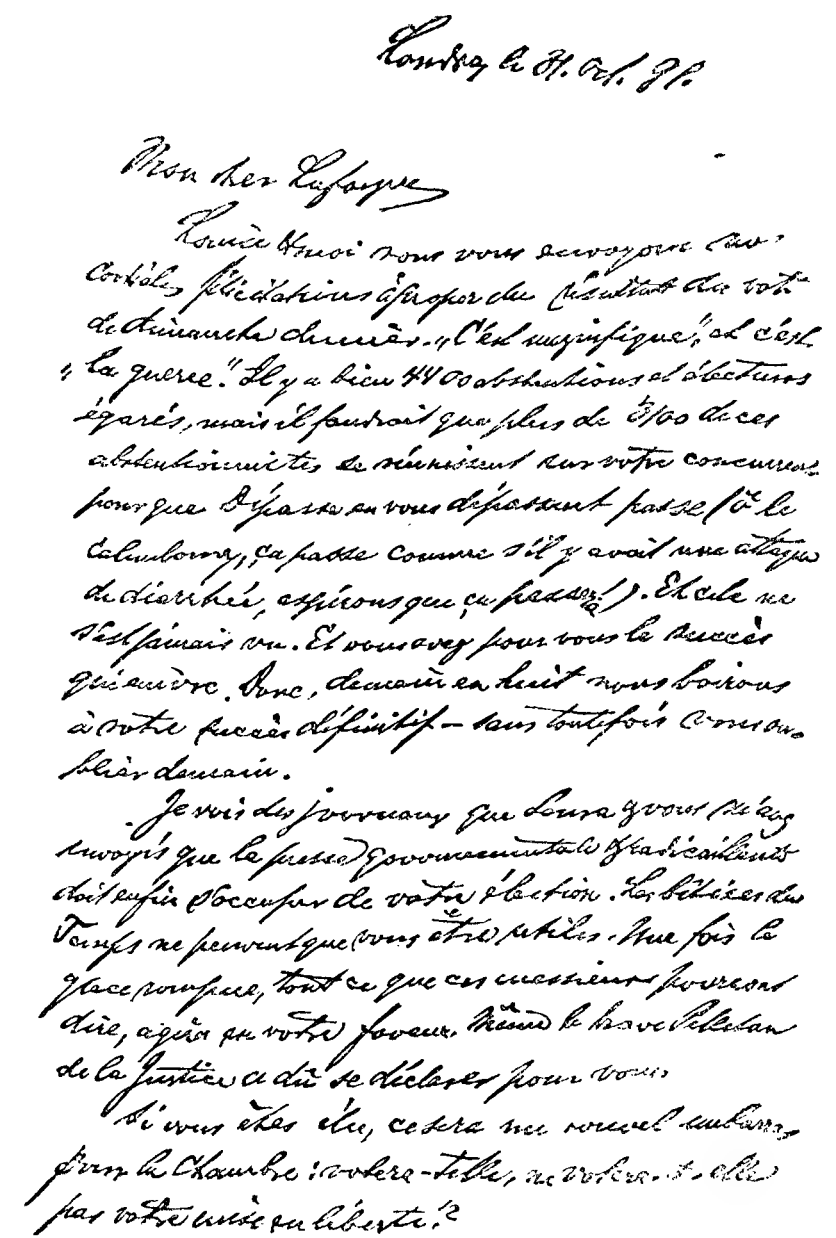

Engels Paul Lafargue-hoz írt 1891 október 31-i levelének első oldala

Hogy milyen ostobák az Önök burzsoái és az oroszok! Egy háborúban Anglia – a maga flottájával és a tenger fölötti uralmával – a mérleg nyelve, azért is taszítják ezek az urak a németek karjába azzal, hogy Egyiptom miatt felingerlik!

Üdvözlet Laurának – a bécsi nők lapja[293] még nem jelent meg – feltehetően pénz hiányában.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

89

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

London, [18]91 nov. 1.

Kedves Schmidt,

Mindenekelőtt gratulálok eljegyzéséhez és remélhetőleg mielőbbi házasságkötéséhez. Tudassa velem, hogy mikor lesz a döntő nap, hadd ihassunk az Ön és ifjú menyasszonya egészségére, ezt ma délben egyelőre egy pohár portói borral vezetjük be.

A Guttentaggal való megállapodáshoz is gratulálok Önnek, ez a munka megéri a fáradságot, de időt kell rá fordítania.[340] Jövő héten nekilátok a III. kötetnek[111] (ez is oka annak, hogy ilyen gyorsan válaszolok Önnek, előtte minden levelezést el kell intéznem) és nem is szándékozom abbahagyni, amíg egészen el nem végeztem. Úgyhogy ezt a szükségszerű befejezést is beleszámíthatja még.

Hegel nélkül természetesen nem lehet boldogulni, ahhoz pedig, hogy őt megemésszе az ember, szintén időre van szükség. A kis Logika az „Enzyklopädie"-ben – egész jó kezdet. De a „Művek"-ben megjelent kiadást, VI. kötet, használja, ne a Rosenkranz-féle különkiadást (1845), mert az előbbiben sokkal több magyarázó kiegészítés van az előadásokból, bár az a szamár Henning sokszor maga sem érti őket.

A bevezetés 26. és következő paragrafusaiban megtalálja először is Leibniz Wolf-féle feldolgozásának bírálatát (a *történelmi* értelemben vett metafizika), aztán az angol–francia empirizmus bírálatát a 37. és következő paragrafusokban, aztán Kantét a 40. és az azt követő paragrafusokban, végül a Jacobi-féle miszticizmus bírálatát a 61. paragrafusban. – Az első részben („Lét") ne időzzön sokáig a „Lét"-nél és „Semmi"-nél; az utolsó paragrafusok, a „Minőség", majd a „Mennyiség" és a „Mérték" sokkal szebbek, a legfontosabb rész azonban a „Lényeg tana": az elvont ellentéteknek tarthatatlanságukban való feloldódása, amikor is, ha az ember az ellentétnek csak az egyik oldalát akarja megragadni, az észrevétlenül a másikká változik át stb. Amellett mindig megvilágíthatja magának a dolgot konkrét példákon. Pl. az azonosság és különbség elválaszthatatlanságára Önnek mint

vőlegénynek csattanós példa áll rendelkezésére önmagában és menyasszonyában. Egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy a nemi szerelem a különbségben levő azonosság, vagy pedig az azonosságban levő különbség felett érzett öröm-e. Vegye el a különbséget (itt a nemi különbséget) vagy az azonosságot (mindkettőjük ember-voltát), és mi marad? Emlékszem rá, hogy kezdetben mennyit kínlódtam éppen az azonosság és különbség ezen elválaszthatatlansága miatt, bár egy lépést sem tehetünk anélkül, hogy bele ne botlanánk.

Semmi esetre sem szabad azonban Hegelt úgy olvasnia, ahogy Barth úr olvasta, nevezetesen azért, hogy felfedezze a mellébeszéléseket és az olcsó fogásokat, amelyek Hegel számára a konstruálás eszközéül szolgáltak. Ez pusztán iskolás fiúknak való munka. Sokkal fontosabb, hogy a helytelen formában és a mesterkélt összefüggésben megtalálja a helyeset és zseniálisat. Így az egyik kategóriából vagy ellentétből a következőre való átmenetek csaknem mindig önkényesek – néha egy tréfa segítségével történik, mint amikor a pozitív és a negatív a 120. paragrafusban „tönkremegy" [zugrunde gehn), hogy Hegel eljusson az „alap" [Grund] kategóriájához[341]. Ezeken sokat töprengeni időpazarlás volna.

Mivel Hegelnél minden kategória egy-egy lépcsőfokot jelent a filozófia történetében (Hegel legtöbbször meg is jelöli e fokokat), helyesen teszi, ha egybeveti a filozófiatörténeti előadásokkal – a legzseniálisabb művek egyikével. Üdülésképpen az „Esztétiká"-t ajánlhatom Önnek. Ha ebbe egy kissé beledolgozta magát, bámulni fog.

Hegelnél a dialektika fonák volta azon alapszik, hogy a „gondolat önkifejlésének" kell lennie, és ezért a tények dialektikája szerinte csak annak visszfénye, holott hát a fejünkbeli dialektika csupán visszatükröződése a természeti és emberi-történelmi világban végbemenő és dialektikus formákat követő tényleges fejlődésnek.

Hasonlítsa csak össze az áru tőkévé fejlődését Marxnál a létnek lényeggé fejlődésével Hegelnél, és egész jó párhuzamot kap: Marxnál – konkrét kifejtés, ahogyan az a tényekből adódik, Hegelnél – elvont konstrukció, amelyben a legzseniálisabb gondolatok és helyenként igen fontos átcsapások, mint például a minőségé mennyiségbe és viszont, az egyik fogalomnak a másikból való látszólagos önkifejlésévé dolgoztatnak fel, amelyből akár egy tucat másikat is lehetett volna fabrikálni.

A nemes Wolf elküldte nekem különlenyomatban a művét[279]. Noha egy névtelen „tisztelőm" azt kérdi tőlem*, hogy „felpofozom-e" a fickót, még nem néztem bele a dologba. Az ilyen professzor, az mindig ráér.

---

* *V. ö. 152. old. – Szerk.*

A pártkongresszus[281] nagyon jól zajlott le. Egyáltalán nem ártott, hogy olyan hosszasan foglalkoztak az „ellenzékkel", lehet, hogy a filiszterek mulattak rajta, de magában a pártban bizonyosan igen jó hatást keltett.

A brüsszeli kongresszus után Bebel és Adler néhány napot itt töltöttek, nagyon vidáman voltunk.[259] Bernstein igen jó bevezetése Lassalle-hoz megjelenik angolul.[322]

Nos, remélem, hogy jó sok hallgatója és hallgatónője van az első kollégiumán.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

Kautskyné szintén szívből gratulál Önnek és menyasszonyának.

90

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 nov. 9.

Kedves Laurám,

Victoire*! Igaz ugyan, hogy egyik legeldugottabb sarkában, a hasábok feltöltésére szolgáló kis hírek között, de mégis *tájékoztatott* bennünket a „Daily News", hogy Paul körülbelül 1400 szavazattal legyőzte Depasse-t[313] (aki most jól tenné, ha nevében, annyi szójáték forrásában az *a* betűt *i*-re cserélné fel[342]). Szóval nem tévesztette el a hatását az a két pohárköszöntő, amelyeket tegnap portói és vörös borral mondtunk. Ezt hát megnyertük. És magánál a győzelemnél szinte többet ér az a mód, ahogyan kivívtuk, s amely egy közönséges pótválasztást beláthatatlan következményekkel járó nagy politikai akcióvá változtat. Paul bízvást fogadhatna, hogy barátja, Constans mint a szocializmus akaratlan előmozdítója nem marad el a roi de Prusse** mögött. De igazi hasonlóság Constans és Bismarck között áll fenn, ahogyan Bismarck és Louis Bonaparte között is fennállt – mindegyikükben megvan az a rövidlátó okosság és Dummschlauheit***, amely az átlagos kereskedőre és spekulánsra jellemző: el akar érni egy bizonyos célt, de minthogy rosszul számítja ki az okokat és az okozatokat, éppen az ellenkezőjét éri el.

Annyi bizonyos, hogy Constans butasága nemcsak Paul megválasztását eredményezte, amely hallatlan *lendületet* ad a szocializmusnak Franciaországszerte, hanem meglazítja a kormányt támogató koalíciót is, amelyet a boulangizmus ellen hoztak létre a rue Cadet-ban[154]. Nem hiszem, hogy a *clemencista* radikálisok[50] nyomban tömegesen elpártolnak a kormánytól, ahhoz túl szorosan fogják őket. De a régi biztonságérzetnek vége a *Roche*-vita[343] óta. És néhányan, a következetesebb elemek, mint például Millerand, nemigen maradhatnak meg a kormányszövetségben. Ebből, meg a kormányon

* – Győzelem – *Szerk.*

** – a porosz király (II. Vilmos) – *Szerk.*

*** – buta (korlátolt) ravaszság, huncutság – *Szerk.*

belüli személyes ambíciókból és intrikákból futja egy változás előidézésére, és minden változás lazítja a köteléket a cár és a francia soviniszták között, tehát kedvez a békének. Mellesleg, micsoda iróniája a történelemnek, hogy az orosz kormány, miután milliókat költött Boulanger-ra, most újabb milliókat kénytelen költeni éppen azokra, akik megdöntötték Boulanger-t!

Kellemesen izgalmas időszak volt, és nagy hálával tartozom neked, amiért lehetővé tetted, hogy minden fordulatát nyomon követhessem a párizsi sajtóban. Micsoda siralmas, tehetetlen politikai szamár lett ebből a Ranc-ból. Il doit être en train de s'enrichir, celui-là*!

Küldtem Paulnak közvetlenül néhány humoros gratuláló sort, úgyhogy a börtönigazgató úrnak módjában lesz gondosan átolvasni.[59] Ha elkobozná a levelet, küldök neked másolatot. De remélem és bízom benne, hogy M. le *député*** iránt nagyobb respektust fognak tanúsítani.

Szeretném tudni, hogy mit fog most tenni Constans és a képviselőház. Ha megpróbálják a Ste-Pélagie-ban tartani Pault, megjárják.

Azt hiszem, Crawford mama nem jár messze az igazságtól azzal a megállapításával, hogy a jelenlegi kormány ereje abban áll, hogy létrehozta a francia–orosz *egyetértés* külső jeleit, és hogy a radikálisok ezért félnek a feloszlatástól.[344] De ha – ami valószínű – *belső* viták felbomlasztják a kormányt, s ezt egy olyasféle kétes győzelem is elősegíti, mint amilyet szombaton egy hete*** aratott, akkor minden megváltozik. Először is, az oroszokkal való egyetértés igen ködössé válik, mihelyt újból megnyilvánul a kormányok ingatagsága, másodszor pedig, ha a kabinet szétszakad, mindegyik töredék igényt fog tartani ezen egyetértés megteremtésének érdemére. És harmadszor, az ilyen szakadás után senki se mondhatja meg, milyenre sikerül az újjászervezés, vagy hogy mennyire bizonyul tartósnak.

Az utóbbi időben megint gyakrabban belenéztem Clemenceau *„Justice"-ébe* és felötlött bennem, hogy a Boulanger elleni szövetség azon az elképzelésen alapulhatott, hogy csakis egy módon lehet kifogni a szelet minden mostani és jövőbeni Boulanger vitorlájából, mégpedig: mindenáron megegyezni Oroszországgal és *aztán siettetni a guerre de revanche-ot*°. Ez az egyedüli következtetés, amelyet a „Justice" hangneméből levonhatok: soyons plus patriotes que Boulanger°°! És nem kétséges, hogy ez a terv valamennyiüknek megfelelne: leszámolni Németországgal, visszaadni

* – A fickó nyilván (a legjobb) úton van, hogy meggazdagodjék – *Szerk.*

** – a *képviselő* úr – *Szerk.*

*** Október 31. – *Szerk.*

° – *revánsháborút* – *Szerk.*

°° – legyünk nagyobb hazafiak, mint Boulanger – *Szerk.*

Franciaországnak főhatalmi helyzetét (amelynek látszatát Oroszország *talán* engedélyezné, ha Franciaország neki tartaná fenn az igazi hatalmat), és azután, de nem előbb, rendezni a republikánusok sorain belüli pártviszályokat. Ha nem így állnak a dolgok, akkor nem értem a radikálisoknak sem a szavait, sem a tetteit. Lehet, hogy bolondok, de minden bolondságnak vannak határai, legalábbis a tébolydán kívül.

Louise akar írni néhány sort, így hát befejezem.

Szeretettel hű barátod
F. E.

[*Louise Kautsky utóirata*]

Kedves Laurám,

Nagyon büszke vagyok, hogy az M. P. betűkre[299] adott megfejtésem végül helyesnek bizonyult, holott előtte Önnek volt igaza és igaza is lesz mindaddig, amíg a dolgok így maradnak. A hír, hogy megválasztották M. P.-t (ahogyan Ön értelmezi), a „Meggyilkoltak egy jómódú özvegyet" című hír alatt állt; a Generális fedezte fel, minthogy én nem tudtam, hogy egy szocialista megválasztása rangsorban az után következik, ami egy burzsoára hatást gyakorolhat...*

Eredeti nyelve: angol

* *Az utóirat vége elveszett. – Szerk.*

91

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]91 nov. 9.

Kedves August,

Köszönet az október 29-i levélért, meg a sok küldeményért, és az október 30-i levelezőlapért.

Lafargue tehát győzött.[313] Ez igazi esemény, először is a közvetlen hatás miatt, amelyet Franciaországra gyakorol és amely igen nagy lesz, másodszor azért, mert itt igazán együtt haladt *valamennyi* szocialista frakció, a posszibilisták is, habár olykor fanyalogva, és harmadszor azért, mert Constans úr Bismarckhoz méltó buta ravaszságával és brutalitásával képes volt egy egyszerű pótválasztást a kormányt megrendítő nagy politikai akcióvá[345] tenni.

A kormánynak két fő támaszpontja volt: 1. a Boulanger – a közös veszély – fölötti győzelem, 2. kifelé az Oroszországgal való meghitt viszony demonstratív fitogtatása. Ehhez 3. Franciaország frissen helyreállított katonai hatalmának a – legalábbis a csőcselék szemében – sikerült fitogtatása a szeptemberi nagy hadgyakorlatokon. E három pont révén a kormány arra kényszerítette a szélsőbaloldalt, hogy őt támogassa: valamennyi „republikánus" többséget alkotott valamennyi monarchista, boulangista, és többé vagy kevésbé a szocialisták ellen is. Mármost Constans, ellentétben az 1869-es gyakorlattal, nem helyezi szabadlábra Lafargue-ot, hogy jelöltségét képviselhesse. Ebbe nem egyezhettek bele a radikálisok. Ezért volt okt. 31-én Roche interpellációja alkalmával a nagy vita és a kormány számára pirruszi győzelem – 240 szavazat a kormányra, 160 ellene, de – 170 *monarchista tartózkodott* a szavazástól.[343] Tehát valójában 90 szavazatos többség a kormány ellen. Vagyis a radikálisok leszakadása a kabinet bukásával egyenlő, mihelyt a monarchisták akarják és együtt szavaznak a radikálisokkal. A szavazás után a radikálisok körében persze ugyanakkora volt a rémület, mint a kormány körében, különösen, minthogy ez feloszlatással fenyegetőzött és értésére adta a radikálisoknak, majd meglátják, hogy a választók sokkal inkább kormánypártiak, mint a mostani kamara, ami nagyon valószínű. Elég az hozzá, Constans magatartása megmutatta az „egy-

séges republikánus" tömegnek, hogy miután eltűnt az őket egyesítő egyik ellenfél, felmerülnek olyan belső kérdések, amelyek reménytelenül szétválasztják őket; a repedés megvan, nem ragasztható össze, most pedig, hogy Constans továbbra is fogva tartja Lafargue-ot a Ste-Pélagie-ban s ezzel lábbal tipor mindenfajta republikánus illemet, egyre szebb lesz a dolog. Nem mintha azt várnám, hogy a kormány olyan hamar megbukik a radikálisok leszakadása következtében, ellenkezőleg, emezek az önkéntelenül kivívott győzelmeik után több ízben fognak még megalázkodni és bocsánatot kérni; viszont magában a kormányban nyílt háború folyik egyfelől Freycinet és Ribot, másfelől Constans és Rouvier között, és egy megismételt kétes votum válságig viheti ezt a háborút, szakadást idézhet elő, ezzel a miniszterek cseréjét, a kormányok újbóli ingatagságát, azaz az oroszok udvarlásának lanyhulását, mert a cárnak *szilárd* kormányra van szüksége Franciaországban; és végül – új választásokat, megváltozott körülmények között és megváltozott eredményekkel.

Miközben Liebknecht a „Vorwärts"-ben dicshimnuszokat zeng arról, hogy Franciaországban nem létezik sovinizmus, engem a párizsi sajtó, amelyet a választás idején pontosan követhettem, és különösen Clemenceau „Justice"-e, amelyet, úgy hiszem, Liebknecht is naponta olvas, meggyőzött arról, hogy a „republikánusok" (opportunisták, radikálisok, posszibilisták) paktumának Boulanger ellen a következő volt a titkos alapja: hogy a kormány letromfolja Boulanger-t patriotizmus dolgában, létrehozza az orosz szövetséget, a hadsereget a világ előtt ütőképesnek mutassa be, csörtesse a kardját és ha ez revánsháborút idéz elő, azt frissen és vidáman folytassa[346] – azaz a lehető legnyíltabban törekedjék a revánsháborúra, minden francia burzsoá szíve vágyára. Ahogyan az 1849-es és az 1871-es köztársaság volt az a forma, amely a monarchistákat a legkönnyebben egyesítette, úgy a revánsháború az a pont, ahol *minden* republikánus, azaz minden *polgári* republikánus – hiszen a munkások csak szavazóbarmoknak számítanak – a legbiztosabban egy kalap alá hozható; csakugyan ez az egyetlen pont, amely a köztársaság kivívása és konszolidálása után erre képes. A revánsvolt a boulangista siker titka – hirdessük hát meg mi a revánsot! Elzász-Lotaringia visszaszerzését! Ha összehasonlítod a Boulanger előtti és a Boulanger alatti korszak „Justice"-ét a mostanival, bajosan juthatsz más következtetésre. De ez ellentmond Liebknecht elvének. Nem *szabad*, hogy Franciaországban erős soviniszta áramlat létezzék, ez ellentmond az örök elveknek, tehát letagadják. Ha az események tovább haladnak, akkor ez a „Vorwärts"-politika sokba kerülhet nektek, és megbosszulja magát, hogy külpolitikai dirigensetek színvak. Nem tudom, hogy Hirsch most hogyan

vélekedik erről a kérdésről, korábban Franciaországgal kapcsolatban is különös nézetei voltak olykor, de alighanem szót lehet majd érteni vele.

Nov. 10. Lafargue tehát szabad. Az ülésszak idejére – de még Meyer Opper von Blowitz is kételkedik abban, hogy vissza kellene mennie Pélagie-ba, ha az ülésszak bezárul. Ez újabb vereség volt Constans-nak. Ő és az opportunistái eleinte szerették volna Lafargue-ot a börtönben tartani – de az a bizonyosság, hogy akkor radikálisok és monarchisták, többséget alkotva a kormánnyal *szemben*, kiszabadítanák, arra kényszerítette az urakat, hogy alább adják. A szélsőbaloldal tehát két ízben volt kénytelen elkülönülni a kormánytól. – Egyébként az egész francia kamarai politika teljességgel érthetetlen mindenkinek, aki nem tartja folyton szem előtt, hogy a kormány és az opportunisták szemérmetlen módon a személyes meggazdagodásukra aknázzák ki az uralmukat, és hogy ebben a radikálisok zöme is kompromittálva és *érdekelve* van – s csak azt az időt várják, amikor *ők* elég erősek lesznek ahhoz, hogy maguk ragadják meg a kormányt és lefölözzék azt, amit most az opportunisták kaparintanak meg.

Mennyire ostobán dühöng a francia kormány: néhány nappal a lille-i pótválasztás előtt zajlott le Fourmies-ban az újoncozás, és harminc fiatalembert bedugtak a 145. ezred Maubeuge-ben állomásozó zászlóaljába, *amely május 1-én Fourmies-ban* ugyanezekre az emberekre lőtt[188] – és a harminc ember között volt a május 1-én ugyanezen zászlóalj által agyonlőtt *Marie Blondeau fivére* is! Az ember azt hinné, hogy Poroszországban van. A „Vorwärts" minderről mit sem tud!

Nagyon örültünk berlini győzelmeiteknek[347] és Vollmar igen csattanós és rá nézve kínos müncheni vereségének[338]. Azt hiszem, egy időre nem fenyegetik a nyugalmatokat újabb szecessziók, ill. kidobások, közben pedig a párt annyira megnő, hogy az ellenzékieskedésnek *ez* a módszere alkalmasint egyáltalában megszűnik. Hogy kellemesebb lesz-e nektek, ha ez a klikkező banda a törvényes kereteken belül marad, az persze kérdéses.

A zürichi história ismét bizonyítja, hogy milyen terhet jelentenek számotokra a külföldi egyletek; nem használhatnátok fel az alkalmat arra, hogy egyszer s mindenkorra rendezzétek dolgaitokat ezzel a bandával? A „Vorwärts" kitűnően elintézte Hans Müllert, de ezzel még nem szabadultatok meg a külföldi bolondoknak attól az igényétől, hogy megrovásban részesítsenek benneteket.[348] Ugyanez áll az itteni Egyletre[274] és Gillesre*. Ha ti, a Gilles-féle nyilatkozattal szemben, nem jelentitek ki *nyilvánosan*, hogy milyen a viszony az itteni Egylet és a párt között, akkor mit sem használ a

* *V. ö. 181–182. old. – Szerk.*

magánlevelekben való tiltakozás. *Itt* mindenki egyenesen benneteket tesz felelőssé ennek a bandának a hülyeségéért – az Egylet történelmi múltja is indokolja ezt – mindaddig, amíg ti hallgattok.

Stolp-Lauenburg és a te erről szóló cikked a „Vorwärts"-ben, amely egészen az én nézetemet fejezi ki, nagy örömet szerzett nekünk.[349] A keleti elbai mezőgazdasági napszámosok tömege csakugyan még mindig túlságosan tényleges jobbágy (akárcsak az angolok is), semhogy a mi közvetlen propagandánk különösebb hatást gyakorolhatna ott, mielőtt végigjárták volna a haladók előiskoláját. Itt a haladásnak az a hivatása, hogy előkészítse számunkra a talajt, és ezt sikeresen meg is teszi majd. Míg tehát Berlinben, hozzánk képest és lagymatagságát tekintve, a reakciós tömeghez lehetne számítani, vidéken egyelőre még határozottan kiemelkedik ebből a helyzetből. De ez persze nem tart majd sokáig.

A Reichstag 5 évre való meghosszabbítása[350] valószínűleg mégiscsak félbeszakad majd. Ha a nyomás tovább tart, a többség széthullik, és a kormány *kénytelen* lesz elrendelni a feloszlatást, mert másképp nem tud segíteni magán. Ha háború lesz, akkor annál inkább. Már ezen a télen is mulatságos dolgokat élhettek meg.

Örömmel hallom, hogy technikailag képzett körökben már most olyan sokan rokonszenveznek velünk. Ámde a francia republikánusoknál, akik maguk is burzsoák voltak, 1848-ban és 1870–71-ben túlságosan is tapasztaltam, hogy veszély idején mennyire juthatunk az ilyen titkos hívekkel és szimpatizánsokkal és hogy milyen szörnyen megjárhatjuk velük, semhogy egy olyan fontos ügyben, mint a nagyipar és a nagybani mezőgazdaság társadalmasítása, ne kívánnék magunknak néhány évnyi időt, hogy ezeket az urakat képesség és jellem szempontjából előzőleg jobban megnézzük magunknak. Ez nemcsak súrlódásokat takarít meg, hanem a kritikus pillanatban egy máskülönben elkerülhetetlen döntő vereséget is elháríthat. Amúgy is tömegével lesznek majd óriási baklövések, hiszen ez elkerülhetetlen. Magad is mondod, hogy az ajánlkozók között éppen elegen vannak, akiknek több az igényük, mint a tehetségük és a tudásuk, és nem felejtem el, amit Singer mondott nekem Nonne kapcsán a diákokról, akiket a vizsgától való félelem hajt a szociáldemokráciához. Mindamellett az a tény, *hogy jönnek*, jele annak, ami közeledik.

Az oroszországi éhínség borzalmassá fajul. Szimbirszkben a fellázadt éhezőket 500 csapással halálra korbácsolják. Délen az őszi gabonát vagy nem tudták elvetni a szárazság miatt, vagy pedig elpusztult a korai fagytól. Tehát a jövő év is ínséges lesz. Úgy látom, hogy az oroszok nagyon igyekeznek csillapítani (Giers utazása Milánóba) és a túlságosan előresiető franciá-

kat is kissé megzabolázták, s hogy a cár *éppen ezért* azt hitte, megengedheti magának, hogy az ifjú Vilmos meglátogatása nélkül átutazzék az országon, ami pedig őfelsége durva megsértése.[351] Ha pedig a francia kormány most meginog, majd meglátod, milyen békeszerető lesz a cár – anélkül persze, hogy gátat vetne a túlkapásoknak keleten és Közép-Ázsiában.

Salisbury tegnap este kijelentette a citybeli szamaraknak és szédelgőknek, hogy a béke horizontját egyetlen felhőcske sem homályosítja el. Ez rossz előjel lehet, 1870-ben Granville külügyminiszter ugyanezt mondta két héttel a háború előtt.

A négy hadtesttel lebonyolított szeptemberi francia hadgyakorlat rút szédelgés volt. Sir Ch. Dilke, Parnell kollégája a házasságtörésben – habár eltérő alapon – a franciákért lelkesedő hangon írta le e manővereket, de cikke bizonyítja, hogy sok minden nagyon ócska volt, és egy s más még úgy maradt, mint anno 70. Kiváltképp a tisztek rátermettségének hiánya. Ha ezek majd nagy arányban mozgósítanak, akkor még sokkal több baj lesz.

Üdvözlet Louisétól.

Barátod

F. Engels

Az orosz kölcsön[283] súlyosan megfekszi a párizsi bankárok gyomrát. Négy százalékkal esett a kibocsátási ár alá, és ezek az emberek *itt* tömegével dobatnak piacra más kötvényeket és részvényeket, hogy Párizsban f. hó 20-án újból fizethessenek az oroszoknak.

92

Engels Oscar Heidfeldhez

Liverpoolba[352]

(Másolat)

[London, 18]91 nov. 12.

Tisztelt Uram,

... A levelében[353] említett iratok még a birtokomban vannak, de ma már teljesen értéktelenek, a biztosítási kötvény ugyanis régen elévült, minthogy Dronke úr elmulasztotta befizetni a biztosítási díjrészleteket, amit meg kellett volna tennie. A legelső, 1877 novemberében esedékes részletet én fizettem be, mert feltételeztem, hogy visszafizeti nekem, de amikor a pénz miatt hozzá fordultam, egyáltalán nem is válaszolt, és azóta nem is sikerült megtudnom a címét, jóllehet manchesteri ügyvédeim mindent megtettek, hogy felkutassák. Ilyen körülmények között és tekintettel arra, hogy a törlesztés ennek és az eredeti kölcsönnek a kamataival csaknem bizonyosan többet emésztene fel, mint amennyit a kötvényért valaha el lehetne érni, nem tehettem egyebet, mint hogy veszni hagytam a kötvényt.

Közléséből kénytelen vagyok arra következtetni, hogy ugyanez lett volna az eredmény akkor is, ha ő nem zálogosítja el a kötvényt.

Eredeti nyelve: angol

93

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 nov. 14.

Kedves Sorge,

Sebtében néhány sort postazárás előtt. Lafargue győzelméről[313] bizonyára értesültél a távirati jelentésekből. Ezt Constans úr vitte véghez, aki éppolyan bután ravasz és otromba, mint Bismarck, vagy még inkább. Először egy botrányos tendenciózus perben Lafargue-ra háríttatja a felelősséget a kormány fourmies-i lövöldözéséért[188] és egy évet sózat rá; másodszor, amikor ezzel a Département du Nord-ban hallatlanul népszerűvé tette Lafargue-ot, akit Lille-ben az első megüresedéskor jelölnek, akkor – szemben a 22 éves, *maga a császárság által bevezetett szokással*, visszatartja a börtönben ahelyett, hogy a választási időszakra szabadlábra helyezné; harmadszor, amikor Lafargue a választás első menetében 5005 szavazatot kap – csak 780-nal kevesebbet az abszolút többségnél –, Constans még mindig nem engedi szabadon, jóllehet a képviselőház durván pofon legyinti. S minthogy még Roche is visszalépett Lafargue javára – a radikális jelölt, aki 2274 szavazatot kapott –, Lafargue győzelme biztos volt.

De a legszebb az, hogy az ostoba Constans ezenkívül még arra is képes volt, hogy Lafargue megválasztását événement-ná* tegye s közben saját magát igen ingatag helyzetbe hozza. Amikor ugyanis okt. 31-én a képviselőházban Millerand követelte Lafargue szabadon bocsátását, 240 szavazattal 160 radikális szavazat ellenében elfogadták azt a határozatot, hogy térjenek efölött napirendre. *De csak azért, mert 170 monarchista nem szavazott.* Ekkor történt *első ízben a boulangiáda óta, hogy a radikálisok a kormány ellen szavaztak* és ezzel bizonyságot szolgáltattak arról, hogy a kormányt bármely pillanatban megdöntheti a radikálisok és a monarchisták közös szavazata. És amikor nov. 9-én, *Lafargue megválasztása után*, ismét indítványozták a szabadon bocsátását, a kormányt csakis az ilyen egyesült szavazásnak le-

* – eseménnyé – *Szerk.*

hetősége kényszerítette arra, hogy lemondjon szándékáról és ne helyezkedjék szembe a szabadon bocsátással.

Minthogy azonban a kabinetben óriási veszekedések vannak, s Freycinet szívesebben alakítaná ki a többségét a radikálisok *révén*, Constans viszont a monarchisták révén a *radikálisok ellen*, minthogy Constans-t május 1. óta gyűlölik a munkások az eljárása miatt, barátja, Rouvier pedig a leghírhedtebb és legkorruptabb fickó a kormányban és Carnot sem állhatja Constans-t, mert ez azzal próbálkozik, hogy az utódja legyen a köztársasági elnöki székben, mindezek a parlamentáris ingadozások fontosak: mert az, hogy Franciaországnak megint bizonytalan kormányai lesznek, a béke újabb biztosítéka, hiszen a cár óvakodni fog attól, hogy háborút kezdjen kéz a kézben egy mindennap ingadozó párizsi kormánnyal.

Másrészt fontosak ezek a tünetek Franciaország belső helyzete miatt. A radikálisok nagy része – Millerand, Hovelacque, Moreau stb. – belátja, hogy a munkások nélkül egyszerűen nem megy a dolog, és hogy a kormány szemfényvesztő játéka: látszólag munkásbarát törvényjavaslatokat benyújtani a képviselőházban, de gondoskodni arról, hogy a szenátusban megbukjanak, – hogy ez tovább nem tartható. Mármost ha Lafargue ide bekerül, és ezzel a hét-nyolc főnyi kis szocialista csoport – csupa kisszerű és kezdeményezésre képtelen ember – vezetőt kap, akkor hamarosan történhet valami. Persze csakis azzal a feltétellel, hogy Paul barátunk maga is nem hagyja, hogy felülkerekedjék az az $^1/_8$ vagy $^1/_{12}$ négervére.

Németországban nagyon jól mennek a dolgok. Vollmar Münchenben még döntőbb vereséget szenvedett, mint Erfurtban.[338] Az ellenzék gyakorlatilag nulla, és hamarosan egészen a rendőrség vizein evez majd.[354] Minden ellenkező értelmű újsághír hazugság, különösen amit megtáviratoznak nektek –, ennek aztán remek példáit láttam.

Hogy a „*Vorwärts*"-*szel* mi lesz, nem tudom. Jobb lett, de Hirsch nem kerül oda. Ezt nemigen tartom szerencsétlenségnek.

Üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

94

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]91 nov. 21.

Kedves Sorge,

A nov. 6-i levelet és a 8-i levelezőlapot megkaptam.

Adler, amikor Bebellel Brüsszel után itt volt,[259] megígérte, hogy rendszeresen küldik majd neked a bécsi „Arbeiterzeitung"-ot, és a bécsiek állják a szavukat. Nekem most, hogy az osztrák mozgalom fontosabbá válik, magamnak kell megőriznem a lapot.

Az „Armer Teufel"[355] nagy derültséget keltett itt. Az első adolfinádát Adler vitte magával, a másodikat elküldtem Bebelnek.

Magától értetődik, hogy Marx neked írt leveleit, ha akarod, közzéteszed anélkül, hogy engem, vagy bárki mást megkérdeznél. Cikkeidet az amerikai munkásmozgalomról, mihelyt befejezted őket, ki kellene adnod egy kis kötetbe gyűjtve – esetleg Dietz Internationale Bibliothekjában –, hogy tartósan együtt maradjanak.[356] Ha akarod, megbeszélhetem Dietzcel, amit kell. Természetesen megint fizetnie kell érte.

A Bakunyin-életrajzot[310] köszönettel megkaptam – még nem néztem bele.

Egyik levelemben arra kértelek*, hogy *ne* küldj nekem semmiféle amerikai burzsoá folyóiratot – a *jókat* itt mind megkaphatom (Mudie-nál), ha van bennük valami –, és Tussy figyelemmel kíséri. Ezzel szemben hozzá akartam fűzni egy kérést, de félbeszakítottak és a levelet így zártam le: tudniillik, hogy időről időre küldd el nekem valamilyen – tetszőleges – feminista lap egy-egy számát; Louise néha megnézi ezt a vacakot, hogy ő maga – és ezáltal én is – többé-kevésbé folyamatosan tájékozva legyünk erről a szédelgésről.

Berlinben és más városokban újabb győzelmek a városi képviselő-testületi választásokon – Berlinben a szavazatok száma *megháromszorozódott*.[357]

Az *Ifjak* csoporttá szerveződtek[354] és kiadnak egy lapocskát – „Der

* *V. ö. 177. old. – Szerk.*

Sozialist"[358] –, amely pökhendi és ostoba. Nincs benne egyéb, mint pletyka meg hazugságok. Persze könnyebb lenne ellenük harcolni, ha Liebknecht nem követne el annyi baklövést és a „Vorwärts"-et nem szerkesztené olyan nyomorultul.

Schlüterné tehát mégiscsak visszatér! Éppen ahogy mi itt gondoltuk.*

A községtanácsi választásokon itt is mindenféle kis győzelem született: West Hamben (azért nevezik Westnek, because East of the East End**) Will Thorne-t választották meg, a gázgyári munkások[77] titkárát, egészen pompás fickó, és még több mást.

Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet és téged

barátod
F. Engels

* *V. ö. 144., 149. old. – Szerk.*

** – mert az East End keleti része – *Szerk.*

95

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, 1891 nov. 25.

Kedves Bebel,

A III. köteten[111] folytatott munkám közben, amely jó szaporán halad, igyekeztem időt találni arra, hogy 15-i leveledre válaszoljak, de ekkor jött egy hír, amely arra kényszerít, hogy azonnal írjak. Lafargue egy bordeaux-i gyűlésen 22-én állítólag azt mondta, hogy 1870-ben a maga módján szolgálta az országot, olyan terveket közölvén Ranc úrral, amelyek, ha számításba veszik őket, teljesen megváltoztathatták volna a dolgok arculatát. Ezeket a terveket az *Internacionáléhoz tartozó németországi testvérek* közölték vele, *akik között a német hadsereg több tisztje volt.*[359] Mármost Lafargue *ezt nem* mond*hatta*, de abszolúte nem tudom elképzelni azt sem, hogy *mit* mondott. A dolog azonban olyan egyértelműen ostoba és a vád olyan szörnyű, hogy alighanem válaszolnotok kell, még mielőtt értesítést kaptok, hogy Lafargue *mit* mondott. Tegnap nyomban írtam és ma ismét Laurának és magának Lafargue-nak is,[59] hogy a tényállást megtudjam, megmondtam neki azt is, hogy valószínűleg kénytelenek lesztek azonnal eljárni a dolog ellen, neki pedig el kell tűrnie, ha őrá egyáltalán nem lesztek tekintettel. Ezt tulajdonképpen nem is érdemli meg, de mégis szeretnélek megkérni benneteket, hogy ne cselekedjetek haragotokban, amikor az ember, mint magam is olyan sokszor, mindig butaságokat csinál, hanem lehetőség szerint legyetek tekintettel arra, hogy fenn kell tartani a közös vagy legalábbis párhuzamos cselekvést a francia munkásokkal. Természetesen visszautasítjátok, hogy ezt az ízetlen állítást bármi módon tireátok alkalmazzák, ez teljesen magától értetődik. Ti magatok sem közvetlenül sem közvetve nem küldtetek sem katonai híreket a bordeaux-i kormánynak, sem pedig német tisztek terveit, minthogy tudomásom szerint akkor abszolúte semmi kapcsolatotok nem volt tisztekkel. Tehát minél erélyesebben utasítjátok vissza ezt a tisztára őrült vádat, annál jobb, csak megfontolásra javasolnám: sokkal jobb, és későbbi bonyodalmaknak elejét veszi, ha *csak a tudósítást* mint olyat utasítjátok vissza anélkül, hogy Lafargue-ot egyelőre még felelőssé tennétek érte.

Hiszen egy további nyilatkozat sincsen kizárva, mihelyt a szó szerinti szöveg ismeretes lesz, s ezt, mihelyt megkapom, közlöm veletek.

Teljesen képtelen vagyok kitalálni, hogy Lafargue mit mondhatott és hogy mit forgatott a fejében. Mert még innen, az Internacionálé Főtanácsából sem volt egyáltalán semmi kapcsolatunk német tisztekkel, és ezért nem is voltunk abban a helyzetben, hogy eljuttassuk hozzá ezeknek az uraknak ilyesfajta „terveit". Ha pedig Lafargue valamilyen másfajta kapcsolatokra tett szert Franciaországban, azután, hogy, úgy hiszem 1868-ban, az esküvője után (vagy 69-ben – pillanatnyilag nem tudom pontosan) visszament Franciaországba, akkor ezeket itt előttünk olyan gondosan eltitkolta, hogy 1880-ig, amikor visszatért Franciaországba, semmi sem derült ki belőle, és azóta sem.

Mindenesetre teljességgel megbocsáthatatlan butaságot követett el – vagy hazudott vagy kifecsegett valamit, ezt döntse el ő maga – és olyan helyzetbe hozott titeket, amely bizony elvehetné a kedveteket a nemzetközi kapcsolatoktól. Előre látom, miféle áradat fog rátok zúdulni, és még nem tudom, hogyan lehet ennek gátat vetni. Csak azt gondolom, hogy az az $^1/_8$ vagy $^1/_{16}$ négervér, amely Lafargue-ban van s amely időről időre felülkerekedik benne, csábította erre a teljesen megmagyarázhatatlan őrültségre – tökéletesen érthetetlen ostobaság ez, enyhén szólva.

Minthogy nagyon sok egykori német tiszt telepedett le külföldön 1848–49-ben és azóta, persze lehetséges, hogy ilyesmi eljutott hozzá, de ezt a németországi testvéreknek a nyakába varrni, ez mégiscsak több a soknál.

Ha kívánjátok, bármely pillanatban kész vagyok tanúsítani, hogy az Internacionálé Főtanácsa soha, de soha nem került abba a helyzetbe, hogy tőletek származó bármiféle közléseket – azon kívül, ami a saját lapjaitokban állt – a háború alatt Franciaországba eljuttasson; egyáltalában kész vagyok megtenni minden olyan nyilatkozatot, amelynek segítségével megszabadulhattok még a látszatától is annak, hogy ti is felelősek vagytok egy ilyen hülyeségért. Mert hiszen **ha** megesett ilyesmi, akkor ti olyan ártatlanok vagytok benne, mint a meg sem született gyerek.

Erre az átkozott bosszúságra tegnap este azért csak következett öröm is, a hallei választási győzelem, amelyről az „Evening Standard" tudósított.[360] Ez mégiscsak azt bizonyítja, hogy mi, egyesek különböző butaságai ellenére, mint tömeg előnyomulóban vagyunk.

Apropó. Azt, ami a levelezőlapon[361] állt – azt hittem, hogy lesz ott valaki, aki el tudja olvasni –, oroszul írták: da zdravsztvujet Berlin! éljen Berlin!

De most aztán itt az ideje a postázásnak, hogy ajánlva adhassam fel, ez mégis biztosabb –, tehát a te leveled tartalmáról legközelebb. Úgy látszik,

az oroszok alább adják, a párizsi kölcsön a bankárok nyakán maradt, az orosz kormánynak egy teljes harmadot vissza kellett vennie, mert nem tudták elhelyezni,[283] a tőke hazátlansága ezúttal a jó oldalát is megmutatja.

Azt az élvezetet is későbbre kell tartogatnom, hogy a feleségednek írjak, bizonyára megkapta Louise levelét.

Barátod
F. E.

96

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 nov. 27.

Kedves Laurám,

Ne félj, soha nem jutott volna eszembe, hogy Pault képesnek tartsam valamilyen szándékolt aljas és becstelen cselekedetre.[362] Ez szóba sem jöhet. De lehet valaki maga a megtestesült tisztesség, és mégis elkövethet egy *étourderie-t**, amelynek következményei esetleg beláthatatlanok. És leveleimben nem vádolom Pault, csak arról az eshetőségről beszélek bennük, hogy *talán* ilyen étourderie-ra ragadtatta magát, és ezenkívül – arra az esetre, ha csakugyan így van – megpróbálom tőlem telhetően kisegíteni ebből a helyzetből. Hogy ezt megtehessem, elengedhetetlenül szükséges volt, hogy megértessem vele a szájába adott szavak teljes *portée-ját***.

Mármost magad is elismered, éppenséggel lehetséges, hogy Paul egy ilyen baklövés elkövetésére ragadtat*hatta* magát.

Idézzük fel a tényeket. Hétfőn*** este az „Evening Standard" közli azt a *Reuter*-jelentést°, amely elém tárta az azonnali cselekvés szükségességét avégett, hogy 1. hiteles információhoz jussunk és 2., hogy, ha hiba történt, megelőzzük továbbiak elkövetését. Ez magyarázza neked írt levelemet[59], és remélem, hogy ha újra elolvasod, nem találod majd annyira megbocsáthatatlannak, mint első olvasásra. Nos hát, ugyanaznap este vagy legkésőbb másnap reggel kapom tőled a következőket: 1. a levélhez csatolt kivágást egy meg nem nevezett újságból – a *Reuter* nyilvánvalóan ezt a jelentést közölte rövidítve –, és 2. egy november 25-i „Intransigeant"-t,[363] amely „Le citoyen Lafargue à Bordeaux" címmel ugyancsak megállapítja, hogy Paul nov. 22-én *egy gyűlésen, amelyen részt vett cinq ou six cents personnes . . . dans la salle des Chats*°°, azt mondta, „qu'à différentes reprises il avait (en 1870) remis à M. Ranc,

* – *meggondolatlanságot, hebehurgyaságot – Szerk.*

** – *horderejét – Szerk.*

*** November 23. – *Szerk.*

° *V. ö. 214. old. – Szerk.*

°° – *öt- vagy hatszáz személy . . . a Chats-teremben – Szerk.*

alors Directeur de la Sûreté Générale, divers plans et documents importants *sur la situation des armées allemandes* qui lui avaient été communiqués *par des socialistes allemands* et qui auraient pu changer la face des choses"* stb. stb.

Ebből arra kellett következtetnem, hogy *te ismerted* ennek a két tudósításnak a tartalmát, s hogy már önmagában az a tény, hogy *egyetlen kommentáló szó nélkül* küldted el nekem őket, annak a hallgatólagos elismerését jelentette, hogy lényegileg helytállóak. E következtetés alapján, s minthogy ezenfelül eszembe jutottak bizonyos kitételek Paul lille-i beszédéből – ezt szintén elküldted nekem –, amelyeket *legalábbis* nem helyénvalónak tartottam, nem tehettem egyebet, mint hogy megírjam Paulnak 25-i, szerdai levelemet[59].

Most már persze értem, hogy soha nem olvastál egyetlen tudósítást sem Paul beszédéről, és hogy neked meg Paulnak írt leveleimből értesültél először arról, hogy milyen kijelentéseket adtak a szájába. De most te is látni fogod, hogy ez olyan dolog, amelyre vigyáznunk kell; hogy annak a kijelentésnek néhány német szocialista ténykedéséről az 1870–71-es háború alatt – akár igaz a lényegét tekintve, akár nem – soha, semmilyen körülmények között nem lett volna szabad elhangoznia, *ha elhangzott*, és világosan és félreérthetetlenül *azonnal* meg kell cáfolni, ha nem hangzott el; hogy amíg ezzel a tudósítással teljesen el nem bántunk, képtelenség lenne elvárni német barátainktól, hogy bárminemű bizalommal legyenek francia barátaink iránt; s hogy Németországban a kormány és a burzsoák nyomban ki fogják használni ezt a tudósítást német pártunk ellen, bár egyáltalán nem tudjuk kiszámítani, hogy milyen módon; ha ez csak a régi szocialista-törvény[60] megújításához vezet, akkor az még *szerencse*!

Így, ha Pault megrágalmazták, ha hajlandó nyilvánosan kijelenteni, hogy soha semmi olyat nem mondott, ami valamilyen módon azt az állítást foglalja magában, amely szerint német szocialisták, *akár Németországban, akár Németországon kívül*, katonai adatokat, terveket, híreket vagy bármi effélét szolgáltattak neki a francia kormány használatára az 1870–71-es háború alatt –, akkor *azonnal* küldje el nekem ezt a nyilatkozatot ajánlott levélben. De legyen közérthető, ne legyen benne semmiféle fenntartás vagy megszorítás, máskülönben haszontalan lesz, vagy még a haszontalannál is rosszabbul üthet ki.

* – „hogy több ízben (1870-ben) átadott Ranc úrnak, a Közbiztonsági Hivatal akkori vezetőjének különböző, *a német hadseregek helyzetére vonatkozó* fontos terveket és dokumentumokat, amelyek *német szocialisták útján* jutottak el hozzá és amelyek megváltoztathatták volna a dolgok arculatát" – *Szerk.*

Ha ilyen közérthető nyilatkozat valamely okból nem tehető, akkor nem látok más utat, hogy kijussunk ebből a csávából, mint hogy te meg Paul azonnal idejöjjetek, és élőszóban vitassuk meg azokat az ügyeket, amelyeket, úgy látszik, csak ezen a módon lehet rendezni. A te jelenlétedre majdnem ugyanannyira szükség lesz, mint az övére, hogy lehűtsd forró fejünket és kifejtsd higgadt nézeteidet a franciaországi helyzetről; meg azért is, hogy női eszességeddel és hajlékonyságoddal megmutasd nekünk a „kivezető utat" olyankor, amikor mi, esetlen, nehézkes férfiak a sötétben tapogatózunk. Láthatod, minden módon azon vagyok, hogy kisegítsem Pault a nehéz helyzetből, ha belekerült; de a legfontosabb az, hogy elejét vegyük újabb hibáknak, ha *egy* már megtörtént. Holnap fogják megerősíteni Paul megválasztását,[313] s legkésőbb hétfőre megkapom az első németországi tudósításokat ennek a derült égből jött villámcsapásnak a hatásáról; ha tehát vasárnap úgy jöttök, hogy estére ideérkeztek, talán a legsötétebb felhőket el tudjuk oszlatni hétfőn. Jó lenne, ha „Ma este érkezünk" szövegű táviratot küldenétek, minthogy vasárnap levelet nálunk nem kézbesítenek. S minden körülmények között remélem, hogy Paul egy olyan ügyben, amely más embereket mélységesen érint, egyetlen nyilvános lépést sem fog tenni anélkül, hogy előbb ki ne kérte volna ezeknek az embereknek a véleményét; a legcsekélyebb hiba őrá magára nézve végzetes lehet, és remélhetőleg maga is belátja, hogy ez nem tréfadolog és hogy minél előbb le kell zárni.

Szeretettel

hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

97

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]91 dec. 1.

Kedves August,

Végre, miután három napig kirúgtam a hámból, csak elpárolgott annyira a születésnapi hangulat, hogy megint képes vagyok valamennyire értelmes levelet írni. Tehát először is, a Lafargue-história rendben van. Laura ma írja nekem (Lafargue Lyonba ment[364] és csak szombaton volt néhány óráig Párizsban, megválasztásának megerősítése végett): „Paul felhatalmazott engem annak közlésére, hogy 1. megerősíti neked írt levelét" (lásd később); 2. „hogy a bordeaux-i gyűlés, ahol beszélt, *magán*gyűlés volt" – a Munkáspárt tagjainak zárt gyűlése –; „hogy tudósítókat egyáltalában nem engedtek be és hogy nem készült hivatalos beszámoló a megbeszélésről; 3. hogy *az inkriminált kifejezések egy tudósító kitalálásai, brodant sur le texte d'un article publié par Ranc*" (aki tovább színezte Ranc egyik cikkének tartalmát); 4. „hogy Paul szó szerint a következőket mondta: »Én ragaszkodtam a háború folytatásához, mert a rendelkezésemre álló hírek szerint Németország nem volt abban a helyzetben, hogy még hosszabb ideig kitartson.«" Laura hozzáfűzi: *„németektől vagy az ő közvetítésükkel kapott tervekről szó sem esett*, egyáltalán, Paul *kijelenti*, hogy *ő a háború folyamán semmiféle közlést nem kapott Németországból.* Továbbá azt mondja, hogy *aláírja a te követeléseidet*, és nemcsak aláírja ezeket, hanem *mindenkivel szemben, aki fenti kijelentésével ellenkezőt állít, kihívással is él.*" (Le Perreux, nov. 28., csak ma kaptam meg.)[59]

Nekem írt levelében (Lyon, nov. 26.) azt mondja Lafargue, hogy beszédének tartalma ez volt: az Internacionálé minden országban kötelességének tartotta 1870-ben, hogy megakadályozza a francia köztársaság eltiprását Bismarck csapatai által; *míg más országokbeli Internacionálé-tagok* Garibaldi alatt harcoltak,[365] a németek tiltakoztak a háború folytatása és Elzász-Lotaringia elrablása ellen.

Követelésem, amelyet Lafargue aláírt, az volt, hogy feltétel és fenntartás

nélkül utasítsa vissza a neki tulajdonított kifejezéseket és azok tartalmát. Ez tehát most rendelkezésetekre áll, *tetszés szerinti felhasználásra.*

Így hát *ez* a kő szerencsésen legördült a szívemről. Hála ellenfeleink roppant butaságának, a botránynak ezt a lehetőségét elszalasztották, s most már ellepte a homok. Ha most még jönne valami, fel vagytok vértezve, és a támadók nyomorultul blamálják magukat. De mi itt mindannyian alaposan megizzadtunk, ezt mondhatom neked, amíg tartott a bizonytalanság, hogy nem harap-e rá valamilyen hüllő[366] a dologra, mielőtt még tudjuk, hogy mit válaszoljunk és *hogyan* bizonyítsuk be a valótlanságot. De micsoda szamarak! Tussy még vasárnap mondta: ha *mi* kapnánk egy ilyen hírt az ellenségeinkről, mit csináltunk volna abból!

II. Vilmos potsdami esete elkerülte a figyelmemet, mi volt ez?[367] A dolgok, úgy látom, csakugyan növekvő sebességgel bontakoznak ki, és így minden tünet érdekes. Az itteni lapok azt írják, hogy császárotok Sándor udvariatlan átutazása miatt[351] le akar mondani az orosz hadseregben viselt összes tiszteletbeli parancsnoki címeiről. Úgy látom, hogy az oroszok elhamarkodott tettekre akarják csábítani, hogy aztán *ő* tűnjék békebontónak, *ők* pedig, akik viszonylagos megtámadhatatlanságuk folytán a játszmát a végsőkig kiélezhetik, még nagyobb engedményekkel fizettetik meg maguknak a békét. Hogy igazán a háború a céljuk, azt lehetetlennek tartom. A francia kölcsön[283] kudarcba fulladt, 20 millió £ helyett alig 12; az éhínség hallatlan méreteket ölt kiterjedtségben és hevességben; a vetőmag hiánya és a kedvezőtlen időjárás folytán csaknem megsemmisült az őszi vetés; a legtermékenyebb kormányzóságokban barmok és lovak a takarmányhiány miatt tömegével hullanak vagy levágják őket, ami évekre megbénítja a mezei munkákat; mindezek olyan dolgok, amelyek egy félbarbár országban, amilyen Oroszország, megfosztják a hadsereget a sikeres akció minden reményétől. De mindez nem akadályozza meg, hogy az oroszok mégis úgy politizáljanak, mintha háborúra törnének; stratégiai helyzetük és barátaik elárulásában szerzett jártasságuk megengedi ezt nekik. A kisded terv persze félre is sikerülhet, és ezért a rengeteg fegyverkezés és csapatösszevonás, hiszen ezek, még ha békésen végződik is a dolog, mint a diplomáciai nyomás eszközei megteszik hatásukat.

Remek. A „mai birtoklási állapotra" alapított hármasszövetséggel[284] Oroszország és Franciaország kettős szövetséget állít szembe*, amelynek „sokkal fennköltebb elv az alapja: a szerződések fenntartása"! Így mondják a lapok. Tehát Franciaország, amely *meg* akarja *szegni* a frankfurti szerző-

* *V. ö. 140–141. old. – Szerk.*

dést[174], kijelenti, hogy azt Oroszország segítségével támogatni akarja; Oroszország pedig, amely szokásszerűen megszeg minden szerződést, éppen ezzel a Franciaországgal szövetkezik ezek rendíthetetlen megtartására. Mennyire butának tarthatják *ezek* az emberek a közönséget, amelyhez fordulnak.

A költségvetési beszéded[368] – a „Vorwärts"-ből ítélve – ragyogó volt, ugyan küldd el nekünk a gyorsírói jelentést. Az utalás a *mi* katonáinkra teljesen helyénvaló. Miért fogjuk be a szánkat olyan dolgokról, amelyeket ellenfeleink éppolyan jól tudnak, mint mi?

Nem tartom szerencsétlenségnek, hogy Karl Hirsch nem jön.* Nem akartam szólni, minthogy a dolog már el volt rendezve, de itt mindjárt megmondtam, hogy ez nemigen fog menni. Hirsch nemcsak önfejű, de alaptalanul elkeseredett is, mert azt hiszi, hogy a „Sozialdemokrat" szerkesztését méltánytalanul megvonták tőle, mégpedig azt hiszem, hogy emiatt jobban haragszik Marxra és rám, mint rátok.[369] Hiszen emlékszel, azt akarta, hogy *mi unszoljuk* őt az elfogadásra, ez pedig eszünkbe sem jutott. Mindenesetre akkor mindjárt visszavonult az aktív munkától, és azóta bizonyára jó csomó dühöt és rigolyát halmozott fel magában; már csak ezért is azt hiszem, jobb lenne, ha előbb másutt megszabadulna ettől a székrekedéstől, úgyhogy aztán lassacskán visszatér a normális hangulata és ismét tud dolgozni. De azt biztosra veszem, hogy Liebknecht és ő hat hétig sem bírják ki együtt törés nélkül. Schoenlanknak is megvannak a maga bogarai; amennyire meg tudom ítélni, túlontúl lagymatag, semhogy a kellő ellenállást tanúsítsa, és a hanyagságnak annyi vétke lenne rövidesen a rovásán, hogy a főszerkesztőjében *igazi* fölöttest kapna. Egyszóval, ki kell várni, hogyan mennek majd a dolgok, rosszabb, mint most, aligha lehet.

A németországi helyzetet ti mindig az 1787–88-as helyzettel hasonlítjátok össze –, pedig sokkal inkább hasonlít az 1847-esre Franciaországban, a botrányokra, amelyek Lajos Fülöpöt megbuktatták: Teste, a megvesztegetett miniszter, Praslin herceg, a feleséggyilkos, egy királyi szárnysegéd, akit a Tuileriákban hamiskártyázáson kaptak rajta, Fould, aki, hogy megkapja a becsületrendet, magas állású személyeket vesztegetett meg stb. stb. Furcsa, hogy nálatok bankválságról mesélnek; pedig az a néhány rongyos cég, amely tönkrement, teljesen kívül áll a tulajdonképpeni világpiaci üzleten, ezek hivatalnokoknak, tiszteknek, földbirtokos nemeseknek, kispolgároknak bonyolítanak le banküglyeteket, egyszóval mindenkinek, kivéve a nagykereskedelmet. Ha majd Anhalt és Wagener, a Diskonto-Kommandit,

* *V. ö. 211. old. – Szerk.*

a Deutsche Bank stb. beadják a kulcsot, akkor beszélhetnénk bankválságról. De a dolog már így is nagyon kedves, és ha lehull a köpeny, a herceg is hamarosan követi.[370]

Amit a mostanában jelentkező újfajta „elvtársakról" írsz nekem, az nagyon érdekes, és jellemző a helyzetre.[371] Az emberek észreveszik, hogy „tényezővé" válunk az államban – hogy hüllő módra fejezzem ki magamat –, és minthogy a zsidóknak több eszük van, mint egyéb burzsoáknak, ők veszik észre elsőnek – különösen az antiszemitizmus nyomására – és elsőnek jönnek hozzánk. Ez csak kellemes lehet nekünk, de *mert* ezek az emberek okosabbak és mert az évszázados nyomás úgyszólván ráutalta és ránevelte őket a stréberkedésre, jobban is kell vigyázni.

Kérlek, fejezd ki nevemben a frakciónak szívből jövő köszönetemet 28-i baráti táviratukért.[372] Mihelyt megkapom a fényképeket, igyekezni fogok revanzsálni magamat a barátság minden megnyilvánulásáért.

Ede azt mondja, hogy felszólítottad, járjon többet az Egyletbe.[274] Nekem az a szilárd meggyőződésem, hogy minden perc, amit ott tölt, nemcsak merő kárbaveszett idő, hanem blamázs is lenne a pártnak. Hiszen ott Gillesszel kellene érintkeznie, márpedig ez tisztára lehetetlenség. Viszont angolok közé kellene mennie, személyesen megismerkedni az emberekkel és élőszóval felvilágosítani őket a német dolgokról –, most otthon ül és az itteni dolgokat *egy*, legfeljebb *két* újság hírei alapján ítéli meg, mert kávéházak és olvasótermek az ő környékén nincsenek.

Végül még – nyomatékos kívánságodra – biztosítlak arról, hogy Louise legalábbis egy Reichstag-elnök méltóságával tett eleget a megbízatásának; rossz vicceket elsütni nem volt alkalma, mert én magam mindig megelőztem ilyesmivel. Máskülönben persze ezekben a napokban hallatlanul vidáman voltunk, különösen derültünk a te színlelt csodálódon[373] is, aki az utolsó oldalon „Ifjúnak"[354] bizonyul és téged nyugállományba küldene. A fickó megfizethetetlen a maga felsőbb felnémetjével.

Szívélyes üdvözlet Julie asszonynak és neked Louisétól és tőlem

barátod
F. E.

98

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 dec. 1.

Kedves Laurám,

28-i leveled – postabélyegző Le Perreux, 30-a – ma megjött, és ezzel óriási kő esett le a szívemről. Nyomban elküldtem a fordítását Bebelnek* és felhatalmaztam, hogy szükség esetén használja fel.

Szerencsére németországi ellenségeink olyan elképesztően ostobák, hogy a jelek szerint az egész ügy – legalábbis eddig – elkerülte a figyelmüket. A legjobban attól féltem, hogy vihart kavarnak Németországban, még mielőtt módunkban áll megállapítani a tényeket és megfelelő anyaggal felvértezni magunkat a megsemmisítő válaszhoz. A német vezetők habozása vagy alá nem támasztott kijelentések, amelyeket meg lehet cáfolni, egyaránt veszélyesek lettek volna. Most már elvonult az első veszély, és habár könnyen meglehet, hogy a párizsi német nagykövetség küldött jelentéseket, amelyek a szokásos bürokratikus huzavona folytán egyheti késéssel kerülnek a sajtóba, erős pozíciónk van, és szembe tudunk szállni a támadással, ha megindulna.

Mégis fontos volna, ha erre a célra meglenne nekünk Ranc cikke. Ha lehetséges volt ilyen szamárságokkal *kicifrázni*, akkor sajátos anyagból készülhetett, és minthogy megeshet, hogy nemcsak a Paul beszédéről közölt hamisított tudósítást, hanem Ranc szavait is idézik, tudnunk kellene, hogy mik voltak ezek a szavak. Paul csak azt közölte, hogy Ranc rá nézve kedvezően írt a Bordeaux-ban 1870-ben történtekről. Meg tudnád szerezni nekünk a lap példányát, s ha nem, akkor legalább megmondani, melyik újságban jelent meg, hogy megpróbálhassuk itt felkutatni?

Most másról.

1. A múltkoriban küldtem neked 10 shillinget Sorge megbízásából a „*Socialiste*"-ra; kérlek, közöld, megkaptad-e, hiszen tudod, mennyire kényes erre az öreg Sorge.

---

* *V. ö. 220. old. – Szerk.*

2. Megkaptad a „Család eredete" 4. kiadásának példányát, amelyet valamivel több mint három héttel ezelőtt küldtem el? Egy csomó példányt küldtem a kontinensre és egynek a vételét sem igazolták. Minthogy az angol posta egyszerűen elkobozza a külföldre küldött könyveket, ha csak egy fél pennyvel is kevesebb a bélyeg, kezdek aggódni.

3. Greenwood, az üveggyári munkások titkára, aki rengeteg pénzt küldött a sztrájkoló francia üveggyáriaknak[319] és képtelen elérni, hogy igazolják a pénz vételét, örökösen nyaggatja Tussyt. Nov. 28-i levelében azt írja neki, hogy ugyanaznap 49 £-et küldött Paulnak erre a célra — kérlek, tégy meg minden tőled telhetőt, hogy Paul igazoljon minden összeget, ami rajta keresztül ment, és hogy a lyoni Pierre Morrier, aki több küldeményt kapott, szintén igazolja őket. A castlefordi üvegpalack-készítők nagyon rendesen viselkedtek francia bajtársaikkal szemben, és a legkevesebb, amit ez utóbbiak megtehetnek, a vétel igazolása, hogy a feladók *el tudjanak számolni* megbízóiknak a pénzzel. Ha ez az elemi gesztus nem történik meg, kérdéses, vajon nem fáradnak-e bele az angol trade-unionok a kontinens sztrájkoló munkásainak támogatásába, és ezért bizony senki sem róhatná meg őket.

Bebel költségvetési beszéde nagyon jó volt.[368] Mihelyt lesz nagyjából teljes beszámolóm, elküldöm neked.

Tegnap este levél jött Sam Moore-tól: megérkezett a Niger deltájában fekvő Lagosba és körülbelül egy hét vagy tíz nap múlva megint fekete nejének a karjaiban lesz.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

99

Engels Natalie Liebknechthez

Berlinbe

London, 1891 dec. 2.

Kedves Liebknechtné Asszony,

Szívből köszönöm baráti jókívánságait sokadik születésnapom alkalmából;[374] kívánságai, legalábbis pillanatnyilag, meglehetősen teljesültek, minthogy jó testi egészségnek és szellemi frisseségnek örvendek és szeretném remélni, hogy ez így is marad. A napot igen vidáman töltöttük el, a szerencsekívánatok bőségesen özönlöttek mindenfelől, Motteler úr és felesége is meglátogattak bennünket, amikor a délelőtti sörünk mellett ültünk, este *viszont Tussynál voltunk, ahová Bernsteinék is eljöttek. Ezáltal meghiúsult* egy szerenád, amelyet a Munkásegylet[274] dalosai akartak nekem adni, de erről csak szombat reggel értesültem, ezért sajnos nem tudtam az urakat korábban értesíteni[375]. Alapjában véve nem volt a kedvem ellen, hogy így történt, mélységes ellenszenvvel viseltetem az ilyen demonstrációkkal szemben, amelyek alól az ember nem vonhatja ki magát, ha mint agitátornak, népszónoknak vagy a Reichstag tagjának kell ténykednie, én azonban eddig szerencsésen elkerültem és remélem, hogy a jövőben is elkerülöm az ilyesmit.

Egyebekben itt nincs semmi különös újság; Tussy nem egészen érdemtelenül abban a hírben áll, hogy ő dirigálja a Gázgyári Munkások és Napibéresek Unióját;[77] két héttel ezelőtt nyolc napig Észak-Írországban volt agitálni, ezek aztán egészen pompás fickók is, ezek a gázgyári munkások, és az uniójuk jutott el messze a legtovább valamennyi közül; emellett olyan jól értenek a „törvényes úton" való agitációhoz, hogy $1^1/_2$ évvel ezelőtt Leedsben két valóságos csatában – először a rendőrséggel, azután a rendőrséggel és a dragonyosokkal – győzelmet vívtak ki, és a városi tanácsot, amelyhez a gázművek is tartoznak, kapitulációra kényszerítették.[376] Mint öreg katona kiállíthatom a bizonyítványt e csaták parancsnokának, Will Thorne-nak, aki az unió főtitkára, hogy sem stratégiai, sem taktikai diszpozícióiban a legcsekélyebb kivetnivalót sem találom.

Máskülönben itt most valamivel csendesebben élünk, mint amikor a

„Sozialdemokrat" még megjelent.[44] Avelingéken és Bernsteinéken kívül csak kevés emberrel találkozunk, Mottelerék keveset járnak el hazulról, Mendelsonék vasárnap esténként a lengyel klubjukban vannak elfoglalva, és március óta Pumps és családja Wight szigetén Ryde-ban lakik, ahol a férjének ügynöksége van. Időről időre odalátogatok, júliusban négy hétig voltam ott Schorlemmerrel,[225] éppen abban az időben, amikor ott tartózkodott a francia flotta, amelynek legújabb konstrukciójú páncélos hajóit sokkal többre tartom az angolokénál, már amennyire a külső látszat alapján ítélni lehet. Pumps igen csinosan lakik, egy kis házban, mintegy 20 percnyi járásra a várostól, az ott már egészen falu, ami persze igen-igen kitűnő a gyerekeknek. Az ottani élet nagyon tetszik Pumpsnak, és ha, mint remélhetjük, a férje jól boldogul ott, akkor mindnyájuk számára előnyös lesz, hogy a londoni levegőt felcserélték a tengeri levegővel. Wight-sziget igen csinos, sőt helyenként még szép is, gőzhajóval hét óra alatt körül lehet hajózni, nagyon kellemes utazás, mintegy $2^1/_2$ órányi tengeri betegség kockázatával annak, aki az ilyen utazásokat kedveli.

Kérem, szíveskedjék átadni Liebknechtnek a mellékelt feljegyzéseket és ugyancsak szívélyesen megköszönni a nevemben az ő és a kedves fia* szerencsekívánatait.

Remélem, hogy továbbra is tetszeni fog Önnek Berlin, és egészsége megengedi, hogy a „birodalmi főváros" kellemetességeit minden tekintetben élvezze. Tartsa meg továbbra is baráti emlékezetében

őszinte hívét
F. Engelst

Louise szintén szívélyesen üdvözli Önt, Liebknechtet és a családot.

* Theodor Liebknecht. – *Szerk.*

100

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1891 dec. 3.

Kedves Kautsky,

Okt. 30-i leveled sokáig válasz nélkül maradt, s ebben a III. kötet[111] a hibás, amellyel most újra kínlódom. Most éppen a legnehezebb részhez értem, a pénztőkéről, bankokról, hitelről stb. szóló utolsó fejezetekhez (mintegy 6—8 fejezet) és itt, ha már egyszer nekifogtam, megszakítás nélkül kell folytatnom, az irodalmat megint át kell vennem, egyszóval: mindent ismernem kell, hogy – valószínűleg – a legtöbb dolgot végül is úgy hagyhassam, ahogy van, de emellett teljesen biztos is legyek abban, hogy nem fogtam mellé sem pozitíve, sem negatíve.

Az erfurti tudósításokat[281] nagyon köszönöm; sok tekintetben értékesek voltak számomra, különösen érdekesek a programbizottság tárgyalásai. Te az elnökség tervezetét az *ő* – Liebknecht – tervezetének nevezed. Bebel elküldte nekem e tervezet[229] egész fejlődéstörténeti anyagát, s ebből láttam, hogy minden stádiumban kimaradt egy-egy jókora rész Liebknecht első munkájából és Bebel tételei kerültek a helyére, amíg végül alig maradt belőle valami – ha ugyan egyáltalán maradt még. Megmaradt azonban – Liebknecht munkájára való tekintettel – az összefüggéstelenség, az egyes tételek laza koordinációja; éppen ez juttatta a te tervezetedet[277] ahhoz az előnyhöz, amelyet mindenkinek első pillantásra el kellett ismernie, és ez azonkívül, hogy Bebel nyíltan elismerte ezt a tényt, a többieket is azonnal megnyerte.

Azok az újabb kutatások, amelyek a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájáról szóló marxi fejezetet[377] elavulttá tették, persze Geiser kutatásai, hiszen őt Boroszlóban valódi tudományos tekintélynek tartják. De meglehet az is, hogy Liebknecht (minthogy nyilván nem tudta, hogy ezeket a tételeket a „*Tőké*"*-ből* vették) zavarában az első eszébe jutó – hogy az ő kifejezését használjam – „butaságot" mondta.

Mindenesetre a program elméleti része most teljesen megállja a helyét, a fő az, hogy ne legyen benne semmi elméletileg támadható, ezt pedig lényegében elértük. A gyakorlati követeléseknek van egy és más bökkenője,

egyesek – a mai viszonyokra alkalmazva – nyárspolgárinak tűnnek, de erre a mai hatalmi helyzetünkben joggal válaszolhatjuk, hogy biztosan nem valósítják meg őket, amíg mi hatalomra nem kerülünk, s hogy akkor egészen más jelleget öltenek majd. Ez a helyzet a díjtalan jogszolgáltatással; persze bele kellett volna venni a 18 éven aluliak határós munkaidejét, valamint a nők éjszakai munkájának eltiltását és felmentésüket a munka alól legalább négy hétre a szülés előtt és hat hétre utána.[312]

Sajnálom Liebknechtet, hogy most mégis fel kell dicsérnie az új programot, jóllehet mindenki előtt nyilvánvaló, hogy neki aztán semmi része nem volt benne. De hát ő maga választotta magának ezt a posztot – mit lehet itt tenni?

Amit Tölcke beszédéről mondasz, az új volt nekem és nagyon érdekes.[378] Ede munkája[93] erőteljes fellépésre ingerelte fel az ólassalleánusokat azok után, hogy már a Marx-levél[5] is felriasztotta őket az obligát Lassalle-istenítés lelki nyugalmából. Jakob Audorf, ama merész pálya felfedezője, amelyen Itzig báró (mint Marx szokta nevezni ezt az embert) vezérelt bennünket,[170] szintén felháborodott csatakiáltásokat hallatott a „Hamburger Echo" vasárnapi tereferéjében. De ez már nem hat. Egyébként Ede a kelleténél sokkal jobban felizgatta magát Bebel stb. kritikáin; Bebel nagyon racionális volt és mindössze olyan *formában* való eljárást kívánt, hogy a Lassalle-t hagyományosan tisztelő közönséget ne riassza el eleve, az ólassalleánusok pedig ne kapjanak jogalapot a panaszra. De hát hozzájött az a pech, hogy Ede elhelyezte a valóban teljesen felesleges (mert a „valószínű" szóval pletykálkodássá változtatott) lábjegyzetet a szifiliszről,[291] és a berlini cenzor urak *ezt a jegyzetet nem vették észre*, aztán meg már késő volt. Az a tény, hogy a dolgot *ők* vacakolták el, egy pillanatra persze nagy akhilleuszi haragra lobbantotta őket, s ekkor Edének néhány felháborodott levél vételével kellett lakolnia ezért a *maga*, de még inkább az *ő* botlásukért. Én természetesen az egész procedúra alatt tőlem telhetően segédkeztem neki.

Az ellenfél sajtója a *nemzeti* Lassalle és a *hazátlan* szociáldemokraták közötti ellentétből *él*. Ezért óvakodni fog attól, hogy felkapjon egy olyan könyvet, amely ennyire alapjaiban lerombolja a nemzeti Lassalle legendáját.

Ede munkája igazán nagyon jó, nagyon örültem neki; Németországban – idővel – megteszi a kellő hatást, és a kiadás befejezése után külön is ki kellene nyomatni, illetve Edének tovább kellene fejlesztenie és elválasztania a speciális céltól. Addig már ott fogunk tartani, hogy erre lehetőség lesz. Itt is jó hatást kelt majd, a szocializmus fuvallatától érintett itteni burzsoák is igyekeznek legendát kreálni Lassalle-ról Marx ellen.

Még egyszer megnézem majd Labriola levelét, amelyet Tussynak írt.

Az a benyomásom, hogy jobb, ha *nem* jelenik meg nyomtatásban. Labriola nagyon elégedetlen a dolgok folyásával Olaszországban, nem tudom, nem függ-e ez össze a csalódásával amiatt, hogy az *ő* belépése a mozgalomba nem hozott nyomban átlendülést és fellendülést. Ha jól emlékszem, a levél olyan volt, hogy tucatnyi viszonválaszt vonna maga után. Csakugyan furcsa dolgok mennek ott végbe.

Sajnálni fogod, hogy Lafargue-ot kiengedték a Pélagie-ból a kamarába*. Ez egynémely szép cikktől megfoszt téged.

Isten veled.

Barátod
F. E.

Plehanov cikkei kitűnőek.[379]

* *V. ö. 210–211. old. – Szerk.*

101

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1891 dec. 3.

Kedves Lafargue-om,

Azok után, hogy Ön határozottan megcáfolta a bordeaux-i beszámolónak mindazokat a részeit, amelyek miatt jogosan panaszkodtam*, csak azt tehetem, hogy visszavonom Önnel szemben használt minden sértő szavamat és hogy annak rendje és módja szerint bocsánatot kérek ezekért.

Mentségemre leírom Önnek a helyzetet, amelyben voltam. Este** megjött az „Evening Standard" a *Reuter*-jelentéssel, amelyet ismer.[359] Másnap este megérkezik egy újságcsomag, amelyben Laura megküldi nekem az „*Intransigeant*"-t a kérdéses beszámolóval; hozzá ugyanennek a beszámolónak egy másik változatát, egy másik újságból kivágva. Mindhárom változat egybevág a fő kérdésben. Juthattam-e más következtetésre, mint hogy: Laura olvasta ezeket a beszámolókat, és ha egyetlen kommentáló szó nélkül elküldi nekem, akkor lényegüket tekintve helytállóak. Paul tehát ilyesmit mondhatott.

Továbbá: olyan dolgok voltak benne, amelyeket – akár igazak, akár nem – nem mondhatott más, csak Ön vagy Ranc. Ha Ranc mondta volna őket, akkor Ön bizonyára késedelem nélkül közli velem ezt a tényt, amely rendkívül súlyos kihatással lehetett volna a német szocialisták helyzetére – tehát?

És csakugyan. Németországi barátaink számára a tét, a legjobb esetben, a szocialista-törvény[60] visszaállítása volt, amit tombolva üdvözölnének uralkodó osztályaink összes sovinisztái; újságjaink és összejöveteleink, egész irodalmunk betiltása; és, háború esetén, valamennyi *vezető* letartóztatása éppen abban az időpontban, amikor a legnagyobb szükségünk lenne rájuk, hogy hasznosítsuk a közelgő forradalmi pillanatot. Ezenkívül bizalmatlanság és viszály férkőzött volna a francia és a német munkások közé abban a pillanatban, amikor a szövetségükre nagyobb szükség lenne, mint valaha.

---

* *V. ö. 220. old. – Szerk.*

** November 23. – *Szerk.*

Hála ellenségeink butaságának, a német sajtó mostanáig nem reagált ezekre a beszámolókra. De az bizonyos, hogy a nagykövetség felhasználta őket a jelentéseiben. És bár az Ön cáfolata, amelyet azonnal eljuttattam Berlinbe,* szörnyű tehertől szabadított meg, mégis fennáll az a veszély, hogy a német kormány tartalékolja ezt a vádat, hogy a háború pillanatában a legjobb embereinket börtönbe vesse és az elszabadult soviniszta szenvedélyek légkörében kétszeresen szörnyű váddal megsemmisítse őket. Akkor az Ön cáfolata csak félig fedezné őket, mégpedig a következő okból:

Ön azt mondja, hogy a tudósító kiszínezte Ranc egyik cikkét. De ez a kiszínezés, úgy, ahogy van, lehetetlen lett volna, ha Ranc legalábbis nem *vázolta* volna *fel* a vásznára. Ezt a vásznat én sohasem láttam. Ezért arra kérem, küldje el nekem magát a cikket, vagy legalábbis a szóban forgó részek másolatát, vagy pedig nevezze meg nekem azt az újságot és annak a számnak a dátumát, amelyben megjelent, hogy itt kikeressem. Akkor legalább azt tudjuk majd, hogy milyen támadások ellen kell védekeznünk.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 220–221. old. – Szerk.*

102

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]91 dec. 19.

Kedves Laurám,

Ma éppen annyi időm van, hogy értesítselek, a szokásos pudingot, süteményt stb. tartalmazó ládát tegnap a megszokott úton szerencsésen feladtuk neked, és remélem, sértetlenül és idejében megkapod.

Dec. 20. Mint látod, tegnap *nem* volt „éppen annyi időm", mert megszólalt a gong és ebédhez hívott, és minthogy negyed hat múlt öt perccel, tehát már csak tíz perc volt hátra postazárásig, jobbnak láttam, ha várok máig.

Schorlemmer az idén nem tud eljönni karácsonyra, s Pumps meg a családja, akiket a múlt héten néhány napra meglátogattam Ryde-ban, hasonló helyzetben vannak. Így aztán eszembe jutott: vajon neked és Paulnak nem nyújtana-e némi változatosságot és pihenést, ha átjönnétek és körülbelül egy hétre elfoglalnátok az emeleti elülső hálószobát. Bizonyosan szükségetek van arra, hogy egy időre kikapcsolódjatok abból a zaklatott életből, amelybe Paul megválasztása[313] és ennek következményei mindkettőtöket belesodortak. És a derült párizsi égbolt alól nyilván elvágyódtok a jó, régimódi londoni ködbe, amilyen most engem is beborít. Így hát remélem, elszánjátok magatokat, s ha Paulnak netán karácsonyig kötelezettségei vannak, te jöhetnél előbb, ő meg utánad jönne a következő héten, hogy legalább a 91-es és 92-es év fordulóját velünk töltse.

De nehogy ezenközben megfeledkezzem „a karácsonyi és újévi jókívánságokról" és a régi, bevett formáról, ahogyan ezeket küldenem illik, vagyis a mellékelt rózsaszín papírdarabkáról, s remélem, nem tagadod meg tőlem azt a kedvességet, hogy elfogadod.

Schorlemmer még mindig süketségben szenved, de reméli, hogy meggyógyul, ha az idén télen elkerüli a meghűlést. Ezért nem visz rá a lélek, hogy idejövetelre unszoljam, különösen, mivel azt mondja a fülésze, hogy Londonból mindig rosszabb állapotban tér vissza, mint ahogy idejött.

Örülök, hogy Paul indítványt terjesztett be egyház és állam különválasztására. Úgy láttam, mintha első beszédében a mindenfelől elhangzott heves közbekiáltások megakadályozták volna abban, hogy világosan és félreérthetetlenül kifejtse, amit mondani akart, és hogy a Dumay-k meg a radikálisok[50], de még Floquet is ezt ürügyül használták fel olcsó bírálataikra. Paul indítványa újra világosságot fog teremteni.[380]

Kedves Laurám, a köd annyira sűrűsödik, hogy abba kell hagynom az írást, nehogy rontsam a szememet — még mindig szigorúan tilos gázvilágításnál írnom. Így hát remélem, hamarosan hírt kapok, hogy útra készülődtök, és maradok, Louise szívélyes üdvözletét tolmácsolva,

hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

103

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba

[London, 1891.] XII. 23., szerda

Kedves Ede,

Butaságomban tegnap nem is gondoltam arra, hogy a vasárnapi kaland* után nincsen-e szükséged valamennyi pénzre, és bár azt hiszem, némi joggal feltételezhetem, hogy te az én tapintatlan mulasztásom ellenére sem restelltél volna erről beszélni, most, hogy az egész világosan tudatossá válik bennem, sietek ezt lehetőség szerint jóvátenni. Ezért arra kérlek, hogy fenntartás nélkül rendelkezz bankszámlám és készpénzem fölött. Még kb. 5 £-em van idehaza, és holnap reggel - ha a köd megengedi - többet is kiveszek.

Szívélyes üdvözlet mindannyiotoknak.

Barátod
F. E.

Ha jónak látjátok, akkor Käte** pénteken nálunk maradhatna éjszakára. Egyáltalán nem zavar.

---

* *V. ö. 238. old. – Szerk.*

** Käte Schattner. – *Szerk.*

104

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]91 dec. 27.

Kedves Báró,

Sebtében néhány sor. Az ötnapos köd miatt, amely megint kissé megviselte a szememet (hozzásegített az iszogatás is), mindennel nagyon elmaradtam, s ehhez járulnak még a következők:

1. A „Munkásosztály helyzete"[231] angol kiadásának korrektúrája, hat ívet eddig még nem olvastam el!

2. A „Szocializmus fejlődése"[114] Aveling-féle fordításának ellenőrzése, amit *jól* kell elvégezni; minthogy abban a városban lakom, ahol nyomják, kíméletlenül felelőssé tesznek minden hibáért.

3. A rengeteg levelezés, amelyet az ünnepnapok még felduzzasztottak. És emellett – a kíméletre szoruló szemem miatt – erősen megrövidített munkanap.

Megérted, hogy – mivel a III. kötethez[111], mihelyt lehet, újra hozzá kell fognom és aztán *megszakítás nélkül* végig meg kell csinálnom – kéziratodat[381] csak futtában nézhetem át, de ami megtehető, szívesen megteszem.

A csereértékről és értékről a „Tőke" harmadik kiadásában közölt növumok* Marx kéziratos kiegészítéseiből származnak, sajnos csak kevés van, és Marx ezeket is betegen, nehéz körülmények között dolgozta ki; sokáig kereste a helyes kifejezéseket, és sokat javított.

Ami Firemant illeti,[382] persze elég világos, hogy ha $\frac{v}{c} = {}^1/_2 = {}^1/_3 = {}^1/_4 = {}^1/_5$ stb. a gyakorlatban előfordul, akkor e törtek közül *egy* tetszőleges meg kell hogy feleljen annak az aránynak, amelyben profit és értéktöbblet (durván szólva, hiszen emellett még mindenféle tartalék is van) fedik egymást. De mégis el kell ismerni, hogy ez az ember rájött e gondolatra. Ha nincs ellene kifogása, kérlek, küldd el nekem a tanulmányát. Persze mindaddig a

* – új dolgok – *Szerk.*

fiókomban rejtve kell majd hevernie, amíg eljutok a III. kötet* előszaváig, ahol aztán, *ha valóban megéri a fáradságot*, a többi megoldási kísérlet mellett az ő helyét is kijelölhetem. Többet nem tehetek, ezzel Schmidt is megelégedett. Ha ezt nem akarja, akkor ki kell nyomatnia a tanulmányát és be-várnia a továbbiakat.

Az, hogy szegény R. Meyernek a végén nálunk kell menedéket keresnie, csaknem tragikus. Szegény ördög, peche van, meg cukorbaja, és látja, hogy mire megy a konzervatív barátaival szerte a világon.

Azok után, hogy Aveling felpofozta Gillest, most aztán igazán nem válaszolhat a röplapjaira. Az itteni sajtóban Gilles persze nem süthet el ilyen szemetet, és azt senki sem kívánhatja, hogy Aveling keresetet indítson ellene libel** miatt és néhány száz fontot fordítson a perre, amikor aztán Gilles a tárgyalás előestéjén elpárolog. Have you ever brought an action for libel?*** kérdezte az ellenfél ügyvédje a rágalmazással vádolt Labouchère-t. No, I never was such a fool°, felelte emez, és bírák és ügyvédek tanúsították, hogy egyike ő a legelső tekintélyeknek on the law of libel°°.

A betűszedősztrájk alkalmából[383] berlini barátaink, vagy legalábbis Liebknecht szégyenbe hoztak itt bennünket. Döblin úr, aki a szedők nevében idejött s akinek Liebknecht ajánlóleveleket adott boldog-boldogtalanhoz, *csak Edéhez és hozzám nem*, nemcsak hogy semmibe vette az itteni német pártot, hanem de haut en bas°°° kezelte és legalábbis *negatíve* megrágalmazta. Burnsnél azt mondta, hogy a párt *semmit* nem tett értük, holott 20 000 márkát adott. De amikor Sanders, aki jelen volt, azt kérdezte tőle, hogy hát nem emelt-e szót mellettük az egész pártsajtó, ezt el kellett ismernie. És akkor azt írja nekem Liebknecht, hogy tegyek meg minden tőlem telhetőt a betűszedőkért, de azt nem mondja meg nekem, hogy mit tett ő és a párt, és még azt sem, hogy ezeknek az embereknek a képviselője itt van. Természetesen így nem tehettem semmit, hiszen csak az *itteni* sajtóból tudtam meg, hogy mi megy végbe, és nem voltam olyan ostoba, hogy rátukmáljam magamat egy emberre, aki gondosan elkerülte a pártot és közvetlenül a Trades Councillal[128] tárgyalt. Gondolhatod, hogy ez mennyire Hyndman és Gilles malmára hajtotta a vizet: íme láthatjátok, hogy a sokat dicsőített német párt mögött nincsen semmi, maguk a munkások tudni sem akarnak

---

* *A kéziratban*: III. kiadás. – *Szerk.*

** – rágalmazás – *Szerk.*

*** – Nyújtott be Ön valaha keresetet rágalmazás miatt? – *Szerk.*

° – Nem, sohasem voltam olyan bolond – *Szerk.*

°° – a rágalmazási törvényt illetően – *Szerk.*

°°° – leereszkedően, fölényesen – *Szerk.*

róla és szidalmazzák! És nyomban ezen a héten megvolt ennek a gyümölcse: Gilles a „Justice"-ban nyíltan pártját fogja a függetleneknek[354] – de ez még szerencse, Hyndman így kompromittálja magát és a német függetlenekkel éppúgy felsül, mint annak idején Brousse és Tsaival.

Ha a német nyomdatulajdonosok nem szamarak, akkor most bevezetik a linotype szedőgépet, amelyet New Yorkban és itt minden nagy újságnál egyre inkább alkalmaznak.

Burns megdöbbent, amikor hallotta, hogy a betűszedők heti 21 márka sztrájkpénzt kapnak, itt legfeljebb 10–15 shillinget, többet soha!

Ha már a betűszedők ideküldtek valakit, berlini barátainknak *ragaszkodniok* kellett volna *ahhoz*, hogy az illető Edével mint a német párt itteni képviselőjével egyetértésben cselekedjék, vagy pedig meg kellett volna tagadniok az együttműködést. Hiszen a párt már nem kényszerül arra, hogy megalázkodjék ezek előtt a munkásarisztokraták előtt.

Edénél múlt vasárnap betörtek, 10 £ vesztesége volt, mint már bizonyára tudod. Ideges, leromlott, és pihenésre meg friss levegőre van szüksége.

Köszönöm a szerencsekívánataidat. Az új esztendőre neked, feleségednek és fiadnak sok boldogságot és jó egészséget kívánunk mindannyian, Tidlumsot beleértve. Tidlumsból nagy, méltóságteljes kandúr lett, a Regent's Park Road összes nősténymacskáinak szultánja, minden konkurrens és vetélytárs félelmetes legyőzője.

Barátod

F. Engels

1892

105

Engels a Liebknecht családhoz

Berlinbe[384]

[London, 1892 január 1.]

Boldog újévet!

F. Engels, L. Kautsky, Gine Bernstein,
Eug. Oswald, Tussy, Edward, Ede

106

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1892 jan. 6.

Kedves Sorge,

Újévi üdvözlő lapunkat remélhetőleg megkaptad. Ma nov. 20-i, 23-i és dec. 9-i leveleidre válaszolok.

71. születésnapomon szerencsésen túlestem, és mindent egybevetve egészségesebb és erősebb vagyok, mint 5–6 évvel ezelőtt. Ha még élnék 1900-ig – amiről persze nem tudom, hogy szerencse lenne-e vagy balszerencse , akkor azt hiszem, még mindenfélét megérek. Te Amerikában olyan mozgalmat látsz, amely viszontagságosan fejlődik, állandó csalódásokat hoz és ezért könnyen idézhet elő borúlátást. Én itt közvetlen közelről a nagyjában és egészében óriás léptekkel haladó európai mozgalmat látom, középpontjában a feltartóztathatatlan természeti erővel nyugodtan haladó német mozgalmat, és ezért inkább a másik véglet felé hajlok. Írtam erről valamit a francia Kalendáriumba,[297] elküldöm neked, mihelyt kapok egy második példányt.

Az Oroszországgal való háború szerencsésen elnapolódott 3 4 évvel, ha nem követnek el valahol valami őrültséget. Minthogy a nyugodt fejlődés Németországban bár egy kicsit későbbi, de annál biztosabb győzelmet ígér nekünk a *lehető legkedvezőbb* körülmények között, semmi okunk arra, hogy vabank játékra törekedjünk, márpedig egy ilyen háborúban vabankot kellene játszanunk.

Amerikában, azt hiszem, még nincs tere egy *harmadik* pártnak. Ezen a roppant területen az érdekeltérés még *ugyanazon* az osztályfrakción belül is olyan nagy, hogy a két nagy párt mindegyikében vidékenként egészen eltérő frakciók és érdekek vannak képviselve, és a birtokos osztály csaknem minden külön rétegének nagyrészt megvannak a maga képviselői mindkét pártban, jóllehet a nagyipar *ma* egészében a republikánusok magvát alkotja, akárcsak a déli nagybirtok a demokratákét. Éppen az összevisszaságnak ez a látszólagos véletlene a pompás talaja az ott gyönyörűen virágzó korrupciónak és az állam kizsákmányolásának. Csak ha a föld – az állami földalap –

teljesen a spekulánsok kezébe kerül, ha tehát a település egyre nehezebbé válik, illetve a csalás martalékává lesz, csak akkor érkezik el majd szerintem az idő, *nyugodt* fejlődés esetén, egy harmadik párt számára. A *föld* a spekuláció bázisa, és az amerikai spekulációs düh és lehetőség a legfőbb eszköz, amely a született amerikai munkásokat a burzsoázia igézetében tartja. Csak ha megjelenik az ott született munkásoknak egy olyan nemzedéke, amelynek a spekulációtól *nincs többé* mit várnia, akkor lesz szilárd talajunk Amerikában. De persze ki számíthat Amerikában *nyugodt* fejlődésre! Ott olyan ugrások vannak gazdasági téren, mint Franciaországban politikai téren – persze ugyanazokkal a pillanatnyi visszaesésekkel is.

A kisfarmereknek és a kispolgároknak aligha lesz valaha is erős pártjuk, túlságosan gyorsan váltakozó elemekből állnak · amellett a paraszt még sokszor vándorparaszt, aki két, három, négy farmot egymás után művel meg különböző államokban és territóriumokon[385], a bevándorlás és a csőd mindkét rétegnél elősegíti a személyi változásokat – a hitelezőtől való gazdasági függés gátolja az önállóságot is –, ezzel szemben pompás anyag azoknak a politikusoknak, akik elégedetlenségükre spekulálnak, hogy utóbb eladják őket a két nagy párt egyikének.

A jenkik „szívóssága", akik még a greenback-szélhámosságot[386] is felmelegítik, elméleti elmaradottságuk és angolszász elméletellenességük következménye. Ezért azzal bűnhődnek, hogy babonásan hisznek minden filozófiai és gazdasági ostobaságban, hogy vallási szektákat alapítanak és bárgyú gazdasági kísérleteket végeznek, amiből azonban bizonyos burzsoá klikkek hasznot húznak.

Louise arra kér, hogy *már csak* a „Woman's Journal"-t[387] (*Boston*) küldd neki, és ezt is *már csak március 31-ig*, ha addig nem írunk más értelemben. A bécsi „Arbeiterinnenzeitung" számára kell Louisénak (ő, Laura és Tussy a vezérkar) és azt mondja, eszébe sem jutna, hogy a munkásnőkre rátukmálja az amerikai swellmobladies* zöldségeit. Szíves küldeményeid révén megint kellően tájékozódott és meggyőződött arról, hogy ezek a hölgyek még éppen olyan gőgösek és korlátoltak, mint voltak, és most már csak ennek az egy lapnak akar néhány hónapnyi próbaidőt engedélyezni. Addig is őszintén köszöni szívességedet.

Lafargue-ot a képviselőházban az első alkalommal némileg megzavarták a közbekiáltások és az ordítozás.[380] De ez majd elsimul. A franciák mindig a közvetlen harcban tökéletesednek.

A Gompers-história a *következő*: ő írt nekem és részletes anyagot küldött

* – ingyenélő úriholgyek – *Szerk.*

a társaságáról.[388] Én akkor – nyáron – sokat tartózkodtam távol, közben roppant elfoglalt voltam, és egyáltalán nem is láttam tisztán a dologban, úgy gondoltam Iliacos extra peccatur muros et intra*. Aztán úgy hírlett, hogy Gompers Brüsszelbe megy, illetve idejön, azt gondoltam tehát, hogy szóban elintézem. Utána, amikor *nem* jött, elhanyagoltam a dolgot. De előkeresem az iratokat és aztán azt válaszolom neki, hogy megköszönöm az ilyen szerepet.

A napokban írtam K. Kautskynak[59] és megbíztam, hogy cikkeid különlenyomata ügyében érdeklődjék Dietznél;[356] még várom a válaszát. Lassan járj, tovább érsz, mondogatják Németországban, főként a Neckar-parti Stuckertban**.

Blatchford kilépett a „Workman's Times"-tól, ami nagy nyereség. Egyébként a lapban azok a hiányosságok mutatkoznak meg, amelyek itt az ilyesféle *magán*vállalkozásnál mindig szükségszerűek, amíg nem áll mögötte egy párt, amely elég erős ahhoz, hogy ellenőrizze.

Most 1. el kell olvasnom „A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben"[231] új kiadásának korrektúráját, 2. át kell néznem a „Szocializmus fejlődése"[114] Aveling-féle fordítását, 3. még néhány apróság, és aztán 4. megint a III. kötet[111] következik, ahol éppen a legeslegnehezebb fejezetek előtt állok. Azt gondolom azonban, hogy ha minden közjátékot erélyesen elhárítok, menni fog. Ami utána még hátra van, az, úgy hiszem, csak formai nehézségeket okoz majd nekem.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked L. Kautskytól és tőlem

barátod
F. Engels

* – Trója falain kívül és belul egyaránt vétkeznek.[389] – *Szerk.*
** Stuttgart. – *Szerk.*

107

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 jan. 6.

Kedves Laurám,

A körték igen jó állapotban érkeztek meg; annak a néhány darabnak, amelyeket sürgősen el kellett pusztítani, nyomban elláttuk a gondját, a többit pedig fokozatosan, hálásan és élvezettel elfogyasztjuk. Hogy a régi Fryféle kakaós láda ilyen kellemetes tartalommal megtöltve tér vissza hozzánk, és - ahogyan részvénytársasági igazgatókról szokás mondani megbízatásuk lejártakor — jövő karácsonyra „újramegválasztásra ajánlkozik", az csakugyan kedves meglepetés volt.

Paul szeretne tájékoztatást kapni a Board of Health létesítéséről.[390] Megpróbálok utánanézni, de attól tartok, meg kell majd kérnem Tussyt vagy Edwardot, hogy keressék elő az adatokat a British Museumban. Csak tudnám, melyik évben létesült a Board of Health, akkor megszerezhetném az eredeti parlamenti törvényt – ha Sam itt volna, egy szempillantás alatt előteremtenénk.

Időszakos férjedet a jelek szerint csakugyan elkapta a bolygó zsidó láza – talán túl akarja szárnyalni a bolygó négerrel?[391] Mindenesetre a legjobb volt, amit csak tehetett, hogy indítványt terjesztett be egyház és állam szétválasztására a Kommün szellemében,[380] ez azonnal betömi a szájukat. Különösen most, hogy a francia klérus kezd szembenézni ezzel az eshetőséggel és igyekszik úgy beállítani a dolgot, hogy ez esetben oly módon kellene különválnia az államtól, mint az ír egyháznak,[392] vagyis nemcsak megtartania minden vagyonát, hanem javadalmait tőkésítenie és átalányösszeggel megváltatnia – les milliards de l'Église! après ceux de M. Bismarck*! A papok túlságosan sietnek, hiszen kimondani az ilyesmit annyi, mint lehetetlenné tenni. Hogyha hallgatnának a dologról és egyszeriben, kormányjavaslat formájában meglepnék vele a népet, akkor sikerülhetne a

* – az egyház milliárdjai! Bismarck úr milliárdjai után[174] – *Szerk.*

rajtaütés, és a radikálisok[50] nagyon is szívesen lenyelnék ezt –, de előzetesen nyilvános vitára bocsátani annyit jelent, mint biztosítani a kudarcát. A francia köztársaság, a polgári jogról vallott forradalmi elveivel, nem *fizetheti ki* ugyanúgy az egyházat, ahogy az angol félfeudális monarchia kifizette. Itt csak az a rendszer alkalmazható, amelyet Lassalle „*System der erworbenen Rechté*"-jének[79] első kötetében kifejt, ahogyan a Nagy Forradalom kizárólag ezt alkalmazta.[293] Lásd Bernstein bevezetését Lassalle műveihez;[93] ha nincs meg neked, megpróbálom megszerezni. Ez Lassalle *egyetlen* jogtudományi *teljesítménye*, nem nagy teljesítmény, de *jogtudományi* szempontból teljesen hibátlan. *Nekünk* kellene ezt elindítanunk Franciaországban és *aztán* rávennünk Longuet-t, hogy dolgozza meg a radikálisokat ebben az irányban.

Megint félbe kell szakítanom az írást. Az öreg Harney betegen fekszik Richmondban, bronchitise van –, ugyanaz a betegség, amely tavaly tavasszal már a sír szélére vitte. Meg kell látogatnom, de remélem, hogy idejében visszaérek és befejezhetem ezt a levelet. Túl vagyok terhelve munkával; 1. „A munkásosztály helyzete Angliában"[231] új angol kiadásának korrektúrája és új előszó hozzá, 2. „A szocializmus fejlődése"[114] Edward által készített fordításának átnézése és ehhez is új előszó, 3. az „Almanach"-ba írt cikkem[297] németre fordítása, még *mielőtt* másvalaki ráteszi a kezét, 4. egy csomó válaszra váró levél. És ezután *esetleg* visszatérhetek a III. kötethez[111], ahol éppen a legnehezebb fejezetek várnak rám.

Délután $^1/_2$ 5. Az imént érkeztem vissza Richmondból, ahol az öreg Harneyt sokkal jobb állapotban találtam –, reméljük, tartós lesz.

Felteszem, hogy közvetlenül Bécsből megkaptad Louise „Arbeiterinnenzeitung"-ját a bécsi „Arbeiterzeitung"-gal együtt. A cikked rendkívül olvasmányos – Tussy cikke a következő számban jelenik meg,[298] s minthogy a lap természeténél fogva telhetetlen, csak azt mondhatom, hogy minden további cikk hálás fogadtatásban fog részesülni; addig is tolmácsolom Louise köszönetét, amely, mint minden köszönet, kétélű, nevezetesen: 1. köszönet a kapott szolgálatokért; 2. „előre is köszönet a jövőbeni szolgálatokért", ahogyan a burzsoák mondják.

Szegény Adler rettenetesen agyondolgozza magát, és ráadásul, ha pillanatnyi nyugalomhoz jut is, csak mint súlyosan beteg feleségének ápolója jut hozzá. Ez idő szerint Salóban, a Garda-tó partján vannak. S mivel Viktor felelős azért, hogy a lap anyagot kapjon, közvetve neki és az osztrák pártnak teszel szívességet azzal, ha segítesz *jó* cikkekkel ellátni a nőlapot; az emancipált polgárnők nagyon is boldogan ragadnák meg az alkalmat, hogy mániáikat és csodaszereiket elhelyezzék a munkásnők lapjában.

Pumps nem jól érezte magát, úgyhogy az ünnepek alatt nem jöhetett, de a hónap folyamán a gyerekekkel együtt eljön.

Mi jutott eszébe Vaillant-nak, párbajozni egy ilyen bolonddal, mint ez a Gégout–égout*?

Louise és én mindkettőtöket szeretettel üdvözlünk. És ne felejtsd el, hogy köteles vagy Paullal együtt hamarosan átjönni. Egyik-másik itteni munkásnak jót tesz majd, ha látnak egy eleven francia szocialista képviselőt.

Sok szeretettel
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – csatorna; szemétlerakodó hely; szemét – *Szerk.*

108

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 jan. 20.

Kedves Laurám,

Tegnap este levelet kaptam Paultól Bordeaux-ból, amelyben megkért, küldjek neked egy csekket, hogy kifizethesd a háztulajdonosnőt. Mármost a legnagyobb örömmel átsegítenélek ezen a mauvais quart d'heure-ön*, de a helyzet az, hogy január és február számomra az év legrosszabb hónapjai, a karácsony csaknem teljesen kimeríti az embert, és március 1–5-e előtt úgyszólván semmi pénzt nem várhatok. Csakugyan nem tudom még, hogy jómagam is hogyan jutok túl ezen a kellemetlen időszakon, mert a szokásos karácsonyi kiadások mellett még tetemes rendkívüli kölcsönöket is kellett adnom. Az öreg Harneynak a betegsége idején pénzt kellett kölcsönöznöm, Tussy és Edward pedig elzálogosították nálam Sonnenscheinnel kötött négy szerződésük bevételeit, erre szép kerek összeget előlegeztem nekik, amely csak lassanként és meglehetősen bizonytalan időpontokban folyik be Sonnenscheintől –, bizonyosan nem most, amikor leginkább szükségem lenne rá. Igazán rosszul állok magam is. De ha sikerül találnod valakit, aki előlegezi neked a szükséges összeget, ha csekket adok neki róla, *mondjuk, március 5-i dátummal*, úgyhogy ezen időpont előtt nem mutatható be, akkor örömmel küldöm a csekket. Azt hiszem, Deville megtehetné, minthogy a csekkem teljesen biztos. Ez esetben kérlek, közöld velem az összeget, mert Paul csak „un chèque"-ről** beszél.

Az „Almanach"-beli cikkem[297] megjelenik olasz nyelven a „Critica Socialé"-ban, és tegnap végre elküldhettem Bebelnek a német szövegét, *meglehetősen hosszú utóirattal az oroszországi éhínségről, amely egy* időre biztosítja a békét és megfosztja cikkemet legaktuálisabb aktualitásától.

---

* – rossz (kellemetlen) negyedórán; kínos pillanaton – *Szerk.*

** – „egy csekkről" – *Szerk.*

Itt folytatódik a harc Hyndman & Co. ellen – ez idő szerint a Kommunista Munkásegylet[271] a fő színtér, és van rá esély, hogy Gillest megverik és kidobják, s akkor aztán Hyndman a német spekulációjával (azzal, hogy Gillest támogatta) még csúnyábban *megjárhatja*, mint a Brousse-ra való francia spekulációjával.[391]

Mint tudod, Hyndman Chelsea parlamenti képviselőjelöltje. Amikor a rendőrség véget vetett a Sloane Square-en rendezett gyűléseinek, 1 shilling pénzbírságra ítélték, ezt kifizette és lemondott a Sloane Square-ről. Most arra készteti a Föderációt[70], hogy egy sokkal rosszabb chelsea-i helyért harcoljon, amelyet *the World's Endnek** neveznek (a név kellőképpen megmutatja, hogy ez nem nyilvános gyűlésekre alkalmas hely). Nos, vagy 15–18 emberüket bíróság elé idézték és elítélték, s most azon a címen, hogy „veszélyben a gyülekezési jog", megpróbálták rávenni *a többi szervezetet*, hogy ne vívják meg a maguk csatáját. Hyndman ugyanis azt mondta, hogy ha tartani tudja a parlament feloszlatásáig, *biztosítva van a mandátuma*. De ez nem fog menni. A gázgyári munkások kijelentették, *hogy ha ez alkalommal Hyndman elnököl*ne, szónokokat állítanának, még ha ezeket letartóztatják és elítélik is;[395] s az egyik múlt heti gyűlésen, ahol Burns, Edward és Tussy jelen volt, Hyndmannek alaposan orra alá dörgölték a gyávaságát, és végül gyakorlatilag teljesen abbamaradt az a kísérlet, hogy a többi szervezet és trade-union közbelépésével megmentsék. Croesel, az egyik legderekabb itteni német, egy nyilvános küldöttgyűlésen a szemébe mondta Hyndmannek, hogy hazug, az meg lenyelte.

Most meg kell látogatnom Ede Bernsteint, aki influenzás volt, így hát ég veled. Louise azt mondja, hogy mivel Paul folyton távol van, felhasználhatnád a szabad idődet és írhatnál valamit az „Arbeiterinnenzeitung" számára – amint látod, borzasztóan szeretné, ha a bécsi lap lepipálná a stuttgartit**, ami aligha lesz nehéz; – ezt először Ihrerné szerkesztette, mégpedig pokolian rosszul, most meg a szegény Clara Zetkin szerkeszti, és az első két szám bizony nagyon szegényes és unalmas. Ha tehát van valami mondanivalód ezekről a charmantes françaises-ről*** meg a mozgalmukról, annál jobb.

* – *a világ végének* – *Szerk.*

** „Die Gleichheit"[396]. – *Szerk.*

*** – bájos francia nőkről – *Szerk.*

Remélem, az állataid mind jól vannak, – mifelénk sok az influenza, de eddig a két háztartási alkalmazottunkat éppen csak megérintette, Louise abban szenved, amit szegény feleségem* úgy nevezett, hogy „fájdalom mindenütt" (általános izomreuma), én pedig még nem kaptam el.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Lizzy Burns. – *Szerk.*

109

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 jan. 26.

Kedves Báró,

A cikk[297] korrektúráját tegnap azonnal visszaküldtem. Az „Anti-Proudhon"[205] korrektúráját nem tudom elvégezni, mielőbb újra hozzá kell látnom a III. kötethez,[111] és minthogy át kell néznem a „*Fejlődés*"[114] angol fordítását – ezt nem utasíthatom vissza, hiszen az ilyen dolgokért, ha *Londonban* jelennek meg, mégiscsak engem tesznek felelőssé –, *egyáltalán* nem vállalhatok *semmi többet*.

Ha a berliniek kifogásolnának valamit a cikkemben, kérem, hogy ezt *pontozzák* ki. Enyhítések nem alkalmazhatók, mert lévén a francia eredeti mindenki számára hozzáférhető, mint az *én hamisításomat* értelmezhetnék.

Hálás leszek neked a „*Nyomorúság*" levonataiért – hiszen az előszót[397] amúgy is újra meg kell néznem.

Dietznek, aki rám hárította, hogy írjam meg a Bebel 25 éves parlamenti jubileumára küldendő üdvözlet vázlatát, megírtam[398], hogy mostantól fogva *minden* honoráriumomat Adlernak küldje el. Úgyis a berliniek kapják az oroszlánrészt, mert nem vonhatom meg tőlük azt, amit a „Vorwärts" kiadójában megjelentekért kapok. Ez így nem több, mint méltányos.

Szóval Julius az aknamunkájával vasárnap* reggel 3 órakor 48 szavazattal 21 ellenében szerencsésen kitúrta Gillest az Egyletből[274]. Nagyon jól vezette a kampányt és vasárnap este idejött; igen boldog volt és pompás humorral beszélte el tárgyalásait az egyletiekkel: elevenen magunk előtt láttuk ezeket az embereket. A régi história: előbb azt hitték ezek az álomszuszékok, hogy csak heten vannak, és ahogy jobban megnézték a dolgot, mintegy ötvenről derült ki, hogy megfelelőek, de lusták, s amikor felrázták őket, Gillesnek befellegzett. A dolog azért fontos, mert kihúzza a lába alól a talajt az angoloknál; most egyedül Hyndmanbe csimpaszkodik, az pedig nem tud tőle megszabadulni.

* Január 24. – *Szerk.*

Hyndmant is súlyos vereségek érték. Olvasd el a múlt heti „Workman's Times"-ban a beszámolót a Social Democratic Federation[70] helyiségében, a Stranden lezajlott küldött-tárgyalásokról, ahol megvitatták a World's Enden, Chelsea-ben a free speechről* tartandó gyűlést. Itt Shaw, Burns és Tussy alaposan megszorongatták. Burns azt mondta, hogy ha összecsapásra kerülne sor, a szónokokat remélhetőleg nem kell majd az illemhelyeken keresni (mint Hyndmant a Trafalgar Square-i események idején[399]) stb.; hogy Hyndman megmenthette volna a dolgot, ha a tarthatatlan World's End helyett (ahol 300 ember olyan közlekedési akadályt képez, hogy a rendőrségnek be *kell* avatkoznia!) a Sloane Square mellett marad, de ezt feladta, amikor egy shillingre megbüntették. A gázgyári munkások azt mondták, hogy ha verekedés lesz, odamennek, és ha Hyndman lesz az elnök, akkor szónokokat állítanak[395]. Egyszóval végre az orra alá dörgölték a gyávaságát. Vasárnap még rosszabbul járt a küldöttgyűlésen, amelyet ugyanebben az ügyben rendeztek. A Social Democratic Federation egyik embere azt mondta, hogy a Federation egymagában túl gyönge, hogy ezt az ügyet véghezvigye, s minthogy szemlátomást egyedül áll, el kell ejteni; egy másik azt mondta, Hyndmannek nem szabad letartóztatásba kerülnie, mert a Social Democratic Federation csupán a középosztálybeliek, különösen Hyndman és Hunter Watts által juttatott pénzekből él. Ez a szamár Hyndman annyira belegabalyodott a saját intrikáiba, hogy megjárhatja. Az egésznek az a bökkenője, amit egy magánbeszélgetésben ő maga mondott: ha a kötekedést a World's Enden való gyülekezés joga miatt el lehet húzni egészen a parlament feloszlatásáig, *akkor biztosítva van az ő megválasztása Chelsea-ben* (ahol jelöltette magát).

Sokszor üdvözöllek és gratulálok a második fiúhoz. De most aztán itt az ideje, hogy mérsékeltebb tempóra térjetek át. Örülünk, hogy anya és gyermeke jól vannak. Itt még mindig garázdálkodik az influenza, Percy megkapta, utána meg tüdőgyulladást, aggodalommal várom Pumps híreit. Louisénak is enyhe influenzája volt, Avelingnek szintén.

Tehát még egyszer szívélyes üdvözlet Louisétól és

a te

Generálisodtól

* – szólásszabadságról – *Szerk.*

110

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Báró,

Egyetértek azzal, hogy kihagytad Bebelt és Liebknechtet.[400] Ez abszolúte semmit nem változtat a dolgon.

Alighanem érdemes lenne lefordítani a „Six Centuries etc."-át,[401] mindenesetre inkább, mint ugyanezen szerző „Economic Interpretation of History"-ját, amelyet bizonyára nagyrészt a „Tőké"-ből lesett el és meglehetősen kisszerűen fejtett ki, noha itt is akad néhány jó ötlet. A „Six Centuries" sok, Németországban ismeretlen tényanyagot tartalmaz, némely téves értelmezés mellett, amint ez egy burzsoánál nem is lehet másképp. Azt gondoltam azonban, hogy kellemesebbnek és szükségesebbnek tartod majd a saját munkáid írását, mint a fordítást.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
a *Generális*

[London, 18]92. I. 28.

111

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, [18]92 jan. 28.

Kedves Hermann,

Azt hiszem, legfőbb ideje, hogy megint életjelt adjak magamról, már csak azért is, mert kisebb üzleti ok is kínálkozik erre. A legutóbbi folyószámla-kivonatodban ugyanis jóváírtál F. Engels & Co.-tól 79,40 márkát, ez nyilván a Rudolf kívánságára közjegyzőileg és konzulilag hitelesített meghatalmazás költsége? Máskülönben a jelek szerint minden rendben.

Azután meg szeretnélek kérni, mondd meg nekem, hogy tulajdonképpen mennyit érnek ma a nálatok hagyott schaaffhauseni részvényeim, azaz hogy mi az árfolyamuk és a névértékük; egyszer már leszállították az értéküket, és így már nem tudom pontosan, hogy mennyim van, márpedig előfordulhat, hogy túl akarok adni ezen a holmin.

Egyébként nem panaszkodhatom, egészségi állapotom igen jó, a szemem jelentősen megerősödött, és csak annyiban kell rá tekintettel lenni, hogy világítás mellett nem írok, ami persze télen kényelmetlen. Étel, ital még mindig ízlik, a gyaloglás is meglehetősen könnyen megy nekem és egyáltalán a legfiatalabb öreg emberek egyikének számítok Londonban. Ezzel szemben a dohányzást nagyon korlátoznom kell, mert ez, csakúgy mint a jó bor, és sajnos a pilseni sör is, némileg összezilálja a szívidegeimet, s ez zavarja az álmomat. De ez mindössze újévtől tavaszig tart, ilyenkor egyszer egy héten szulfonált veszek be, és így ebben a rossz időszakban is megjárja – a szulfonált mindig Elberfeldből kapom Bayertől –, s amint megjavul az idő és többet lehetek levegőn, újra jobban vagyok, aztán meg jön a nyár, a tengerhez és a tengerre megyek és megint remekül érzem magamat. Múlt nyáron előbb négy hétig Wight szigetén voltam[225] és utána két hétig Skóciában és Írországban,[262] az idő nagy részében vízen, ez mindig a legjobb nekem, amióta vége a lovaglásnak. Ha télen itt lovagolhatnék, nyáron meg a tengeren hajózhatnék, akkor biztosan helyrebillenne az egészségem. De minthogy ez nem megy, meg kell elégednem azzal, hogy megmászom a Hampstead Heathnek nevezett londoni Csimbo-

rasszót, amely körülbelül annyira van a tengerszint felett, mint a te barmeni házad, tudniillik mintegy 150 méternyire. Szerencsére szükség esetén ez is megteszi a kedély megtartására.

Az influenzát eddig szerencsésen elkerültem, de valóságos csapás itt, az utcámban lakó emberek olyanok lesznek tőle, mint az őszi légy, jóllehet végül a legtöbbjük megússza, de úgy látszik, komisz egy betegség ez, mindenki olyan szörnyen mélabús lesz tőle, hogy az embernek az étvágya is elmegy.

De most aztán te is mondd el, mi van nálatok, mit csinálsz te, meg Emma, meg az összes gyerek és unoka, Rudolf, Hedwig* és nem kevés tartozékuk, Blankék, az engelskircheniek és a megszámlálhatatlan, innen már át sem tekinthető egész raj. Amióta Rudolf Blank elment innen, semmi hírt sem kapok már, különösen, minthogy a házasságkötések és a gyermekáldás úgy látszik lassúbb ütemre váltottak át; ezek máskor mégiscsak valamiféle mérföldkövet jelentettek, némiképpen le lehetett mérni rajtuk, hogy mi történt nálatok.

Szívélyes üdvözlet Emmának és a tieidnek mind, Rudolféknak, Hedwignek és társaiknak stb. stb.

A te öreg
Friedriched

* Hedwig Boelling. – *Szerk.*

112

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, 1892 jan. 29.

Kedves Hermann,

A nőkről szokták mondani, hogy a fő dolgot, amit el akarnak mondani, sohasem a levélben, hanem mindig az utóiratban közlik. De velünk, öreg szivarokkal még rosszabbul áll a dolog – ugyanis alig adtam postára tegnapi levelemet, amikor eszembe jutott a legfontosabb. Nálam ugyanis pillanatnyilag, furcsa ellentétben a londoni piacon uralkodó pénzbőséggel, kisebb pénzszűke van, és minthogy március 1-ig csak kis osztalékokra számíthatok, szívesen venném, ha a napokban kb. 30 £-et átutalnál nekem nálatok levő számlám terhére. Akkor egészen jól kijövök majd, márciustól júniusig a pénz megint flottul befolyik.

Szívélyes üdvözlet

Friedrichedtől

113

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 febr. 1.

Kedves Báró,

Mellékelem Labriola Tussyhoz írt levelét; nem hiszem, hogy közlése ne szülne rossz vért különböző embereknél Olaszországban, és ezért végső soron a német pártnak kellene megszenvednie, amennyiben az *ő* nyakába varrnák, hogy kiállt azok mellett, illetve ellen, akik a cikk által érintve érzik magukat. Mert joggal vagy anélkül, a zilált olasz viszonyokat tekintve, bizonyára *akadnak* majd különböző emberek, akik érintve érzik magukat – ezt Labriolának is megírtam. És ez aztán a posszibilisták[49], hyndmanisták, fábiánusok[32] és Isten tudja miféle irigy kutyák karjába taszítaná őket.

Megírtam Labriolának, hogy szerintem jobb lenne, ha nem nyomtatnák ki a levelet, de teljesen a te kezedbe tettem le az ügyet, ti pedig lépjetek egymással közvetlen érintkezésbe.[59] *Tussy azonban* mindenképpen *visszakéri a levelet.*

A napokban eszembe jutott, hogy nagy szükség lenne egy olyan munkára, amely *Luthert* a tettei és az írásai alapján ábrázolja. Először is határozottan időszerű lenne helyreigazítani mind a protestáns legendát, mind az ellene folytatott (s Németországban most annyira virágzó) Janssen-féle korlátolt katolikus polémiát, és egyenesen szükségszerű lenne a *mi* álláspontunkról bebizonyítani, hogy a reformáció mennyire *polgári* mozgalom volt. Aztán pedig különösen nagyon fontos lenne párhuzamot vonni egyfelől a Karlstadt, az anabaptisták és a parasztháború *előtti* Luther meg az *azutáni* Luther[402], másfelől az 1848 *előtti* és az 1848 *utáni* burzsoák között, és részleteiben kimutatni, ahogy ez a fordulat Luthernál fokozatosan végbement. Itt még akadna tennivaló, nem is kellene hozzá túl sok elmélyülés a tanulmányokban, és te a „Thomas Morus" révén éppen erre fel is vagy készülve. Ráadásul Stuckertban* rendelkezésedre áll a létező legpompá-

* Stuttgart. – *Szerk.*

sabb könyvtár a protestantizmusról. Ez aztán igazán jobb volna, mint lefordítani Rogerst[401], hiszen azt még egy gyerek is le tudja fordítani.

Mindannyian üdvözlünk mindannyiotokat.

Barátod

F. E.

114

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 febr. 2.

Kedves August,

Örülök, hogy a cikk[297] tetszett neked. Teljesen egyetértek azzal, hogy a két nevet a második előfordulásnál kihagytátok[400]. Franciaország számára szükség volt az ismétlésre, Németországban árthatna, de mindenképpen fölösleges.

Hogy az oroszok miért viselkednek mégis harciasan és összpontosítanak csapatokat nyugaton? Nagyon egyszerű. Mindjárt az első levelemben, amelyben azt állítottam, hogy az éhínség megbénítja az oroszok harci kedvét, megmondtam neked, hogy azért a kardcsörtetés korántsem szűnik meg, sőt inkább erősödni fog.* Mindig így tesznek. De ez csupán a belföldi és a külföldi közönségnek szól, a külföldi diplomáciától nem kívánják, hogy ezt *elhiggye*, hanem csak azt, hogy *nyugodtan tűrje el*. Oroszország visszavonulása a nyilvánosság előtt fessen úgy, mintha a többiek vonulnának vissza Oroszország elől. – Ehhez azonban ezúttal egy másik dolog is járul: a délkeletet és a keletet teljesen kimerítette az éhínség, nem képesek csapatokat élelmezni. Az ínséges területet körülbelül ez a vonal határolja: Odessza–Moszkva–Vjatka–Perm az Urál-hegységig; az Urál mentén a Kaspi-tenger északi csücskéig, onnan az Azovi-tenger keleti csücskéig és vissza Odesszáig. Ez azt bizonyítja, hogy csapatokat tömegesen csak Odessza–Moszkvától nyugatra tudnak élelmezni; az innen északra fekvő területnek magának is állandó gabonaszállítmányokra van szüksége. Ezenkívül az oroszok most szándékosan *hamis* híreket terjesztenek csapatoknak nyugatra való áthelyezéséről.

Azzal, amit Elzász-Lotaringia ügyében franciákkal folytatott levelezésedről közöltél velem, abszolúte nem vág egybe a vasárnapi „Vorwärts"-ben megjelent jegyzet[403]. Úgy látszik, a te megkérdezésed nélkül írták. A „Figaró"-val viszont jó lesz, ha vigyázol, nagyon aljas lap.

Jól szórakoztunk Köllerrel folytatott beszélgetéseden[404]. Hamisítatlan porosz ez az ember. Már Herkner szinte a szájukba rágta ezeknek az

* *V. ö. 154–157. – Szerk.*

embereknek, mennyire korlátolt dolog az elfranciásodott és a rabiátusan francia előkelőségeket dédelgetni, a munkásokat pedig, akik nem is értenek franciául és nyelvük és jellegük szerint még teljesen németek, eltaszítani és a franciabarátok karjába kergetni.[405] A legjobb alkalom volt itt arra, hogy óriási sikerrel űzzenek demagógiát felülről. Pusztán a német gyári törvények, egyesülési törvények stb. oktrojálásával és a munkásokkal szembeni toleráns magatartással 10 év alatt meg lehetett volna őket nyerni, és akkor a protestánsokkal, a szőlő- és dohánytermelő parasztokkal együtt több mint ellensúlyozták volna a francia burzsoákat, nyárspolgárokat és nemeseket. De hát hogyan is tehették volna ezt ugyanazok az emberek, akik Németországban bevezették a szocialista-törvényt[60] és minden módon harcoltak a munkások ellen? Láthatod, a német burzsoák mindig elkésnek, és még a porosz kormány sem tehette meg, jóllehet amazokkal szemben mégiscsak meglehetős mozgási szabadsága van, hogy megkockáztatja *ezt* a fajta bonapartista politikát. És, mint mondod, a porosz bürokratának, katonának és junkernak ellenkezik a természetével, hogy bármilyen hatalmi pozíciót önként feladjon, még ha az haszontalan, sőt éppenséggel neki magának kárt okoz is –, hiszen megsínylené a kicsinyes embernyúzó politika, ami a mindene!

Hogy Gillesnek végre ünnepélyesen kitették a szűrét, azt tudod. De ostobaság a „Vorwärts"-től, hogy *ebben* a hírben elhallgatta a nevet.[406] Hiszen az ember nem kisebbíti a saját sikereit azzal, hogy a róluk szóló tudósításokban lefaragja az élüket. És az Egylet[274] meg az emberek, akik ide juttatták, szintén megérdemelték volna, hogy a párt érdekében folytatott akciójukról a hivatalos pártorgánum legalábbis az igazsághoz hűen számoljon be. Persze tudom, hogy ti itt egyelőre nem tehettek semmit, de szinte úgy tűnik nekem, mintha valaki azon mesterkedne, hogy konfliktust provokáljon.

Ha én azt tanácsolnám Juliusnak, hogy beszéljen rövidebben, ezzel pontosan ugyanazt a hatást érném el, mintha ti azt tanácsolnátok Liebknechtnek, hogy ne írjon indiszkrét leveleket. Nem avatkozom bele Julius ügyeibe, ha nem feltétlenül *szükséges*, ez egészen bizonyos. Minthogy ez a két ember szándékosan elszigeteli magát mindnyájunktól, nem tehetek mást. A néni* látogatás ellenében viszontlátogatást igényel, formális nyárspolgári etikettet és az ilyesmi köztünk, kommunista bohémek között először is abszolúte nem divat, másodszor pedig abszolúte lehetetlen. Ez a nyárspolgárias életmód, amit itt social treadmillnek, társadalmi taposó-

* Emilie Motteler. – *Szerk.*

malomnak neveznek, csak olyanoknak való, akik időfölöslegben szenvednek, de aki dolgozni akar, az nem állhat rá az ilyesmire és nem is teszi meg. Én még a manchesteri burzsoák között sem vettem részt ebben, és most aztán éppenséggel nem tehetem. Akinek valami keresnivalója van a másiknál, az odamegy, és ezzel kész. De hogy ez így van, ez minden bánat alapja a Hugo Roadon[407].

Hogy Geiser megint a „Vorwärts"-nél van, azt sejtettem bizonyos cikkek felülmúlhatatlan, csak neki tulajdonítható sivár unalmasságából és tartalmatlanságából. Máskülönben a „Vorwärts" a drezdai Landtagülésszak idején néha észrevehetően jobb volt.

Hát igen, a *„Munkásosztály helyzete"*! A jó Dietz most már x-edszer faggatózik nálam, és mindig ugyanazt a választ kapja, amelyet már én magam is megírtam neki: mihelyt a „Tőke" III. kötete[111] elkészül, örömmel, de addig egyáltalán semmit nem vállalhatok. A te javaslatodnak, hogy bízzam meg őt a Wiganddal való tárgyalással, mindenféle bökkenője van, és eddig mindig azt tapasztaltam, hogy az ilyen dolgokban fölösleges és gyakran jóvá sem tehető hibákat követnek el. Hiszen mindenekelőtt azt kell tudnom, hogy milyen jogi viszonyban vagyok Wiganddal. A mellékelt cédulán leírom neked a tényállást, ha jogi szakvéleményt tudsz szerezni róla, mint korábban egyszer, akkor tovább tárgyalhatunk. A korábbi szakvéleményed teljesen megvilágította előttem, hogy a kiadókat védelmező és a szerzőket feláldozó takaros szász törvényhozás értelmében még nagyon is Wigand kezében vagyok, de azt az eshetőséget nem világította meg, amelyről akkor nem volt szó, most viszont igen, hogy Wigand visszautasítja a régi feltételekkel való újrakiadást. Ha *akkor* még ugyanúgy a karmaiban vagyok, akkor persze utána kell néznünk, hogy mit tehetünk.[408]

A könyvnyomdászok most megehetik, amit főztek maguknak.[383] De ha ez most a párt felé hajtja őket, akkor jó.

Tegnap majdnem az asztalon táncoltam örömömben, amikor elolvastam György szász herceg hadtestparancsát.[409] Micsoda dühöt kelt ez majd odafent! Hogy ilyesmi bekerülhetett az istentelen szociáldemokrata sajtóba hát már csakugyan ilyen kapcsolataik vannak a fickóknak az „én dicső hadseregemben"[410]? A „Daily News" ma már egyhasábos távirati jelentést közöl erről – világszerte éktelen botrányt kavar majd a dolog. És még azt hiszik, az ilyen bánásmóddal rábírják a katonákat arra, hogy „halomra lőjenek mindent", főként a szüleiket, testvéreiket stb. Sont-ils bêtes, ces Prussiens!"*

* – Mekkora barmok ezek a poroszok! – *Szerk.*

Hogy Louise igen jó háziasszony, ezt esetleges ellenkező állításokkal szemben hajlandó vagyok mindenki ellenében képviselni, és azt is, hogy kitűnő szakácsnő. De nem vagyok egészen bizonyos abban, hogy ennek a háziasságnak egyebek között nem az-e az alapja, hogy mi ketten nem vagyunk házasok, és ha ez igazolódna, akkor ez rám nézve szerencse lenne ama körülmény miatt, hogy a köztünk levő korkülönbség a házassági és házasságon kívüli dolgokat egyaránt kizárja, és így nem marad más, mint éppen a háziasság.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked Louisétól és tőlem.

Barátod
F. E.

Utóirat. Louise fel van háborodva azon, hogy az ő neked írt leveleire nekem válaszolsz hat oldalas levélben. Mondtam, hogy ezt írja meg neked ő maga, de azt válaszolta, hogy ehhez túlságosan fel van háborodva.

A melléklet Gilles utolsó mesterműve, itt az Egyletben szándékosan terjesztik százszámra mint olyan írást, amellyel Gilles maga törte ki a nyakát.

115

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 febr. 3.

Kedves Laurám,

Meg tudnád szerezni nekem az „Intransigeant"-tól *Rochefort* londoni címét? Wróblewski váratlanul hozzám küldött egy levelet, amely ennek az előkelő idegennek szól, abban a feltevésben, hogy tudom a címét, de kössenek fel, ha ismerek bárkit, aki itt meg tudná szerezni nekem. Mindenki azt tanácsolja, hogy írjak Párizsba, mert ez a legrövidebb és legbiztosabb módja annak, hogy megkapjam — így hát azt hiszem, követnem kell ezt a tanácsot és eléd kell terjesztenem az ügyet, különösen, minthogy az a halvány gyanúm, hogy Wróblewski, ez a szegény ördög pénzért fordul Rochefort-hoz, pedig a világért sem akarom, hogy azt mondják, én vagyok az oka annak, hogy akár csak egy órával is késett a — nem kétséges, hogy negatív — válasz, mert az bizonyos, hogy ha egyáltalán kap választ a grand boulevardier-tól*, az ilyen lesz.

Körülöttünk mindenki influenzás volt —, engem eddig megkímélt a járvány, de Louise és a háztartási alkalmazottaim megkapták, bár enyhén. Percynél meglehetősen súlyos volt, az influenzát tüdőgyulladás követte, s még mindig nem állt talpra, Bernstein is fekvő beteg volt, és E. Aveling sincs egészen jól. Az utcánkat és a környékünket erősen sújtotta a baj, sok a beteg mindenfelé.

A legújabb botrány: London-szerte azt beszélik, hogy Clarence hercege a halálos ágyán odahívta az anyját** és elmondta neki, hogy „May"*** gyereket vár tőle. Ha ez igaz, akkor ez az egyetlen tett, amiért becsülöm a fiút. Azt mondják, hogy jó ideig járt a lány után; de az öreg királynő° kezdetben nem egyezett bele a házasságba. S ha ezek után önhatalmúan

* — a nagy bulvárok emberétől, a nagy bulvárokon otthonos embertől, világfitól — *Szerk.*

** Alexandra hercegnő. — *Szerk.*

*** Viktória-Mária, Teck hercegnője. — *Szerk.*

° Viktória. — *Szerk.*

cselekedtek, ez több, mint amit az ilyen „uracsoktól" elvártam volna, és azt mutatja, hogy mégiscsak jó volt valamire.

Paul utazásai nagyon érdekesek,[391] de nem fog ebbe hamar belefáradni? Igen hasznos és jó munka ez, de ha így folytatja május 1-ig, alaposan lefogy majd és „soványan és éhes színűn" fog visszatérni parlamenti kötelezettségeihez, ami hozzá, mint afféle Cassiushoz[411] a nyárspolgár szerint talán illik is. Mindenesetre elhallgattatta a broussistákat és más irigy kutyákat, akik rátámadtak az első beszédében[380] elkövetett egy vagy két nyelvbotlás miatt. A Gyár-Miasszonyunkra stb. vonatkozó statisztikák adják a legjobb választ.

Az „Almanach"-beli cikkem[297] megjelent olasz nyelven a milánói „Critica Sociale"-ban és megjelenik németül is, kiegészítésekkel, a „Neue Zeit" következő számában. Bebel küldött nekem néhány elzászi újságot, amelyek beszámolnak mülhauseni beszédéről;[412] az egyik francia nyelvű; el akarom küldeni neked, ha megtalálom (Louise azt mondja, hogy már feladta), hogy lásd, milyen szörnyű bűnöket követnek el a francia nyelv ellen az „Industriel Alsacien"-nek ezek a „hazafiai".

A György szász herceg által a 12. német (szász) hadtesthez intézett parancs közzététele a tegnapi „*Vorwärts*"-*ben*[409] éktelen botrányt fog kavarni. Ez megmutatja, hogy milyen messzire érnek a kapcsolataink a hadseregben, és Vilmos* rettentő mérges lesz. Ez bizonyosan jó kis szenzációt kelt majd Franciaországban, és ha tudnál nekem párizsi *lapokat* küldeni, amelyek kommentálják, hogy elküldhessem Bebelnek és felhasználhassák a Reichstagban, ez igen-igen hasznos lenne.

Nagy sietségben – szívélyesen üdvözöl Louise és

hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* II. Vilmos. – *Szerk.*

116

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

London, [18]92 febr. 4.

Kedves Schmidt,

Dec. 12-i levele értelmében ugyanezen hónap 19-én ürítettük poharunkat az Ön és ifjú neje egészségére, és ugyanezt másnap, vasárnap ebéd után Avelingékkel együtt ünnepélyesen megerősítettük 1868-as nemes portói borral. Remélem, hogy most kényelmesen, otthonosan berendezkedett Zürichben, és úgy látja, hogy jobb kettesben élni, mint egyedül.

Hálás köszönet a Wolf elleni cikkéért.[413] De ez rákényszerített, hogy mégiscsak elolvassam a wolfi opust[279] is, amelyet ideiglenesen már nyugodtan a szekrénybe raktam rosszabb napokra. Minthogy pedig ennek az embernek a nézete szerint a német nyelv csak arra való, hogy az ő gondolatnélküliségét leplezze, bizonyos munkával jár elolvasni ezt a badarságot, persze közben hamarosan kitűnik a semmi, ami mögötte rejlik. A lényeget Ön egész helyesen és világosan megmondta, és nagyon jó volt, hogy az összes mellékes dolgokat félretette; hiszen ezeknek pusztán az a céljuk, hogy az ember rajtuk akadjon fenn és a fő hibát elhanyagolja. Hogy ez az ember a gazdaságtani butaság lángelméje, azt már a „Neue Freie Pressé"-ben[414] megjelent egyik cikkéből láttam, amelyben a bécsi burzsoá fejét igyekszik még az eddiginél is zavarosabbá tenni. De ezúttal túltett minden várakozásomon.

Vezessük vissza Wolf érvét matematikai kifejezésekre: C_1, C_2 két összetőke, ezek megfelelő változó alkotórészei = v_1, v_2, megfelelő értéktöbblettömegeik pedig = m_1 és m_2. A két tőke egyenlő profitrátája esetén (a profitot és az értéktöbbletet egyelőre egyenlőnek véve) tehát:

$$C_1 : C_2 = m_1 : m_2, \text{ tehát } \frac{C_1}{m_1} = \frac{C_2}{m_2}.$$

Mármost meg kell állapítanunk a jelen előfeltételezés mellett szükségszerű értéktöbbletrátákat, szorozzuk tehát meg az egyenlet egyik oldalát

$\frac{v_1}{v_1}$ = 1-gyel, a másikat pedig $\frac{v_2}{v_2}$ = 1-gyel; így

$$\frac{C_1 v_1}{m_1 v_1} = \frac{C_2 v_2}{m_2 v_2} = \frac{C_1}{v_1} \times \frac{v_1}{m_1} = \frac{C_2}{v_2} \times \frac{v_2}{m_2}.$$

Ha a megfelelő tényezőket átvisszük az egyenlet másik oldalára, ahol ennélfogva a tört megfordul, akkor

$$\frac{C_1}{v_1} \times \frac{m_2}{v_2} = \frac{C_2}{v_2} \times \frac{m_1}{v_1}, \text{ vagyis } \frac{C_1}{v_1} : \frac{C_2}{v_2} = \frac{m_1}{v_1} : \frac{m_2}{v_2},$$

vagyis az értéktöbbletrátáknak, hogy létrehozzák a Wolf-féle egyenlő profitrátát, úgy kell aránylaniok egymáshoz, mint a megfelelő össztőkéknek, osztva megfelelő változó alkotórészeikkel. Ha ezt nem teszik meg, akkor oda a Wolf-féle egyenlő profitráta. De hogy 1. *képesek* ezt megtenni és 2. *mindig* meg *kell* ezt tenniök, ez volt az a gazdasági tény, amelyet Wolf úrnak be kellett bizonyítania. Ehelyett dedukcióval áll elő, amely a bizonyítandót *előfeltételként tartalmazza*. Hiszen az értéktöbbletráták egyenlete, mint kifejtettem, csak egy más formája az egyenlő profitráták egyenletének.

Példa: $C_1 = 100, \quad v_1 = 40, \quad m_1 = 10$
$C_2 = 100, \quad v_2 = 10, \quad m_2 = 10$

$$\frac{C_1}{v_1} : \frac{C_2}{v_2} = \frac{m_1}{v_1} : \frac{m_2}{v_2}$$

$$\frac{100}{40} : \frac{100}{10} = \frac{10}{40} : \frac{10}{10}. \text{ Egyezik.}$$

Mindazonáltal úgy gondolom, Ön egy kissé messzire megy, amikor azt állítja, hogy az értéktöbbletráták az egész nagyüzemi termelésben feltétlenül egyenlők. Azok a gazdasági emelők, amelyek a profitráta egyenlőségét keresztülviszik, véleményem szerint sokkal erősebben és gyorsabban hatnak, mint azok, amelyek az értéktöbbletráta egyenlővé tételére irányulnak. Mindamellett a *tendencia* megvan, és a különbségek gyakorlatilag csak jelentéktelenek, végső soron pedig minden gazdasági törvény csak fokozatosan keresztültörő és egymást kölcsönösen keresztező tendenciák kifejezése.

Amikor majd sor kerül a III. kötet[111] előszavára, J. Wolf urat nagy öröm fogja érni.

Rendkívül örülök, hogy az Ön docensi tevékenysége ilyen biztatóan kezdődött, remélem, így is folytatódik. Wolf úr kiváltképpen örül majd ennek – úgy kell neki.

Persze nagyon jó, hogy egyesek a pártbeli eseményekkel elégedetlen diák urak közül ismét folytatják tanulmányaikat. Minél többet tanulnak, annál toleránsabbak lesznek azok iránt, akiknek igazán felelős pozíciójuk van és ezt lelkiismeretesen igyekeznek betölteni. Idővel bizonyára azt is belátják majd, hogy egy nagy cél eléréséhez és az ehhez szükséges sokmilliós hadsereg összetartásához szem előtt kell tartani a fő dolgot és nem szabad hagyni, hogy mellékes zsörtölődések félrevezessenek bennünket. Arra is rájöhetnek, hogy a „műveltség", amellyel olyan nagyra vannak a munkásokkal szemben, még igen sok kívánnivalót hagy hátra, és hogy a munkásokban már ösztönösen, Hegel szavaival élve, „közvetlenül" megvan az, amit nekik nagy kínnal kell megszerezniök. Hiszen az „Ifjak" felsülése Erfurtban[281] siralmas volt, és lapjuk,[358] amennyit láttam belőle, csak halvány mása az itteni anarchista autonómiának.

Ha Hegelnél „ingoványos talajra" jut, ne időzzön el rajta; hat hónappal később ugyanebben az ingoványos talajban szilárd köveket fog felfedezni, ahol megvetheti a lábát, és egészen simán túljut rajta. A fogalom fejlődésének zárt fokozatossága Hegelnél a *rendszerhez*, a mulandóhoz tartozik, és én ezt tartom a leggyöngébbnek – bár a legszellemesebbnek is, mert minden nehéz ponton egy tréfával segíti át magát; pozitív és negatív *tönkremegy* [*gehn zugrunde*] és ezért elvezetnek *az alap* [*der Grund*] kategóriájához („Enzyklopädie").[341] Hiszen ezt minden nyelven másként kellene megoldani. Fordítsa le a *Lényeg tanában* levő sorrendet egy másik nyelvre, és az átmenetek nagyrészt lehetetlenné válnak.

Sok üdvözlettel

híve
F. Engels

117

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, 1892 febr. 4.

Kedves Hermann,

Pferdmenges és Tsa febr. 1–2-án azonnal átutalt nekem látra *30* £-et, hálásan köszönöm. A pénz persze nagyon jól jött, mert a karácsonyi kiadások után januárban és februárban mindig szűkösen vagyok és takarékoskodnom kell. Ugye, hivatalos nyugtát nem kell küldenem a cégnek?

Ugyancsak nagyon köszönöm a schaaffhauseni részvényekről kapott felvilágosítást*. Egyelőre nem szándékozom túladni rajtuk, megtörténhet azonban, hogy más itteni társaságok névértékben ajánlanak fel részvényeket, amelyek többet jövedelmeznek nekem, és erre az esetre szerettem volna tudni, mihez tartsam magamat.

Nagyon örültem az otthoni sok hírnek, és hogy mindannyian nagyjából igencsak jól megvagytok. Hogy Hedwig** is írni akar nekem újra, annak nagyon örülök, ha legközelebb találkozol vele, kérlek mondd meg neki, hogy ezt az agyamba véstem és hogy a szaván fogom.

És végül még hálás köszönet a képekért! De hiszen még nagyon jó színben vagytok, különösen Emma, és te sem lettél gondterheltebb, mint már évekkel ezelőtt voltál; tudja a csuda, mi ketten, te meg én, mindig annyira komolynak látszunk a fényképeken. Azzal revanzsálom magamat, hogy mellékelem két képemet, ezek ugyan már egy évvel ezelőtti felvételek (1891 febr.), de nem hiszem, hogy azóta sok változás történt; ha a többiek is akarnak képet, akkor kölcsönösségi alapon szívesen a rendelkezésükre bocsátom.

Nem tudom, hogy nálatok a jövedelemadó-bevallási-eljárás (13 szótagú szó!) sokban különbözik-e az ittenitől; de itt több mint 40 éve hozzászoktak az emberek és, köztünk szólva, még sohasem találkoztam olyan esettel, amikor egy cég bevallotta volna az igazi jövedelmét; többnyire

---

* *Vö. 252. old.* – *Szerk.*

** Hedwig Boelling. – *Szerk.*

30, 40, 50 százalékot és még többet letagadnak. Mindez elmegy, mert amint a kormány egy *cégnek* nehézségeket okoz, amiért kevesebbet vallott be, és a könyvek bemutatását követeli – amihez joga van –, az egész kereskedővilág inkvizitorikus eljárásról kiabál és az egész sajtó lármázik. Az egyedüli, amit a kormány *gyakorlatilag* megtehet, az, hogy a saját belátása szerint maga felemeli a becsült összeget; ha aztán az érintett fél ezt nem akarja elfogadni, akkor magának kell a könyveket bemutatnia. Ez aztán gyakran keresztül is megy így, de ha a kormány ezt a manővert egyszer tévesen olyasvalakinél alkalmazza, aki a folyó évben kivételesen valóban nem keresett többet, mint az évek óta bevallott tételt –, akkor újból kitör a lárma. Így a kereskedővilág meglehetősen védett, de bennünket, szegény járadékosokat jól megvágnak, mert 1. már az osztalékokból, a jelzálog-kamatokból stb. levonják tőlünk az adót, még mielőtt a pénzt megkapnánk, és 2. jaj nekünk, ha esetleges másmilyen jövedelmi forrásaink vannak, és ezeket nem jelentjük be önként az adóügyi hatóságnak, sőt formálisan nem tolakszunk a bejelentéssel. Az a 18 vagy 24 £, amelyet az odaáti jövedelmem miatt évente külön be kell jelentenem, nagyobb terhet ró rám, mint az összes többi együttvéve – ami az adót illeti. Ezért nagyon lekötelezne, ha a folyószámlámat a lehető leghamarabb megküldenéd, május 1-én kapjuk meg az űrlapokat és 20-án kitöltve vissza kell juttatni őket, okvetetlenkedések esetén pedig éppen a folyószámlát kellene bizonylatként felmutatnom, tehát ennek rendben kell lennie.

Szívélyesen üdvözöllek mindnyájatokat Ober- és Unterbarmenban

a te öreg

Friedriched

118

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba[415]

122, Regent's Park Road N. W.
London, [18]92 febr. 6.

Kedves Uram,

Se io lo conosco, l'illustre Bovio? Ma dopo molti anni, dopo la vecchia Internazionale*, amikor a cikkeivel mindenütt találkoztam az olasz szocialista irodalomban. Akkoriban elolvastam a cikkeit, és minél többet olvastam, annál kevésbé láttam tisztán – ho capì nagott** – vagyis az ő saját szavaival: non ricordo tempo più confusionario***, és ami a balszerencse *teteje, végül is nem tudtam, hogy kettőnk közül melyik a confusionario*°, ő vagy én. De mindamellett derék ember ez, pedáns, az igaz, de nagylelkű és szeretetreméltó pedáns (a mi német pedánsainknál ez sohasem fordul elő) és, mint Ön mondja, Victor Hugo-i nagyszerű természet, széles látókörű ember, aki az egyéniségével még azt is kiengeszteli, aki az általa oltalmazott párt ellen harcol. Tökéletesen megértem, hogy az Önök ifjúsága bálványozza őt. Ha fiatal lennék, bolondulnék érte, isteníteném, de sajnos, nem 17 éves vagyok, hanem 71.

Íme a válaszom, természetesen könnyed iróniával szinezve – enélkül nem társaloghatnék vele –, de remélem, megfelelő válasz. Ugye lesz szíves lefordítani olaszra?

Sempre suo°°
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

---

* – Hogy ismerem-e őt, a tiszteletreméltó Boviót?[416] Hát persze, sok éve, a régi Internacionálé ideje óta – *Szerk.*

** – semmit sem értettem – *Szerk.*

*** – nem emlékszem ennél zavarosabb időre – *Szerk.*

° – zavaros – *Szerk.*

°° – Mindig kész híve – *Szerk.*

119

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
1892 febr. 11.

Kedves Mendelson Polgártárs,

Mellékelem az előszót,[417] nem nagy dolog, de sajnos, ez minden, amit e pillanatban adhatok Önnek. Remélem, hogy a „Kiáltvány" legközelebbi újrakiadásáig megismerem annyira az Önök nyelvét, hogy könnyűszerrel követhessem a lengyel munkásmozgalmat, és akkor a tárgy ismeretében beszélhetek róla.

Ugyanezzel a postával küldök Önnek két amerikai újságot[418], amelyek S. Padlewski öngyilkosságáról írnak.

Kérem, adja át a feleségének a magam és Kautskyné üdvözletét.

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

120

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

Remek! Nagyon köszönöm.[415]

Üdvözlet
F. E.

London, [18]92. II. 13.

Eredeti nyelve: olasz

121

Engels Edward Avelinghez

Londonba

(Vázlat)

[London, 1892 február első fele]

Kedves Edwardom,

Világosan megállapodtunk, hogy én az Ön fordítását[419] kéziratban nézem át és azután, egy új előszó megírásával, a szerző által jogosított fordítás jellegével ruházom fel.

Azok után, hogy S. Sonnenschein & Co. urak bármelyikünk megkérdezése nélkül és a fenti megállapodást egyenesen megsértve jártak el, kénytelen vagyok felülvizsgálni álláspontomat.

Minthogy az Ön fordítása abban a tudatban készült, hogy én átnézem, szükségképpen csak nyersfordítás; ráadásul Ön mint fordító valószínűleg úgy érezte, hogy betű szerint ragaszkodnia kell az eredetihez, míg én mint szerző többé-kevésbé eltérhetek tőle, hogy a könyvet ily módon ne mint fordítást, hanem mint eredeti munkát lehessen olvasni. Ha az így értelmezett átnézést nem kéziratban, hanem tördelt korrektúraíveken végezném, ez kisebb vagy nagyobb mérvű áttördelést tenne szükségessé.

Amennyire meg tudom ítélni, most két lehetőségem van:

Vagy teljes szabadságot kapok az ívek átnézésére, pontosan úgy, mintha az Ön kéziratát nézném át, tekintet nélkül az ebből esetleg felmerülő költségekre. Ebben az esetben továbbra is érvényben marad eredeti megállapodásunk, a fordítást én jogosítom, és írok hozzá egy előszót. Ebben az esetben legalább további négy példány korrektúrát kell kapnunk és utána második korrektúrát is olvasnunk.

Vagy pedig tekintetbe kell vennem a korrektúraíveket, ami a tördelést illeti, és csak egyes szavakon változtathatok egy-egy oldalon belül. Ez esetben minden tőlem telhetőt el fogok követni, hogy a fordítás minél jobb legyen, de vissza kell utasítanom, hogy a nyilvánosság előtt bármi módon kapcsolatba hozzák velem, és fenntartom magamnak a jogot, hogy nyilvánosan elutasítsak mindennemű, a fordításért esetleg rám hárított felelősséget.

Magától értetődik, hogy a költségeket mindkét esetben S. Sonnenschein & Co. uraknak kellene viselniök, minthogy ők okozták ezek felmerülését.*

Mielőtt ebben az ügyben bármit teszek, írásbeli döntésüket kell kérnem mindezekben a kérdésekben.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 274. old. – Szerk.*

122

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

Kedves Hermann,

Teljesen megfelel nekem, ha a folyószámlát már április 30-a *előtt* küldöd, de kérlek, hogy ebben az esetben értesíts *levelezőlapon*, hogy az említett osztalék befutott és mennyire rúg. Ezzel minden a legjobban elintéződne.

Nálunk tegnap óta pompás német téli időjárás van, hó és hideg; ma Richmondban voltam, meglátogattam egy öreg beteg barátomat*, utána meg a városban, az idő alaposan felfrissítette az idegeimet, a sör pedig, amelyet utána ittam, rendkívülien ízlett. Üdvözlet Emmának és a többieknek.

Friedriched

[London, 18]92. II. 17.

* G. J. Harney. – *Szerk.*

123

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[230]

London, [18]92 febr. 19.

Kedves Viktor,

Múltkor, amikor Salóból írott leveledre végre válaszolni akartam, alaposan keresztülhúzták a számításaimat. A „Szocializmus fejlődése"[114] Aveling-féle fordítását, amelyet előzőleg kéziratban kellett volna ellenőriznem, a kiadó rosszindulata vagy butasága, vagy talán mindkettő folytán már előre kiszedték és nekem mint kész, tördelt és paginázott korrektúrát küldték meg ellenőrzésre. Minthogy az itteni törvényhozás az írót kezén-lábán megkötözve kiszolgáltatja a kiadónak, azt kockáztattam, hogy a dolog ebben a formában kerül a közönség elé és örök időkre blamál engem, mert a kézirat csupán nyers fogalmazvány volt. Így mindent abba kellett hagynom, amíg nem néztem át a dolgot és a kiadót kerülő utakon nem kényszerítettem arra, hogy beletörődjék a saját maga által okozott költségekbe. Nos, ezen most lényegében túl vagyunk, és az első, akinek válaszolok, te vagy.

Nagyon örültünk a hírnek, hogy a feleséged jobban van és gyógyulása biztosra vehető. Igazán éppen elég a vesződséged és a munkád, és az osztrák mozgalomnak túlságosan is szüksége van a teljes erődre, semhogy ne lélegeztünk volna fel boldogan, amikor hírét vettük, hogy ezzel legalább a legsúlyosabb gondtól megszabadultál. De engedd meg nekünk azt is, hogy ne csak mint pártemberek, hanem mint személyes barátaid is örüljünk annak, hogy remélhetőleg rövidesen teljes egészségben visszakapod a feleségedet, és egy olyan pompás asszony, amilyen a te Emmád, elkerüli azt a szörnyű végzetet, amely egy pillanatig fenyegetni látszott.

Az viszont, hogy ilyen körülmények között olyan hangulatod támadt, amelyet te magad katzenjammeresnek mondasz, nagyon is érthető. És közben a körülmények átsegítettek benneteket osztrákokat azon a holtponton, amelytől joggal féltél. Nagy-Bécs átalakításának terve szolgáltatta nektek azt a fogódzót, amelyet te a megszokott jó érzékeddel azonnal megragadtál és helyesen kiaknáztál a minta szerint, amelyet elsőként Vaillant és a mieink nyújtottak be a párizsi községtanácsnak.[120] (A posszibilisták nem tettek

egyebet, mint hogy meggyorsították a javaslat elfogadását a községtanácsban azzal, hogy ellenszolgáltatásképpen más dolgokban *eladták* magukat a burzsoá radikálisoknak, tehát ostoba ravaszságukban *nekünk* tettek szolgálatot és ezenfelül *maguk* előkészítették a saját vesztüket.) Nem világos előttem tehát, hogy hová adjam neked az „oldalbavágást", amelyről Louisénak írsz, vagy éppenséggel tőlem elvársz. A franciáknak sajátos képességük van arra, hogy az ilyen követeléseknek megadják a helyes politikai formát, és ez történt ebben az ügyben. A francia követeléseket részben már itt is elfogadta a londoni County Council, részben pedig az összes munkásjelölt választási felhívásaiban szerepelnek.[421] Lásd a „Workman's Times" legutóbbi három heti számait. Minthogy itt március 5-én tartják a County Council-választásokat, ezek a felhívások ez idő szerint nagy szerepet játszanak, és a „Workman's Times", amelyet remélhetőleg rendszeresen megkapsz, mindenféle agitációs anyaggal szolgál neked. És a dolog megérdemli, hogy velejéig kiaknázzák, először is az agitáció miatt egyáltalában és a mindig lehetséges egyes sikerek miatt, azután pedig különösen azért is, hogy kiküszöbölődjék az egyébként elkerülhetetlen gyűlölet a bécsi munkások és a béreket leszorító importált éhező kulik között. Ezt a pontot te egészen különösen jól kiemelted.

Napilapotok idővel lesz majd, de *megteremteni* lényegében *magatoknak* kell. Azt hiszem, a ti sajtótörvényhozástokat tekintve igen nagy lépés vezet a hetilaptól a napilapig, ehhez szilárdan meg kell állnotok a lábatokon, mert az eddiginél sokkal jobban kiszolgáltat benneteket a kormánynak, amely pénzbüntetésekkel és költségekkel igyekszik majd pénzügyileg tönkretenni benneteket. Ebben ismét igazolódik kormányotoknak a – *részletekben* mindig nagyobb – ravaszsága; a poroszok túl buták ehhez és a brutális erőszakra hagyatkoznak. A ti államférfiaitok csak akkor buták, amikor valami nagy dolgot kell véghezvinniök. Kérdésesnek látom, hogy tudnátok-e egy napilapot a büntetési költségek ellenére hat hónapig fenntartani, és ha be kellene szüntetni, a vereséget nehéz lenne kiheverni.

Hogy azonban mindenképpen én is megtegyem a magamét az osztrákokért, arra a megfontolásra jutottam – minthogy a „Vorwärts" kiadónál megjelenő dolgaim honoráriuma amúgy is megakadályozhatatlan bizonyossággal a *német* pártkasszába folyik be –, hogy tehát benneteket illet *minden* honorárium a Dietznél megjelenő dolgok után*, és *az igen tisztelt Dietzet ennek megfelelően instruáltam.*[59]

Sajnálom Rudolph Meyert, amiért – a te beszámolód és az azóta kapott

* *V. ö. 249. old. – Szerk.*

hír szerint, hogy Palermo helyett Morvaországban ül – nagyon rossz bőrben lehet a cukorbajával. Bámulatos, gyakran komikus nagyzási hóbortja ellenére ő az egyetlen konzervatív, aki szociáldemagóg terveiért és a szocializmus iránti rokonszenvéért kockáztatott is valamit és számkivetésbe ment. Ott aztán rájött, hogy az osztrák és a francia arisztokraták ugyan sokkal inkább gentlemanek a társasági érintkezésben, mint a tetves porosz junkerok, egyébiránt azonban ugyanolyan nyakasan rajonganak a földjáradékukért és ugyanolyan törtetők stb. Odáig jutott, hogy mint egyedül megmaradt igazi konzervatív, most hasztalanul keres olyan embereket, akikkel egy igazán konzervatív pártot alapíthatna.

Egyébként a dolgok válságos alakot öltenek. A német Reichstagban komoly válság érlelődik; úgy látszik, Wilhelmke ki akarja próbálni a maga regis voluntasát[422], és még a nemzeti liberális pártbeli[423] nyomorult alakokat is ellenzékbe kergeti; már érezni a konfliktus szelét. Hozzá a franciaországi miniszterválság, amely számunkra nagyon fontos, mert Constans a munkások iránti gyűlölet megtestesítője s az ő bukása egyet-mást megváltoztat a belpolitikában, s mert ráadásul a francia minisztériumok újabb ingatagsága nagyon kellemetlen az orosz szövetség szempontjából, amely amúgy is töredezik.

A mellékelt dolog a „Critica Socialé"-ban jelent meg.[415]

Mellékelem, amit Louise írt. Egész nap oxigént fejlesztett – papíron, kémiát tanul, s a körülményeket nehezítik az angol tankönyvek, meg a hiányzó kísérletek...*

* *A levél vége elveszett. – Szerk.*

124

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 febr. 19.

Kedves August,

Mindenekelőtt szívből gratulálok a születésnapodhoz és many happy returns of the day*, ahogy itt mondják, úgyszintén 25 éves parlamenti jubileumodhoz, illetve a parlamentarizmussal való ezüstlakodalmadhoz, hiszen ez is a napokban esedékes[424]. Nos, te éppen ezekben a napokban megmutattad a fickóknak, hogy kivel van dolguk a személyedben és mi itt nagyon örültünk ennek.

A helyzet Németországban tényleg kiéleződik. A dolgok nyilván messzire jutottak, ha a nemzeti liberálisoknál[423] ismételten ellenzéki kedv mutatkozik és Richter a német „nagy liberális pártról" álmodozhat.[425] A tőkés társadalom, amely formálisan még nem vetette alá magának az államot, amely a tényleges kormányzást kénytelen átengedni a monarchista-bürokrata-junker örökletes kasztnak s megelégedni azzal, hogy nagyjában-egészében, végső fokon, mégiscsak az ő saját érdekei döntenek – ez a társadalom Németországban elfoglalt helyzeténél fogva két áramlat között ingadozik: az egyik oldalon a társadalom minden hivatalos és vagyonos rétegének szövetsége a proletariátus ellen; ez az áramlat végeredményben az „egyetlen reakciós tömeg"-hez[30b] vezet és *békés* fejlődés esetén végül felülkerekedik. A másik oldalon van egy áramlat, amely újra meg újra napirendre tűzi a régi, gyávaságból végig nem küzdött konfliktust, amely egyfelől a monarchia és abszolutista maradványai, a földbirtokos nemesség s a magát valamennyi párt felett állónak vélő bürokrácia, másfelől a valamennyiükkel szembenálló ipari burzsoázia között van, amelynek anyagi érdekeit mindennap és minden órában sértik ezek az elavult elemek. Hogy pillanatnyilag melyik áramlat kerekedik felül, azt személyes, helyi és egyéb véletlenek határozzák meg. Jelenleg mintha a második áramlat jutna uralomra Németországban, miközben

* – sok boldog visszatérését e napnak – *Szerk.*

az ipar olyan királyai, mint Stumm, és az ipari társaságok részvényesei többségükben természetesen az elaggott reakció pártján állnak. De 1848 régi konfliktusának ez a most ki tudja hányadszor felelevenített utánzata csak akkor fordulhat igen komolyra, ha a kormány és a földbirtokos nemesség, eddigi sikereikre hivatkozva, merő őrültségeket követnek el. Ezt pedig nem tartom lehetetlennek, mert a legfelül megnyilvánuló furcsa személyi kívánságok támogatásra találnak a junkerok egyre erősödő meggyőződésében, hogy az ipar tartósan *nem tudja elviselni* a nyersanyag- és élelmiszervámokat. Hogy ez a konfliktus meddig éleződik, az, mint mondottam, személyi véletlenektől függ.

Jellemző amellett az, hogy a régi gyakorlat szerint járnak el: a zsákot ütik, de a szamárnak szánják (vagy helyesebben, mind a kettőnek). A szociáldemokráciára ütnek, de mellékesen a burzsoázia is alaposan megkapja a magáét; egyelőre politikailag, liberális elveiben, amelyekkel 60 éve olyan büszkén parádézik, s az államhatalomnak abban a csekély részében, amelyet *közvetlenül* birtokol, de később aztán, ha csak lehetséges, gazdaságilag is, és érdekeit feláldozzák a nagybirtok érdekeinek.

Így tehát úgy látszik éles fordulat készül jobbfelé, és ennek ürügyéül azt hozzák fel, hogy a *mi* fellendülésünket le kell törni. De mit árthat *nekünk*?

1. Szocialista-törvény?[60] Kihevertük, és most, amikor morálisan 100%-kal, materiálisan pedig legalább 50%-kal erősebbek vagyunk, mint 1890 okt. 1-én, játszva kihevernők. Nem is találnak egykönnyen többséget hozzá.

2. A sajtó, az egyletek és a gyűlések elleni büntetőjogi rendelkezések reakciós kiigazítása? A Centrum[426] nem járulhat hozzá és a Centrum nélkül nem kivihető. A két frakcióbeli 93 konzervatívnak[427] és a 42 nemzeti liberálisnak 66 centrumpártira van szüksége a többséghez. Ha ilyenek akadnának, akkor felbomlana a Centrum, és ez is érne valamit. Ez, meg az a mérhetetlen harag, amelyet az ilyen reakciós rendszabályok a népből kiváltanának, teljesen kárpótolna bennünket az elszenvedett kényszerért.

3. Korlátozás a választójogban és a titkos szavazásban? Ebbe a Centrum végképp nem mehet bele, annyira nem buták a papok, hogy maguk vágják át a torkukat. A Centrum nélkül pedig megint 60–70 szavazat hiányzik.

4. Államcsínyesdi? Megbukik a fejedelmeken. Az alkotmány mindennemű megsértése felbomlással fenyegeti a birodalmat, felmenti az egyes fejedelmeket a birodalommal szemben fennálló minden kötelezettségük alól. Sőt, ha valamennyit megnyerték volna is az ilyesmihez (ami sohasem történik meg), még akkor is szükség volna trónörököseik – többnyire kiskorúak!

– hozzájárulására ahhoz, hogy biztosítva maradjon a birodalom fennmaradása; ez tehát kizárt dolog.

5. Marad, ami egyedül valószínű: szigorított igazgatási, rendőri és bírósági gyakorlat, amely a hallatlan Peus-féle ítéletben[428] már jelzi is közeledtét. Majd csak kibírjuk ezt is, és hamarosan megtanulunk berendezkedni rá. Lehetséges, hogy ezt még a közönséges ostromállapottal is megszépítik, de az csak az első hetekben veszélyes, később magától elalszik, és úgyis csak a birodalom egy-egy részére lehet kihirdetni; ráadásul ettől a burzsoázia is megcsömörlik és ez még inkább ellenzékbe hajszolhatja.

Ha tehát a porosz urak nem hozakodnak elő még sokkal különb, új, zseniális találmányokkal, hogy úgy mondjam intellektuális és morális géppuskákkal és Maxim-lövegekkel, akkor módjukban áll ugyan zaklatni bennünket, de mindenkor többet használnak nekünk, mint ártanak. Egy kevés hamisítatlan junkeruralom nem is ártana. Csak attól félek azonban, hogy ezek az emberek nem elég strammak ehhez; vágyakoznak rá eléggé, de kellő erejük nincsen, a lélek kész, de a test erőtelen.[429] Hiszen az a pech, hogy nálunk mindkét fél, junkerok csakúgy mint burzsoák, olyan nyomorultul lagymatagok.

Stumm elleni pénteki, II. 12-i beszédedet tegnap este igazi elragadtatással olvastam, ez a rögtönzés pompás volt, és látszik, mennyire célba talált.[430] Ma érkezett katonai beszédednek szintén roppantul örülök.[431]

Nagyon megörültünk annak a hírnek, hogy április 10-e vagy 11-e táján itt leszel – mindent elrendeztünk számodra, és ha Schorlemmer jönne, őt is el tudjuk helyezni, erről gondoskodtunk. Louisénak írt mai leveled alapján a homár-majonézre is alighanem biztosan számíthatsz; erre az esetre egyébként már kidolgoztam egy kis tervecskét, de nem igen lesz már szükség rá. Az osztrigákért is *én* vállalom a felelősséget, úgyszintén a hozzávaló italok kiválasztásáért. Szerencsére Louise nem kevésbé rajong e két élvezetért, mint te meg én, és ezen az alapon mindig lehetséges a megegyezés. Hogy ő boszorkány, azt maga is tudja, és nem kevéssé büszke rá, mert azt mondja, hogy Bécsben minden boszorkány szeretetreméltó. És köztünk szólva, azt hiszem, hogy te meg én nem jönnénk ki vele olyan jól, ha nem volna boszorkány.

Ami pedig Otto Wigandot illeti, csak azt ismételhetem, hogy a „Tőke" III. kötetének[111] befejezéséig *semmibe* nem bocsátkozhatom bele, *ami munkámba kerül*. A világ legkülönbözőbb országaiból naponta hozzám áramló levelek és egyéb folyó ügyek amúgy is eléggé feltartanak, hagyjatok hát végre megszabadulni ettől a lidércnyomástól, hogy megint mozgásszabadságom legyen. És éppen egy olyan szakasznál tartok, amelynél néhány tel-

jesen zavartalan szabad hónapra van szükségem, hogy elkészüljek vele. Ha Dietz személyesen akarja megbeszélni a dolgot Wiganddal*, *anélkül, hogy engem bármi módon megkötne*, ám tegye meg, ha azt hiszi, hogy eredményre jut. Azt mondhatja, okkal tételezi fel, hogy én azt hiszem, neki – Dietznek – jobb eszközei vannak egy új kiadás terjesztésére, mint Wigandnak és hogy hajlandó vagyok neki – Dietznek – átengedni a kiadást, ha megállapodik Wiganddal. Csak azt nem tehetem meg, hogy 1. eleve kijelentem, Dietz Wigandnak tett kijelentéseit magamra nézve kötelezőnek tekintem, és 2. nem küldhetem őt mint képviselőmet Wigandhoz. Félhivatalosan, de nem hivatalosan! Puhatolódzzon nála, és ha a feltételek *neki* megfelelnek (úgy, hogy nekem, azaz pártcélokra a körülményeknek megfelelő honorárium marad), akkor csak lásson neki, én biztosan nem hagyom cserben. Csak éppen nem szeretnék két szék között a földre pottyanni, vagyis hogy Wigand *nem akarja*, Dietznek pedig *nem szabad*.

Igazi öröm, hogy most megint támad egy kis mozgás. Ki tudja, hogy eluralkodván a szenvedélyesség, nem oszlatják-e fel mind a ti Reichstagotokat, mind a francia kamarát. Ennél jobb nem is történhetne meg velünk. Amit azonban nem értek, az az, hogy most, amikor a Reichstagban valóban döntő csaták dúlnak, Liebknecht a drezdai pocsolyában csücsül[432]. Én bizony akár tíz szász mandátumot is odaadnék azért a jogért, hogy most szavam legyen a Reichstagban.

Ki tudja egyébként, hogy szégyenlősebb pártkörökben is nem vádolnak-e kettőnket azzal, hogy idő előtt fecsegtünk és kiprovokáltunk fenyegető reakciós rendszabályokat! A „Neue Zeit"-ban megjelent cikkem[297] célba talált, ezt bizonyítja a burzsoá és kormánysajtó makacs hallgatása, hiszen ezek máskor nyomban rávetik magukat az ilyesmire. A cikkem közben olaszul, lengyelül és románul is megjelent és Olaszországban belekevert egy vitába Bovióval, az öreg jószándékú szamárral**.

Julie asszonynak sajnos ma nem tudok mindjárt válaszolni kedves levelére, mert egész délelőtt megbeszélésem volt Avelinggel, a „Szocializmus fejlődése"-ről készített fordítását néztük át,[114] ennek a levélnek pedig ahhoz, hogy hétfőn megkapd, ma, szombaton el kell mennie. Legközelebb azonban majd pótolom ezt, egyelőre pedig csak elismételhetem, mennyire sajnáljuk, hogy nem üdvözölhetjük itt őt is. De hát meglesz az is!

Szívélyes üdvözlettel.

Barátod

F. E.

* *V. ö. 259. old. – Szerk.*

** *V. ö. 268. old. – Szerk.*

125

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 március 5.

Kedves Laurám,

Ma csak annyit tehetek, hogy teljesítem Paulnak tett ígéretemet és elküldöm neked a lakbér kifizetésére a mellékelt – 15 £-ről szóló – csekket, melyet a te nevedre állítottam ki, hogy Paul távolléte ne okozzon késedelmet. Megkaptam a leveledet és néhány napon belül válaszolok – túl vagyok halmozva munkával –, Sonnenschein tévedésből a „Szocializmus fejlődésé"-nek[114] Edward által készített fordítását nyers állapotban *nyomdába* küldte, és most e nyersfogalmazvány átnézésének teljes munkája rám hárul, és persze gyorsan kell elvégezni. Aztán meg Percy egész héten itt volt, tegnap ment el, és egyéb dolgok is megzavarnak a munkában: Tussy ma szakszervezeti[77] ügyben Plymouthba utazott, és Edward egész nap itt lesz nálunk; ezért ezt a levelet be kell fejeznem és el kell küldenem, mielőtt idejön.

Örülök a „napilapról" kapott híreknek, s ezúttal sikerülhet a dolog, ha a barátaink megteszik a szükséges óvintézkedéseket, nehogy megint éppen abban a pillanatban tegyék ki a szűrüket, amikor a lap kezd kifizetődővé válni.[433] De most jobban állnak a dolgok, most hatalom áll mögöttünk, és az már különbség, csak azért mégis szerét kellene ejteniök, hogy megszilárdítsák pozíciójukat a lapnál.

Örömmel venném, ha Paul tájékoztatna a képviselőház különböző szocialista és „szintén-szocialista" csoportjainak – a blanquistáknak, a posszibilistáknak, a Millerand-társaságnak és az ex-boulangistáknak a helyzetéről. Láttam a tegnapi „Intransigeant"-ban, hogy Paul és Ferroul részt vettek egy gyűlésen, amelyen főleg *blanquista boulangisták* voltak jelen, és ha Paul együttműködik velük, száz az egyhez, hogy Hyndman megtámadja őket a „Justice"-ban; s annyi mindenesetre bizonyos, hogy a dolgot itt megtárgyalják, hozzám pedig kérdéseket intéznek, úgyhogy fel kellene erre készítenetek!

A következő levelemmel valószínűleg kapsz majd egy felszólítást Louisétól, hogy küldj további cikkeket az „Arbeiterinnenzeitung"-nak.

Szeretettel üdvözlöm egész népes családodat.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve : angol

126

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1892 március 5.

Kedves Báró,

Kéziratod[381] ma *ajánlva* elmegy. Csak az első 16 oldalt tudtam elolvasni. Ennek a bevezetésnek a nagy részét én törölném. Az indokolások, hogy miért kell egy programhoz kommentár stb. stb., egyszóval, mindezek a mérlegeléseid, hogy *miért* írtad a brosúrát, gyengítik a hatást és visszatartják az olvasót a továbbolvasástól. Nyomban in medias res* kell belevágnod, ez a legjobb igazolás. A többinek, a főrésznek a tervéről nem alkothatok ítéletet. Annyira nyomnak engem a legkülönbözőbb munkák, hogy azt sem tudom, hol áll a fejem. Csupa lényegtelen dolog, de olyan időrablók, hogy az már gyalázat. Időre áhítozom a III. kötet[111] számára, és napról napra kilopják a kezemből. Dehát azért majd csak hozzájutok mégis.

A cikkemet[297] közlő „Neue Zeit" 10 példányát köszönettel megkaptam.

A Hodgskin nevet és az 1824-es évszámot egyszerűen javítsd ki az új kiadásban és közöld jegyzetben, hogy az eredetiben ez meg ez áll, *nyilvánvalóan toll- vagy sajtóhiba.*[434]

Menger szamár és az is marad. A polgári jog egész bírálata[435] őnála nem egyéb, mint a „rendőrállam" apológiája a „jogállammal" szemben. Persze, hogy a jog, különösen a polgári, keményebb és szigorúbb, mint a rendőri önkény, amely olykor még humánusnak is tettetheti magát, éppen mert önkény. Csak lenne időm, hamarosan véget vetnék ennek a fecsegésnek, amely csak az olyan visszamaradott országokban lehetséges, mint Németország és Ausztria.

Örülök, hogy a Luther-dologra ráállsz.** Ami azt illeti, ráér.

Cunow levelét köszönettel visszaküldöm. Kíváncsian várom, hogyan dolgozza fel az osztályokat. A perui nemzetségi dolgokban néhány igen jó felfedezést tett. Elküldte nekem a dolgokat, és én megköszöntem.[436]

---

* – a dolgok közepébe – *Szerk.*

** *V. ö. 255–256. old.* – *Szerk.*

A peruiak Mark-alkotmányát[157] is megkapod – éppen most kerestem ki.

Nem hiszem, hogy egyelőre veszélyben volnál. A berlini vágyak annyira ingatagok és sokfélék, hogy egyik sem jut el a valódi kielégüléshez – most egyszeriben a liberális burzsoákból lett bête noire*. A liberalizmus a szocializmus gyökere, ha tehát *radikálisan* akarnak eljárni, el kell pusztítani a liberalizmust, és akkor a szocializmus magától elszárad. Ezt a csodálatosan ravasz manővert egyelőre csendes derűvel szemlélhetjük. Ha majd megvadították a liberális nyárspolgárokat, és úgy látszik, akaratlanul is valóban dühbe hajszolják őket, akkor az ellenünk leadott riasztólövéseknek is vége. Arról nem is szólva, hogy Németországban olyan hatalmasságok is vannak, akiket ez a berlini szél kellemetesen érinthetne, hogy aztán vele szembefordulva olcsón tegyenek szert népszerűségre és tőkét nyerjenek a partikularizmus és a fenntartott jogok[137] céljaira. Amikor Berlinben sor került az első utcai csődületekre,[138] némileg aggódtam, hogy ebből kifejlődhet az oly hőn áhított lövöldözés, de amikor a rendzavarók megéljenezték az ifjú Vilmost**, az pedig ettől megnyugodott, minden rendbe jött – ha viszont Peus mellett[128] még a „Kölnische Zeitung" is dutyiba kerül, akkor szép dolgokat érhetünk meg.[139]

Nézetem szerint tehát, ha van veszély, az mindenekelőtt Poroszországra korlátozódik, és minél inkább fokozódik ott, annál jobban megy sorotok a kisállamokban.

Most még Sorgénak kell írnom*** – az amerikai posta ma indul –, tehát isten veled. Aveling, aki éppen most jött, szívélyesen üdvözöl. Valamennyien üdvözlünk benneteket.

Barátod
F. E.

* – fekete állat; a megütközés (utálat) tárgya – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

*** *V. ö. 285. old.* – *Szerk.*

127

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]92 március 5.

Kedves Sorge,

Megkaptam jan. 15-i, 22-i, 29-i leveleidet és febr. 2-i, 4-i, 13-i levelezőlapjaidat. Az Annával* foglalkozó újságokat is. Ő nyilván a divatos betegségben, a nagyzási hóbortban pusztult el. Furcsa, az ilyen emberek, hasonlóan, mint Hartmann és mások, csak *egy* tettre alkalmasak – jóra, rosszra vagy közömbösre –, és ha ezt elvégezték, akkor, mint Schorlemmer mondja, semmire se nem megy velük többé az ember.

Sajnos, még nem értem rá elolvasni a „Neue Zeit"-ban megjelent legutóbbi cikkedet,[440] de hozzá kell látnom, hiszen csakis a te segítségeddel követhetem az amerikai fejlődést úgy, hogy ne kerüljek tévútra.

Szörnyen túl vagyok halmozva mindenféle munkákkal és lényegtelenségekkel. Látnod kellene azt a halom német, francia, olasz, spanyol, lengyel, orosz, dán, amerikai, angol és időnként román újságot, amelyeket megküldenek nekem, és amelyekbe mégiscsak legalább bele kell néznem, hogy folyamatosan tájékozva legyek a mozgalomról. Emellett az igazi munkák, amelyek felfalják a maradék időmet. És a levelezés! Egy hétre valót halmoztam fel. S akkor készüljön el a III. kötet[111]. Gyalázat. De azért megcsinálom. Csak legyetek türelemmel, ha olykor felfüggesztem a levelezést.

Franciaországban nagyon jól mennek a dolgok. Lafargue arra használja fel a képviselői napidíját és a vasúti szabadjegyét, hogy beutazza az egész országot, Lille-től Toulouse-ig izgató tevékenységet folytasson, éspedig ragyogó sikerrel. A mieink[68] az összes többi szocialista frakciót háttérbe szorították, a posszibilisták,[49] hála belső viszályaiknak és a mieink erélyes fellépésének, Párizsban is egyre inkább visszavonulóban vannak. Megint felmerült az a gondolat, hogy a párt sajtóorgánuma napilap legyen, ennek az esélyei most javultak.[433] Nagyon jó, hogy Constans-t elkergették a belügyminisztériumból, a fickó erőnek erejével lövöldözéseket akart kiprovokálni, de erre ne-

* Padlewski. – *Szerk.*

künk semmi szükségünk. Minthogy május 1-i demonstrációnk egybeesik egész Franciaországban a községtanácsi választásokkal,[441] minden miniszternek, aki nem a pillanatnyi hatásra spekulál, mint Constans, tilos a lövöldözés.

Itt folytatódik a régi viszálykodás, de mindamellett haladnak a dolgok, igazi angolszász módra, lassan, de biztosan. Mindig minden különálló kis harcokba torkollik, amelyeket nem lehet röviden összefoglalni, amíg nincs eredmény. Jelenleg a májusi ünnepség van napirenden. Itt a mieink, amott a Trades Council[128] (az őskori trade-unionok) és a Social Democratic Federation[70] mint ellenfeleink – a tavalyi két ellenségnek testvériesülnie kellett ellenünk, ami máris eredmény. A Hyde Park a *mi* birtokunkban van. Possession is nine points of the law*. Hogy hogyan tovább, az majd kiderül. A mi oldalunkon vannak valószínűleg a gázgyári munkások[77], több kisebb unió és a Radical Clubok[442] (majdnem csupa munkás) – hogy aztán hogyan tovább, annak ki kell derülnie.

És most Németországról. Ott olyan pompásan mennek a dolgok, hogy jobbat nem is kívánhatnánk, noha valószínűleg hamarosan keményebb ütésekre is sor kerül. Wilhelmke** kezdettől fogva a „törzs utolsó sarjadékának"[443] díszpéldánya volt, aki úgy tönkreteszi a dinasztiát és a monarchiát, mint senki más. Most azonban akuttá vált az őrültsége, és nagyzási hóbortja sem aludni, sem hallgatni nem hagyja. Szerencsére a regis voluntas, amely úgy szeretne suprema lex lenni,[422] ma ellenünk fordul és holnap a liberálisok ellen, sőt most éppenséggel felfedezte, hogy minden baj a liberálisoktól származik, akiknek mi utódai vagyunk – ezt a papjai adják be neki. És most üldözi a „Kölnische"-t felségsértés miatt[439] és addig nem nyugszik, amíg a kezes német nyárspolgárt ellenzékbe nem kergeti. Kívánhatunk-e jobbat!? Négy héttel ezelőtt, amikor a Stumm-beszéd elhangzott a Reichstagban,[430] még elképzelhető lett volna egy újabb szocialista-törvényre vonatkozó javaslat, de most már ez se megy, mert Vilmos jobban haragszik a burzsoákra, amiért ellenzik az ő papi népiskola-törvényét,[444] mint minden szociáldemokratára együttvéve és inkább békén hagy bennünket, semhogy amazoknak engedményt tegyen. Hiszen a parlamentekben éppen a polgári pártok alkotják az ő legfőbb ellenzékét, nem a mi 35 emberünk a Reichstagban, a porosz kamarában pedig egyáltalában nem vagyunk benne. Mindamellett lehetséges, hogy nekünk is néhány kemény csatát kell megvívnunk, de történhetne-e jobb annál, mint hogy a korona egyide-

* – Birtoklás a jognak kilenc tizede; aki birtokon belül van, azé a jog – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

jűleg teremt tarthatatlan viszonyt burzsoákkal és munkásokkal!? A miniszterek mind másod- és harmadrangú emberek, Caprivi derék fajankó, de pozíciójában nem állja meg a helyét, és Miquel sem lesz okosabb azáltal, hogy napról napra jobban belemerül a mocsokba. Egyszóval, ha így folytatódik a dolog, hamarosan válság törhet ki. Poroszország és a porosz–német birodalom nem tűrhet meg évszámra, mint Bajorország, egy színőrült monarchát*, és nem lepne meg, ha Wilhelmkének hamarosan berendeznének egy külön bolondokházát. Utána meg jönne a régensség – éppen ez az, ami nekünk kellene.

Oroszországról és a magas politikáról semmi hozzáfűznivalóm nincs a „Neue Zeit"-ban közölt cikkemhez[297]. Szívélyes üdvözlet Avelingtől, aki éppen itt van – Tussy Plymouthban agitál. Louise mellékel két sort. Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet, és legyetek egészségesek.

Barátod
F. E.

* II. Lajos. – *Szerk.*

128

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, 1892 március 8.

Kedves August,

Mindnyájan nagyon örültünk, hogy parlamenti jubileumod olyan vígan zajlott le.[424] Ami az üdvözletet illeti, küldtem ugyan, kívánságra, egy vázlatot*, amelyet én magam – minthogy tekintettel kellett lennem az előttem személyesen nagyrészt ismeretlen 35 főnyi frakció ugyancsak ismeretlen speciális kívánságaira – igen bágyadtnak találtam, de erről vagy további sorsáról ez ideig egy szót se hallottam. A franciák üdvözlete a mai „Socialiste"-ban jelent meg, ők fesztelenebb hangon szólalhattak meg.[145]

Liebknechtet tehát kidobták a drezdai pocsolyából.[433] E nyárspolgárok kicsinyességét tekintve mást aligha lehetett elvárni. Ürügy mindig akad, ezeknek a szamaraknak a bosszúvágya egy kis személyes kielégülést nyert, pedig előnyük aztán egyáltalán nem származik belőle. Egyébként a „Vorwärts" az utóbbi időben határozottan megjavult.

Örülök, hogy a berlini lármázásnak vége, és hogy a mieink olyan fegyelmezetten tartózkodtak tőle.[438] Egy kis lövöldözésre bármikor sor kerülhetett volna, és ez elegendő lett volna ahhoz, hogy nekünk mindenféle kellemetlenséget okozzon. Ha Berlinben lövöldöznek, akkor a nemzeti liberálisok[123] képesek lettek volna lelkesen megszavazni a népiskolai törvényt[444] és bizonyos emberek váltakozó dührohamait véglegesen ellenünk fordítani. A fokozatosan mind jobban kialakuló egyetlen reakciós tömeget[306] most még nemigen használhatjuk; a mi érdekünk, amíg *mi* magunk nem csinálhatunk aktívan történelmet, azt kívánja, hogy a történelmi fejlődés ne álljon meg, és ehhez szükségünk van a polgári pártok egymás közötti civakodására. És ebből a szempontból mindennél többet ér a mostani rezsim, ez megteremti nekünk ezt a helyzetet. Ha azonban *túl korán* kerül sor lövöldözésre, azaz mielőtt a régi pártok erősebben egymásba akaszkodnak, akkor ez kölcsönös

* *V. ö. 249. old. – Szerk.*

kibékülésre és velünk szemben egységes front kialakítására ösztökéli őket. Ez olyan biztosan bekövetkezik, mint ahogy 2×2=4, és ha akkor következik be, amikor mi csaknem kétszer olyan erősek vagyunk, mint most, akkor már nem is árthat. Jóllehet, ha már most bekövetkezne, a személyi uralom úgyis gondoskodna az ellenfeleink közötti viszályról. De hát ami jobb, az jobb. Most olyan remekül mennek a dolgok, hogy csak azt kívánhatjuk, folytatódjanak zavartalanul.

A munkanélküli-história jövőre persze rosszabbodhat. A védővámrendszer pontosan ugyanolyan eredményekkel járt, mint a szabadkereskedelem: az egyes nemzeti piacok túltelítődtek, mégpedig majdnem mindenütt - csak itt ez még nem olyan veszélyes, mint nálatok. De itt is, ahol 1867 óta két-három kisebb lappangó válságon estünk át, úgy látszik végre ismét heveny válság érlelődik. Az utóbbi két–három év roppant gyapottermése (több mint 9 millió bála évente) annyira lenyomta az árakat, mint az 1846-os válság legkomiszabb időszakában, és emellett roppant nyomást gyakorol a termelésre, úgyhogy az itteni gyárosok kénytelenek túltermelni, mert az amerikai ültetvényesek túltermeltek! Közben folyton pénzveszteségek érik őket, mert drágább gyapotból font termékük a zuhanó nyersanyagárak következtében mindig elértéktelenedik, mire a piacra kerül. *Ez az oka a német és elzászi fonók segélykiáltásainak is*; de erről hallgatnak a Reichstagban. Más iparágakban sem mennek már itt a dolgok valami fényesen, a vasutakból származó bevétel és az ipari termékek kivitele 15 hónap óta határozottan csökken, úgyhogy a télen itt is megint pocsékká válhat a helyzet. Javulás a kontinens védővámos államaiban aligha várható, a kereskedelmi szerződések pillanatnyilag segíthetnek valamit, de egy év sem telik bele, s mintha nem is lettek volna. És ha a télen Párizsban, Berlinben, Bécsben, Rómában, Madridban megint megkezdődik, nagyobb méretekben, ugyanaz a zenebona, és London meg New York ugyanezt visszhangozza, akkor komolyabbra fordulhat a dolog. Akkor pedig még jó, hogy legalább Párizsban és Londonban olyan városi tanácsosok működnek, akik *nagyon is tudatában vannak* munkásválasztóiktól való függésüknek, és akik a már ma keresztülvihető követelésekkel szemben - közmunkákban való foglalkoztatás, rövid munkaidő, a szakegyletek követelése szerinti bér stb. stb. – annál is kevésbé fejtenek ki komoly ellenállást, minthogy e követelések teljesítésében látják az egyetlen és legjobb eszközt arra, hogy a tömegeket roszszabb, szocialista – *valóban* szocialista - eretnekségektől megóvják. Aztán majd meglátjuk, hogy az osztályok szerinti és cenzusos választójog alapján

megválasztott berlini és bécsi városi tanácsok nem kényszerülnek-e nolentes volentes* utánuk evickélni.

A tegnapi „Standard"-ben egy *pétervári* távirati jelentés található: Vilmost** a brandenburgi Landtagban mondott beszéde után figyelmeztette egy úr, hogy hiszen a megjövendölt „dicsőségnek" Oroszország is útjában áll. Mire Vilmos ezt válaszolta: I shall pulverize Russia – valószínűleg úgy értette: szét fogom morzsolni Oroszországot. Suvalov, írják, hallott erről, és miután meggyőződött a közlés hitelességéről, jelentette a *maga* császárának. Sándor erre az első adandó alkalommal elővette Schweinitzet és a következő megbízást adta neki: mondja meg a császárának, ha újra kedve támadna arra, hogy Oroszországot szétmorzsolja, akkor örömmel küldenék neki át a határon félmillió katonát.

Szombaton*** Oroszország itt Londonban kivívott egy győzelmet, amely azonban most már mit sem használ neki. Az itteni grófsági tanácsi választásokon (Londonban grófsági tanácsnak nevezik azt, ami egyebütt a városi tanács) a liberálisok egészen ragyogó győzelmet arattak, és nincs kétség többé, ha volt is egyáltalában, hogy az új parlamenti választások után Gladstone kerül kormányra. Gladstone viszont fanatikus oroszbarát, törökellenes és osztrákellenes, és kormányra lépése újabb háborús indokkal szolgálna Sándornak, mert Anglia jóindulatú semlegességét jelentené, és emellett azt, hogy Anglia nyomást gyakorol Olaszországra, hogy az szintén semleges maradjon. Az éhínség és a belőle remélhetően fakadó oroszországi belső konfliktusok mindennek kihúzzák a fullánkját, hacsak éppenséggel senki nem követ el – esztelenséget, ami az orosz határon innen és túl sohasem egészen lehetetlen.

Belpolitikailag egyébként egészen hasznos itt a liberálisok győzelme. A konzervatívok csak akkor érnek valamit, ha olyan fickó áll az élükön, mint Disraeli, aki az egész pártot az orránál fogva vezeti és arra készteti, hogy az ellenkezőjét csinálja annak, amit tulajdonképpen akar. A mostani vezetők tisztára szamarak és piperkőcök, akik hagyják, hogy a párt helyi vezetői, azaz az ostobák legostobábbjai készítsék a programot. Ráadásul elkoptatta és elbágyasztotta őket a hat évi kormányzás. Itt változásra van szükség, és végső soron ez is az egész komédia értelme.

Ede mondja, Mehring azt írta neki, hogy sem a „Neue Zeit", sem a „Vorwärts" nem vesz a legcsekélyebb mértékben sem tudomást az ő Anti-

* – akarva, nem akarva – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

*** Március 5. – *Szerk.*

Richterjéről,[446] a pártsajtó többi része sem, s hogy ez megbocsáthatatlan, kedve volna egészen visszavonulni a politikától stb. Én megértem, hogy ezek a szociáldemokrata szokások szükségképpen igen kellemetlenül érintik az olyan szerzőt, aki hozzászokott az irodalmi mesterkedésekhez – ezt nem megrovásként mondom, hiszen az ilyesmi a burzsoá sajtóban, a pusztán irodalmiban is, nemcsak szabály, hanem létfeltétel is –, tehát az olyan embert, aki a nem-szociáldemokrata sajtóban nőtt fel. De hiszen akkor mindnyájunknak panaszkiáltást kellene hallatnunk, veled, velem és mindenki mással is ugyanez történik. És mégis, bármilyen kellemetlen lehet is ez néha egyeseknek, én úgy tartom, hogy sajtónknak egyik legnagyobb előnye ez az előkelő közömbösség. Mehring dolgait megvásárolják és olvassák anélkül is, hogy a „Vorwärts" felkarolná őket, és jobb semminek sem csinálni reklámot, mint annak a sok szemétnek, amelyet a párt sajnos szintén világgá bocsát. És ha egyet kiemelünk, akkor a demokrata illem ismert szabályai szerint megkövetelnék az „egyenlő jogot mindenkinek". Akkor már szívesebben elviselem a meg nem említettség egyenjogúságát.

Amit azonban a tieitek megtehetnének: megállapodást kötni Mehring kiadójával olcsó áron közlendő gyakori és rendszeres hirdetésre. De hát itt van megint az a határtalan gyámoltalanság, amely üzleti ügyekben bizony annyira jellemző a mi sajtóembereinkre.

A napokban egyébként a kezembe került Mehring „Deutsche Sozialdemokratie"-jának III. kiadása, és átolvastam a történelmi részt. Az már igaz, hogy a „Kapital und Pressé"-ben kissé könnyedén tette túl magát azon a közjátékon.[447] De *nekünk* így is jó, *nekünk* nincs mit felrónunk Mehringnek; hogy ő felró-e magának valamit, az az ő dolga, ahhoz nekünk semmi közünk. *Én* az ő helyében egészen nyíltan beismertem volna a fordulatot; ebben semmi megszégyenítő nincsen, s az ember megtakarít magának egy csomó hercehurcát, bosszúságot és időt. Egyébként esztelenség volna, ha csakugyan gondolna a politikától való visszavonulásra, ezzel csak az uralmon levőknek és a burzsoáknak tenne szívességet; vezércikkei a „Neue Zeit"-ban tényleg ragyogóak, minden alkalommal mohón lessük őket. Nem engedhetjük meg, hogy az ilyen kard berozsdásodjék vagy tetves szépírókra pazarolja élét.

Siegel mindnyájunknak nagyon tetszett. Ez aztán megint egy olyan német munkás, akivel egyetlen más nemzet előtt se vallunk szégyent. Azt, hogy elment, mert meg akart szabadulni a rendkívül kegyetlen és rendszeres üldözésektől, nem lehet rossz néven venni tőle. A bányászokat éppen azért üldözik különösen kegyetlenül, *mert* most lépnek be a mozgalomba, és az áldozatok még korántsem hagyatkozhatnak szaktársaik támo-

gatására – ugyanezen okból, hiszen a szolidaritás még nem vált általánosan elismertté. Cunninghame-Graham és Keir Hardie munkát szereztek Siegelnek Skóciában, a családja utána megy; a társaság, amelynél dolgozik, előlegezi neki a pénzt és levonja a béréből. De hát mégis nehéz lesz majd ledolgoznia ezt. Adtam neki öt fontot a Skóciába utazásra és arra, hogy ideiglenesen berendezkedjék, de bajosan tehetek többet. Nem lenne méltányos, ha pótlólag juttatnátok neki valamennyit, mondjuk 100–150 márkát? Olvastam a leveleket, amelyeket Schröder írt neki, onnan aligha várhat valamit.[448] Fontoljátok meg a dolgot.

A boszorkánykonyha mellékelt étlapjából láthatod, hogy a homár-majonézed, Arnold Ruge szavaival élve, annak idején az „igazi lefolyás erejével" megjelenésre, majd pedig az eltűnésnek ezt követő mozzanatába kerül. Ezt a dialektikus folyamatot aztán remélhetőleg a tagadás zavartalanul lefolyó tagadása koronázza meg.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. E.

Április 10-e virágvasárnap. Elutazhatsz legkésőbb 8-án és akkor legkésőbb 9-én, szombat este itt vagy. Ez volna a legjobb és a legkényelmesebb. A trónbeszédhez nincs szükség rád. Tehát 9-én várunk itt.

129

Engels Julie Bebelhez

Berlinbe

London, 1892 március 8.

Kedves Bebelné Asszony,

Sajnos csak ma jutok hozzá, hogy megköszönjem II. 18-i kedves levelét, de ugyanakkor sajnálatomra meg kell állapítanom, hogy Ön végleg elhatározta, a leányát látogatja meg St. Gallenban, ahelyett, hogy bennünket itt a látogatásával megörvendeztetne. Persze nem vehetjük zokon Öntől, hogy szívesebben megy Simonnéhoz, és azzal a reménnyel és szilárd bizakodással vigasztalódunk, hogy annál biztosabban üdvözölhetjük Önt minálunk 93 tavaszán (vagy nyarán?). Olyankor, nyáron a kéményeket befedik, a plumpuddingot pedig a legszigorúbban betiltják, köd is csak igen ritkán akad, úgyhogy Ön Angliát a legelőnyösebb oldaláról látja majd, jóllehet egy rosszmájú francia egyszer azt mondta, hogy az egész angol nyár három igen meleg napból és egy zivatarból áll, s ezzel vége. De ez rosszindulatú túlzás, s a jövő évben remélhetőleg alkalmat ad nekünk arra, hogy ezt bebizonyítsuk. Ezenkívül arról is meggyőződhet majd, hogy itt az ember az angol nyelv nélkül is egészen jól elboldogul.

Viszont hogy én elmegyek-e Németországba, mint Ön véli, hát az a mostani változékony időkben mindenféle dologtól függ, amelyek nem rajtam állnak, az új kurzus első szerelmének szép ideje[449] mindazok iránt, akik felkeltették Bismarck haragját, réges-rég elpárolgott, és nem tudhatjuk, hogy mi minden történik még mostantól nyárig. Egyelőre tehát rábízom mindezt a véletlenre és bevárom, hogy a sors ezen a nyáron Németországba vet-e vagy Norvégiába, a Kanári-szigetekre, ahová szintén hívnak, vagy máshová. Csak azt sajnálnám – ha nem mehetnék Németországba, mert a nyári utazás nem kecsegtetne kellemes kilátásokkal –, hogy újra elmulasztanám az alkalmat az Önnel való személyes megismerkedésre. Nagyon szeretnék megint egyszer találkozni egy hamisítatlan német proletárasszonnyal, és Önt mindig ilyennek festették le előttem. A feleségem* is igazi ír proletárivadék volt, és az osztálya iránti vele született

* Lizzy Burns. – *Szerk.*

szenvedélyes szeretet összehasonlíthatatlanul többet ért nekem és minden válságos pillanatban jobban segített, mint azt a „mívelt" és „érzelmes" burzsoálányok minden széplelkűsége és tudálékossága tehette volna. De hát az én feleségem most már több mint tizenkét éve halott, Augustnak pedig az a szerencséje, hogy Ön még most is mellette van, ez a különbség.

Louise az imént egy újabb nagyon bolondos levelet írt Augustnak. Önnek fogalma sincs arról, hogy ez az asszonyka megint milyen pajkosan jókedvű, amióta újra a saját lábán áll. Látnia kellene egyszer, amikor reggel megisszuk a pilseni sörünket, hogy ott micsoda bolondozás és nevetgélés folyik. Örülök, hogy ezekben az ifjonti botorságokban még ennyire részt tudok venni, hiszen az ember végül annyi ízében és porcikájában öregszik, hogy igazán örülhet, ha még tud nevetni. És nem is lehetek eléggé hálás Louisénak, hogy mindent megtesz régi rajnai vidámságom berozsdásodása ellen. Ismételten szívélyesen üdvözli és a legjobb egészséget kívánja

őszinte híve

F. Engels

130

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London,] 1892 március 14.

Kedves Laurám,

Egész halom leveled van előttem, akkora halom, hogy alig merek ránézni szégyenkezés nélkül – de fogalmad sincs, hogy mennyire hajszolt, zavart, gyötört, untatott stb. stb. mindenféle népség. A legjobb munkaidőm – januártól áprilisig – elfecsérelődött, és nem volt egy percem sem, hogy akárcsak ránézzek a III. kötetre[111], pedig az volt a szándékom, hogy jócskán előrehaladok benne – és túljutok a kritikus ponton – húsvétig. Mindez hiú remény volt. Az időm már most le van kötve a húsvét utáni hétig (április 10-re itt lesz nálam Bebel vagy két hétig; előtte Ryde-ba kell mennem, meglátogatni Pumpsot, aki nehéz időt élt át; Percynek 1. influenzája, 2. tüdőgyulladása volt és 3. végül most mellhártyagyulladása van), és pokoli erőfeszítésembe és elhatározásomba fog kerülni, hogy semmiféle levélre ne válaszoljak és senkinek a világon ne végezzek semmilyen munkát, ha a májust és a júniust fel akarom használni a III. kötethez.

De pokolba mindezzel, nincs szükséged a morgolódásomra. Örülök, hogy remény van egy párizsi napilapra[433]; ez kárpótolni fog sok balszerencséért a világ más részein. Ámbár egyre ritkábban és egyre kevesebb helyen éri pártunkat balszerencse, ha nem magunk provokáljuk. Oly remek szövetségeseink vannak. Az ifjú Vilmos* azzal kérkedik, hogy Isten a szövetségese, aki a világ ter[emtése]** óta úgy rendezett el mindent, hogy az általában a porosz monarchia és különösen az ifjú Vilmos legnagyobb dicsőségére üssön ki. De szegény fiú nem látja, hogy ő mindenkor jobb szövetségesünk *nekünk*, mint amilyen szövetségese neki Isten valaha is volt vagy lesz; és még ha látná is, nem változtathatna rajta, ilyen az emberi természet.

---

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** *A papír sérült.* – *Szerk.*

Az „Almanach"-ban és a „Neue Zeit"-ban megjelent cikkemet[297] most lefordították olaszra („Critica Sociale" – perpatvarba sodort ezzel a konfúzus tiszteletreméltó Bovióval*), románra („Revista Socială"), lengyelre („Przedświt") és angolra (a New York-i „*People*")[450].

Éppen most (délután $^1/_2$4-kor) jöttünk vissza Highgate-ről; a temető rémes állapotban van a süppedő agyag miatt, mázsányi tapadt a talpunkra. A sírra Tussy (gondolom, ő volt) egy kis ciprusfát ültetett, és az egyik régi sáfrányhagyma kivirágzott. Annak a repkénygallyacskának, amelyet Motteler hozott Ulrich von Hutten sírjáról a Zürichi-tó Ufenau szigetéről,** és amelyet szegény Nimmy temetése után ültettünk el, miután előzőleg az erkélyünkön neveltük, a java részét már múlt nyáron ellopták, de amit meghagytak, az most szépen nő és mély gyökeret eresztett a talajba, így aztán többé nem gyalázhatják meg.

Mi is el vagyunk itt foglalva május 1-vel. Intrikák szép kis hálóját szőtték, fejtették szét és szőtték újra Pénelopeia módjára. A Nyolcórás Bizottság[98] (Edward, Tussy és barátaik) igyekezett első lenni a porondon, de a Trades Council[128], a régi trade-unionoknak ez a reakciós marad[ványa]*** megelőzte. Most a Trades Council és a Szociáldemokrata Föderáció[70] erre az alkalomra barátok valamennyi többi ellen; jelenleg nem versengenek egymással és közös érdekük, hogy minden „kívülállót" legyűrjenek. Így hát amikor a Nyolcórás Bizottság azt javasolta, hogy együtt cselekedjenek a Trades Councillal ugyanúgy, mint tavaly, teljes elutasításba ütközött. De akkor a Nyolcórás Bizottság *biztosította magának a Parkot*°, mielőtt még a Trades Council gondolt volna erre, s akkor megint felajánlotta az együttműködést a Trades Councillal, amit az megint gőgösen visszautasított. Ekkor *mindkét* testület felhívta a Metropolitan Radical Federationt (a radikális klubok szövetségét)[442], hogy működjék együtt vele; és a Metropolitan Radical Federation úgy határozott, hogy *közvetít*, de minden körülmények között *együttműködik a Nyolcórás Bizottsággal*, amelynek az egész mozgalom kezdettől fogva köszönhető. Így hát a Trades Council és a Szociáldemokrata Föderáció, amelyek, mint rendszerint, túlbecsülték erejüket, kínos helyzetbe kerültek; vagy beadják a derekukat, vagy külön tüntetést rendeznek és viselik a felelősséget a szakadásért. Mindenesetre a *mi* tüntetésünk most már biztos siker, bármit tesznek a többiek.

* *V. ö. 268. old. – Szerk.*
** *V. ö. 148. old. – Szerk.*
*** *A papír sérült. – Szerk.*
° *V. ö. 286. old. – Szerk.*

Hyndman napról napra ostobább. A németek iránt táplált vak gyűlölete arra készteti, hogy támogassa a berlini „függetleneket"[354], és német vezérkari főnökeként tartsa Gillest, ezt a gyalázatos gazfickót, akit nyilvánvalóan a német nagykövetség pénzel és akit, egy csomó hőbörgővel együtt, kihajítottak az itteni Német Kommunista Klubból (a mi régi Vereinünk*). Így most még azt a csekély külföldi támogatást is elvesztette, amelyet eddig élvezett; Németországban azelőtt némileg respektálták a pozícióját, hogy vezetője az angol szocialisták legalábbis egy szekciójának, de ő eljátszotta ezt; Franciaországban barátai, Brousse és Tsai annyira lecsúsztak, hogy még Hyndmannek is tiltakoznia kellett legközelebbi kongresszusuk „higiénikus" programja[451] ellen. Jó erős forradalmi szélre áhítozik az ember, amely elsöpri mindezeket az akadékoskodó gyászvitézeket – ám ez nagyon-nagyon lassan jön, mint minden ezeknél az „átkozott schleswig-holsteiniaknál" (ahogy Marx nevezte az angolokat), de ha eljön, akkor *biztos*.

Mellékelni akartam néhány sort Paulnak [. . .]** kaptam egy levelet tőle Marseille-ből – de mindjárt itt az ebéd ideje, és attól tartok, hogy a kellős közepén félbeszakítanak. Attól tartok, hogy új szövetségük, Granger-val és Tsaival, nem sok jót hoz. Először is, ezek az emberek bebizonyították teljes megbízhatatlanságukat, amikor átálltak Boulanger-hoz, s csak azt várhatjuk, hogy az első adandó alkalommal elárulnak bennünket. Másodszor, Paul azt mondja, hogy nekünk kell aratnunk ott, ahol Boulanger vetett. Pontosan így van, *de a tömegeket arassuk le* és *dobjuk félre a vezetőket*, ahogy a posszibilistákkal kapcsolatban terveztük; ám ezek mögött a vezetők mögött nem állnak tömegek, ők maguk pedig nagyon nem kívánatos társak. Harmadszor, *csalárd fondorlatokkal* lopták be magukat a kamarába és a következő választáskor biztosan kihajítják őket, úgyhogy nézetem szerint barátaink gyenge szalmaszálba kapaszkodnak. Ami pedig, negyedszer, a *külpolitikát* illeti, ezek az emberek *esküdt soviniszták* – máskülönben nem választották volna meg őket – és ha Paul és barátai egy pártot alkotnak velük, amazok az első alkalommal leszavazhatják, kihajíthatják vagy szakadásra kényszeríthetik őket. Remélem, hogy tévedek, de tartok tőle, hogy nem. Ezeknek a fickóknak az átpártolása Boulanger-hoz megbocsáthatatlan árulás volt, és én szívesebben venném Vaillant-t, mint ezt az egész bandát – csakugyan azt hiszem, áldás, hogy lehetetlenné tették magukat.

Louise ír majd neked, mihelyt lehet. Meglehetősen rosszul érezte magát a legutóbbi héten és csak most kezd helyrejönni. Holnap meg kell

* – Egyletünk[274] – *Szerk.*

** *A papír sérült. – Szerk.*

látogatnom az öreg Harneyt Richmondban, ahol betegen fekszik légcsőhurutban és reumás köszvényben. És te még azt kívánod, hogy mondjak valamit a párizsiaknak március 18-áról. Kössenek fel, ha tudom, hogy mit![452] De majd meglátjuk!

Szeretettel hű barátod
F. E.

Louise szívélyesen üdvözöl.

Eredeti nyelve: angol

131

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1892 március 15.

Kedves Uram,

Csaknem restellek válaszolni múlt év november 12-i és 21-i kedves és érdekes leveleire. De annyira el voltam halmozva munkával és gázvilágításnál az írás még mindig olyan ártalmas a szememnek (amely egyébként még egész jól használható), hogy ez a rendkívül sok munka és a téli napok rövidsége szolgáljon mentségemül.

Az Ön hazája most valóban olyan fontos időszakon megy át, amelynek teljes jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Leveleiből úgy látom, hogy Ön a mostani неурожай-t* nem véletlennek tekinti, hanem szükségszerű következménynek, az Oroszországban 1861-gyel kezdődött gazdasági fejlődés egyik elkerülhetetlen kísérő jelenségének. És nekem is ez a véleményem, már amennyire az ember a távolból meg tudja ítélni a helyzetet. 1861-ben Oroszország megkezdte – egy nagy nemzethez méltó arányokban – a modern ipar kifejlesztését. Már régen megérlelődött az a meggyőződés, hogy korunkban egyetlen ország sem foglalhatja el az őt megillető helyet a civilizált nemzetek között, ha nincs gőzerővel hajtott ipari gépállománya, és nem elégíti ki, legalábbis nagyrészt, gyári termékekben mutatkozó saját szükségletét. S ebből a meggyőződésből kiindulva, Oroszország cselekvéshez látott és nagyon energikusan cselekedett. Hogy védővámokkal bástyázta körül magát, az nagyon is természetes volt, hiszen az angol konkurrencia csaknem minden nagy országra ezt a politikát kényszerítette rá; még Németország is – ahol pedig *une grande industrie*** sikeresen kifejlődött *majdnem teljesen szabad kereskedelem* mellett – csatlakozott a kórushoz és védővámossá lett pusztán azért, hogy meggyorsítsa azt a folyamatot, amelyet Bismarck Züchtung von Millionärennek*** nevezett. S ha Német-

* – nyeurozsajt (rossz termést) – *Szerk.*

** – *egy nagyipar* – *Szerk.*

*** – milliomosok tenyésztésének – *Szerk.*

ország minden kényszerítő szükség nélkül erre az útra lépett, ki hibáztathatja Oroszországot azért, mert azt tette, ami számára, mihelyt rászánta magát az új ipari útra, szükségszerű *volt*?

Az Önök jelenlegi helyzete véleményem szerint bizonyos fokig párhuzamba állítható a XIV. Lajos korabeli Franciaországéval. Ott is a manufaktúrákat Colbert védővámrendszere tette életképessé; s 20–30 év alatt kitűnt, hogy a nemzeti manufaktúraipar, az akkori körülmények között, csak a parasztság rovására teremthető meg. A paraszti naturális gazdaságot szétzúzta és kiszorította a pénzgazdaság; a belső piacot megteremtette, s ugyanakkor – legalábbis egy időre – ismét majdnem teljesen elpusztította maga ez a folyamat meg az a példátlan erőszak, amellyel a gazdasági szükségszerűség utat tört magának, továbbá az a megnövekedett pénz- és emberadó, amelyet akkor az újoncozáson alapuló állandó hadseregek bevezetése szükségessé tett, mint ahogy napjainkban szükségessé teszi az általános hadkötelezettség porosz katonai rendszerének bevezetése. És amikor aztán egy vagy két éven át rossz volt a termés, az egész országban kialakult az a nyugtalan helyzet, amelynek leírását megtaláljuk Boisguillebert és Vauban marsall műveiben.

De van itt egy óriási különbség: a régi „manufaktúra" és a modern „nagyipar" közti különbség, amely (a parasztra, mint saját termelési eszközeivel dolgozó mezőgazdasági kistermelőre való hatását tekintve) nem kisebb annál, ami az 1680-as régi, sima furatú kováspuska és az 1892-es, 7,5 milliméteres modern ismétlőfegyver között van. Ezenfelül 1680-ban a kisüzemi földművelés volt még a normális termelési mód, a nagyüzemi gazdálkodás pedig a kivétel – igaz, hogy *terjedő* kivétel, de mégiscsak kivétel –, ma viszont a nagyüzemi, gépek segítségével folytatott gazdálkodás a szabály, és ez válik egyre inkább a mezőgazdasági termelés egyetlen lehetséges módjává. Így hát manapság a paraszt sorsa a jelek szerint meg van pecsételve.

Emlékszik, mit mondott szerzőnk a Zsukovszkij-ügyben írt levelében[453]: ha kitartanak amellett az út mellett, amelyre 1861-ben léptek, a paraszti obscsinának[332] el kell pusztulnia. Úgy látom, hogy ez éppen most teljesedik be. Szemmel láthatóan közeleg az a perc, legalábbis némely vidékeken, amikor az orosz paraszti élet valamennyi régi társadalmi intézménye az egyes paraszt számára nemcsak értéktelenné válik, hanem béklyóvá is, pontosan úgy, ahogy ez régebben Nyugat-Európában történt. Attól tartok, hogy az община-t* nemsokára a múlt álmának kell tekintenünk és a

* – obscsinát – *Szerk.*

jövőben egy tőkés Oroszországgal kell számolnunk. Kétségtelen, hogy egy nagy lehetőség megy így veszendőbe, de gazdasági tények ellen nincs mit tenni. Csak az a furcsa, hogy ugyanazok az emberek Oroszországban, akik nem győzik magasztalni az ősi orosz intézmények összehasonlíthatatlan felsőbbrendűségét a rothadt Nyugat intézményeivel szemben, mindent elkövetnek, hogy ezeket az ősi intézményeket lerombolják és a rothadt Nyugat intézményeivel helyettesítsék!

De ha az orosz parasztra az a sors vár, hogy ipari vagy mezőgazdasági proletárrá változzék, akkor nyilván a помещик* sorsa is meg van pecsételve. Értesüléseim szerint ez az osztály még jobban el van adósodva, mint a parasztok, és kénytelen apránként eladni birtokait. És mintha a parasztok és a földbirtokosok között a földtulajdonosoknak egy új osztálya lépne színre: falusi кулаки** és városi burzsoák – talán egy jövendő orosz földbirtokos arisztokrácia ősei??

Az elmúlt évi rossz termés mindezt leplezetlenül napvilágra hozta. S én teljesen az Ön véleményén vagyok, hogy az okok merőben társadalmiak. Ami az erdők kiirtását illeti, ez éppen úgy a burzsoá társadalom életfeltételei közé tartozik, mint a parasztok tönkrejutása. Nincs egyetlen „civilizált" európai ország sem, amely ezen ne esett volna át, Amerika*** pedig - és kétségtelenül Oroszország is – most esik át rajta. Ezért az erdők kiirtása, véleményem szerint, lényegében éppen annyira társadalmi tényező, mint amennyire társadalmi következmény. De igen gyakran ürügy is az érdekelt feleknek arra, hogy a gazdasági szerencsétlenség felelősségét elhárítsák magukról és olyan okra vezessék vissza, amelyért látszólag senkit sem lehet felelőssé tenni.

A rossz termés nézetem szerint csak *nyilvánvalóvá* tette azt, ami *lappangva* már megvolt. De rettenetesen meggyorsította a végbemenő folyamatot. Ez év tavaszán a vetés idején a paraszt összehasonlíthatatlanul gyengébb lesz, mint a tavaly őszi vetéskor volt. És sokkal kedvezőtlenebb körülmények között kell új erőre kapnia. Koldussá vált, nyakig ül az adósságban, állata nincs – mihez kezdhet még akár azokon a vidékeken is, ahol kihúzta a telet és nem kellett a földjét elhagynia? Ezért úgy látom, hogy évekbe telik, amíg kiheverik ezt a csapást, s amikorra ez sikerül, Oroszország egészen más ország lesz, mint amilyen még 1891 január 1-én is volt. Nekünk

* – pomescsik (földbirtokos) – *Szerk.*

** – kulaki (kulákok) – *Szerk.*

*** Amerikában négy évvel ezelőtt magam láttam ezt.[151] Ott nagy erőfeszítéseket tesznek a következmények elhárítására és a hiba helyrehozására. – *Engels jegyzete.*

pedig azzal a gondolattal kell majd vigasztalódnunk, hogy mindez végeredményben szükségképpen az emberi haladás ügyét szolgálja.

A múlt ősszel egy kis könyvet küldtem Önnek: „A család eredete", 4. kiadás,[87] ajánlva adtam fel és a címemet a borítékra írtam; minthogy nem jött vissza, remélem, megkapta.

Nagyon köszönöm Önnek a sok kiadványt, folyóiratot, amelyeket küldött; Mengyelejev írása[455] különösen érdekes. Sajnálatomra éppen most nem fordíthatok rájuk annyi figyelmet, amennyit megérdemelnek, mert nagyon sokat kell dolgoznom. Meg fogja érteni, mennyire túl vagyok halmozva soron kívüli munkával, ha elmondom, hogy újévtől mind a mai napig – ez nálam rendszerint a legnyugodtabb időszak – egyetlen percet sem szentelhettem a III. kötetnek[111].

Jókívánságait pontosan továbbítottam Párizsba.[456]

Szívélyes üdvözlettel

őszinte híve
P. W. Rosher[263]

Van valami hír közös barátunkról*?

Eredeti nyelve: angol

* Lopatyin. – *Szerk.*

132

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 március 16.

Kedves August,

Ma egy kérésem van, küldd el annak az ülésnek a gyorsírásos jegyzőkönyvét, amelyen a mieink Elzász-Lotaringiáról beszéltek, és Singer a frakció nevében erre vonatkozó nyilatkozatot tett volna[457]. Biztosra veszem, hogy ebben az ügyben kérdést intéznek hozzám, és ezért szeretnék a *pontos* tények birtokában lenni.

Május 1-e miatt itt megint a régi harc dúl*, de az ügy egyelőre kedvezően alakul. Amit most megírok neked, az *nem kerülhet bele a „Vorwärts"-be*, amelyet Gilles a maga módján olvas és dolgoz fel Hyndman számára, azaz úgy, hogy magasztalja a függetleneket[354] és rágalmazza a frakciót; és minthogy a harc még nem dőlt el, minden publikációt *ellenünk* használhatnának fel.

Tehát az eredeti „Legal 8 Hours Committee",[98] amelynek elnöke Aveling, és a Shipton vezette Trades Council[128] (ez jelenleg szövetségben van Hyndmannel és a Social Democratic Federationnel[70]) szinte egyidejűleg láttak hozzá a dologhoz. A Nyolcórás Bizottság felszólította a Trades Councilt, hogy működjenek együtt, mint tavaly is, de nyersen visszautasították. Egyidejűleg a Metropolitan Radical Federationhez is fordult (ez 50-nél több radikális, részben szocialista „munkás"-klubot fog össze[442]), a Trades Council pedig szintén hozzá fordult. Közben Aveling ugyanúgy megtréfálta a Trades Councilt, ahogyan az két évvel ezelőtt megtréfálta őt,[458] és biztosította magának a Park** igénybevételének előjogát. A Nyolcórás Bizottság ezenkívül, miután így biztosította magának a Parkot, ismételten a Trades Councilhoz fordult és ismételt nyers visszautasításban részesült. De nyomban ez után a Metropolitan Radical Federation, amely-

* *V. ö. 286., 296. old. – Szerk.*

** Hyde Park. – *Szerk.*

lyel a Trades Council szintén már több ízben gőgösen bánt (a Trades Council tavaly a számára kijelölt emelvényeken csak a trade-unionok embereit tűrte meg, a klubok szónokait nem), elhatározta, hogy minden körülmények között együtt tart a Nyolcórás Bizottsággal, de még egyszer megpróbál kibékülni a Trades Councillal. A Nyolcórás Bizottság vasárnap* ülést tartott és a Metropolitan Radical Federationnel megegyezett abban, hogy ezt a békülési kísérletet a Metropolitan Radical Federation tegye meg, a továbbiakat pedig azután határozzák el. Így áll a dolog. Egyelőre a Nyolcórás Bizottság helyzete messze a legjobb. Övé a Park, a gázgyári munkások, egész sor kisebb unió az East Enden és a radikális klubok – egyszóval legalább kétszer akkora tömeg, mint az, amely a Trades Council és a Hyndman-féle Föderáció mögött áll. Ez utóbbi egyelőre meg se mukkan és a Trades Councilt dolgoztatja maga helyett. Ha nem történnek ostobaságok és tapintatlanságok, akkor a Trades Council vagy beadja a derekát, vagy pedig, mint két évvel ezelőtt, kénytelen lesz a demonstráció alkalmával másodhegedűt játszani, méghozzá lehangoltan.

Most Mehring „Lessing-Legendé"-jét is elolvastam a „Neue Zeit"-ban és igen sok örömöm telt benne. Igazán kiváló munka. Én egyet-mást másként motiválnék és árnyalnék, de nagyjában-egészében Mehring fején találta a szöget. Az ember mégiscsak örül, ha azt látja, hogy a materialista történetfelfogást, miután húsz éve – általában – a fiatalabb pártemberek műveiben szájtépő fráziskén volt kénytelen szolgálni, végre elkezdik akként használni, ami tulajdonképpeni lényege: *mint a történelem tanulmányozásának vezérfonalát*. Kautsky és Ede írtak néhány, ebből a szempontból igen rendes dolgot, de Mehring a maga speciális témáját – a német történelem porosz szegletét – sokkal alaposabban tanulmányozta, és egyáltalán, tágabb is az áttekintése, és mindenekelőtt biztosabb, határozottabb a kifejezésmódja. Remélem, hogy a mű megjelenik önállóan, mihelyt a „Neue Zeit" befejezte a közlését. Ez a porosz legenda fellegvárának általam ismert legjobb szabályszerű ostroma: Lessinget mondanak, de az öreg Fritzről** van szó. A porosz legenda lerombolására pedig feltétlenül szükség van, mielőtt Poroszország feloldódhatna Németországban. A keletelbai Poroszország *előfeltételeiről*, mind a német, mind az európai és a világtörténelemben, én helyenként más kifejezésekkel élnék, de ezeket a dolgokat Mehring éppen csak érintette.

* Március 13. – *Szerk.*
** II. Frigyes. – *Szerk.*

De most aztán asztalhoz, hogy a Boszorkány megmutassa, mit ér a boszorkánytudománya. Ami az East End-i históriát illeti, ne vedd túlságosan a szívedre, nem hiszem, hogy bármi veszélyeset terveznének.[459]

Szívélyes üdvözlet Julie asszonynak és neked.

Barátod

F. Engels

133

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

Kedves Turati Polgártárs,

Köszönöm Önnek a *tiszteletreméltó* válaszának két példányát, amelyet volt szíves elküldeni nekem.[460] Magától értetődően eszemben sincs visszavágni neki, mert ha ő nem akart beszélni és nem beszélt a német szocialistákról, akkor miért idézte a cikkemet[297] és miért fűzte idézeteihez a megjegyzéseit? Amit írt, összefüggéstelenebb, mint valaha, de jóindulatból tételezzük fel, hogy tökéletesen elfelejtette, amit a „*Tribuná*"*-ban*[461] írt[415].

Őszinte üdvözlettel

F. E.

[London, 18]92 március 18.

Eredeti nyelve: francia

134

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 március 30.

Kedves Báró,

Az előszót tegnap este korrigálva visszaküldtem, és hozzáfűztem két sort a második kiadás számára.[462] Gondolom, ez elég lesz. A régi előszó még mindig szolgál egy célt: megakadályozni azt, hogy újraéledjen a Rodbertus-féle szédelgés, amelynek, mint minden ilyen divatcikknek, megvan a tendenciája a periodicitásra. Az előszó persze rendkívül gyorsan megtette a hatását. De hát nem én vagyok az oka, hogy az ellenünk kijátszott nagyságok olyan fickók, akiket két előszóval agyon lehet ütni. Ezenkívül a benne adott gazdaságtani fejtegetések még mindig nagyon hasznosak a németeknek; némely emberünk ügyefogyottsága a gazdaságtani polemizálásban különös, de aligha örvendetes jelenség.

Gratulálok a nehéz szüléssel világra hozott programbrosúrádhoz[381]. Majd csak boldogul ez a gyermek az életben. Egy új, népszerű összefoglaló munka mégiscsak nagyon hasznos, a beszédeken gyakran észrevehető, mennyire szükség van az ilyen ismétlő tanfolyamra; vaskos könyveket pedig csak kevesen tudnak és akarnak elolvasni.

A német írók hanyagságára vonatkozó panaszodból ki kellene kovácsolnod azt az elvet, hogy azokat a cikkeket, amelyeket elfogadni szándékozol, színes vonalakkal megjelölve kijavításra visszaküldöd a szerzőnek; akkor aztán hamarosan másképp csinálnák majd. Persze, ha a szerkesztőség olyan készséges, hogy rendelkezésükre bocsátja a stílust, akkor egyre hanyagabbak lesznek.

Hogy a levelezés miatt panaszkodsz, azt megértem, sorstársadhoz szólsz. Te viszont szerkesztő is vagy, én pedig nem, és neked jogodban áll, hogy merőben az üzleti dolgokra szorítkozz – hiszen amit ezen felül teszel, az a te magánpasszió – és ez az, amit én éppenséggel nem tehetek.

Apropó, a Proudhonról szóló Marx-cikket, amely a berlini „Sozialdemokrat"-ban jelent meg, *nem* néztem át levonatban, nem volt rá időm.[463]

Ami Adlert illeti,[464] erről te többet tudtál Dietztől, mint én. Észrevé-

teleidet tehát közöltem Louiséval és megkértem, hogy írjon nekem a te számodra egy feljegyzést a dologról – ezt mellékelem. Velem szemben tanúsított diszkréciójából arra következtetek, és nyilván te is, hogy itt olyan eset áll fenn, amely mindnyájunktól a legszigorúbb diszkréciót követeli, és bárminemű elővigyázatlan fecsegés a legrosszabb következményekkel járhat. Sajnos azonban annyi részvevő ember akad, akik az ilyen alkalommal merő részvétből nem tudják befogni a szájukat, és ha Berlinben máris olyan fesztelenül tárgyalják a históriát, akkor ez bizony nem jó.

„A munkásosztály helyzete"[231] most végre megjelent itt, sajnos nincsen elküldhető példányom, de S. Sonnenschein & Co.-t figyelmeztettem a „Neue Zeit"-ra. A „Szocializmus fejlődése"[114] is úgy-ahogy elkészült, de minthogy a könyvecske nagyon is kicsinyre sikerült a 2 shilling 6 pennys árához képest (amit azonban a szamár kiadó előre tudott!), még egy hosszú előszóval[465] kell felduzzasztanom. Nos, meglátjuk. De ez aztán a legutolsó munkám, utána hozzálátok a III. kötethez[111]. Pétervárról azt hallom (*ez maradjon köztünk*!), hogy a „Család eredete"[87] valószínűleg hamarosan megjelenik oroszul. A „Szocializmus Németországban" c. cikk most olaszul, románul („Critica Socială"), angolul („The People", New York), lengyelül („Przedświt", itt) is megjelent, az utóbbi kettő a „Neue Zeit" alapján.

Mindnyájan szívélyesen üdvözlünk mindnyájatokat.

Generálisod

135

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1892 március 30.

Kedves Barátom,

A „Lottá"-nak[466] az Ön 26-i levelezőlapján említett számát már nem találom sehol, de szerintem mindenképpen hiba és a párt legjobb érdekei elleni vétek lenne, ha egy szocialista alkalmat adna a hadsereg első jöttment hadnagyának arra, hogy őt megölje.[467] Könnyű lenne akkor a fiatal tiszteknek, hogy a számukra tökéletesen veszélytelen módszerrel, a szocialistákkal vívott párbajjal karakán fickók hírére tegyenek szert és ráadásul gyors előléptetéshez jussanak, a tetejébe pedig a legjobb embereinket eltegyék láb alól. Ehhez nem szabad segédkezet nyújtanunk.

Adódhatnak olyan körülmények, amikor a párbaj a mi embereink számára is elkerülhetetlenné válhat; egy francia vagy olasz képviselő politikai párbajra kényszerülhet, ha annak visszautasítása többet ártana a pártnak, mint az elfogadása; különösen, ha a mi képviselőnk volt a sértő fél. De párbajt elfogadni, ha nem a végszükség kényszerít rá, vagy éppenséggel párbajt provokálni, ezt ostobaságnak tartom.

Elküldöm Önnek „A munkásosztály helyzete Angliában"[231] c. írásom angol fordítását, amely éppen most jelent meg, remélem, hasznára lesz angol tanulmányaiban.

Híve

F. Engels

136

Engels Hermann Schlüterhez

New Yorkba

London, 1892 március 30.

Kedves Schlüter,

Mindenekelőtt meg kell köszönnöm tavalyi leveledet, amely annyi értékes adatot közölt velem.[468] Ezt sajnos nem tudtam hasonlóképpen visszafizetni, az európai politikai állapotokat jól kiválasztott újságok olvasásával általánosságban kellően meg lehet ismerni, és hogy maradjon szabad időm a munkához, kénytelen vagyok az egyes szocialista pártok belügyeit, amennyire csak lehet, távol tartani magamtól, különben semmihez se jutnék hozzá. Ezért a különböző országok pártjainak belső fejlődéséről, amennyiben az a vezetők egymás közötti veszekedésében játszódik le – és hát többnyire ez az eset –, egyáltalán nem tudok beszámolni, mert gyakran csak titoktartás terhe alatt közlik velem még azt a keveset is, amit erről tudok.

Ha tudom, hogy benneteket odaát érdekel a „Figaro"-cikk, akkor elküldtem volna, minthogy Lafargue megküldte nekem.[469] Most már réges-régen elkallódott és az enyészeté lett, írok majd Párizsba, de nemigen hiszem, hogy képes leszek még felhajtani egy példányt és Lafargue-tól hiteles felvilágosítást kapni. Lafargue bizonyára rég megfeledkezett róla, megválasztása óta szüntelenül utazik a szabadjegyével szerte Franciaországban, és agitál és propagál (nem úgy értem, hogy a fajt[470]), a jelek szerint nagy sikerrel. Május 1-e – az ezzel egyidejűleg, Párizst kivéve, egész Franciaországban tartandó városi tanácsi választások[441] miatt – ezúttal igen döntő nap lesz a franciák számára, fűti őket a becsvágy, hogy ne maradjanak le a németek mögött.

Ami nálatok Amerikában komoly akadályt jelent, az, úgy látom, a törzsökös munkások kivételes helyzete. 1848-ig törzsökös állandó munkásosztályról csak kivételképpen lehetett beszélni: ennek keleten és a városokban található csekély kezdeményei még mindig reménykedhettek abban, hogy paraszt vagy burzsoá válik belőlük. Mostanra kifejlődött egy ilyen osztály, és nagyrészt trade-unionokba is szerveződött. De még mindig arisztokratikus helyzetet foglal el és a közönséges, rosszul fizetett munkákat átengedi, amit

meg is tehet, a bevándorlóknak, akiknek csak elenyésző része lép be az arisztokratikus trade-ekbe. Ezek a bevándorlók azonban nemzetiségekre oszlanak, amelyek egymást és többnyire az ország nyelvét sem értik. Nálatok pedig a burzsoázia még az osztrák kormánynál is sokkal jobban ért ahhoz, hogy az egyik nemzetiséget kijátssza a másik ellen, zsidókat, olaszokat, cseheket stb. németek és írek ellen, és mindegyiket a másik ellen, úgyhogy, azt hiszem, New Yorkban olyan életszínvonalbeli különbségek vannak a munkások között, amilyeneket sehol másutt nem tapasztalni. Ehhez járul még a mindennemű kedélyes feudális háttér nélkül, merőben tőkés bázison felnövekedett társadalom teljes közömbössége a konkurrenciaharcba belepusztuló emberéletek iránt; there will be plenty more, and more than we want, of these damned Dutchmen, Irishmen, Italians, Jews and Hungarians* – és ráadásul ott áll a háttérben John Chinaman,[471] aki valamennyiüket messze felülmúlja a szarból élés képességében.

Az ilyen országban elmaradhatatlanok a folyvást megújuló nekilendülések, amelyeket éppen annyira elkerülhetetlen visszaesések követnek. Csakhogy a nekilendülések mégis egyre erőteljesebbek, a visszaesések meg egyre kevésbé bénítóak lesznek, és egészében a dolog mégiscsak előrehalad. De azt bizonyosnak tartom, hogy a merőben polgári alap, amely mögött nem húzódik meg a polgári korszak előtti szédelgés, az ennek megfelelő óriási energiájú fejlődés, amely még a mostani védővámrendszer[330] eszeveszett túlzásaiban is megmutatkozik, egy napon olyan fordulathoz vezet, amely az egész világot ámulatba ejti majd. Ha egyszer az amerikaiak rákezdik, akkor ezt olyan eréllyel és hévvel teszik, amelyhez képest mi itt Európában kezdőknek bizonyulunk.

Szívélyes üdvözlettel

barátod
F. Engels

[*Louise Kautsky utóirata*]

Kedves Schlüter,

Egy nő rendszerint a kisujját sem mozdítja és ezért nem is kedves addig, amíg nincsen valamire szüksége. Nos, szeretnék hiteles adatokat kapni az amerikai polgári nőmozgalomról, vagyis a választójogukról és az előjogaikról az egyes államokban, és nemcsak az iskolai és a municipális választások, hanem a politikai választások stb.

* – akad itt még bőven, több is, mint amennyire szükségünk van ezekből az átkozott németekből, írekből, olaszokból, zsidókból és magyarokból – *Szerk.*

terén is. Sorge megküldi nekem, ill. megküldi a Generálisnak számomra a két legkiválóbb feminista lapot, a „Woman's Journal"-t és a „Woman's Tribune"-t[472]. De nekem több kell, a női polgárjogok eléréséért folytatott harc rövid, tömör, de teljes történelmi kifejtésére van szükségem, nem pedig a női polgárjogok előharcosainak szörnyű, unalmas szólamaira. A könyv, amelyet Ön [...]*

* *A levél vége elveszett. – Szerk.*

137

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 április 4.

Kedves Laurám,

Ma csak két szót, hogy megkérjelek, kísérd figyelemmel az „*Éclair*"-t. Péntek reggel Émile Massard váratlanul lerohant azzal a kéréssel, hogy adjak interjút ennek a több színben játszó lapnak. Minthogy megígérte, hogy a kéziratot javításra bemutatja nekem, és úgy gondoltam, hogy ezzel bolhát ültethetek a párizsi tökfilkók fülébe, beleegyeztem. Tegnap átnéztem a kéziratot és *csaknem teljesen átírtam*. Megtennéd nekem azt a szívességet, hogy küldesz mintegy 4–6 példányt a lapból, mihelyt megjelenik? Ha rendben van, szükségem lesz rájuk különböző helyeken; ha nincs rendben, azonnal tiltakozni fogok a bizalmammal való visszaélés miatt.[473]

Mindenesetre ez az újabb tapasztalatom az interjúkérőkkel, akik örökösen háborgatnak, segít majd abban, hogy a jövőben visszautasítsam őket, mivel mindig van valódi munkám, amelyet el kell végeznem (tegnap 11-től 3-ig, ahelyett, hogy kimentem volna a szabadba, ebben a meleg időben), és ez még akkor sem az, amit szeretnék és nem fejezi ki a gondolataimat. Vinné el az ördög mindannyiukat.

Ryde-ban voltam egy hétig,[474] jót tett nekem. Pumps és a gyerekek jól vannak, Percynek influenzája, tüdőgyulladása, mellhártyagyulladása, torokgyulladása stb. volt, egyik a másik után, és csak most lábadozik.

El vagyok foglalva egy pokoli előszóval[465] a soha ki nem elégíthető Swan Sonnenschein és Tsa számára, s ez, minthogy hosszú lesz, az egész hetemet igénybe veszi. Mihelyt befejeztem, kapsz egy hosszú levelet.

Üdvözlet az utazó képviselőnek*, aki nemcsak vándor grass-widower, hanem grasshopper[475] is. Szívélyesen üdvözöl Louise és

elpusztíthatatlan öreg
Generálisod

* Paul Lafargue. – *Szerk.*

Jövő héten várjuk ide Bebelt, ha rossz egészségi állapota meg nem akadályozza – úgy látszik, a túl sok munka és izgalom némileg megártott neki.

Eredeti nyelve: angol

138

Engels Henri Brissachoz

Párizsba

(Vázlat)

[London, 1892 április 7. után]

Kedves Polgártárs,

Éppen most kaptam meg e hó 7-i levelét (tegnapi postai bélyegzővel). A brosúrát, amelyet volt szíves elküldeni nekem, még nem kaptam meg. Érdeklődéssel olvasom majd. Végtelenül sajnálom azonban, hogy lehetetlen megtennem azt a szívességet, amelyre engem megkért.[476] Ha az *Ön számára* írnék közlésre szánt kritikát a munkájáról, legelőbb is az udvariasság talán meggátolna abban, hogy nyíltan beszéljek. Ráadásul azt, amit Önnek megtennék, köteles lennék megtenni minden más jószándékú szocialistának is, franciáknak, németeknek, angoloknak, olaszoknak, spanyoloknak, dánoknak stb. stb., és hová juttatna ez engem? Egyetlen napig se lennék többé ura az időmnek. És ami fontosabb minden más meggondolásnál, egy nagyon nehéz munkán dolgozom, amely évek óta nyomja a lelkiismeretemet – Marx „Tőké"-je III. kötetének[111] a szerkesztésén, s már hónapokkal ezelőtt elhatároztam, hogy semmiféle új munkát nem vállalok mindaddig, amíg nem teljesítettem ezt a sürgető feladatot.

Tisztelettel

híve

Eredeti nyelve: francia

139

Engels August Bebelhez

St. Gallenba

London, [18]92 április 16.

Kedves August,

Hát bizony pokoli csalódás volt, amikor megérkezett a sürgönyöd. Persze betegség ellen nincs mit tenni, remélem, összeszedted magadat annyira, hogy jól bírtad az utazást és most élvezed az alpesi levegő előnyeit. Ezzel szemben most köteles vagy májusban Julie asszonyt is magaddal hozni, ennek érdekében a mellékelt sorokban magam is megteszem, ami tőlem telik, és kérlek, hogy támogasd őket minél hathatósabban.

Ami a párizsiakat illeti, két ember volt itt, mielőtt a leveled megjött. Másnapra, szerdára* rendeltem ide őket azzal, hogy addigra biztosan érkezik levél tőled. Amikor megjött, elmentem Juliushoz, Louise pedig a két ember egyikéhez – a világ másik végére –, de senkit sem talált és írásbeli üzenetet hagyott ott. Végre csütörtökön este eljött az egyik (a másik már szerdán reggel elutazott) és azt mondta nekem, hogy a dolgot bizonyos körülmények miatt elhalasztották, de remélik, hogy a ti segítségetek nélkül is boldogulnak vele, és csak végszükség esetén folyamodnak hozzátok. A többit szóban, ha majd jössz, nem sürgős.[477]

Nem értjük, hogy miért akarsz St. Gallenból előbb visszamenni a birodalmi porzótartóba**. Ott megint belekerülsz a robotolásba, egymásba nyúlnak a napok, az egészséged megint megsínyli ezt, s aztán jön a doktor és a végén egyszer csak elküld Karlsbadba. Nagyon rajongok Karlsbadért – azaz ha másokról és nem rólam van szó –, mert láttam, hogy Marxot mennyire talpra állította[478]; ha nyolc évvel korábban vehette volna igénybe, valószínűleg még élne. Minden gyomor- és májbetegségre csodásan hat, és nagyon amellett volnék, hogy júniusban 4–6 hétig ezt a kapitális vizet idd (kapitális azért, mert fiziológiai értéktöbbletet realizál számodra és gazdaságit a karlsbadi fogadósoknak), dr. Fleckles pedig, Marx és Tussy barátja

* Április 13. – *Szerk.*

** Berlin. – *Szerk.*

– Tussy majd mesél neked róla – gondoskodni fog az egyéb szórakozásodról, ő egyike Európa legelmésebb embereinek.

Már korábban írtam volna neked. De nehogy utólag kínosan megszóljanak, meg kellett írnom egy igen kínos előszót[465]. Jellemzően angol história ez. Aveling lefordítja a „Szocializmus fejlődése" c. írásomat egy társadalmi kérdésekkel foglalkozó sorozat számára, amelynek minden kötete 2 márka 50-be kerül. Én azt mondom, hogy ilyen kis valamit ekkora áron eladni – csalás. Nem, mondja Aveling, az az ember – a kiadó – tudja, mit csinál; az egyik kis kötet túl vastag, a másik túl vékony, de a végén kijön egy átlag (különösen annak, aki történetesen csak a vékony kis kötetekben talál valami érdekeset). Ezenkívül a kiadó látta a német eredetit, tudja, mihez tartsa magát. Jó. A dolog elkészül. Nagyon, nagyon ritka szedéssel sikerült kb. 117 oldalt csinálni belőle. De erre úgy találta a kiadó – Sonnenscheinnek [Napfény] hívják, de úgy tűnik, olykor a legragyogóbb napfényben nem lát –, hogy ez mégse megy, és megkért engem, hogy írjak egy igen hosszú előszót. Persze ez nem olyan egyszerű. Úgyszólván először kell produkálnom magamat mívelt brit közönség előtt, és hát ez fejtörést kíván. Az eredmény egy hosszú értekezés lett erről-arról, mindenről és semmiről, vörös fonálként pedig az angol burzsoázia bősz kigúnyolása húzódik végig rajta – kíváncsi vagyok, mit szól hozzá a brit filiszter. Kiadom majd a „Neue Zeit"-ban németül,[479] remélem, szórakoztatni fog benneteket.

Tehát, hogy a postazárást le ne késsük, Louise és én arra kérünk, hogy add át üdvözletünket Friedának* és Simonnak – talán ők is eljönnek egyszer Londonba? – és maradunk az ismert, ill. ismeretlen érzelmekkel

barátod
F. E.

* Frieda Simon. – *Szerk.*

140

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]92 április 19.

Kedves Laurám,

Végre – ouf, je respire*! Amikor Sonnenschein látta, hogy az Edward által lefordított „Utópikus szocializmus stb."[114] minden elképzelhető szedési ritkítás után is szörnyen vékony egy 2 sh. 6 d.-s könyvnek (amit én eleve megmondtam neki), ragaszkodott ahhoz, hogy írjak egy hosszú előszót[465]. S minthogy ígéretet *tettem*, hogy írok egy előszót, és nyomták a szívemet különböző dolgok, amelyeket szerettem volna megmagyarázni a brit filiszternek, munkához láttam, és most végre elkészült. Mondhatom, körülbelül fele olyan hosszú, mint az egész könyv, és gondosan kellett megírni, mert a brit filiszter gyűlöli, ha idegenek gúnyolódnak vele, de ezt nem kerülhettem el.

Erről jut eszembe, hallottál valamit Ravéról és a fordításáról?[130] A dolognak most már meg kellett volna jelennie.

Most rátérek legutóbbi leveledre. Azt hiszem, hogy ezt a két dolgot külön kellene tartani: 1. viszonyunkat a régi blanquista[178] iskolához és 2. a boulangista blanquistákhoz.

Először. Kénytelen vagyok azt gondolni, hogy Vaillant-nal való nézeteltéréseink tavaly áprilisban kezdődtek**, és hogy a mieink nem teljesen vétlenek bennük. Az idő tájt Vaillant és mi együttműködtünk, az allemanisták[52] alkották a harmadik pártot és teljes elismerésüket kívánták tőlünk. Ekkor a mieink, anélkül hogy tanácskoztak volna a blanquistákkal, felvetették azt a tervet, hogy felvonulnak az elöljáróságokhoz és a Palais Bourbonhoz[480] küldöttségekkel, amelyek tárgyalnak majd a képviselőkkel. Ezt a blanquisták természetesen ellenezték, mert nem akartak találkozni *traîtreeikkel****. De a mieink ragaszkodtak ehhez és ilyenképpen, amennyire én lá-

* – uff, fellélegzem – *Szerk.*

** *V. ö. 92., 98., 100. old.* – *Szerk.*

*** – *árulóikkal* – *Szerk.*

tom, *belekergették* a blanquistákat az allemanistákkal való szövetségbe. Úgy tűnik nekem, hogy a mieink ebben az ügyben némileg csalárdul jártak el, amiből végül is semmi hasznuk nem volt, minthogy az egész terv megbukott.

Hogy mi történt azóta, arról nagyon keveset tudok, de minthogy a blanquisták és a mieink közötti bizalmatlanságra ez az első ok már adva van, a blanquisták között található vegyes népségnek az allemanisták segítségével kétségtelenül könnyű lenne elmélyíteni a rést és megerősíteni a szövetséget blanquisták és allemanisták között, ami megint reménytelen kisebbségbe szorítana bennünket Párizsban. Ez persze nem lenne nagy szerencsétlenség, feltéve, hogy győzünk vidéken, és ennek érdekében Paul és Guesde ragyogó munkát végeztek, úgyhogy, remélem, nagy eredményeket várhatunk május 1-én[441] és hagyhatjuk a blanquistákat meg az allemanistákat cuire dans leur jus*.

Most meg itt van ez a szövetség a képviselőház ex-boulangistáival. Mint már korábban megmondtam, ha a tömegeket ilyen hallatlanul félrevezették, mint ez Boulanger esetében történt, az illúzió szétfoszlása annál fogékonyabbá teszi őket arra, hogy hallgassanak a józan észre és hozzánk jöjjenek: a boulangizmusnak *erre* az örökségére jogunk van. De úgy látom, hogy nagyon is más dolog egyidejűleg elfogadni ennek a mozgalomnak a vezetőit, éspedig nem mint magánszemélyeket, hanem úgy, ahogyan ők maguk értékelik önmagukat, és azzal a ranggal, amelyet a boulangista bandában elfoglaltak. Nem tehetek róla, de meglehetősen megvetem azokat, akik hagyták, hogy ebbe a kelepcébe csalják őket – mindegy, hogy milyen ürüggyel. Semmi sem ártott annyira a franciák hírnevének külföldön, mint ez az elvakult rajongás a társadalom új megmentője – és micsoda megmentője! – iránt. És ha csupán csak a burzsoákról lett volna szó – de a munkásosztály zöme is térdre borult ez előtt az üres fecsegő előtt! Vajon épeszű ember hogyan bízhat meg azokban, akik sorsukat ennek a jouisseur-nek** a sorsához kötötték, aki egyidejűleg intrikált szélső republikánusokkal, klerikálisokkal és monarchistákkal és alighanem éppolyan „alkati hazudozó" volt, mint amilyennek S. Sonnenschein nevezte saját magát Bax előtt! Az ilyen emberek vagy jellem, vagy szellem, vagy mindkettő dolgában fogyatékosak és bizonyosan nem érdemesek arra, hogy a mieinknek mondhassuk őket. Mire lehetnek jók nekünk?

1. Egy napig se bízhatunk meg bennük.

---

* – főni a saját levükben – *Szerk.*

** – élvhajhásznak, kéjencnek – *Szerk.*

2. Ha egy pártot alkotunk velük a képviselőházban, *számbeli fölényben vannak velünk szemben* és a fejünk fölött a legelképesztőbb határozatokat vihetik keresztül, aztán meg vagy ezek kötnek bennünket, vagy pedig újra elszakadunk tőlük – s akkor rosszabb helyzetbe kerülünk, mint voltunk előzőleg. Ha már meg kell hajolnom egy többség előtt, végül is szívesebben venném a Vaillant, mintsem a Granger & Co. vezette többséget.

3. Minthogy mindezek az emberek csalárd fondorlatokkal kerültek be a parlamentbe, csaknem bizonyos, hogy a következő választások alkalmával kihajítják őket – érdemes tehát azonosítanunk magunkat velük?

És ha Argyriades a németek ellen dühöng, mit szóljunk Rochefort-hoz és a lapjához*, amely nyilvánvalóan orosz pénzt kap (legalábbis a szerkesztők némelyike) meg orosz cikkeket?

Lehet, hogy a szakítás a régi blanquista iskolával elkerülhetetlen volt s hogy le kell nyelni; de nem tudom belátni, hogy akár a legcsekélyebb valóságos előnyünk is származhatna abból, ha szövetkezünk a képviselőház ex-boulangista radikálisaival. Hát nem áldoztunk-e fel nagyon komoly jövőbeni esélyeket pusztán azért, hogy egy körülbelül 25 főnyi parlamenti csoport látszatát keltsük?

De hát a dolog megtörtént és ezen nem lehet változtatni. Csak azt remélem, hogy barátaink nem helyeznek túl sok bizalmat új szövetségeseikbe. És azt hiszem, hogy pártunk Franciaországban most elég erős ahhoz, hogy komolyabb károsodás nélkül kibírja egy vagy két hibának a következményeit.

Azt, hogy új szövetségeseink nem jelentenek számunkra igazi erősítést Párizsban, az a tény is mutatja, hogy Paul és Guesde május 1-én mindketten északra mennek, ami egyenértékűnek látszik azzal, hogy a párizsi május 1-ét teljesen a blanquistáknak és a posszibilistáknak engedjük át. Mint már az előbb mondtam, ez nem lenne különösebb baj, ha vidéken meg tudjuk verni őket; de ha új szövetségeseink Párizsban nem erősek, hát akkor hol az ördögben *erősek*?

Cikked a gyárakban tapasztalt papi beavatkozásról úgy látszik túlment azon a kereten, amelyet az osztrák sajtótörvény gyakorlata megenged. Legutóbbi cikked, az éjszakai munkáról szóló, megjelent; Louise arra kér, ne őt tedd felelőssé azért az egy-két hibáért, amelyet Bécsben beleszedtek.[481]

Bebelt húsvétra ide vártuk, de megbetegedett (gyomor- és bélhurut), és az orvos nem engedte. Reméli, hogy május közepe táján jöhet. Már harmadszor támadta meg a betegség egy éven belül, és az orvostól, aki spe-

* L'Intransigeant. – *Szerk.*

cialista, komoly figyelmeztetést kapott. Szeretné, ha Bebel elmenne Karlsbadba, és azt hiszem, ez rendbe is hozná.

John Bull[482] tegnap megint a maga teljes brutalitásában mutatkozott meg a Hampstead Heath-i állomáson: 5 óra felé, mivel eső fenyegetett, a tömeg lerohant a lépcsőn és agyontaposott nyolc embert, jórészt asszonyokat és gyerekeket, és egy tucatnyit megsebesített. El tudod képzelni, hogy egy francia tömeg követ el ilyesmit?!

Hű barátod
F. Engels

Louise üdvözletét küldi.

Mi lenne, ha egy vagy két küldött idejönne május 1-re? *A posszibilistáknak két emberük lesz itt* (lásd a neked elküldött „Chronicle"-t s benne Adolphe Smith levelét Shiptonhoz[483]). Edward írt neked erről; ha nem tudtok küldeni senkit, próbáljátok meg a párt országos tanácsa nevében Bonnier-t delegálni és küldjetek egy levelet. Ne engedjétek, hogy a posszibilisták versenytárs nélkül jelenjenek meg mint Franciaország képviselői. De intézkedjetek, hogy ez *hivatalosan* történjék.[484]

Eredeti nyelve: angol

141

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 április 20.

Kedves Báró,

A bevezetést az angol „Szocializmus stb."-hez[465] természetesen németül kapod meg, ez teljesen magától értetődik, meg kell jelennie, és hol egyebütt nyomathatnám ki ezt a hosszú dolgot, mint a „Neue Zeit"-ban[479]? Tegnap elment, és amíg nincs nyomdai ívem, addig hors de combat* vagyok. Pokolian hosszúra sikerült a dolog, beléhelyeztem minden régi gyűlöletemet az angol burzsoák iránt és kíváncsi vagyok, mit szól majd hozzá a brit filiszter.

A május 1-vel itt végre rendben vagyunk, vagy inkább ellenkezőleg. A Trades Council[128] és a Szociáldemokrata Föderáció[70] mindent elkövettek, hogy a dolgot ezúttal kizárólag a saját kezükbe vegyék és elsősorban a Nyolcórás Ligának[98] teljesen kitegyék a szűrét. A Szociáldemokrata Föderáció ez idő szerint ugyanis szorosan együttműködik a Trades Council legreakciósabb elemeivel – Shiptonnal stb. – és a májusi demonstráció kérdésében teljesen alárendeli magát a Councilnak; úgy gondolták, a Trades Council indítsa el a kampányt az East End független elemei ellen, a Szociáldemokrata Föderáció pedig majd learatja a gyümölcsöket. Ezek az elemek, akiket ki akartak küszöbölni, természetesen Avelingék köré csoportosulnak, és támaszuk volt 1. a Gasworkers Union,[77] 2. a Metropolitan Radical Federation,[442] 3. egy sor kisebb unió, amelyek inkább a Nyolcórás Ligában igyekeztek érvényesülni, mint hogy a Trades Councilban levő elkispolgáriasodott régi uniók lehengereljék őket. Mindkét oldalon erőteljesen manővereztek, és a Trades Councilnak London munkásszervezetei küldötteinek gyűlésén – amelyen persze mesterséges többséget szerveztek – sikerült magához ragadnia a demonstráció irányítását. Ennek ellenére a Council, noha előzőleg elhatározta, hogy a Nyolcórás Ligával *semmiféle* tárgyalásokba nem bocsátkozik, kénytelen volt a végrehajtó bizottságba bebocsátani a

* – harcképtelen – *Szerk.*

Ligának előbb egy, majd két küldöttét, és ugyancsak két emelvényt a rendelkezésére bocsátani a Parkban*. Ezenkívül a Metropolitan Radical Federationnek szintén kettő van, ezek is a mieink, míg a Szociáldemokrata Föderációnak összesen kettő van. – Mármost minthogy a nyolcórás munkanap azok számára, akik a Trades Councilban többségben vannak, csupán annyit jelent, hogy nyolc óráért a szokásos bért, ezzel szemben minden további munkáért mint túlóráért a bér másfélszeresét vagy kétszeresét kell fizetni, *minthogy tehát ezeknek az embereknek a számára a nyolcórás munkanap egészen más, mint a mi számunkra*, a konfliktus ebben az évben, május 1-e után, tör csak ki igazán, és újra végig kell majd harcolni. Ez az a pont, amely végre egyszer napirendre kerül itt. Ne hagyd tehát, hogy az itteni május 1-vel kapcsolatban a „Vorwärts" vagy másvalaki bármit is bebeszéljen neked, a mi álláspontunkról nézve az egész ügy szédelgés, ez pickwicki értelemben[485] vett nyolcórás munkanap, s ennek végre napvilágra kell kerülnie, akkor az a kétértelmű helyzet is megszűnik, amelyből most a Szociáldemokrata Föderáció és a fábiánusok[32] hasznot húznak.

A „Workman's Times"-nak *csak* a tényanyaga használható. A szerkesztő** szépíróként tetszelgő vidéki, aki senkivel sem akarja elrontani a dolgát, és sok zöldséget fecseg meg közöl. De a *közlemények* mind maguktól a munkásoktól származnak, bármilyen ostoba is az „Errand boy"*** meg az anyja, a „Marxian"° (egészen különös barom), a „Proletarian"°° stb.°°°

Wischnewetzky mamának különböző őrmesteri tettlegességeket kellett elszenvednie a férjétől, elvált tőle, megint Kelley asszonynak nevezi magát és a három gyerekével, akiket a bíróság neki ítélt meg, Chicagóban él.

Nagyon szeretném tudni, hogy francia barátaink mire képesek május 1-én a községtanácsi választásokon.[441] Ez az igazi próbatételük.

Mindnyájan üdvözlünk mindnyájatokat.

Barátod
F. E.

---

* Hyde Park. – *Szerk.*

** Joseph Burgess. – *Szerk.*

*** – „Küldönc", „Kifutó" – *Szerk.*

° – „Marxista" – *Szerk.*

°° – „Proletár" – *Szerk.*

°°° A „Workman's Times" egybeolvadt az egykori „Trade Unionist"-tal és bevette a szerkesztőségbe Nasht, akit ismersz. Ezáltal képviselve van ott a Toynbee Hall befolyása, amelyet szintén ismersz.[486] – *Engels jegyzete.*

142

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1892 április 21.

Kedves Barátom,

Sajnálom, hogy nem küldhetek Önnek német példányt a „*Munkásosztály helyzeté*"-*ből*[231], a könyv már 16 éve nincs könyvkereskedelmi forgalomban és a könyvkereskedők katalógusai is csak ritkán és rendkívül drágán (30–40 márkáért!) kínálnak másodkézből való régi példányokat. Mihelyt elkészülök Marx „Tőké"-jének III. kötetével[111], új kiadást szándékozom megjelentetni.

Örömmel látom az angol előszónak Ön által készített fordításából a „Critica Socialé"-ban,[487] hogy már igen szépen halad az angol nyelvben. De nem tanácsolnám Önnek, hogy a könyvet az angol szöveg alapján fordítsa le, a fordítás nagyon nehézkes és tele van amerikanizmusokkal, amelyeket nem tudtam teljesen kiküszöbölni.

Ha majd ott tart, hogy folyékonyan és szótár nélkül tud angolból fordítani, akkor Labriolának, Turatinak, vagy valamelyik másik barátunknak remélhetőleg csak sikerül irodalmi munkát szerezni Önnek, hogy végre kikerüljön ínséges helyzetéből és beneventói magányából. Csak mehetne el onnan Rómába vagy Milánóba, akkor bizonyosan hamar találna valamit!

Az előszómat egyáltalán nem volt könnyű lefordítani; voltak benne kifejezések, amelyekre a szótár nem ad magyarázatot, vagy nem abban az értelemben, ahogyan én használom őket.

Nem tudom eléggé megköszönni Önnek, hogy olyan szorgalommal lefordítja munkáimat, ezzel nemcsak nekem tesz igen nagy szolgálatot, hanem az olasz és a német szocialisták közötti nemzetközi kapcsolatnak is. Legközelebb megint kap tőlem valamit, a „Szocializmus fejlődésé"-nek angol kiadását, egy hosszú új bevezetéssel,[465] amely a „Neue Zeit-ban németül jelenik majd meg[479].

Fantuzziról kezdettől fogva úgy véltem, hogy szélhámos; azt hiszem, jól tenné, ha a kéziratokat és a korrigált nyomdai íveket visszakérné tőle, ki tudja, hogy egyáltalában ki akar-e még nyomtatni valamit?[488]

Őszinte híve

F. Engels

143

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

London, 1892 április 23.

Kedves Dietz Úr,

Mellékelten néhány sor, ha esetleg meg akarná mutatni O. Wigandnak*.

Mihelyt az előzetes megállapodás megtörtént, megkezdhetnék a nyomást, amennyiben egyetért velem abban, hogy a könyv nemcsak változatlanul, hanem mindenfajta kiegészítés nélkül, legfeljebb itt-ott rövid jegyzetekkel ellátva jelenjék meg, csupán új előszóval.[489] Akkor a korrektúrát hasáblevonatban küldhetné nekem, és én beleírnám a néhány szükséges megjegyzést (lábjegyzetet).

Minthogy az angol kiadás ugyanígy jelent meg, meggyőződhettem arról, hogy ez elég. Jegyzetek sorozata vagy egy függelék, amely a könyvet kiegészítené a dolgok mai állásának adataival, megkétszerezné a terjedelmet, egy esztendei kutatómunkát igényelne (amit nem engedhetek meg magamnak, tehát a végtelenségig elhúzná a kiadást. Azonkívül a „Tőke" I. kötete[18] teljesen elegendő erre a célra. A könyv ma történelmi dokumentum, egy meghatározott fejlődési fok ábrázolása, és ez elég, már csak azért is, mert Németországban ma nagyjából ugyanezen a fokon állunk. Erről az előszó majd elmondja, amit kell.

Van Önnek példánya, amelynek alapján nyomtatni lehet?

Az angol kiadás (vagyis az itt újonnan, az amerikai kiadás utánnyomásaként kiadott) most szintén megjelent.

Szíves értesítését várva melegen üdvözli

F. Engels

* *V. ö. 326. old. – Szerk.*

144

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

122, Regent's Park Road, N.W.
London, 1892 április 23.

Kedves Dietz Úr,

F. hó 20-i becses soraira válaszolva, tisztelettel hozzájárulok ahhoz, hogy Ön Otto Wigand úr beleegyezésével az Önnél megjelenő Internationale Bibliothekban egymás között még közelebbről meghatározandó feltételekkel utánnyomásban kiadja „A munkásosztály helyzete Angliában" c. írásomat.[490]

Örömmel várom az Ön erre vonatkozó javaslatait és üdvözlöm

őszinte híve.

F. Engels

145

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba[491]

London, 1892 április 27.*

Kedves Dietz Úr,

Egyetértek a tegnapi nagybecsű levelében közölt feltételekkel s később közlöm majd Önnel a honoráriumra vonatkozó rendelkezésemet.

Ha helyesen értelmezem az Ön szavait, abban is egyetértünk, hogy a könyv változatlan utánnyomásban jelenik meg ugyan, de írok hozzá 1. egy új előszót és 2. helyenként, ahol ez a *megértéshez*, nem pedig a helyzetnek máig való kifejtéséhez szükségesnek látszik, rövid lábjegyzeteket. Ezt nem szükséges külön igazolnia, amennyiben csakugyan így van.

Utánnyomás céljára félretettem magamnak egy példányt; ezt ajánlva, keresztkötésben elküldöm Önnek.

Szívélyes üdvözlettel

kész híve
F. Engels

* *A kéziratban*: 26. – *Szerk.*

146

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 május 3.

Kedves Laurám,

Sietve néhány sort. Amit nekünk itt vereségnek szántak, igazi diadallal végződött. Csak két emelvényünk volt vasárnap*, de mind a közönséget, mind a sajtót csakis ezek vonzották. Bizonyára láttad a tudtunkon kívül készült karikatúráinkat a „Daily Graphic"-ben[492], amelyet elküldtem neked. A 14. számú emelvény – a nemzetközi emelvény – volt a nap nagy sikere. Rendkívül szerencsés véletlen folytán Roussel – a bourse du travail-tól[252] –, akit Prudent Dervillers, Argyriades meg Adolphe Smith úgy látszik leráztak magukról, a mi emelvényünkre jött, úgyhogy ott volt velünk két francia**, két orosz***, egy német – Bernstein –, egy osztrák – Louise –, egy lengyel – Mendelson – és egy zsidó°, ezenkívül a spanyol Mrs. Cunninghame-Graham meg a britek°°.

Maga a tüntetés óriási volt, még a korábbi kettőhöz hasonlítva is, és megmutatta, hogy a dolgok *igenis* mozgásban vannak itt, bár azon a sajátos körülményes módon mozognak, amelyben az angolok kedvüket lelik.[493]

Este nálunk voltak Mendelsonék, Bernsteinék, természetesen Tussy és Edward, és Bonnier magával hozta Rousselt; nagyon vígan voltunk, májusi bólét ittunk, és a kövér Roussel áradozott a gyönyörűségtől, Argyriades és Tsai viszont másnap reggel bevallották neki, hogy halálra unták magukat abban a társaságban, ahová betértek, vagy inkább beterelték őket (sans calembour°°°!).

---

* Május 1. – *Szerk.*

** P. Lafargue és F. Roussel. – *Szerk.*

*** F. V. Volhovszkij és Sz. M. Kravcsinszkij (Sztyepnyak). – *Szerk.*

° Shajer. – *Szerk.*

°° Edward Aveling, Eleanor Marx–Aveling, W. Morris, T. Mann, P. Curran stb. – *Szerk.*

°°° – szóvicc (szójáték) nélkül – *Szerk.*

Igen türelmetlenül várom a „Socialiste"-ot, hogy megtudjak valamit május 1-i franciaországi választási eredményeinkről[441]; a lapok, amelyeket küldtél nekem, semmit sem tartalmaznak, amiből tájékozódhatnék, pedig bizonyos, hogy ha többséget nem kaptunk is, kisebbséget legalább elértünk néhány helyen.

Mindenesetre örülök, hogy a dolog mindenütt nyugodtan zajlott le. Az az elképzelés, hogy május 1-e feltétlenül a forrongás és a lármás összecsapások napja, nem egyéb, mint burzsoá csapda, és semmi érdekünk nem fűződik ahhoz, hogy ebbe a csapdába beleessünk. Meg akarjuk mutatni az erőnket, ennyi az egész; hogy mikor kell ezt az erőt alkalmaznunk, azt, ha csak tehetjük, magunk döntjük el, nem pedig ellenfeleink.

Köszönöm a lapokat. Ebédhez csengetnek! Pumps, Percy és családjuk itt van nálam, így nem írhatok sokat, el kell vinnem őket, hogy mutassak nekik valamit a látnivalókból, amelyeket olyan sokáig nélkülöztek Wight szigetén. Szívélyesen üdvözölnek téged és Pault. Louise szintén.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

147

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

London, [18]92 május 5.

Kedves Dietz Úr,

Válaszul április 28-i nagybecsű soraira f. hó 2-án *ajánlva*, feszes keresztkötésben elküldtem Önnek „*A munkásosztály helyzete Angliában*"[231] egy fűzött példányát, amelyet remélhetőleg megkapott.

Az Ön közléseiből nem tűnik ki, hogy az Internationale Bibliothekban[490] való utánnyomás joga, amelyet Wigand átengedett Önnek, *meddig* terjed: egy meghatározott példányszámú kiadás erejéig, vagy pedig annyi kiadásra és annyi időre, ahogyan mi ketten egymással megegyezünk. Fenti leveléből úgy tűnik, hogy az utóbbi esetről van szó; kérem, szíveskedjék alkalomadtán részletesebben tájékoztatni erről, üzleti ügyekben fontos tudnom, hogyan állok.

Szívélyes üdvözlettel.

Híve

F. Engels

148

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 május 7.

Kedves August,

Tehát szombaton, mához egy hétre várunk téged ide,[494] remélhetőleg sikerül Paulusba* annyi bizalmat öntened a víz iránt, hogy vállalkozik az Ostendéből való átkelésre mint a Chicagóba való átkelés[495] próbaútjára; ha van annyi kurázsija, akkor mindjárt *végig* vizen utazhat Chicagóba, Liverpoolból a Szent Lőrinc-folyó partján levő Montrealba, s onnan a nagy tavakon át, akkor fel van vértezve mindörökre; mert a nagy beltengereken még a legedzettebb óceáni hajósok is tengeri betegek lesznek, és mi négyünket csodált az egész társaság, amikor az Erie-tavon kiálltuk a vihart anélkül, hogy belebetegedtünk volna.[454]

De ha azt hiszed, hogy én most még részletesen és írásban válaszolok a három leveledre, akkor tévedsz. Louise éppen most jött meg a városból, és útközben annyira megszomjazott, hogy egy második korsó délelőtti sört is megkockáztattunk és nagyon vidám hangulatban vagyunk. Odakint ugyanis igen meleg van, így hát, hogy poroszosan fejezzem ki magamat, változást kell előidézni.

Mendelsonnal és nejével találkozni fogsz, vasárnap megint itt voltak nálunk; felkeresheted őket az otthonukban is.

Úgy kell nektek, hogy nálunk szép májusi idő volt, nálatok pedig nem; ha itt vagy, láthattad volna, milyen is az, amikor 600 000 ember gyűlik egybe, igazán kolosszális volt;[493] és e benyomás után nehezére esik az embernek, hogy fenntartsa akár a szükséges kritikát is a megelőző nyomorúságos klikkezésekkel és marakodásokkal szemben, pedig ez mégiscsak kötelessége.

Ha idejössz, az orvosi tilalom biztosan megóv minden nyilvános szónoklástól, feltéve, hogy te magad betartod ezt a tilalmat. Tudod, hogy van ez, aki *egy* esetben hagyja, hogy lerohanják, mindegyikben elveszett.

---

* Paul Singer. – *Szerk.*

Laura Lafargue azt írja, hogy a mieink a francia községtanácsi választásokon eddig egész sor helységben sikereket vívtak ki, de a pótválasztások miatt csak a jövő hét hozza meg az igazán döntő eredményt.[441] Eddig a sajtóban nem sokat olvastam róla.

Nos hát, jó erős, kérges kézzel érkezz ide, már írtunk is a Board of Worksnek*, hogy bocsásson rendelkezésünkre megfelelő számú öreg fát a londoni parkokban, hogy reggelire naponta legalább egyet kiránthass.

Szívélyes üdvözlet Louisétól.

Barátod
F. E.

* – Közmunkaügyi Minisztériumnak – *Szerk.*

Az 1892-es májusi tüntetés a londoni Hyde Parkban. A 14. számú emelvényen foglalt helyet Engels (a „Daily Graphic"-ben megjelent rajz után)

149

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

London, 1892 május 12.

Kedves Dietz Úr,

Teljesen egyetértek f. hó 9-i javaslatával.[496] A magam részéről és a saját illetékességi körömön belül feljogosítom Önt 10 000 példány kinyomtatására, aminek ellenében Ön nekem honoráriumként fizet:

2500 példányért	500 márkát	1892 őszén kinyomtatás után;
2500 példányért	500 márkát	1893 január 1-én;
5000 példányért	1000 márkát	a példányszám e második felének kinyomtatása után, de a kinyomtatás *megkezdésétől* számított *6 hónapon belül.*

Azt hiszem, Önnek igaza van, hogy ilyen módon jár el, minthogy a Wiganddal történt megállapodás némileg még mindig bizonytalan. Hogy aztán Ön ezt *egy* kiadásnak nevezi-e, vagy több kiadást csinál belőle, az az Ön dolga, nekem természetesen sokkal fontosabb, hogy ez a munka megint a közönség elé kerüljön, mint az, hogy sok kiadással hencegjek.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

150

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N.W.
[London,] 1892 május 14.

Kedves Mendelson Polgártárs,

Sorge írja nekem New Yorkból, hogy a tíz fontból (ebből öt Öntől származik), amelyet Anna* számára küldtünk neki, még maradt nála 19 dollár 64 cent; ezt 4 £ 8 shillingről szóló postautalványon visszaküldte nekem. A mellékelt csekken elküldöm tehát Önnek az összeg felét, 2 £ 4 shillinget, amely az Öné.

Holnap érkeznek meg ide barátaink, Bebel és Singer,[194] és Bebel külön kifejezte nekem azt az óhaját, hogy találkozzék Önökkel, Önnel és Mme Mendelsonnal. Ha megfelelne Önöknek, részesítsenek abban az örömben, hogy vasárnap este nálunk vacsoráznak; ha véletlenül más irányú elfoglaltságuk lenne vasárnap, kérem, szíveskedjék közölni velünk, hogy melyik napon és mikor tehetnénk mi látogatást Önöknél?

Mme Kautsky és én sokszor üdvözöljük Mme Mendelsont és Önt

híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* Padlewski. – *Szerk.*

151

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 május 17.

Kedves Kautsky,

Levelezőlapomat a Werner–Weiler-ügyben megkaptad. Meyer mindjárt az edinburghi kongresszus után elmondta nekem, hogy ott felfedezte Weilert.[497]

Ami a nekem szánt dicsérő jelzőt illeti, ez csakugyan buta dolog. Szívességet tennél nekem és bizonyára másoknak is, ha legalább a jövőre nézve megértetnéd Meyerrel, hogy hozzá kell szoknia a mi kevésbé reklámízű kifejezésmódunkhoz, máskülönben kénytelen lennél eszerint belejavítani abba, amit ír.[498]

Hirsch csakugyan Frankfurtban tartózkodik,[499] Meyer pedig le van kötelezve neki, mert ő Meyer kívánságára kellő időben odakiáltotta neki a figyelmeztetést: Meyer úr, nem szabad olyan sokat innia. Ez volt a leghumorosabb kebelbarátság, amit valaha láttam, egy zsidó – és milyen nagyorrú zsidó! – meg egy antiszemita között. Még most is nevetek rajta, amikor ezt írom.

Ami mármost Louise dolgát illeti, én a te helyedben nem bolygatnám a dolgot.[500] Hogy a te nevedet viseli, az a te saját szabad cselekedeted következménye. Hogy már nem vagytok többé együtt, az szintén a te saját kezdeményezésed következménye. Hogy most előfordulhatnak összetévesztések, abban megint csak a te cselekedeted a hibás. Most az egyedüli olyan nevet használja, amelyet az osztrák törvény értelmében viselni jogosult, és egyáltalán semmi okot nem látok arra, hogy ennek a szükségszerűségnek kitérjen az útjából.

Hadd beszéljek veled egészen nyíltan. Mi itt valamennyien, és nem utolsósorban én magam, nagyon megszerettük Louisét már akkor, amikor együtt itt voltatok. Amikor a válási história elkezdődött, elejétől végig olyan nagylelkűséget tanúsított, amelyet nem csodálhatunk eléggé, és amióta itt van, annyira drága lett számomra, hogy ugyanazt jelenti nekem, mint Pumps, Tussy, Laura, ugyanazt, mintha a saját gyermekem lenne. Amikor itt vol-

tál, megmutatta neked, hogy egyáltalán nem neheztel rád. De ennyi legyen is elég. Azt, hogy magára vállalja a *te* cselekedeteid esetleges kellemetlen következményeit, senki sem kívánhatja tőle. Ha javasolnád neki azt, amit nekem megírtál, és ő megkérdezne engem, feltétlenül azt tanácsolnám, hogy: nem!

Összetévesztések a másik oldalon is előfordultak, de ő csak nevetett rajtuk. És ha megtenné neked ezt a szívességet, mi lenne a következménye? Hogy Lo*u*ise Kautskyn és L*u*ise Kautskyn kívül még egy harmadik Louise Strasser-Kautsky is megjelenne a színen és akkor válnék csak igazán bolondossá a tévedések vígjátéka. *Rajtad* nem segítene, *neki* pedig akkor kellene csak igazán mindenfelé magyarázkodnia, hogy ki, hogyan, mikor és hol?

Mint mondtam, ne bolygasd ezt a régi históriát. Hiszen nagyon jó, hogy szétváltatok, és Louise tökéletesen meg van elégedve vele. A te saját cselekedeteidet azonban most már senki nem teheti meg nem történtté, és a következményeket végül mégiscsak magadnak kell viselned. És *ez* a következmény igazán nem annyira nyomasztó, hogy bármi hűhót kellene csapni belőle.

Tussy ugyanezen a véleményen van, és August, akinek a leveledet és a fentieket felolvastam,[494] teljesen egyetért velem.

Egyszóval ne csinálj gondot magadnak, mindez magától rendbejön.

Öreg barátod

F. Engels

152

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1892 május 17.

Kedves Schorlemmer Úr,

Nemrégiben ugyanazt a furcsa levelet kaptam Karltól, mint Ön, és akkor az orvosához, dr. Gumperthoz fordultam, aki régi barátja Marxnak és nekem. Ő azt mondja, hogy Karl, mint ezt mindnyájan észrevettük, egy idő óta egészségileg nagyon megváltozott, aztán tavasszal átesett egy influenzán, amely mindenféle kellemetlen következményekkel járt, és, ami az orvosnak leginkább feltűnik, a kimerült erői nagyon lassan állnak helyre. Meghatározni a betegséget egyelőre még nem lehet, de úgy látszik, hogy valami nincs rendben, és mihelyt közelebbit mondhat, részletesebben ír majd nekem. Egyelőre nem szükséges, hogy Manchesterbe menjek, amit felajánlottam neki, ezt ő maga sem kívánja.

Karlt múlt nyár óta nem láttam, karácsonykor nem tudott jönni, mert fülzúgása volt, ami az előadásoknál és a vizsgáztatásban nagyon zavarja, és mint mondja, a Londonba való utazástól mindig rosszabbodik. Húsvétkor jött az influenza, és megint nem lett semmi a dologból. Dr. Gumpert most azt mondja, hogy el akarja küldeni őt a füstös Manchesterből, amint az állapota megengedi; esetleg együtt elmegyünk valahová, ahol jobb a levegő, de erről még semmit sem tudok mondani.

Azt hiszem, az lesz a legjobb, ha nem tudatja Karllal, hogy mi az ő egészségéről levelezünk, úgy látszik, nagyon érzékeny; úgy gondolom, az lenne a leghelyesebb, ha Ön alkalomadtán megint egyszer írna neki, otthoni híreket közölne vele és kérné, hogy adjon hírt magáról. Gumperttól, mint ezt megígérte nekem, időről időre kapok majd hírt, és azt akkor felszólítás nélkül is közlöm Önnel.

August itt van és nálunk lakik. A kövér Paul* is itt van, Bernsteinéknél lakik.[494] August e pillanatban el van foglalva, különben bizonyára üdvöz-

* Singer. – *Szerk.*

letét küldené; Kautskyné szívből köszöni az Ön üdvözleteit; én is szívélyesen üdvözlöm Önt és kérem, ajánljon egész családja jóindulatába.

Kész híve
F. Engels

Unokahúgom, Mrs. Rosher, akit Pumpsnak hívunk, és ugyancsak itt van, szívélyesen üdvözli mindannyiukat.

153

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[230]

London, 1892 május 19.

Kedves Viktor,

Megállapodtam Dietzcel, ő pedig Wiganddal „A munkásosztály helyzete Angliában"[231] újrakiadásában, és ebből legelőbb 1000 márka honorárium esedékes, amelynek kifizetését Dietz fele részben őszre, fele részben 1893 újévre ígéri, de August, aki itt van, úgy gondolja, hogy legalább egy részét hamarabb is kipréseli belőle. Továbbá még némi honorárium „Neue Zeit"-cikkekért. Nos, ezt a pénzt szeretném megint nektek, osztrákoknak juttatni, de a felhasználását illetően megengednék magamnak bizonyos fenntartásokat, amelyeket megbeszéltem Augusttal, és ő egyetért.

Tudom ugyanis, ha nem is részleteiben, de ami a gyakorlatot illeti, mégis elég pontosan, hogy a párt számára végzett munkádat folytonosan akadályozza ugyanennek az osztrák pártnak a képtelensége arra, hogy olyan anyagi helyzetet biztosítson neked, amely lehetővé tenné számodra, hogy idődet és erődet teljesen az ügynek szenteld. Azt is tudom, hogy a szerencsétlenségek, amelyek az utóbbi időben értek téged, kiadásokkal járnak, amelyekhez a párt nem bocsáthatja rendelkezésedre a szükséges eszközöket. Az osztrák mozgalom továbbfejlődését biztosító egyik legfőbb feltételnek tekintem tehát, hogy lehetőséged legyen először is túljutni a jelenlegi, kivételes kiadásokat megkövetelő időszakon, másodszor pedig a továbbiakban is lehetőleg biztosítani számodra a szükséges, de nálatok most még nem előteremthető többletösszeget. Az első a legszükségesebb, de a második is hozzátartozik. Szeretném tehát javasolni neked, hogy a fenti honoráriumokat akár az első, akár a második, akár mindkét célra a rendelkezésedre bocsátom — hiszen a felhasználás azután teljesen olyan körülményektől függ, amelyeknek a megítélésére csak te vagy illetékes. Ezzel magától értetődően megszűnne minden ok arra, hogy ezeket az összegeket esetleg hivatalosan nyugtázzátok.

Remélem, megszerzed nekem azt az örömet, hogy elfogadod javaslatomat. Saját tapasztalatból tudom, ha már régen volt is, hogy a munkaképességet, a munkakedvet és a munkaidőt mennyire korlátozza a létért folyta-

tott gazdasági harc, és itt mindhármunknak* az a véleményünk, hogy nem tehetsz nagyobb szolgálatot az osztrák pártnak, mint ha hozzájárulsz ehhez a tervecskéhez.

Májusi ünnepélyetek nagyon jó benyomást keltett itt, annál is inkább, mert Párizs az ottani civakodások folytán az idén ténylegesen kiesett. Ezzel szemben Lafargue azt írja, hogy 22 helységben (Roubaix és Marseille a legnagyobbak, ahol *minden* jelöltünk bekerült) megvan a többségünk a városi tanácsban, az első választási fordulóban 400 helyet, a másodikban még 200-at megszereztünk.[441] A hatást láthatod az orléanista „Soleil"-ból[501], amelyet elküldök neked.

Tehát sokszor üdvözöl barátod

F. Engels

* Engels, Bebel, Singer. – *Szerk.*

154

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 május 19.

Kedves Lafargue-om,

Milyen rosszul van megszervezve Önöknél a statisztikai szolgáltatás! Németországban 3–4 nappal a választások 2. fordulója után megkaptuk volna az összes eredményeket, a 15-i „*Socialiste*" pedig csak nagyon kevéssé pontos és nagyon töredékes információkat hoz. De hát ez meglesz, és meglátják, hogy semmi sem hat olyan erővel a tömegek képzeletére, mint a választási győzelmek számadatainak jól csoportosított felvonultatása. Ez különösen akkor rendkívül fontos, amikor meg kell mutatnunk a munkásoknak, milyen cselekvőképességet ad nekik az általános szavazati jog. Ne felejtsék el majd kiegészíteni 1892 május 1-i statisztikájukat – hogy összehasonlíthassák az 1893-as törvényhozói választások számadataival; ha lesz haladás, s ebben bizonyos vagyok, meglátják, milyen hatást kelt, amikor barát és ellenség cáfolhatatlan számadatokon lemérheti az előrenyomulást, az egy esztendő alatt meghódított terepet.

Végtére is 22 községtanács és 600 mandátum meghódítása, ez jó![441] A „*Soleil*", amelyet elküldött nekem, és amely, miután Bebel itt elolvasta, úton van Bécsbe Adlerhoz*, meglehetősen siránkozó hangon állapítja ezt meg. Bravó!

Na és mit kaptak a többiek, a broussisták, az allemanisták, a blanquisták? Az előbbieknek némi sikerük vagy balsikerük lehetett Châtellerault-ban stb. stb., az allemanistáknak az Ardennekben, a blanquistáknak Cherben. Vagy pedig ezeket beszámították Önök a listájukba?

Leginkább ahhoz gratulálok Önöknek, hogy Franciaországban is kezd kialakulni a Lassalle-féle „egyetlen és tömör reakciós tömeg", az összes pártok koalíciója a szocialisták ellen. Nálunk, Németországban ez már évek óta megvan; és a nagy ipari központokban ez a szocialistaellenes tömeg már az első választási forduló idején felsorakozik, azért, hogy továbbjutásun-

* *V. ö. 342. old. – Szerk.*

kat megakadályozza. Németországban az egész hivatalos történelem – kivéve az ifjú Vilmost* körülvevő és őt táncoltató, nagyon vegyes kamarilla tevékenységét – egyfelől a szocialista tevékenységből áll, amely valamennyi burzsoá pártot a puszta ellenállás egyetlen nagy pártjává egyesíti, másfelől e pártok eltérő érdekeinek játékából, amely arra sarkallja őket, hogy különváljanak egymástól. A Reichstag törvényhozása nem egyéb, mint e két ellentétes tendencia konfliktusának terméke, eredője, de az utóbbi, a felbomlás tendenciája egyre inkább gyengül.

Nos, ugyanez a játék kezdődik Franciaországban. Ez a legjobb jele a haladásnak, bizonyíték arra, hogy félnek Önöktől, nem mint alkalomszerű akciókra lázító erőtől, hanem mint szabályos, szervezett, *politikai* erőtől.

Ugyanaz az aggodalmam volt, mint amiről Ön ír, az új községi tanácsok tapasztalatlanságát illetően. Egy közigazgatási tanács teljes megújítása a hatalmat legalább 6 10 hónapra e tanács állandó alkalmazottainak kezébe adja, akik majd hagyják, hogy új gazdáik megégessék a kezüket többé vagy kevésbé veszélyes kísérletekkel. Ez különösen akkor van így, ha az újonnan érkezők szocialisták. Azt kellene tanácsolni nekik, hogy legyenek óvatosak mindaddig, amíg csak nem kezdik úgy érezni, hogy szilárdan megvetették lábukat az új terepen; máskülönben a régi, reakciós alkalmazottak mindent meghiúsítanak, a gáncs pedig a mi embereinket éri majd.

Ami a napilapot[433] illeti, ezt újra kell kezdeni. Reméljük, hogy *legközelebb* jobban sikerül Önöknek. Mindenesetre megszervezhetnék a szerkesztőségi vezérkarukat; lesz „politikai szerkesztőjük" - Guesde?

Csakugyan megalakítottak egy képviselőházi csoportot vagy mindez még a levegőben lóg?

Sok baráti üdvözlet Louisétól és Bebeltől[494] Laurának és Önnek. Csókoltatom Laurát, és mondja meg neki, hogy mihelyt rendesen működik majd a telefon, küldök neki ezen a réven egy kis hordó pilseni sört.

Híve
F. E.

Singer is itt van, Bernsteinéknél lakik.

Louise says she wishes Laura would telephone her an article for Vienna**.

Éppen most kaptam levelet Gumperttól Schorlemmerről. Schorlemmer,

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** – Louise azt mondja, szeretné, ha Laura telefonon bemondana neki egy cikket Bécs számára. – *Szerk.*

mint tudja, négy éve testileg és szellemileg beteg, két éve nem tudott idejönni sem karácsonykor, sem húsvétkor; tavaly, amikor tengeri utazást terveztünk a brit szigetek körül, az első 24 órában harcképtelenné vált; legutóbb azt írta nekem és fivérének*, hogy ne írjunk neki, mert nem tud válaszolni. Gumpert érdeklődésemre tájékoztatott, hogy rendkívüli gyengeséget állapított meg nála egy meglehetősen enyhe influenza után; ma azt írja nekem, hogy ez a – fizikai és szellemi – gyengeség napról napra fokozódik, hogy ez végül is tisztára aggkori gyengeség, hogy megcsináltatta Schorlemmerrel a végrendeletét, mert attól tart, hogy szellemi erői nagyon rövid időn belül felmondják a szolgálatot és közeleg a vég. Szegény ördög! Egy kiváló tehetség megy itt tönkre. Rá se ismert volna, ha látja ezekben az utolsó években – egész elevensége, jó kedélye, minden tovatűnt, semmi sem érdekelte többé. Írok a fivérének**, aki kétségbe lesz esve – képzelje el, Schorlemmer aggkori gyengeségben hal meg, az anyja pedig még él és jó egészségnek örvend!

Eredeti nyelve: francia

* Ludwig Schorlemmer. – *Szerk.*

** *V. ö. 346. old.* – *Szerk.*

155

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

122, Regent's Park Road N.W.
London, [18]92 május 19.

Kedves Schorlemmer Úr,

Éppen most kaptam levelet dr. Gumperttól, amely szerint Karl állapota sajnos kedvezőtlenebbre fordult. Azt mondja, hogy Karl gyengébb és szellemileg is kevésbé aktív lett, bal karján a bénulás jelei mutatkoznak, amelyek egy hete egyre jobban előtérbe lépnek, és szerinte Karl aligha tudná annyira összeszedni magát, hogy Manchesterből elmehessen valahová, ahol a friss levegőn megerősödhetne. Szellemi állapota is annyira gyengült, hogy Gumpert jónak látta adatokat kérni Karltól a végrendelet összeállításához; az ügyvéd tegnap megfogalmazta a végrendeletet, és ma fogja Karl aláírni. Karl rendkívül bágyadt és tompa, egyáltalán nem nyilvánít olyan kívánságot, hogy valamelyik barátja meglátogassa, és dr. Gumpert kifejezetten azt mondja, hogyha írok valamelyik családtagnak Németországba, feltétlenül közöljem, „semmi értelme nem volna, ha valaki a családból átjönne".

Sietek ezt mindjárt az első postával közölni Önnel. Gumpertnak is írok, hogy további értesítéseket kérjek tőle, Önnel pedig mindenkor azonnal közlöm, amit ír. Sajnos, a kilátások most nagyon lehangolóak, Gumpert igen rátermett és főként a diagnózisban nagyon tapasztalt orvos, úgyhogy attól tartok, fel kell készülnünk a legrosszabbra. Mit szól majd az Ön szegény öreg édesanyja, hogy már megint veszélyben forog egyik fiának az élete![502]

Szívélyes üdvözlettel

híve
F. Engels

Nr. 10

Herr Friedrich Engels

in London

wird von den Unterzeichneten eingeladen, dem

Sozialdemokratischen Parteikongreß

als Gast

beizuwohnen, welcher am 5., 6., 7. und 8., eventuell auch 9. Juni 1892 im Saale „Zu den drei Engeln" Wien, IV. Große Neugasse 36, tagen wird.

Die Zusammenkunft ist auf Grund des § 2 des Versammlungsgesetzes einbernfen und ist darum der Zutritt nur gegen Vorweisung dieser Karte gestattet. Uebertragung derselben ist unstatthaft.

Im Mai 1892.

Die Einberufer: **Eduard Rieger**, Brünn; **Johann Resel**, Graz;
Heinrich Englisch, Krakau; **Anton Mankofsky**, Lemberg;
Ferdinand Leißner, Wien; **Johann Dolessi**, Wien.

Engels meghívója az osztrák szociáldemokraták 1892-es pártkongresszusára

156

Engels Paul és Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be[503]

London, [18]92 május 27.

Kedves Lafargue-om,

Gratulálok a sikeréhez. Az így megalapozott napilappal[433] (hacsak nem hagyja, hogy újra kitegyék a szűrét, ami ezúttal teljesen az *Ön* hibája lenne) és a vidékkel to back you* elhódítja Párizst a posszibilo-blanquisták orra elől.

Bebel és Singer itt vannak.[494] Beszéltem ma reggel Bebellel a németországi tudósítás kérdéséről. Ha *még nem írt Berlinbe erről a dologról*, akkor kérjük, hogy egyelőre ne is tegye, de időközben tudassa velünk, milyenfajta tudósítást óhajt – beszámolót az általános helyzetről vagy főképpen a párt helyzetéről?

Ami engem illet, azt mondhatom Önnek, ha meg tudná nyerni Bebelt erre a tudósításra, igen értékes beszámolókat kapna. A szocialista-törvény[60] idején Bebel hetenként írt beszámolót Adler bécsi *„Arbeiterzeitung"-jának*. Ezek a beszámolók olyanok voltak, hogy mielőtt határozott véleményt alkottam volna egy fontos tényről vagy fontos kérdésről, amely Németországot ebben az időszakban érintette, mindig igyekeztem elolvasni azt, amit Bebel írt a tudósításában. Ez világos volt, tiszta, *to the point*** és mindig helyes.

Bebel németül írna, és Laura, remélem, lefordítaná. Így *tényeket* kapna, míg Liebknechttől csupán frázisokat. És Liebknecht indíttatva érezné magát arra, hogy franciául írjon Önnek; Ön kijavítaná a stílusát, ő meg azt mondaná, hogy Ön eltorzította az ő tényeit és gondolatait.

Írok Ravénak, mihelyt megkaptam és elolvastam a Roy-féle fordítást. De ez nehéz dolog, és nem szeretném, ha Laura munkája kárba veszne. Amit olvastam belőle, az határozottan többet ér, mint Roy fordítása.[504] Aztán meg a kiadó kérdése! Van kiadója? Ami Ravé ígéreteit illeti, amelye-

---

* – a háta mögött, támaszként – *Szerk.*

** – *találó* – *Szerk.*

ket nem tartott be, az a mentsége, hogy feltartották a 4. kiadáshoz készült kiegészítések; végül is ez elég kellemetlen ügy, amelyben e pillanatban nem látok tisztán. De majd meglátjuk.

És most, kedves Löhröm, néhány szót hozzád. Ennek az új napilapnak te elengedhetetlenül szükséges tényezője vagy. Ahhoz, hogy a lap fölötte álljon a párizsi napilapok szokásos átlagának, kell, hogy legyen ott valaki, aki napról napra figyelemmel kíséri az angol és a német mozgalmat és időről időre tudósít róla. És te vagy az egyetlen ember toute la belle France-ban*, aki erre képes. Nem kétlem, hogy szívesen vállalkozol is erre a munkára, amelyet szerencsére igen kényelmesen elláthatsz Le Perreux-ből is, minthogy általában mit sem számít, ha *ezek* a hírek egy nappal előbb vagy egy nappal később jelennek meg. De amit erőnek erejével meg akarok értetni veled, az az, hogy feltétlenül a szerkesztőség rendes tagjának kell lenned és megfelelő fizetést kell kapnod. Paul túlságosan hidalgo, semhogy az effélére gondoljon vagy azt sürgesse, pedig „it mun be done"**, ahogy Lancashireben mondják, és kötelességemnek tartom, hogy erre felhívjam a te és Paul figyelmét. Ez túlságosan fontos dolog, semhogy elhanyagolható lenne, és csak akkor lesz megfelelően elintézve, ha te a naponta megjelenő „Socialiste" szerkesztője leszel és megbíznak ezzel a speciális feladattal.

Bebel és Louise szívélyes üdvözletüket küldik.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: francia és angol

* – az egész szép Franciaországban – *Szerk.*
** – „ennek meg kell lennie", „ezt el kell végezni" – *Szerk.*

157

Engels August Siegelhez

Muirkirkbe

122, Regent's Park Road, N.W.
London, [18]92 május 28.

Tisztelt Elvtárs,

Mrs. Aveling szombaton szerencsésen visszaérkezett, és örültünk, hogy a dolog ilyen gyorsan és jól elrendeződött. Természetesen nem az Ön hibája volt, hogy a bánya vezetője félrevezette Önt, de szolgáljon ez mégis figyelmeztetésül, hogy semmiben se állapodjék meg véglegesen a bányaigazgatósággal, mielőtt megbeszélte volna a skót bányamunkásokkal és velünk itt. Hiszen a németeknek itt az a hírük, és nem egészen alaptalanul, hogy a legnagyobb bérlenyomók és sztrájktörők, és Burt, Fenwick stb. urak ezért is nem akartak Önnek egyáltalán semmi munkát szerezni itt, ha pedig most a németek Muirkirkben a legcsekélyebb ürügyet szolgáltatnák ennek a németekkel szemben fennálló régi előítéletnek a megerősítésére, ez roppant veszélyes lenne a németek és az angolok közötti nemzetközi kapcsolatra egyáltalán, mégpedig minden iparág munkásaira, nemcsak a bányászokra. Tehát ha Ön továbbra is a munkások ügyének szellemében akar ténykedni, akkor igyekezzék olyan fokon megtanulni angolul, hogy a skótokkal a félreértés veszélye nélkül meg tudja értetni magát, és legyen mindennap, sőt, ha lehet, minden órában érintkezésben a skót munkásokkal. Meglátja, hogy a skót munkások nagyon derék, nagyon keménykötésű, és, ha az ember helyesen szót ért velük, nagyon megbízható emberek, úgyhogy igen jól ki lehet jönni velük; a bányaigazgatóságok viszont még sokkal furfangosabbak, hazugabbak és a kizsákmányolásban sokszorta tapasztaltabbak, mint a németek. De amíg még nem egészen biztos az angol nyelvben, határozottan jól teszi, ha minden valamelyest is kétes esetben *németül* ír Mrs. Avelingnek, 65, Chancery Lane, London W. C., ő szívesen támogatja Önt a tapasztalataival, amelyeket az itteni munkások életviszonyai terén szerzett.

Szerencse, hogy éppen itt volt nálunk a Reichstag és a pártelnökség két tagja,[494] akik rögtön intézkedhettek és előlegezhették a szükséges összeget.

Máskülönben a história lefolyása kellemetlenül alakulhatott és az egész itteni német munkásságot nagyon rossz hírbe hozhatta volna.

Mrs. Aveling bizonyára azt is elmondta Önnek, hogy Németországban azt beszélik, hogy Schröder Önt mindenféle álhírekkel bírta rá az elutazásra, s hogy ezáltal Ön szép pozíciót vesztett el, holott a veszély korántsem volt akkora, mint Önnel elhitették. Meg kell mondanom, már eleve ilyesmit gyanítottam, és nagyon örülnék neki, ha egy olyan ember, mint Ön, nem veszne el egészen a német bányászmozgalom számára. Hiszen egy Reichstag-mandátumra meglehetősen biztosan számíthatna, és ha egy idő múlva visszatérne, leülné azt a néhány hónapot és aztán megtenné, amit lehet, hogy a bányamunkásokat a helyes kerékvágásban tartsa, ez csakis előnyös lehetne.

Újságokat a napokban kap.

Kautskyné és én szívélyesen üdvözöljük a feleségét, akiről Mrs. Aveling sok szépet mondott nekünk, és Önt magát is.

Híve

F. Engels

Természetesen nem arra gondolok, hogy Ön most ripsz-ropsz utazzon vissza Németországba, ellenkezőleg, rendkívül hasznos lesz, ha Ön előbb alaposan megismeri az itteni munkásviszonyokat és aztán a saját tapasztalatai alapján megmagyarázhatja a németeknek, mennyivel jobb soruk lehet még a tőkés gazdaságban is, ha megvédik magukat.

158

Engels Henry Enfield Roscoe-hoz

Londonba

(Vázlat)

[London, 1892] május 28.

Tisztelt Sir Henry,

Hálás köszönet tegnapi leveléért.[505] Gumpert valóban teljes beszámolót adott nekem a Dreschfelddel való konzultációról, akinek a bevonását ő már 3–4 héttel ezelőtt javasolta Schorlemmernek, de Schorlemmer hallani sem akart róla. Minthogy a két orvos diagnózisa tökéletesen megegyezik, félek, hogy csak kevés reményünk maradt.

Bebel barátom, a német Reichstag képviselője itt tartózkodik nálam a jövő hét közepéig[494] és körülbelül csütörtökön szándékozom átmenni Manchesterbe,[506] hacsak Gumpert előbb nem hív.

Ha nem viszonzom a levelében használt megszólítási formát,[507] ennek egyszerűen az az oka, hogy az a levél egy harmadik személy kezeírása, és ezért nem szándékos félreértés lehetősége nincs teljesen kizárva.

Őszinte híve

Eredeti nyelve: angol

159

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1892 május 28.

Kedves Schorlemmer Úr,

Sajnos nem áll módomban, hogy ma jobb hírekkel szolgáljak Önnek. Karl testi és szellemi gyengesége nemcsak hogy nem csökkent, hanem ellenkezőleg, fokozódott, úgyhogy Gumpert egy *másik* orvossal is konzultált, dr. Julius Dreschfelddel Mannheimból, aki az orvostudomány professzora az Owens College-ban[508] és Karlnak személyes jóbarátja. Sajnos, ennek a neves orvosnak teljesen ugyanaz a véleménye, mint Gumpertnak, hogy az erők fokozatos hanyatlása lépett fel és minden bizonnyal csak nagyon kevés remény van a gyógyulásra. Szombat óta Gumpert állandóan ágyban tartja a beteget, és egy kórházi ápolónőt alkalmazott hozzá, aki, mint mondja, teljes megelégedésére dolgozik. Én magam jövő szerdán vagy csütörtökön szándékozom Manchesterbe utazni,[506] hacsak Gumpert hamarább nem hív, és aztán részletesen beszámolok Önnek személyes tapasztalataim alapján. Ha azonban Gumpert közben odahívna, akkor természetesen azonnal megyek.

Bebel még itt van, jövő hét közepén utazik vissza Singerrel együtt,[494] nagyon összeszedte magát itt, de kellett is, csakugyan igen rossz bőrben volt. De az orvosok még hónapokra eltiltották attól, hogy a nyilvánosság előtt beszéljen. És Bebel erőit kímélni kell. Olyan pompás fickó, hogy még egy ilyet nem találunk.

Párizsban a mieinknek kb. 3 hét múlva Guesde és Lafargue irányításával lesz egy nagy napilapjuk,[433] amely a legelső lapokkal is felveheti a versenyt.

Kedves édesanyját és az egész családot szívélyesen üdvözlöm Kautskyné nevében is

híve

F. Engels

Karl végrendelete elkészült, mindent az édesanyjára hagy. Ha Angliából megkeresnék Önt Karl kéziratai miatt, a leghatározottabban csak azt tanácsolhatom Önnek, hogy semmiféle ígéretet ne tegyen, mielőtt dr. Gumperttól, tőlem, vagy másoktól, akiket jól ismer, meg nem tudakolta, hogy miről van szó.

160

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1892 június 5.

Kedves Schorlemmer Úr,

Tegnap este jöttem vissza Manchesterből[506] és sajnálom, hogy nem közölhetek jobb híreket Karlról. Ágyban fekszik, teljesen apatikusan, nyugalmat kíván, de egyébként semmiféle fájdalmat nem érez; a feje nem egészen tiszta, az emlékezete sokszor kihagy, ezenkívül gyakran nem érti, amit mondanak neki. Hatszor voltam nála, mindig legfeljebb 5–10 percig, ennél tovább nemigen bírja.

Most közölhetem Önnel, amit eddig elhallgattam, tudniillik, hogy a legutóbbi hetekben kétségbevonhatatlanul kiderült, hogy Karl jobb tüdejében rákos daganat fejlődik ki, amely nagyjából a tüdő egész felső harmadára kiterjed. Ez a daganat nyomást gyakorol az idegkötegekre és a nagy véredényekre, s ennek következtében gátolva van az agy tevékenysége, a jobb kar pedig megbénult és megdagadt. Ez a daganat magyarázza a korábbi jelenségeket is, az influenza utáni nagyfokú gyengeséget és azt, hogy képtelen volt ezt a gyengeséget leküzdeni. Ennek az oknak a megállapítása azonban sajnos a gyógyulás minden reményétől megfoszt minket, és most már csak azt kívánhatjuk, hogy a mostani fájdalommentes állapot mindvégig megmaradjon. Gumpert azt mondja, hogy a vég minden pillanatban bekövetkezhet; másrészt viszont Karl, ha nem lépnek fel komplikációk, még több hétig, sőt talán tovább is megmaradhat a mostani állapotában úgy, hogy egyre tovább gyengül.

Meggyőződtem arról, hogy jól el van látva. A kórházi ápolónő, akit Gumpert szerzett mellé, úgy látszik, érti a dolgát és nagyon jól viseli gondját, nem úgy, mint a londoni ápolónők, akikkel nem valami jó tapasztalatokra tettem szert. A háziak is, akiknél Karl 14 éve lakik, megtesznek minden tőlük telhetőt. A házigazda megmutatta nekem Karl jókora kéziratkötegeit és határozottan megígérte, hogy csak Karl végrendelete végrehajtóinak* adja ki, senki másnak. Kettejük egyikével, aki kémikus és régi

* Philipp Klepsch, Ludwig Siebold. – *Szerk.*

barátunk*, beszéltem és elmondtam neki, hogy szerintem minek kellene legelőbb – az első pillanatban – történnie ahhoz, hogy biztosítsuk a kéziratokat és az örökösök ezekre vonatkozó érdekeit; ő teljesen egyetértett velem, úgyhogy efelől megnyugodtam. Minthogy akadnak emberek, akik szívesen ékeskednének Karl tollaival és már történtek is efféle kísérletek, úgy láttam, hogy ezt minden módon meg kell akadályozni. Erről többet később.

Ha Ön vagy másvalaki a családból a saját megnyugtatására szeretne idejönni, hogy a saját szemével lássa, milyen állapotban van Karl, akkor dr. Gumpert Manchesterben éppúgy, mint én itt készséggel megteszünk mindent, hogy ezt Önnek megkönnyítsük.

Megtudtuk, hogy egy bordeaux-i unokahúguk itt van Londonban, de képtelenek vagyunk Karltól megtudakolni a címét; megkérhetem, hogy szíveskedjék megszerezni nekünk? Talán hasznára lehetünk az ifjú hölgynek.

Arra is kérem Önt, szíveskedjék dr. Gumpertnak, akinek címét alant közlöm, postafordultával (németül) megírni, hogy ha Ludwig Schorlemmer, Darmstadt címzéssel küld Önnek táviratot, azt megkapja-e, vagy pedig közelebbi cím is szükséges, és mi legyen az.

Hódolatom kedves édesanyjának és egész családjának.

Őszinte híve
F. Engels

Dr. Gumpert
203, High St., Oxford Road, Manchester, Anglia

Bebel és Singer szerdán visszautaztak Németországba.[494] Kautskyné is szívélyes üdvözletét küldi.

* Siebold. – *Szerk.*

161

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 június 9.

Kedves Löhröm,

Hallgatásod és Paulé baljós – semmi hír arról, hogy június 1-én aláírtatok volna valamilyen megállapodást; intelligens tőkéseitek végül is megmakacsolták magukat? Közben Bax, aki két hónapra a „Justice" szerkesztője, Mottelerénél, ahol találkozott Bebellel, Singerrel és a mieinkkel, hallott a lapotokról[433], s minden óvatosságunk, óvásunk és tiltakozásunk ellenére kifecsegte a legutóbbi számban.[509]

Nos, valószínűleg várnom kell, amíg híreket kapok tőletek; szerencsére az idő annyira meleg, hogy nem olyan nagyon nehéz a várakozás, és persze kevésbé nehéz, mint bármiféle aktívabb cselekvés – közben abban a kellemes helyzetben vagyok, hogy küldhetek neked egy kis készpénzt, tudniillik 2 £ 18 sh. 4 d.-t, egyharmadát annak a 8 £ 15 sh. = 180 márka bevételnek, amit Dietz küldött Marx örökösei számára a „Misère de la philosophie"[205] német kiadásának tiszteletdíj-részeként. A fordítók* hirtelen tudatára ébredtek annak, hogy e mű első kiadásáért Szerecsen örökösei semmit sem kaptak; úgyhogy felszólítottak, mondjam meg, mi jár nekik a két kiadásért most, a második kiadás megjelenésekor. Némi levelezés után megegyeztünk abban, hogy a második kiadásért fizetett 300 márkából a két fordító kapjon $^2/_5$-öt = 120 márkát, és az örökösök 180 márkát = $^3/_5$-öt, ami, azt hiszem, elég méltányos. Így hát mellékelem a csekkedet.

Tussy Plymouthban van a gázgyári munkások évi konferenciáján,[510] Edward pedig onnan Aberdeenbe utazik, ahová meghívták beszédet tartani.[511]

Múlt héten Manchesterben voltam. Szegény Schorlemmer haldoklik. Tudod, mennyire megváltozott, amióta elesett a vlissingeni gőzhajón, s ez megakadályozta abban, hogy Nimmyvel és Pumpsszal Párizsba menjen. A legutóbbi két karácsonykor nem tudott idejönni. Még húsvétkor is ott-

* Bernstein és Kautsky. – *Szerk.*

hon maradt és végül egy levelet küldött: Ne írj, mert nem tudok válaszolni! Akkor írtam Gumpertnak és megtudtam, hogy gyengül és hogy a kopogtatás a jobb tüdő felső harmada fölött tompulatot mutatott ki, ami, minthogy az egyéb tünetek minden más lehetőséget kizártak, egy daganat képződésére utal. Ez a diagnózis nagyon is helyesnek bizonyult. A jobb kar részleges bénulása, vizenyője és alacsony hőmérséklete következett be a daganatnak a vena cavára* és a plexus brachialisra** gyakorolt nyomása folytán, ezzel szemben a bal kar viszonylag, az alsó végtagok pedig teljesen mentesek ezektől a tünetektől. Az elméje szintén nem egészen tiszta, néha pedig nagyon zavaros. Ugyanakkor fájdalmat nem érez, alig némi rosszullétet, és fokozatosan gyengül. Gumpert véleménye szerint még néhány hétig élhet, de ha bármi komplikáció áll be, egész hirtelen eltávozhat. Nem lehetett vele 5–8 percnél tovább beszélni; nyugalmat, békét és csendet kíván, nem érdeklődik semmi iránt. Remélem, hogy megmenekül a szenvedésektől. Az anyja még él, 81 éves.

Nos, kedves kislányom, adj hírt nekünk, még ha ez nem egészen olyan is, mint szeretnéd; tudni akarjuk, mi történik.

Vaillant meglátogatott itt hétfő reggel – de minden további meghívás vagy találkozási alkalom elől kitért; megpróbálom megtudni, mi hozta ide.

Bebel és Singer itt voltak nálunk két hétig[494] és nagyon vígan voltunk. Bizonyára megkaptad a „Pall Mall"-interjút,[512] amelyet elküldtünk neked.

Elküldjük a „Filozófia nyomorúsága" 2. kiadását is.

Szívélyesen üdvözöl Louise, aki hálás lenne egy cikkért, és

szerető
F. Engelsed

A képviselő urat is!

Eredeti nyelve: angol

* – üresére, törzsökére – *Szerk.*
** – vállidegfonatra – *Szerk.*

162

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 június 11.

Kedves Báró,

Schorlemmerről már korábban írtam volna neked, ha nem akartam volna előbb magam megnézni. Ez csak múlt héten történt meg; az után, hogy August és Paulus visszamentek,[494] még akkor, szerdán elmentem Manchesterbe.[506] Gumperttól, aki kezeli, már hallottam, hogy Schorlemmer ágyban fekszik, teljesen apatikus, és hogy valószínűleg egy rákos daganat van kifejlődőben a jobb* tüdejében. Csakugyan ilyen állapotban is találtam, egykedvű, semmin sem csodálkozik, de egyáltalán nincsenek fájdalmai, emellett nincs teljesen öntudatnál, többször azt hitte, hogy másutt van. Az 5—10 percnél hosszabb beszélgetés (amelynek folyamán többnyire gépiesen elismételte azt, amit a másik mondott) megviselte, és leginkább nyugalmat kívánt. A tüdőben a daganat kifejlődött, a kopogtatásnál észlelhető kifejezett tompulaton kívül a nagy véredényekre és az idegfonatokra gyakorolt nyomás idézte elő egyrészt az agytevékenység zavarát, másrészt a jobb kar megbénulását és vízkóros megdagadását. A lábai viszont nem dagadtak, de rendkívül gyengék, az izmok pedig ernyedtek és összezsugorodtak. Még néhány hétig fekhet így, de éppúgy bármely nap el is ragadhatja egy komplikáció. Remény persze semmi. A családjával közöltem, amit kellett. Meglehetősen terjedelmes kéziratairól gondoskodás történt, ez még érdekes vitákra vezethet. Gumpert még idejekorán megcsináltatta vele a végrendeletét.

Így hát megint elmegy a legjobbjaink egyike. De négy éve nem volt már a régi, egyre kevésbé érdeklődött mindaz iránt, ami nem függött össze közvetlenül a munkáival, és ezeket is csak nehezen tudta ellátni, emellett gyakran lehangolta a fokozódó nagyothallása és érzékenysége a léghuzatra és a meghűlésekre, amelyek ezt a nagyothallást azonnal fokozták. Tavaly még egyszer megpróbáltam rávenni egy hajóútra Írországba és Skóciába,

* *A kéziratban*: bal – *Szerk.*

de viszonylag csekély kellemetlenségektől már az első 24 órában összecsuklott, és fel kellett adnunk a tervünket. A most már teljesen nyilvánvaló tüdődaganat mindebből sokat megmagyaráz, azt a gyengeséget is a márciusi influenzája után, amellyel a legutóbbi betegsége elkezdődött.

Az „Utópikus és tudományos szocializmus" angol kiadásához írt bevezetésem fordítása elkészült; amint a könyv megjelenik (és hogy miért nem jelent meg máris, az nem világos előttem), elküldöm neked a „Neue Zeit" számára.[479] Addig is elküldöm ugyanennek a könyvnek az olasz fordítását, a második kiadást, amelyet Milánóban nyomtak.[488]

Itt tele vagyunk kongresszusokkal. Tussy és Aveling csütörtökön* jöttek meg a gázgyári munkások Plymouthban tartott kongresszusáról[510]. Ott nagyszerűen megleckéztették a régi vágású trade-unionistákat. Egy *liberális* jelölt, aki 10 £-et adott a gázgyári munkások, vagyis inkább egyik gyári munkás-szekciójuk sztrájkjához, ennek fejében azt kívánta, hogy mint díszvendég részt vehessen a kongresszuson, amit máskülönben rendszerint engedélyeznek. De a gázgyári munkások azt mondták, quod non**, burzsoá-jelöltekkel semmi dolgunk, és ennek az embernek nincs helye a mi kongresszusunkon.

Aztán itt vannak a bányamunkások.[513] Tegnapelőtt a németek itt voltak nálam, köztük egy česky towaryš*** is. Külön pech, hogy Tussy nem volt itt, hogy fordítson és tanácsot adjon. Elég, ha annyit mondok, hogy ezek az emberek Julius° keze közé kerültek, aki mindent félreértett, amit angolul és franciául mondtak, aki nem ismeri az itteni viszonyokat és személyeket, de akinek úgy kellett tennie, mintha mindent ismerne és értene, és ezért tőle telhetően elszigetelte ezeket az embereket. Ezenkívül volt velük még egy elangolosodott német, aki a két nyelv egyikén se tud és a régi trade-unionokkal intrikál. Szerencsére Avelingék az utolsó és legfontosabb napon már jelen voltak. Az angolok felsülése nyilvánvaló lett: a kontinensről jött küldöttek 8 órát követelnek *mindenkinek*, aki bányában dolgozik, az angolok csak a föld alatt dolgozók számára akarják! Ezt most mindenki megállapíthatta, és az angolok hencegésének az ő trade-union-szervezetük fölényével ők maguk vetettek véget.

Szívélyes üdvözlettel

Generálisod

* Június 9. – *Szerk.*
** – azt nem – *Szerk.*
*** – cseh elvtárs – *Szerk.*
° Motteler. – *Szerk.*

163

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1892 június 16.

Kedves Schorlemmer Úr,

E hó 7-i levelét megkaptam; Gumpert is azt írja nekem 9-én, hogy kapott Öntől néhány sort. Ezt mondja továbbá Karlról: „Továbbra sincsenek fájdalmai, elegendő táplálékot vesz magához és általában jól alszik. Igen tompa volt az utóbbi napokban, és nyomban elfelejti, ami éppen történt." Különben változatlan az állapota. Minthogy azóta semmi hírt nem kaptam Gumperttól, biztos lehetek abban, hogy lényeges változás nem történt, és csak ezt a néhány sort akartam írni Önnek megnyugtatásul.

Szívélyes üdvözlettel Önnek és egész családjának Kautskynétól is

híve

F. Engels

164

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1892 június 18.

Kedves Uram,

Köszönetet kell mondanom Önnek március 24-i, április 30-i és május 18-i, igen érdekes leveleiért,[514] és bocsánatát kérnem, hogy nem válaszoltam már előbb. De annyira el voltam halmozva munkával, hogy még a III. kötettel[111] se tudtam egyetlen pillanatig se foglalkozni –, remélem azonban, hogy jövő héten visszatérhetek hozzá.

Azt hiszem, hogy valójában egy véleményen vagyunk mind az Ön országának jelenlegi gazdasági helyzetét meghatározó tényezők, mind ezek jelentőségét illetően. Csakhogy Ön, úgy látszik, komolyan vette legutóbbi levelemnek* néhány *ironikus* fordulatát, elsősorban, amit különböző, végső soron az emberi haladást szolgáló dolgokról mondtam. Hiszen ténylegesen nincsen a történelemben egyetlen olyan tény sem, amely ilyen vagy olyan módon ne szolgálná az emberi haladást, de gyakran roppant kerülő úton. És ez lehet érvényes az Ön országának mostani gazdasági átalakulására is.

Különösen azt a tényt akartam hangsúlyozni, hogy a tavalyi неурожай** – hogy a hivatalos kifejezést használjam – nem elszigetelt és véletlen jelenség, hanem szükségszerű következménye a krími háború óta végbement egész fejlődésnek; hogy ez a rossz termés a közösségi földművelésről és a patriarchális háziiparról a modern iparra való áttérés eredménye; és hogy szerintem ennek az átalakulásnak végül is veszélyeztetnie kell a mezőgazdasági община*** létét, és a mezőgazdaságban is be kell vezetnie a tőkés rendszert.

Leveleiből arra következtetek, hogy magukat a tényeket illetően Ön egyetért velem; hogy kedvünkre vannak-e, vagy sem, az más kérdés, és akár kedvünkre vannak, akár nem, a tények továbbra is tények maradnak.

---

* *V. ö. 299–302. old. – Szerk.*

** – nyeurozsaj (rossz termés) – *Szerk.*

*** – obscsina[332] – *Szerk.*

Minél inkább figyelmen kívül hagyjuk rokon- és ellenszenvünket, annál jobban meg tudjuk ítélni magukat a tényeket és következményeiket.

Nem lehet kétséges, hogy a modern „*nagyipar*" jelenlegi hirtelen növekedését Oroszországban mesterséges eszközök – tiltó vámok, állami szubvenciók stb. – idézték elő. Ugyanez történt Franciaországban, ahol a tilalmi rendszer Colbert óta mindig is létezett, Spanyolországban, Olaszországban, és – 1878 óta – még Németországban is, jóllehet itt már majdnem befejeződött az ipari átalakulás, amikor 1878-ban bevezették a védővámokat, s ezek révén a tőkések olyan magas árakat kényszeríthettek belföldi fogyasztóikra, hogy külföldön a költségár alatt adhattak el. És Amerika ugyanezt tette, hogy megrövidítse azt az időszakot, amely alatt az amerikai gyárosok még nem tudnak egyenlő feltételek mellett versenyezni Angliával. Nem kételkedem abban, hogy Amerika, Franciaország, Németország és még Ausztria is olyan helyzetet tud majd teremteni, hogy sikeresen szembeszállhat az angol konkurrenciával a nyílt világpiacon, legalábbis számos fontos cikket illetően. Franciaország, Amerika és Németország bizonyos fokig már most megtörte Anglia ipari monopóliumát, s ez itt nagyon erősen érezhető. Képes lesz-e Oroszország ugyanilyen helyet kiharcolni? Ebben kételkedem, minthogy Oroszországnak, Olaszországhoz hasonlóan, az ipar szempontjából kedvező helyeken nincs szene, és azonkívül, mint ezt március 12-i (24-i) levelében olyan jól kifejti, egészen más történelmi feltételekkel kell megküzdenie. De akkor felmerül a másik kérdés: fennállhatott volna-e Oroszország 1890-ben és megtarthatta volna-e helyét a világban mint tisztán mezőgazdasági ország, amely gabonájának kiviteléből él és érte külföldi ipari termékeket vásárol? Azt hiszem, erre bizonyossággal azt felelhetjük: *nem*. Egy százmilliós nemzet, amely fontos szerepet játszik a világtörténelemben, a mostani gazdasági és ipari feltételek között nem maradhatott olyan állapotban, amilyenben Oroszország egészen a krími háborúig volt. A gőzgépek és a munkagépek bevezetésének, annak a kísérletnek, hogy modern termelési eszközökkel gyártsanak textil- és fémtermékeket legalább a hazai fogyasztás céljaira, előbb vagy utóbb, de mindenesetre *valamikor* 1856 és 1880 között meg *kellett* történnie. Ha nem történt volna meg, az Önök patriarchális háziiparát akkor is tönkretette volna az angol gépi konkurrencia, s a végeredmény India lett volna, egy olyan ország, amely gazdaságilag alá van vetve a nagy központi gyárnak, Angliának. S még India is védővámokat emelt az angol pamutáruk ellen; a többi brit gyarmat pedig mihelyt kivívta az önkormányzatot, vámokkal védte saját helyi iparát az anyaország nyomasztó konkurrenciájával szemben. Az angol érdekeket szem előtt tartó írók sehogy sem

tudják megérteni, hogy miért nem fogadják el sehol sem a szabadkereskedelem angol példamutatását, s miért válaszolnak rá védővámokkal. Persze nem *merik* belátni, hogy ez a most már csaknem általános védővámrendszer nem más, mint többé vagy kevésbé ésszerű, egyes esetekben pedig teljesen ostoba önvédelmi eszköz éppen azzal az angol szabadkereskedelemmel szemben, amely az angol ipari monopóliumot a legmagasabb fokra emelte. (Ostoba például Németország esetében, amely a szabadkereskedelem idején vált nagyipari országgá, s ahol a védővámrendszert mezőgazdasági termékekre és nyersanyagokra is kiterjesztették, ami növeli az ipari termelés költségeit!) Én ezt a védővámrendszerhez való általános visszatérést nem puszta véletlennek tartom, hanem visszahatásnak Anglia elviselhetetlen ipari monopóliumával szemben; a visszahatás *formája* lehet, mint mondtam, nem megfelelő, sőt, ennél is rosszabb, de az ilyen visszahatás történelmi szükségszerűsége szerintem világos és nyilvánvaló.

Minden kormány, bármennyire abszolutisztikus, *en dernier lieu** csupán az illető ország helyzetéből fakadó gazdasági szükségszerűségek végrehajtója. Feladatukat különbözőképpen végezhetik el – jól, rosszul, vagy közepesen; meggyorsíthatják vagy késleltethetik a gazdasági fejlődést és annak politikai és jogi következményeit, de végtére is követniök kell ezt a fejlődést. Hogy azok az eszközök, amelyeknek a segítségével Oroszországban megvalósult az ipari forradalom, a leginkább célravezetők voltak-e, az külön kérdés, amelynek megvitatása túl messzire vezetne. Az én célom szempontjából elég, ha ki tudom mutatni, hogy ez az ipari forradalom, önmagában véve, elkerülhetetlen volt.

Amit Ön az ilyen roppant gazdasági változások szükségszerű kísérőjelenségeiről mond, az teljesen helyes, de többé-kevésbé érvényes minden országra, amelyik már átment vagy most megy át ezen a folyamaton. A talaj kimerülése – *lásd* Amerikát; az erdők kiirtása – *lásd* Angliát, Franciaországot és ez idő szerint Németországot meg Amerikát; az éghajlat megváltozása, folyók kiszáradása Oroszországban valószínűleg erősebb mértékű, mint bárhol másutt, mert az a vidék, amely ezeket az óriási folyókat ellátja vízzel, sík, és nincsenek olyan alpesi hótárolók, mint amilyenek a Rajnát, a Dunát, a Rhône-t és a Pót táplálják. A mezőgazdaság ősi feltételeinek megsemmisítése, a fokozatos áttérés nagybirtokon folytatott tőkés gazdálkodásra olyan folyamat, amely Angliában és Kelet-Németországban befejeződött és mindenütt másutt most folyik. Szerintem nyilvánvaló, hogy la grande industrie en Russie tuera la commune agri-

* – *végeredménybe n* – *Szerk.*

cole*, hacsak nem következnek be más nagy változások, amelyek esetleg megőrzik az община-t. A kérdés az, hogy lesz-e idő Oroszországban a közvélemény olyan megváltoztatására, amely lehetővé teszi a modern ipar és a modern mezőgazdaság beleoltását az община-ba, s egyszersmind ez utóbbinak oly módon való átalakítását, hogy alkalmas és megfelelő eszköz legyen e modern termelés megszervezésére és e termelésnek tőkés formából társadalmasított formába való átváltoztatására? Be fogja látni, hogy mielőtt egyáltalán gondolhatnánk egy ilyen változás keresztülvitelére, az Ön országában a közvéleménynek óriási haladást kell megtennie. Lesz-e idő erre, még mielőtt a tőkés termelés, a jelenlegi válság hatásaitól támogatva, túlságosan mélyen aláaknázza az община-t? Egyáltalán nem kételkedem abban, hogy az община igen sok körzetben kiheverte az 1861-ben elszenvedett csapást (amint ezt V. V.** leírja). De képes-e ellenállni azoknak a szakadatlan csapásoknak, amelyeket az ipari átalakulás, az elburjánzó kapitalizmus, a háziipar tönkretétele, a legelő- és erdőhasználatra vonatkozó községi jogok hiánya, a paraszti naturális gazdálkodásnak pénzgazdálkodássá való átalakulása, a кулаки és мироеды*** növekvő gazdagsága és hatalma *mér rá*?

Meg kell köszönnöm Önnek a könyveket is, amelyeket szíves volt megküldeni, különösen Kablukovot és Karisevet. Pillanatnyilag annyira túl vagyok terhelve munkával, hogy hat hónap óta nem voltam képes akár csak egyetlen könyvet is végigolvasni, bármilyen nyelven; könyveit fenntartom augusztusi pihenésem idejére. Tökéletesen helyesnek tartom azt, amit Ön Kablukovról mond, már amennyire meg tudom ítélni magának a könyvnek az olvasása nélkül.[516] A mezőgazdasági munkás, akinek nincs sem saját, sem bérelt földje, csak az év egy részében talál alkalmaztatásra, és ha *csak ezért a munkáért* fizetik, az egész időben, amikor nincs alkalmaztatása, éhezni kénytelen, hacsak nincs másfajta munkája erre az időre; viszont a modern tőkés termelés az ilyen munka minden lehetőségét elveszi. Ezt a nehézséget Nyugat- és Közép-Európában, amennyire tudják, a következőképpen hidalják át: 1. A tőkés bérlő vagy a földtulajdonos a munkások egy részét egész éven át a birtokán tartja és lehetőleg a gazdaság termékeivel élelmezi őket, hogy csak kevés készpénzt adjon ki. Ezt teszik nagy méretekben Északkelet-Németországban, kisebb arányban itt Angliában, ahol azonban az éghajlat megengedi, hogy sok mezőgazdasági munkát

* – a nagyipar Oroszországban megöli a falusi földközösséget – *Szerk.*

** V. P. Voroncov.[515] – *Szerk.*

*** – kulaki és mirojedi (kulákok és kiszipolyozók) – *Szerk.*

télen végezzenek el. Ezenkívül *tőkés gazdálkodás* esetén van a farmon elég munka még télen is. 2. Mindazt, ami még szükséges ahhoz, hogy a mezőgazdasági munkások életben maradjanak – és épp csak életben maradjanak – a tél folyamán, elég gyakran az asszonyoknak és gyermekeknek az otthonmunka valamely új fajtájában végzett tevékenysége szerzi meg (lásd „Tőke", I. köt., 13. fej., 8d.[517]). Ez a helyzet Dél- és Nyugat-Angliában, és ami a kisparasztokat illeti – Írországban meg Németországban. Persze, mialatt az átalakulás zajlik, a mezőgazdaság és a patriarchális háziipar szétválásának vészterhes hatásai igen szembeötlően jelentkeznek, és éppen most Önöknél ez a helyzet.

Ez a levél túlságosan hosszúra nyúlt már, semhogy még kitérhetnék az Ön május 18-i levelének részleteire; de úgy látom, hogy a tények, amelyeket ott felsorol, szintén bizonyítják a parasztság tönkremenetelét s ezenkívül a talaj legalábbis átmeneti kimerülését. Teljesen egyetértek Önnel abban, hogy most ez is, az is gyorsuló ütemben megy végbe. Ha a jelenlegi rendszer fennmarad, akkor a végeredmény mind a помещики*, mind a мужики** tönkremenetele és a polgári földtulajdonosok új osztályának keletkezése lesz. De van a kérdésnek egy másik oldala is, amelyet – attól tartok – a „Вестник финансов"*** nem fog különösebben hangsúlyozni. Ez pedig az állami pénzügyek helyzete. A legutóbbi párizsi kölcsönnek (1891) 20 millió £-et kellett volna eredményeznie. Többszörösen túljegyezték, de itt azt mondják, hogy valójában csak 12 milliót fizettek be, 8 millió pedig soha nem jutott el a pétervári kincstárba.[283] Ha ez megtörténhetett Franciaországban Kronstadt[257] után, mi lesz majd még, amikor a következő kölcsönt kell kibocsátani? És sokáig halogathatják-e ezt a kölcsönt a roppant áldozatok után, amelyeket a неурожай kényszerített a kincstárra? Visnyegradszkij serait-il Calonne, et y aurait-il un Necker après lui°?

Készséges híve
P. W. Rosher[263]

Eredeti nyelve: angol

* – pomeszcsiki (földbirtokosok) – *Szerk.*

** – muzsiki (muzsikok) – *Szerk.*

*** – „Vesztnyik finanszov"[518] – *Szerk.*

° – Vajon Calonne-nak bizonyul-e Visnyegradszkij, és őt is követi-e egy Necker[519] – *Szerk.*

165

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1892 június 18.

Kedves Sorge,

Nem tudom, jeleztem-e már, hogy megkaptam ápr. 28-i leveledet a postautalvánnyal és május 3-i levelezőlapodat, annyi levelezésem volt és annyi más dolog jött közbe, hogy kissé kizökkentem a kerékvágásból. A pénz rendben megérkezett és Mendelsonnak kifizettem az összeg neki járó felét.*

Május második felében nálam volt Bebel, egyúttal Singer is, aki Bernsteinéknél lakott.[494] Nagyon vidáman töltöttük az időt és mindent megbeszéltünk, amit a német mozgalomról meg kellett beszélni. Bebellel teljes összhangban vagyok, szinte minden kérdésben azonos a nézetünk, vagy legalábbis könnyen megegyezünk, igaz, ez évek óta így van, és sohasem okozott nekem nehézséget ennél a világos fejű embernél, aki nemcsak a tényeket ismeri fel helyesen, hanem elméleti téren is rendkívül fejlett. Singer nagy gyakorlati érzékkel és ügyességgel rendelkezik szűkebb területen, ám ha ezen túlmegy, akkor előfordul, hogy bakot lő, de olyankor ellenállás nélkül aláveti magát Bebel vezetésének, akinek fölényét nyíltan elismeri. Mindketten nemcsak belátták, hanem gyakorlatilag is tapasztalták, hogy Liebknecht teljesen kifulladt és tényleges akadállyá vált a párt számára. Évek óta nem fejlődött tovább, míg a párt elméleti téren is rengeteget fejlődött, mint azt az egész irodalom mutatja (még kis lapocskák is, amelyeken elcsodálkoztam). Én ezt régóta tudtam, de mit lehetett tenni? Amikor a szocialista-törvényt[60] hatálytalanították, Liebknecht *volt* az abszolúte elkerülhetetlen szerkesztője a „Vorwärts"-nek, amelyet most szörnyűségesen szerkeszt, és a baj az, hogy Liebknechtet nagyobb kár nélkül, mint amilyet most okoz, félreállítani nem lehet. Azt tanácsoltam nekik, hogy a lehető legtisztességesebb feltételek mellett nyugdíjazzák, de ezzel szemben ellenállást tanúsít, eltekintve más nehézségektől. Hagyni kell tehát a dolgot, hadd fejlődjék tovább, szerencsére a párt most olyan erős, hogy csak kibír egyet-mást, és végül, így vagy amúgy, mindenre akad megoldás.

* *V. ö. 336. old. – Szerk.*

Fentieket természetesen *szigorúan bizalmasan* írom *neked, csak saját használatra.* De hogy mennyire jutott a dolog, megítélheted abból, hogy Liebknecht a pártelnökség minden tagjában ellenfelet lát, akik ellene intrikálnak, kivéve talán Singert, aki egyébként éppen olyan tisztán lát a dologban, mint az összes többi. Nagyon sajnálom Liebknechtet, de már évek óta előre láttam ezt, és mindenről ez az ő tulajdon csökönyössége tehet. Az emberek mind szívesen építenének neki aranyhidat, és csak remélhetjük, hogy végül maga is felfogja.

Az itteni nemzetközi kongresszus[313] német és osztrák bányászküldöttei néhányszor voltak nálam: két vesztfáliai, egy Rajna-vidéki a Saar mellől, egy szász, egy cseh. Többnyire kedves, derék emberek, mint ahogy Siegel is, aki most Skóciában dolgozik, nagyon derék fickó volt. A bányamunkásokkal ragyogó szaporulathoz jutunk, csupa stramm fickó, többnyire kiszolgált katonák és választók. Akadályt jelent a sok bevándorolt vízipolyák[520] és lengyel (a dortmundi körzetben 22 000, az esseni körzetben 16—18 000 ember), ezek mind ultramontánok[521] és tökhülyék, de ez csak pillanatnyilag baj, idővel ők is belesodródnak, és akkor ők alkotják majd az erjesztő elemet Felső-Sziléziában, Posenban és Nyugat-Poroszországban.

Kíváncsian várom a részleteket arról, hogyan folyik le nálatok a szavazatokkal való kufárkodás az elnökválasztáson; azelőtt nem tudtam annyira követni a modus operandit*, ezúttal figyelni fogok.[522] Ha egyszer már kifürkészte az ember a részleteket, akkor később is megérti.

A te ügyedben még nem írtam Dietznek, először, mert hiszen a cikkeidet még nem fejezted be, másodszor pedig, mert „A munkásosztály helyzete Angliában"[231] nála rövidesen megjelenő újrakiadásáról kellett leveleznem vele és a dolgot nem akartam ezzel bonyolítani, harmadszor, mert Bebel azt mondta nekem, hogy Dietz a „Neue Zeit"-ból való utánnyomásokkal többnyire nem csinált különösen jó üzletet, és negyedszer, mert előfordulhat, hogy augusztusban személyesen találkozom Dietzcel Stuttgartban, Bebellel együtt. Biztosra veszem azonban, hogy a munkádat készséggel újranyomják, különösen, ha még új anyagot is teszel hozzá és így egyharmaddal–felével kibővíted. Ha Dietzcel nem boldogulok (de meggyőződésem, hogy igen), akkor a berlini „Vorwärts" könyvkereskedés vállalja el. Szerintem a bővítésnek elsősorban a tényanyag kiegészítéséből kellene állnia, és a *könyvben* nyíltabban beszélhetnél a német Szocialista Munkáspárt[30] ostobaságairól, mint azt a „Neue Zeit"-ban ajánlatosnak tartottad.[523]

Örülök, hogy a feleséged jobban van. A tél itt is csúnyán garázdálkodott,

* – működési módot – *Szerk.*

különösen, ami az influenzát illeti. Schorlemmer barátunk nem épült fel a betegségéből, most tüdőrákja van, úgyhogy aligha áll még lábra. A szegény fickó, amikor két héttel ezelőtt meglátogattam,[506] ágyban feküdt, fogyatkozó testi és szellemi erőben, de szerencsére egyáltalán nem voltak fájdalmai; reméljük, hogy ez így is marad a végig, amely sajnos elkerülhetetlenül közeleg.

Szívélyesen üdvözöl téged és feleségedet Louise és

barátod
F. Engels

Florence Kelley-Wischnewetzky több ízben írt nekem.

166

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 június 20.

Kedves August,

Mellékelve a „Judenflinten"[524] lezárt borítékban, mert ha keresztkötésben küldöm, alighanem elkobozhatnák.

Schorlemmer még úgy van, ahogy volt. Bágyadtnak, apatikusnak találtam, az öntudata némileg zavaros, egyébként fájdalmai nincsenek. Gumpert azt írja, hogy a daganat a tüdejében lassan, de folyamatosan növekszik, ugyanebben az arányban az agytevékenység zavara, az emlékezet gyengülése és az apátia is (ezt az okozza, hogy nyomás nehezedik a nagy vénákra, amelyek a vért a felsőtestből visszavezetik a szívbe). De még mindig elegendő táplálékot vesz magához. Ha tehát semmi nem jön közbe, egy ideig még így folytatódhat.

Azon nem csodálkozhatsz, hogy Warken még tartja magát a *Saar-vidéken*, ha a *Ruhr-vidéken* Schröder tartani tudja magát. Írtam Siegelnek néhány sort és közöltem vele, hogy Bunte mit mondott neked az ő elmeneküléséről.* Ezt a levelet Siegel elküldte Schrödernek, egy nagy hiszékenységre való saját levelével együtt, amelyben azt írja, hogy Buntét sikkasztáson érték, Schröder pedig mindkét levelet, Siegelét és az enyémet is ideadta nekem elolvasásra. Hogy igaz-e ez Buntéról, nem tudom. Mindenesetre láthatod ebből, hogy Schröder még igen szilárdan tartja magát. Az ilyen fiatal mozgalomnál, mint a bányamunkásoké, mindig kétszer is meg kell gondolni, hogy nem jobb-e, ha egy ideig hagyjuk, hogy az ilyen bizonytalan fickók, mint Schröder és Warken, maguk járassák le önmagukat, legalábbis addig, amíg nem tudunk felhozni ellenük kétségtelen, kézzelfogható tényeket. Aztán meg régi história, hogy ott, ahol a mozgalom keletkezőben van csak, az első előrenyomakodó vezetők elég gyakran stréberek és hitvány alakok.

Bax most a „Justice" szerkesztője, július végéig, és a lap most tisztes-

* *V. ö. 349–350. old. – Szerk.*

séges; tegnap rendes hangnemben írt Aveling aberdeeni beszédeiről[511] és kifakadt a személyes civakodások (tehát közvetve Hyndman) ellen[525]. Bax tegnap mindjárt el is jött, hogy az elismerést bezsebelje, amit a Boszorkány a jó szimatával már megjövendölt, mihelyt a lap a kezébe került. Hogy Hyndman ezzel tulajdonképpen mire tör, az még nem egészen világos előttem. Az a legvalószínűbb, hogy látja, mennyire zátonyra juttatta az eddigi politikája, tehát fordulatot kell tennie. Lapja ráfizetéses, Social Democratic Federationje[70] pedig korántsem olyan mértékben részesedik az itteni mozgalom általános gyarapodásából, amely feljogosítaná arra, hogy a vezetést átvegye; a fábiánusokkal[32] való konkurrenciaharca szintén nem sikeres – ellenkezőleg, külföldi szövetségesei – Brousse és Gilles – belerántották a slamasztikába és benne is hagyták. Egyszóval könnyen előfordulhat, hogy jónak látja más húrokat megpendíteni, és szívesen közeledne hozzánk. Ez egyáltalán nem lenne kellemes, mert, ahogy mindenkinek megmondtam, akit illet, sokkal szívesebben veszem, ha Hyndman az ellenségem (amikor is nagyjából tehetetlen), mint ha a barátom (amikor, sok időt elvesztegetve, folyton a körmére kellene nézni)*. Alighanem az szorította erre a vágányra, hogy minden választási esélyét elvesztette Chelsea-ben, ahol fel akarta váltani Sir Ch. Dilke-et, de ahol a County Council-választások[526] alkalmával a Hyndman által próbajelöltként előre tolt Quelch csak 153 szavazatot kapott, és ahol azóta minden reményét feladta. Hyndmannek mindenesetre nehezére esik majd, hogy augusztusban ugyanabban a lapban újra a Bax által olyan nyíltan dezavuált régi hangot üsse meg, és ha a fábiánusokkal sikeresen akar konkurrálni, akkor ezt nem is teheti meg. Nos, meglátjuk.

Mi itt már javában benne ülünk a választásokban,[527] és a toryk meg a liberális unionisták[126] csőstül kínálják a pénzt, hogy munkásjelölteket pénzeljenek és így szavazatokat vonjanak el a liberálisoktól. Champion, aki a toryk egyik fő ügynöke ezekben a dolgokban, pénzt kínált fel Avelingnek ahhoz, hogy Northamptonban fellépjen Labouchère ellen, de Aveling természetesen visszautasította. E pénzcsalétek óriási izgalmat váltott ki a munkásvezetők körében, és ezek a derék emberek, akik azt hiszik, hogy megkaparinthatnak valamit, súlyosan küszködnek a lelkiismeretükkel, hogy megmagyarázzák neki, hátha mégis akad tisztességes útja-módja annak, hogy a tory-pénzeket pirulás nélkül elfogadják – a pirulás lényege persze a legtöbbjüknél az a félelem, hogy végeredményben többet ártanak vele önmaguknak, mint használnak. Ha az ember tudja, hogy milyen mély-

* *V. ö. 137. old. – Szerk.*

ségesen áthatotta itt a parlamenti korrupció az egész politikai életet, akkor már csak azon csodálkozik, hogy az emberekben még megvan a szégyenérzetnek ez a minimuma.

A Horlacherliesl[528] és a Boszorkány között csakugyan sok a hasonlóság, de a Boszorkány azért mégis kedvesebb nekem. Bár Anzengruber helyenként nagyon is idealizálja az osztrák parasztjait, és a háttér, ahol az ő kiváló írásművei lejátszódnak, rendkívül korlátozott, az ember mégis fájdalmasan érzékeli itt e pompás néptörzs különválását Németország többi részétől és azt, hogy szükség van az újraegyesítésre, amelyet persze csak mi hozunk majd létre.

Szívesen írtam volna néhány sort Julie asszonynak, a fizetés nélküli könyvelőnőnek,[529] hogy megköszönjem legutóbbi leveleit, amelyekre sajnos még nem válaszoltam, de nyakig benne ülök a munkában. Még két hosszú és meglehetősen kényes levelet kell megírnom és aztán végre visszatérnem a harmadik kötethez[111]. Így aztán félre kell tennem minden olyan levelezést, amely csak örömet okoz nekem, és csakis üzleti ügyeket intéznem. Képviselj hát engem a feleségednél, nehogy nagyon haragudjon rám. Jóvá teszem, lehetőleg még mielőtt Berlinbe megyek, de legalábbis ott; annyira örülök annak, hogy megismerkedhetem vele, és már előre tudom, hogy nagyon jól kijövünk majd egymással. Tehát szívélyes üdvözlet neki és neked mindkettőnktől.

Öreg
Generálisod

167

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 június 25.

Kedves Báró,

A névviselési ügyben félreértettél, ha úgy gondolod, hogy én áldozatot látnék abban, ha Louise elfogadja a javaslatodat.* Én arra kívántam utalni, hogy nézetem szerint az adott körülmények között ilyen méltánytalan kívánságnak nem lett volna szabad *tőled* kiindulnia. Louise igazán többet tett érted, mint kívánni lehetett tőle, és ezenfelül úgy fogadott itt téged, hogy az láthatóan téged magadat is meglepett, s ezzel megint olyan viszonyt teremtett kettőtök között, hogy ti egymással, mi mindannyian pedig veletek fesztelenül érintkezhettünk társadalmilag. Akkor hát miért kell egy ilyen csekélység kedvéért újra előrángatnod a régi históriát? Az elvált asszony társadalmi helyzete amúgy is eléggé kínos, hiszen a mai fogalmak szerint a rehabilitálásához előbb az egész világ előtt be kell bizonyítania, hogy nem *ő* a „vétkes fél". Hát nem érted, hogy az elvált asszonyt milyen mélységesen sérti, ha elvált férje azt kívánja tőle, hogy a nyilvánosság előtt ne a törvényes nevét viselje, hanem egy másikat, amelyet a férj ráadásul pontosan elő is ír neki?

Arról, hogy elvált asszonyoknál az lenne a szokás, amire hivatkozol, mit sem tudok. Csak azt tudom, hogy Johanna Mockel, férjezett és elvált Matthieux-né, később Kinkelné, a válása után és Kinkellel kötött házasságáig csakis mint J. Matthieux szerepelt, a kiadott dalszerzeményein stb. is.

Ami a Schackot illeti, ő egyszerűen élt azzal az arisztokratikus kiváltsággal, amelyet a porosz Landrecht[530] megad neki: II. rész, I. fej. 740.§: „Ha nem ő (az elvált feleség) nyilváníttatik vétkes félnek, akkor módjában áll visszatérni abba a *magasabb rendbe*, amelybe a házassága előtt tartozott." És a 741.§: „Rendszerint a feleséget illeti meg a választás, hogy, *különösen a 740.§ esetében*, újra fel akarja-e venni előző családi vagy özvegyi nevét."

* *V. ö. 337–338. old. – Szerk.*

– Még ha Schack felvette is vagy megtartotta is a svájci állampolgárságot, Poroszországban érvényesítheti ezt a jogát, Poroszországon kívül pedig hivatkozhatik rá.

Wischnewetzkyné *sohasem* adta fel a Kelley nevet s ha most feladja a Wischnewetzky nevet, akkor ezt azért teheti meg, mert Amerikában az angol szokásjog az alap, eszerint pedig, mint Sam Moore mondja, a man's name is what he is known by*, és azt tetszés szerint megváltoztathatja.

Mindez tehát nem vonatkozik Louiséra, aki bizony kötve van az osztrák rendőrállamhoz, az meg nem engedi meg neki, hogy más nevet viseljen, mint a tiédet.

De hát egyáltalán miért viseljen Louise a kedvedért a nyilvánosság előtt más nevet, mint a törvényes nevét? Minden nőnemű Kautsky, aki a nyilvánosság elé lép, feltétlenül a te feleséged? És minthogy a világ nem tudja, hogy mi a mostani feleséged keresztneve, nem kellene-e akkor az édesanyádnak is egy másik névvel megkülönböztetnie magát, jelezve, hogy nem a feleséged? A világ két részre oszlik: azokra, akik ismerik a feleségedet és azokra, akik nem ismerik. Az előbbiek *tudják*, hogy a londoni Louise Kautsky, az „Arbeiterzeitung" és az „Arbeiterinnenzeitung" Louise Kautskyja *nem* a feleséged. A többieknek a javasolt névváltoztatás sem nyújtana abszolúte semmi felvilágosítást erről, hiszen nem tudhatják, hogy mi a feleséged „lánykori" neve.

Közöltem Louiséval, hogy te azt mondod, a dolog számodra el van temetve. Attól tartok, hogy Louise számára nem, attól tartok, hogy e história felkavarásával több emléket élesztettél fel, semmint egykönnyen el lehetne temetni. Méltánytalan kívánságoddal mélyen megsértetted Louisét, attól tartok, mélyebben, semhogy jóvátehetnéd. Egész idő alatt magába fojtotta a dolgot, most maga akar írni neked.

Sonnenschein a „Fejlődés"[111] angol kiadását el akarja fektetni a választás[527] *utánig*. De akkor itt uborkaszezon van, és így éppenséggel semmi sem jelenhet meg szept. vége előtt. Újból írok tehát Sonnenscheinnek, hogy *egyértelmű* felvilágosítást kérjek, és aztán elküldöm neked a kéziratot[479], amelyet addig is kiszedethetsz, de az időpont előtt, amelyet veled is közlök, *ki nem adhatod*.

Szegény Schorlemmerről újabbat nem hallottam, lényeges változás tehát semmiképpen sem állhatott be.

Nagyon köszönöm közléseidet a Sorge–Dietz ügyben.[523] Ez fontos volt nekem, minthogy Sorge nem írta meg, mennyire jutottatok a tárgya-

* – az embernek az a neve, amelyen ismerik – *Szerk.*

lások folyamán, amelyeket te vezettél, s ezt mégiscsak tudnom kellett, mielőtt magam tettem volna valamit. Dietz túlságos kizárólagossággal a tömeges eladásra törekszik. Ha a *tudományos* szocialisták kiadója akar lenni, létesítenie kell egy olyan részleget, ahol azok a könyvek is helyet kapnak, amelyek lassabban kelnek el. Különben valaki mást kell találnunk. Az igazán tudományos irodalom nem kelhet el tízezerszámra, és a *kiadónak* erre be kell rendezkednie.

Az itteni választásokban még nagy a zűrzavar. De az *első* leckét mégiscsak megkapják a liberálisok a munkásoktól.

Generálisod

168

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

A mi derék Schorlemmerünk ma reggel csendesen elhunyt. Holnap odautazom.[531]

A nekrológ a „Vorwärts"-ben jön.[532]

Barátod
F. E.

[London, 18]92 június 27.

169

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

203, Hich Street, Oxford Road
Manchester, 1892 június 30.

Kedves Schorlemmer Úr,

Gumperttól f. hó 27-én már megkapta az első értesítést Karl haláláról. Én tegnap ideutaztam[531] és megtudtam, hogy az orvosok kívánságára boncolást végeztek, amelynek eredménye teljesen igazolta az előző diagnózist: rák a jobb tüdőben. A temetés – a professzorok kívánságára, akik a hallgatókkal együtt részt akarnak venni, de csütörtökön egy nagy vizsga miatt akadályozva vannak – csak pénteken* délelőtt fél tizenkettőkor lesz. Gumpert a táviratilag kért koszorút már megrendelte, a szalagon ez áll majd: Drága Karlunknak – Édesanya és a testvérek.

A Németországi Szociáldemokrata Párt elnöksége nevében én is elhelyezek egy koszorút.

Ma délután némileg rendbe tettem az üzleti ügyekkel kapcsolatos iratokat, úgyhogy a végrendeleti végrehajtókkal** megbeszélhetem a legszükségesebbet. Amennyire lehetett, a kéziratokat is rendbe hoztam, meglehetősen nagy tömeg, de egy és más közülük bizonyára már nyomdában van.

Karlt már nem láttam, amikor ma reggel odamentem, a koporsót már lezárták.

Egy dolog felől mindannyian a legteljesebben megnyugodhatnak: jobban, mint ahogy őt gondozták, sehol se gondozhatták volna, és fájdalommentesebb betegség, szelídebb halál egyáltalán el sem képzelhető. Nekünk már csak az a kötelességünk, hogy kegyelettel megőrizzük emlékét a szívünkben és a világ előtt. Holnap küldök egy nekrológot a „*Vorwärts*"-nek.[532] A „Manchester Guardian"-ben[533] megjelent nagyon jó nekrológ, amelyet Gumpert elküldött Önnek, dr. Schustertől, Karl egyik tanítványától származik, aki legvégül mint a fizika professzora a kollégája volt.

---

* Július 1. – *Szerk.*

** Klepsch és Siebold. – *Szerk.*

Búcsúzom mára. Pénteken lélekben velünk lesz, és bizonyos, hogy én is gondolni fogok az édesanyjára és testvéreire. Mindnyájunk vesztesége súlyos és kegyetlen, de már hónapok óta elkerülhetetlen volt. Ezzel vigasztalódnunk kell.

Szívélyesen üdvözlöm az édesanyját és Karl összes testvéreit.

Híve
F. Engels

A temetés után újra írok Önnek.

170

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

203, Hich Street, Oxford Road
[Manchester,] 1892 július 1.

Kedves Schorlemmer Úr,

Mindjárt ma írok Önnek, Karl temetése után, amely ma délelőtt zajlott le. Tekintélyes menet volt, elöl a személyes barátok meg a végrendeleti végrehajtók* kocsijai, majd dr. Gumpert és Karl házigazdája, aztán az Owens College[508] szinte teljes létszámban megjelent professzorai, szintúgy Roscoe, aztán sok korábbi és mostani tanítvány. A végrendeleti végrehajtók Steinthal úr unitárius prédikátort (az unitáriusok a mi szabad egyházainkhoz[531] állnak közel) kérték fel arra, hogy bonyolítsa le a temetési szertartást és szóljon néhány szót a sírnál. Meg is tette, nagyon szépen – jó ismerőse volt Karlnak. Ha a beszéd holnap reggel nem jelenik meg az újságban, akkor Gumpert elküldi Önnek a másolatát. Koszorút sokat és nagyon szépeket küldtek, a családén és a berlini pártelnökségén kívül egy igen szép, óriási koszorú érkezett, ezzel a felirattal: A manchesteri németek hírneves honfitársuknak; koszorút küldtek a régi tanítványai, a legutóbbi kurzusának hallgatói, a kollégái stb.

Amikor megérkeztem, megkérdezték tőlem, van-e valami kifogásom az ellen hogy a temetést az egyházi külsőségek legalább bizonyos látszatának megőrzésével szándékoznak megrendezni. Úgy gondolták, hogy így cselekszenek leginkább a család szellemében. Nem mondhatom, hogy a tervnek különösen örültem volna. De hát amilyenek a viszonyok itt Manchesterben, nem tehettem mást, mint hogy azt mondjam: a végrendeleti végrehajtóké a döntés, és ha már meg kell lennie egy hagyományos szertartásnak, akkor Steinthal kétségtelenül messze a legjobb, és igen jól is látta el a dolgát. Ha tiltakozom, talán elértem volna, hogy a temetésen egyáltalán ne legyen egyházi szertartás. De először is nem tudtam, hogy az Ön családjának *minden* tagja megfelelőnek találta volna-e ezt. Másodszor, akkor minden

* Klepsch és Siebold. – *Szerk.*

felelősség reám hárul, egyedül *nekem* kellett volna beszélnem, és nem a kémikus, hanem a *szociáldemokrata* Schorlemmer kerül előtérbe, s így mégiscsak jobb volt, hogy szociáldemokrata mivoltának hangsúlyozását mellőztük, hadd kapjon teljes elismerést a kémikus. Az egész angol burzsoá sajtó azt mondta volna, hogy Karl halálát kihasználtam egy céltalan és haszontalan szocialista demonstrációra egy *velem* és a szocializmussal hűvösen vagy éppenséggel ellenségesen szemben álló közönség előtt, amelyet azonban a nyitott sír iránti tisztelet hallgatásra kényszerít. És minthogy minden demonstráció a kedvem ellen van, még azok is, amelyek teljességgel elkerülhetetlenek, attól berzenkedem csak igazán, hogy egy drága barátom temetését kihívó tüntetéssé hagyjam fajulni. Ha Karl a végrendeletében maga intézkedik, akkor ez persze másképp lett volna. Így viszont „A Németországi Szociáldemokrata Párt Elnökségétől" feliratú skarlátvörös szalagok elég ékesen szóltak, kirívóan elütöttek a többi koszorú fehér virágaitól és szalagaitól, és már amúgy is szörnyen vétettek az angol szokás ellen.

Ma a végrendeleti végrehajtók egyikének (mindkettő német), Philipp Klepsch úrnak megmutattam az összes iratokat, még egyet-mást elrendeztünk és megbeszéltük a legszükségesebbet, úgyhogy holnap visszatérhetek Londonba.

A végrendeletet előbb a hagyatéki bíróságnak be kell jegyeznie, aztán ki kell fizetni az örökösödési adót. A továbbiakra csak ezután kerülhet sor.

Klepsch úrral megállapodtam, hogy a családi leveleket visszaküldik Önöknek. Ha egyéb emléktárgyakra vonatkozó kívánságaik lennének, kérem, írjanak neki.

Ph. Klepsch,

Stadelbauer és Tsa címén, Manchester.

Azt is javasoltam neki, hogy tegye félre az Önök számára – ha esetleg kívánnák – azokat a különböző műveket, amelyeket Marx és én, ajánlásunkkal ellátva, Karlnak ajándékoztunk.

A kéziratokról és a kiadói szerződésekről egy másik alkalommal.

Szívélyes üdvözlettel édesanyjának és az egész családnak

híve

F. Engels

171

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N.W.
[London, 18]92 július 4.

Kedves Polgártárs,

Az imént kaptam levelet Bebeltől, egy Önnek szóló közlést tartalmaz, amelyet nyomban továbbítok.[535] Remélem, hogy megkapja a pénzt a Deutsche Bank útján (amelynek, úgy hiszem, van fiókja itt Londonban), és ki tudja majd betűzni Bebel kézírását. Ha nem, szíveskedjék visszaküldeni nekem a levelet, hogy áttegyem nemzetközibb írásjelekre.

A magam és Mme Kautsky nevében üdvözletem Mme Mendelsonnak.

Kész híve
F. Engels

Bebel éppen nem találta az Ön címét, ezért juttatta el hozzám a bank értesítését.

Eredeti nyelve: francia

172

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 július 5.

Kedves August,

Megtiltod nekem, hogy írjak neked,[536] vagyis hagyjak fel az egyetlen olyan levelezéssel, amelyet mindig örömmel folytatok, viszont daráljam le azt, ami untat. De ezt a szívességet nem teszem meg neked.

És ha még ilyen engedelmes lennék is, felfortyannék, látva, hogy a „Vorwärts" milyen roppant ostobaságokat írt az itteni választásokról.[537] Erről hallgatni túlságosan szégyenletes volna. Hiszen a „Vorwärts" most képes volt arra, hogy Dél-Paddingtont London egyik *vidéki körzetévé* változtassa, Dél-Paddingtont, amely a város közepén, a Hyde Parktól némileg északra és a Regent's Parktól nyugatra fekszik, és amelyben az egyedüli vidékies körzetek az a néhány zöld park - olyan vidékiesek ezek, mint a Dönhoffplatz[538]!

A „Vorwärts" Angliája csak a szerző fantáziájában létezik. Az a vélemény, hogy a toryk ma jobban kedveznek a munkásoknak, mint a liberálisok, ellenkezője a valóságnak. Megfordítva, az 1850-es liberálisok összes manchesteri előítéletei[539] ma már csak a toryknál hitcikkelyek, míg a liberálisok nagyon jól tudják, hogy nekik munkásszavazatokat kell megkaparintaniok, ha mint párt fenn akarnak maradni. A torykat, mert szamarak, egy kimagasló ember, mint Disraeli, időről időre merész csínyekre késztetheti, amire a liberálisok képtelenek; de ha nincs ilyen kimagasló emberük, akkor bizony a szamarak uralkodnak náluk, mint éppen most. A toryk pártja nem puszta uszálya többé a nagybirtokosoknak, mint 1850-ig; a Cobdeneknek, a Brightoknak stb., a nagyburzsoáknak és a Gabonatörvény-ellenes Liga[540] embereinek a fiai 1855 és 1870 között mind átmentek a tory táborba, és a liberálisok erőssége most az a kis- és középpolgárság, amely nem tartozik az államegyházhoz. És Gladstone 1886-os Home Rule Billje óta[541] a whigek és a *régi* liberálisok utolsó maradványai is (burzsoák és értelmiségiek) átmentek (mint dissenterek[542] vagy mint unionista liberálisok[126]) a tory táborba.

A liberálisok ezért látják szükségét annak, hogy a munkásoknak látszat- vagy valódi engedményeket tegyenek – kiváltképpen az előbbieket. És mégis túlságosan buták ahhoz, hogy tudják, *hol* kezdjenek hozzá, és sokukat mégiscsak túlságosan köti az előéletük.

A választások eddig egészen úgy folynak le, mintha megrendeltük volna. A liberálisok csekély többséghez jutnak, sőt, sok helyütt szavazatokat veszítenek a legutóbbi választásokhoz viszonyítva, úgyhogy a hatalmas liberális vihardagály, amely Angliát állítólag elárasztja, mindeddig nem érezhető. Ma nagyon fontos nap van, amelynek eredményei alighanem döntőek lesznek; ha a liberálisok ma csattanós győzelmet aratnak, akkor ez az ingadozó filisztert – ezt az igen nagy létszámú barmot – az ő oldalukra kergeti, és akkor ők lesznek felül. Nekünk mérsékelt liberális többségre (beleértve az íreket) van szükségünk, úgy, hogy Gladstone itt az írektől függjön – máskülönben, ha nélkülük is tud létezni, biztosan tesz a fejükre.

Nagyszerű dolog viszont, hogy West Hamben, London keleti részében Keir Hardie munkásjelölt – egyike a keveseknek, akik nem fogadtak el pénzt a liberálisoktól és nem kötelezték el magukat nekik – mostanáig az egyetlen, aki a legutóbbi választások 300 szavazatot meghaladó konzervatív többségét 1200 szavazatnyi antikonzervatív többséggé változtatta. És az is nagyon jó, hogy másutt – Aberdeenben stb. – a munkásjelöltek, akik a liberális és a konzervatív jelöltek *ellen* léptek fel, 1000-ig menő szavazatokat kaptak. A Független Munkáspárt előreveti árnyékát.[513]

Itt háromféle munkásjelölt van:

1. azok, akiket a toryk megfizettek, hogy szavazatokat vonjanak el a liberálisoktól. Ezek szinte mind megbuknak és ezt tudják is;

2. azok, akik liberális pénzt fogadnak el és csatlós szolgálatot kell teljesíteniök a liberálisok mellett. Ezeket többnyire olyan helyeken jelölik, ahol nincs kilátás a sikerre. Ide tartoznak olyanok is, akik, mint a bányamunkásjelöltek, természetüknél fogva liberálisok;

3. az igazi munkásjelöltek, akik a saját szakállukra cselekszenek, és nem töprengenek azon, hogy liberálisok vagy toryk ellen lépnek-e fel. Ezek közül a liberálisok azokat fogadják el, akiket el *kell* fogadniok (Keir Hardie-t és Burnst), és a többiek ellen dolgoznak. Skóciában *sok* az ilyen jelölt. Nehéz megmondani, hogy esélyeik milyenek. Ég veled. Szívélyesen üdvözlöm a feleségedet.

Öreg barátod
F. E.

173

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 július 5.

Kedves Báró,

Szombaton érkeztem vissza Manchesterből,[531] pénteken temették Schorlemmert. Ha akarsz nekrológot a „Neue Zeit" számára, akkor elsősorban egy kémikust kellene keresni, aki közérthetően kifejti Schorlemmer felfedezéseit és jelentőségét a tudomány szempontjából. Ez biztosan nagyon jó volna, de ehhez olyan ember kell, aki ismeri a szerves kémiának ötvenes és hatvanas évekbeli történetét.

Természetesen számot kell adnom neked arról, hogy hogyan értesült Louise tervbe vett javaslatodról[500]. Május 13-i leveled vétele után, és bár eleve az volt a véleményem, hogy Louisénak semmi oka arra, hogy ötletedet elfogadja, mégis célszerűnek láttam puhatolódzni nála. Nota bene úgy, mintha ez az *én* ötletem volna: nem tartaná-e esetleg jónak, ha az összetévesztések elkerülésére apai családnevét is használná, amint ez Nyugat-Németországban és Svájcban gyakran szokás mindkét nembeli házasfeleknél. Louise kérdően rám nézett, és aztán így felelt: Ne fáradj, tudom, mi van emögött, ez Karltól indul ki, őt pedig az anyja piszkálta fel erre. És nem is hagyta, hogy ezt kiverjem a fejéből. Ellenkezőleg, valamivel később mint kétségtelen tényt beszélte el Ginének, és Gine azt mondta neki erre – teljesen gyanútlanul és egészen természetesen, hiszen ez az adott körülmények között szinte magától értetődő volt –, hogy te Edének is írtál erről, és aztán megbeszélték a dolgot egymás között.

Amikor Louise aztán a szememre vetette ezt, nemigen tehettem mást, mint hogy felolvassam neki V. 13-i leveled vonatkozó részét; ez legalább minden további találgatásnak és spekulációnak elvágta az útját és ennyiben csak megnyugtatólag hathatott. Ráadásul úgy láttam, mintha ezt a passzust szándékosan úgy írtad volna, hogy szükség esetén közölhessem Louiséval.

Így történt a dolog. De egyáltalán nem mondom, hogy nagyon elégedetlen vagyok vele. Mert hiszen miután megbíztál engem, hogy Tussyval tanácskozzam meg a dolgot és egyidejűleg Edének is írtál róla, egyvalami

világos: ha négy ember, akik úgyszólván nap mint nap együtt vannak Louiséval, tud erről az ügyről, akkor nem sok időbe telik, amíg valamelyikük Louise jelenlétében el nem szólja magát, és akkor ez sokkalta rosszabb lett volna: szóval ti a hátam mögött rendelkeztek olyan ügyekben, mondhatta volna Louise, amelyek egyedül reám tartoznak stb.

Persze, hogy Louise felolvasta nekem a levelet, amelyet neked írt, azaz a fogalmazványát, miután a levelet már elküldte. Ez a levél újból meggyőzött arról, hogy egy harmadik soha ne avatkozzék házastársak vagy volt házastársak belső ügyeibe, mert sohasem tudhat eleget a történtekről. Így pl. csak e levélből értesültem arról, hogy ti már akkor, amikor a válás még nem volt eldöntve, beszéltetek és határoztatok arról, hogy Louise milyen nevet viseljen. Ha ez így van – és nem tételezhetek fel mást –, akkor sajnálom, hogy korábban erről nem tudtam. Akkor nyomban és bárkinek a megkérdezése nélkül arra kértelek volna, hogy a világ minden kincséért se bolygasd ezt a dolgot.

Amint látod, a levél teljességgel Louise saját műve. Eléggé ismered ragaszkodását a függetlenségéhez, hogy ezt akkor is tudd, ha én nem erősítgetem kifejezetten. Nem az én feladatom és nem is vagyok illetékes arra, hogy erről a levélről ítéletet mondjak, ezek elvált házastársak belső ügyei; én csak azt mondhatom, hogy ami engem illet, a történtek sem a Louiséhoz, sem a hozzád fűződő kapcsolataimat nem érintik.

A német bevezetést[179] ma keresztkötésben, *ajánlva* elküldöm neked. Sonnenschein csak szeptemberben akarja megjelentetni a könyvet, kérem tehát, hogy a dolog ne kerüljön *szept. 1-e előtt* a „Neue Zeit"-ba, utána mindegy nekem, eleget vártam erre a hóbortosra. Sajnos, a német fordítás csak kópia, az angol szöveg sokkal könnyedebb és jobban tetszik majd neked.

Nagyon köszönöm Sorge ügyére vonatkozó közlésedet.[523] Elintézem, mihelyt némi nyugalomhoz jutok.

Az itteni választások eddig nagyszerűen folynak.[527] A liberálisok győznek, de ha a dolog így folytatódik, mint ma, csak *csekély* többséggel, azaz továbbra is az írektől függnek majd, és ez jó, máskülönben Gladstone megint becsapná ezeket, s az ír kérdés soha nem oldódna meg. A tegnapi szavazások azt mutatják, hogy a többség átkerül a liberálisokhoz, de nyoma sincs annak az óriási, mindent elárasztó liberális hullámnak, amelyre Gladstone hívei számítottak. Ezzel szemben a liberálisok máris megkapják a magukét a még csak keletkezőben levő Labour Partytól[513]. Az *egyetlen* jelölt, aki döntő többséget szerzett, Keir Hardie volt Southwest Hamben, egyike a kevés munkásjelöltnek, akik *nem* fogadtak el pénzt a liberálisoktól és semmilyen módon nem kötelezték el magukat a liberálisoknak. Más

helyeken viszont a munkásjelöltek ott, ahol liberális jelöltekkel konkurráltak, sok szavazatot vontak el tőlük, és mindenesetre figyelmeztetést adtak nekik a jövőre nézve. Remélhetőleg ez az utolsó olyan választás, amelyen *csak* a két hivatalos párt áll szemben egymással, a legközelebbi alkalommal a munkások sokkal különbül hallatják a szavukat.

Generálisod

174

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 július 6.

Kedves August,

Már megint itt volnánk, mint láthatod. A Schorlemmerről írt „Vorwärts"-nekrológhoz[532] egy cédulát mellékeltem azzal a kéréssel, hogy küldjenek nekem 12 példányt a lenyomatból – csak azt az oldalt, amelyen a dolog megjelenik, az egyéb melléklet nem kell. Manchesteriek és itteni kiváló kémikusok számára kellenek nekem, azt akarom, tudják meg, hogy kinek a szellemi szülöttje volt Schorlemmer a kémián kívül. Természetesen *nem* kaptam *egyetlen darabot sem.* Megmondanád az embereknek – a cédulát talán egyáltalán nem is vették észre –, hogy komoly pártérdekről van szó? És hogy küldjék el nekem, amit kértem, mielőtt késő lesz és az itteni közönségnek más dolgok járnak a fejében?

Az itteni választások[527] ma csalódást okoztak a liberálisoknak. Eddig 9 mandátumot nyertek, azaz a kormánytöbbség 68-ról 50-re csökkent (68–9= 59 tory; 0+9 liberális = 9; 59–9 = 50 a szavazásnál). A tegnapi választások egyetlenegy nyereséget sem hoztak nekik, de ha 25 mandátumot nyernének, az 50–25-öt a +25 semlegesítené, és ez volna a legpompásabb, ha sem a jobboldal, sem a baloldal nem kapna valódi többséget. De kis többségük alighanem mégis lesz a liberálisoknak, és már ez is egész jó.

A ti Bismarck-botrányotok egyre szebb lesz, a fickó alighanem tisztára megbolondult, a mai távirati jelentésből ítélve egyenesen neki akar menni Caprivinek.[544] Nos hát, ebből szép dolgok sülhetnek ki. Csak ne utalnának a mi lapjaink mindig arra, hogy ide tulajdonképpen büntetőbíró kellene! Miért kell erőnek erejével ugyanolyan bürokratikus-rendőri-államügyészi modorban fellépnünk, mint ellenfeleinknek? Nem engedhetjük meg egyszer *mi* Bismarcknak, ennek a vén, rozzant szamárnak, hogy kedvére blamálja magát? És nem lenne-e elegendő háromnapi fogság, hogy belőle mártírt csináljanak? Nem is hinnők, hogy a poroszosság milyen mélyen áthatotta az embereket.

A „Vorwärts" tisztára megőrült. Ma azt mondja: Anglia, Wales, Skócia,

Írország, a gyarmatok és India – mindezt Nagy-Britanniának hívják![545] Pedig ez az elnevezés csak Angliát, Walest és Skóciát foglalja magában, *még csak Írországot sem* (a hivatalos cím the United Kingdom of Great Britain *and Ireland**), más egyébről nem is szólva! Feltétlenül szükséges hát, hogy ezek az emberek önmagukat és bennünket teljesen nevetségessé tegyenek az egész világ előtt?

A Boszorkány odalent a régebbi háztartási alkalmazottunk kisbabáját nézegeti, és két órája olyan mélyen elmerült ebben az imádatban, hogy nem tudom kihúzni onnan, hogy üdvözletet küldjön neked. Így hát egyedül kell szívélyes üdvözleteimet küldenem neked és Julie asszonynak, hacsak a végén nem fut be mégis postazárás előtt.

Öreg barátod
F. E.

[*Louise Kautsky utóirata*]

A Generális csak önmagának állít ki szegénységi bizonyítványt, ha azt állítja, a kisbaba imádása két óra hosszat tartott, mert akkor neki teljes két órába telt a levélírás; rám nézve hízelgőbb lenne az az értelmezés, hogy olyan hosszúnak tűnt neki az idő, noha neked írt. Bárhogy legyen is, a gyerek elment, mint látod, és magam küldhetem szívélyes üdvözletemet Julie asszonynak, aki hármotok közül biztosan leginkább megérti, milyen vonzerejük van a gyerekeknek. Üdvözlet neked is. A

Boszorkány

[*Engels utóirata*]

Micsoda képzelgése ez a Boszorkánynak (ahogy önmagát nevezi), hogy én két óra hosszat írtam ezt a levelet. Egy nagyon nehéz jogi munkát készítettem el Schorlemmer hagyatékáról a végrendeleti végrehajtók számára, amíg ő a kisbabának odanyújtotta az ujját, hogy szopogassa. És aztán ezt szopta ki a saját ujjából!

[*Louise Kautsky utóirata*]

Ez a legújabb, hogy a kisbaba az én ujjamból szopta ki a bölcsességet, amely a Generálisnak lehetővé tette a jogi munka megírását – a hit üdvözít.

* – Nagy-Britannia *és Írország* Egyesült Királyság – *Szerk.*

[*Engels utóirata*]

Az utolsó szó mégis az övé kell hogy legyen.

[*Louise Kautsky utóirata*]

Az írott szó.

[*Engels utóirata*]

Nicsevo!

175

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 július 7.

Kedves August,

Ez történik, ha megtiltod nekem a levelezést.[536] Már megint egy levél. Ma reggel befutottak ide a nekrológ-„Vorwärts"-ek, úgyhogy e tekintetben minden rendben.*

A választásokon remekül mennek a dolgok.[527]

1. A liberálisok sikerei olyan csekélyek, annyira kiegyenlítik őket az ellenfél sikerei vagy más döntő tünetek (csökkent vagy csaknem elenyésző többségek stb.), hogy a következő parlamentben Gladstone-nak legfeljebb *csekély* többsége lesz, s talán semmilyen többsége nem lesz sem neki, sem a toryknak (azaz gyakorlatilag semmilyen többség). Ez azt jelenti, hogy hamarosan újra fel kell oszlatni a parlamentet és új választásokat tartani, de ezt *elő* is *készíteni* olyan törvényekkel, amelyek a liberálisoknak a szavazatok gyarapodását ígérik, ezek pedig csak új munkásszavazatok lehetnek. Sőt, még ha a toryk kormányon maradnának is – ami aligha lehetséges –, nekik is a szavazatok újabb gyarapításával kellene megpróbálniok megerősödni, és azt ők is csak a munkások körében kereshetnék. Tehát kilátás van: 1. a zaklatások megszűnésére, amelyek ma az egyes munkásoknak megnehezítik a nekik általában megadott szavazati jog érvényesítését[546], 2. szociális intézkedésekre a munkások javára.

A liberálisok 16 mandátumot nyertek el ellenfeleiktől: a legutóbbi kormánytöbbség 68 volt. Ebből lemegy először is az elveszített 16, aztán ugyanez a 16 mint az ellenfél nyeresége, ez összesen 32. Még 36 főnyi tory-többség marad. Ha tehát a liberálisok megnyernek még 18 mandátumot, akkor a pártok egyformán állnak. Azt hiszem, még néhánnyal többet nyernek el, mert az úgynevezett grófsági körzetekben a legerősebb az ellenzék a nagy földbirtokosok vidéki feudális nyomásával szemben, s ezért a kispolgárság

* *V. ö. 386. old. – Szerk.*

nem szavaz a konzervatívokra, mint itt Londonban és más nagy városokban is, hogy szembehelyezkedjék a szintén szavazó munkásokkal, meg nyárspolgári divatból is. Persze 20 főnyi többséget Gladstone megkaphat, természetesen az íreket beleértve, de ezzel nem kormányozhat. Az írek feltétlenül követelnék a Home Rule-t[541], de 20 főnyi többséggel Gladstone ezt nem tudja keresztülvinni a felsőházzal szemben. És akkor itt a botrány.

2. Egyedül az *új munkáspárt* győzelmei csattanósak. Keir Hardie a legutóbbi választások 300 szavazatnál nagyobb tory-többségét 1200 szavazatnyi többséggé változtatta a maga javára. John Burns – liberális elődjének 186 főnyi szavazattöbbsége volt – most 1560-as többséget ért el. És Middlesbrough-ban (yorkshire-i vasbányakörzet) Wilson, a Matrózok és Kazánfűtők Szövetségének titkára, aki stréber, de mélységesen elkötelezte magát az új unionizmusnak[547], 4691 szavazattal legyőzte a liberális jelöltet (4062) *és* a toryt (3333 szavazat). A liberálisok nyomorúságos többségei siralmasan elütnek ettől.

3. Három helyen, ahol munkások jelölése stb. helyénvaló volt és rendesen elő is készítették, a munkásjelöltek alulmaradtak ugyan, de *a liberális jelöltet is megbuktatták*.

Salfordban Hall munkásnak 553 szavazata volt, de a liberális jelölt *csak* 37 szavazatnyi kisebbséggel szenvedett vereséget.

Glasgow-ban (Camlachie) Cunninghame-Graham (906 szavazatot kapott) alulmaradt, de a liberális jelölt szintén, akinek 371 szavazata hiányzott a többséghez.

Glasgow-ban (Tradestone) Burleigh munkásjelöltnek (egyébként semmirekellő fickó) 783 szavazata volt, a liberális jelölt azonban 169 szavazattal kapott kevesebbet, mint a tory.

Ezenkívül sok más helyen (Aberdeen, Glasgow {College}, Bradford) győztek ugyan a liberálisok, de mégis 990 2749 szavazatot veszítettek a *mindkét* párttal szembenálló munkásjelöltek miatt, a következő alkalommal tehát a munkások közvetlenül fenyegetik őket.

Egyszóval, a munkáspárt világosan és félreismerhetetlenül bejelentette érkezését, s ez azt jelenti, hogy a következő alkalommal mindkét régi párt szövetséget ajánl majd fel neki. A toryk nem jönnek számításba, amíg a mostani szamarak vezetik őket. De a liberálisoknak jönniök kell. És éppúgy az íreknek is. Amikor Parnellt a nevetséges házasságtörési história miatt kiközösítették,[548] egyszeriben munkásbarát lett, a parlamentbeli ír urak pedig, ha azt látják, hogy csak a munkások szerezhetik meg nekik a Home Rule-t, ugyanezt teszik majd. Akkor majd jön a kompromisszumosdi, s a fábiánusok[32] is, akik a mostani választáskor a teljes távollétükkel tündököl-

tek, megint előtérbe tolakodnak majd, de hát az ilyesmit itt nem lehet elkerülni. De haladunk, mint látod, s ez a legfontosabb.

A történelem pompás iróniája: *mindkét* régi pártnak a munkásokhoz kell apellálnia, a munkásoknak engedményeket tennie, hogy kormányon maradhasson vagy kormányra kerülhessen, s közben mindegyik érzi, hogy éppen ezzel nyeregbe segíti a saját utódját. És mégsem tehetnek másként! Ugyan mit számít a mi szerény humorunk ahhoz a sodró humorhoz képest, amely a történelmi fejlődésben utat tör magának!

Sok üdvözlet Louisétól és tőlem Julie asszonynak és neked.

Barátod
F. E.

Ha írsz Shaw-nak, a figyelmébe ajánlhatod Konrad Schmidtnek a „Neue Zeit"-ban megjelent cikkét,[549] mint az ő „Austrian Theory of Value"-juk[550] cáfolatát.

176

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 július 7.

Kedves Laurám,

Amikor megérkezett a távirat Schorlemmer haláláról, azonnal Manchesterbe mentem,[531] múlt pénteken, július 1-én temettük el, és szombaton hazatértem. Életének utolsó heteiben ugyanabban a félig öntudatlan és semmire sem emlékező, de teljesen fájdalommentes állapotban maradt, amelyben június elején találtam,[506] és június 27-én, hétfőn reggel csendesen és haláltusa nélkül elhunyt. A *boncolás* teljesen igazolta Gumpert diagnózisát: kisebb narancs nagyságú rákos daganat a jobb tüdőben, elég ahhoz, hogy a vena cavára* és a plexus brachialisra** gyakorolt nyomásával az agy korlátozott működését és a jobb kar részleges bénulását és vizenyőjét idézze elő. E kar nagy erében jókora vérrög volt, az agyban megkülönböztethető, bár kicsiny rákos helyek, s a szív kezdődő elhájasodást mutatott. Ilyen körülmények között szerencsének mondhatjuk, hogy megmenekült hosszabb és talán súlyosabb szenvedésektől.

Gumpert már májusban rábeszélte, hogy készítsen végrendeletet; mindent az anyjára hagyott. Hátrahagyott kéziratai talán némi zavart okoznak majd. A legérdekesebb a kémia történetéről szól a XVII. századig: 1. ókor, 2. alkímia, 3. jatrokémia[551]; a kézirat töredékes, és a 3. rész nincsen befejezve, mégis tele van új nézetekkel és felfedezésekkel. Azután egy csomó munka a szerves kémiáról. De minthogy egyszerre *két* műve van nyomdában: 1. a saját szerves kémiája, 2. az ő és Roscoe nagy könyve – meglehetősen nehéz lesz megkülönböztetni, melyik kié. Végrendeletének egyik végrehajtója vegyész (Siebold), de aligha tud eleget a tudomány elméletéről ahhoz, hogy megkülönböztethesse. Roscoe viszont hőn vágyik a kéziratra, mert nagyon is jól tudja, hogy *ő* nem képes befejezni a könyvet. Én azt mondtam a végrendeleti végrehajtóknak, hogy véleményem szerint oda-

* – üresére – *Szerk.*

** – vállidegfonatra – *Szerk.*

adhatják Roscoe-nak azt, ami a Roscoe–Schorlemmer-könyvhöz tartozik, ha kötelezi magát, hogy az örökösök ugyanúgy részesednek a sajtó alatt levő kötet (a német és az angol kiadás) jövedelmében, mint maga Schorlemmer részesedett volna. Minthogy Roscoe-t tegnap Manchester egyik képviselőjévé választották, nem kétséges, hogy azonnal ráveti magát a végrehajtókra, ezért tegnap írtam nekik és részletesen kifejtettem, hogy véleményem szerint mit kellene tenni ebben az ügyben.

Egy rövid cikket, amelyet a „Vorwärts"-be írtam,[532] ma elküldök neked.

Itt javában benne vagyunk a választásokban.[527] Ezek az adott körülmények között rendkívül jól zajlanak számunkra. Először is, a roppant liberális hullám, amelynek győzedelmesen hatalomra kellett volna juttatnia Gladstone-t, üres szóbeszéd. Valószínűleg csekély kisebbséget kap majd, s még az sem bizonyos, hogy bárkinek is többsége lesz. Ez a következő választáson, amelyre *igen* hamarosan sor kerülhet, *mindkét* hivatalos pártot függővé teszi majd a munkásoktól. Másodszor, az *új* munkásmozgalom diadalmasan bevonul a parlamentbe. Hétfőn Keir Hardie-t 1200 főnyi többséggel megválasztották az East Enden (West Ham) –, az előző képviselőt – tory volt* – 300 főnyi többséggel! Tegnap John Burnst Batterseaben 1600 főnyi többséggel –, az előző képviselőt – burzsoá liberális volt** – mindössze 186 főnyi többséggel. Azután a yorkshire-i Middlesbrough-ban J. H. Wilson, a Matrózok és Kazánfűtők Szövetségének titkára (*stréber*, de mélységesen elkötelezte magát az *új* unionizmusnak[547]) megverte *mindkét* ellenfelét, egy liberálist *és* egy toryt! Ezek az *egyedüli* ragyogó győzelmek az egész választáson, s mindet munkások érték el: két esetben a liberálisok nem *merték* saját jelöltet szembeállítani velük, a harmadikban pedig, ahol megtették, megsemmisítő vereséget szenvedtek. És harmadszor: mindenütt, ahol jól kiválasztva és előkészítve állítottak munkásjelöltet, ott ez vagy számottevően csökkentette a liberális többséget, figyelmeztetve őket, hogy legyenek óvatosabbak és ne kockáztassák legközelebb a mandátum elvesztését, vagy *megfosztotta* a liberálisokat a mandátumtól. Így Glasgow két kerületében Cunninghame-Graham vereséget szenvedett, *de vereséget szenvedett liberális versenytársa is.* Így Salfordban Hall, aki a Szociáldemokrata Föderáció[70] embere, de jó hírben áll, csak 554 szavazatot kapott, de ezzel megfosztotta a liberálist mandátumától. S ily módon a liberálisok három mandátumot vesztettek csupán azért, mert burzsoá képviselőket akartak rátukmálni munkás választókerületekre.

---

* George Banes. – *Szerk.*

** O. W. Morgan. – *Szerk.*

A választás máris megtette mindazt, amit, mint hangsúlyoztam, joggal várhattunk tőle: világosan és félreérthetetlenül figyelmeztette a liberálisokat, hogy a *Független Munkáspárt*[543] közeleg, hogy előreveti árnyékát, s hogy ez volt az utolsó olyan általános választás, amely csupán két párt, az Ins* és az Outs** között folyt. És ezért teljesen elégedett vagyok; különösen azért, mert olyan parlamentünk lesz, amellyel nem lehetséges stabil kormány.

A hallgatásodból arra következtetek, hogy Bonnier-nak igaza van, amikor azt írja Tussynak: a lap[433] létrejötte még mindig hajszálon függ. Reméljük, hogy a hajszál nem szakad el, ellenkezőleg, kötéllé, sőt horgonyláncca vastagodik.

Louise szeretettel üdvözöl. Sikert és ékesszólást a képviselő úrnak.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – kormányon levők – *Szerk.*
** – ellenzék(ben levők) – *Szerk.*

177

Engels Panagiotisz Argyriadeshez

Párizsba

(Vázlat)

[London, 1892 július eleje]

Kedves Polgártárs,

Megkaptam az 1891-es és 92-es „Almanach de la Question Sociale"-t[552] és köszönöm Önnek.

Ön azt kívánja, hogy 1893-ban legyek a lap munkatársa; viszont azt látom, hogy tudtomon kívül máris bejelentett mint az 1892-es szám munkatársát.[553] Attól tartok, hogy ha közreműködnék az 1893-as almanachban, ez ugyanilyen kényszerű együttműködés lenne. Amikor osztrák barátaink egy hónappal ezelőtt cikket kértek tőlem almanachjuk[554] számára, azt kellett válaszolnom nekik:

1. hogy nem vállalkozhatom semmilyen új munkára, sem kicsire, sem nagyra, amíg nem fejeztem be Marx „Tőké"-je III. kötetének[111] kiadását, amely tíz év óta húzódik;

2. hogy az ilyen vagy olyan szocialista almanachban való közreműködésem – minthogy kötelességem a pártatlanság – maga után vonná a többi almanach nagy részében való közreműködést, és hogy akkor már nem rendelkezhetnék az idővel.

Igaz, múlt évben kivételt tettem a francia „Almanach du Parti Ouvrier" esetében. De gondolja meg, hogy akkor veszély volt a késedelemben[555]. Ez az a pillanat volt, amikor Kronstadtban a hivatalos francia köztársaság térdre hullott a cár*, az európai reakció örökletes feje előtt.[257] Küszöbön állott a háború, és szerintem csakis az oroszországi éhínség akadályozta meg. Ebben a válságos pillanatban az volt a feladatom, hogy tőlem telhetően elhárítsam a félreértés minden lehetőségét a német és a francia munkások között;** felhasználtam a kínálkozó alkalmat, szóltam, ez minden.[297]

Eredeti nyelve: francia

* III. Sándor. – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve:* a francia proletariátushoz szóltam – *Szerk.*

178

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, 1892 július 12.

Kedves Hermann,

Hálás köszönet a VI. 23-i levélért. A Schaaffhausen-féle osztalékért köszönettel megterheltelek benneteket.* Gratulálok az olaszországi utazáshoz, egyszer alighanem én is elmegyek még oda.

Ma csak azt kérdem, hogy közületek ki lesz augusztus 10–12-e táján Engelskirchenben, és hogy abban az időben néhány napra alkalmas lennék-e ott nektek. Akkortájt megint ellátogatok a kontinensre, és Barmenba ugyan bajosan jutok el, de szeretnék megint némi engelskircheni levegőt szívni. Kérlek, ahol nem szükséges, ne említsd a dolgot, különben azt akarnák egyesek, hogy menjek el Barmenba is, ez pedig nem illene bele egyéb terveimbe.

Egyébként igen jól vagyok, de mégis kezdem érezni, hogy szükségem van kikapcsolódásra. Ez már így van itt Londonban, júliusban fülledt és elviselhetetlen itt a levegő és akkor valahová messzire vágyik az ember. De addig még egész csomó sürgős munkát kell elintéznem.

Szívélyes üdvözlet Emmának, a gyerekeidnek és unokáidnak.

Friedriched

* *V. ö. 252., 266. old. – Szerk.*

179

Engels Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]92 július 14.

Kedves Ede,

Levelezőlapotok 92. VI. 24-i kelettel (hogy más dátum híján lemásoljam a postabélyegzőt) és július 2-i leveletek rendben megérkezett. Meggyőződésem, hogy terméskilátásaid azóta annyira megjavultak, hogy most 50 rappen[556] helyett egy frankot érsz, és minthogy a pénzérték – megfizetve vagy sem – mégis ⊥* az izommunkát képviseli, meggyőződésem az is, hogy az egészségednek ez a szénakaszálás csak a javára lehet. De hogy miért verejtékezel a forró délutánokon testileg és a hűs délelőttökön szellemileg, az nem egészen világos, hacsak nem akarsz fogyókúrát tartani, amire pedig még nincsen szükség. Most azonban már Zürichben vagy és így minden széljegyzetem post festum** érkezik; a szénakaszálást ott alighanem felváltotta nálad a múzeum vagy a Tonhalle meg az ezekhez hasonló dolgok nyújtotta nutrimentum spiritus*** (hogy az öreg Fritz° latinjánál maradjak). Ámde vedd magadhoz a spirituszt vini aut cerevisiae°° alakjában, inkább mint elvontabb spirituózák alakjában, mert hiszen különben nincsen igazi nyaralásod. Hogy mi van az angol választásokkal,[527] azt a „Vorwärts" szerkesztőségében amúgy is sokkal jobban tudják, mint mi ketten együtt.[ccc]

Bax szerkesztői működésének a „Justice"-nál úgy látszik vége. Az egyetlen szám után,[525] amelyben határozottan megváltoztatta az addigi hangnemet⁺, megtorpanás következett be; a hang megint a régi lett – legalábbis negatív értelemben, ami a franciaországi, németországi stb. moz-

* többé-kevésbé – *Szerk.*

** – ünnep után, utólag – *Szerk.*

*** – szellemi táplálék – *Szerk.*

° II. Frigyes. – *Szerk.*

°° – bornak vagy sörnek – *Szerk.*

ccc *V. ö. 381., 386–387. old.* – *Szerk.*

⁺ *V. ö. 369–370. old.* – *Szerk.*

galom agyonhallgatását illeti –, jóllehet a régi kirohanások is elmaradtak. A legutóbbi szám azonban megint all over* Hyndman; Keir Hardie-t megtámadja, Burnst agyonhallgatja, a vezércikkeket pedig mind Hyndman írta. Itt úgy hírlik, hogy Bax támadása az Afrika-utazó Stanley ellen[557] (aki egész hirtelen unionista[126] jelöltként lépett fel North Lambethben[558], a Gladstone-párti jelölttel szemben) törésre vezetett közte és Hyndman között – Hyndman fanatikusan bevetette a Social Democratic Federationt[70] Stanley javára a választókörzetében. Úgy közlöm ezt veled, ahogyan hallottam, hiszen te kb. két hét múlva bizonyára látni fogod Baxet Zürichben; hogy „Justice"-szerkesztésének e kimúlása után eljön-e előbb ide, azt nem tudom.

A választások jellegzetes ismérvei: 1. a Home Rule[511] iránti lelkesedés teljes hiánya Angliában.

2. A munkások szavazati jogának megadása a kispolgárokat tömegesen a konzervatív táborba kergette, legalábbis a nagyobb városokban. A kispolgár kezd félni a munkásoktól, de legalábbis nem akarja, hogy összetévesszék velük, a konzervativizmus tiszteletreméltó, és ezért Gladstone ellen szavaz.

3. A liberális párt erőssége a kisebb városok és a vidéki körzetek (countyk) közép- és kispolgárságában van, ahol a félfeudális földbirtokosoknak és a Magas Egyház[559] papjainak a nyomása még hatalom. A nagyobb városokban még a dissenterek[512], a liberális párt régi erőssége is ingataggá válik, lásd pl. Birminghamet.

4. Tekintettel a két polgári párt e szinte teljes egyensúlyára (ma 3 300 000 leadott szavazatból csak kb. 76 000 az *összes* ellenzéki többség a kormánnyal szemben), a munkások kezdenek döntő tényezővé válni. És csak munkások – K. Hardie, Burns, Wilson stb. – megválasztásánál mutatkozott lelkesedés. Már a választások előtt megmondtam**: ez az utolsó választás, amely a két hivatalos párt között folyik, de intelem lesz a liberálisoknak, hogy mit várhatnak a következő alkalommal. És ez nagyon is így történt. A legközelebbi választáskor a munkáspárt már egészen másképpen fog fellépni. Ez a választás bizalommal *kell* hogy eltöltse a maga ereje iránt.

5. Az új parlament csak provizórium. Gladstone nem kap az írektől és a munkásképviselőktől független többséget, és így hamarosan megint feloszlatják a parlamentet. Annál jobb.

Apropó. Tussy cikket akar küldeni a „Neue Zeit"-nak a választásokról,

* – teljesen – *Szerk.*

** *V. ö. 385. old.* – *Szerk.*

de ez csupán olyan belső ügyeket tartalmaz és vitat meg majd, amelyek *csak itt*, és itt sem *mindenki előtt* ismeretesek.[560] Ez tehát ne tartson vissza téged attól, hogy a „Neue Zeit"-ba a te álláspontodról és az általános eredményről írj. Tussy közlései viszont a különböző pártok cselszövéseit érintő speciális tények, egészen más, mint amiről te írhatsz.

Szívélyes üdvözlet Louisétól és tőlem mindkettőtöknek.

Barátod
F. E.

180

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 július 22.

Kedves Lafargue-om,

Reméljük, hogy ezúttal az *Eylau* körüli csata nem *a drawn battle** lesz, mint az első, és hogy *Weinschenk* úr kifogástalan bort önt majd a poharukba.[561] Kezdem érteni a francia antiszemitizmust, amikor látom, hogy ezek a lengyel származású és német nevű zsidók mennyire befurakodnak mindenhová, kiterjesztik igényeiket mindenre és előtérbe tolakodnak mindenütt, odáig menően, hogy ők alakítják a fény városának közvéleményét, amelyre pedig a párizsi gogo** olyan büszke, s amelyet a világegyetem legfelsőbb hatalmának vél.

Mindenesetre nem elhanyagolandó tünet, ha ezek az urak észreveszik, hogy egy szocialista újság jó üzlet. Jegyezve vagyunk a tőzsdén! Olyan eredmény ez, amelyet regisztrálni kell.

Azt hiszem, Millerand-nak igaza van, ha azt tanácsolja Önöknek, hogy helyeztessenek el a számlájukra 25 000, vagy még inkább 50 000 frankot egy jó banknál. Ez az egyetlen biztosíték; de legyen gondjuk arra, hogy az összeg a bank részéről támasztható *mindennemű feltétel nélkül* kerüljön az Önök számlájára; a banknak formális levélben kell kijelentenie Önöknek, hogy ... összeget az Önök számlájára befizették, és Önök tetszésük szerint rendelkeznek vele. Mi több, Weinschenknek az Önnel és Guesde-del kötött szerződésben fel kellene hatalmaznia Önöket ennek az összegnek a visszahívására *abban az esetben, ha ő megszegi a szerződést.* Mert máskülönben a közte és Önök kettőjük között létrejött magánszerződés nem kötelezné a megalakítandó társaságot –, hacsak ez utóbbi kifejezetten nem fogadja el. De ezek jogi fenntartások és Millerand bizonyosan jó tanácsokkal fogja Önt ellátni.

Ami a kolerát illeti, szinte bizonyos, hogy bennünket is elér; addig is

---

* – egy döntetlen csata – *Szerk.*

** – hiszékeny, naiv ember, pali – *Szerk.*

véghez viszi a béke művét, amelyet az 1891-es oroszországi éhínség kezdett el*. Amit nem értek, az a francia burzsoá ostobasága, aki úgy látszik azt hiszi, hogy Oroszország olyan hatalom, amely mindenre képes Franciaországért. Ha ennek a burzsoának csak egy csepp józan esze volna, látnia kellene, hogy ez idő szerint Oroszországnak teljességgel nélkülözhetetlen a francia szövetség, és hogy Franciaország kérhetne tőle bármit, Oroszország kénytelen lenne megadni. De az oroszokkal szemben hivatalos politikusaink minden nyugati országban felfoghatatlanul buták. Franciaországnak minden szükséges biztosítéka megvan a hadseregében. Olvastam egy angol tiszt cikkét – nem a régi vágású tábornokok egyike, akiket tudatlanságukért léptettek elő, hanem ezredes, aki érti a dolgát és aki mélyen átérzett irigységgel beszél a francia hadseregről – irigyli, mert tudja, hogy azok az előnyök, amelyekkel rendelkezik, Angliában lehetetlenek a két ország katonai szervezetének alapvető különbözősége miatt. Azt mondja, hogy a francia hadsereg igazán demokratikus – ezredeiben, azaz lényegi szervezetében –, hogy tisztek és legénység együttműködik az azonos cél érdekében és kölcsönös jóindulattal van egymás iránt, hogy minden rendfokozat érti a mesterségét, hogy még a territoriális hadsereg[562] tagjaiból is jobb katonák lettek, mint várható volt, hogy a *tényleges* fegyelem kitűnő és mindnyájuk jóakaratán alapul, hogy a katonai kiképzés jó és hogy a háborúban valóban szükséges dolgokra korlátozódik, de ebben a keretben tökéletesen kielégítő, minden fölösleges parádét pedig szigorúan mellőznek. Azaz, eltekintve a franciák jobb katonai kiképzésétől, *ez az 1807 után*, Scharnhorst alatt *újjászervezett porosz hadsereg leírása*, és ez a legnagyobb bók, amit a francia hadsereg kaphat. Kezdem hinni, hogy ha zászlóaljat zászlóalj mellé állítunk, teljesen egyenértékű a német hadsereggel, ha ugyan nem múlja felül. A németek fölénye a nagyszámú tartalékos tisztben, a franciák fölénye a katonák és tisztjeik jó egyetértésében van; nálunk a legénységgel gyalázatosan rosszul bánnak.

Igaza van, a jövő héten elmegyek Ryde-ba.[563] Louise jövő vasárnap utazik Bécsbe, én valószínűleg szerdán** indulok. Ha tehát kedd után ír nekem, küldje The Firs, Brading Road, Ryde címre.

Remélem, hogy Laura jól van, egyáltalán nem hallat magáról.[564] Minthogy messze vagyok ahhoz, hogy megcsókoljam, tegye meg helyettem.

Bolygó zsidó uramnak kész híve

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V.ö. 155–156., 246., 257. old. – Szerk.*

** Július 27. – *Szerk.*

181

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 július 23.

Kedvet August,

Szokott éleslátásoddal kitaláltad, hogy ezt a levelemet a Boszorkány útján juttatom el hozzád. Tehát először is hálás köszönet a csász. és kir. birodalmi menetrendért [Kursbuch], és biztosítlak, hogy igyekezni fogok az „új kurzusomat" e legfelsőbb okmányhoz igazítani. A benne előforduló titokzatos jelek és csodák némelyikének az értelmét már kiderítettem és remélem, hogy a következő két hét folyamán egészen a mélyükbe hatolok és ennek folytán sehol sem rekedek meg.

Terveim tehát a következők. Szerdán* elmegyek Pumpshoz Ryde-ba,[563] ahová minden levelemet utánam küldik. A körülményektől függően körülbelül augusztus 10-15-ig maradok ott. Várok ugyanis még egy levelet Barmenból**, aszerint alakul majd elutazásom napja. Barmenba nem megyek, ott annyi unokaöcsém és unokahúgom van, hogy már csak az udvariassági látogatásokat sem bonyolítanám le két hét alatt. De Engelskirchenbe, ahol a fivéreim felváltva nyaralnak, szeretnék néhány napra elmenni. Onnan 18-a vagy 19-e táján Zürichbe, ahol unokanővéremnél, Beustnénál és családjánál le kell bonyolítanom egy évek óta megígért látogatást. Megérkezésemről azonnal értesítelek, és akkor 24-én vagy 25-én megyek St. Gallenba; ha értem jössz, annál jobb. Aztán felkerekedünk a Neckar-parti Stuckertba***, magunkkal visszük Georg bácsit, elmegyünk Münchenbe és onnan – lehetőleg az Alpokon keresztül – Bécsbe stb. A többit ő szóban elmondhatja neked (tudniillik nem Beustné, aki a nyelvtani alany, hanem a Boszorkány, aki amúgy is nagyon nyelvtaniatlan alany).

Mint Tussy mondja, a választások[527] itt az East Enden tomboló lelkesedést váltottak ki. A munkások végre látták, hogy képesek valamire, mihelyt csak akarják. A liberális varázs megtört és a „Workman's Times"

* Július 27. – *Szerk.*

** *V.ö. 396. old.* – *Szerk.*

*** Stuttgart. – *Szerk.*

is mindenfelé azt hirdeti, hogy az egyedüli, amire szükség van, az Independent Labour Party[543]. A keményfejű John Bullnak[482] csakis a tények imponálnak, de ezek aztán egészen biztosan.

A Vollmariáda ismételten azt bizonyítja, hogy ez az ember elvesztette minden kapcsolatát a párttal.[565] Idén vagy jövőre alighanem szakítani kell majd vele; úgy látszik, erőszakkal rá akarja tukmálni a pártra az államszocialista zagyvaságokat. De minthogy Vollmar minden hájjal megkent intrikus, nekem pedig az ilyenfajta emberekkel való harcban van némi tapasztalatom – Marx és én gyakran bakot lőttünk az effélék elleni taktikában, és megfelelő tandíjat kellett fizetnünk –, bátorkodom ezennel néhány útmutatást terjeszteni eléd.

Az ilyen emberek mindenekelőtt annak kimutatására törekednek, hogy *formailag* nincsen igazunk, és ezt el kell kerülni. Különben ezen a mellékes ponton lovagolnak, hogy a fő pontot, amelynek gyengeségét érzik, elködösítsék. Tehát elővigyázatosnak kell lenni a kifejezésekben, a nyilvánosság előtt csakúgy, mint magántársalgásban. Láthatod, milyen ügyesen használta fel a fickó Liebknechtre vonatkozó kijelentéseidet arra, hogy Liebknecht és teközted viszályt szítson – hiszen nagyon jól tudja, hogyan vagytok egymással! · hogy így aztán két szék között a földre pottyanj.[566]

Másodszor, minthogy nekik a fő kérdés elködösítése a fontos, mindent, ami erre indítékot adhat, el kell kerülni; minden mellékes pontot, amelyet *ők* felhoznak, a lehető legrövidebben és legcsattanósabban elintézni, hogy ezek egyszer s mindenkorra lekerüljenek a napirendről; *mi magunk* viszont, amennyire csak lehetséges, kerüljünk el minden netán kínálkozó mellékutat vagy mellékes pontot, bármekkora is a csábítás. Máskülönben a vita tere egyre tágul, és az eredeti vitapont egyre inkább eltűnik a látókörből. És akkor döntő győzelemre sincs többé lehetőség, és ez a klikkezőnek már kellő siker, számunkra pedig legalábbis erkölcsi kudarc.

Harmadszor, az 1. és a 2. pontból következik, hogy az ilyen emberekkel szemben a *puszta defenzíva* a legjobb taktika mindaddig, amíg kellőképpen bele nem lovalták magukat – aztán rövid, megsemmisítő tüzérségi tűz és döntő szuronyroham. Itt jobban érvényes, mint bárhol másutt, hogy takarékoskodni kell a munícióval és a tartalékokkal az utolsó pillanatig.

Valahányszor eltértünk ezektől a szabályoktól a bakunyinistákkal, proudhonistákkal, német professzorokkal és más efféle népséggel való harcban, meg kellett lakolnunk érte, ezért bocsátom őket ezennel ismét a rendelkezésedre.

Szóval, szívélyes üdvözlet Julie asszonynak is.

Generálisod

Siegel kívánságára mellékelem a legutóbbi levelét.

182

Engels Regina Bernsteinhez

Zürichbe

London, 1892 július 25.

Kedves Gine,

Az Ön és Ede levelét nagy örömmel megkaptuk és tegnap közöltük Tussyval. De hiszen a Schlössli [váracska] a képről ítélve egész pompás kastélynak tetszik, kb. 500 embert befogadó kertvendéglő, és két óriásnyárfa mellett néhány titokzatos fa, amelyek mintha szégyenlős pálmák lennének, alatta pedig a lejtőn a szőlő, melyből is csurran a karcos bor. Nos hát, ahhoz is hozzászokik az ember, hiszen mindenképpen jobb, mint a londoni világos *sör, a levegő meg odafent biztosan sokkal-sokkal jobb, mint a highgate-i*, annak pedig örülök, hogy Edének jót tesz, és hogy, mint Ön reméli, úgy tér majd vissza, hogy nem is tud idegeinek működéséről.

Itt is készülődünk a nyaralásra. Louise tegnap délután elutazott Kölnbe, és most – délután 5 órakor – már bizonyára egészen közel jár Berlinhez. Én holnapután két hétre Pumpshoz megyek,[563] és aztán, az idő tájt, amikor Önök ott az elutazásra készülődnek, újfent meglátogatom a drága szülőföldet; sőt az sem lehetetlen, hogy kevéssel az Önök elutazása után bemerészkedem Zürichbe –, de ez maradjon szigorúan köztünk. Miért is vették meg azt az átkozott retúrjegyet, ez a legnagyobb akadálya annak, hogy együtt végiggondolázzunk a tavon. Nagyon örülök, hogy a mamája még olyan strammul mászik fel a hegyre; ha csakugyan eljutok Berlinbe – túl szép ez az álom, semhogy hinni lehetne a megvalósulásában –, akkor ott mindenképpen találkozom vele.

Mondja meg Edének, hogy Louisét annyira lehengerelte a reá mondott háromszoros mázli és bróche*, hogy kénytelen voltam az útra veleadni egy erős konyakot, csakhogy magához térjen az ijedtségtől.

Ami most következik, Edének szól. Tudniillik először is az, hogy Tussy

* – szerencse és áldás – *Szerk.*

és Edward cikke már múlt vasárnap (tegnap egy hete) elkészült itt és el is ment Stuckertba*.[560]

Másodszor, hogy a választások[527] sikerét itt most már általánosan elismerik: a dolog úgy áll, hogy Gladstone-nak, tekintettel pártja *radikális* szárnyának döntő túlsúlyára, nagyon meg kell fiatalítania a kabinetjét, ha azt akarja, hogy éljen;

hogy továbbá, mihelyt beterjeszti a Home Rule Billt[541], a felsőház rögtön elutasítja;

hogy azonban a siker biztos tudatában oszlathassa fel a parlamentet, ahhoz egyúttal érvényt kell szereznie a one man–one vote** elvnek, a választói lajstrom ésszerű összeállításának, amely a munkásoknak valóban biztosítja azt, amit 1867-ben és 1884-ben papíron általánosságban megígértek nekik, de részleteiben újra elvettek tőlük,[516] azaz 1–1 $^1/_2$ millióval növelnie kell a munkásválasztók számát – és talán még második választási fordulót is intézményesítenie kell;

és hogy csak akkor fogja feloszlatni a parlamentet, amikor *ezt* elfogadták.

Tehát a helyzet a mi szempontunkból remek.

Sok üdvözlet Edének és Önnek magának.

Híve
a *Generális*

* Stuttgart. – *Szerk.*

** – egy ember – egy szavazat – *Szerk.*

183

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1892 július 25.

Kedves Barátom,

Azért nem válaszoltam korábban V. 13-i levelére, mert a válasszal egyidejűleg együttérzésem lényegi jelét is el akartam küldeni Önnek. De akkor magam is pénzzavarban voltam és csak most vagyok abban a helyzetben, hogy eljuttassam Önnek a 3 £-ről szóló mellékelt postautalványt. Nagyon is jól tudom, hogy az Ön egész szenvedésének gyökere a létért való küzdelem, és csak azt sajnálom, hogy többel nem tudok hozzájárulni e küzdelmének megkönnyítéséhez.

Örömmel látom azonban VII. 1-i leveléből, hogy egészségileg jobban van, és nem kell többé tartani a fenyegető neuraszténiától. Remélem, a javulás tartós lesz, úgyhogy hamarosan megint valami fizetett foglalkozás után nézhet.

Avelinget holnap megkérdezem a „Students' Marx" felől, aligha lesz ellenvetése.[567]

Bizonyára tudja, hogy az itteni választásokon[527] tényleges győzelmeket arattunk mindkét régi párttal *szemben*, és ott is, ahol alulmaradtunk, megmutattuk erőnket a liberálisoknak. A mozgalom egyre jobban terjed, s ez mindenekelőtt annak a párizsi kongresszusi határozatnak[66] köszönhető, hogy demonstrációkat kell szervezni a nyolcórás munkanap mellett. Május 1-e sokkal inkább csodát művelt [„fait merveille"], mint a mentanai Chassepot-fegyverek,[568] amelyekből régen ócskavas lett.

Őszinte üdvözlettel

híve

F. Engels

184

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1892 július 25.

Kedves Schorlemmer Barátom,

Kérem, hagyjuk el a jövőben az ünnepélyes „úr" megszólítást. Örülök, hogy a „Vorwärts"-ben megjelent nekrológgal[532] elégedett volt, a temetés előtti délután a legnagyobb sietségben és minden segédeszköz híján kellett megfogalmaznom, ha várhattam volna Londonba való visszatértemig, valamivel részletesebb lehetett volna. De hát ilyen esetekben úgy kell dolgozni, mint az igazi újságírónak, azaz gyorsan, és beérni a rendelkezésre álló anyaggal.

A „Justice" c. angol szocialista lap is közölt egy kivonatot nekrológomból.[569] Ez a lap Hyndman úrnak a sajtószerve, aki személyében képviseli a Szociáldemokrata Föderációnak[70], egy elvben marxista és a gyakorlatban antimarxista társaságnak a vezetését. Hyndman kicsinyes intrikus, aki kimondhatatlan gyűlölettel tekint le a német pártra, mert az ő kis társasága nem képes arra, amit a mieink játszva véghezvisznek, s ezért a német párt minden ellenfelével szövetkezik, például itt a nemes *Gillesszel*, a broussista irányzatú francia posszibilistákkal[49] stb. Most azonban nyolc hétre átengedte volt a lap szerkesztését Baxnek; Bax tehetséges és egyébként is rendes fickó, aki tökéletesen beszél németül és gyakran jár hozzám és Avelingékhez; őt Hyndman ezzel meg akarta fogni, de úgy látszik, Bax meggyőződött arról, hogy ott nincs semmi keresnivalója – mindenesetre az utolsó számban, amelyet ő szerkesztett, lehozta a cikket; nagyon jól ismerte Karlt, gyakran találkozott vele itt nálam és másutt is. – Megpróbáltam elküldeni Önnek ezt a lapszámot.

Most azonban néhány üzleti dolgot is kell közölnöm Önnel a hagyatékkal kapcsolatban, minthogy ezt Manchesterből egyhamar aligha tudja meg.

Az itteni törvény szerint minden végrendeletet a hagyatéki bíróságnál letétbe helyeznek, ahol 1 shilling = 1 márka illeték ellenében mindenki megtekintheti. De mielőtt oda kerül, a hagyatéki bíróságnak jóvá kell hagynia, és az örökösödési adót le kell vonni és ki kell fizetni; ez az Ön

esetében a bruttó vagyon 1%-a vagy 3%-a lesz, pontosan nem tudom. A végrendeleti végrehajtóknak esküvel meg kell erősíteniök a hagyaték általuk deklarált értékösszegét, és különben is, a dolog olyan természetű, hogy elejétől végig ügyvédnek kell intéznie, ha az ember nem akar siralmasan pórul járni. Egy ideig tehát minden bizonnyal még türelemmel kell lennie és ezenkívül bizonyos költségekkel is számolnia, amelyek német fogalmak szerint igen magasak. Ezt azonban nem lehet elkerülni.

A hátrahagyott könyvek stb. eladásából kevés fog befolyni. A hagyaték fő pontja a bankban elhelyezett pénz és a szerzői jogok.

Az előbbi kb. 1800 £-re rúghat, ebből le kell vonni a temetési költségeket, kisebb folyó tartozásokat, az örökösödési adót, bírósági és ügyvédi költségeket stb., ez lehet összesen 200–250 £, ezt itt nem tudom annyira áttekinteni, de azért azt hiszem, hogy legalább 1500 £ = 30 000 márka nettóösszeggel számolhat.

A szerzői jognak kémiai könyveknél csak nagyon rövid életű értéke van. A tudomány olyan gyorsan halad, hogy a dolgok 1 -2 év alatt elavulnak, ha nem dolgozzák át őket újra meg újra. Így hát egy jeles kémikus halála mindig alkalmat szolgáltat különböző értékű fiatalabb embereknek arra, hogy magukra vállalják az új kiadások gondozását és ezzel a haszon nagyobbik részét is. Itt is így lesz. A végrendeleti végrehajtók a tárgyalásaik alkalmával tanácskoznak velem és éppúgy Gumperttal is, úgyhogy bizonyosan nem hamarkodnak el semmit. Ezenkívül megerősítettem őket abbeli nézetükben, hogy ebben a vonatkozásban egyetlen döntő lépést se tegyenek a család hozzájárulása nélkül. Ez nemcsak kötelességük, hanem kiváló eszköz is arra, hogy nyomást gyakoroljanak a szembenálló félre. Ezeknek – a kiadóknak, valamint a Roscoe-féle munkatársaknak – sürgős, hogy lezárják a dolgokat, a végrendeleti végrehajtók viszont ráérnek és ezért megengedhetik maguknak, hogy bevárják, amíg a másik fél közeledik hozzájuk és esetleges új engedményekkel megvásárolja a dolgok gyors lezárását. Az Ön érdeke tehát itt is azt kívánja, hogy ne sürgesse a gyors lezárást.

Gumperttól hallom, hogy Ön írt neki, s hogy édesanyja nincs jól és ágyban is fekszik. Remélem a legjobbakat, de hát nagyon öreg ő, és a csapás, amely Karl halálával érte, nagyon-nagyon súlyos volt! De mindezek ellenére azt remélem, hogy hamarosan jobb híreket hallhatok Öntől.

Őszinte híve
F. Engels

185

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 július 26.

Kedves Laurám,

Ebben a percben, este 9 óra 45-kor kaptam meg Sonnenschein elszámolását, a végösszeg 5 £ 9 sh. 2 d., ennek $^3/_5$-e a Szerecsen örököseié, azaz fejenként 1 £ 1 sh. 10 d., amelyről csekket mellékelek.

Tussytól azt hallottam, hogy most nagyon rosszul érzed magadat, remélem, hamarosan rendbe jössz!

Holnap elmegyek két hétre Ryde-ba.[563] Címem:

F. E.
The Firs, Brading Road,
Ryde.

Louise vasárnap elutazott Ausztriába.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

186

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

The Firs, Brading Road
Ryde, Wight-sziget, [18]92 július 28.

Kedves Schorlemmerem,

Mégse hittem volna, hogy édesanyja miatti aggodalmaim ilyen hamar igazolódnak. De a csapás, amely Karl halálával érte őt, mégiscsak túl súlyos volt az öreg, már legyengült és beteges asszonynak; másrészt viszont szellemileg még túl friss volt ahhoz, hogy a hírt el lehessen előtte titkolni. Így vonja maga után az egyik családi szerencsétlenség a másikat, reméljük azonban, hogy ez az utolsó. Igazán át tudom érezni a veszteségét, 18 évvel ezelőtt én is elvesztettem 77 éves anyámat és tudom, milyen sajátságos kapcsot jelent egy népes család tagjai között az anyai ház, és mennyire pótolhatatlan, még ha a legnagyobb egyetértés van is a gyermekek között. Hiszen az anyai ház tartja még össze az egész fiatalabb nemzedéket mint nagy családot, s ha meghal az anya, akkor az egyes fiatalabb családok sokkal önállóbbnak érzik magukat és önkéntelenül jobban elkülönülnek egymástól. Ez a dolgok természetes folyása, de azért nem kevésbé mélyreható változás, és ez az én esetemben, akárcsak az Önében, ahol az anya sok évvel túlélte az apát, kétszeresen fájdalmassá tette az anya elvesztését.

Kérem, biztosítsa fivéreit és családjaikat is őszinte részvétemről.

Önnek azt kívánom, hogy leánya minél előbb és teljesen gyógyuljon meg.

Tegnap óta itt vagyok az unokahúgomnál, kb. 10 napra jöttem;[563] néhány sort hozzá akar írni, hiszen ő is ismerte az Ön édesanyját.

Legőszintébb híve
F. Engels

[*Mary Ellen Rosher utóirata*]

Nem mulaszthatom el, hogy nagybátyám leveléhez csatlakozva ne fejezzem ki őszinte részvétemet Önnek és egész családjának kedves édesanyjuk halála alkalmából. Fogadják mindnyájan szívélyes üdvözletemet

hívük
Ellen Rosher

187

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

The Firs, Brading Road
Ryde, Isle of Wight, [18]92 július 28.

Kedves Hermann,

Hálás köszönet leveleidért; sajnálom, hogy terveim némiképpen keresztezték a tieiteket, de más irányú megállapodások miatt többé-kevésbé kötve voltam egy fix dátumhoz és addig nem is igen változtathattam rajta, amíg tőled nem kaptam határozott választ. Most minden rendben van, 12-én érkezem meg (valószínűleg az első vonattal Kölnből), ha nem küldök más értelmű értesítést, és Kölnből mindenesetre sürgönyzök.

Tegnap óta itt vagyok, és aug. 9-ig, vagy legalábbis 8-ig szándékozom itt maradni.[563] Az idő pompás, felhőtlen, 16–17° Réaumur, friss keleti szél fúj, az ablak előtt virágok és szép fák, csodálatos a levegő, alig egy kilométernyire vagyunk a tengertől és mégis majdnem 200 lábbal magasabban, dombok és bokrok között.

Tehát a közeli viszontlátásra! Addig is szívélyes üdvözlet Emmának és a gyerekeknek

a te öreg
Friedrichedtől

188

Engels August Bebelhez

Berlinbe

The Firs, Brading Road, Ryde,
Anglia, [18]92 aug. 8.

Kedves August,

Lapodat ma reggel megkaptam. Édes fiam, minden kútba esett, aki nem tud jönni, az én vagyok! A régi história, amely egy bonyolult kötés viselésére kényszerít, és amelyet közelebbről leírtam neked, ötévi csend után megint jelentkezett, és egyszeriben teljesen megbénít. Bizonyos jeleit már ittlétedkor[494] észrevettem, de ez olyan jelentéktelen volt, hogy ügyet sem vetettem rá és azt gondoltam, hogy mint már sokszor, magától, és végül itt a tengeri levegőn lecsillapodik. Szombaton* kb. 1 $^{3}/_{4}$ kilométert jártam, mintegy félórát pihentem és aztán vissza – összesen csak 3 $^{1}/_{2}$ kilométer – és estére rájöttem, hogy beállt a krízis, és nekem, ahelyett hogy Németországba utaznék, négy héten át pihenéssel és az alkoholtól való tartózkodással rendbe kell itt hoznom magamat. Ha most csupán 1000 lépést tennék, 8–10 napra ágyhoz lennék kötve. Szóval így esnek kútba a legszebb tervek!

Nem tudok más okot találni, mint azt, hogy tavaly ősz óta kevésbé korlátoztam magamat az alkoholfogyasztásban, mint hosszú évekig, s hogy ennek felhalmozódott hatása végül erre az eredményre vezetett. Én legalábbis másképp nem tudom megmagyarázni a dolgot, minthogy az alkoholtól való tartózkodás a kúra feltétele mindaddig, amíg helyi gyulladásos tünetek észlelhetők. Hogy örül majd a vőd**! De a következtetésekben, amelyeket talán levon ebből, nem tartok vele.

Arra mindenesetre teljesen képtelen vagyok, hogy ebben az állapotban megtegyem a tervezett utazást. Legfeljebb Engelskirchenig jutnék el a fivéreimhez, de Zürichig bizonyosan nem, így hát még mind e pech közepette szerencsésnek mondhatom magamat, hogy nem később, útközben tört rám a baj, és nem idegenben görbedtem és bénultam meg. Így legalább

* Augusztus 6. – *Szerk.*
** Ferdinand Simon.[206] – *Szerk.*

most itt Pumpsnál ápolhatom magamat, és úgy gondolom, hogy négy héten belül ismét tűrhetően mozgásképes leszek. A históriának azon kívül, hogy unalmas, nincsen különösebb jelentősége, már három-négyszer végigcsináltam és már csak azért is jól ismerem a kezelését, mert magam tapasztaltam ki, minthogy az orvos urak, egy kivételével, aki már meghalt, valamennyien teljesen a sötétben tapogatóztak.

Tegnap mindjárt írtam Louisénak és megmondtam neki, hogy egyáltalán ne zavartassa magát a terveiben és távollétét semmi áron ne rövidítse meg akár egy nappal sem.[59] De könnyen előfordulhat, hogy te, és ő is, most inkább mást terveztek, és erről aztán tovább kell leveleznetek.

A feleségednek és a lányodnak mondd meg, hogy kétszeresen sajnálom, amiért ily módon meg vagyok fosztva attól az örömtől, hogy személyesen megismerjem őket, és a vődet is. De ami késik, nem múlik, és az idei keserves tapasztalatok bölcsebbé tesznek a jövő évet illetően, amikor remélhetőleg még élek, és megint fürgén használom a lábamat. És akkor megvalósítjuk ugyanezt az utazást, vagy talán még jobbat.

Augusztus végéig a címem mint a levél fejrészén, Rosher neve nem szükséges, de The Firs, Brading Road címzés nélkül a levél késedelmet szenved.

Tehát szívélyes üdvözlet mindannyiotoknak, és igyatok a gyógyulásomra. Ezúttal talán dr. Simon is megengedhet magának egy korty italt, minthogy helyette én gyakorlom a tartózkodást!

Öreg barátod
F. Engels

189

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

The Firs, Brading Road
Ryde, 1892 aug. 8.

Kedves Hermann,

Utazásom, a sok előkészület meg levelezés után, végül kútba esett. A régi lágyékbajom, amelyet eredetileg egy rókavadászaton szereztem, amikor felbuktam a lóval, és amely tíz évvel ezelőtt kellemetlenné vált, de öt év óta szunnyadozott, hirtelen feléledt, és a kötés sem segít már; a mintegy két angol mérföldnyi = 3 kilométernyi séta, amelyet szombaton tettem, a továbbiakban szinte képtelenné tett a járásra. Ismerem ezt a históriát, négy hétig teljes pihenésre van szükségem és tartózkodnom kell a sörtől, bortól, akkor minden rendbe jön, de utazásról szó sem lehet. Írtam tegnap Rudolfnak Barmenba,[59] arra az esetre, ha még ott lennél, ma pedig ezt a néhány sort küldöm Engelskirchenbe.

Végtelenül fájlalom, hogy így történt. De hát így van, és bele kell törődnöm. Itt maradok tehát (cím a túloldalon) augusztus végéig.[563]

Postazárás. Szívélyes üdvözlet mindnyájatoknak. Sietve

Friedriched

190

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

The Firs, Brading Road
Ryde, [18]92 aug. 12.

Kedves Báró,

Mellékelten köszönettel visszaküldöm a korrektúrát.[570]

August bizonyára már közölte veletek, hogy hozzátok való utazásom kútba esett. Annak a régi históriának a következményei, amely miatt 9 évvel ezelőtt ágyban feküdtem, amikor a születésnapomon meglátogattál, most újra, és igen rosszkor jelentkeztek, így itt kell feküdnöm a heverőn ahelyett, hogy veletek iddogálnék. Szerencsére itt jó tengeri levegőn vagyok – a ház fekvése egészen vidékies, magasan van, kilátással a tengerre –, és ez, meg hozzá a pihenés és az alkoholtól való tartózkodás 3–4 hét alatt bizonyára járóképessé tesz. Persze kár, hogy ez éppen most jött. De hát ami késik, nem múlik.

Köszönet a könyvedért[381] – sajnos, az utóbbi nyugtalan napokban még nem tudtam hozzájutni, hogy elolvassam.

Kár, hogy a Szociáldemokrata Föderációról[70] és a fábiánusokról[32], meg Taylor jelöltségéről szóló részek Tussy cikkébe nem kerültek be.[571] Utólag olvastam ezeket a kéziratban, *szinte szükségszerű* kiegészítői a választás képének. A Szociáldemokrata Föderáció teljes összeomlása, mihelyt valódi próbára került sor, jellemző volt ennek az „egyetlen" szociáldemokrata szervezetnek és egyedül üdvözítő egyháznak az évek óta tartó hencegésére. Nem tudom, találkoztál-e Zürichben Baxszel, de a Szociáldemokrata Föderációt illetően Bax nagyon meg nem felelő tekintély. Hat hétig szerkesztője volt a „Justice"-nak, kiküszöbölte a rengeteg tisztességtelenséget, de abszolúte képtelen volt arra (hisz különben bizonyára megtette volna), hogy más jelleget adjon a lapnak, mint szektásat. A Szociáldemokrata Föderáció éppenséggel merő szekta. A marxizmust dogmává merevítette, és azzal, hogy elutasít *minden* munkásmozgalmat, amely nem ortodox marxista (és ráadásul sok félreértéssel marxista), tehát a „Kiáltvány"-ban javasolt politikának[572] éppen az ellenkezőjét űzi, lehetetlenné teszi önmagának, hogy valaha is más

legyen, mint szekta. Bax sok okból újra felvette a kapcsolatot ezekkel az emberekkel, de ha nem változnak meg, nyilván nem telik bele hosszú idő, amíg Bax észreveszi, hogy politikailag és anyagilag ki akarják zsákmányolni, és hogy nem vállalhat értük felelősséget. De hát ezt saját magának kell végigcsinálnia; egyelőre, minthogy annyira belelovalta magát, részben védelmébe kell vennie őket. Egyébként Baxnek *nincs semmi kapcsolata magukkal a munkásokkal.*

A fábiánusok valóságos akadállyá lettek: a nagy liberális párt uszályává, azzal az ürüggyel, hogy e pártra a maguk jelöltjeit akarják rákényszeríteni. Ez egy ideig a County Councilnál[526] sikerülhet, ahol posszibilista községi reformprogramokat[573] lehet csinálni, de ott is csak addig sikerül a kegyes csalás, amíg a burzsoák rá nem jönnek. Parlamenti választásokon ennek vége; olyankor a liberálisok a fábiánusoknak, mint minden más ún. munkásjelöltnek is, csak *reménytelen* választókörzeteket adnak. Ha valaki munkásjelölteket akar rákényszeríteni a liberálisokra, akkor ezt úgy kell csinálnia, mint ahogy Burns és K. Hardie csinálta, vagyis mellüknek szegezni a tőrt, nem pedig, mint a fábiánusok, hamis ürügyekkel a talpukat nyalni. Szerencsére a kívánság, hogy legyen egy független munkáspárt, most már olyan hangos és általános, hogy majd csak leküzdhető lesz a fábiánus hízelgés és fábiánus pénz enyhe csábítása is.

Burgess, a „Workman's Times" szerkesztője, most maga akar egy Independent Labour Partyt* alapítani – új vetélytársa ama kettőnek! Burgess hiú, becsvágyó fickó, egyelőre nagyon megbízhatatlan, hogy hogyan és mivé fejlődik, azt ki kell várni. Mindenesetre a mostani akciója tünete annak, hogy hogyan állnak a dolgok.

Igen jó hír: az északi gyári munkások olyan büszkék voltak a maguk régi Ten Hours Billjére**, hogy elsősorban ők ellenezték a nyolcórás munkanapot (v. ö. newcastle-i trade-union-kongresszus[276]). Ez megváltozik, a tömegek lassanként áttérnek a nyolc órára, a vezetők mindinkább egyedül maradnak a tíz órával. Ez bizonyára a trade-unionok idei kongresszusán is megmutatkozik már valamelyest.[574]

Avelingék Norvégiába utaztak. Tussy közvetlenül az elutazása előtt levelet kapott Greulichtól, aki a zürichi nemzetközi kongresszusi bizottság nevében felkéri, hogy készítse el nekik az angol trade-unionok kongresszusához intézendő meghívás angol fogalmazványát és fordítsa le egyéb dolgaikat is angolra. Seidel úr intrikáit, aki az átkozott marxistákat ebben a do-

* – Független Munkáspártot – *Szerk.*

** – Tízórás Törvényére – *Szerk.*

logban félre akarta tolni (ami csak Adolphe Smith Headingley úr beiktatásával végződhetett volna), úgy látszik, szerencsésen leküzdötték.

Pumps és Percy szívélyes üdvözletüket küldik

Barátod
F. E.

191

Engels August Bebelhez

Berlinbe

The Firs, Brading Road
Ryde, 1892 aug. 14.

Kedves August,

Kívánságodban, hogy szeptember elejére gyógyuljak meg annyira, hogy legalább még Berlinbe elmehessek, magam is osztozom. *Ha* úgy leszek, akkor feltétlenül átugrom Berlinbe, mégpedig egyenesen, mert addigra az engelskircheniek már szétszéledtek a szélrózsa minden irányába.

A kérdés csak az, megy-e majd? És erről ma még abszolúte nem adhatok neked felvilágosítást. Tapasztalatból tudom, hogy ilyen esetekben három–négy heti pihenésre feltétlenül szükség van a mobilitás helyreállításához, és a legkisebb elhamarkodott kísérlet vagy a legcsekélyebb mozgástöbblet elég ahhoz, hogy egy-két hétre visszavessen. Hogy azonban a kísérlet elhamarkodott vagy a mozgás túl sok, azt sajnos csak akkor veszi észre az ember, amikor már késő.

Ráadásul mégiscsak öt-hat évvel idősebb vagyok, mint a legutóbbi roham idején, s ebben az utóbbi egy évben csakugyan több alkohollal öblítettem át a bensőmet, mint máskor három év alatt. Így hát egy valamivel lassúbb kúrára kell felkészülnöm, még akkor is, ha a gyulladásos jelenségek nem okoztak szervi elváltozásokat, úgy mint összenövéseket, leválásokat vagy megvastagodásokat.

Mindenesetre csak a legutolsó napokban tapasztalom majd saját magamon, hogyan áll a dolog. Ezért folyamatosan közölnöd kell velem a címeket, ahol leveleim és szükség esetén sürgönyeim elérnek téged, különösen Bécsben, és hogy meddig maradsz ott, nehogy Louise Londonba utazzék ugyanabban az időben, amikor én Berlinbe.

Múlt hétfőn és kedden Londonban voltam, találkoztam Avelingékkel és rendbe hoztam a házam táját. Így a kúrát szerdáig megszakítottam. Most teljesen mozdulatlanul fekszem, és ennek megfelelően természetesen érzem a javulást. Remélem, hogy egy hét múlva már legalább *némi* mozgást

büntetlenül megengedhetek magamnak. Jelentéseket kapsz, mihelyt lesz miről beszámolni.

Most persze megint „mértékletességet és mérséklést" kell gyakorolnom az alkohol tekintetében. Csodálkoztam is, hogy még olyan jól bírtam a dolgot, és ez elbizakodottá tett. De hát reméljük, hogy a következmények nem tartanak túl sokáig. Vissza kell térnem korábbi elvemhez, hogy időről időre két–négy hétig absztinenciát tartok. Egyébként az ivástól való absztinencia éppoly kevéssé jelent nekem nagy áldozatot, mint a dohányzásról való lemondás, mihelyt okom van rá, hogy betartsam.

Louisétól azóta, hogy egy héttel ezelőtt írtam neki,[59] még nem kaptam választ. Vasárnap gyalázatos az itteni postavircsaft.

Egy jó hír. Seidel úr intrikái, hogy az átkozott marxistákat zárják ki a zürichi kongresszus[575] előkészületeinek befolyásolásából, úgy látszik, végleg kudarcot vallottak. Greulich a zürichi bizottság nevében írt Tussynak és felkérte, hogy fogalmazzon meg nekik az angol trade-unionok kongresszusához[574] intézendő meghívólevelet és végezze el az angol fordításaikat is. A levél éppen akkor érkezett, amikor Avelingék Norvégiába utaztak, de Tussy persze rögtön megfogalmazta a meghívást, és egyáltalában a bizottság rendelkezésére bocsátotta magát; nekem már a gőzhajóról küldte el Greulich levelét.

És még egy. A rossz üzletmenet és a gyárosoknak 10%-os bércsökkentéssel való fenyegetőzése nagy hirtelen kigyógyította a lancashire-i pamutipari munkásokat a tíz óráért való rajongásból és világossá tette számukra a nyolcórás munkanap kellemetességeit. Állítólag már a vezetők is átnyergeltek. Ez a nyolcórás munkanap győzelme Angliában. A tízórás törvénnyel védett gyári munkások ellenállása volt a burzsoák nagy aduja. Ez a szeptemberi kongresszussal megszűnik.

Avelingék cikkének mellékelt passzusait K. Kautsky nem vette be a „Neue Zeit"-ba.[571] Azt írja nekem, hogy ennek *technikai* okokból kellett így történnie; lehetséges, de talán közrejátszik ebben Ede komikus respektusa a fábiánusok[32] iránt és (a Zürichben tartózkodó) Bax érdekeltsége a Szociáldemokrata Föderációban[70]. Téged mindenesetre érdekelni fognak e passzusok, szükségszerűen hozzátartoznak az összképhez.

A következő kérdéseket közöltethetnéd a „Vorwärts"-ben:

1. Igaz-e, hogy a londoni „függetlenek", vagyis azok, akiket kidobtak a Kommunista Munkás Művelődési Egyletből[274], klubot alapítottak, és ehhez kibérelték a Grafton Hallt, egy nagy épületet a Fitzroy Square közelében?

2. Hogy az ehhez szükséges jelentős pénzösszeg előteremtéséhez Baginski úr, aki legfeljebb heti 3 £-et keres, 500 £-et = 10 000 márkát fizetett?

3. Hogy Hochgürtel úr, szintén munkás, további 500 £-et fizetett; és hogy *arra a kérdésre, honnan vette a pénzt, ezt a csodálatos választ adta:* elvált a feleségétől és így megkapta az **asszony** pénzét?

4. Hogy a sörfőző, aki a klubnak a sört szállítja, további 1200 £-et előlegezett?

5. Ha mindez igaz, honnan származik ez a pénz, és ki nyújtott a sörfőzőnek biztosítékot, hiszen senki sem olyan ostoba, hogy anélkül ekkora összeget előlegezzen?

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és gyerekeidnek.

Barátod
F. E.

Rosherék is üdvözletüket küldik.

192

Engels Regina Bernsteinhez

Zürichbe

The Firs, Brading Road, Ryde, Anglia
(ennyi elegendő) [18]92 aug. 15.

Kedves Gine,

Nagyon sajnáltam, mint mi itt mindannyian, hogy a nyaralásukat ilyen kellemetlen esemény zavarta meg, de valamennyien reméljük, hogy most már minden veszély elmúlt, hiszen máskülönben bizonyára hallottam volna Önökről. Sajnos az én útiterveim is teljesen halomra dőltek; éppen akkor, amikor útra készülődtem, félreismerhetetlen tünetekkel jelentkezett egy régi baj, amelyről öt éve azt hittem, hogy megzaboláztam, és amely legalább két, de talán négy hétre lehetetlenné tett számomra minden mozgást. Így hát itt kell csücsülnöm Ryde-ban;[563] előbb néhány napra Londonba kellett mennem és ott mindent elrendeznem, és ez, meg a sok levelezés, amely ebből az „Isten akaratából való fordulatból" következett, annyira szétzilált, hogy csak ma tudok Önnek írni.

Meghiszem azt, hogy Ernst* a tífusztól nagyon leromlott. Csak hagyjon neki időt, hogy teljesen felépüljön, mielőtt újra megerőlteti magát az iskolában. De hiszen annyi orvos van Önök körül jobbról is, balról is, meg a családjukban, hogy jobb, ha erről ki se nyitom a számat.

Amióta csak itt vagyok, remek időnk van, szinte egész nap, többnyire még 6–7 óráig is a kertben ülhetek a karosszékben, csaknem három hét alatt csak két esős napunk volt. Reméljük, hogy így marad, a friss levegő a pihenés mellett a legjobb gyógyszerem.

Örülök, hogy Ede még elmegy túrázni a magashegységbe, vagy már el is ment. Erre feltétlenül szüksége van, bár a „Neue Zeit"-ból nagy örömmel láttam, hogy megint olyan, mint régen. Proudhon-kritikája *nagyon takaros*, és a humora is visszatérőben van.[576] De jobb az ilyesminek a végére járni, az ember kúrálja ki magát egészen, ha van rá lehetősége, és rázza le magáról

* Ernst Schattner. – *Szerk.*

alaposan a Lassalle miatti bosszúságot*, amely az egész dologban döntő volt. És Önnek is kell még némi üdülés az után, hogy ezek a nehéz napok és éjszakák ilyen cudarul elrontották a nyári pihenését.

Itt egyébként mindenki jól van, azaz Pumps annyira, amennyire az „állapota" megengedi, az eseményt októberre várják; a gyerekek sokkal egészségesebbek, mint Londonban voltak. A család igen népes: két kutya, három macska, egy kanárimadár, egy házinyúl, két tengerimalac, egy kakas és tizennégy tyúk.

Sok üdvözlet Rosheréktól és különösen tőlem Önnek, Edének és Ernstnek!

Öreg
Generálisa

* *V. ö. 165., 229. old. – Szerk.*

193

Engels Viktor Adlerhoz

Lunzba[250]

The Firs, Brading Road, Ryde, Anglia
1892 aug. 19.

Kedves Viktor,

Ide vezet az elbizakodottság. Ahelyett, hogy veled és a tieiddel Lunzban vagy Bécsben kószálnék, kénytelen vagyok itt Ryde-ban nyomorultul ápolni, mint Heine mondja, „már nem egészen egészséges" testemet, nem járkálhatok, nem ihatom, ezzel szemben unatkozhatom. Annyira örültem annak, hogy láthatom Bécset és együtt leszek veled és személyesen megismerem mind az ottaniakat, különösen a feleségedet és a gyerekeidet, és akkor közbejön ez az átkozott história. Mellékesen még az is szándékomban volt, hogy erről a némiképpen homályos esetről egyszer kikérem egy bécsi vagy – illetve *és* – egy berlini orvos tanácsát, és hogy megkérdezlek, miután előadtam neked a kázust, hogy melyik specialistát ajánlod nekem. Itt ugyanis annyiféle orvosi fakultás van, amennyi kórház, a háziorvosok pedig mindig csak annak a kórháznak az orvosait javasolják, ahol ők maguk tanultak; ennek megvan a jó oldala, mert ezeket az embereket ismerik a legjobban, de roppantul leszűkíti a lehetséges tanácsadók körét és az orvosi Londont leszállítja egy kis német egyetemi város méreteire. Úgyhogy ezzel a hirtelen visszaeséssel még tényleges kárt is szenvedek.

De hát egy vigaszom van, ami késik, nem múlik, és ami ebben az évben félresikerült, remélhetőleg sikerül a jövő évben. Mindenesetre ezúttal olyan leckét kaptam, amelynek egyhamar nem teszem ki magamat újra. Elég keserves, hogy az egész nyári utazásomtól – és micsoda utazástól! – meg vagyok fosztva, és télen majd eléggé meg is érzem még, hiszen nagyon is jól tudom, hogy ez a kis levegőváltozás, London helyett Ryde, koránt sincs olyan hatással az én vén porhüvelyemre, mint egy utazás a kontinensre és különösen az Alpokba. Olyan jól ebben az évben nem leszek, mint az amerikai,[454] aztán a norvégiai[577] és tavaly a skóciai–írországi utazás[262] után voltam. De remélhetőleg kibírjuk, és akkor jövőre mégiscsak sor kerül a dologra. Mert Bécsbe el kell jutnom és lehetőleg az osztrák Alpokba is,

a svájci Alpokban túl sok a svájci, és már túlságosan kiállítás lett belőlük, akkor már mégiscsak jobban kedvelem Anzengruber parasztjait. És akkor remélhetőleg téged és a feleségedet is teljes egészségben találom, és magam is újra képes leszek hegyet mászni. Tehát jövőre!

Itt őskereszténységgel foglalatoskodom, Renant olvasom és a Bibliát; Renan rémisztően lapos, de mint világfinak tágabb a látóköre, mint a német teológiai iskolák képviselőinek.[578] Egyébként a könyve regény, és az áll rá, amit ő mond Philosztratoszról: úgy lehet történeti forrásként felhasználni, ahogy teszem azt, az idősebb Alexandre Dumas regényeit a fronde idejéről[579]. Egyes részletekben szörnyű baklövéseken kaptam rajta Renant. Emellett határtalan szemérmetlenséggel plagizálja a németeket.

Louise bizonyára közölte veled, amit tegnapelőtt írtam neki[59] a lancashire-i pamutipari munkásokról és arról a fordulatról, amelyet a nyolcórás munkanap irányába tettek*. Ez most nap mint nap így folytatódik. Tegnap megint egész kerületek küldöttgyűlései szavaztak egyhangúlag a 48-órás munkahét mellett, más kerületekben pedig *mindenütt* mellette szavazott a többség, többnyire kétharmad. Ez *a munkásosztályon belüli* utolsó ellenállást is megtöri.

Az oroszoknak pechük van. Előbb az éhínség, amely ebben az évben ismétlődni fog, jóllehet inkább krónikus formában, aztán a kolera. És most, amikor itt barátjuk, Gladstone kerül kormányra, Roseberyt kell kineveznie külügyminiszternek, aki mit sem akar tudni a Gladstone-féle oroszbarátságról.

August azt akarja, hogy lehetőleg mégis menjek Berlinbe. Bizony, ezt szívesen megtenném, de sikerül-e majd? Tíz napja tíz lépést sem tettem a kertkapun túl, és még nem tudom, hogy valóban a javulás útján vagyok-e. Olyan dolog ez, hogy ha csak egy kicsit túl korán vagy túl sokat mozgok, kezdhetem elölről. És legkésőbb tíz–tizennégy nap múlva el kell határoznom magamat –, de hát meglátjuk.

Szóval üdvözöld a nevemben barátainkat, üdvözöld mindenekelőtt a feleségedet és a gyerekeidet és mondd meg nekik, mennyire sajnálom, hogy az idén nem mehettem. Úgy gondolom azonban, hogy jövőre jóváteszem. Téged szívélyesen üdvözöl öreg, béna barátod

F. E.

E hó 31-ig mindenképpen itt maradok.[563]

* *V. ö. 419., 426. old. – Szerk.*

194

Engels August Bebelhez

St. Gallenba

Ryde, [18]92 aug. 20.

Kedves August,

17-i leveledet ma reggel megkaptam. Máris írok neked, mert különben a holnapi angol vasárnap bizonytalanná teszi, hogy ezek a sorok még St. Gallenban érnek-e. Arra szeretnélek ugyanis kérni, hogy K. Kautskyval légy óvatos Ede ügyében. Ede most határozottan gyógyulóban van, mint a „Neue Zeit"-ban megjelent cikke[576] bizonyítja, és ezt nem szabad megzavarnunk. K. Kautsky az Edével való barátságában nem mintaképe a diszkréciónak, és ha Edének az ő levelei alapján olyan gondolata támadna, hogy mi titokban azon mesterkedünk, hogy ellene dolgozzunk az ő fábiánusrajongásának, akkor ez csúnyán visszavethetné. A neuraszténiások gyanakvók, és nekem az a véleményem, hogy a Lassalle miatti bosszúság* nemcsak első tünete volt a betegségének, hanem határozottan a kitörésének indítéka is. Ennek megismétlődését meg kell tehát akadályoznunk. A fábiánusok túlbecsülését is a betegség rovására írom és azt gyanítom, hogy ez alábbhagy majd, ha nem lovagolunk ezen a témán.

Tegnap végre levél jött a Boszorkánytól, amiatt morgolódik, hogy nem mentem; hát tehetek én erről? És mit szólna, ha Engelskirchenben vagy Zürichben csuklottam volna össze, ami holtbiztosan bekövetkezik, ha elutazom, és sokkal különbül összecsuklottam volna, mint itt, ahol még idejekorán megfogtam a dolgot. Azt is írja, hogy mindenképpen elmegy veled Berlinbe.

Nagyon örülök, hogy ha sor kerül az utazásra, nem kell szept. 7-e előtt elindulnom. Ez teljes négyheti pihenést biztosít nekem, és így remélhetem, hogy ismét képes leszek utazni. Tegnap óta végre érzem a javulás tüneteit, még nagyon halványak, de léteznek. A továbbiakat ki kell várni.

Apropó: vannak még Kölnben ügyvédeink, akik tagjai a pártnak? Még mindig nem bízom meg teljesen a poroszaimban és ha megvolna ne-

* *V. ö. 165., 229. old. – Szerk.*

kem egy ilyen ügyvédnek a címe, mindenféle eshetőségre fel lennék vértezve.

Igen sajnáltam, amit Viktorról írtál.[580] Remélhetőleg sikerül kiutat találnod. Feleségének az egészsége is ettől függ – a jövő miatti gondoknak bizonyára nagy részük van a betegségében. Nem is sejtettem, hogy ennyire rosszul áll a dolog. De az osztrákok olyanok, mint a franciák és az írek: lehetetlenség pént *rendszeresen* behajtani tőlük. Őseiknek az előbb romanizálódott, aztán germanizálódott norikoknak[581] a kelta vére jut itt érvényre. Ha képet akarsz kapni arról, hogy járt az Internacionálé Főtanácsa a franciákkal és a pénzbeli hozzájárulásaikkal, akkor olvasd el Pál két levelét a Korinthosz-beliekhez, örök siránkozás arról, hogy les cotisations ne rentrent pas*, különösen a második levél.[582] Nem tudtok megszavazni az osztrák pártnak egy állandó támogatást azzal a feltétellel, hogy Viktor kapja meg? Hiszen Németországból hamarosan kiutasítanák, minthogy nem egy tudományos szemlénél[8] dolgozna, mint Karl Kautsky, hanem egy agitációs újságnál kellene dolgoznia.

A lancashire-i pamutipari munkások szavazásai a nyolcórás munkanap (heti 48 óra) javára valósággal egymást érik. Ma küldöttgyűlés van Manchesterben. Tegnap Prestonban 3600-an mellette, 600-an ellene szavaztak. Lancashire pedig döntő ebben a kérdésben Anglia számára, minthogy még tavaly egyöntetű volt ott az ellenállás.

A londoni Független Klubról szóló históriákat** Croeselné (aki még jobb, mint a férje***) mesélte el Tussynak. De nem árthat, ha várunk a dologgal addig, amíg mindnyájan ismét Londonban leszünk. Ami a pénzek forrását illeti, lehet, hogy még mindig akadnak a Welf-alap[173] kamatainak némi maradványai, és a rendőrség ostobasága felmérhetetlen. Gillesnek mindenesetre sok pénz állt és talán *még* mindig áll rendelkezésére. A többieket ő tolta előtérbe.

Ma az az örvendetes hír érkezett, hogy Vilmos° tudni sem akar a kétéves szolgálati időről.[583] De ha *már* ezt a mézesmadzagot elhúzták a filiszter szája előtt, akkor még a nemzeti liberálisoknak[423] is nehezükre esik majd, hogy lemondjanak róla. És így szaporodnak a Reichstag feloszlatásának lehetőségei.

Micsoda nyomorúságos alakok is ezek a német burzsoák! A kormány

---

* – a járulékok nem folynak be – *Szerk.*

** *V. ö. 419–420. old.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 247. old.* – *Szerk.*

° II. Vilmos. – *Szerk.*

évente növekvő pénzszükséglete a legjobb alkalmat nyújtja nekik arra, hogy minden pénzmegszavazással valamilyen politikai hatalmi engedményt vásároljanak meg maguknak, amint ezt az angolok apránként kezdettől fogva tették. De ők ezt nem *akarják*, meghagynak minden hatalmat a kormánynak és csak néhány pfennigen alkudoznak.

Szívélyes üdvözlet Julie asszonynak és Frieda asszonynak, meg a férjének*.

Öreg barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet Rosheréktól.
Mindenképpen itt maradok 31-e utánig.[363]

* Frieda és Ferdinand Simon. – *Szerk.*

195

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

The Firs, Brading Road, Ryde
1892 aug. 22.

Kedves Laurám,

Reméltem, hogy hallok tőled arról, hogyan folynak a nagy esemény előkészületei, mivel október 1-e közeledik[584]; és különösen érdekelne az, hogy a 25 000 frankot – annak biztosítékát, hogy komolyan gondolják a dolgot – befizették-e a Crédit Lyonnais-hez[585]. De talán most néhány napon belül hallok rólad, minthogy augusztus 20-a, a szent nap, a 250 000 frank készpénzzel és az egész berendezéssel, már elmúlt.[586]

Megtámadott a régi betegségem, amely 1883 és 1887 között időről időre megbénított és amely öt éven át úgyszólván egyáltalán nem háborgatott. Sajnos rosszkor tért vissza. Körülbelül 10 nappal ezelőtt el kellett volna utaznom Zürichbe, meglátogatni Beustékat, onnan Bebellel, aki St. Gallenban van, Stuttgartba, Münchenbe, Bécsbe menni, ahonnan elhoztuk volna Louisét, és Berlinbe utazni, majd onnan vissza Londonba. Mindez kútba esett, Bebelnek egyedül kell Bécsbe utaznia, de azt szeretné, hogy legalább Berlinbe elmenjek, ha lehetséges. Most, minthogy fokozatosan javulok, nem teljesen lehetetlen, hogy vállalkozhatom erre a kis útra. De egyelőre semmit sem mondhatok; legalább még két hétig pihennem kell. Szerencsére a szép idő megengedi, hogy ezt az egész időt, amikor nem mozdulhatok, a kertben töltsem, és az itteni remek levegő nagyon jót tesz nekem.

Tussy éppen Norvégiába való elutazása előtt levelet kapott Greulichtól, aki a zürichi kongresszusi bizottság nevében felkérte, hogy fogalmazzon számukra a glasgow-i trade-union-kongresszusnak[574] küldendő meghívót a nemzetközi kongresszusra és végezze el minden angol fordítási munkájukat. Gondolom, tudod, hogy néhány hónappal ezelőtt Seidel intrikát szőtt, hogy ezt a munkát olyasvalakire bízzák, aki nem áll kapcsolatban az átkozott marxistákkal. Louise, útban Bécsbe, Berlinben elmondta ezt Bebelnek, Bebel azonnal írt Zürichbe, és ez az eredmény.

Be kell fejeznem. Ebédidő van, és meg kell teríteni az asztalt, ahol írok.

Mindjárt ebéd után (d.u. 3-kor) ürítik a postaládákat. So gehab Dich wohl!* Mikor látunk megint itt Angliában? Remélem, az ősszel, még ha nem is hozhatod magaddal a député-directeur politique-ot**.

Pumps, Percy és a kicsinyek szeretettel üdvözölnek.

Hű barátod
F. Engels

Remélem, megkaptad legutóbbi levelemet Louise Kautsky bécsi címével.[59]

Eredeti nyelve: angol

* – Így hát élj boldogul! – *Szerk.*
** – képviselőt és politikai szerkesztőt – *Szerk.*

196

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[587]

... feltételezem, hogy [a her]cegnét* – született Leffler – illetően tévedés forog [fenn]. E. M[arx-]A[veling] asszonyt sohasem hallottam erről a [hölgyről] beszélni. A[veling] asszony e pillanatban Norvégiában tartózkodik, visszatértekor megkérdezem, és aztán újból értesítem Önt.

Híve
F. Engels

Ryde, [18]92 aug. 22.

(A londoni cím továbbra is érvényes.)

* Di Caianiello. – *Szerk.*

197

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

Ryde, Wight-sziget,
1892 aug. 23.

Kedves Sorge,

Könyved ügyében még nem tárgyaltam Dietzcel,[523] éspedig a következő ok akadályozott meg ebben.

Megbeszéltem Louise Kautskyval, aki Bécsben tartózkodik, és Bebellel, aki a vejénél* van St. Gallenban, hogy Bebel meg én e hó végén együtt elmegyünk Stuttgartba, és onnan Bécsen át Berlinbe, és L. Kautskyt magunkkal visszük Bécsből. Stuttgartban aztán *élőszóban* akartam rendezni a dolgot Dietzcel.

Mármost itt Ryde-ban, ahol Pumpsnál vagyok,[563] a régi lágyékbajomat, amely már öt éve nyugton hagyott, hirtelen megint érezni kezdtem olyannyira, hogy kb. 12 napja béna és mozgásképtelen vagyok. Ez elrontotta az utazásomat, és most nem tudom, hogy kb. két hét múlva képes leszek-e egy kisebb túrára vállalkozni, habár láthatóan jobban vagyok. Stuttgartba viszont semmiképpen nem jutok el, és ezért Dietzcel legközelebb írásban tárgyalok, mihelyt megtudom, hogy nem ruccant-e ki valahová Bebellel. Hiszen maga a dolog már rendben van, csak a részleteket kell megbeszélni, nyugodtan dolgozhatsz tehát a kiegészítéseken, és minél teljesebbek lesznek, annál jobb. Különösen, ha valamivel részletesebben fel akarnád dolgozni az 1870 óta eltelt időt, jó lenne, ha a *kifejezetten* szocialista (német) párt[30] sorsáról és az általa elkövetett baklövésekről is szólnál. Arra kell gondolnod, hogy olyan közönségnek írsz, amely az ottani dolgokról abszolúte semmit nem tud, és amelynek tiszta vizet kell önteni a poharába. Ha aztán morognak is a vezető urak New Yorkban és Cincinnatiben, arra fütyülhetsz, ehhez már régóta hozzászoktál.

Közlök veled egy hírt, amelyet minden sajtóbeli ember előtt titokban kell tartanod, amíg újabbat nem írok róla: Guesde és Lafargue néhány

* Ferdinand Simon. – *Szerk.*

tőkéssel szerződést írtak alá egy nagystílű napilap kiadására, amelynek ők a politikai szerkesztői. 500 000 frankot szándékoznak ráfordítani a lapra, amely okt. 1-én jelenne meg.[433] Minthogy azonban ilyen dolgokban mindig kételkedem egy kissé, és mostanában nem kaptam hírt Párizsból, még mindig előfordulhat, hogy közbejön valami, és ezért *egyáltalán semmit sem szabad közölni erről a sajtóban.*

Mint a májusi községi választások[441] és a júliusi megyei választások[588] alkalmából bizonyára láttad, a franciák egyre inkább rátérnek a németek útjára, és megtanulják használni, nem pedig szidalmazni az általános választójogot. És a dolognak nagy a vonzereje. A marseille-i kongresszus[589] egészen más helyzetbe hozza a „marxistákat", mint korábban.

Ehhez jönnek a ragyogó eredmények itt Angliában. A választások megtették a maguk hatását.[527] Alighanem láttad, hogy mennyire más hang uralkodik a „Workman's Times"-ban július eleje óta, és hogy Burgess úr (Autolycus) máris megpróbálja megalapítani a saját „Független Munkáspárt"-ját, a *saját* vezetése alatt – amellett, amelynek vezetésére a Szociáldemokrata Föderáció tart igényt. A bécsi „Arbeiterzeitung"-ban és a „Neue Zeit"-ban L. Kautsky és Tussy cikkeiből[590] bizonyára láttad azt, amit kell; egyet-mást találsz még „A munkásosztály helyzete Angliában" új kiadásának előszavában[489], elküldöm neked, mihelyt újra Londonban leszek. A trade-unionok kongresszusa, amely két hét múlva ül össze Glasgow-ban[574], nagy előrelépést dokumentál majd: 1. a választások hatása miatt, amelyet még fokoz az, hogy a parlamenti bizottság,[591] amelyet tavaly Newcastle-ban[276] választottak meg, és amely sajátos módon csupa *régi* unionistából áll, ugyanannak a kongresszusnak valamennyi politikai határozatát megvetéssel kezelte és nem valósította meg őket; és 2. a textilmunkásoknál bekövetkezett fordulat miatt: tavaly belőlük került ki a nyolcórás munkaidő ellenzőinek zöme, most azonban a rossz üzletmenet folytán hirtelen tömegesen a *8 óra mellett* nyilatkoztak. Múlt héten egész Lancashire leszavazott, *minden* kerületben többnyire igen nagy többséggel a 8 óra mellett a 10 óra helyett. Egyszóval, a dolog itt is remekül halad, és jövőre Németország mögött nemcsak Ausztria és Franciaország menetel majd, hanem Anglia is, és ez alighanem végre kellő hatással lesz tifelétek is az angol-amerikaiakra, különösen, ha a milíciátok még lövöldöz is egy keveset, ami valamennyire kiűzi ezekből az emberekből a republikánus és nagyhatalmi gőgöt.

Németországban minden kitűnően halad, kövesd a „Vorwärts"-ben a párthíreket, meglátod, hogy a vidéki lakosság körében, *még kéleten is*, ahol erre leginkább szükség van, óriásiakat lépünk előre.

Mármost mondjam meg neked, hogy jövőre jövök-e? Nem lehetetlen, de biztosan nem a júliusi és augusztusi hőségben – elég volt nekem az az egy New York-i augusztus[454]. Bebel arra gondol, hogy a zürichi kongresszus[575] után, tehát szeptember–októberben ellátogat Amerikába. Ha ő megy, akkor talán vele tartok. De mindezek légvárak. Láthatod, hogy már az ez évi tervem, két héttel végleges eldöntése után, kútba esett, hogyan kovácsoljak hát egy évre előre terveket!

Hogy az őrült Hepnerrel valamikor szakítani kell, az régóta világos volt előttem. Ez az ember tele van rigolyákkal, és semmit sem tanul, vagy pedig mindent fordítva.

Szívélyes üdvözlet a feleségednek.

Barátod
F. E.

Üdvözlet Schlüternek is.

198

Engels August Bebelhez

Lunzba

Ryde, 1892 aug. 25.

Kedves August,

23-i St. Gallen-i leveledet ma reggel megkaptam. Nagyon jól tudom, hogy a poroszok semmi komolyat nem tehetnek ellenem, de nem árt az óvatosság, ezeknél az uraknál az ember soha sincs biztonságban a zaklatásoktól. Bármikor eszébe juthat valamelyik ügybuzgó rendőrzseninek, hogy hamis ürügyekkel nehézségeket támasszon nekem, netán azért, hogy ebből az alkalomból megszerezze Miquelnek Marxhoz írott ismert leveleit.[592] És tudod, hogy a poroszoknál szabály, hogy azokat a hivatalnokokat, akik ostobaságot követtek el, nem hagyják szégyenben a közönség előtt, hanem legfeljebb titokban lehordják, miután eljárásukat előzőleg nyilvánosan igazolták.

Egyébként az útitervem megint nagyon ingatag. Az utóbbi napokban néhányszor elballagtam a legközelebbi postahivatalhoz, mintegy 300 lépésnyire a háztól, és ennek az erőpróbának a következménye megint az volt, hogy ez idő szerint teljesen képtelen vagyok néhány lépésnél többet megtenni és rendkívüli érzékenységet tapasztalok a lágyékomban a kötés nyomására stb. – úgyhogy megint összecsuklottam. Ma a pihenés folytán ismét valamivel jobban vagyok, hogy azonban a 13 nap alatt, amennyim még van 7-ig, annyira rendbe jön-e a história, hogy vállalkozhatom a túrára, mégis nagyon kérdéses. De hát majd meglátjuk.

Louisétól nincsen újabb hírem. Ezzel szemben Dietz azt írja nekem, hogy a „Helyzet"[231] honoráriumának második részletét – 500 márkát – kívánságodra kifizette Viktornak, s ennek nagyon örülök. Szeptember elején a „Neue Zeit"-ban is megjelenik megint valami tőlem,[479] amiért a honoráriumot Viktornak fizetik ki, mint ahogy Dietz azt a megbízást kapta tőlem, hogy *minden* nála keletkező követelésemet Viktornak fizesse ki. Ezen a télen el *kell* készülnöm a „Tőke" III. kötetével,[111] és mihelyt ettől a lidércnyomástól megszabadultam, megint több honoráriumot is tudok majd szerezni.

Abban határozottan igazad van, hogy a Reichstag feloszlatása amiatt, hogy a militaristák követelik a kétéves szolgálati idő elutasítását, tiszta őrület lenne a kormányzattól.* Mindazonáltal nincs kizárva, hogy ilyesmire sor kerül – tekintettel a német birodalom mostani „mérvadó" tényezőire.

Hogy Oroszország képtelen Európában háborút viselni, azt bebizonyította azzal, hogy a sakktábla másik végén – Közép-Ázsiában lépett.[593] Ezt igen ostobán tette. Az angolokat ez megfélemlíteni nem fogja, hanem felmérgesíti őket, és Gladstone úrnak lehetetlenné teszi, hogy érvényre juttassa oroszbarátságát. Konstantinápolyt még feláldozhatná Gladstone, de megengedni, hogy Indiát fenyegessék – az nem megy.

Wight szigete végtelenül unalmassá válik számomra, ha arra gondolok, hogy te most egyedül teszed meg azt az utazást, amelyet együtt kellett volna megtennünk. És Louise a végén még azt képzeli, hogy csak tettetem magamat betegnek! Ahelyett, hogy levelet küldök Lunzba, ezerszer szívesebben mennék magam oda. Ma van a 15. napja, hogy rá vagyok utalva az itteni kis házikóra és kertecskére mint börtönömre, és négy nap alatt csak háromszor tettem 300 lépést az utcán – azzal az eredménnyel, hogy újból a legszigorúbb házi és kerti őrizetben vagyok. Ma virágkiállítás van a kikötőhídon, holnap regatta, Pumpsék mind odamennek, én meg ülhetek itthon – ez aztán az élvezet. Az egyedüli, aminek valóban örülök, hogy ez a história nem utazás közben szakadt rám, az lett volna a szép kis meglepetés.

Nos tehát, add át üdvözletemet Viktornak, a feleségének és a gyerekeinek, nem kevésbé a Boszorkánynak, aki időközben alighanem mégis írt nekem, és mondd meg mindannyiuknak, mennyire fájlalom, hogy nem lehetek veletek. De jövőre, ha élek, biztosan megyek.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 426. old. – Szerk.*

199

Engels Viktor Adlerhoz

Lunzba[250]

Ryde, [18]92 aug. 30.

Kedves Viktor,

Tegnap nem tudtam leveled minden pontjára válaszolni, részben, mert megtelt a papír, részben, mert eltelt az idő – az ebédelés ideje, ami 2 órakor van, 3 órakor pedig elmegy innen a posta. Minthogy azonban az oberdöblingi Kedves Türelmetlen* a levelezőlapján levelet kér tőlem, ma megírhatom neked a többit.

Amit a taktikáról mondasz, nagyon is igaz.[594] De túl sokan vannak, akik kényelemből, meg hogy ne kelljen gyötörni a koponyájukat, a pillanathoz illő taktikát örök időkre akarják alkalmazni. A taktikát nem a semmiből csináljuk, hanem a változó körülményekből: mostani helyzetünkben nagyon is gyakran hagynunk kell, hogy az ellenfél diktálja nekünk.

Éppúgy igazad van a függetlenek[354] dolgában. Még emlékszem azokra az évekre, amikor – abban az időben még hivatalos levelezésben lévén Liebknechttel – folytonosan küzdenem kellett a mindenhová beszivárgó ősnémet nyárspolgáriasság ellen. A birodalmi Németországban ezzel nagyjábanegészében szerencsésen megbirkóztunk, de micsoda nyárspolgárok ülnek és kerülnek mindig újra bele a frakcióba! Egy munkáspárt nem választhat *mást, mint munkásokat, akiket nyomban megrendszabályoznak*, s akik azután mint a párt által eltartottak könnyen elvesztik a talajukat, vagy pedig nyárspolgárokat, akik eltartják magukat, de blamálják a pártot. És ezekkel szemben a függetlenek valóságos kincs.

Amit Ausztria és Magyarország gyors ipari haladásáról írsz, annak rendkívül megörültem. Ez az egyetlen szilárd bázisa mozgalmunk haladásának. S ez egyszersmind a védővámrendszer egyetlen jó oldala, legalábbis a legtöbb kontinentális ország és Amerika számára. Mesterségesen kitenyésztik a nagyipart, a nagytőkéseket, és a nagy proletártömegeket, meggyorsul a tőke centralizációja, megsemmisülnek a középrétegek. Németországban a

* Louise Kautsky. – *Szerk.*

védővámok tulajdonképpen fölöslegesek voltak, mert éppen akkor vezették be őket, amikor Németország megvetette a lábát a világpiacon, és *ezt* a folyamatot a védővámok megzavarták; de viszont kitöltöttek egy csomó hézagot a német iparban, amelyek máskülönben még sokáig hézagok maradtak volna, és ha Németországot arra kényszerítik, hogy a védővámokat áldozza fel világpiaci helyzete kedvéért, sokkal inkább lesz konkurrenciaképes, mint annak előtte. A védővámok Németországban éppúgy, mint Amerikában, most csak akadályok, mert gátolják ezeket az országokat abban, hogy elfoglalják az őket megillető világpiaci helyet. Ezért Amerikában hamarosan meg kell bukniok, Németországnak pedig követnie kell ezt.

De amikor ti az iparotokat fejlesztitek, szolgálatot tesztek Angliának; minél hamarabb semmisül meg teljesen Anglia világpiaci uralma, annál hamarabb jutnak itt a munkások uralomra. A kontinentális és az amerikai konkurrencia (dettó az indiai) végre válságot idézett elő Lancashire-ben, és ennek első következménye volt, hogy a munkások egyszeriben a 8-órás munkanap hívei lettek*.

A csehekkel való együttműködés politikailag is szükségszerű. Ott ülnek Németország kellős közepén, hozzájuk vagyunk kötve, mint ők mihozzánk, és minden érdekünk azt kívánja, hogy ne hagyjunk kialakulni ott egy ifjúcseh-orosz-pánszlávista fészket. Van ugyan mód arra, hogy idővel még ezzel is megbirkózzunk, de biztos, ami biztos. És minthogy ezek az emberek a nemzeti autonómia tekintetében *cseh területen* mindent megkaphatnak tőlünk, amit akarnak és ami kell nekik, nincs is veszély. (Amint látod, ebben a vonatkozásban mindig úgy számolok, hogy nem veszem tekintetbe a pillanatnyi politikai különválást Németországtól.)

Jövő héten visszamegyek Londonba; bár ma jobban vagyok, a berlini kirándulásból nyilván mégsem lesz semmi.

Sok üdvözlet az egész szerkesztőségnek[73].

Barátod
F. E.

* *V. ö. 426., 432. old. – Szerk.*

200

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Ryde, [18]92 szept. 4.

Kedves Báró,

Ede tudni akarja, hogy mikor leszek megint Londonban, de cím helyett csak azt közli, hogy Kilchbergből Zürichbe utazik, és ráadásul minden időpontot annyira bizonytalanul ad meg, hogy ilyen távolságra mindennemű levelezést lehetetlenné tesz. Minthogy felteszem, hogy te jobban vagy tájékoztatva, kérlek, közöld Edével, hogy holnapután, e hó 6-án visszamegyek Londonba.[563]

Bénaságom még mindig teljesen kizár bármiféle egyéb utazást, Londonban alighanem még két hétig kell majd a díványon feküdnöm. Máskülönben semmi jelentősége.

Sorge Homesteadről szóló cikkének természetesen elsőbbsége van. Nekem különben sem olyan sürgős a dolog, feltéve, hogy a német szöveg körülbelül egyidejűleg vagy *valamivel* később jelenik meg, mint az angol[595]. És az utóbbiról persze két hónapja nem hallottam.

Ha a legutóbbi választások[527] idején itt lettél volna, másként nyilatkoznál a fábiánusokról.[32] A mi taktikánkban egy dolog szilárdan érvényes minden modern országra minden időben: a munkásokat rá kell vezetni arra, hogy saját, független és minden polgári párttal szembenálló pártot alakítsanak. Az angol munkások a legutóbbi választásokon először tettek, bár még csak ösztönösen, a tények menetének hatására, döntő lépést ebben az irányban; ennek a lépésnek meglepő sikere volt, s nagyobb mértékben járult hozzá a munkásagyak fejlődéséhez, mint az elmúlt húsz esztendő bármely eseménye. S mit tettek a fábiánusok – nem egyikük vagy másikuk, hanem a Fábiánus Társaság a maga egészében? Azt prédikálták és vitték át a gyakorlatba, hogy *a munkások csatlakozzanak a liberálisokhoz*, s bekövetkezett az, ami várható volt: a liberálisok négy olyan kerületet jelöltek ki számukra, amelyeket lehetetlen volt meghódítani, s a fábiánus jelöltek fényesen megbuktak. Shaw, a paradoxonairól ismert író – mint író igen tehetséges és szellemes, de mint közgazdász és politikus teljesen hasznavehetetlen, bár

becsületes ember és nem törtető – ezt írta Bebelnek: ha ők nem ezt a politikát követik, hogy jelöltjeiket rákényszerítik a liberálisokra, nem aratnának egyebet, mint vereséget és szégyent (mintha a vereség gyakran nem volna nagyobb tisztesség, mint a győzelem); most aztán követték ezt a politikájukat s arattak ezt is, meg amazt is.

Ez az egész kérdés lényege. Abban a pillanatban, amikor a munkások első ízben lépnek fel önállóan, a Fábiánus Társaság rábeszéli őket, hogy maradjanak a liberálisok uszályában. S ezt nyíltan meg kell mondani a kontinens szocialistáinak, a dolog elkenése bűnrészesség volna. És ezért sajnáltam, hogy Avelingék cikkének utóirata nem jelent meg.[571] Ez nem post festum*, nem elkésett utógondolat volt, csak a sietségben, hogy a cikket mielőbb elküldjék, maradt ki először. A cikk nem teljes, ha nem írja le a két szocialista szervezet magatartását a választással kapcsolatban – a „Neue Zeit" olvasóinak joguk van arra, hogy erről értesüljenek.

Azt hiszem, legutóbbi levelemben magam is azt mondtam neked, hogy mind a Szociáldemokrata Föderációban, mind a Fábiánus Társaságban a vidéki szervezetek tagjai különbek a központi vezetőségnél. De ez mit sem segít, amíg a központ magatartása határozza meg az egész társaságét. A más, remek fickók közül – Bannert kivéve – egyet sem ismerek. Furcsa, hogy Banner, amióta belépett a Fábiánus Társaságba, nem mutatkozott nálam. Felteszem, hogy erre a belépésre a Szociáldemokra Föderációtól való undora s az az igénye indította, hogy valami szervezethez tartozzék, meg talán bizonyos illúziók is. De ez a fecske nem csinál nyarat.

Te a Fábiánus Társaságban olyasvalamit látsz, ami még nem alakult ki. Ellenkezőleg, ezek az emberek már *túlságosan* kialakultak: klikk ez különböző kaliberű polgári „szocialistákból", a történettől az érzelmi alapon álló szocialistáig és filantrópig, akik csak a munkások fenyegető uralmától való félelemben egyek, és mindent latba vetnek, hogy élét vegyék e veszedelemnek azzal, hogy a *maguk*, a „míveltek" számára biztosítják a vezetést. Ha azután bevesznek a központi vezetőségükbe néhány munkást is, hogy ezek ott mindig leszavazott kisebbségként az 1848-as Albert munkás szerepét játsszák,[596] hát ez ne tévesszen meg senkit.

A Fábiánus Társaság eszközei teljesen ugyanazok, mint amit a korrupt parlamenti politika alkalmaz: pénz, intrika, történet. Vagyis az angol felfogás, amely magától értetődőnek tekinti, hogy minden politikai párt (csak a munkásoknál legyen másképp!) így vagy amúgy megfizeti, vagy állásokkal jutalmazza a maga megbízottait. Ezek az emberek nyakig belesüllyedtek

* – ünnep után(i), utólag(os) – *Szerk.*

liberális párt intrikáiba, a liberálisoknál párthivatalokat töltenek be, mint például Sidney Webb, aki egyáltalában ízig-vérig brit politikus. Mindazt, amitől a munkásokat óvni kell, ezek az emberek a gyakorlatban űzik.

Mindamellett nem kívánom tőled, hogy ezeket az embereket ellenségként kezeld. De a kritikától véleményem szerint neked éppoly kevéssé szabad őket oltalmaznod, mint bárki másnak. Pedig az, hogy Avelingék cikkéből a reájuk vonatkozó rész kimaradt, egészen így fest. De ha azt akarod, hogy Avelingék cikket írjanak számodra a különböző angol szocialista szervezetek történetéről és magatartásáról, csak szólnod kell, és én javasolom nekik.

A Vollmarról írt cikked nagyon tetszett nekem, ez többet árt neki, mint az **egész** veszekedés a „Vorwärts"-ben.[565] És a kihajítással való örökös fenyegetőzést sem lehetett tovább szó nélkül hagyni. Ezek most teljesen időszerűtlen utóhangjai a szocialista-törvény[60] idejéből való diktatúrának. Manapság időt kell hagyni a rothadt elemeknek arra, hogy annyira elrothadjanak, amíg csaknem maguktól lehullanak. Egy milliós pártnak egészen más a fegyelme, mint egy százakat számláló szektának. Amit valamivel bővebben kifejthettél volna, az a mód, ahogyan a „magán-való államszocializmus" a gyakorlatban, mégpedig abban az egyetlen országban, ahol gyakorlatilag lehetséges, Poroszországban (amit igen szépen kifejtettél) *szükségszerűen* kincstáriasságba csap át.

Ede kritikája Proudhonról szintén nagyon jó volt, különösen annak örültem, hogy láttam, megint olyan, mint régen.[576]

Barátod

F. E.

201

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

[Ryde, 1892 szeptember 5.]

Kedves Báró,

Tegnapelőtt elfelejtettem Bonnier-ra vonatkozólag válaszolni neked.[595] Olvasd el a „Socialiste"-ban a „B"-vel és Bernard-ral jelzett beszámolókat Angliáról és Németországról, és akkor megítélheted, hogy mennyire tudod őt használni. Bonnier talpig becsületes fickó, de a német tanulmányai némiképp elrontották benne a franciát, ezt már több honfitársánál láttam. A könyvek világában él, és nehéz lesz neki az eleven mozgalom tényeit helyesen összemérni egymással. Emellett Oxfordban kuksol, a mozgalomtól teljesen elvágva és ráadásul sziklaszilárdan hisz Guesde-ben. Guesde illúziói és optimizmusa sok szempontból igen értékesek magában a mozgalomban, hasonlóan, mint Liebknechtnél is, ők ketten sohasem esnek kétségbe; de a mozgalmak folyamatáról való beszámolásra ezek a tulajdonságok nem tesznek éppen alkalmassá. Mindamellett Bonnier, hála természetes eszének, lassacskán majd csak kicsiszolódik; de hosszabb ideje nem sokat láttam tőle, és ha a többieknek a napilapnál[433] túl sok lesz a munkájuk, akkor aligha marad más választásod – feltéve, hogy Bonnier ott is nem terheli túl magát.

Üdvözlet Pumpstól és Percytől.

Barátod
F. E.

Holnap visszatérek Londonba.[563]

202

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Ahlbeckbe

Ryde, 1892 szept. 5.

Kedves Kugelmann,

Az idén nem lesz semmi a németországi utazásomból, béna vagyok, és pihennem kell, még legalább két hétig, amíg valamennyire visszanyerem a mozgásképességemet. Holnap azonban visszamegyek Londonba.[563] Jövőre viszont mégiscsak vállalkozni szándékozom megint egy szemleútra a szülőföldünkre. De hogy eközben Hannovert is érinthetem-e, azt ilyen hosszú időre előre nem ígérhetem meg, már csak azért sem, mert ezen a nyáron láttam, hogy minden ilyen terv milyen gyorsan kútba eshet, hiszen az idén egy nagy és szép utazásról kellett lemondanom, és ki tudja, hogy jövőre élünk-e még. De abban bizonyos lehetsz, hogy a „pomerániai grandokat"[597] átengedem másoknak. Az utolsó ilyen, akit láttam, egy állítólagos báró Grumbkow volt, egy lezüllött alak, aki mintegy 6 hónappal ezelőtt mint hivatásos koldus meg akart pumpolni, de kidobtam. Cela me suffit.* Sok üdvözlettel

barátod
F. Engels

Kérlek, hogy a mellékletet add át Singernek.

* – Ennyi elég nekem. – *Szerk.*

203

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 szept. 11.

Kedves Laurám,

Múlt kedd* óta újra itt vagyok, még szobafogságban, de javulóban. Louisét szerdára várom vissza, Bebel elvitte Bécsből Berlinbe, és most ott van.

Köszönöm a lapra[433] vonatkozó híreket. Minthogy Luce visszalépett, úgy vélem, a régi megállapodás a többi aláíróra nézve is elvesztette kötelező érvényét, hacsak kifejezetten meg nem újítják. Luce-szel együtt, feltételezem, barátja, Vignaud is kivált (nem ismerem ezt az embert). Mindenesetre úgy tűnik, hogy egy új kombinációval próbálkoztok – reméljük, hogy sikeres lesz és az utolsó a maga nemében.

Itt igen fontos esemény történt, amely a kontinens *valamennyi* szocialista pártját foglalkoztatni fogja. Mint a mellékelt beszámolóból látni fogod, a trade-unionok kongresszusa[574] megvitatás után elutasította a zürichi kongresszusra[575] való meghívást, és úgy határozott, hogy *„haladéktalanul"* összehívja saját – és ráadásul nemzetközi! – nyolcórás kongresszusát. Ez cselekvést kíván tőlünk, s ha lehet, *az egész kontinens összehangolt cselekvését.*

Az angol munkásokat annyira megfertőzte a parlamentáris kompromisszum-szellem, hogy képtelenek egyet előrelépni anélkül, hogy ne tennének ugyanakkor $^3/_4$ vagy $^7/_8$ lépést hátra. Így hát a nyolc óra iránti lelkesedés hirtelen felébredése (mint tudod, három évvel ezelőtt képtelenségnek tartották ugyanazok az emberek, akik most a leghangosabban követelik) csaknem oda vezetett, hogy ez a jelszó reakciós jellegűvé vált. Ez legyen az egyetemes csodaszer, az egyetlen dolog, amivel foglalkozni kell. A nyolc óra híveinek zöme – afeletti ujjongásában, hogy ilyen hamar ilyen nagy és váratlan többséget szerzett – most mindent, ami ennél tovább megy, feláldoz az újonnan megtért „régi" unionistáknak. A szocia-

* Szeptember 6. – *Szerk.*

lista aprószentek e legyilkolásába[598] annál is könnyebben belenyugodtak, mert az „új" elemek[547] megosztottak, közös szervezet híján vannak, nem ismerik egymást személyesen, s eddig még nem volt idejük olyan embereket nevelni, akik mindenkinek a bizalmát élvezik; ezt, mint tudod, itt Angliában csak azzal lehet elérni, amit Ruge az ismételt megjelenés erejének nevezett, azzal, ha az ember éveken át folyton közszemlére teszi a saját személyét, *teste** Shipton, Cremer, Howell stb.

Mindenesetre a tény tény. A trade-unionok kongresszusa a kérdés megvitatása után 189 szavazattal 97 ellenében, csaknem 2:1 arányban kívül helyezte magát az egyetemes munkásmozgalmon és elhatározta, hogy külön menetel. Meghívásunkat a lehető legsértőbb módon az arcunkba vágták. Még csak nem is utasították a parlamenti bizottságot[591], hogy küldjön udvarias választ. Még csak nem is terjesztettek elő a meghíváson alapuló formális indítványt; ellenindítványt nyújtottak be, és ezután a meghívást módosító javaslatként kellett becsúsztatni, különben egyáltalán nem vették volna figyelembe. A teljes jelentésből, amelyet elküldök neked, láthatod majd, mekkora fáradságába került Will Thorne-nak, *hogy egyáltalán a kongresszus elé vigyék*! A sértés valóban nem is lehetne nagyobb.

Mi most a teendő? Ezt komolyan meg kell fontolni, és mindenekelőtt a franciáknak, minthogy az ő marseille-i kongresszusuk[589] megelőzi a berlinit (október 16.)[599]. Ha érdeme szerint válaszolunk a sértésre, akkor a posszibilisták és a blanquisták, *akik bizonyosan elmennek a trade-unionok kongresszusára*, tőkét kovácsolnak belőle. Másrészt, ha a posszibilisták és a blanquisták elmennek és *egyedül* ők lesznek ott a kontinentális szocialisták közül, annál jobb nekünk. Ezért rendkívül fontosnak tartom, hogy francia barátaink *azonnal állapodjanak meg közös cselekvési vonalban Bebellel és a német Végrehajtó Bizottsággal*. Ha Németország és Franciaország együttműködik, Spanyolország, Ausztria, Olaszország, Svájc és valószínűleg Belgium követni fogja, Domela** pedig mehet, ha kedve tartja.

Jelenleg – még nem kaptam meg Edward személyes beszámolóját az ügyről (ő ott volt) – a véleményem ez:

1. Franciaországnak és Németországnak Marseille-ben, illetve Berlinben ki kell nyilvánítania azt a szándékát, hogy egyáltalán nem vesz tudomást erről az álkongresszusról.

2. Ezt szilárd, de nyugodt és nem ellenséges hangú határozatban kell megtenniök, amely lehetőleg legyen azonos a kettőnél és szolgáljon mintául

* – *tanú rá* – *Szerk.*

** Ferdinand Domela Nieuwenhuis. – *Szerk.*

a többi nemzetnek; hagyja nyitva az ajtót jövőbeli trade-union-kongresszusok előtt, egyes trade-unionok előtt pedig a jelenben is, hogy megtérhessenek. Ezt bizonyára meg is fogják tenni; biztos vagyok abban, hogy nem telik bele hosszú idő, és sokan megbánják szavazatukat.

3. Ha szelíd hangulat uralkodik és olyan határozatot hoznak, hogy a békesség kedvéért legyenek jelen ezen a brit kongresszuson, akkor mindegyik országból *egy* küldött menjen és ne több. Ezt pedig, *a forma kedvéért, a szakszervezeti kongresszusnak* vagy *végrehajtó bizottságának* kell megválasztania és meghatalmaznia, és bona fide* munkásnak kell lennie, különben *nem engedik be*. S ennek az egy küldöttnek határozott tiltakozást kell bejelentenie.

Holnap írok Bebelnek ebben az ügyben. Kérlek, közben értesítsetek, *hol* állnak a tieitek, és mit lehet tenni, hogy megegyezésre jussanak a németekkel.

Mellékelek egy mintát abból a franciaországi tudósításból, amelyet a „*Vorwärts*" most közöl, s amelyet Liebknecht kétségkívül azzal fog mentegetni, hogy ha a mieink nem küldenek beszámolókat, onnan kell vennie őket, ahonnan tudja.

Ha hallok még valamit Edwardtól, mielőtt ez a levél elmegy, még hozzáfűzöm.

Hű barátod
F. E.

Egy-két nap múlva elküldöm neked két könyvemet.[600]
A skót lapot ezzel a levéllel egyidejűleg küldöm.

Eredeti nyelve: angol

* – valódi, hamisítatlan – *Szerk.*

204

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 szept. 11.

Kedves August,

Szóval egy nappal tovább ott akarod tartani a Boszorkányt. Nyilván, hogy még megfelelő instrukciókkal lásd el, hogyan irányítsa a Generálist az ivás és más bűnök dolgában, *míg viszont engem arra ösztökélsz*, hogy nézzek a körmére – csak azt ne hidd, hogy nem látok át rajtad. Egymás ellen akarsz uszítani bennünket, az ég tudja, miféle álnok indítékokból, de várj csak, fiacskám, olyan egyszerűen ez nem megy. Bosszúból több munkát zúdítok a nyakadba, mint szeretnéd, és mindjárt el is kezdem.

A trade-unionok glasgow-i kongresszusa hadat üzent nekünk, kontinensieknek.[574] A régiek vezetői részéről rosszindulat, az újak[547] vezetői részéről butaság, az önmagukban és egymásban való bizalom hiánya, tehát a *pártként* való szervezettség hiánya is a kongresszuson, míg viszont a régiek évtizedek óta szilárdan tömörültek. Ha ezek az emberek észreveszik, hogy mit tettek, a legtöbbjük sajnálni fogja.

Tehát: a zürichi bizottság a *kongresszushoz* címzett, Zürichbe 1893-ra[575] szóló meghívólevelet küldött a parlamenti bizottságnak[591]; Tussy fogalmazta meg.* Ezt a levelet a parlamenti bizottság megpróbálta elsikkasztani. Hasztalanul sürgette Will Thorne, hogy adjanak hírt a levélről és hogy olvassák fel. Állandóan elutasították: a kongresszus rá kell hogy bízza a parlamenti bizottságra, hogy milyen iratokat akar előterjeszteni!! Végül Matkin (Liverpool) indítványozza: a trade-unionok kongresszusa 93 május 1-re hívjon össze *nemzetközi kongresszust* a törvényes nemzetközi nyolcórás munkanapról való határozathozatalra és annak előkészítésére. – Parnell, aki ott volt Párizsban[66], azt mondja ezzel szemben: delegátusokat kell küldeni a zürichi kongresszusra, és ott kell a dolgot elintézni. Erről nagy vita, amelyben a „régiek" azt kérdezik, hogy mit akarnak Zürichben, hogy azonosítani akarják-e magukat a kontinens szocialistáinak vad (wild)

* *V. ö. 416–417., 419. old. – Szerk.*

terveivel stb. – Újra követelik, hogy olvassák fel a zürichi levelet, és a felolvasást végre elhatározzák. És így aztán a szavazás előtt a zürichi meghívást a látszat kedvéért felolvassák, és nyomban utána elfogadják a Matkin-féle kongresszus-javaslatot (mégpedig *immediately** való megtartásra, 93 május 1-e helyett) 189 szavazattal 97 szavazat ellenében, s ezzel a zürichi meghívást csak úgy mellékesen – nem visszautasítják, hanem sutba dobják; ennek ellenében a „rosszul szervezett" kontinentális proletariátusnak kegyesen megengedik, hogy egy angliai kongresszuson a nyolcórás mozgalom igazi vezetőitől – akik tegnap még élethalálharcot vívtak e mozgalom ellen – kiokíttassák, felvilágosíttassák és megszerveztessék magukat. Egy skót lap részletes beszámolójából, amelyet elküldök neked, amint megkapom, látni fogod, hogy a régiek kedvük szerint sértegettek bennünket, az újak pedig eközben úgy viselkedtek, mint az iskolás gyerekek.

Egyelőre mellékelem az egyetlen beszámolót, amim van.

Mármost a dolgot nem kell tragikusan felfogni. Az újak annyira el vannak ragadtatva attól, hogy a régiek átálltak a törvényes nyolc óra oldalára, hogy ezen a ponton lépre mentek. A legtöbben bizonyára máris bánják, és amint észreveszik, hogy mit tettek, mindannyian megbánják. Ezt megmagyarázni nekik, véleményem szerint, a kontinensiek feladata, és ha ők egységesen járnak el, a dolog kínossá válhat a „régiek" számára.

1. Franciaországnak és Németországnak egységesen kell eljárnia. Akkor mindenki követi őket. Ezért ma Laurán keresztül javasolom a franciáknak, hogy lépjenek összeköttetésbe veletek azért, hogy válaszul erre a határozatra kongresszusaitokon Marseille-ben[589] és Berlinben[599] *lehetőleg szó szerint is* egybehangzó határozat szülessen.** Amennyire az eddigiekből meg tudom ítélni (Avelinget, aki ott volt Glasgow-ban, még nem láttam és még senkivel sem beszéltem meg a dolgot), a legjobb lenne, ha határozott, de nyugodt és nem ellenséges hangon *feltétel nélkül* elutasítanátok az újsütetű nyolcórás kongresszust, de újból felszólítanátok az egyes trade-unionokat, hogy képviseltessék magukat a zürichi kongresszuson. (Ezt kellene tennie a zürichi bizottságnak is, mégpedig körlevelekben – Tussy majd ír nekik erről, de hasznos lenne, ha egy kis lökést tőletek is kapnának.)

2. Ha azonban még tovább akarnánk menni és eleven szenet gyűjteni a serdületlenek fejére[601], akik nem tudják, mit cselekszenek, akkor a franciáktól és a németektől *egy-egy embernek* oda kellene mennie, hogy tisztázza a tényállást és tiltakozást jelentsen be a glasgow-i határozat ellen.

---

* – *haladéktalanul – Szerk.*

** *V. ö. 444–445. old. – Szerk.*

A küldöttet a központi *szakszervezeti* bizottságnak kellene delegálnia, és *bona fide** *munkásnak* vagy volt munkásnak kellene lennie, *másképpen nem engedik be.*

Ha Marseille és Berlin egységes, akkor Ausztria, Spanyolország és Olaszország követi őket. Svájc biztos, ők kapták a legközvetlenebb rúgást; Belgium valószínűleg követi őket, dettó a skandinávok. Akkor aztán Nieuwenhuis úr, a posszibilisták[49] és a blanquisták[178] mehetnek a trade-unionokhoz, s akkor lesznek csak igazán a nagy európai mozgalmon kívül.

Mára ez a véleményem, egyelőre. Mihelyt újabbat hallok, megint írok. Közben megfontolhatjátok a dolgot. Mindenesetre a „régiek" arcátlansága és az újak lagymatagsága kiváló alkalmat szolgáltatott nektek arra, hogy az angoloknak megmagyarázzátok az álláspontotokat és megmutassátok nekik, hogy az osztályöntudatos kontinentális proletariátusnak eszében sincs olyan emberek vezetésének alárendelni magát, akik a bérrendszert örök és megingathatatlan világberendezkedésnek tekintik.

Valóságos szerencse, hogy a korlátoltan egyoldalú, *kizárólagosan* szakszervezeti mozgalom most ilyen csattanósan felfedi reakciós jellegét.

Egy másik kép: a Szociáldemokrata Föderáció legutóbbi konferenciáján[602] Hyndman urat formális határozattal felszólították (azt mondják, egyhangúlag), hogy húzódjék jobban háttérbe és ne tevékenykedjék tovább a Szociáldemokrata Föderáció vezetőségében.

A fődolog mindnyájunk számára az, hogy Marseille és Berlin egységesen és egyöntetűen járjon el; minden egyéb mellékes. Ha ott azonos határozatokat hoznak, akkor egész Európa átveszi őket, és az ilyesmi bejárja az egész itteni sajtót. A ti szakszervezeti kongresszusaitoknak is tiltakozniok kellene.

A beszámolót tartalmazó skót újságot *ezzel* a postával küldöm neked. Szívélyes üdvözlet Julie asszonynak, a Boszorkánynak, neked és minden barátunknak.

Barátod
F. E.

* – *valódi, hamisítatlan* – *Szerk.*

205

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

London, 1892 szept. 12.

Kedves Schmidt,

Néhány napja tértem vissza Ryde-ból, ahol hatheti kényszertartózkodáson voltam Pumpsnál.[563] Egy kellemetlen, de egyébként jelentéktelen betegség elrontotta a szabadságomat és megfosztott attól, hogy a kontinensre utazzam, aminek során egyébként valószínűleg találkoztunk volna Zürichben.

Nagy érdeklődéssel várom további tanulmányait a profitrátáról. A Fireman-féle cikket[382] Fireman nem küldte el nekem, meg lehet kapni a füzetet külön? Akkor megrendelem magamnak, ha pontosan megadja nekem a füzet számát és a cikk címét. A profitrátáról szóló szakaszt külön, előre kinyomatni teljességgel lehetetlen; Ön tudja, hogy Marxnál minden annyira egymásba kapcsolódik, hogy semmit sem lehet az összefüggésből kiragadni. Különben is, ha egészséges maradok, és *béken hagynak*, ezen a télen elkészülök a III. kötettel[111] (erről azonban, kérem, egy szót se szóljon, hiszen tudom, hogy annyiszor jött már közbe valami), és akkor a szegény professzor-léleknek e tekintetben nyugalma lesz, de aztán rögtön annál többet fog nyugtalankodni.

A marxi történelemfelfogásról egy cikket talál tőlem a „Neue Zeit" következő számában – angolul itt már megjelent.[479]

A pénz és a hitel kérdésében a németeket egyáltalán nem lehet használni, Kniest maga Marx kegyetlenül kigúnyolta már évekkel ezelőtt.[603] A két leghasználhatóbb angol dolog Tooke „An Inquiry into the Currency Principle", 1844, és Fullarton „On the Regulation of Currencies", II. kiadás, 1845; mindkettő már csak antikváriumban kapható. Amit a pénzről *mint pénzről* mondani lehet, mind benne van a „Tőke" I. kötetében. A III. kötetben természetesen sok szó lesz a hitelről és a hitelpénzről; éppen ez az a szakasz, amellyel a legtöbb a nehézségem.

Rogers „Economic Interpretation of History"-ja sok tekintetben tanulságos, de elméleti szempontból rendkívül lapos könyv. Marxéhoz mérhető felfogásról persze nincsen szó.

Az Ön cikke a „Neue Zeit"-ban[549] nagyon megörvendeztetett – mintha rá volna szabva az itteni dolgokra, mivel Jevons és Menger híveinek[550] itt a Fábiánus Társaságban[32] nagyon megjött a hangjuk, és végtelen megvetéssel néznek le a régen túlhaladott Marxra. Ha volna itt egy folyóirat, amelyben el lehetne helyezni a cikket, engedélyével lefordíttatnám Avelinggel, az én ellenőrzésem mellett. Ebből *most* persze bajosan lesz valami – nincs ilyen folyóirat!

Ami a függetleneket[354] illeti, az urak maguk tehetnek a sorsukról. A párt valóságos birkatürelemmel évekig tűrte a csaholásukat, még Erfurtban[281] is minden alkalmat megadott nekik, hogy hazug pletykáikat bebizonyítsák, de egymillió ember nem hagyhatja örökösen, hogy ötven kotnyeles kölyök megbénítsa, akik jogot formálnak arra, hogy rágalmazhassanak anélkül, hogy bizonyítaniok kellene. Most kint vannak, most megmutathatnák, hogy mit tudnak, de hát nem tudnak semmit az örökös hazudozáson és szitkozódáson kívül. Azok, akiktől várni lehetett valamit, a Kampffmeyerek, az Ernstek, a Müllerek, meg mind a többi, mit vittek hát véghez, amióta a pártvezetőség nyomása nem nehezedik már rájuk. Lapjuk[358] teljesen tartalmatlan, és ezen kívül semmit sem csinálnak. Ha azt hiszik ezek az urak, hogy képesek valamire, miért nem csinálják? A „Vorwärts" az ellenük folytatott polémiában, mint másban is, néha ügyetlen, a lap elég gyakran túllő a célon, de ez egyáltalán nem változtat a dolgon. Hát nem használtak ezek az urak már a különválás *előtt* is ugyanolyan bősz hangot a frakció és a pártvezetőség ellen, mint a „Vorwärts" őellenük? Amellett egészében *teljességgel ártalmatlanok*. Németországban halottak, mint *mindenki, aki* elkülönül a nagy mozgalomtól. Amióta a mozgalom magában Németországban erős lett és magában az országban vezetik, az efféle károgásnak az egyedüli kedvező táptalaját a külföldi egyletek szolgáltatják, mint ezt az itteni Egyletben[274] 45 éve átéltem. 1860-ig a legjobbak rendszerint külföldön voltak, most ez megfordítva van. Az idegenben működő egyletek folyton változó elemekből állnak, akik igen ritkán érik el az otthoniak átlagszínvonalát, kívül állnak a hazai mozgalmon, amelyhez csak külsőlegesen kapcsolódnak, gyakran kevés a valódi elfoglaltságuk, ennélfogva unatkoznak, és ezért sokkal inkább kaphatók piszkálódásra.

Tudom, Önnek az Ifjak között sok egyetemi és ifjúkori barátja van, de ezen túl kell jutni. Hiszen a személyes jó barátság a politikai különválás ellenére is fennmaradhat. De hát ezen mindnyájunknak át kellett esnünk, nekem méghozzá a saját vallásos és ősreakciós családomban. És Ön még kedvező befolyást is gyakorolhat a régi barátaira, ha őket arra biztatja, hogy tanuljanak ahelyett, hogy vagdalkoznának. Csak folytassák az urak a tanul-

mányaikat, a használhatóbbak közülük hamarosan észhez térnek. Attól tartok azonban, hogy a fertőző nagyzási hóbort, amely az urak körében dühöng, megakadályozza őket ebben. Ami pedig az űzöttséget és az elkeseredettséget illeti, ezek nélkül úgysem boldogulunk. „Nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak, hanem hogy fegyvert."[604]

A napokban elküldöm Önnek „A munkásosztály helyzeté"-t[231].

Szívélyes üdvözlettel

híve
F. Engels

206

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 szept. 16.

Kedves Báró,

Ede megkért, hogy küldjek el neked másolatban egy passzust a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből. Csak a kezdetét adta meg, de azt nem, hogy *meddig*. Így mellékelten megkapod a másolatot a levél végéig, és majd magad meglátod, hogy meddig használható.[605]

Kovalevszkij itt van és azt mondta, hogy szívesen küldene a „Neue Zeit"-nak egy cikket Lavrov „Zadacsi isztorii miszli", „A gondolat történetének feladatai" című nagy orosz nyelvű könyvéről, de franciául kellene megírnia. Ha akarod a cikket, kérlek, közöld velem.

Glasgow-ban a trade-unionok kongresszusán[574] jó nagy összevisszaság uralkodott*. A „régiek" mindent elkövettek, hogy győzzenek, s minthogy ők szervezettek, ismerik egymást és a régi hírnevük is megvan, sok minden sikerült nekik az „újakkal"[547] szemben, akik még nem ismerik a dörgést, beleestek az ügyrend csapdáiba, nem ismerték egymást, ahogyan a „régiek" sok tisztességesebb eleme sem ismerte őket; így aztán kevés olyan személyiség akadt köztük, akiket, eltekintve speciális párthelyzetüktől, személyükben is általánosan tiszteltek volna**. Így történt, hogy a parlamenti bizottság[591] többségét a „régiekből", Fenwicket pedig újra titkárrá választották. Minthogy a régiek a nyolcórás munkanappal szembeni ellenállásukat, látva, hogy reménytelen, feladták, és még a *törvénybe* iktatandó nyolcórás munkanappal szembeni ellenállásukat is csak pro forma, a tisztesség kedvéért folytatták, az újak többsége egészen el volt ragadtatva. A törvényes nyolc óra győzelme fölötti örömükben minden egyebet elejtettek, s így történt, hogy a kongresszus nemcsak rendszabályokat követelt a „pauperok" bevándorlása ellen, hanem a zürichi kongresszusra[575] szóló meghívást is galád és ránk

* *V. ö. 443–444., 446–448. old. – Szerk.*

** Sem Hardie, sem Tom Mann nem népszerű *tágabb* körökben. Burns, aki sok mindent megváltoztathatott volna, nem volt ott. – *Engels jegyzete.*

nézve egyenest sértő formában visszautasította (a többi között azon az alapon, hogy a zürichi kongresszust nem az angol trade-unionok kongresszusa hívta össze!!), és ezzel szemben egy azonnal egybehívandó nemzetközi nyolcórás kongresszusról hozott határozatot. Hogy ez a vita hogyan folyt le, azt meglátod abból a skót lapból, amelyet Tussy elküldött neked.

Mármost világos, hogy kontinensi barátainknak ehhez állást kell foglalniok. Ez jó alkalom arra, hogy megmagyarázzák az álláspontjukat a rátarti trade-unionoknak. Alighanem a franciák kezdik majd el Marseille-ben[589].

Sajnos, a „Workman's Times"-t, legalábbis egy ideig, nem tudom küldeni neked. Burgess egy darabig küldött Bebelnek és másoknak a kontinensre egy-egy példányt, egyszeriben azonban – mert a bolond tudni sem akar a kontinensiekről, akiknek „még trade-szervezetük" sincsen – leállította ezeket a küldeményeket. Most megint Bebelnek kell küldenem azt a példányt, amely ezalatt a te rendelkezésedre állt, mert a vezetőségnek *kell* egy példányt kapnia, a megrendelt példányok számán pedig november előtt nemigen változtathatok, mivel éppen elég fáradságomba kerül, hogy a már megrendelteket rendesen megkapjam. Novemberben megújítom az előfizetést és ez alkalommal változtathatok.

Hyndmant a Szociáldemokrata Föderáció legutóbbi konferenciáján[602] – úgy mondják, egyhangúlag – felszólították, hogy vonuljon vissza a Föderáció vezetésétől és csak irodalmilag tevékenykedjék. Meglátjuk, így marad-e. De rá nézve ez súlyos csapás.

Kár, hogy Ede most még a trade-unionok kongresszusát is elmulasztotta, de nem volt mit tenni. Neki magának annál jobbat tesz majd a meghosszabbított szünidő.

Én még mindig házi őrizetben vagyok, de lassan javulok.

Barátod
F. E.

207

Engels Regina és Eduard Bernsteinhez

Zürichbe

London, [18]92 szept. 17.

Kedves Gine,

Louisétól, aki szerdán* befutott, megtudtam, hogy Önök még Zürichben tartózkodnak, Käte** pedig már itt van, és tegnap az Ön levelével végre helyre lehetett állítani a megszakadt összeköttetést. Nagyon sajnáljuk, hogy Ön még mindig annyira nincs jól, de hát ennek is vége lesz, Ede pedig közben még egy kicsit folytathatja a szünidei légkúráját, ami neki nagyon hasznos lesz és a pártnak sem árt, ha már úgyis elmulasztotta a trade-unionok kongresszusát[574]. Ott nagy zűrzavar uralkodott, a számunkra legérdekesebb ülést csütörtökön tartották a kongresszus kérdéséről***. Ha tudjuk a címüket, küldtünk volna Edének egy skót lapot a beszámolóval, így azonban azt a néhány példányt másfelé küldtük el. Az után, hogy Thorne minden sürgetése ellenére négy napig makacsul visszatartották a „trade-unionok glasgow-i kongresszusának" címzett zürichi meghívólevelet, elhangzott Matkin nyilván a „régiekkel" suttyomban megbeszélt javaslata – amellyel meg akarták akadályozni küldöttek menesztését Zürichbe –, hogy a nyolc óra ügyében saját nemzetközi kongresszust hívjanak össze. Ezzel szemben Parnell azt a módosító indítványt tette, hogy inkább menjenek el Zürichbe. Ed. Aveling szerint Parnell és Quelch nagyon jól beszéltek. Erre viszont a régiek mind mintha megvesztek volna: a kontinensen a munkások gyengék és rosszul szervezettek, de ha az angolok a szárnyaik alá vennék őket, minden rendben lehetne; a zürichi kongresszust mindenesetre nem az angol trade-unionok hívták össze; vagy talán azonosítani akarják magukat mindezekkel a wild theories-szel° és a szocializmussal, amelyek a kontinensen dühöngenek stb. (ennek az utóbbi félelemnek különösen egy

* Szeptember 14. – *Szerk.*

** Käte Schattner. – *Szerk.*

*** *V. ö. 443–444., 446–448., 452–453. old.* – *Szerk.*

° – vad elméletekkel – *Szerk.*

a nyolcórás munkanaphoz újabban megtért lancashire-i szövő* adott rikácsolva hangot).

Egyszóval, örömükben, hogy a törvényes nyolcórás munkanapnak most szinte semmi ellenzéke nem támadt már, a lélekben erőtleneknek, a lancashire-i pamutipari munkásoknak a kedvéért minden további nélkül sutba dobták a kontinensiek meghívását, mégpedig 189 szavazattal 97 ellenében!

Igaz, a legtöbben nemigen tudták, hogy mit cselekszenek, de ez csakugyan galád sértés volt, amelyet a kontinens egész munkásmozgalmának a fejéhez vágtak. Rögtön mindenfelé hírt adtunk erről, és a franciák bizonyára már néhány nap múlva megadják rá Marseille-ben az első választ.[589] Nagyon is jó alkalom ez arra, hogy – nem fogva fel tragikusan a dolgot – az egyre inkább reakciós irányban fejlődő *régi* trade-union-emberek önteltségét lelohasszuk.

Mellékelem a „Pall Mall" egyik számát, benne Aveling cikke a hamburgi szocialistákról és a koleráról.

A „Daily Chronicle" hosszú kritikát közölt az „Utópikus szocializmus stb."-ről[114], ezt bizonyára látta. Ezek aztán az okos népek!

A francia napilap még mindig nem került ki embrionális állapotából, még mindig tárgyalnak, de ez jobb, mint ha megint hanyatt-homlok beleugranának egy rövid életű kalandba.[433]

Louise igen derűsen tért vissza. Nagyon jó egészségben és jó hangulatban találta édesanyját és Ignazot; szívélyes üdvözletét küldi.

Most még egy pár sort írok Edének, ezért mára minden jót.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

Kedves Ede,

A szóban forgó passzus tegnap elment K. Kautskynak**, mégpedig az idézett szavaktól kezdve a levél *egész további része*, Kautskynak pedig megmondtam, hogy *ő* bizonyára tudja, szükség van-e az egészre, vagy csak egy részre és melyikre.

A Szociáldemokrata Föderáció legutóbbi konferenciáján[602] (Bank Holidayn,[606] augusztus első hétfőjén) Taylor, Hackney*** megbukott jelöltje azt javasolta, hogy dobják ki Hyndmant. Ez nagy visszhangra talált, különösen

* David Holmes. – *Szerk.*

** *V. ö. 452. old.* – *Szerk.*

*** London egyik kerülete. – *Szerk.*

a vidéki küldöttek körében; de rávették Taylort, fogalmazza meg enyhébben a javaslatát, hogy minél nagyobb többséget kapjon. Így aztán (Taylor állítása szerint egyhangúlag) úgy határoztak, hogy felszólítják Hyndmant, lépjen vissza a Szociáldemokrata Föderáció vezetésétől és szentelje magát az irodalmi propagandának. Hogy ez meddig tart, majd elválik. Mindenesetre súlyos csapás ennek a nagyzási hóbortban szenvedő alaknak. Cahan New Yorkból, aki meglátogatta Hyndmant és nem tudott a dologról, nagyon bánatos, lemondó hangulatban találta, s meglepően békülékenynek mindazokkal szemben, akiket eddig lerántott.

A „Workman's Times", azaz Burgess, most szintén pártvezér akar lenni. Bizonyára olvastad, hogy az a 400 £, amelyet a választások idején Burnsnek, K. Hardie-nak, Taylornek és Ben Ellisnek a rendelkezésére bocsátott, Championtól (ill. az ő révén a Hudsons Soaptól*) származott.

Egyszóval, sok minden megváltozott itt, amióta elmentél, és sok és érdekes tennivalód lesz majd az emberek között.

Sok üdvözlettel

barátod
F. E.

Kátét még nem láttam.

* – Hudson-féle szappangyártól – *Szerk.*

208

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 szept. 17.

Kedves Lafargue-om,

Az Ön véleményében, hogy ki kell használni az alkalmat a régi angol trade-unionok megleckéztetésére, Bebel is osztozik. Ha Liebknecht elmegy Marseille-be[589], Önnek módjában lesz szót érteni vele. Ugyanakkor megkérdezheti tőle, mi az oka annak, hogy a „Vorwärts" tele van a broussisták, az allemanisták és a blanquisták tetteiről és cselekedeteiről szóló hírekkel, de alig-alig említi egy szóval is a mieinket. Persze Berlinben az a hír járja, hogy Marseille-ben dühöng a kolera, és ez megakadályozhatja Liebknecht elutazását.

Minthogy az angol trade-unionok csak *bona fide working meneket** ismernek el, és csakis olyanokat, akik szakszervezetbe tömörültek, rendkívül fontos lenne, ha nemcsak a Munkáspárt kongresszusa, hanem főleg a francia szakszervezetek kongresszusa is – amely néhány nappal a mienk előtt ülésezik[607] – egyértelműen nyilatkozna az angoloknak arról a jogtalan igényéről, hogy semmibe véve a *meglevő* kontinentális mozgalmat, egy másikat akarnak alapítani a maguk irányítása alatt és a maguk szellemében. Bizonyos, hogy a francia szakszervezeti tagok tiltakozni fognak az ellen, amit róluk és a kontinens más munkásairól mondtak Glasgow-ban:[574]

(Woods, M. P.**): „hogy az európai kontinensen működő szervezetek nagyon erőtlenek, ő azonban bizonyos abban, hogy ha a hatalmas angliai szervezet *csak odanyújtaná* kontinentális barátainak *rokonszenvező baráti* és testvéri *jobbját* (ami sok, az sok!), a minimumra csökkenthetnék nehézségeiket stb."

Foster, bányász Durhamből: „Nagyon megdöbbentették Mr. Woods szavai, amelyek szerint Angliában tett erőfeszítéseiket bizonyos fokig *semlegesítik* más országokbeli munkástársaik, akik nem olyan jól szervezettek,

---

* – *valódi, hamisítatlan munkásokat – Szerk.*

** – Member of Parliament (a parlament tagja) – *Szerk.*

mint az angliaiak; *szociális helyzetük nem egyenlő a mieinkkel* (!!!) ... ha rá tudnák venni a kontinensről való munkástársaikat arra, hogy *ugyanolyan nézetazonosságot tanúsítsanak, mint ennek az országnak a munkásai tették*, amikor valamely különleges kérdésben kellett határozatot hozniok" (a nyolcórás munkanapról van szó, és Ön tudja, hogy az angolok mennyire harcoltak ellene, amikor a kontinens már egységes volt ebben –, ugyanazok az angolok egyenként, akik most olyan hangosan kiáltoznak!), „akkor megtudnák, hogy a munkások ereje képes elérni a célt stb."

Holmes, burnleyi pamutszövő, aki újabban tért meg a nyolcórás munkanaphoz és be kívánja bizonyítani, hogy ez a pálfordulás nem csinált belőle szocialista kannibált: „Léteznek-e a kontinensen bizonyos haladó, vagy ahogy magukat nevezik, szocialista mozgalmak, amelyekbe őket is erőszakkal be akarják vonni" (Zürichben[575]). „Felteszi az uraknak a kérdést, szándékukban van-e, hogy e testület nevében elmenjenek erre a kongresszusra és ott védelmükbe vegyék azt a sok vad tervet, amelyek, mint tudják, a kontinensen forgalomban vannak?"

Conner, London: „Jóllehet már két nemzetközi kongresszust hívtak össze" (Zürichbe és Chicagóba[608]), „egyiknek *a megrendezését* sem *végzi vagy irányítja a trade-unionok kongresszusa* (!!)".

Így. Ennyi sértés elég ahhoz, hogy felforrjon tőle a francia szakszervezetek vére.

Ismétlem: *itt Angliában a morális hatás szempontjából* sokkal fontosabb lenne a *szakszervezetek kongresszusának* határozata, amely visszautasítja a glasgow-i határozatban foglalt megosztási kísérletet, mint a *szocialista kongresszus* határozata. Tegyen meg tehát mindent, ami telik Öntől. Tussy elküldött Delcluze-nek egy lapbeszámolót.

Üdvözölje nevemben az elvtársakat. Végezzenek jó munkát, akárcsak Lille-ben[178], ahol, mint Tussy mondja, a leginkább *businesslike** munkáskongresszust tartották, amit valaha látott.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia és angol

* – *tárgyszerű, szakszerű – Szerk.*

209

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1892 szept. 22.

Kedves Uram,

Nos hát, egyetértünk abban az egy pontban, hogy Oroszország 1892-ben nem létezhetne mint tisztán mezőgazdasági ország, hogy mezőgazdasági termelésének ki kell egészülnie ipari termeléssel.

Mármost én azt állítom, hogy ipari termelés manapság grande industrie-t* jelent, gőzt, elektromosságot, szelfaktorokat, mechanikai szövőszékeket, végül pedig gépeket termelő gépeket. Attól a naptól kezdve, hogy Oroszország meghonosította a vasutat, e modern termelési eszközök meghonosítása nem volt többé kérdéses. Önöknek meg **kell** tudniok javítani saját mozdonyaikat, vagonjaikat, vasúti pályájukat, s ezt csak akkor végezhetik el olcsón, ha otthon *elő* tudják *állítani* azokat a dolgokat, amelyeket meg akarnak javítani. Attól a pillanattól kezdve, hogy a háborúskodás a nagyipar egyik ágává lett (páncélos hajók, vontcsövű, gyorstüzelő és ismétlőágyúk, ismétlőpuskák, acélköpenyű lövedékek, füst nélküli lőpor stb.), a nagyipar, amely nélkül mindezeket a dolgokat nem lehet elkészíteni, politikai szükségességgé vált. Mindezek a dolgok nem lehetségesek nagy fejlettségű fémipar nélkül. És ez az ipar sem lehetséges az ipar valamennyi többi ágának, különösen a textiliparnak megfelelő fejlődése nélkül.

Teljesen egyetértek Önnel abban, hogy országa új ipari korszakának kezdetét 1861 körül jelöli meg. A krími háborút éppen az jellemezte, hogy egy primitív termelési formákkal dolgozó nemzet reménytelen küzdelmet vívott modern termeléssel rendelkező nemzetekkel. Az orosz nép ezt tökéletesen megértette; ezzel magyarázható a modern formákra való áttérése, amelyet az 1861-es felszabadítási törvény[609] visszavonhatatlanná tett.

Ha már elismertük annak szükségességét, hogy az 1854-ben uralkodó primitív termelési módszerekről áttérjenek a modern módszerekre, amelyek

* – nagyipart – *Szerk.*

most kezdenek uralkodóvá lenni, akkor másodrangú kérdéssé válik, hogy az ipari forradalom védő- és tiltóvámokkal való elősegítésének melegházi folyamata előnyös vagy akár szükséges volt-e vagy pedig nem.

Ez az ipari melegházi légkör hevennyé teszi a folyamatot, amely különben idültebb formát öltethetett volna. Húsz évbe sűrít egy olyan fejlődést, amely különben talán hatvan vagy még több évet vett volna igénybe. De magának a – mint Ön mondja, 1861-ben kezdődött – folyamatnak a természetét nem érinti.

Egy dolog bizonyos: ha Oroszországnak valóban szüksége volt saját nagyiparra, és akarta is, hogy legyen neki, akkor ezt csakis *bizonyos* fokú protekcionizmussal érhette el, s ezt Ön elismeri. A protekcionizmus kérdése tehát ebből a szempontból csak *fokozat* kérdése, nem pedig elvi kérdés; az elv elkerülhetetlen volt.

Még valami bizonyos: ha Oroszországnak a krími háború után szüksége volt arra, hogy saját nagyipara legyen, akkor ezt csakis egy formában érhette el: a *tőkés formában*. És e formával együtt vállalnia kellett mindazokat a következményeket is, amelyekkel a tőkés nagyipar minden más országban együtt jár.

Mármost nem látom, hogy az Oroszországban szemünk előtt végbemenő ipari forradalomnak bármiképpen más következményei lennének, mint amilyenek Angliában, Németországban, Amerikában vannak vagy voltak. Amerikában a mezőgazdasági és a földtulajdonviszonyok mások, és ez *valóban* okoz némi különbséget.

Ön panaszkodik, hogy a textiliparban alkalmazott munkások száma a termelés mennyiségének növekedéséhez képest csak lassan emelkedik. Mindenhol ugyanez történik. Máskülönben honnan volna a fölös „ipari tartalékseregünk"? („A tőke", 23. fej., 3. és 4. pont.[610])

Ön kimutatja, hogy a férfimunkát fokozatosan női és gyermekmunkával helyettesítik – „A tőke", 13. fej., 3a pont.[611]

Ön panaszkodik, hogy a gépi úton előállított áruk kiszorítják a háziipar termékeit és így tönkreteszik azt a kiegészítő termelést, amely nélkül a paraszt nem tud megélni. De itt a tőkés nagyiparnak egy feltétlenül szükségszerű következményével van dolgunk: a belső piac megteremtésével („A tőke", 24. fej. 5. pont[612]), ami Németországban az én időmben és a szemem láttára történt. Németországban 1820-tól máig éppen azt láthattuk, amiről Ön beszél: a pamutáruk bevezetése nemcsak a parasztok házi fonását és szövését teszi tönkre, hanem *lentermesztésüket* is. És amennyiben a kérdésnek ezt az oldalát – a háziiparnak és az ezt szolgáló mezőgazdasági ágazatoknak a tönkretételét – vesszük szemügyre, a kérdés az Önök szem-

pontjából, szerintem, valójában ez: az oroszoknak el kellett dönteniök, hogy *saját* nagyiparuk tegye-e tönkre háziiparukat, vagy *az angol áruk behozatala* vigye ezt véghez. A protekcionizmus *segítségével* az *oroszok* végezték el ezt, protekcionizmus *nélkül az angolok* végezték volna el. Az én szememben ez teljesen nyilvánvaló.

Az Ön számítása, hogy a nagyipar és a háziipar textiltermékeinek összmennyisége nem növekszik, hanem változatlan marad, sőt csökken, teljesen helyes; ha más eredményre jutna, az lenne a helytelen. Amíg az orosz ipar a belső piacra korlátozódik, addig termékei csak a hazai fogyasztást fedezhetik. Ez pedig csak lassan növekedhet, sőt, ahogy látom, még csökkennie is kellene Oroszország jelenlegi körülményei között.

A nagyiparnak ugyanis egyik szükségszerű következménye az, hogy *tönkreteszi* saját belső piacát ugyanazzal a folyamattal, amellyel *megteremti*. Megteremti azáltal, hogy tönkreteszi a paraszti háziipar bázisát. De háziipar nélkül a parasztok nem élhetnek meg. Tönkre vannak téve *mint parasztok*; vásárlóerejük a minimumra redukálódik, és ameddig mint *proletárok* be nem illeszkednek az új létfeltételekbe, igen szegényes piacot nyújtanak az újonnan keletkezett gyáraknak.

A tőkés termelés, átmeneti gazdasági fázis lévén, tele van belső ellentmondásokkal, amelyek abban a mértékben fejlődnek ki és válnak nyilvánvalóvá, amelyben maga a tőkés termelés kifejlődik. Ez a tendencia – hogy tönkretegye saját piacát ugyanakkor, amikor megteremti – egyike ezeknek az ellentmondásoknak. Egy másik az a безвыходное положение*, amelyhez vezet, és amely egy külföldi piaccal *nem rendelkező* országban, amilyen Oroszország, hamarabb alakul ki, mint a nyílt világpiacon való konkurrenciára többé-kevésbé képes országokban. Az utóbbi országok ebből a láthatóan kiút nélküli helyzetből úgy találnak kiutat, hogy átállítják kereskedelmüket, hogy erőszakkal nyitnak meg új piacokat. De a cul-de-sac** akkor is szembeötlő. Vegye például Angliát. Az utolsó új piac, amelynek az angol kereskedelem előtt való megnyitása időlegesen újabb virágzást hozhatna – Kína. Ezért akar az angol tőke vasutakat építeni Kínában. De a kínai vasutak a kínai kisüzemi földművelés és a kínai háziipar egész bázisának tönkretételét jelentik, és, minthogy még csak nem is lesz ott ellensúlyképpen egy kínai nagyipar, százmilliókat fosztanak majd meg minden életlehetőségtől. A következmény olyan tömeges kivándorlás lesz, amilyet a világ még nem látott; Amerikát, Ázsiát és Európát el fogják

* – bezvihodnoje polozsenyije (kiút nélküli helyzet) – *Szerk.*

** – zsákutca – *Szerk.*

özönleni a gyűlölt kínaiak, konkurrálni fognak az amerikai, ausztráliai és európai munkásokkal a kínai életszínvonal bázisán, amely a legalacsonyabb a világon – és ha a termelés rendszere mindeddig nem változott meg Európában, ekkor meg kell majd változnia.

A tőkés termelés a saját vesztét okozza, és bizonyos lehet felőle, hogy ezt fogja tenni Oroszországban is. Meglehet, és ha elég sokáig fog tartani, bizonyos, hogy előidéz egy gyökeres agrárforradalmat – a földtulajdonviszonyokban végbemenő forradalmat értek ezen, amely a помещики-t* és a мужики-t** egyaránt tönkreteszi, és a nagybirtokosoknak egy új, a falusi кулаки-ból*** és a városi burzsoá spekulánsokból regrutálódó osztályával helyettesíti őket. Mindenesetre bizonyos vagyok abban, hogy azok a konzervatív elemek, amelyek bevezették a kapitalizmust Oroszországban, egy szép napon rettenetesen meg fognak lepődni saját cselekedeteik következményein.

Legőszintébb híve
P. W. Rosher[263]

Eredeti nyelve: angol

* – pomescsikit (földbirtokosokat) – *Szerk.*
** – muzsikit (muzsikokat) – *Szerk.*
*** – kulakiból (kulákokból) – *Szerk.*

210

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[250]

London, 1892 szeptember 25.

Kedves Viktor,

Sztyepnyakkal kapcsolatos ügyed elintéződött, mégpedig azelőtt, hogy megjött a táviratod és a két leveled.[613] Sztyepnyak ugyanis* elküldte nekem 15-i leveledet azzal a megjegyzéssel, hogy már megkapta Sonnenschein hivatalos beleegyezését és holnap (azaz csütörtökön, 22-én) elmegy, hogy beváltsa a rám utalványozott 15 £-re. Noha nem kaptam avizót tőled, annál jobb kereskedő vagyok, semhogy ne honoráljam a jó hírű V. Adler cég aláírását, még ha a közvetlenül nekem küldött formális avizó még nem érkezett is meg. Te bizony nemcsak Sztyepnyakra, hanem bizonyos mértékig rám is pisztolyt szegeztél, máskülönben én, ha lett volna számomra kiút, a *te* érdekedben igyekeztem volna egyelőre elkerülni a fizetést. Mégpedig egyedül azért, mert te most Sztyepnyaknak *mindent* kifizettél, ami *neki* jár; így viszont ő a fordításod megjelenésében már csak mint szerző érdekelt, anyagilag pedig nem, és ahogy én az oroszokat ismerem, véleményem szerint ez nem a helyes módja annak, hogy rászorítsuk, végezze el, ami a második kötethez kell. Elég az hozzá, itt már nem volt mit tenni. Kérhettem volna tőle írásbeli ígéretet, hogy a dolgot bizonyos határidőn belül szállítja, de ez teljesen hasztalan lett volna, mindenesetre van már tőle elég írásod, és egy újabb firka nem késztette volna arra, hogy gyorsabban dolgozzék.

Így hát megelégedtem Louise jelenlétében tett ígéretével, hogy a szóban forgó dolgot legkésőbb két hét múlva szállítja neked (va-t-en voir s'ils viennent**, Jean!), és a mellékelt elismervény, meg a Sonnenschein-féle, teljesen kielégítő nyilatkozat ellenében kifizettem neki a 15 £-et, amelyet ígéretednek megfelelően tőlem kellett megkapnia. Ezt írtad neki: You can also hand the formal paper to Mr. Engels, and you *will receive immediately*

---

* – miután Louise a te megbízásodból felkérte őt a dolog elintézésére – *Engels jegyzete.*

** – menj és nézd meg, hogy jönnek-e (*hiszem, ha látom*) – *Szerk.*

from him the sum of 15 pounds.* Láthatod, e kategorikus szöveg ellen nem tehettem semmit.**

Ugyanakkor azt is kifejtettem Sztyepnyaknak, hogy a hanyagságával magamagát csapta be; hogy ésszerű eljárás esetén S. Sonnenschein & Co. *legfeljebb* 5 £-gel elintézhető lett volna, és ő, Sztyepnyak, annyival többet vághatott volna zsebre (Aveling azt állítja, hogy S. Sonnenschein & Co. *ingyen* is megadta volna az engedélyt, mert a fordítás amúgy is reklámot csinál a könyvnek). Ez egészen új volt számára, s bizonyára jól megjegyzi majd. De a legnagyobb károd neked van a dologból.

Summa summarum: jövőbeli hasonló esetekben legjobban teszed, ha előre értesítesz engem, s akkor vagy közölhetem veled szerény tanácsomat, vagy pedig akár magam, akár Louise vagy Avelingék útján nyomban folytathatom itt a nevedben a tárgyalásokat. Irodalmi ügyletekben is fő követelmény a „helyismeret", ha az ember nem akarja, hogy lóvá tegyék.

Örülünk, hogy a feleséged annyival jobban van, és reméljük, hogy ez így folytatódik. Legjobb kívánságainkat küldjük nektek!

Andreas Scheut itt évek óta nem láttuk, hónapok óta nem hallottunk róla és ősidők óta nem említettük. Egyáltalán semmit nem tudunk róla. Julius bácsi meg a néni*** felől nyugodt lehetsz – szinte soha nem találkozunk velük, mert szisztematikusan elzárkóznak tőlünk, mesélni pedig még kevésbé szoktunk nekik.

A Hyndmanről szóló hírt nem kellett volna kinyomatni.[614] Meg nem erősített magánközlés volt, amely tartalmazhatott *formailag* nem helytálló adatokat. A *lényeget* tekintve helyes: Hyndmant elmozdították, bár a lehető legkíméletesebb formában. Az ilyen, a küldöttek többsége által támogatott javaslat *veszélye* is elég lehetett. A legrosszabb az, hogy nem lehet a cáfolatra válaszolni anélkül, hogy ezzel számára itt ne teremtsünk kedvezőbb pozíciót. Ő maga közölt is valamit a „Justice"-ban, amiben kimondja azt a feltevését, hogy a „Vorwärts" nem fogja közölni a levelét.[615] Ezzel most felsült.

Az „*Oroszországi társadalmi viszonyokról*"-t megkapod két példányban. A „Bakunyinisták munkában"-t[616] eddig még csak *egy* (más dolgokkal

---

* – a hivatalos iratot át is adhatja Engels úrnak és *tőle haladéktalanul megkapja* a 15 £-et. – *Szerk.*

** – Ha azt írod nekem, hogy az *ő* munkáját is „kifizetés előtt" kérted tőle, akkor ez tévedés. Bár megengedte volna nekem a szöveg, hogy ezzel a követeléssel álljak elő. De te a kifizetést, mégpedig „immediately" [haladéktalanul], csak a Sonnenschein-féle hivatalos irathoz kötötted. – *Engels jegyzete.*

*** Motteler és felesége. – *Szerk.*

egybekötött) példányban, tudniillik a saját kézipéldányomban találtam meg. Az agitációs célra való kölcsönzésről kénytelen-kelletlen le kellett szoknom, és neked ugyanezt tanácsolom. Egyszer s mindenkorra elhatároztam, hogy a kéziszerszámomat nem engedem ki a házból.

Egészségem „mindig csak lassacskán" javul. Louise mondja, hogy érdeklődtél, mióta tart ez a história – mintegy tíz évvel ezelőtt elővigyázatlanság hozta felszínre. Onnan ered, hogy körülbelül 25 évvel ezelőtt egy hajtóvadászaton felbuktam a lóval. Továbbá tájékoztatásodra: már néhány évvel azután, hogy a dolgot megállapították, a lágyékcsatorna környékén tapasztalt kellemetlen érzések miatt sérvkötőt kellett hordanom, azon a környéken balra pedig, úgy látszik, egy kis varice* is van. Néhány napja határozott javulást érzek, de a nyomásérzékenység még mindig megvan, különösen, ha egy ideig álltam vagy jártam; mindenesetre még türemmel kell lennem egy kissé és pihennem. Louise azt mondja, voltál kedves elvállalni, hogy utánanézel egy itteni specialistának, ennek nagyon örülnék, főleg, mert minden [...]**

* – visszércsomó – *Szerk.*

** *A levél vége hiányzik.* – *Szerk.*

211

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 szept. 26.

Kedves Báró,

Mellékelem azokat a változtatásokat, amelyekre a két passzusban nézetem szerint feltétlenül szükség van.[617]

I. Arról az utolsó napon hozott határozatról, hogy a zürichi kongresszusra[575] mégis menesztenek küldötteket, sem nem olvastam, sem pedig Avelingtől, aki ott volt, nem hallottam. Állítólag ilyesmit közölt a „Daily Telegraph", ezt ma nem lehet megállapítani. Aveling, aki úgy volt, hogy idejön, eddig – 4 óra 40 – *nincsen* itt, őt tehát nem kérdezhetem meg. A „Daily News" beszámolójában semmi efféle nincsen. A „Workman's Times"-ban sem. Bebel a „Frankfurter"-ben[80] olvashatott ilyesmit. Ezek után azt tartom a legbiztosabbnak, ha ezt a passzust úgy minősítjük, ahogyan tettem.

II. Megfelel az igazságnak, hogy Glasgow-ban K. Hardie elnökletével összeült néhány ember, akik Independent Labour Partynak* nevezik magukat. De ez az az Independent Labour Party, amelyet Burgess (Autolycus), a „Workman's Times" szerkesztője, a saját szakállára próbál megalapítani, és korántsem egy valóságos, elismert munkáspárt, mint mondjuk a mienk Németországban vagy Ausztriában, hanem egyelőre szekta, mint a Szociáldemokrata Föderáció,[70] amellyel konkurrál. Bebelt valószínűleg K. Hardie neve tévesztette meg, hogy a dolgot komolyabban vegye, mint megérdemli. K. Hardie azonban skót, és nagyon is ravasz diplomata, azonkívül szükségét érzi, hogy új pozícióját mint M. P.** minél jobban kihasználja (miközben olykor blamálja magát), de majd megjavul, ha lehiggad egy kissé. Jobbnak tartom őt, mint amilyennek e pillanatban *látszik*.

Éppen készülök erről írni Bebelnek. A napokban többet. Ede állítólag holnap vagy szerdán jön vissza. Megbízásaidat elintézzük.

Barátod

F. E.

---

* – Független Munkáspártnak – *Szerk.*

** – parlamenti képviselő – *Szerk.*

212

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 szept. 26.

Kedves August,

Kugelmannról Louise már elmondott neked egyet-mást. Kezdetben, a hatvanas években nagyon jó barátságban volt Marxszal, igen sokat tett, hogy megtörje a sajtó agyonhallgatási összeesküvését a *„Tőke" I. kötete* ellen, ezenkívül rávette Marxot, hogy menjen Karlsbadba,[478] ami nagyon jót is tett neki, de mihelyt ott egy ideig együtt voltak, teljesen összekülönböztek. Marx halála után Kugelmann többször írt nekem, én igyekeztem hűvösen viselkedni, mert nem vagyok meggyőződve a megbízhatóságáról. Mindenesetre egyszerre többfelé kacsint.

A „Vogt úr"[618] példányai miatt írtam neki[59], hogy először is közölje velem, mennyi van nála. Itt többen igényt tartanak rá. Sőt, azt hiszem, sem Tussynak, sem Laurának nincs példánya. A lehetőséghez képest téged is figyelembe veszünk.

Arndt studiosus*, aki Genfben volt, aztán Spanyolországba ment és érintkezett a mi madridi embereinkkel, majd ide jött. Itt Julius a szárnyai alá vette, olykor hozzánk is eljött, aztán egyszer csak Párizsba ment. Arról a szándékáról, hogy a „Vorwärts" számára tudósítson, nekünk egy szót sem szólt, ezt feltehetően Julius közvetítette. Adtam vele egy Laurának címzett névjegyet, de sosem hallottam arról, hogy ott mutatkozott volna, majd megkérdezem. Laura esetleg Vaillant-hoz utasította, és minthogy Vaillant Párizsban van, Lafargue pedig majdnem állandóan úton volt, ez megmagyarázza, hogy főként a blanquistákat és szövetségeseiket, az allemanistákat veszi figyelembe. Meg tudod szerezni nekem Arndt címét? A kongresszus[589] után, különösen, ha majd megjelenik a napilap,[433] Lafargue többet lesz Párizsban, és akkor ezt az embert közvetlenül hozzá és Guesde-hez kell irányítani.

---

* – buzgó, szorgalmas, tudós valamiben; egyetemi (főiskolai) hallgató – *Szerk.*

Azt hiszem, emlékszem a S. Louis-i Meyerre*, de hát annyi ilyen nevű ember van. Remélem, Kugelmann kiderít valamit, szívesen kérkedik az összeköttetéseivel.

Pieper annak idején házitanító volt itt Rothschildnál, most gimnáziumi tanár Hannoverban, ahol Marx egyszer – azt hiszem 1867-ben – mint dagadt filiszterrel találkozott vele az utcán.

Teljesen osztozom nézetedben, hogy ragaszkodni kell az *évenkénti* pártkongresszushoz. Nektek mint elnökségnek már csak alkotmányossági okokból is be kell tartanotok, máskülönben ez jó kis ürüggyel szolgálna a hangoskodóknak. És egyébként is fontos, hogy maga a párt egyszer egy évben tömegében kibeszélje magát; ez általánosan érvényes, pillanatnyilag azonban kétszeresen – mind a „függetlenekkel"[354], mind Vollmarral szemben.

Nagy kár, hogy Hyndmanre vonatkozó közléseimet** csak úgy se szó. se beszéd közöltétek a sajtóban.[614] Ezért a jövőre való tekintettel egyszer s mindenkorra határozottan kijelentem, hogy a magánleveleimben foglalt közlések a ti tájékoztatásotokra szolgálnak, szükség esetén pedig, a szokásos fenntartással, szolgálhatnak a „Vorwärts"-ben megjelent téves hírek vagy értelmezések helyesbítésére vagy megakadályozására; *egyenes közzétételre* azonban csak akkor használhatók fel, ha ezt *kifejezetten jelzem*. Máskülönben mindarról hallgatnom kellene, amit nem tudok egyenesen bizonyítani, vagy pedig azt kockáztatnám, hogy a legtöbb esetben kénytelen vagyok elárulni, s ezzel a jövőre nézve elrekeszteni a forrást.

Maga a hír, lényegét tekintve, *határozottan helytálló*, mint a „Justice" minden száma bizonyítja; megszűntek a támadások itteni és a kontinensről való személyiségek ellen, és eltűnt az egész hyndmani szellem. Könnyen meglehet azonban, hogy a hírben voltak *formailag* nem helytálló dolgok, hogy Hyndman a határozat puszta *veszélye* miatt leköszönt stb. Kellemetlen csak az, először, hogy ez a história elzárja ezt és más forrásokat is a Szociáldemokrata Föderációban[70] történtekről, továbbá, hogy javít Hyndman pozícióján, és harmadszor, hogy semmit nem tehetünk ellene anélkül, hogy ezt a pozíciót még inkább ne javítsuk.

Hyndman a „Justice"-ban közzétett valamit, amiben felteszi, hogy ti *nem* fogjátok közölni a levelét, ennyiben tehát blamálta magát.[615] Megpróbálok szerezni neked egy példányt.

Kugelmann-nak megírtam,[59] hogy amennyire az *én* illetékességem terjed,

* Hermann Meyer. – *Szerk.*

** *V. ö. 448., 453., 455–456. old. – Szerk.*

fel vagy hatalmazva arra, hogy elolvasd Marx neki írott leveleit. A „Nemes tudatú lovag"-ot[619] is megkapja.

K. Kautsky ma megküldte nekem a cikked levonatát és két passzus miatt kérdést tett fel nekem.[617]

I. Arról a Glasgow-ban[571] hozott határozatról, hogy mégis menesztenek küldötteket Zürichbe[575], sem a „Daily News" nem közöl semmit, sem pedig Aveling nem hallott ilyesmit, különben elmondta volna. Úgy volt, hogy ma idejön, de nem jelent meg. Louise azt mondja, hogy ideutaztakor olvasott valami effélét a „Daily Telegraph"-ben. Ezekre a körülményekre való tekintettel azt tanácsoltam K. Kautskynak, hogy toldja be: *„ha a vonatkozó újsághír igaz"*. Ez teljesen fedez téged.

II. „A keletkezőben levő független munkáspárt – amelynek hívei első ízben a glasgow-i kongresszus befejezte után ültek össze, hogy megalakuljanak –" stb. stb. Azt tanácsoltam K. Kautskynak, hogy a gondolatjelek közötti szavakat: „– amelynek ... megalakuljanak –" minden körülmények között törölje. A független munkáspárt, amely itt keletkezőben van, még nagyon távol áll attól, hogy megalakuljon, és nem is kívánatos, hogy ezt már most megpróbálja. Erre még nem érett meg. Az az Independent Labour Party*, amelynek hívei Keir Hardie elnökletével Glasgow-ban többé-kevésbé párttá alakultak, a „Workman's Times"-beli Autolycus (Joseph Burgess) által alapított szekta, amelynek eddig 2000 tagja van, s amely a Szociáldemokrata Föderációval konkurrál a szocialista érzületű munkások toborzásában. Egyelőre még nem nevezhető inkább *a* független munkáspártnak, mint a Szociáldemokrata Föderáció, s nem jobb és nem is rosszabb annál. Hogy mi lesz belőle, azt ki kell várni, de semmi esetre sem engedhető meg, hogy *mi* minden további nélkül *a* Független Munkáspártnak, az igazinak és egyetlennek nyilvánítsuk, itt csúnyán megégethetjük a kezünket.

Keir Hardie a megválasztása óta részben nevetséges, részben szégyenletes módon előtérbe furakodott és fontoskodott, a siker a fejébe szállt, és le kell higgadnia egy kissé. Úgy látszik, hogy erőszakkal háttérbe akarja szorítani Burnst, aki nagyon nyugodtan és tartózkodóan viselkedik (bejelentette nálam a látogatását, hogy megtanácskozza velem, milyen magatartást tanúsítson). Úgy gondolom, hogy mindez majd kiegyenlítődik, K. Hardie jobb, mint amilyennek most mutatkozik, de abból, hogy *ő* részt vesz egy dologban, korántsem szabad arra következtetnetek, hogy azt a dolgot minden további nélkül jóvá kell hagyni.

* – Független Munkáspárt – *Szerk.*

Egyébként teljesen egyetértek a cikkeddel: nyugodt, tiszteletet parancsoló, határozott.

Marseille-ben az ottani trade-union-kongresszus (Congrès des syndicats)[607] Lafargue-nak tett javaslatomra* határozatot hozott, hogy *nem vesznek részt a trade-unionok által egybehívott nemzetközi kongresszuson, hanem felkérik őket, hogy vegyenek részt a zürichi kongresszuson.* Ez nem a szó szerinti szöveg, azt még meg kell kapnom; Liebknecht bizonyára elküldi nektek, éppen akkor érkezett oda, amikor Lafargue írt. A Munkáspárt kongresszusa hasonló határozatot hoz majd. Figyelmeztettem Lafargue-ot arra, hogy a trade-unionok a munkáspártok kongresszusait és határozatait nem fogadják el teljes értékűnek, ezzel szemben a szakszervezetieket sokkal inkább tiszteletben tartják majd. Ha Németországban ki tudtok eszközölni ugyanilyen értelmű szakszervezeti határozatokat, az itt megteszi majd a hatását, ezt korántsem lenne szabad elhanyagolni.

A cikkedből küldhetnél *nekünk* mintegy 12 példányt, hogy elosszuk az itteni lapoknál. Itt ugyanis nagyon ritka az olyan ember, aki tud idegen nyelveket, és így tiszta lutri, hogy egyáltalán belenéznek-e. Hogy itt valamit elhelyezzünk a sajtóban, ahhoz más eszközökkel kell próbálkozni. Ha pl. Aveling a *kész cikkel* elmegy a „Pall Mall"-hez, akkor valószínűleg le tudja közöltetni[620]; ugyanaznap este elküldenénk a példányokat a többi lapnak, úgyhogy *mind* egyidejűleg el lenne látva, és fennállna a lehetősége annak, hogy ez vagy amaz a másik lap mond róla valamit. De ha *egy* lap már hírt adott ilyesmiről, akkor egyetlen más lap sem közöl róla semmit, ez már szabály itt. Ezért kell, hogy mi itt a helyszínen dönthessük el a szétküldés időpontját. Ezzel szemben Franciaországba csakugyan küldhetnél példányokat a sajtónak, külön azzal a megjegyzéssel, hogy *te küldted*, ez ott alighanem hat, mert hiszen nincsen ott egyetlenegy napilapunk sem, ahol megjelentethetnénk valamit. Küldhetnél az „*Éclair*"-nek (ez a lap még leginkább hoz valamit), a „Figaro"-nak, a „Temps"-nak, a „Matin"-nek, a „Justice"-nek, az „Intransigeant"-nak, a „Parti Ouvrier"-nak (posszibilista), a „Parti Socialiste"-nak (rue de Rivoli 49, blanquista hetilap).[621]

Kérlek, közöld velem, hogy a „Workman's Times"-t a szerkesztőség még küldi-e neked, vagy sem. Itt az a hír járja, hogy teljesen beszüntették tiszteletpéldányok külföldre küldését. Ha ez igaz, akkor neked küldöm Fischer helyett, aki elolvashatja nálad vagy utánad.

Most még szerettem volna a feleségednek is írni néhány sort, de már elmúlt este 9 óra, és orvosi tilalom ellenére már túl sokáig írtam lámpafény-

* *V. ö. 443–445., 457–458. old. – Szerk.*

nél. Egész nap írnom kellett, Viktornak és K. Kautskynak* is – így hát kérd meg a feleségedet, hogy bocsásson meg nekem. De kap tőlem egy külön levelet. Addig szívélyesen üdvözlöm őt.

Generálisod

Éppen most hallom Louisétól, hogy a „Workman's Times"-t már hosszabb ideje nem küldik neked hivatalosan. A dolog tehát tisztázódott.

* *V. ö. 463–465., 466. old. – Szerk.*

213

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[250]

London, [18]92 szept. 27.

Kedves Viktor,

Alig ment el neked írt tegnapi (ajánlott) levelem*, már meg is jött a Crédit Lyonnais[585] küldönce és előlegem kiegyenlítésére kikézbesítette nekem a szóban forgó 15 £-et, amelynek vételét ezennel köszönettel igazolom.

A marseille-i szakszervezeti (szindikátusi) kongresszus,[607] amely *előbb* ült össze, mint a Munkáspárté,[589] határozatot hozott, hogy a trade-unionok glasgow-i kongresszusa[574] által egybehívott nyolcórás kongresszuson *nem* képviselteti magát, ezzel szemben felszólítja a trade-unionokat, hogy menjenek el Zürichbe. A pártkongresszus, írja Lafargue, hasonló határozatot hoz majd. Ha a ti szakszervezeteitek ugyanebben az értelemben nyilatkoznának, az itt hatást keltene, a *politikai* munkáskongresszusok határozatait a *régi* trade-unionok felfuvalkodott urai nem tekintik teljes értékűnek!

Üdvözlet a feleségednek, a gyerekeidnek és neked magadnak Louisétól és tőlem is

barátod
F. E.

* *V. ö. 463–465. old. – Szerk.*

214

Engels Franz Mehringhez

Berlinbe[622]

London, 1892 szept. 28.

Tisztelt Mehring Úr,

Kautsky elküldte nekem az Ön egyik levelének egy részletét, amely hozzám intézett kérdést tartalmaz.[623] Ha úgy érzi, hogy nem szívesen ír nekem, mert sok évvel ezelőtt egyszer nem válaszoltam két levelére, nincs jogom, hogy emiatt megsértődjem. Persze akkor mi különböző táborokhoz tartoztunk, még hatályban volt a szocialista-törvény[60], s ez annak a szabálynak a figyelembe vételére kényszerített bennünket, hogy aki nincs velünk, az ellenünk van. Azonfelül, ha jól emlékszem, Ön maga írta az egyik levélben, hogy nemigen számíthat válaszra.[624] De ez régen volt, azóta egy táborba kerültünk, s Ön kitűnő dolgokat írt a „Neue Zeit"-ban, aminek elismerésével például Bebelhez írt leveleimben*, nem is fukarkodtam. Ezért örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy közvetlenül válaszoljak Önnek.

Az, hogy a materialista történelemfelfogás felfedezését a történelmi iskolához tartozó porosz romantikusoknak akarják tulajdonítani, — ez az igény valóban újszerű számomra. Marwitz „Nachlass"-a magamnak is megvan, és a könyvet még néhány évvel ezelőtt átolvastam, de nem találtam benne mást, csak kitűnő dolgokat a lovasságról és a megingathatatlan hitet öt korbácsütés varázserejében, ha a nemesség méri a plebsre. Másülönben ez az irodalom 1841–42 óta teljesen idegen számomra — csak igen felületesen foglalkoztam vele — s bizonyos, hogy a szóban forgó irányban egyáltalán semmit sem köszönhetek neki. Marx a bonni és berlini időszakában[625] megismerkedett Adam Müllerrel és von Haller úr „Restauration"-jával stb.; csak meglehetős megvetéssel beszélt a francia romantikusoknak, Joseph de Maistre-nak és Bonald kardinálisnak erről az unalmas, dagályosan felfújt utánzatáról. De ha rá is bukkant volna olyan passzusokra, mint ez a Lavergne-Peguilhen idézet,[626] ezek abban az időben még akkor

* *V. ö. 291., 304. old. – Szerk.*

sem hathattak rá, ha egyáltalán megértette, mit akartak ezek az emberek mondani. Marx akkoriban hegeliánus volt, aki számára az a passzus teljes eretnekség volt: gazdaságtanról mit sem tudott, tehát egy olyan szónál, mint „gazdasági forma", semmire sem gondolhatott, s így a szóban forgó passzus, még *ha* ismerte is, szükségképpen az egyik fülén be-, a másikon meg kiment volna anélkül, hogy emlékezetében a legcsekélyebb nyomot hagyja. De alig hiszem, hogy azokban a történelmi-romantikus írásokban, amelyeket Marx 1837 és 1842 között olvasott, efféle akkordok akadtak.

A passzus csakugyan igen figyelemreméltó, mégis szeretném, ha az idézet valódisága ellenőrizve lenne. Nem ismerem a könyvet, de a szerzőről persze tudok mint a „történelmi iskola" képviselőjéről. Ez a passzus két pontban tér el a modern felfogástól: 1. abban, hogy a gazdasági formából vezeti le a termelést és a termelés elosztását, ahelyett, hogy fordítva, a gazdasági formát vezetné le a termelésből és 2. abban a szerepben, amelyet a gazdasági forma „megfelelő alkalmazásának" tulajdonít, amin bármit érthet az ember, amíg magából a könyvből nem látja, hogy mire gondol a szerző.

De a legfurcsább az, hogy eszerint a helyes történelemfelfogás in abstracto* ugyanazoknál az embereknél található, akik a történelmet in concreto** a leginkább elferdítették – mind elméletben, mind gyakorlatban. Ezek az emberek a feudalizmus példáján láthatták volna, hogyan fejlődik ki *itt* az államforma a gazdasági formából, mert a dolog itt úgyszólván világosan és leplezetlenül megnyilvánul. Azt mondom: láthatták *volna*, mert a fenti, még nem ellenőrzött passzustól eltekintve – Ön maga mondja, hogy *másodkézből* kapta – soha nem fedezhettem fel ebből többet, mint azt, hogy a feudalizmus teoretikusai magától értetődően kevésbé elvontak, mint a polgári liberálisok. Ha mármost egyikük azt a felfogást, hogy a kultúra elterjedése és az államforma a feudális társadalomban összefügg a gazdasági formával, tovább általánosítja arra, hogy ez az összefüggés *minden* gazdasági formára és államformára érvényes, akkor mivel magyarazható ugyanennek a romantikusnak a teljes vaksága, mihelyt *más* gazdasági formákról, a polgári gazdasági formáról és a fejlődése különböző fokainak megfelelő államformákról – középkori céhkommunáról, abszolút monarchiáról, alkotmányos monarchiáról, köztársaságról – van szó? Ez mégiscsak nehezen egyeztethető össze. S ugyanaz az ember, aki a gazdasági formát az egész társadalmi és állami szervezet alapjának tekinti, olyan

* – elvontan – *Szerk.*

** – adott esetben, konkrétan – *Szerk.*

iskolához tartozik, amelynek szemében már a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája is a bűnbeeséssel, az igazi államdoktrína elárulásával egyenlő!

Persze ez a passzus azt is jelenti, hogy az államforma éppoly elkerülhetetlenül jön létre a gazdasági formából és annak *megfelelő alkalmazásából*, mint férfi és nő közösüléséből a gyerek. Ha figyelembe veszem annak az iskolának a közismert doktrínáját, amelyhez a szerző tartozik, akkor ezt csak így értelmezhetem: az igazi gazdasági forma a feudális. Minthogy azonban az emberek gonoszsága összeesküdött e forma ellen, úgy kell „megfelelően alkalmazni", hogy fennmaradását e támadások ellen megvédjék és mindörökre biztosítsák, s hogy az „államforma" stb. állandóan megfeleljen neki, tehát, ha egy mód van rá, forgassák vissza a XIII–XIV. századbeli állapotára. Akkor a világok legjobbika s a történelemelméletek legszebbike egyaránt megvalósulna, s akkor a Lavergne-Peguilhen-féle általánosítás újra összezsugorodna igazi tartalmára: hogy a feudális társadalom feudális államrendet szül.[627]

Egyelőre csak azt tételezhetem fel, hogy Lavergne-Peguilhen nem tudta, mit írt. Hiszen a közmondás szerint bizonyos állat is talál néha gyöngyszemet, s a porosz romantikusok között ez az állat nagy számban fordul elő. Egyébként mégiscsak össze kellene őket hasonlítani francia példaképeikkel – vajon nem tőlük kölcsönözték-e ezt is.

Önnek csak köszönetet mondhatok azért, hogy felhívta figyelmemet erre a pontra, amellyel, sajnos, pillanatnyilag nem tudok itt részletesebben foglalkozni.

Őszinte híve

F. Engels

215

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 szept. 29.

Kedves Báró,

Ede és Gine a legmeglepőbb emberek a világon. Ma reggel egy Bern, 92. IX. 27-i keletű képeslap jött tőlük, a Schänzli látképével, ma délben 1 óra 30-kor pedig személyesen berontanak, mindketten igen jó színben, különösen Gine, bár a torka még nem gyógyult meg egészen, és ami a fő, Ede azt a benyomást kelti, hogy leküzdötte a neuraszténiáját. Minthogy a címközlés terén az utóbbi időben mindketten olyan remek dolgokat műveltek, meg akarom előzni őket és közlöm veled, hogy lakásuk címe egyelőre 23, Compton Terrace, Highbury, N., egészen közel az észak-londoni vasút Highbury- és Islington-állomásához.

Mehring levele, amelyet ezennel visszaküldök, arra késztet, hogy ha nem akarom megsérteni, ami persze eszembe se jut, akkor közvetlenül neki válaszoljak; ezt meg is teszem a mellékelt lapon, amelyet, kérlek, adj át neki.*

Kovalevszkijnek pénteken megmondtam, hogy a cikket küldje el neked.**

A „Zentralblatt"-ot[628] itt házhoz kapjuk, úgyszintén Avelingék is. A hímnemű Braunok úgy látszik csak nem tudnak lemondani arról, hogy fél lábbal a katedraszocialista táborban maradjanak. Respectability***!

Minthogy írtál nekem arról a cikkről, amely az angliai szocialista szervezetek történetét tárgyalná, Tussyt javasolom neked, mert ő az egyetlen, aki E. Avelinggel együtt meg tudja csinálni. Ezeknek a dolgoknak csak nagyon hiányos, bár bőséges irodalma létezik, és még ebben sem található semmi arról, ami tulajdonképpen történt, és amiről nem akarják, hogy tudjon a közönség. Aki ezt nem élte át, az nem *tudja* megítélni, vagyis nem is-

---

* *V. ö. 473–475. old. – Szerk.*

** *V. ö. 452. old. – Szerk.*

*** – Tiszteletreméltóság – *Szerk.*

merheti az egyes folyamatokat és nem ábrázolhatja őket tárgyilagosan. Edének pl. át kellene néznie a „Justice", a „To-Day", a „Labour Elector"[629], a „Commonweal" stb. összes évfolyamait, amelyek az ő Londonba érkezése előtt jelentek meg, és aztán mégis Tussynál kellene érdeklődnie a folyamatok jelentőségéről, és mindez még így is másodkézből lenne. De hát kényes kifejteni ezt Edének, aki csak az imént esett át a neuraszténián, s minthogy a dolog egyáltalán nem sürgős, egyelőre nem bolygatom. Te többet voltál Edével, mint én, és ha úgy gondolod, hogy nem izgatná fel magát fölöslegesen a dolgon, talán az lenne a legjobb, ha a javaslat tőled indulna ki. Mindenesetre rád bízom a továbbiakat.

Bebel cikke, amelyről tegnap megírtam neked, amit kellett*, nagyon jó.

Teljesen egyetértek azzal, hogy a cikkem[479] csak most jelenik meg. Még csak azt sem tudom, hogy a könyv megjelent-e már, Mendelson azt mondja nekem, hogy ő megrendelte, de azt válaszolták neki, hogy még nem kapható. A „Daily Chronicle"-ban volt egy komikus fábiánus kritika, jobbára kivonatok, $2\,^1/_2$ hasáb.

Aszerint, amit K. Schmidt írt nekem, nem sikerült a rejtélyt megoldania, de megvárom a cikket[630]. A Menger-Jevonsiádáról írt cikke[549] nagyon ügyes volt. Sajnos, itt sehol sem lehet elhelyezni.

Mehring munkáit, mind a vezércikkeket,[631] mind pedig a Lessinget egészen kiválónak tartom, örömöm telik bennük.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 466. old. – Szerk.*

216

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, [18]92 okt. 4.

Kedves Kugelmann,

Hálás köszönet a darab Leibnizért.[632]

Kérlek, hogy a „Vogt úr"-ból[618] egy példányt küldj Bebelnek és két példányt nekem, de ha neked sincs több, akkor magától értetődően tarts meg egyet és nekem csak egyet küldj.

A „Nemes tudatú lovag"-ból[619] és a „Palmerston. What has he done"-ból[633] előkotortam még egy példányt, mellékelem őket.

Ezzel szemben a „Neue Rheinische Zeitung"-ból[631] csak egy példányom van, egyes számaim nincsenek, a „Revue"-ből[635] pedig csak néhány füzetem; ha teljes példányra van szükségem, kölcsön kell kérnem. Kérd már vissza a te példányodat Miqueltől, hiszen most csak *őrá* nézve lehet veszélyes, hogy a birtokában van, és hálás lesz neked, ha megszabadítod tőle. Az első füzetet azonban, valamint egy-egy példányt más füzetekből is időnként megvételre kínálnak antikváriusok katalógusaiban.

Egyébként tűrhetően vagyok, de ha az én némileg bonyolult, sőt némileg homályos esetem teljes patológiai leírását várod tőlem, azzal sajnos nem szolgálhatok. Annyi orvossal állok levelezésben öt-hat országban, és mind ugyanezt kívánják tőlem, így aztán belebonyolódnék egy orvosi levelezésbe, amely több időmbe kerülne, mint a politikai, ez pedig abszolúte nem megy. Amúgy is több a soknál az olyan ügyes-bajos dolgom, amelyek megnehezítik nekem, hogy a III. köteten[111] dolgozzam. Úgyhogy kérlek, bocsáss meg nekem, komolynak úgysem komoly az egész história, csak időről időre zavaró.

Tiszteltetem a feleségedet és a leányodat

híved

F. Engels

217

Engels Hugo Lindemannhoz és Karl Stegmannhoz

Londonba[636]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]92. X. 6.

Igen tisztelt Uraim,

Válaszolva X. hó 2-án kelt nagybecsű soraikra közlöm, hogy korábban többször eleget tettem előttem teljesen ismeretlen urak hasonló kéréseinek, de az így szerzett tapasztalataim sajnos arra az elhatározásra késztettek, hogy ezt a jövőben ne tegyem meg többé.[637]

Ezenkívül betegeskedésem előreláthatólag hosszabb időre ágyhoz köt, és ezért nem vagyok képes könyvtáramban régi, ritkán használt folyóiratok után kutatni.

Sajnálom, hogy ilyen körülmények között kérésüknek nem tehetek eleget, és maradok

teljes tisztelettel
F. Engels

218

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 okt. 7.

Kedves August,

Először az üzletről.

Lafargue elküldte a „France" mellékelt közleményét a boulangista Millevoye interpellációjáról.[638] Fel akarja használni az alkalmat arra, hogy a kamara elé tárja mindazt, amit a német szocialisták 1871-ben és azóta a Franciaország és Németország közötti jó viszony fenntartása, ill. helyreállítása érdekében tettek, és hogy ezért mit szenvedtek; a következőket kéri:

les dates des protestations des socialistes allemands, les paroles prononcées au Reichstag et ailleurs, et les condamnations subies*.

Minthogy egyrészt ezek a dolgok nekem nincsenek meg teljesen, másrészt csak leírhatatlan munkával kereshetném ki őket a sok ládába elásott újsággyűjteményemből, és eközben a legfontosabb könnyen elkerülhetné a figyelmemet, nagyon lekötelezne engem és a franciákat, ha a leginkább bizonyító erejű pontokat kiemelnéd számomra és dátummal, meg (a hivatalos gyorsírói jegyzőkönyv alapján) a fő passzusok felsorolásával elküldenéd. Tehát:

1. azokat a kijelentéseket, amelyek 1870-ben maguk után vonták a braunschweigi vezetőség bebörtönzését Lötzenben, a fogvatartás időpontjával és tartamával együtt;[639]

2. az annexió elleni tiltakozásaitokat a Reichstagban[640] és esetleg még néhány megkapó háború- és annexió-ellenes passzust a „Volksstaat"-ból;

3. néhány erőteljes részt a te és Liebknecht későbbi Reichstag-beszédeiből, megjelölve a dátumot, és hogy a vitának, amelyben elhangzottak, mi volt a tárgya;

4. amit ezenkívül még fontosnak vélsz.

---

* – adatokat a német szocialisták tobbrendbeli tiltakozásaról, a Reichstagban és másutt elhangzott beszédeiket és az elszenvedett buntetéseket – *Szerk.*

Nem kell, hogy nagyon sok legyen. Körülbelül tudod, mennyit lehet egy beszédben felhasználni, és ha még egy-két tartalék idézet is akad, ez elég. Nagyon szeretném, ha néhány *saját* megnyilatkozásodat is felsorolnád, nehogy a franciák azt higgyék, hogy Liebknecht mindent egyedül csinált, vagy éppenséggel azt mondják, hogy Liebknecht kivétel, a többiek másként gondolkodnak.

Tegnap elküldtünk neked a „Workman's Times"-szal együtt két francia lapot, amelyekben szó van Liebknecht beszédeiről; köztük egy cikk Guesdetől,[641] amely tetszeni fog neked.

Lafargue Carmaux-ban és más déli városokban fog szónokolni, és e hó 16–17-én tér vissza, ez idő tájt ül össze a kamara, és akkor mindjárt meg kellene kapnia az anyagot.[642]

Azt írja, hogy a hazafias sajtó, amelyet teljesen Oroszország fizet (különösen a „France"), dühösen megtámadta Liebknechtet. S hogy az orosz követség most darabbérben fizeti a lapokat: ennyi meg ennyi az egyes cikkek közléséért. Ez is annak a jele, hogy az oroszok egyre inkább pénzszűkében vannak. Az biztos, hogy Liebknecht nagy feltűnést keltett. Nem sajnálom az öregtől ezt a népszerűséget, és csak két dolgot szeretnék remélni, 1. hogy ez a „Vorwärts" szerkesztésével kapcsolatban nem teszi őt még önfejűbbé, 2. hogy a Reichstagban a *német* hazafiak rosszindulatú kötekedései és hazaárulási vádak stb. által felpiszkálva nem jelenti ki hirtelen az ellenkezőjét, amivel nemcsak önmagát, hanem bennünket is bajba kever. A „Gaulois"[643] egyik riportere ezt adja a szájába: Ha Németország támadó háborút indít Franciaország ellen, akkor a német szocialisták hadat üzennek a saját kormányuknak, et moi-même je prendrais un fusil pour défendre *l'intégrité du territoire français**. Nem lehetetlen, hogy Liebknecht ennek a nyilvánvalóan eltúlzott beszámolónak a helyesbítése alkalmával az ellenkező végletbe esik, ha a Reichstagban a junkerok meg a burzsoák kellőképpen belehajszolják a heveskedésbe.

Lafargue azt mondja, hogy Loubet és Viette, a közmunkaügyi miniszter, Carmaux-ban kiállnak majd a sztrájk[644] elfogadható rendezése mellett, és engedékenységre kényszerítik a társaságot, de Freycinet nem akarja. Ő a köztársasági elnöki tisztre spekulál, és ezért melegen akarja tartani magának a jobboldal és a centrum szavazatait.

Egyébként Lafargue nagyon elégedett a kongresszussal[589].

---

* – és én magam fegyvert ragadok, hogy megvédjem *a francia terület sérthetetlenségét* – *Szerk.*

A 12 példány „Neue Zeit" megérkezett ide*, eljuttattam Tussyhoz, inkább *neki* kellett volna küldeni és nem nekem, ezzel egy nap kárba vész. Sajnos a „Pall Mall Gazette"-nél a napokban változott a tulajdonos személye, úgyhogy még nem tudjuk, hogy most mihez lehet kezdeni a lappal.

Leírásod a bányamunkások mozgalmáról megegyezik az itteni tapasztalatokkal; ezek az emberek itt is nagyon elzárkóznak más ágazatok munkásaitól és lassabban haladnak előre, mint a többiek. De az a tény, hogy nálunk egy erős munkáspárt készen áll a hátuk mögött, végül mindenen átsegít minket, ezeknek az embereknek csatlakozniok *kell* hozzánk, mihelyt a mozgalom magával ragadta őket. Másrészt itt, mint ott is, rosszak és megbízhatatlanok a vezetők, és nem lehet bizalomra hangolni őket más ágak munkásai iránt. És itt a különböző szénmedencékhez tartozó emberek ráadásul még féltékenykednek is egymásra, ami mindeddig még az összes bányamunkások egységes szakegyletének megalakítását is megakadályozta.

Minden tőlem telhetőt megteszek annak megakadályozására, hogy a franciák lemondjanak a közreműködésedről. Rendkívül fontos, hogy legalább időről időre valósághű beszámolók jelenjenek meg Párizsban a német mozgalomról, és különösen, hogy az embereknek megmagyarázzák az általános politikai helyzetet, amelyben harcolnotok kell. Ezt csak te tudod megtenni, és amellett egyáltalán nem is kell összeütközésbe kerülnöd Liebknechttel, hacsak nem tekinti a francia lapban** való közreműködést a maga monopóliumának, ami viszont mégsem megy.

Attól nem kell tartanod, hogy Burns túlságosan háttérbe húzódik. Ennek az embernek a hiúsága Lassalle-éhoz mérhető. De határozottan igaza volt, hogy tartózkodó álláspontot foglalt el azzal a sietséggel szemben, amellyel K. Hardie előtérbe furakodott, hogy kisded fogásokkal biztosítsa magának az első helyet.

Most éppen Hans Müllert olvasom, még nem fejeztem be. Hiszen mindezek régi históriák, amelyekről régóta tudtunk. Az a néhány lapos beszéd, amelyeket idéz, még csak nincs is ügyesen összeválogatva; ha a pártra, ill. a frakcióra kispolgáriasságot akarnék ráfogni, sokkal különb anyaggal szolgálhatnék. A gőzhajó-szubvenció[645] egymagában a nyolcszorosát szolgáltatja annak, ami nála megvan, és jobb minőségben. Liebknechttől egy 1881-es beszédet idéz,[646] abból az időből, amikor általános volt a zűrzavar a szocialista-törvény[60] kibocsátása után, ahelyett hogy későbbi beszédeket hozna, amikor a politikai helyzet sokkal inkább megbocsáthatatlannak mutatja a

* *V. ö. 470. old. – Szerk.*

** „Le Socialiste". – *Szerk.*

békülékeny és nyárspolgári hangzatokat – és odáig megy, hogy azt állítja, az erőszak minden körülmények között forradalmi és sohasem reakciós; a szamár nem veszi észre, hogy, ha nincsen jelen reakciós erőszak, amelyet meg kell dönteni, forradalmi erőszakról szó sem lehet, hiszen nem lehet forradalmat csinálni olyasmi ellen, amit még csak elfújni sem kell.

Ez a mitugrász diákok, irodalmárok és irodalmi babérokra vágyó exmunkások tehetetlen dühe amiatt, hogy pártunk nyugodtan járja győzelmes útját anélkül, hogy a legcsekélyebb szüksége lenne ezeknek az uracskáknak a segítségére. Ami hiba történt, annak a felszámolásához elég erős maga a párt. Így volt ez a gőzhajó-szubvenció idején a frakció többségének tagadhatatlan kezes nyárspolgáriasságával, így a pártelnökségnek a szocialista-törvény kimúlása *után* egy rövid ideig hagyományosan még fennálló szokásával, hogy diktatórikusan lépjen fel (ami ráadásul a berlini szervezet korábbi vezetőinek *ugyanezzel* a tendenciájával került szembe) stb. stb. Pártunk most olyan erős, hogy nemcsak jó csomó nyárspolgárt tudna megemészteni az elfajulás veszélye nélkül, hanem mívelteket, sőt még a független[354] urakat is, ha ezek nem tették volna ki a saját szűrüket.

Postazárás. Üdvözlet a feleségednek és neked Louisétól és tőlem

barátod
F. E.

219

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[647]

Kedves Kugelmann,

A „Vogt"-okat[618] köszönettel megkaptam.

Hozass antikváriumi katalógusokat jog- és államtudományról, újabbkori német történelemről és speciálisan az 1848-as időkről, ezekben időnként megtalálod a „Revue"[635] egy-egy füzetét. Én magam vagy két füzetet szereztem így meg.

Éppen befejeztem a harmadik kötet[111] 27. fejezetét, a 29–34. okozza a fő nehézséget.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és leányodnak.

Híved
F. E.

[London, 18]92. X. 10.

220

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 okt. 14.

Kedves Löhröm,

Louise meg én köszönjük ma reggeli leveledet. Tegnap este kaptam egy levelet Paultól Bordeaux-ból.

Először az üzletről. Mellékelve részedre:

1. A braunschweigi szociáldemokrata választmány (végrehajtó bizottság) 1870 szeptember 5-i kiáltványa a Szerecsen és jómagam egy levelével,[648] amelyet Paul jobb, ha úgy idéz, mint a Szerecsentől valót, aki azt hiszem, aláírta. *Utalok rá a kéziratkivonatokban III. sz. alatt* (a 2. oldalon).

2. Az Internacionálé Főtanácsának első és második üzenetét a háborúról, 1870 július 23. és 1870 szeptember 9.,[649] francia fordítással, amely, *azt hiszem, Genfben készült*; nagyon valószínű, hogy ellenőrizni kell mind pontosság, mind stílus szempontjából.

3. Egy csomó kéziratkivonatot, ezeket Bebeltől kaptam, aki feleségével együtt rögtön munkához fogott, hogy ellásson bennünket azzal, amit kívántunk.

Azt hiszem, ez elegendő lesz Paul beszédéhez*, bár nem irigyellek azért a feladatért, hogy lefordítsd mindezeket a dolgokat, különösen, ha figyelembe vesszük Reichstag-szónokaink meglehetősen hanyag stílusát.[642]

Mindenesetre Paul most fel van vértezve és nincs ráutalva Liebknecht ígéreteire, amelyeket rendszerint könnyebben tesz, mint ahogy megtart.

Örülök, hogy Paul újra részt fog venni a kamara vitáiban, és ha okos, a mostani parlament ezen utolsó ülésszakán szorgalmasan látogatja majd a Palais Bourbont[480]. Az az érzésem, hogy a választók látni és hallani akarnak képviselőjük parlamenti tevékenységéről, s ha ez elmarad, az illető nemcsak azt kockáztatja, hogy elveszti a mandátumát, hanem azt is, hogy nem egykönnyen jut másikhoz. Végül is, ahogy a dolgok most mind Franciaországban, mind Németországban állnak, a választási siker, leg-

* *V. ö. 480–481. old. – Szerk.*

alábbis sok helyen, a párt bizonyos számú *szimpatizánsának* a szavazatától függ, olyan emberekétől, akiket kicsinyes meggondolások befolyásolnak és akiknek a puszta tartózkodása a mandátum elvesztését jelentheti. Azonkívül Paul első beszéde[380] a *zavar* világos jeleit mutatta, amelyet az okozott, hogy nem szokott még hozzá ahhoz az új atmoszférához, amelyben élnie, mozognia és léteznie kell; s minél hamarabb és minél inkább hozzászokik ehhez és a parlamenti formákhoz, a kamara házszabályaihoz és szokásaihoz, annál jobb. Ez alkalommal meg kell mutatnia nekik, hogy üvöltözésük és közbeszólásaik nem félemlítik meg, és bizonyos vagyok benne, hogy ha megpróbálja, képes is erre. Nem ismerem a francia kamarákat, de azt hiszem, hogy *én* ilyen esetben nem vennék tudomást a közbeszólásokról, egyre sem válaszolnék, s legvégső esetben felszólítanám az elnököt, biztosítsa azt a jogomat, hogy meghallgassanak (kitűnő tanács egy olyan ember részéről, akiről köztudomású, hogy nem tudja megőrizni hidegvérét!).

Arndtot igen helyesen írod le. Liebknechtnek az utazásáról írt beszámolójából[650] látom, hogy egy kis pofont ad Arndtnak, de mégiscsak pofont, s valószínűleg beszéltek neki Marseille-ben a blanquisták és az allemanisták cselekedeteiről. Liebknecht úgy látszik teljesen megmámorosodott diadalától és e pillanatban plus français que les français eux-mêmes*. Sajnos mindig végletekben mozog, és csak azt remélhetem, hogy a Reichstag hazafias szájhősei nem piszkálják fel, hogy hanyatt-homlok az ellenkező végletbe csapjon át. Eddig, mannheimi stb. beszédeiben,[651] magatartása semmi kívánnivalót nem hagyott hátra.

Roubaix-re vonatkozó közlésedet úgy értelmezem, hogy az ottaniak meg fogják kérni Pault, jelöltesse magát jövő ősszel ott a *kamarába*. Ez nagyon jó lenne, Roubaix igen biztos választókerület, míg Lille elég ingatagnak látszik, rendkívüli helyi izgatottság idején megnyerhető, de átlagos időszakokban egyelőre nagyon bizonytalan.

Mindenesetre ça marche en France** (minden, kivéve a *napilapot*[433]), és Carmaux[644] nemcsak azt mutatja, hogy eszméink tért hódítanak a munkásosztály soraiban, hanem azt a tényt is, hogy a burzsoák és a kormány *tudja* ezt. Az ottaniak önuralma – et encore des méridionaux, des gascons gasconnants!*** – és az a nyugodt, határozott mód, ahogyan a szocialista városi tanácsok cselekednek, mindenféle posszibilista gyengeség vagy engedmények nélkül, óriási haladást mutat. Minél inkább előtérbe

* – franciább maguknál a franciáknál – *Szerk.*

** – a dolgok haladnak Franciaországban – *Szerk.*

*** – akik méghozzá déliek, hetvenkedő gascogne-iak! – *Szerk.*

lépnek a franciák, annál jobban örülök. A kontinens mozgalmának, hogy győzzön, nem szabad sem merőben franciának, sem merőben németnek lennie, hanem francia-németnek. A németek tanították meg a franciákat arra, hogyan kell felhasználni a választójogot és hogyan kell erős szervezetet létrehozni, a franciáknak viszont át kell hatniok a németeket azzal a forradalmi szellemmel, amelyet egy évszázad története hagyományossá tett náluk. Örökre elmúltak azok az idők, amikor egy nemzet azzal az igénnyel léphetett fel, hogy valamennyi többit vezesse.

A „Socialiste" tudósítása nem tartalmazza a marseille-i *szakszervezeti* kongresszusnak[607] a *glasgow-i* ügyre* vonatkozó határozatát, még csak célzás sincs rá. Hogy lehet az, hogy ezt az ügyet ilyen homályba burkolják?

Aveling cikkét, a „Pall Mall Gazette"-ből[620], a „Workman's Times" is közölte. *Kapod még ezt a lapot?*

Szívélyesen üdvözöl Louise és

szerető
F. Engelsed

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 443–445., 446–448., 452–453., 454–455., 457–458. old. – Szerk.*

221

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1892 október 18.

Kedves Barátom,

Tisztázódott a dolog a hercegnével*. Én a hölgyet csak a férje nevén, mint Edgren asszonyt ismertem és nem tudtam, hogy leánykori nevén Leffler kisasszony volt.

Sajnos, Aveling asszony elvesztette a hercegné címét, és némi fáradságába került megszereznie. Most már ez is elintéződött, Aveling asszony írt neki Önről és melegen ajánlotta, úgyhogy Önnek csak a mellékelt rövid levelet kell átnyújtania. Remélhetőleg sikerrel jár!

A „Helyzet stb."-hez készült német előszó[489] végének lefordításáért alighanem ismét Önnek tartozom köszönettel!

Marx „Tőké"-jének III. kötetén[111] dolgozom és minden szabad pillanatot ennek kell szentelnem – ezért rövidre fogom magamat és maradok

híve

F. Engels

* Di Caianiello *(v. ö. 430. old.)*. – *Szerk.*

222

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, [18]92 okt. 18.

Kedves Schorlemmerem,

Július 31-i és e hó 9-i leveleit megkaptam. Hogy Pumps megfeledkezett arról, hogy Önök összetegeződtek, az én hibám volt. Ilyen hosszú megszakítás után már nem mert önállóan németül írni, így aztán én előre leírtam neki, de persze mit sem tudtam az Önök darmstadti kocsmai kalandjairól, és „Önt" írtam. A férje ártatlan ebben, ő nem tud németül. Pumps szülése minden nap várható, ez lesz a negyedik. A második gyerek, egy kisfiú, sajnos meghalt, a legkisebb, az is fiú, mégpedig nagyon helyes, humoros fickó, nagyon törékeny és pillanatnyilag szintén nincs jól.

Amit Ön Anschützről írt nekem, arra késztetett, hogy ezzel a levéllel néhány napig várjak, abban a reményben, hogy hallok róla valamit. De a mai napig még semmi. A dolog mármost így áll: mindenekelőtt tudnom kell, hogy milyen részletes legyen az életrajz, hogy valamilyen folyóiratnak szánják-e és melyiknek? stb. stb. Ha ez az ember csak mint kémikust akarja tárgyalni Karlunkat, akkor mindössze néhány adatra van szüksége, hogy ezek keretként szolgáljanak neki. Ha azonban az *embert* akarja ábrázolni, olyannak, amilyen volt, akkor kérdéses, hogy erre ő-e a megfelelő, hogy csak úgy, minden további nélkül át lehet-e neki adni felhasználásra a leveleket, amelyeket Karl kapott, illetve írt. Akkor ebből – minthogy egy Németországban élő kémikus szükségszerűen nem ismeri annak az embernek az életkörülményeit, aki több mint 30 évig Angliában élt – sokkal terjedelmesebb munka hárulna rám. Ez nem tartana vissza; szívesen fordítanék erre annyi szabad időt, amennyi a rendelkezésemre áll, mihelyt előbb leráztam magamról a „Tőke" III. kötetét[111], amelyen most ismét dolgozom. De ki kezeskedik nekem arról, hogy közléseimet csakugyan abban az értelemben használják fel, ahogyan adtam? Karl, amikor közöttünk volt – és hát minden szabadságát itt töltötte Londonban, kivéve a nyári időszakot Németországban – mindenekelőtt szociáldemokrata volt, és a szociáldemokraták eddig nem túl számosan vannak képviselve a kémikusok között. És hát

mégse járja, hogy egy életrajzban az életrajzíró mintegy bocsánatot kérjen a közönségtől azért, hogy az az ember, akinek az életét ábrázolja, szerencsétlenségére szociáldemokrata volt!

Ha nem tévedek, Anschütz egy ideig Karl tanítványa volt Manchesterben. Mint mondtam, szívesen állok rendelkezésre – a szabad időm mértékében –, de mindenekelőtt mégiscsak tudnom kellene, hogy mit kívánnak tőlem, és hogy milyen legyen az életrajz.

A manchesteri végrendeleti végrehajtóknak* igazuk van, hogy le akarják zárni, ami lezárható anélkül, hogy a szerzői jogi kérdések elintézésébe belebocsátkoznának. Ezek már csak azért is időt vesznek igénybe, mert a kiadóknak előnyösebb, ha valamennyire elhúzódik a dolog, nekik nem sürgős. Roscoe még szintén nem hallatott magáról, bizonyára majd csak akkor jön, amikor határozott javaslatokat tehet, ill. elfogadhat vagy visszautasíthat.

Leánya egészségi állapotának javulása remélhetőleg folytatódott, úgyhogy azóta felkelhetett az ágyból.

Hogy az öreg** miért nem ment el Darmstadtba, azt nem tudom. Netán a feleségének még vannak ott rokonai, akiket nem szívesen lát túl gyakran, de éppenséggel mellőzni sem szeretne? Müller*** házasságtörési históriájáról – hogy ő tört-e vagy az övét törték – eddig semmi sem jutott el Londonba.

Szívélyes üdvözlet Kautskynétól.

Híve
F. Engels

* Klepsch és Siebold. – *Szerk.*
** Liebknecht. – *Szerk.*
*** Hans Müller. – *Szerk.*

223

Engels Charles Bonnier-hoz

Oxfordba

(Vázlat)

[London,] 1892 okt. [közepe]

Kedves Bonnier-m,

Megkaptam a Protot-t[652] – köszönet. De előbb egy helyesbítés.

Ön azt mondja: „míg a francia szocialisták tiltakoznak az orosz szövetség ellen és hallani sem akarnak a Németország elleni háborúról, Bebel különösen, és Ön szintén nagyon is elfogadják egy Franciaország és Oroszország elleni védelmi háború gondolatát, amelyben a német szocialisták részt vennének", és hogy „ezek a vádak, amelyeket nagyon jól megértenek Franciaországban, bosszantják Guesde-et".

A francia szocialisták azért nem beszélnek kifejezetten egy védelmi háború esetéről, amelyben szívesen segítenének visszaverni Vilmos császár* támadását, mert ez annyira közismert, elismert és elfogadott, hogy beszélni sem kell róla. Nincsen Németországban egyetlen szocialista sem, aki kételkedne abban, hogy hasonló esetben a francia szocialisták magától értetődően megtennék a kötelességüket, védelmeznék nemzeti függetlenségüket, és egyetlenegy sincs, aki ezt rossz néven venné tőlük, ellenkezőleg, helyeselnék ezt. És éppen ez a cikkem[297] álláspontja. Ha nem abból a gondolatból indulnék ki, hogy külső támadás esetén a francia szocialisták fegyvert ragadnának otthonuk nemzeti védelmére, egész cikkem értelmetlen lenne. Én csak azt kívánom, hogy ugyanezt az elvet ismerjék el a német szocialistákra vonatkozóan is egy orosz támadás esetén, még ha azt a hivatalos Franciaország támogatná is. Ugyanez áll Bebel beszédeire. Azok az emberek Franciaországban tehát, akik ebből vádakat kovácsolnak ellenünk, abból a fajtából valók, akik azt mondják: quod licet Jovi gallico non licet bovi

* II. Vilmos. – *Szerk.*

germanico*; őket észhez téríteni, úgy vélem, a francia szocialisták dolga, és nem is túlságosan nehéz.**

Egyébként közlöm Önnel, hogy az, amit Protot úr a cikkemből idéz, egyszerűen durva hamisítás.

Ön azt mondja, hogy a brosúra jó. Én nagyon gyengének találom; a végén, ahol ez a bohóc közgazdásznak játssza meg magát, több mint groteszk. Erőt csak abban a szuverén megvetésben mutat, amelyet közönségére zúdít. – Csakugyan gyógyíthatatlan balekoknak tarthatja olvasóit az, aki a nyilvánvaló hamisítások (ezekben Ön csupán megcsonkított beszédeket lát) és egymásnak ellentmondó hazugságok ekkora halmazatát merészeli nekik feltálalni. Ezek szerint elegendő, ha valaki déroulèdista álarcot ölt, hogy mindent, amit csak akar, lenyelessen azokkal, akik a közvéleményt alkotják Párizsban? Lehetséges, hogy a boulangizmus túlélte Boulanger-t, sőt, hogy erősebb, mint Boulanger életében?

A hazugságoknak és hamisításoknak ekkora tömegét csakugyan nem lehet megcáfolni. E 32 oldal ellenében 3200 oldal kellene az igazság újbóli megállapításához. Nincs egyetlen valamennyire is fontos idézet, amely ne lenne arcátlanul meghamisítva; csak azután, hogy legalább néhány szövegrészt összehasonlítottam, állapítottam meg Protot úr arcátlanságának mértékét.

Ami az irodalmi formát illeti, siralmasnak tartom. Meghökkentő kontrasztban áll vele az anyag összeválogatásának gondossága. Nyilvánvalóan volt itt egy másik kéz is, amely vállalta ezt a fáradságot. Bizonyosan nem Protot volt.

És nem is, mint a „Vorwärts" véli, egy a függetlenek[354] közül. Az ő kiáltványukat (Hans Müller „Klassenkampf"-ját) éppen az jellemzi, hogy milyen kevés gonddal választotta ki a hivatkozott szövegeket.

És nem is a francia rendőrség; érezni, hogy a keze benne volt, de a román szocialisták külpolitikájával éppenséggel nem foglalkozna.

Ha Protot úr azzal vádolja a román szocialistákat, hogy ellenségei Szent Oroszországnak, ha kétszer idézi a bukaresti „Muncá"-t („Munka"), ha elárulja, hogy a iași Nădejde „cigány", ezt az orosz nagykövetség érdekében teszi, amely ezeket és nyilván a német szocialistákra vonatkozó értesü-

---

* – amit szabad a gall Jupiternek, nem szabad a germán ökörnek – *Szerk.*

** *A vázlatban törölve*: Hogy ezek a soviniszta ostobaságok bosszantják Guesde-et, azt készséggel elhiszem, de ez nem az én hibám és nem is Bebelé. Egyébként, amikor a cikkemet elküldtem Párizsba, figyelmeztettem barátainkat a veszélyre, és kifejeztem a nemzeti érzékenységet illető aggályaimat; de biztosítottak engem arról, hogy ellenkezőleg, éppen erre van szükség. – *Szerk.*

léseket is szolgáltatta – ezeket Berlinben valamelyik ottani attasé gyűjtötte össze.

Tehát Protot förmedvénye nem csupán a rendőrségi, hanem az orosz érdekeket is szolgálja; része azoknak a rendkívüli erőfeszítéseknek, amelyeket Oroszország a francia szövetség biztosítására tesz. Csakugyan Oroszországnak van szüksége Franciaországra. Annyira kimerítette a társadalmi bomlás, amely az 1861 óta átélt gazdasági átalakulás következménye, a pusztító erdőirtás, a mezőgazdaság és a paraszti háziipar tönkremenése, az éhínség és a kolera, hogy nem tudna végigharcolni egy háborút. Pénzügyei és hitele olyan megrendült állapotban vannak, amely az 1788-as Franciaországra emlékeztet; és ha a Nyugat továbbra is elzárja előle az erszényét, mindössze három esélye marad: 1. a csőd, 2. a nemzetgyűlés egybehívása olyan új kölcsön szentesítésére, amely sikerrel járhatna Nyugaton; 3. a kétségbeesés sugallta háború – *és ez utóbbi esetben van szüksége Franciaországra*; ha már megvolt a hadüzenet és a francia hadsereget bevetették, tíz az egyhez, hogy a cár* megegyezik Vilmossal** és Ferenc Józseffel, akik engedékenyek lesznek iránta, és a szép Franciaország fizeti majd a kibékülési bankett költségeit.

Eredeti nyelve: francia

* III. Sándor. – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

224

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[250]

London, [18]92 okt. 23.

Kedves Viktor,

A trade-unionok nemzetközi kongresszusa[574] miatt nem kell gondban lenned. Először is az egész história valószínűleg csak eszköz volt arra, hogy keresztülvigyék a zürichiek elleni határozatot, és a parlamenti bizottság[591] talán nem is veti fel. Másodszor, nem is olyan nagy baj, ha néhányan a kontinensről odamennek, minthogy még maga a posszibilisták[49] uralma – noha már nem osztatlan uralma – alatt álló párizsi bourse du travail[252] is határozatot hozott, hogy felszólítja a trade-unionokat tervük feladására. Mi jöhet itt még? Talán Gilles úr, mint a német függetlenek[354] képviselője?!

Az osztrák szakszervezetek határozatának elküldése a parlamenti bizottsághoz *nagyon* hasznos lesz. A címet megkérdezem Avelingtől, én nem találom.

Tegnap első ízben sétáltam újra a Primrose Hillen, és úgy gondolom, hogy kellő óvatossággal a hét végén még egy kevéssel előbbre tartok majd. Macewent megjegyzem magamnak. Annyi bizonyos, hogy ő consulting surgeon, azaz csak *más orvosoknak* ad tanácsot, közvetlenül a közönségnek nem. Ezt majd még megtudakolom. Fogalmad sincs arról, hogy itt mindent, a medicinát is, mennyire uralja az etikett, és ezt az etikettet egyszer megsérteni sokkal súlyosabb vétség, mint tízszer megsérteni az erkölcsi törvényt. Ismerem a manchesteri orvos-etikai társaságnak mint döntőbíróságnak egy ítéletét Gumpert manchesteri barátom ellen. Részvétlátogatást téve egy családnál, ahol *nem* ő volt az orvos (valamikor 1866–67-ben történt), óvatosan kifejezte aggályát amiatt, hogy a háziorvos odaengedett más gyerekeket két gyerek holttestéhez, akik skarlátban haltak meg; a másik orvos emiatt panaszt tett. Az ítélet: that Dr. Gumpert had committed a breach of medical etiquette, though he was morally right!* Tehát még egyszer hálás köszönet, követni fogom a tanácsodat.

---

* – hogy dr. Gumpert megszegte az orvosi etikettet, jóllehet erkölcsileg igaza volt! – *Szerk.*

Sztyepnyaknak holnap írok a munka miatt.[613] Ha aztán két héten belül, mondjuk nov. 7–8-ig még nem kaptál semmit, kérlek, írj újból, s akkor megint megsürgetem. Máskülönben semmit sem húzhatsz ki egy oroszból.

Most a „Tőke" III. kötetén[111] dolgozom. Csak egyszer lett volna kilátásom az utóbbi négy évben három nyugodt hónapra, már réges-rég elkészült volna. De ilyen jól sohasem ment nekem. Ezúttal erőszakkal és mindennemű levelezés és egyéb dolgok legnagyobb mérvű elhanyagolásával megteremtem magamnak a szabad időt. Úgy látom, hogy a legnehezebb részben már igen jó előmunkálatokat végeztem, amikor legutóbb foglalkoztam vele, és így eddig meglehetősen simán halad – most azonban mindenesetre éppen a fő nehézség előtt állok, amely évek óta elzárta az utamat, de kedvvel dolgozom és mostanáig töretlen erővel is, így ezúttal alighanem lesz is belőle valami.

Mellékelten egy dokumentum a cseh nemzetiségű anarchisták jellemzésére. Az urak kezdik egymás ellen alkalmazni azt az elvet, hogy a választás forradalmi aktus. Az iratban levő disznóságokat még mentheti az, hogy ezek a mesterlegények, minthogy nem németek, nem voltak egészen tudatában annak a hatásnak, amelyet szóvirágaik a németekre gyakorolnak.

Mindnyájan rendkívül örültünk a feleségedről kapott jó híreknek. Reméljük, hogy így folytatódik, és hamarosan megint örvendetes dolgokat közölhetsz velünk.

Szívélyes üdvözlet Louisétól és tőlem neked, a feleségednek és gyerekeidnek

barátod
F. Engels

A parlamenti bizottság címe:
C. Fenwick, Esq. M. P.
12, Buckingham St. Strand
W. C. London

225

Engels Charles Bonnier-hoz

Londonba

(Vázlat)

[London, 18]92. X. 24.

Kedves Bonnier-m,

Guesde ezt mondja a „Figaró"-ban: „éppúgy, ahogy Liebknecht kijelentette, hogy Franciaország agressziója esetén kénytelen lenne emlékezni arra, hogy ő német, mi a Munkáspártban Németország agressziója esetén szintén emlékezni fogunk arra, hogy franciák vagyunk".

Tehát Guesde és én teljesen egy véleményen vagyunk, és Önnek ővele kell tisztáznia a kérdést.

Ön beszél Bebelnek egy *szerencsétlen* mondatáról – melyikről? Annyi mindent vet a szemére! Ha a *„Figaró"-beli* mondatról van szó, amely szerint ő lőne Guesde-re, akkor ez Huret úrtól származik; Bebel azt írja nekünk, hogy ez a mondat csak ennek az úrnak a képzeletében létezett.

Ön a háború megakadályozásáról beszél, és azzal dicsekszik, hogy Domela* mellett szavazott** – az ő tervével Ön tönkrejuttatná Európa összes szocialista pártjait.

Nagyon szép dolog arról beszélni, hogy meg kell akadályozni a háborút, bármely oldalról indul is ki.[653] De miért áltassuk magunkat illúziókkal? Módjukban áll a francia szocialistáknak megakadályozni, hogy az ifjú Vilmos*** egy őrült pillanatában ne üzenjen hadat? A német szocialisták meg tudják tiltani Carnot-nak vagy egy hazafias kormánynak, hogy ne kövesse el ugyanezt az ostobaságot? És ha még csak Vilmos és a boulevard-ok revansistái jelentenék az igazi veszélyt: hiszen az orosz kormány táncoltatja eze-

* Ferdinand Domela Nieuwenhuis. – *Szerk.*

** *V. ö. 146. old.* – *Szerk.*

*** II. Vilmos. – *Szerk.*

ket a bábfigurákat, reményt nyújtva az egyiknek, félelmet keltve a másikban. Akadályozza meg hát, hogy háborút provokáljon!

Ha kitör a háború, *azoknak, akiket legyőztek*, lehetőségük és kötelességük lesz, hogy forradalmat csináljanak – ennyi az egész.

Eredeti nyelve: francia

226

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 nov. 3.

Kedves Lafargue-om,

Nyakig belemerültem a „*Tőke*" III. kötetébe[111], amelyet végre már be kell fejezni. A legkevésbé kidolgozott és legnehezebb részen dolgozom: – bankok, hitel stb.[654] Bármi történjék is, nem szakíthatom félbe ezt a munkát, mert különben újra kellene kezdenem az elejétől. Nos, abbahagytam minden levelezést, és csak néhány szót írhatok Önnek.

Igen szerencsétlen dolog, hogy hitt Millevoye ígéreteiben, aki mint ügyes politikus rászedte Önt – a jövőben tudni fogja, hogy a politikában ezek az urak eltekintenek attól, hogy *gentlemanek* legyenek.[655] Egyik levelet a másik után kapom Németországból, amelyekben arról panaszkodnak, hogy Ön a kritikus pillanatban távol volt, és előre figyelmeztetem Önt, hogy nemsokára lesz barátainkat rábírni arra, hogy olyan vitákhoz végezzenek munkát, amelyekről távol marad a fő szónok, akinek végezték. A brosúrában való közzététel[642] századrész annyi hatást sem kelt, mint egy parlamenti beszéd, ez olyan kérdés, amelyet berlini barátaink tapasztalatból igen jól meg tudnak ítélni.

A legkevesebb, amit megtehetnének, hogy egy delegátust küldenek Berlinbe 14-re, ez lehetővé tenné, hogy szót értsenek ottani barátainkkal. Igyekezzenek tehát lehetővé tenni ezt az utazást, kifizetődő expedíció lesz.[656]

Bizonyára látta az újságok beszámolóit a Dahomeyben alkalmazott új robbanólövedékek szörnyű hatásáról.[657] Egy fiatal bécsi orvos*, aki éppen most jött ide (Nothnagel volt asszisztense), látta a sebeket, amelyeket az osztrák robbanólövedékek ejtettek a nürmitzi sztrájk alkalmából, ő is ugyanezt mondja nekünk. Az emberek, akik kiteszik magukat annak, hogy ilyenformán darabokra szaggassák őket, nyilvánvalóan tudni szeretnék, hogy miért. Ez nagyszerű a béke fenntartása szempontjából és az úgynevezett forradalmi nekibuzdulások kordában tartására, mert ezeknek a kirobbaná-

* Ludwig Freyberger. – *Szerk.*

sára számítanak a kormányozóink. A barikádok és utcai harcok korszaka örökre a múlté; *ha a katonaság harcol*, esztelenséggé válik az ellenállás. Ez tehát arra kötelez bennünket, hogy új forradalmi taktikát találjunk. Én egy ideje rágódom ezen, még nem jutottam határozott álláspontra.

Kezdek újra kijárni egy keveset. Körülbelül három hónapig szobafogságban voltam; most kezdek újra járni, de keveset és lassan, mindenesetre most már látom, hogy ez a végéhez közeledik. Épp itt az ideje, mert érzem, hogy a szabad levegőn való mozgás hiányának véget kell vetni. És ha teljesen meggyógyulok, remélem, úgy rendezhetjük a dolgokat, hogy Ön és Laura megszerzik nekünk azt az örömet, hogy néhány hetet nálunk töltenek. Sok mindent kell megbeszélnünk, és itt az ideje, hogy Laura viszontlássa Londont.

Üdvözlet madame Kautskytól.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

227

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 nov. 4.

Kedves Löhröm,

Ma reggel kaptam Meissnertől egy 38 £-es utalványt – ennek egyharmada, *12 £ 13 sh. 4 d.* a te részed, és a mellékelt csekkel kiegyenlítem, kérlek, nyugtázd a vételét. Körülbelül 400 példány van még a II. kötetből[103], és a második kiadás készül. Az I. kötet[18] negyedik kiadása megjelent, 460 példány elkelt, ami a nyomdai stb. költségek nagyobbik részét kiegyenlíti; mindössze 886 márkát kell még fedezni, és minden ezen felüli bevétel nyereség, amelyet meg kell osztani Meissnerrel.

A harmadik kötetet[111] kézben tartom és nem engedem el, amíg be nem fejeztem. Ezt csak úgy tehetem, ha elhanyagolom a levelezést, ezért bocsásd meg rövidségemet.

Most már komolyan fontolóra kell venned esedékes londoni látogatásodat; annyit beszéltünk róla, hogy végre meg kell valósítani. Mindnyájan annyira örülnénk, ha megint egyszer itt láthatnánk.

Mindennap várom a hírt, hogy Pumpsnak újabb kisbabája született. Már nagyon esedékes, ha ugyan nem késik, ő maga egy hónappal ezelőttre várta, de mindig téved a számításban.

Kíváncsi vagyok, hogy Jack Burns valóban mondta-e azt az ostobaságot a külföldi munkásokról, amit Huret a „Figaró"-ban a szájába ad.[658]

Most hát ismét munkára! Azon a napon, amikor befejezem ezt a bankokról és hitelről szóló szakaszt,[654] amely 4–5 éve akadályoz a továbbjutásban (mert legalább 3 hónap *teljesen szabad* idő kellene hozzá és ezt a 3 hónapot nem tudtam megkapni) – azon a napon, amikor ezt befejezem, lesz némi alkoholfogyasztás, ebben biztos lehetsz!

Louise szeretettel üdvözöl.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

228

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[659]

Kedves Sorge,

Meg kell bocsátanod, hogy ritkán írok, de ezen a télen be kell fejeznem a III. kötetet[111], ezt **muszáj** megcsinálni és csak úgy lehetséges, ha *minden* levelezésemet félreteszem. Három hete foglalkozom vele és csak azt mondhatom neked, hogy a munka várakozáson felül simán megy; mielőtt legutóbb félbeszakítottak, jó előkészítő munkát végeztem, és ez most kifizetődik. De még rengeteg munka van hátra, viszont eljutottam odáig, hogy már látom a végét. És nincs nálam boldogabb ember, ez a munka lidércnyomásként nehezedett a lelkiismeretemre. Erőszakkal szabadítottam fel az időmet – minden egyéb munkától mentes legalább négy hónap nélkül nem megy; tudom, ha most nem csinálom meg, akkor egyáltalán nem, forrongó és háborús idők jönnek. De neked és a többieknek mind most meg kell ezt szenvednetek – bocsáss meg ezért!

Barátod
F. E.

London, [18]92. XI. 5.

229

Engels Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij (Sztyepnyak)-hoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]92 nov. 5.

Kedves Sztyepnyakom,

Köszönöm okt. 25-i levelét.[660] Látom, hogy Adler Önnek írt levele itt maradt, és még nem került vissza Önhöz, így hát mellékelem.

Kautskyné és én szívélyesen üdvözöljük a feleségét.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

230

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, 1892 nov. 6.

Kedves August,

Egész idő alatt kiadósan gürcöltem a III. köteten[111], és szerencsére nem eredménytelenül. Már ma elmondhatom, hogy a fő nehézséget – hitelügy[654] – úgyszólván leküzdöttem, és itt már csak technikai szerkesztési munka – persze bonyolult és időrabló munka – van hátra. Sok örömöm volt a munkából, egyrészt, mert annyi ragyogó új szempont van benne – kérdezd csak meg Louisét, akinek sokat felolvastam belőle –, de azért is, mert bebizonyította nekem, hogy öreg koponyám azért még munkaképes, viszonylag nehéz dolgokra is. Az évek főleg abban károsítottak meg, hogy az emlékezet különböző fiókjait már nem olyan könnyen találom meg és nyitom ki, és ezért minden lassabban megy. De ezt még el lehet viselni.

De ha túl vagyok is a nehezén, korántsem vagyok még készen: ezen a szakaszon kívül még hátravan a két utolsó (az egésznek valamivel kevesebb mint egyharmada), amelyeket még meg sem néztem, aztán az egésznek a technikai végleges szerkesztése, ami nem nehéz ugyan, de annál unalmasabb és hosszadalmasabb. A telem alighanem rámegy, aztán meg a nyomdai ívek – egyúttal a II. kötet[103] második kiadásának ívei is.

Az ehhez szükséges időt minden levelezés erőszakos beszüntetésével harcoltam ki magamnak, az abszolút sürgős levelek kivételével. De veled nem szüntetem be a levelezést, ha nem is tudok mindig olyan gyorsan és részletesen írni, mint szeretnék. De hát neked se lesz kifogásod az ellen, ha helyettem a Boszorkány annál gyakrabban ragad tollat.

Lafargue-nak még meg kell tanulnia, hogy a burzsoá politikusok körében az adott szó csak arra való, hogy megszegjék.[655] Egyébként az ügyrend, amely ilyen interpellációknál kizárja a vitát, amúgy is keresztülhúzta volna a számítását. Még túlságosan újonc a képviselőházban, de megígérte, hogy most majd többet jár oda. A dokumentumokat most brosúra formájában akarják kinyomatni.[642]

Hans Müllerrel kapcsolatban rosszul fejeztem ki magamat.* Nem úgy értettem, hogy ti mint pártelnökség vegyetek tudomást a tákolmányáról, és még kevésbé az általam jelzett módon. Hanem úgy értettem, hogy *ha* a ti befolyásotokra egyáltalán polémia indul a haragra gerjedt ifjonc ellen, *akkor* úgy stb. Azt hiszem, feltétlenül szükséges, hogy a párt ilyen alkalmakkor megbírálja a saját múltját és ezáltal megtanulja, hogyan kell jobban csinálni. Bár a gőzhajó-szubvenció[645] stb. idejéből való ostobaságok már a múlté, de ugyanazok az emberek még itt vannak, és, legalábbis részben, képesek ugyanezt megismételni. Ha minden baklövésre, amelyet a frakció és az egyes tagjai elkövetnek, a szeretet fátylát borítanánk, ez az én felfogásom szerint azt jelentené, hogy függetleneket[354] tenyésztünk. Frohme, Blos stb. urak tegyenek szert vastagabb bőrre. Nincs igazam, amikor a kongresszus elé terjesztett egynémely „függetlenség"-ízű solingeni javaslatot a Schumacher elpolgáriasodásával és elfiliszteresedésével szemben támadt ellentétnek tulajdonítom?[661] Némi visszatekintő igazságszeretet a „Neue Zeit" hasábjain nem is ártana, és te vagy az, aki erre megfelelő tárgyismerettel és tapintattal vállalkozhatnál – de persze más kérdés, hogy ez az elnökségben betöltött pozíciódnál fogva tanácsos-e. De ennek a bírálatnak így vagy úgy egyszer el kell hangzania.

Elnökségi beszámolótokat tegnap este örömmel olvastam.[662] Nagyon jó. Nyugodt, tárgyilagos, hagyja, hogy a tények önmagukért beszéljenek, és csak a végén jut néhány szükséges rövid szóhoz a büszke önérzet. Meglátjuk, hogy Aveling nem tudja-e kivonatosan elhelyezni a lapokban. De itt *merő angol sovinizmusból* formálisan bojkottálnak benneteket. Hogy Németországban létezik olyan munkásmozgalom, amely annyira másképp tényke-dik, mint az angol, megveti az itt evangéliumnak számító összes trade-unionista és politikai-parlamentáris szabályokat és mégis győzelemről győzelemre halad, az nagyon bosszantja az ittenieket. A burzsoákról nem beszélek. A régi trade-unionok minden egyes sikeretekben önmaguk és eljárásmódjuk vereségét látják. A fábiánusokat bosszantja, hogy előrehaladtok, *noha* hadat viseltek minden polgári radikális ellen. A Szociáldemokrata Föderáció vezetői azért gyűlölnek benneteket, mert nem akartatok velük klikkezni és szövetséget kötni egymás kölcsönös magasztalására, bár a „*Justice*" éveken át hol mézeskaláccsal, hol korbáccsal akarta ezt elfogadhatóvá tenni számotokra. És tekintve az angol tömegek nagyfokú tudatlanságát a külpolitika dolgában és azt az öröklött gőgjüket, amelynél fogva a külföldi csak másodosztályú embernek számít, az összes külföldi események

* *V. ö. 482–483. old. – Szerk.*

pedig meglehetősen közömbösnek, könnyű az agyonhallgatás. A „*Chronicle*", ami a munkásmozgalom kérdéseit illeti, a fábiánusok kezében van, a „Justice" Hyndman révén a tetves Gilles mellett kötelezte el magát, a „Workman's Times" is úgy véli, hogy egy angol értelemben vett nagy trade-union-szervezet szolgáltatta alap nélkül semmire se megy az ember - hol lehet itt elhelyezni valamit? Csak burzsoá lapokban, mint általános érdekességű hírt. Hà csak egy évig lenne egy lapunk, amely nyitva állna arra, hogy egyszerűen elhelyezzük benne a német mozgalom híreit, vége lenne ennek a dolognak; titokban ugyanis van internacionalista szellem elég, és csak táplálékra van szüksége, hogy legyőzze az ostoba brit gőgöt, legalábbis sok emberben. De így!

A „Workman's Times" azzal fenyegetőzik, hogy beszünteti megjelenését – emögött van valami, aminek igyekszünk a nyomára bukkanni. Itt semmi efféle nem megy suskus nélkül.

Most pedig ami Vollmart illeti. Nézetem szerint ezt az embert nagyon ügyetlenül támadták meg. Bedőltek az államszocializmus szónak. Ez a szó semmilyen világos fogalmat nem fejez ki, hanem, éppúgy, mint a „szociális kérdés" stb., pusztán zsurnaliszta kifejezés, merő frázis, amellyel kapcsolatban mindenre lehet gondolni és semmire sem. Egy ilyen szó igazi értelméről vitatkozni hasztalan; igazi értelme éppen abban rejlik, hogy nincsen értelme. A „Neue Zeit"-ban nemigen lehetett megkerülni ennek az állítólagos fogalomnak a megvizsgálását, és az, amit K. Kautsky mond erről, nagyon is jó (csakhogy ő is úgy véli, mindenképpen kell, hogy legyen mögötte *igazi értelem*)[663]. De a politikai vitában óriási és egészen fölösleges szívességet teszünk Vollmarnak, ha veszekszünk vele arról, hogy az államszocializmus *micsoda* és micsoda nem, ez tengerikígyó és céltalan malom alatti politizálgatás. Nézetem szerint a pártkongresszuson ezt kellene mondani: kedves Vollmar, hogy te mit értesz államszocializmuson, az nekünk édes mindegy, de kijelentéseidben ezt és ezt mondtad a kormányról és a mi magatartásunkról a kormánnyal szemben, és itt megfogunk téged; ez éppen annyira ellenkezik a párt taktikájával, mint a függetlenek szólamai, és *erről adj számot nekünk*. Ez az ő leplezetlen csúszás-mászása Vilmos* és Caprivi előtt, ez az egyedüli megfogható, de ez aztán nagyon is megfogható, és erre a pontra még fel akartam hívni a figyelmedet a pártkongresszus előtt.

Melléklet a Boszorkánytól.

* II. Vilmos. – *Szerk.*

Szívélyes üdvözlet a feleségednek és neked. Örülünk, hogy kilátásba helyezted hamaros látogatásodat. Politikailag ez itt **nagyon hasznosnak bizonyulhat**; mi majd elintézzük, amit kell. A hetilap dolgában *teljesen a te nézeteden* vagyok.[664] Külföldön roppant hatása lesz, itt még mindig nagyon érezhető a „Sozialdemokrat" hiánya; a külföld számára nélkülözhetetlen egy jó heti áttekintés a pártesményekről.

231

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 nov. 12.

Kedves Lafargue-om,

Nem közölte velem, hová címezzem válaszomat, tehát Le Perreux-be küldöm.

Mellékelem a 20 £-es csekket, amelyet kért tőlem, de figyelmeztetem, hogy a jövőben *teljesen lehetetlen* lesz kiegyenlítenem a francia párt kebelében keletkező pénzhiányt, sőt hátralékot. Kell, hogy minden nemzeti párt maga fedezze a saját költségeit, és különösen Franciaországban ne hallja az ember többé az örök panaszt, hogy „a járulékok nem folynak be". Ha valamivel nagyobb lenne a rend, ilyesmi nem fordulhatna elő; egy pénztárost valamiféle ellenőrzésnek kell alávetni, ha megbetegszik, helyettesítsék, és számoljon el a bevételekkel és a kiadásokkal. Ha valamilyen végzetszerű balszerencse történt volna Önöknél, az még elmegy valahogy; de fizetni a párt *felelős embereinek* nemtörődömségéért, ez már több a soknál!

De hát végül is megtörtént – most másról!

Megmagyaráztam Bebelnek az egész Millevoye-ügyet;* úgy látszik, megnyugodtak efelől; ehhez alighanem hozzájárultak az Önök sikerei Carmaux-ban[644] és másutt. Kezd beérni a gyümölcse annak, hogy Ön bekóborolta egész Franciaországot, és mi mindnyájan örömmel látjuk a Franciaországban elért haladást. Most láthatja, hogy negyven év óta micsoda pompás fegyver van a kezükben Franciaországban az általános választójog révén, csak tudtak volna élni vele! Ez lassúbb és unalmasabb, mint a felhívás a forradalomra, de tízszerte biztosabb, és ami ennél is többet ér, tévedhetetlen pontossággal jelzi az embernek a napot, amikor a fegyveres forradalomhoz kell folyamodni; sőt, tíz az egyhez, hogy az általános választójog, ha a munkások okosan használják, az uralmon levőket arra indítja majd, hogy felborítsák a törvényességet, azaz bennünket a forra-

* *V. ö. 503. old. – Szerk.*

dalom szempontjából legkedvezőbb helyzetbe hozzanak. Az 1893-as választásokon új szakaszt kell meghódítanunk, és akkor következik el a különböző árnyalatú szocialistáknak az az egyesülése, amelyről Liebknecht folytonosan beszél. Erre az egyesülésre sor kerül, mihelyt lesz vagy húsz szocialista a kamarában; ha a többség, mint remélem, a mieinké, ők diktálhatják a feltételeket. De addig is folytassák „győzelmeik és hódításaik" sorozatát, és meglátják, hogy a legmelegebb tapsot a németeknél aratják majd.

Megkapta a német Végrehajtó Bizottság beszámolóját a berlini kongresszusnak[662]? Ez nagyszerű, és ez a háború.[185]

Az újság – ó, az újság![433] Ha a francia burzsoázia ugyanennyi nehézséget támaszt, mielőtt kölcsönt nyújt az orosz cárnak, ez, legalábbis részben, kárpótolna engem azokért a megcsalt reményekért, amelyeket ennek az újságnak köszönhetünk.

Csókoltatom Laurát.

Kind regards from Mrs. Kautsky*.

Híve

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* – Szívélyes üdvözlet Kautskynétól – *Szerk.*

232

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 nov. 15.

Kedves August,

Láthatod, hogy zavarnak meg a munkámban! Az ostoba „Tribüne"-cikkek arra *kényszerítenek*, hogy közbelépjek. Megkérlek, gondoskodj arról – ezen a héten már amúgy is késő –, hogy a cikket a „Tribüne" legközelebbi száma közölje.[665]

Tudsz nekem *még egy példányt küldeni mindezekből a Bakunyin-cikkekből*? Az *én* példányom rendszeresen elmegy Sorgénak, és így a cikkek már nincsenek nálam, de szükség lehet arra, hogy visszatérjünk rájuk. Ahelyett, hogy dolgoztam volna, ezt az ócska kacatot kellett összekeresgélnem, de nem lehetett megengedni, hogy ezt a hazugságot tovább szőjék. Megtudhatnád, hogy ki a szerző?

Üdvözlet Viktornak. Louise ma küld Bécsbe egy beszámolót a Trafalgar Square-ről.[666]

Szívélyes üdvözlet Julie asszonynak is.

Barátod
F. E.

[*Louise Kautsky utóirata*]

Szívélyes üdvözlet Juliénak, Viktornak, Poppnak és a hatalmas vadásznak az Úr előtt* – a „Sozialist"-ot megkaptam, köszönöm szépen. Jó szerencsét a munkához.

Szívélyes üdvözlettel
Louise

* Bebel.[667] – *Szerk.*

233

Engels Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij (Sztyepnyak)-hoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]92 nov. 15.

Kedves Sztyepnyakom,

Örülnék, ha Ön és felesége, Volhovszkij és a kislánya *csütörtökön** mind eljönnének hozzánk és együtt ebédelnénk. Ha körülbelül fél négy és négy óra között jönnének, megbeszélhetjük az ügyeket és ötkor ehetünk. Hiszen tudja, az Ön lakásától idáig hosszú az út, s ha nem így intézzük, könnyen megeshet, hogy otthon elmulasztaná az étkezést.

Kautskyné meg én szívélyesen üdvözöljük Sztyepnyakné asszonyt.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* November 17. – *Szerk.*

234

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 nov. 19.

Kedves August,

Pártkongresszusotok[599] ezúttal nem olyan ragyogóan folyt le, mint korábban. A fizetési kérdésről folytatott vita nagyon kellemetlenül festett, bár azon a véleményen vagyok, hogy *ebben* a kérdésben franciák és angolok sem csinálták volna jobban, amit Louise persze nem akar elismerni. Már rég meggyőződtem arról, hogy itt olyan korlátokba ütközik az ember, amelyeket eddigi életkörülményeik szabnak a munkások látókörének. Ugyanazok az emberek, akik egészen természetesnek találják, hogy bálványuk, Lassalle teljesen szibarita módra él a saját eszközeiből, megvádolják Liebknechtet, ha ő mint általuk fizetett szerkesztő alig egyharmadát igényli annak a pénznek, holott a lap ötször-hatszor annyit hoz nekik.[668] Függőnek lenni, még egy munkáspárttól is, keserves sors. És a pénzkérdéstől eltekintve is, áldatlan helyzet bárkinek, akiben kezdeményezés van, hogy egy, a párt tulajdonában levő lap szerkesztője legyen. Marx és én kezdettől fogva egyetértettünk abban, hogy *sohasem* fogadhatunk el ilyen állást, csak pénzügyileg magától a párttól is független lapunk lehet.

A ti sajtó-„államosításotoknak"[669] megvannak a nagy hátrányai, ha túl messze megy. Feltétlenül *kell*, hogy legyen olyan sajtótok a pártban, amely nem *közvetlenül* függ az elnökségtől, sőt a kongresszustól sem, azaz amelynek módjában van a programon és az elfogadott taktikán *belül* egyes pártintézkedésekkel szemben fesztelenül ellenzéket alkotni és a párttisztesség határain belül még a programot és a taktikát is szabadon kritikának alávetni. Egy ilyen sajtót nektek mint pártelnökségnek elő kell segítenetek, sőt létre kell hívnotok, akkor még mindig több erkölcsi befolyásotok van rá, mint ha félig akaratotok *ellenére* keletkezik. A párt kinő az eddigi feszes fegyelemből, 2–3 millió taggal és a „mívelt" elemek beözönlésével több játéktérre van szükség, mint amennyi eddig nemcsak elegendő, hanem éppenséggel hasznos korlátozás volt. Minél előbb berendezkedtek ti magatok és a párt erre a megváltozott helyzetre, annál jobb. És az első egy *formai-*

lag független pártsajtó. Ez biztosan eljön, de jobb, ha ti engeditek eljönni úgy, hogy eleve a ti erkölcsi befolyásotok alatt marad és nem ellenkezőleg, veletek szemben keletkezik.*

A májusi ünnep kérdésében nagy hibát követtetek el, de nem Berlinben, hanem Brüsszelben.[670] Akkor tudnotok kellett, mit ígérhettek és tarthattok meg, és mégis többet ígértetek, mint amennyit most meg tudtok tartani. A te beszédedet erről éppoly jónak találom, mint Viktorét** és készségesen elhiszem neked, hogy a munkabeszüntetés Németországban olyan áldozatokba kerülne, amelyek nincsenek arányban az eredménnyel és haszonnal.[671] De *igen rossz* benyomást kelt mindenütt, ha a világ legerősebb pártja hirtelen így visszavonulót fúj. Noblesse oblige.*** Ti vagytok a modern munkásmozgalom harci serege, derékhada és ha Brüsszelben megígértetek valamit, erkölcsi kötelességetek volt meg is tenni azt. Mármost persze jobb, ha az első butaság után nem követitek el még a második, sokkal nagyobbat is – a fődolog most valóban az, hogy ne szakadjon meg a német párt diadalútja –, de gondoljátok meg, milyen benyomást kelt majd szerte a világon ez a berlini határozat. A dolog, úgy látszik, Franciaországban is *bosszúságot okozott és nyilván még hallanotok kell egyet s mást onnan.* Ilyen erkölcsi kárt nem szabad még egyszer okoznotok – tehát *Zürichben*[575] legyen meg a bátorságotok véleményetekhez és mondjátok meg nyíltan, hogy nem kötelezhetitek magatokat a munkabeszüntetésre – akkor boszszankodhatnak rátok, de nem vethetnek a szemetekre szószegést és visszavonulást. Esztelenség azt akarni, hogy a mozgalom minden országban egyformán alakuljon. Az osztrákoknak, akiknek szükségük van a májusi munkabeszüntetésre, és akik ezért készek meghozni érte ugyanazt az áldozatot, amelyet ti a ti körülményeitek között joggal elutasítottok, éppúgy igazuk van a maguk cselekvésmódjában, mint nektek a magatokéban; most azonban szemrehányásokat tehetnek nektek, amelyekre semmit sem tudtok válaszolni. Mert éppen az *ő* eljárásuk bizonyítja, hogy a *lehetetlenség* Brüsszelben mérlegelt esete nem forog fenn.

Az államszocializmus-vita még nem érkezett meg ide.

Gratulálnom kell a te határozati javaslataidhoz. Egészen kitűnőek, csak egy embert ismerek, aki ehhez jobban értett, és az Marx volt. Mind az államszocializmusra, mind az antiszemitizmusra vonatkozó javaslat fején találja a szöget. S éppen az ilyen határozatok voltak eddig a német mozgalom

---

* *V. ö. 528. old.* – *Szerk.*

** Viktor Adler. – *Szerk.*

*** – Az előkelőség kötelez. – *Szerk.*

gyenge oldalai, az eddigiek lagymatagok, bizonytalanok, határozatlanok, frázisosak, egyszóval többnyire szégyenletesek. Szerencsére annyira lefordíthatatlanok, hogy aki idegen nyelvre fordította őket, kénytelen volt beleírni azt az értelmet, amely bennük magukban nem volt meg.

Az alább található valami egy színház, Louise vagy Aveling rajzolta. Egy hete ezeket az így megszépített íveket minduntalan a levélpapírjaim közé teszik és így ez abban a megtiszteltetésben részesül, hogy hozzád vándorol.

Mellékelten láthatod, amit a londoni hét sváb[672] – a „Chronicle" fábiánusai[32] – a pártkongresszusról fecsegnek. Ezeknek a szegény embereknek rosszul megy. Miután a nagy Shaw májusban a lelketekre kötötte a liberálisokkal való fondorkodás szükségességét és bebizonyította, hogy e politika nélkül csak vereséget és szégyent lehet aratni,* most a Democratic Clubban[442] mondott beszédében bevallja, hogy a liberálisok gyalázatosan becsapták őket és a választásokon nem arattak mást, mint – vereséget és szégyent, és hogy a liberálisok most a torykkal együtt törekednek a munkások becsapására! És ezek az emberek akarnak titeket „gyakorlati politikára" tanítani! Sőt, Shaw most maga mondja, hogy a két régi pártnak csak *egy és ugyanaz a politikája*, és rajtuk kívül nincs más, mint – szociáldemokrácia! Úgy gondolom, ez hideg zuhanyként fog hatni a derék Edére.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és összes barátainknak.

Barátod
F. E.
(a proszcéniumban)

[*Louise Kautsky utóirata*]

A Boszorkány maga küldi üdvözletét, olyan messzire nem terjed a nagylelkűségem.

* *V. ö. 438–439. old. – Szerk.*

235

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 nov. 22.

Kedves Lafargue-om,

Köszönöm az újságokat. A Panama-ügy[673], ha a körülmények kedveznek, a polgári köztársaság számára ugyanúgy Pandóra szelencéjévé válhat, mint a júliusi monarchia számára Émile de Girardin iratfiókja, amelyből „naponta egy botrány" került elő.[674] Azt hiszem, hogy amíg ez tart, az Ön helye Párizsban van, a kamarában, az újdonságok középpontjában, hogy mindig tájékozva legyen és maradjon arról, ami történik, és főként, ami lelepleződik *egyik napról a másikra. Minden újabb leleplezett botrányos tény fegyver* számunkra. Ideje, hogy befejezzem a III. kötetet[111], a századvég egyre jobban telítődik elektromossággal. Szerencsére elég jól halad (mármint a III. kötet munkája), és remélem, hogy a tél folyamán befejezem. A legnagyobb nehézséget leküzdöttem.

Sam Moore éppen most ment el tőlünk. Szabadsága legnagyobb részét vidéken tölti a szüleivel és januárban visszajön. *Jövő vasárnap még látni* fogjuk.

Ha nem tévedek, már közöltem Önnel, hogy Pumpsnak e hó 13-án kislánya született – mindketten jól vannak.

Néhány napja megint el tudok menni hazulról egy-egy negyedórára, remélem, hogy ez hozzásegít a teljes felépüléshez.

A németek jókora baklövést követtek el május 1-vel kapcsolatban; nem Berlinben, hanem Brüsszelben.[670] A nemzetközi kongresszuson fenn kellett volna tartaniok a jogukat arra, hogy ezt a napot a *maguk módján* és a körülményeknek megfelelően ünnepeljék. Visszavonulásuk siralmas hatást kelt, és ha Ön megmossa a fejüket, csak a kötelességét teljesíti. Bármely más párt véghezvihette volna ezt a hátrafelé haladó mozgást; de ők, az európai hadsereg derékhadának helyzetében, nem tehették meg anélkül, hogy az általános mozgalomnak nagy kárt ne okozzanak. Teljesen méltányolom az indokokat, amelyek Berlinben vezérelték őket, a munkabeszüntetés okozta hátrány egyáltalán nem lett volna arányban *a rájuk* származó előnyökkel;

de ezt előre kellett volna látniok, és elég bátraknak kellett volna lenniök Brüsszelben ahhoz, hogy *ne szavazzanak a munkabeszüntetés mellett.*

És Laura? Mikor látjuk őt itt? Csókolja meg a nevemben.

Louise a legjobbakat kívánja.

Híve
F. E.

Kérem, küldjön a folyamatos tájékoztatásomra lapokat a Panama-ügyről, ez nagyon fontos. Az emberek meglátják, hogy Wilson egészen kicsike csirkefogó volt Reinach és Tsaihoz képest.

Eredeti nyelve: francia

236

Engels Julie Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 nov. 29.

Kedves Bebelné,

Mind a sok levél közül, amelyeket a születésnapomra kaptam, az Önére kívánok legelőször válaszolni. Szívből köszönöm! Ezt a napot tényleg a „legjobb egészségben" töltöttem el, mert bár még mindig nem vagyok egészen ura mozgásomnak és kevesebbet szabad járkálnom, mint szeretnék, mégis igen erősnek érzem magamat, és az emberek mind azt mondják, hogy nagyon jó színben vagyok. A születésnapból ezúttal angol májusi ünnepet csináltunk, azaz áttettük hétfőről a megelőző vasárnapra*; Louise úgy vélte, ha már egyszer úgyis kell iddogálnom valamennyit ez alkalomból, akkor egy nap elég, kettő meg sok. Igen telt házunk volt, Sam Moore, a mi Afrika-utazónk, aztán Bax, Avelingék, Bernsteinék, Mottelerék, az orosz Volhovszkij, két munkás az Egyletből[274], azt hiszem, ennyien voltak, de nem, majdnem megfeledkeztem a kis Inkáról**, aki Berlinben jó kerekdedre hízott, ami igen csinossá teszi –, most végre mégis kézzelfogható bizonyítékom van arra, hogy Berlinben megtanultak jóllakni, csak jöjjön még valaki, és beszéljen nekem az éhes Berlinről!

Még volt egy kis tartalékunk szárított szagos mügéből, és így Louise meg én moseli borból, vörös borból és pezsgőből olyan májusi bólét kotyvasztottunk össze, hogy annál jobbat ebben a ködös évszakban még kigondolni is csak bajosan lehet. Minthogy a hidegtálak mindenkinél jól előkészítették a talajt, a szóban forgó bólénak derekasan nekiláttunk, nem utolsósorban az Ön alázatos szolgája, a referáló, és köztünk szólva, néhánynak az urak közül és – majdnem mondtam valamit, de még idejében elhallgatok – igen jó kis spicce volt. Julius rendkívül jókedvű volt, mindenféle dalokat énekelt és vidám kis történeteket mesélt, noha megrögzött szokása szerint csak vizet és kávét iszogatott, egyszóval nagyon vígan

* November 27. – *Szerk.*

** Inka Fischer. – *Szerk.*

voltunk még éjfél után is, és ez már jelent valamit, figyelembe véve a londoni távolságokat, és azt, hogy vasárnap este 11 órakor az összes vonat- és omnibuszjárat leáll. És így abban a megnyugtató tudatban mehettem aludni, hogy méltó módon léptem a 73. évembe. De az egészségem remélhetőleg megengedi, hogy jövőre még jobban csináljam. Akkor a születésnapom keddre esik, s akkor megint vasárnap kezdhetjük, de akkor aztán szeretnék is mindjárt egészen kedd estig egyfolytában iszogatni.

A berlini ünnepségen[675] én is szívesen ott lettem volna; aszerint, amit Inka mesél, hogy Önt és Bebelt nem találta meg a tolongásban, rendkívüli lehetett a zsúfoltság. Nos, ilyesmit talán még én is láthatok egyszer, ha nem az idén, akkor jövőre, azaz ha Ön idejön értünk; miután a kis Fischer lány olyan nagy lelki rokonságot fedezett fel Ön és az én drága jó Lenchenem között, kétszeres bizalommal helyezhetem magamat az Ön oltalmába.

Minthogy August csak *egyetlen* sovány odalt hagyott Önnek, megfordítom a dolgot, és most ő csak egyet kap tőlem.

Szívélyes üdvözlettel

híve
F. Engels

237

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 nov. 29.

Kedves August,

Hálásan köszönöm szívélyes jókívánságaidat – mindent épségben és bárminemű utófájások nélkül kiálltam, és nem is volnék ellene, hogy mindjárt holnap ismét születésnapot ünnepeljek – de túlságosan is jó ellenőrzés alatt állok, semhogy ilyen kicsapongás megengedtetnék nekem! A porosz rendőrség egyszerűen semmi az ilyen egészségügyi Boszorkányhoz képest. De hát mindig arra gondolok, ki tudja, mire jó ez, és miféle bűnökkel érdemeltem ki ezt a lelkiismeretes felügyeletet, már csak megvan bennem ez a buta babonás hit az „osztó igazságban", így hát ásványvizet meg limonádét iszom, és vezekelek az említett bűnökért, amelyekről nem tudom, hogy tulajdonképpen elkövettem-e őket. A politikáról legközelebb, néhány napon belül – de igyekeznem kell, hogy a III. kötettel[111] elkészüljek; Franciaországban egész különösen viharosnak látszik a helyzet, c'est le commencement de la fin*! Megint olyan idők jönnek, amikor a franciáknak alkalmuk nyílik arra, hogy *jó* tulajdonságaikat megmutassák. Szívélyes üdvözlet

barátod
F. E.

A remek ragasztót is hálásan köszönöm, a III. kötetnél mindjárt használatba veszem.

* – ez a vég kezdete – *Szerk.*

238

Engels egy ismeretlenhez

Londonba

122, Regent's Park Road
[London,] N. W. 1892 nov. 29.

Kedves Charlie-m,

Nagyon köszönöm kedves leveledet és jókívánságaidat, amelyek remélhetőleg mind teljesülnek, s minthogy abban a megtiszteltetésben részesítettél, hogy ugyanazon a napon születtél, mint én, kérlek, fogadd legszívélyesebb gratulációimat a *te* születésnapodra és azt a kívánságot, hogy érj meg kétszer olyan magas kort, mint én eddig. Akkor bizonyosan valami nagyszerűnek és figyelemreméltónak leszel szemtanúja, és talán néha gondolsz majd rám, mint valakire, aki igyekezett megtenni minden tőle telhetőt, hogy egy ilyen változást előidézzen.

Szívélyesen üdvözlöm szüleidet és testvéreidet.

Híved
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

239

Engels a szociáldemokrata Párttitkársághoz

Berlinbe[676]

London, [18]92 nov. 29.

Kedves Párttitkárság,

Hálásan köszönöm szívélyes szerencsekívánataidat.[677]

Téged, kedves Fischer, megkérlek, hogy tolmácsold köszönetemet a tieidnek is.

Neked pedig, kedves Auer, el kell tűrnöd, hogy veled személy szerint is a tegeződésnél maradjak, amit te, mint a titkárság első fele, egyelőre csak kollektívan használtál velem szemben; mégpedig azzal a kikötéssel, hogy jövőre pótoljuk a koccintás ünnepélyes szertartását.

Minthogy a Hiéna is benne van a játékban, ezennel átengedem neki a szót.

Baráti üdvözlettel

F. Engels

[*Louise Kautsky utóirata*]

A Generálisnak nehéz lesz *Londonban* átengedni a szót Bambergernek. A Sajtóhiéna megjegyzése.

[*Engels utóirata*]

De hát ki is tulajdonképpen a Hiéna?[678]

240

Engels Paul Stumpfhoz

Mainzba

London, [18]92 nov. 30.

Kedves öreg Stumpf,

Nem is szerezhettél volna nekem nagyobb örömet hetvenkettedik születésnapomra, mint mainzi választási győzelmünk ultramontán igazolásával.[679] Ti mainziak néha egy kissé hetvenkedők vagytok ugyan – született borügynökök –, de ha rákerül a sor, úgy neki is tudtok gyürkőzni, hogy csak úgy recseg-ropog, és nem felejtjük el nektek, hogy Mainz volt az egyetlen német város, amely a nagy forradalomban tiszteletreméltó szerepet játszott.[680] Természettől fogva szapora beszélőkével vagytok megáldva, s ez kiválóan alkalmas a parasztok megdolgozására, ráadásul pedig körös-körül a szőlőtermelő parasztok rengeteg megdolgozandó anyagot nyújtanak nektek; ha derekasan nekifogtok, akkor elérhettek egyet-mást és megmutathatjátok a kölnieknek, hogyan kell ezt csinálni. Mainztól Kölnig és le Klevéig még akad néhány árva lélek, akiket ki kell szabadítanotok, és néhány választókerület, amelyet ki kell ragadnotok a papok kezéből, és most éppen olyan idők járják, amikor a Centrum[426] urai azon vannak, hogy vagy alaposan kompromittálják magukat a katonai kérdésben, vagy pedig hagyják, hogy az egész Centrum szétessen.

Egyébként hálás köszönet, és örülök, hogy jó, és azóta még „jobb" a sorod. Én is jól vagyok, vasárnap az egész kénesbanda[681] és még néhányan ezen kívül itt voltak nálunk, és mindnyájan alaposan nekiláttunk a bólénak.*

Ha ez így megy tovább Párizsban a botrányokkal,[673] akkor hamarosan felújíthatjuk az 1847 őszi régi brüsszeli komédia előadását, a világ egyre bizonytalanabbul fest.

Öreg barátod
F. Engels

---

* *V. ö. 516. old. – Szerk.*

241

Engels Natalie és Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, 1892 dec. 1.

Igen tisztelt Liebknechtné Asszony,

Hálásan köszönöm baráti sorait és jókívánságait, amelyeket hetvenkettedik születésnapomra küldött; múlt vasárnap, szokás szerint, baráti körben ünnepeltük meg*, és együtt is maradtunk mindaddig, amíg az igazi 28-a beköszöntött. Úgy látszik, Önöknél igen korán jött a tél, ha máris meg vannak áldva hóval és 10 fok Réaumurrel, mi alább is adjuk, megelégszünk az eső és a köd bájos váltakozásával, és mindkettőből többet kapunk, mint szeretnénk.

Sajnos nem tudtam ezt a levelet idejében elküldeni, hogy az Ön Willyjének** a születésnapjára gratuláljak; remélem, hogy utólag is szívesen fogadják jókívánságaimat. Hogy Theodor, akinek, akárcsak Karlnak, szívből köszönöm a jókívánságait, mittenwaldi heteinek unalmát meg tudja szakítani egy-egy otthon töltött vasárnappal, azt gondoltam, és örülök, hogy így is van. Karlnak a legjobbakat kívánom a vizsgához![682] Én, aki egész életemben nem tettem vizsgát, mégis jól el tudom képzelni, hogy egy fiatalember hogyan érezheti magát három hónappal az ilyen esemény előtt.

A Stadthagennel megesett história bizonyítja, hogy szocialista-törvény[60] nélkül is kellőképpen lehet bennünket zaklatni.[683] Elhiszem, hogy a fizetési kérdésről a pártkongresszuson folytatott vita[668] sok bosszúságot okozott az Ön családjának, de hát ezt a közéletben nem lehet elkerülni, az emberek nem mindenütt olyan szenvedélyes pénz-megszavazók, mint a német Reichstag, hiszen más országokban még miniszterek, sőt alkalmilag koronás fők is kénytelenek kitenni magukat efféle kellemetlenségeknek. Itt mindenki be akarja bizonyítani, hogy „pénzkérdésekben nem ismerünk tréfát".[684] Ezzel szemben Liebknecht megérdemelt diadalt aratott az emsi távirattal[685],

---

* *V. ö. 516. old. – Szerk.*

** Ifj. Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

ez sok mindennel felér, aztán meg a marseille-i útja[638] is folytonos ünneplés volt.

Pumps szükségét érezte annak, hogy bebizonyítsa a világnak: korán szürkülő haja ellenére még fiatal asszony, úgyhogy mintegy két héttel ezelőtt egy kislánnyal ajándékozta meg a férjét. A körülményekhez képest mindketten jól vannak. Én is nagyjából igen jól érzem magamat, noha még nem vagyok eléggé mozgékony, de ha az ember az ablakon keresztül a szűnni nem akaró országos esőt látja, akkor kevésbé törődik vele.

A legjobbakat kívánom Önnek, és fogadja egész családjával együtt legszívélyesebb üdvözleteimet.

Híve
F. Engels

Kedves Liebknecht,

A következő levelemre bizony még egy kicsit várnod kell, a III. kötet[111] sürget; szinte úgy tűnik, hogy Franciaországban megint 47-ben vagyunk és a Panama[673] nyakát szegheti az egész polgári disznóságnak. Ez túltesz mind az 1847-es, mind a II. császárságbeli botrányokon. Írj már a párizsi tudósítóidnak, hogy számoljanak be neked erről és küldjenek *anyagot* az újságok számára – ezeket a dolgokat *személyesen* neked kell figyelemmel kísérned!

Öreg barátod
F. E.

242

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, [18]92 dec. 1.

Kedves Schorlemmerem,

Nagyon köszönöm szívélyes jókívánságait a derűsen eltöltött naphoz. Az új életévembe, ha nem is éppen alkalmasan a „dicső hadseregben"[410] való harctéri szolgálatra, de egészségesen és nagyjából jó erőben léptem be, és azt hiszem, igaza van, hogy egyelőre még állom a sarat.

Anschützre vonatkozó további adatai alapján mégiscsak jobb lesz, ha nem hallunk többé erről az emberről. Az öreg Pflüger, akinek laboratóriumában egy unokaöcsém dolgozott, amennyire meg tudom ítélni, igazi filiszter, és az, hogy Anschütz apja ráadásul még porosz tiszt is volt, még csak ront a dolgon. Bizony bajos megtalálni az igazit, aki megírná Karl életrajzát, aki nemcsak kémikus, hanem szociáldemokrata is, és nemcsak szociáldemokrata, hanem kémikus is, mégpedig olyan kémikus, aki tudományának történetét Liebig óta pontosan követte. Hogy megtaláljuk-e ezt az embert, vagy pedig be kell érnünk azzal, hogy Karl életének e két oldalát különválasztva dolgozzák fel, ezt alighanem egyelőre nyitva kell hagynunk. Nekem magamnak mindenekelőtt a „Tőke" III. kötetét[111] kell végre befejeznem, és éppen most nem hagyhatom abba a munkát, és most még hozzájön a *II. kötet*[103] *2. kiadásának korrektúrája* is!

És most még a tetejébe ezek a roppantul zaklatott idők, a katonai história[686] és a fenyegető válság Németországban, a Panama-botrányok[673] és a már kitört válság Franciaországban, és az Írország miatt jövő tavasszal itt csaknem biztosan bekövetkező válság[687]. Ilyen időkben megkétszereződik és megháromszorozódik a levelezésem, és ha az embernek ráadásul a szeme miatt tilos világítás mellett írnia, hogyan boldoguljon? És nappali világosság itt, Londonban, télen! Örülünk, ha négy–öt óra hosszat van, de gyakran egyáltalán nincs, egész nap gázzal világítunk a köd miatt.

Pedig mindezt el kell végezni, és ameddig odakint a világban előremennek a dolgok, ne szóljunk semmit!

A legjobbakat kívánja a családjának

híve

F. Engels

Szívélyes üdvözlet Kautskynétól.

Majdnem elfelejtettem elmondani Önnek, hogy Pumps két héttel ezelőtt vasárnap egy kislányt hozott a világra; mindketten jól vannak.

243

Engels Charles Bonnier-hoz

Oxfordba[688]

(Vázlat)

[London, 1892 december 3.]

Kedves Bonnier-m,

Nem eszik a levest olyan forrón, ahogy főzik. Önnek megvan az a csodálatos szokása, hogy forrón, nagyon forrón tálal, de vajon ezzel nem kockáztatja-e az ember néha, hogy megégeti a nyelvét? Az újság, amelyről Ön tud, még nem jelenik meg.[433]

Ön arra kér, hogy juttassak el a németeknek valamiféle ultimátumot a franciák részéről. Tegyük fel, hogy vállalkozom erre; biztosít Ön engem arról, hogy Párizs, válaszul egy közvetlenül Berlinből érkezett kérdésre, nem mondaná-e – anélkül, hogy engem teljesen meghazudtolna –, hogy túloztam?

Ami az Ön ultimátumának a lényegét illeti:

1. lássuk előbb, hogy mi történik mostantól május 1-ig, és lássuk, hogyan zajlik le ez a május 1.;

2. májustól augusztusig és Zürichig[575] egy csomó olyan dolog történhet, amelyek ma nem számíthatók ki;

3. és még inkább 1893 augusztusától 1894 májusáig.

Tekintetbe véve a katonai kérdést Németországban[686], a Panama-ügyet Franciaországban[673], az ír bonyodalmakat Angliában[687] – három akutan küszöbönálló politikai válságot –, meg az általános ipari válságot, azt hiszem, hogy jobban is felhasználhatnánk az időnket, mint hogy azon veszekszünk, hogyan tüntetünk majd 1894 május 1-én, azon a napon, amikor talán egészen más dolgunk lesz, mint „tüntetni"!

Ami az Ön elmaradhatatlan Protot-ját illeti, fütyülök rá, akárcsak a hozzá hasonlókra, a német rendőrség beugrató ügynökeire. Mikor fogja Ön is követni a példámat?

Mindenesetre elég különösnek találom, hogy Ön megengedi az angolok-

nak, de csakis nekik, hogy túltegyék magukat a brüsszeli határozatokon.[689] Mit szól ehhez a francia logika?*

Egyébként csak egyetlen pártot ismerek, amelynek joga lenne szemrehányást tenni a berlini kongresszusnak[599], és ez az osztrák párt. A berlini május elsejei ünnepségek eddig jócskán felértek a párizsiakkal.

Ma írok Bebelnek**; közlöm vele az Ön ultimátumát, de egyelőre csupán mint az Ön magánvéleményét.

Eredeti nyelve: francia

* *A vázlatban törölve*: Bebel cikke meg fog jelenni, és valószínűleg már nyomdában van;[690] ha ezt Párizsban meg akarnák akadályozni . . . – *Szerk.*

** *V. ö. 528–531. old.* – *Szerk.*

244

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, 1892 dec. 3.

Kedves August,

Nagyon örültem annak, amit 22-én írtál nekem arról, hogy ellenzitek a pártsajtó további államosítását.[691] Erre a kérdésre tehát egy szót sem kell többé vesztegetni.

Ami a májusi ünnepséget illeti, hát tulajdonképpen teljesen igazat adok nektek a *berlini* határozat dolgában. De az továbbra is érvényes, hogy Brüsszelben azt az általános benyomást keltettétek, hogy a jövőben ti is május 1-én ünnepeltek, és nem menekültök a mögé a határozat mögé, amely *egészen kivételesen* megengedte, hogy ne ezt tegyétek.[670] Ezért hát ne csodálkozzatok azon, hogy a berlini határozat olyan nagy port vert fel. De abból a szándékotokból, hogy a jövőben kongresszusi határozattal a vasárnapot tétessétek meg az ünnepség napjának, alighanem mégse lesz semmi. Az angolokat kivéve mindenki ellene lesz, és a kicsik közül jó néhányan merő hencegésből. Bosszantó visszavonulás lenne, és hivatalosan a legkevésbé *azok hirdetnék meg veletek együtt*, akik titokban fenntartották *maguknak, hogy megcsinálják*, akár meghirdetik, akár nem.

Aztán tegnap este fenyegető levelet kaptam Bonnier-tól (másmilyeneket egyáltalán nem ír), amelyben, miután elolvasta a „Neue Zeit"-ban megjelent cikkedet[692], a franciák nevében kijelenti nekem: ha elfogadják május első vasárnapját, akkor ők elejtik az egész májusi históriát, jamais notre parti n'acceptera (le dimanche) et nous sommes bien décidés à tenir ferme*. És úgy véli, hogy ti a tűzzel játsztok.

Azt írom neki: 1. az ő leveseit sohasem eszik olyan forrón, ahogy főzték; 2. ki hatalmazta fel, hogy a francia párt nevében beszéljen; 3. 93 májusáig, májustól Zürichig, 93 augusztusáig[575], ettől pedig *94 májusáig* még sok váratlan dolog történhet, tekintettel a három akutan küszöbönálló politikai

* – soha a mi pártunk nem fogadja el (a vasárnapot) és szilárdan elhatároztuk, hogy ehhez tartjuk magunkat – *Szerk.*

válságra (katonai Németországban[686], Panama Franciaországban[673], írországi Angliában[687]) és az általános ipari válságra minden bizonnyal jobb dolgunk is lehetne, mint azon veszekedni, hogyan tüntessünk 94 május 1-én, amikor talán egészen más dolgunk lesz; 4. hogyan fér össze a francia logikával, hogy az *angoloknak*, de *csakis nekik*, meg akarja engedni, hogy vasárnap ünnepeljenek; 5. hogy én csak egy pártot ismerek, amelynek jogában áll szemrehányást tenni a németeknek: az osztrákot – a berlini májusi ünnepségek jócskán felérnek a párizsiakkal, és 6. közöltem veled az ő ultimátumát, de csupán *mint az ő magánvéleményét.**

Ezt az embert leküzdhetetlen tettvágy fűti, de hát akkor ne menjen Oxfordba, ahol egészen egyedül kuksol a vörös Wolff-fal**, aki már nincs benne semmiben. Páratlan gondolat, hogy az európai munkásmozgalmat Oxfordból dirigálják – az egyetlen darabka valódi középkorból, amely Európában még létezik –, de nekünk szörnyen haszontalan munkát okoz, és én határozottan tiltakozni fogok Párizsban e közvetítő személy ellen***. Amellett az a legnagyobb pech, hogy ő az egyetlen, aki tud németül, kivéve Laurát, de ő meg a városon kívül lakik.

Nos, egyébként a pártkongresszus[599] egészen jól folyt le, Vollmarnak mégiscsak keserves lehetett aláírni a határozatot, bár tartalmaz mindenféle hülyeséget.[693]

Ede itt volt, különböző leveleket kapott K. Kautskytól, aki nekem is írt, mind a „Neue Zeit" miatt, hogy én is tegyem hozzá a magamét. Az a véleményem, hogy ha elfogadjátok a Dietz által javasolt változtatást, ezt alaposan meg kell fontolnotok és előkészítenetek, s januárban megvalósítanotok, nehogy teljesen elhamarkodott legyen.[694] Általánosságban azonban úgy tűnik nekem, hogy a „Neue Zeit", amióta hetilap, részben feladta *régi* jellegét egy újért, amelyet nemigen tudott megvalósítani. Most kétféle közönségnek szánják, és egyiknek sem tud egészen eleget tenni.

Ahhoz, hogy népszerű, félig politikai, félig irodalmi-művészeti, félig tudományos folyóirat legyen belőle, amilyen a „Nation"[695], a lapnak *Berlinbe kell kerülnie*. Egy hetilap politikai részét a központban, a *kinyomtatás előtti estén* kell megcsinálni, különben mindig elkésik. És a politikai rész minden munkatársának *ugyanazon a helyen* kell lennie, kivéve a tudósítókat. Egy Berlinben és Londonban szerkesztendő és Stuckertban° nyomtatandó

* *V. ö. 526–527. old. – Szerk.*

** Ferdinand Wolff. – *Szerk.*

*** *V. ö. 535–537. old. – Szerk.*

° Stuttgart. – *Szerk.*

szemle tervét kivihetetlennek látom. Az előfizetők számában egy berlini és egy stuttgarti hetilap között mindenesetre vagy 20–30%-os különbség lenne. Tisztán könyvkereskedelmi szempontból ítélek, az itt megfontolandó egyéb szempontokat nem, vagy csak egészen felületesen ismerem, ezt nektek odaát jobban kell tudnotok.

Ha azonban a „Neue Zeit" így átalakul, akkor eddigi közönségének csak egyik *része* felé fordul, és *egészen* erre kell berendezkednie. Akkor nem kapnak helyet benne azok a cikkek, amelyek eddig a legnagyobb és legmaradandóbb értékét alkották, a hosszabb tudományos cikkek, amelyek 3–6 számon át húzódnak. Akkor tehát mellette meg kellene jelennie egy túlnyomóan tudományos havi – szükség esetén akár negyedévi – folyóiratnak, amelynek aztán arányosan szűkebb lenne az előfizetői köre, és ezt *magasabb árral* ellensúlyozná, hogy mégis tartani tudja magát.

Egyáltalában szükségesnek vélem, hogy ha a pártkiadók egyre inkább a kezükbe akarják venni az egész pártbeli könyvkiadást, a tudományosat is, akkor ne számítsanak mindenben a tömeges terjesztésre, akár alkalmas erre a kiadvány, akár nem. A gazdaságtanban a valódi teljesítmények előbb szükségképpen részletkutatások, és ezekből tömeges kelendőségre nem lehet számítani. És valódi történelmi munkák, amelyek önálló kutatások eredményei, szintén nem alkalmasak füzetenkénti kiadásra. Egyszóval, azt hiszem, két részre kell felosztani a kiadást, az egyiket tömeges terjesztésre, a másikat a kisebb mennyiségben és arányosan magasabb áron való lassúbb, rendes könyvkereskedői eladásra.

Hogy mi történik, ha a tömeges eladást a dolog kínálta határokon túlmenően akarják erőltetni, ennek egy példája velem magammal esett meg. Jóllehet az én „Anti-Dühring"-em[696] az elképzelhető legnépszerűbben íródott, mégsem *minden* munkás számára való könyv. Mármost Dietz átveszi a zürichi kiadás egy részét és azzal próbálja erőltetni az eladását, hogy a dolgot tizenegyféle vegyes felvágottal együtt, leszállított áron kótyavetyéli el. Ez nekem korántsem kellemes, és a jövőben előrelátóbb leszek. Ez az egyetlen nagyobb könyv, amit 1845 óta írtam, és mégiscsak lefokozás, ha ezt ilyen módon kezelik. Egyébként nem kell erről Dietznek említést tenned, a dolog megesett és nem lehet változtatni rajta, és neked sem említettem volna, ha ez nem lenne találó példája a helytelen könyvkereskedői terjesztési módnak, amelyre rá akartam mutatni.

Egyébként az idők válságosra fordulnak. Ha reggelenként elolvasom a „Daily News"-t és az esetleg beérkezett francia lapokat, akkor megint egészen úgy érzem magamat, mint anno 47. Akkor is minden reggel újabb botrányok leleplezését várta az ember és ritkán csalódott. A Panama-

história túltesz mindazon, ami korrupció terén akár Lajos Fülöp, akár III. Bonaparte alatt történt. *83 millió frankot* adtak ki alapítási költségekre, sajtót és parlamentet beleértve. Ez nyakát szegi a burzsoá köztársaságnak, hiszen a radikálisok[50] éppúgy benne vannak a pácban, mint az opportunisták. Persze minden oldalról igyekeznek eltussolni a dolgot, de minél inkább eltussolják, annál rosszabb lesz. Miután a leleplezések már megindultak, és egyesek már menthetetlenül belebonyolódtak a botrányba, szükségképpen azzal takaróznak, hogy elárulják a cinkostársaikat és bebizonyítják, hogy ők csak úsztak az árral. A bizottság már eddig is oly roppantul kompromittáló vallomásokat kapott, hogy többé nincs megállás; *egyesek* átcsúszhatnak, de rengeteget már név szerint is megneveztek, aztán meg minél kevesebb *név* kompromittálódik, annál több tapad a polgári köztársaságon. Mindenféle még közbejöhet, de ez a vég kezdete. Szerencsére valamennyi monarchista párt teljesen levitézlett és egy második Boulanger-t találni nem olyan könnyű.

Mellékelem neked Lafargue egyik levelének kivonatát a „Vorwärts" számára, de gondoskodj arról, hogy a lapba ne kerüljön bele a **legcsekélyebb** *utalás* **sem** arra, *hogy a levél egy képviselőtől származik*.[697]

Amit Liebknecht Bismarck emsi hamisításával kapcsolatban teljesen figyelmen kívül hagyott: az ilyesmit a diplomaták titokban *megteszik*, de nem dicsekszenek vele.[685] Ha azonban egyikük eldicsekszik vele, akkor ezzel annyira megsérti az etikettet, *hogy lehetetlenné teszi magát*. Bismarck urat ezek után soha többé nem lehet birodalmi kancellárnak kinevezni anélkül, hogy minden külföldi kormány ne vonakodhatna tárgyalásokat folytatni olyasvalakivel, aki az efféle eszközök miatt nemcsak hogy nem szégyenkezik, hanem még dicsekszik is velük. A birodalmi kormányzat azt kockáztatná, hogy általános nemzetközi bojkottot idéz fel maga ellen, ha Bismarck újból kancellár lenne. Azt hiszem, nagyon hasznos lenne, ha valaki ezt elmondaná a Reichstag szószékéről.

Sokszor üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

[Louise Kautsky utóirata]

Kedves August,

Úgy látszik az a sorsom, hogy most mindig kiméretik nekem a hely, mert egyszer elvetettem a sulykot és vezércikkeztem, jobb, ha meg se nézem a legutóbbi leveledet, hanem inkább a csinos tintatartót, amely kellemes, vidám gondolatokat kelt, és

amelyet a „Tőke" II. kötetének[103] nyomdai íveivel szenteltünk fel. Hálás köszönet érte, ti mindketten olyan kedvesek vagytok. Most alighanem teljes erőmből munkához kell látnom, de ha az ember megteszi, fejmosást kap érte. Nos, tulajdonképpen nem ezt akartam megírni, hanem csak megállapítani, hogy ezen a héten az íráshoz sem jutottam hozzá, annyi minden jött közbe, üvegmunkások, közlekedési munkások, Reumann, Viktor, munkanélküliek gyűlése, és végül a zsidók. Kérlek, August, nem kapják a „Vorwärts"-et, légy szíves megérdeklődni. Azután kértem tőled régebben még egy „Vorwärts"-et a kongresszusi beszámolóval, de valószínűleg elkerülte a figyelmedet, ha van rá mód, kettőt, ha nem, egyet kérek, mégpedig a pártkongresszusról szóló beszámolót kérem, nem a ti beszámolótokat a pártkongresszusnak. Viktornak minden nagyon tetszett nálatok, azt írta, úgy tűnt neki, mintha a szegény osztrákok hóban-fagyban előőrsként állanának, nálatok a harc, meg a harcok ellenére meleg tábor van. Aztán még valami, van még két példányom az üvegmunkások nemzetközi kongresszusának angol beszámolójából, nem akarsz egyet? Nagyon érdekes, de akkor írnod kell róla néhány sort, hogy igazolva legyek, és egy támpéldányt küldened, és kérlek, kérdezd meg Fischert, talán írna valamit egy bajor lap számára, akkor elküldöm neki a második példányt. Hiszen minden fenntartás nélkül elküldeném őket, de felelős vagyok értük, mert az angolok viselik az összes költségeket, tehát légy szíves és közöld velem. Be kell fejeznem, legközelebb többet, de itt a postazárás ideje, be kell fejezni. Sokszor csókol téged és Juliét

a Boszorkány

[*Engels utóirata*]

Kérlek, add át a frakciónak legőszintébb köszönetemet múlt vasárnapi baráti táviratáért![698]

245

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 dec. 4.

Kedves Báró,

Nagyon köszönöm jókívánságaidat az igen derűsen eltöltött naphoz* – sajnos, még mindig nem bírom az iddogálást, és most néhány heti önmegtartóztatással kell vezekelnem.

Köszönet az új folyóirat körlevelének elküldéséért is – ismered ezeket az embereket? Előttem teljesen ismeretlenek.[699]

Schmidt legújabb profitrátáját[630] még el sem tudtam olvasni, mindent távol kell tartanom magamtól, ami mellékmunkát jelenthetne, amíg a III. kötet[111] nem készült el – amúgy is még mindig rengeteg dolog jön közbe és szakít félbe.

A „Neue Zeit"-ről Ede meg én hosszasan elbeszélgettünk, és tegnap Augustnak is hosszan írtam róla.**

Szerintem, ha az a cél, hogy a „Neue Zeit" a Dietz és August által szándékolt módon alakuljon át könnyedebb, népszerűbb és irodalmilag „érdekesebb" lappá, akkor *Berlinbe* kell kerülnie. Csak ott lehet egy politikai szemlét, amely magában foglalja a *kinyomtatás előtti estéig* történt eseményeket, a helyszínen előállítani, csak ott lehet nagy tömegű olyan művészeti és irodalmi munkát gyorsan és „aktuálisan" elkészíteni, amellyel máskülönben a lap egy héttel az események után kullog. Ez és más körülmények 20–30 %-kal több előfizetőt szereznének a berlini kiadásnak, mint a stuttgartinak.

Akkor viszont a „Neue Zeit" feláldozná tartalmának jobbik felét – erre a célra aztán az eddiginél szigorúbban tudományos havi, ill. negyedévi folyóiratra lenne szükség, amelyet, kisebb közönségre számítva, *magasabb áron* kellene árusítani.

De mi történik akkor, ha mind a kettő nem megy? Akkor – ez csak ma

* *V. ö. 516. old. – Szerk.*

** *V. ö. 529–530. old. – Szerk.*

jutott eszembe –, akkor talán legjobb lenne visszaváltoztatni a „Neue Zeit"-ot havi folyóirattá, de a mostani, tehát évi 104 ívet számolva havonta 8–9 ívnyi terjedelemben. Akkor a hosszabb cikkeket egy, legfeljebb két számban lehetne hozni, és az utóbbi esetben I., II. vagy I., II., III. és IV. szakaszra kellene osztani őket, ami használna az áttekinthetőségnek. Havi két ív esetén *nem* szakíthatod meg a hosszabb cikkeket ott, ahol erre értelemszerűen szükség lenne, mert az, hogy tekintettel kell lenni az egyes számok terjedelmére és tartalmuk sokrétűségére, ezt csaknem mindig tiltja. Így azonban hozzászoktathatnád munkatársaidat ahhoz, hogy *maguk* osszák fel a cikkeket két számra. És akkor minden szám tartalmazhat olyasmit is, ami „mindenki számára" való. De még ebben az esetben is korlátozottabb értékesítési területre kellene számítani, tehát az árat emelni –, legalábbis így tűnik nekem.

Mindenesetre mielőtt kísérleteztek, alaposan fontoljátok meg a dolgot. Egy megtörtént hibás lépést bajosan lehet meg nem történtté tenni.

Ha a heti „Neue Zeit" Berlinbe kerülne, akkor sok tekintetben pótolná a központi hetilapot. De hát ez talán még egy évig is elhúzódik. Addig sok minden megeshet. Az idők egyre mozgalmasabbá válnak. Úgy tűnik, mintha a Panama-botrány[673] a francia fejlődés fordulópontját jelezné. Bombáznod kellene Lafargue-ot, hogy gyűjtsön össze magának erről egy hosszabb munkához való anyagot, illetve küldjön neked tudósításokat, amikor a botrány egyes szakaszai lezárulnak. Ez olyan anyag, amellyel a „Neue Zeit" még a tényleges hírek tekintetében is fölébe kerekedhet a napilapoknak.

„Vorwärts" – na, erről jobb hallgatni.

Barátod
F. Engels

Mellékelten egy apróság a „Neue Zeit" számára. Ha Sternberg közleménye túl hosszú neked, húzd meg; én, minthogy már lendületben voltam, lefordítottam az egészet.[700]

246

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 dec. 5.

Kedves Lafargue-om,

Bebel rovására tett kijelentései arra köteleznek, hogy visszatérjek lille-i levelére.[701] Amit róla mond, az a legnagyobb mértékben igazságtalan. Nem Liebknecht korrigálja Bebelt, bármely tárgyban (nevetséges gondolat annak, aki ismeri a helyzetet), hanem éppenséggel az ellenkezőjéről van szó. Liebknecht az, aki eget-földet ígér, de ha mindez nem dől össze és nem tűnik tova, az Bebelnek köszönhető, aki dolgozik. Liebknecht Marseille-ben csupa kellemes dolgot mondott[638] Önöknek, de ne felejtse el, hogy így tesz mindenkivel; hogy ő mindig a pillanat hatása alatt áll és következésképpen ma és itt fehéret mond, de holnap és amott feketét fog mondani, és a legnagyobb jóhiszeműséggel kitart amellett, hogy nem mondott ellent önmagának. Ön panaszkodik a május 1-re vonatkozó berlini határozat miatt[670]; nos, a mi német sajtónk szerint Liebknecht azt mondta, hogy Marseille-ben kifejtette Önnek a helyzetet, beleértve azt, hogy a németek nem szüntethetik be a munkát május 1-én, „a franciák" pedig tökéletesen meghajoltak érvei előtt. Ha ez igaz, milyen jogon panaszkodik Ön a berlini határozat miatt? Ha Liebknecht tévedett (mert ő hiszi is, amit mond), mit szól Ön ahhoz az emberhez, akinek, az Ön véleménye szerint, „korrigálnia" kell Bebelt?

Attól tartok, hogy mindezek mögött oxfordi remeténk* elégedetlensége rejlik. Ha lelkesedő jelleme igazságtalanságra indítja az ironikus és businesslike** természetű Bebellel szemben, a buzgóság, amely felgyülemlett benne azalatt, hogy a világ egyetlen olyan városában kénytelen tevékenykedni, amelyben elevenen tovább él a középkor, ezt az ellenszenvet szükségképpen gyűlöletté fokozza. Egyetlen levelet sem kapok tőle, amelyben ne hemzsegnének a szidalmak Bebel ellen. Mindezt megértem, teljesen elis-

* Charles Bonnier. – *Szerk.*

** – gyakorlatias – *Szerk.*

merem a remete jóhiszeműségét és jóakaratát, de először is, az ilyen rajongó, mint ő, veszélyes irányító a gyakorlati élet dolgaiban, különösen, ha az oxfordi magányban él, és fűti a vágy, hogy tegyen valamit a mozgalomért. És neki nem valamiféle tennivaló kell, hanem valami nagy és döntő dolog. Ön tudja, hogy mennyit gyötört minket az újsággal[433] kapcsolatban. Tegnapelőtt szabályos ultimátumot küldött nekem a francia párt[68] nevében (mindig többes számban beszél), a német párthoz címezve: ha a németek Zürichben azt javasolják, hogy tegyék át a májusi ünnepet az első vasárnapra, a franciák teljességgel lemondanak a tüntetésről, és sor kerülhet, ha nem is háborúra, de legalább olyasmire, mint a diplomáciai kapcsolatok megszakítása – mit tudom én? –, végül pedig figyelmezteti a németeket, „hogy a tűzzel játszanak". Viszont francia logikája megengedi neki, hogy hozzáfűzze, ha az *angolok* ragaszkodnak ahhoz, hogy vasárnap tüntessenek, ezen a franciák nem ütköznének meg!

Meglehetősen ironikusan azt válaszoltam neki, hogy közlöm ultimátumát Bebellel, de mint az ő magánvéleményét.*

Természetesen én nem tartom Bonnier felfortyanásait a francia párt megnyilvánulásainak; ellenkezőleg, ezt akkor sem tenném, ha Önök felhatalmazást adtak volna neki; én tudom, hogy minden lehető jóhiszeműségével is képtelen visszaadni mások gondolatait és szavait anélkül, hogy a magáét hozzá ne tenné. Ez ellen nem tehet semmit; mint Liebknecht, ő is csak két színt ismer, a fehéret és a feketét; vagy szeret, vagy gyűlöl; és minthogy nem képes szeretni Bebelt, gyűlölnie kell. Ön azonban fölöttébb hibázna, ha a német mozgalomról való elképzeléseit az övéi szerint alakítaná. Minthogy Laura vidéken van, nem tudja megcáfolni mindezeket a németekről szóló pletykákat, és nagy balszerencse, hogy mindannyiuk közül Bonnier az egyetlen, aki ért németül.

Látta az ő „Moment"-ját? Költemények vannak benne (die Poesie-musik von Heine, die Instrumental- und Vokalpoesie, die keine Musik ist**), költemények Németországról; ez a „kifürkészhetetlen" és fölöttébb zavaros Németország sohasem létezett másutt, mint Victor Hugo képzeletében. Ez az a Németország volt, amelyről úgy hírlett, hogy nem foglalkozik mással, mint muzsikával, álmokkal és fellegekkel, és a földi dolgok igazgatásának gondját átengedi a francia burzsoáknak és újságíróknak. A jóember csak tölgyfákról, erdőkről, sebhelyes arcú diákokról, Gretchenről és más

* *V. ö. 526–527. old. – Szerk.*

** – Heine költemény-muzsikája, a hangszeres és vokális költészet, amely nem muzsika[702] – *Szerk.*

csecsebecsékről beszél – és mindezt azok után, hogy ott élt abban az országban, amely ma a legprózaibb és a legföldhözragadtabb a világon. Olvassa el ezt, és ha utána egy szót is elhisz abból, amit ő Németországról mond, az az Ön hibája lesz.

Egyébként Ön bizonyára emlékszik rá, hogy múltkoriban, amikor Liebknechttel kapcsolatban dokumentumokra volt szüksége, Bebel látott hozzá nyomban, hogy Önnek dolgozzék, míg Liebknecht, akit ez közelről érintett, arra szorítkozott, hogy elküldjön Önnek néhány újságot.*

Elég. Ha mindebben nem arról lenne szó, hogy szétromboljam a német párt legtisztábban látó, legjózanabb, legerélyesebb emberével kapcsolatos tévítéleteket, nem írtam volna ilyen hosszasan. A Panama-ügyről[673] akartam írni Önnek, de már a 4. oldal alján tartok – ezért ezt Laurának írom meg.**

Híve

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 480–481., 485. old. – Szerk.*

** *V. ö. 538–539. old. – Szerk.*

247

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]92 dec. 5.

Kedves Löhröm,

Áprilisig hosszú még az idő, de ha nem lehet másképpen megoldani, akkor alá kell vetnünk magunkat és végleg eldöntöttnek tekintenünk, affaire bâclée*, hogy ezüstlakodalmatokat ti ketten itt ünnepelitek. És közben talán te tölthetsz néhány napot nálunk; ezt mindenesetre még nyitott kérdésnek tekintjük.

Ha ezen a héten nem kapod meg az „Arbeiterinnenzeitung"-ot, kérlek, értesíts minket; Louise újra ír majd. Az, hogy a lapot teljesen átadták a nőknek, valószínűleg némi rendetlenséget okozott, amelyet hamarosan helyrehoznak majd.

Ó, a Panama![673] Mondhatom neked, hogy 45 évet fiatalodtam és egy második 1847-et élek át. Akkor a „Presse" (Girardin lapja) naponta közölt egy-egy újabb leleplezést valamilyen botrányról,[674] vagy valamelyik másik lap válaszolt a „Presse" egyik-másik vádjára; s ez addig ment, amíg tönkre nem tette Lajos Fülöpöt. De ezek, sőt még a második császárság botrányai is eltörpülnek a botrányok e nagy nemzeti akadályversenye mellett. Louis Bonaparte, amikor kicsalta a parasztoktól elásott pénzüket, gondosan ügyelt arra, hogy ezt államkölcsönei javára tegye, amelyek biztosak voltak; de itt a kiskereskedő, a paraszt, a háziszolga és mindenekelőtt a *kis járadékos*, a leghangosabb üvöltöző megtakarításai vesztek oda jóvátehetetlenül, és olyan csodát műveltek, hogy egy ki *nem* ásott csatornát feneketlen mélységgé változtattak. 1500 millió frank, 60 millió font sterling mind veszendőbe ment, örökre odaveszett, kivéve azt, ami szédelgők, politikusok és újságírók zsebébe vándorolt; s ezt a pénzt olyan szédelgésekkel és korrupt fogásokkal szedték össze, amelyeknek még Amerikában sincs párjuk. Micsoda hadműveleti bázis egy szocialista kampányhoz!

A dolgot nyilvánvalóan a saját nagyarányúságára alapozták. Mindenki

* – (elhamarkodva) elintézett ügy – *Szerk.*

biztonságban érezte magát, mert mindenki más ugyanolyan mélyen benne volt. De éppen ez az, ami most az eltussolást lehetetlenné teszi; miután részleges leleplezések megkezdődtek, a számtalan embert, akik „boodle"-t* (mert itt az egyetlen lehetséges nyelv az amerikai) elfogadtak, éppen a számuk akadályozza meg a közös és összehangolt cselekvésben, mindenki a saját szakállára küzd, ahogy tud, és semmiféle beszéd meg prédikáció nem veheti elejét az általános sauve-qui-peut-nek**. Az, hogy a *rendőrség* a bizottság rendelkezésére bocsátotta magát a bíróságok sztrájkja után***, mutatja, hogy a szédelgés stabilitásába vetett bizalom megtört, s hogy úgy vélik, biztonságosabb jóban lenni a „pénzügyi tisztaság" táborával.

Szerintem c'est le commencement de la fin°. A burzsoá köztársaság és politikusai aligha élik túl ezt a példátlan kipellengérezést. Csak három lehetőség van: kísérlet a monarchiára, egy újabb Boulanger, vagy szocializmus. Az első és a második, ha megkísérlik, csak a harmadikra vezethet, és ilyenképpen, jóval azelőtt, hogy a saját cselekvésünk következtében joggal várhatnánk ezt, arra kényszerülhetünk, hogy egy roppant felelősséggel járó útra lépjünk. Örülnék ennek, ha nem jön túl hamar és túl váratlanul. Jót tesz majd a németeinknek, ha látni fogják, hogy a franciák nem vesztették el történelmi kezdeményezésüket. Ha egy ország átélt olyan 200 esztendőt, amilyet Németország élt át 1648-tól 1848-ig, ez elkerülhetetlenül némi filiszteri nyomot hagy még a munkásosztályon is. A mi 48–49-es forradalmunk túl rövid és túl befejezetlen volt ahhoz, hogy ezt teljesen kitörölje. Persze a következő forradalom, amely Németországban sehol másutt nem tapasztalt következetességgel és állhatatossággal készül, magától el fog jönni idejében, mondjuk 1898 és 1904 között; de egy forradalmi időszak Franciaországban, amely előkészít egy átfogó válságot, meggyorsítaná ezt a folyamatot, azonkívül, ha a dolog először Franciaországban tör ki, mondjuk 1894-ben, akkor Németország azonnal követi, és akkor a francia–német proletár szövetség cselekvésre kényszeríti Angliát, s egy csapásra szétzúzza mind a hármasszövetséget[284], mind a francia–orosz összeesküvéseket; akkor lesz egy forradalmi háborúnk Oroszország ellen – ha ugyan nem forradalmi visszhang Oroszország részéről – vogue la galère!°°

* – „vesztegetési pénzt" – *Szerk.*

** – pániknak, (általános) menekülésnek – *Szerk.*

*** *V. ö. 548. old.* – *Szerk.*

° – ez a vég kezdete – *Szerk.*

°° – rajta!, hadd menjen! – *Szerk.*

Louise szeretettel üdvözöl, színészek és drámaírók összejövetelén van, Freie Bühnét, szabad színházat[703] vagy valami effélét akarnak alapítani.

Tiszteletteljes üdvözletemet küldöm, úgyszintén Felix kandúrunkét az állataidnak

Hű barátod
F. E.

Mendelsonék tegnap este itt voltak, sokat beszéltek Le Perreux-i látogatásukról.

Eredeti nyelve: angol

248

Engels Fanny Markovna Kravcsinszkaja (Sztyepnyak)-hoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1892 dec. 6.

Kedves Sztyepnyakné Asszony,

Kautskyné asszony megmutatta nekem az Ön levelét, amelyben volt szíves meghívni, hogy töltsem Önöknél a jövő szombat estét. A legnagyobb örömmel megtenném, de sajnos mozgási képességem még mindig annyira korlátozott, hogy nem vállalkozhatom ilyen távoli kirándulásokra.

Jelenleg gyakorlatilag Primrose Hill közvetlen környékéhez vagyok kötve, és Kautskyné asszony elmondhatja Önnek, hogy az Ön meghívásán kívül másokét is kénytelen vagyok visszautasítani.

Szívélyesen üdvözlöm Sztyepnyakot.

Tisztelő híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

249

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba[704]

London, 1892 dec. 14.

Kedves Lavrovom,

Nincs okom ellenezni, hogy közzétegyék Lopatyin levelét a velem folytatott beszélgetésről.[705] Tegyen tehát úgy, ahogyan jónak látja.

Örömmel értesültem Mendelsontól, hogy Ön jól van. Ami engem illet, én sem panaszkodhatom, ellenkezőleg. Három hónapja ismét a „Tőke" III. kötetén[111] dolgozom, és bár még sok munka van rajta, ezúttal okkal remélhetem, hogy sikerül befejeznem.

Ami a berlini határozatot illeti, véleményem szerint a németek *Brüsszelben* elkövették azt a hibát, hogy – jóllehet közvetve – többet ígértek, mint amennyit be tudtak tartani.[670] 1890 és 91 május 1-e bebizonyította nekik, hogy a munkabeszüntetés Németországban kivihetetlen; a lehetséges előnyök korántsem érnek fel az áldozatokkal. Egyedül Hamburgban több mint 100 000 márkába került a kísérlet.* A véletlen, hogy 1892 május 1-e vasárnapra esett, Brüsszelben elfeledtette velük ezt a realitást, de a válság – amely ezúttal Németországban hevesebb, mint másutt – durván emlékezetükbe idézte.

A munkabeszüntetés 93 május 1-én nagyon sokba kerülhetne nekünk – Németországban, és visszahatásképpen másutt is. A németországi munkabeszüntetés több mint egy évre kimerítené a párt kasszáját és pénzügyi hitelét. És mindezt éppen a katonai válságnak, a Reichstag valószínű feloszlatásának és vele a májusi vagy júniusi választásoknak a pillanatában.[686]

A pártoknak fejlődési törvénye az, hogy egy párt, amely elérte az erő bizonyos fokát, célszerűtlennek látja ugyanazokat a tüntetéseket, amelyek nélkül ifjúkorában nem tudott volna meglenni.

Egyébként ami a formát illeti, jobban tekintetbe vehették volna a többiek

* *V. ö. 18., 30., 43. old. – Szerk.*

érzékenységét. De hát mit akar – ezek grobe Deutsche*, akik nem értenek ahhoz, hogyan kell megédesíteni a pirulát.

Egyébként úgy tűnik nekem, hogy e pillanatban a Panama[673] sokkal fontosabb, mint a május 1-e. A Panama élénken emlékeztet engem 1847-re, amikor az ember szintén mindennap várhatott egy újabb botrányt.[674] 1847 megásta a júliusi monarchia sírját, vajon mit tesz 1892?

Kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* – goromba németek – *Szerk.*

250

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1892 dec. 20.

Kedves Löhröm,

Tegnap a Van Oppen & Co. csomagszállító cég útján (Párizsban is van irodájuk, de sajnos nem jegyeztem fel a címét) feladtuk a pudingot és sütemény tartalmazó dobozt, és remélem, hogy épségben megérkezik (neked címeztük, Le Perreux-be). A puding nem főtt meg teljesen, a rézkatlanunk szombaton nem égett rendesen, és ezért a szerencsétlen puding tizenkét óra helyett csak kilenc vagy tíz órán át főtt. De ha tálalás előtt két-három órán át főzöd, jó lesz.

Mielőtt átszelte volna a Csatornát, az oxfordi bölcs* meglátogatott bennünket itt, remélem, valamennyire lecsillapítottam a május 1-e miatti nyugtalanságát. 1890-ben egyedül a hamburgi munkabeszüntetési kísérlet több mint 100 000 márkájába került a pártnak**, és véleményem szerint semmiképpen nem engedhetjük meg a burzsoáknak, hogy éppen abban a pillanatban merítsék ki „à blanc"*** a német párt kasszáját és hitelét, amikor a Reichstag feloszlatása benne van a levegőben, és amikor minden fillérre szükség van.

A Panama elragadó.[673] Az újságok – a te kedves küldeményeid és az öreg Crawford mama levelei – jóllehet a „Daily News" respektábilisai szörnyen lerövidítik őket – szép terjedelmes dossziét alkotnak már, amelyet teljessé szándékozom tenni egészen a – remélhetőleg – *keserves* befejezésig. Az itteni respektabilitás persze diadalmaskodik. Wenn sich das französische Laster erbricht, setzt sich die englische Tugend zu Tisch°, és vigyen el az ördög, ha ez a nyílt, őszinte, leplezetlen francia bűn nem ezerszer kedvesebb nekem, mint ez a képmutató brit erény. Itt a korrupciót rendszerré fejlesz-

* Charles Bonnier. – *Szerk.*

** *V. ö. 18., 30., 43. old.* – *Szerk.*

*** – „teljesen" – *Szerk.*

° – Amikor hány a francia bűn, az angol erény asztalhoz ül[706] – *Szerk.*

tették és teljes illemkódexszel látták el, s elég, ha valaki ennek a keretein belül marad, hogy tökéletesen védve legyen a *túlzott* korrupció mindennemű vádjával szemben. Franciaországban egy népi – különösen városi – választókörzetben nem volna esélye az olyan embernek, aki bevallottan a saját érdekei előmozdítására kíván bekerülni a parlamentbe; itt mindenkit, aki bármely más célból kívánna bekerülni, bolondnak és Don Quijoténak tartanának. Az angol Panamát Building Societynek* hívják,[707] és feje nem egy van – a kisemberek megtakarításait ezek a társaságok mindenestül felemésztették, és nem is csapnak körülötte különösebb hűhót. Egy parlamenti képviselő, Spencer Balfour is benne van – le fog mondani képviselőházi mandátumáról és visszavonul a magánéletbe –, viszont számos képviselő azzal keres sok pénzt, hogy eladják a nevüket, s igazgatóként szerepelnek mindenfélefajta szédelgő társaságoknál, ami tökéletesen tisztességesnek számít mindaddig, amíg nem viszik túlzásba.

Péntekre ide várjuk Pumpsot és családját; minthogy nálunk nincs elég hely, két házzal odébb szobákat béreltünk – az öreg márki** háza most penzió! Azt hiszem, megírtam neked, hogy Pumpsnak nov. 13-án kislánya született.

Írok Paulnak, mihelyt az első ünnepi kavarodásnak vége.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

[*Louise Kautsky utóirata*]

Drága Laura,

Vezekeljek, öltözzem zsákba és hamuba?[708] Inkább nem, hiszen bánom minden gonosztettemet. Elsősorban úgyis én szenvedek attól, ha nem írok, nem pedig Ön. Amióta visszatértem, a Generális már nem a régi, alig akadt időm a magam számára, és ha mégis, akkor nem voltam abban a hangulatban. Néha csakugyan több volt a soknál. De tavasszal majd elbeszélgetünk, mennyire örülök ennek. Szívélyesen üdvözlöm M. P.-t,[299] boldog karácsonyt!

Üdvözli és csókolja

az Ön
Louiséja

* – Építési Társaságnak – *Szerk.*

** De Rothwell. – *Szerk.*

251

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]92 dec. 22.

Kedves August,

A napokban abban az élvezetben volt részünk, hogy Bonnier Cato censort Oxfordból Párizsba utaztában itt láthattuk. Azt hiszem, némileg hatottam rá, amikor kifejtettem neki, hogy 1. az a szokása, hogy ultimátumokat nyújt át,* kevéssé alkalmas a kölcsönös megértésre, és 2. hogy mégiscsak jobb, ha a német párt a pénztárát és a hitelét készen tartja a lehetséges felosztalás és új választás idejére ahelyett, hogy mindkettőt elpazarolná a májusi munkabeszüntetésre. Ez az ember mind a franciák, mind a németek számára szerencsétlenség, amennyiben elkerülhetetlen közvetítő kettőjük között, és Guesde úgy látszik csak az ő szolgálatait hajlandó igénybe venni. De az ő oxfordi magányba és tétlenségbe fojtott lelkesültsége, az óriási tettvágyával egyetemben, inkább alkalmas arra, hogy viszályt idézzen elő, mintsem hogy együttműködést. Pedig a mai európai helyzetben éppen az egyetértésen alapuló együttműködés németek és franciák között elsőrangú fontosságú.

Hálás köszönet a Reichstag-ülések gyorsírói jegyzeteiért. Nagy katonai beszédedet csak ma este olvashatom el, az, amelyet a lex Heinzéről mondtál, nagyon tetszett nekem.[709] Ameddig a prostitúciót nem lehet egészen megszüntetni, nézetem szerint legfőbb parancsolat számunkra az, hogy teljesen megszabadítsuk e lányokat mindenféle kivételes törvényhozástól. Itt Angliában ez legalábbis megközelítőleg megvan; nincs „erkölcsrendészet", nincs ellenőrzés vagy orvosi vizsgálat, de a rendőrség hatalma még mindig túl nagy, mert törvényileg büntetendő disorderly house** tartása, és minden ház, ahol látogatókat fogadó lány lakik, ilyen házként kezelhető. Ezt azonban csak kivételesen alkalmazzák, mindamellett a lányok folyvást ki vannak téve a rendőrök komisz zsarolásainak. Ez a lealázó rendőri megkötésektől

---

* *V. ö. 526–527. old. – Szerk.*

** – bordélyház – *Szerk.*

való viszonylagos szabadság módot ad a lányoknak arra, hogy nagyjából megőrizzék önállóságukat és önbecsülésüket, ami a kontinensen aligha lehetséges. Helyzetüket elkerülhetetlen szerencsétlenségnek tekintik, amely megesett velük, és amelybe bele kell törődniök, de amely máskülönben a jellemüket és a becsületérzésüket korántsem érinti szükségszerűen, és ha alkalmat találnak arra, hogy foglalkozásukból kikerüljenek, kapnak rajta, s többnyire sikerrel. Manchesterben egész kolóniája volt fiatalembereknek – burzsoáknak és alkalmazottaknak –, akik ilyen lányokkal éltek, és sokan közülük törvényes házasságot kötöttek velük s legalább olyan jól megférték egymással, mint a burzsoá férfiak a burzsoá nőkkel. Ha itt-ott egy lány ivászatra adta magát, semmi módon nem különbözött a burzsoá asszonyoktól, akik ehhez errefelé szintén igen jól értenek. Némely így férjhezment lányok, ha más városba költöztek, ahol nem kellett „régi ismerősökkel" való találkozástól féliök, később a respektábilis polgári világba, sőt még a squire-ok – az itteni falusi junkerok – körébe is bekerültek anélkül, hogy bárki észrevett volna rajtuk valamit is, ami megütközést kelt.

Véleményem szerint e tárgy kezelésében mindenekelőtt maguknak e lányoknak, a mai társadalmi rend áldozatainak érdekeit kell szem előtt tartanunk és őket a lezüllléstől lehetőleg oltalmaznunk – legalábbis nem szabad őket törvényekkel és rendőri disznóságokkal egyenesen rákényszerítenünk a lezüllésre, amint ez az egész kontinensen történik. Itt is megpróbálták néhány helyőrségi városban, és bevezették az ellenőrzést meg az orvosi vizsgálatot, de nem tartott sokáig; az ellene való agitáció volt az egyetlen jó, amit a társadalmi erkölcscsőszök tettek.

Az orvosi vizsgálat egy hajítófát sem ér. Ahol itt bevezették, fokozódott a szifilisz és a gonorrhoea. Meggyőződésem, hogy a rendőrorvosok műszerei nagyon hatásosan terjesztik a nemi betegségeket, fertőtlenítésükre aligha fordítanak időt és fáradságot. A lányoknak lehetővé kell tenni, hogy a nemi betegségekről ingyenes tanfolyamokat hallgathassanak, akkor a legtöbben már maguk is vigyázni fognak önmagukra. Blaschko küldött nekünk egy cikket az orvosi ellenőrzésről, és ő is kénytelen beismerni, hogy az teljesen értéktelen; ha ő a saját előfeltételezéseiből konzekvensen következtetne, a prostitúció teljes szabaddá tételére és a lányoknak a kizsákmányolással szemben való megvédésére kellene kilyukadnia, de úgy látszik, ez Németországban merőben utópisztikus.

Remélem, Dietznek jót tesz a Kneipp-kúra, legalábbis Naso* azt állítja, hogy a bolond pap rettentően meggyógyította. Amennyit erről a kúráról

* Leonhard Tauscher. – *Szerk.*

hallottam, az életmód teljes megváltoztatásával és a szabad levegőn való kötelező mozgással persze valamelyest használhat olyanoknak, akik megszokott városi üzleti életükbe némiképpen beledermedtek és megcsontosodtak, de attól függően, hogy milyen az eset, árthat is, egészen úgy, mint a „fürdőkúráknál", ahol többnyire szintén nem az ásványvíz használ, hanem a berozsdásodott életmód megváltoztatása és a szigorú diéta. De egyébként igazad van, tömegével vannak a mieink között olyanok, akik kötelességüknek tartják, hogy minden újonnan feltörő „izmust" hévvel a keblükre öleljenek, éppúgy, mint minden elégedetlen polgári és bürokrata zsörtölődőt és minden félreismert költői vagy művészi zsenit. Hiszen olyan jólesik, ha minden üldözött és mellőzött oltalmazójaként tetszeleghet az ember, és minden izmusban a gonosz tőkés világrend által elnyomott, világmegváltó tant fedezhet fel. Kiváló eszköz ez arra, hogy valaki értékesítse és elsüsse éppen azt, amit *nem* tanult. Mi mindent művelt már a boldog emlékezetű „Volksstaat" ezen a téren!

A Panama-história[673] napról napra szebb. A dolog épp olyan drámailag kiélezett formában zajlik le, mint már annyiszor Franciaországban. Minden pillanatban úgy látszik, mintha sikerülnének a fáradozások, hogy homokba fullasszák a dolgot – és ekkor egy nem várt helyen ismét előbuggyan, erősebben, mint valaha, és most olyan a helyzet, hogy semmiféle eltussolás nem segít többé. Először a bíróság útján akarták eltussolni a dolgot, ekkor újabb leleplezések kikényszerítették a vizsgáló bizottság kinevezését, azután ezt akarták megbénítani; ez a kísérlet csak félig-meddig sikerült és csakis azáltal, hogy megindítottak egy második, komolyabb bírósági eljárást. És most záporoznak az újabb leleplezések, képviselők és szenátorok elleni perek. A lavina megindult, és még sokáig gördül tovább. A kulisszák mögött ott áll 1. Constans, aki tudja, hogy lejáratta magát és bosszút akar állni, 2. Rochefort és a boulangisták, akik szintén sokat tudnak, 3. az Orléans-ok, akik az egész komédiát egy restaurációs kísérletre akarják felhasználni. Mindezek sokat tudnak és a legtöbb dologról bizonyítékaik vannak. És ha minden kötél szakad, akkor Ch. de Lesseps és Rouvier azzal állnak bosszút, hogy minél több embert belerántanak és belebonyolítanak az ügyükbe. A helyzetet jellemző szót Rothschild mondta ki: nekem a monarchia kell, azt egyszer s mindenkorra megvásárolom magamnak, a köztársaság túl költséges, mert néhány évenként egy újabb éhes bandát kell megvásárolnom.

Mit adna most a szamár Boulanger azért, ha nem lőtte volna agyon magát! Az ő termése érne most be, és nem csodálkoznék, ha megpróbálnának találni egy második Boulanger-t. Szerencsére ez nem olyan könnyű. A monarchiának sincs szerencséje, a jobboldal egy emberként megszavazta a

Panama-lutrit[710], sőt, ami még rosszabb, vidéken propagandát csinált neki és belelovalta a nyárspolgárokat és a parasztokat. Az 1700 millió frank, amely itt elveszett, legnagyobbrészt *kisemberek* efféle *megtakarítása* volt (állítólag több mint 800 000 ember károsult meg!), innen a rettenetes düh, és a jobboldal (klerikális monarchisták), amely előbb ujjongva fogadta a Panama-botrányt, most riadtan visszahúzódik.

Hogy ez miként végződik, az világos: végeredményben a *mi javunkra*. De a közbenső fokokat a kiszámíthatatlan Franciaországban bajosan lehet előre kitalálni. Mindenesetre még különféle emberek jönnek, mielőtt a mieink egészen előtérbe lépnek. A szocialisták csak akkor kerülnének sorra, ha Párizs forradalmat csinálna; mert Párizsban *minden* forradalom teljesen magától szocialistává lesz, akárcsak a Kommün. De Párizs kevésbé izgatott, mint a vidék, és ez jó. Párizs fásult, és nem csekély mértékben azért, mert a munkások, akik között nincsen egység, akik zavarosak és hazafiasak (amennyiben érzik, hogy Párizs *nem politikai világközpont többé*, s ezt igazságtalanságnak tartják), nem látnak kiutat. Ha a botrányok folytatódnak, elnökválságra kerülhet sor – Carnot sok disznóságba keveredett bele, legalábbis úgy, hogy *tudomása* volt róluk – és mindenesetre jövőre újjáválasztják a kamarát. Ezenkívül sok városi tanácsot is újjáválasztanak Párizsban. Itt tehát akad törvényes kiút több is, mint kellene. Másfelől a hadsereg megbízhatóságát illető bizonytalanság (itt az általános védkötelezettség még új és nem vált annyira rutinná, mint Poroszországban) megvéd az államcsínytől, mint ahogy az a tény, hogy nincsen fegyvere a tömegeknek (amelyek ezúttal nem szerezhetnek puskát és patronokat a nemzeti gárdától, mint máskor mindig) megóv a felkelési kísérletektől, és így az a legvalószínűbb, hogy a válság békésen lezajlik. De erre nekünk szükségünk is van, hogy időt nyerjünk a Panama termésének betakarítására: nyugalomra, hogy ne történjenek erőszakos beavatkozások, és időre, hogy az erjesztőanyag az egész országot átjárja. Vidéken a marxistáknak úgyszólván nincs konkurrenciájuk, Párizsban meg egészen jó a helyzet addig, amíg blanquisták, allemanisták, broussisták kölcsönösen egymást őrlik fel.

Mindenesetre most megint rendkívül fontossá válik Franciaország *belső* fejlődése, és hamarosan kitűnik majd, hogy mennyire képesek megbirkózni az emberek a feladatokkal, amelyek rájuk hárulnak. Meg kell mondanom, ilyen nagy válságok esetén nagyon bízom bennük. Nem abban, hogy mindjárt ragyogó győzelmet aratnak – ideig-óráig még adódhatnak közben kellemetlen reakciós epizódok –, de abban, hogy végül becsülettel kerülnek ki a dologból. Túl gyorsan már csak miattunk sem szabad végbemennie. Nekünk is idő kell még a fejlődéshez.

Magunk között szólva. A III. kötetben[111] túl vagyok a nehezén. A legbonyolultabb szakasz nehézségeit leküzdöttem. De amíg nem végeztem a két utolsó szakasszal, nem mondhatok bizonyosat arról, hogy mikor készül el. Még mindig felmerülhetnek résznehézségek, amelyek időt vesznek igénybe. De már látom a partot; a legkeservesebbel, a legtöbb időt rablóval megbirkóztam, és ezúttal befejezem. Ha idejössz, megmutatom neked.

Mindenesetre a legjobb, ha Calais-n át jössz; Stuttgarttól nincs messzebb, sőt talán valamivel közelebb is van, mint ha Ostendén át jönnél. – Szívélyes üdvözlet neked, a feleségednek és gyerekeidnek, és kellemes ünnepeket.

A viszontlátásra.

Barátod

F. E.

252

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]92 dec. 24.

Kedves Báró,

Megkíséreltem rábeszélni Augustot arra, hogy tegyen egy téli utazást a Csatornán át, legalább néhány napra, és van némi reményem arra, hogy belemegy. Ebben az esetben megtehetnéd nekem azt a szívességet – minthogy mindenképpen át kellene utaznia Stuckerton* –, hogy elküldöd vele Marx régi kéziratát[711], a kéziratnak általad netán már befejezett részével együtt. A továbbiakat majd alkalomadtán rendezzük. Minthogy most minden remény megvan arra, hogy a III. kötet[111] hosszú terhességi szakasza végre lezárul, fontos nekem, hogy a IV. kötethez való anyag rendelkezésemre álljon.

Részletesebben legközelebb, amikor válaszolok a leveledre – addig is boldog ünnepeket kívánok, szívélyes üdvözlettel

barátod
F. Engels

* Stuttgart. – *Szerk.*

253

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]92 dec. 28.

Kedves Liebknecht,

Boldog újévet neked, a feleségednek és gyerekeidnek!

Ami a franciákat illeti, már több mint egy hete figyelmeztettem Lafargue-ot arra, hogy now's the time*. De persze lehetséges, hogy ők nem akarják túl korán elpufogtatni a puskaporukat. Először is a Panama-história[673] még a kezdetén van, a fő leleplezések csak újév után jönnek, és hát, jogilag szólva, eddig még egyetlen élő képviselőre sem *bizonyították rá* semmi komolyat; januárban radikálisok és monarchisták egyaránt még sokkal különbül belebonyolódhatnak, és akkor majd sokkal hatásosabban lehet beszélni erről. Másodszor pedig a kamarában a marxistákon kívül még ott ülnek a blanquisták, az allemanisták és a Cluseret-féle veszettek – nem is szólva a belénk csimpaszkodó, teljesen lezüllött emberekről, mint Lachize és Thivrier –, és így aztán a másik félnek, tekintve a szocialista parlamenti frakció ziláltságát, könnyű a visszavágósdi. Most ugyan megpróbálnak közös talajon cselekedni, ha ez sikerül, és a jelek erre mutatnak, akkor inkább lehet kezdeni valamit.

Ezt csak mint hallgatásuk okának lehetséges magyarázatát hozom fel. Bonnier lelkesültségével itt már hosszabb ideje meg kell küzdenünk. A májusi história[670] miatt bőszen bombázott minket. Én hivatkoztam a te „Vorwärts"-beli kijelentésedre[650], amely szerint Marseille-ben előre megmondtad az embereknek, hogy milyen magatartást tanúsítanak majd a németek 93 május 1-én, és hogy ezzel ők megelégedtek. Eszerint nincs többé joguk a panaszra.

Ezután azt mondtam Bonnier-nak, hogy tekintve a párizsi Panamát és a berlini katonai históriát[686] és ráadásul az általános ipari válságot, május 1-én talán egészen más dolgunk lesz, mint tüntetni.** A jelek szerint ez utóbbit

---

* – most itt az idő – *Szerk.*

** *V. ö. 526–527. old.* – *Szerk.*

Párizsban aztán maga is belátta. A lehető legjobb indulatú ember, de ha valaki három ország munkásmozgalmába be akar avatkozni, akkor nem szabad Oxfordban élnie.

Szívélyes üdvözlet mindnyájatoknak.

Barátod
F. E.

[*Louise Kautsky utóirata*]

Kedves Natalie Asszony,

Ugye, csatlakozhatom a Generális leveléhez és jókívánságaihoz? A kérdésre számomra kedvező választ adok, és Önnek, kedves férjének és gyerekeinek szívből boldog újévet kívánok.

Szívélyes üdvözlettel
Louise Kautsky

254

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1892 dec. 31.

Kedves Sorge,

Az év vége előtt még néhány sort. Nov. 18-i és dec. 16-i leveleidet megkaptam, hálás köszönet. Megkaptad a könyvcsomagot, amelyet szeptemberben küldtem neked postán, benne „A munkásosztály helyzete",[231] új kiadás, és az „Utópikus és tudományos szocializmus", Aveling angol fordításában, az én bevezetésemmel[479]? Ha nem, feladok neked egy második küldeményt, ajánlva.

Itt, a vén Európában, egy kissé élénkebb az élet, mint a ti „ifjú" országotokban, amely még mindig nem akar igazán kinőni a kamaszévekből. Furcsa, de egészen természetes, hogy ilyen fiatal országban, amely a feudalizmust sohasem ismerte, amely kezdettől polgári alapon fejlődött, a polgári előítéletek milyen erősen megrögződtek a munkásosztályban is. Éppen a – még feudális álruhájú – anyaországgal való ellentét miatt az amerikai munkás is azt képzeli, hogy a hagyományos polgári gazdálkodás természettől fogva és mindenkor haladó és magasabb rendű, felülmúlhatatlan valami. Egészen úgy, ahogyan New Englandben a puritanizmus, az egész kolónia létrejöttének oka, éppen ezért hagyományos örökséggé vált és szinte elválaszthatatlan lett a lokálpatriotizmusuktól. Az amerikaiak, akárhogy berzenkednek és kapálóznak, a maguk csakugyan óriási jövőjét nem számítoltathatják le, mint egy váltót, meg kell várniok szépen a lejárati időt, és éppen *mert* a jövőjük olyan nagy, jelenük főként e jövő előkészítésével kénytelen foglalkozni, s ez a munka, mint minden fiatal országban, túlnyomóan anyagi természetű, és a gondolkodás bizonyos elmaradottságát idézi elő, az új nemzet megalapításával összefüggő hagyományokhoz való ragaszkodást. Az angolszász faj – ezek az átkozott schleswig-holsteiniek, ahogyan Marx őket mindig nevezte – amúgy is nehézkes agyú, és mind európai, mind amerikai története (gazdasági siker és túlnyomóan békés politikai fejlődés) ezt még inkább előmozdította. Itt csak nagy események segíthetnek, és ha most a nemzeti földtulajdonnak magántulajdonba való

SOCIALISM

UTOPIAN AND SCIENTIFIC

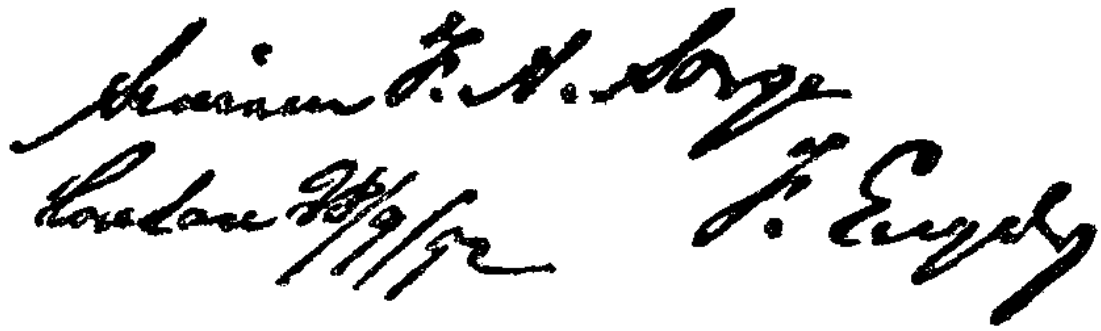

„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1892-es angol kiadásának szennycímlapja Sorgénak szóló ajánlással

meglehetősen befejezett átmeneteléhez hozzájárul még az ipar kiterjedése kevésbé tébolyult vámpolitika mellett és külföldi piacok meghódítása – akkor nálatok is jóra fordulhatnak a dolgok. Az osztályharcok itt Angliában is hevesebbek voltak a nagyipar *kifejlődésének időszakában*, és éppen Anglia nem vitatott ipari világuralmának idején apadtak el; Németországban is egybeesik a nagyipar 1850 óta folyó fejlődése a szocialista mozgalom fellendülésével, és Amerikában valószínűleg ugyanúgy lesz. Az összes hagyományos viszonyoknak a *kifejlődő* ipar által való forradalmasítása az, ami a fejeket is forradalmasítja.

Egyébként az amerikaiak már jó ideje bebizonyították az európai világnak, hogy a polgári köztársaság a tőkés üzletemberek köztársasága, ahol a politika csakúgy kereskedelmi üzlet, mint minden más, és a franciák, akiknél az uralmon levő burzsoá politikusok ezt réges-rég tudták és titokban gyakorolták, végre nemzeti méretekben is megtanulják ezt az igazságot a Panama-botrányból.[673] De hogy az alkotmányos monarchiák ne nagyon kérkedjenek erényeikkel, mindegyiküknek megvan a maga kis panamája: Angliában az építőtársaságok botránya, amelyek közül egyik, a Liberator, egész sereg kis takarékoskodót „szabadított meg" alaposan mintegy 8 millió £ megtakarított pénzétől.[707] Németországban a Baare-botrányok és a zsidó Löwe fegyverszállítása (amelyek bizonyítják, hogy a porosz tiszt most is lop, akárcsak azelőtt, de egészen kicsiben – az egyedüli, amiben szerény)[524], Olaszországban a Banca Romana, amely már megközelíti a Panama-ügy méreteit és kb. 150 képviselőt és szenátort vásárolt meg; erről, mint értesülök, legközelebb kinyomatják az okmányokat Svájcban; Schlüter figyeljen mindenre, ami az újságokban a Banca Romanáról megjelenik.[712] Szent Oroszországban pedig az óorosz Mescserszkij herceg felháborodik, hogy mekkora közönnyel fogadják ott a Panama-leleplezéseket, és csak azzal tudja ezt magyarázni, hogy az orosz erényt megrontotta a francia példa és „nekünk magunknak is nem egy panamánk van idehaza".

A Panama-história azonban mégiscsak a polgári köztársaság végének kezdete, és hamarosan nagyon felelősségteljes helyzetekbe hozhat minket. Az opportunista banda *egésze* és a radikális banda legnagyobb része csúfosan kompromittálódott; a kormány igyekszik eltussolni a dolgot, de ez többé nem megy, a bizonyító ügyiratok olyan emberek kezében vannak, akik a mostani hatalmasságokat meg *akarják* dönteni; ezek: 1. az Orléans-ok, 2. a megbukott és botrányos múltjának leleplezése által lehetetlenné vált Constans miniszter, 3. Rochefort és a boulangisták, 4. Cornelius Herz, aki, maga is mélyen belebonyolódva mindenfajta szédelgésbe, nyilván csak azért menekült Londonba, hogy magát a többiek bemártásával kiváltsa.

Mindezeknek bőségesen vannak bizonyítékaik a tolvajbanda ellen, de visszatartják, először is azért, hogy ne pufogtassák el egyszerre a puskaporukat, és másodszor azért, hogy a kormánynak, csakúgy mint *a bíróságoknak*, időt adjanak arra, hogy menthetetlenül belekeveredjenek. Ez nekünk csak jó lehet; éppen elég anyag kerül apránként napvilágra ahhoz, hogy az izgalmat ébren tartsa és a vezetőket egyre inkább belebonyolítsa, aztán meg azért is, hogy legyen idő, amíg a botrány és a leleplezések megteszik a hatásukat egészen az ország legtávolibb zugában is még a képviselőház elkerülhetetlen feloszlatása és az új választások előtt, amelyeknek azonban *nem* szabad *túl korán* elkövetkezniök.

Világos, hogy jelentősen közeledik az az időpont, amikor a mi embereink lesznek Franciaországban az állam egyedül lehetséges irányítói. Csak nem szabad, hogy ez túl gyorsan menjen, a mieink Franciaországban még korántsem érettek az uralomra. De a mostani helyzetben egyáltalán nem lehet megmondani, hogy ezt a közbenső szakaszt milyen közbenső lépcsőfokok fogják kitölteni. A régi republikánus pártoknak az emberei mind kompromittálva vannak, a royalisták és a klerikálisok tömegesen árusították a Panama-lutri[710] sorsjegyeit és azonosították magukat a dologgal – ha a szamár Boulanger nem lövi agyon magát, most ő lenne a helyzet ura. Kíváncsi vagyok, hogy ezúttal is beigazolódik-e a francia történelem régi öntudatlan logikája. Meglepetés lesz elég. Hacsak a tisztázódást szolgáló közbenső szünetben valamelyik tábornok nem pattan az élre és nem robbant ki háborút – ez az egyetlen veszély.

Németországban nyugodtan folytatódik a párt folytonos, feltartóztathatatlan haladása. Kis sikerek mindenfelé, amelyek az előrelépést bizonyítják. Ha a katonai javaslatot[686] lényegében elfogadják, akkor az elégedetlenek újabb tömegei áramlanak hozzánk; ha elvetik, ha feloszlatásra és új választásra kerül sor, akkor legalább 50 mandátumot kapunk a Reichstagban, ami konfliktus esetén sokszor nekünk juttathatja a döntő szavazatot. Mindenesetre a harcot, ha Franciaországban törne is ki, ami lehetséges, végigharcolni csak Németországban lehet. Viszont jó, hogy a III. kötet[111] most végre elkészül –, de hogy mikor, azt persze még nem tudom megmondani; az idők nyugtalanra fordulnak és a hullámok egyre magasabbra csapnak.

Szívből minden jót kívánok az új év alkalmából neked és feleségednek, Kautskyné nevében is.

Barátod
F. Engels

255

Engels Karl Henckellhez

Zürichbe[713]

[London, 1892 vége]

A dal a gőzről a munkásmozgalomnak bár múltba tűnt, de Németországban is átélt előfokát jellemzi.

MELLÉKLETEK

1

William Thorne és Eleanor Marx-Aveling Samuel Gompershoz[714]

New Yorkba

[London,] 1891. I. 25.

Samuel Gompers úrnak, az Amerikai Munkásszövetség[35] részére

Kedves Elvtárs,

Bebel, Liebknecht és Singer elvtársak, amikor Friedrich Engels 70. születésnapja alkalmából ide látogattak, találkoztak a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetségének[77] (ez mintegy 100 000 férfit és nőt tömörít, akik több mint hetven szakmához tartoznak) és különböző más szakmai és egyéb szervezeteknek a képviselőivel, azonkívül John Burnsszel, Cunninghame-Grahammel, a parlament tagjával, és másokkal. Ezen a találkozón az a felfogás uralkodott, hogy eljött az idő, amikor szoros és szervezett kapcsolatot kell létrehozni a különböző országok munkáspártjai között. A legsürgetőbb kérdés annak a megakadályozása, hogy egyik országból a másikba bevigyenek tisztességtelen munkát, vagyis hogy olyan munkásokat, akik nem ismerik a munkásharcnak egy bizonyos országban fennálló feltételeit, a tőkések importáljanak ebbe az országba avégett, hogy lenyomják a béreket vagy meghosszabbítsák a munkaidőt vagy mindkettőt. A leghatékonyabb mód ennek keresztülvitelére szerintünk az, ha minden országban nemzetközi titkárt neveznek ki, aki kapcsolatban lesz valamennyi többi nemzetközi titkárral. Ilyenképpen, mihelyt bármi nehézség támad tőkések és munkások között valamely országban, azonnal értesítik erről valamennyi többi ország nemzetközi munkástitkárait, s feladatukká teszik annak megakadályozását, hogy a maguk országából munkásokat exportáljanak, akik tisztességtelen feltételekkel elfoglalnák a kizártak vagy sztrájkolók helyét abban az országban, ahol a nehézség támadt. Minthogy ez a legsürgetőbb és leginkább szembetűnő kérdés, amellyel foglalkoznunk kell, remélhető, hogy a javasolt módon való megállapodás mindenképpen megkönnyíti majd az eszmecserét minden kérdésben valamennyi nemzet munkásai között, amire a munkásmozgalomnak napról napra és óráról órára égetőbben szüksége van.

Ha az Önök szervezete egyetért a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetségének nézeteivel, lenne szíves ezt velünk azonnal közölni és megadni a titkár nevét, akit megbíznak, hogy vegyen részt ebben a fontos mozgalomban?

Testvéri üdvözlettel

W. Thorne
(főtitkár)

Eleanor Marx-Aveling
(a Végrehajtó Bizottság nevében)

Eredeti nyelve: angol

2

Eleanor Marx-Aveling Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]*92. IV. 15.*
65, Chancery Lane, W. C.

Kedves Paulom,

Néhány nappal ezelőtt elküldtük neked a „Chronicle"-nak azt a számát, amely beszámolt Adolphe Smithről és a francia munkások képviseletéről a küszöbönálló Hyde Park-i tüntetésen.[483] Az e heti „Workman's Times"-ban – küldök belőle még egy példányt, bár felteszem, hogy egyet kapsz rendszeresen – találsz majd néhány rövid hírt erről a „Londoni hírek" rovatban (azt hiszem), de mindenképpen az „Autolycus" aláírás fölött – ez Burgess, a *„Workman's Times"* szerkesztője. Mármost ez a beszámoló sokkal jelentősebb és sokkal kellemetlenebb folyományokkal járt, mintsem valószínűleg el tudod képzelni, és ha nem akarjuk, hogy nagyon kínos bonyodalmak következzenek ebből, *feltétlenül* írnod *kell* erről a „Chronicle"-nak és a *„Workman's Times"-nak*. Persze csak abban az esetben, ha a szervezetek, amelyeknek Adolphe úr a szószólója, mint gyanítjuk, a posszibilisták. – Emlékszel, hogy két évvel ezelőtt, amikor a heves ellenállással dacolva *kikényszerítettük* a tüntetést,[715] átjöttél és a Tüntetési Bizottság emelvényéről beszéltél. Tudod, hogy tavaly is meghívtuk pártotokat[68] s hogy a leveledet, amelyben megindokolod, hogy miért nem küldhettetek delegátust, nyilvánosan felolvastuk a tüntetésen. A London Trades Council,[128] amely akkor, mint most is, Hyndman úrral és az angol posszibilistákkal működik együtt, egész idő alatt elutasította, hogy bármi köze legyen a „külföldiekhez". És ne felejtsd el azt a nagyon fontos tényt, hogy a törvényes nyolcórás munkanap, amelyet Shipton és Tsai követelnek, nem a *mi* törvényes nyolcórás munkanapunk. *Ők* csak azért követelik a nyolcórás munkanap törvényes bevezetését, *hogy a túlórát magasabban fizettethessék meg.*

Mindezt tekintetbe véve, Bizottságunkat[98], amely rendületlenül kitart az egész párizsi program[66] mellett, különösen pedig a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetségét[77] – amely nemcsak Bizottságunk legerősebb testülete, hanem valamennyi új unió[547] közül is a legerősebb – mélyen megbántotta és megdöbbentette az a sértés, amely a *„Chronicle"-ban* érte. Thorne szerdán idejött és elmondta, hogy kétszeresen furcsállja ezt, mivel az ő uniója jóval előbb levelezni kezdett a Francia Munkáspárttal, mintsem a nemzetközi titkárságok* gondolata felmerült, és tudn i

* *V. ö. 563. old. – Szerk.*

szeretné, hogy őket most miért kellett megbántani. Ez csak egy a sok eset közül. El sem mondhatom neked, micsoda végzetes következményekkel járhat ez, ha nem válaszolsz.

Tegnap hosszan beszélgettem erről a Generálissal (Edward nagyon beteg, csúnya torokgyulladása van) – és megegyeztünk abban, hogy neked, mint a „Parti"* nemzetközi titkárának, feltétlenül írnod *kell* néhány sort a „Chronicle"-nak. A késedelmet könnyen megmagyarázhatod azzal, hogy a választóidat látogattad meg Fourmies-ban. Meg kellene írnod – ha csakugyan így van –, hogy A. Smith úr csak a posszibilisták nevében beszél, s hogy ez a reakciós párt, amely – te tudod, hogy mit – képvisel. Hogy a Munkáspárt részt vett a Törvényes Nyolcórás Bizottság első tüntetésén, hogy tavaly, bár delegátust küldeni nem tudott, e Bizottság mellett állt, és hogy pártotok (ezt *valamennyien* reméljük) az idén képviselteti magát a mi emelvényeinken. A posszibilisták két delegátust küldenek. Bizonyára ti is küldhetnétek egyet. Nem jöhetne Delcluze? Calais-ból *nagyon* kevésbe kerülne az út. És Bonnier-t is megbízhatnátok. Ez a kettő (tudom, hogy te *nem jöhetsz*) ellensúlyozná a többit.

Mindenképpen, kedves Paul, írnod *kell* néhány sort a „Chronicle"-nak (vagy még jobb, ha Laurával íratod meg**!), másold le és küldd el, *ha szükséges, további részletekkel kiegészítve*, a „Workman's Times"-nak. De ezt *nyomban* meg kell tenni.

Tussyd

Miért nem veszed rá a palackgyártó munkásaitokat, hogy csatlakozzanak a Palackgyártó Munkások Nemzetközi Szövetségéhez? Nagy kár, hogy nem teszik ezt, hiszen fejenként mindössze 4 d. (8 sou!) a tagdíj **per annum***!!

Eredeti nyelve: angol

* – „Párt" – *Szerk.*

** *V. ö. 567. old.* – *Szerk.*

*** – **évente** – *Szerk.*

3

Eleanor Marx-Aveling Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]*92. IV. 22.*

Kedves Laurám,

Mellékelem az édes Adolphe* válaszát Paul igen kiváló levelére.[716] A Generálistól írok neked, mert meg akartam kérdezni a véleményét, mielőtt írok neked erről az ügyről. Egyetért velem abban, hogy valamilyen választ küldeni kell, ha rá tudod venni Pault. Persze tudom, hogy sok a dolga, de higgyétek el, hogy itt szükség *van* válaszra. Nem kell hosszúnak lennie. – De *ki* küldi Lavyt? A *broussisták*,[49] vagy, mint Smith írja, az *egyesült Bizottság*? Ez nagy különbség. De néhány tény a Munkáspárt[68] igazi erejéről jó hatást keltene itt, és mindenesetre remélem, hogy a május 1-i választások[441] megmutatják igazi erőnket.

Vedd rá Pault, hogy írja meg, vagy inkább, mint már mondtam, írd meg *te*. (Mindnyájan felismertük merész kezed vonását a „Chronicle"-cikkben.)

Legfőbb ideje, hogy még elérjem a postát. Szívélyesen üdvözöl a Generális, Louise és

Tussyd

Eredeti nyelve: angol

* Adolphe Smith. – *Szerk.*

4

Engels egy ismeretlenhez[717]

[London, 1892 december vége]

Hail to eighteen
ninety three!
Hope and joy dawn
with it newly.
Bright and happy
may it be
To the end, prays
Yours most truly*

F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – Éljen nyolcszáz-
kilencvenhárom!
Új remény s öröm
virrad fel vele.
Fényes és boldog
legyen mindvégig
Kívánja szívből
Önnek híve

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Engels 1890 dec. 20-án levelezőlapon válaszolt Sorge 1890 dec. 9-i levelére (v. ö. 37. köt.). – *3*

[2] Louise Kautsky 1890 decemberében, néhány héttel Helene Demuth halála után meglátogatta Engelst Londonban; Engels már dec. 17-én közölte Laura Lafargue-gal, hogy Louise végleg ott marad nála (v. ö. 37. köt.). – *3*

[3] Sorge 1890 dec. 2-i levelében arra kérte Engelst, sürgesse a párizsiakat, hogy küldjék neki a „Socialiste"-ot és egyéb sajtótermékeket, mert ezekhez egyébként nem jut hozzá. – *3*

[4] Stanisław Padlewski lengyel szocialista 1890 nov. 18-án Párizsban agyonlőtte Szeliverstov tábornokot, a cári titkosrendőrség franciaországi főnökét (v. ö. 9. old. és 37. köt. 511–512. old.). – *4*

[5] Engels elküldte Kautskynak a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" 1875-ből származó marxi kéziratát (lásd 19. köt.), amelyet előkészített a „Neue Zeit"-ben való közzétételre. – A „Széljegyzetek", amely „A gothai program kritikája" néven vált híressé, a „Kommunista Párt kiáltványa" és a „Tőke" után a marxi elmélet legfontosabb dokumentuma. Marx a programtervezeten gyakorolt bírálatával egyúttal a nemzetközi munkásmozgalom új fejlődési szakaszának minden alapkérdésére is választ adott. – Engels a német szociáldemokrácia egyes vezetőinek ellenkezésével szemben vitte keresztül a több mint 15 éves kézirat közzétételét. A marxi bírálatot mind a német, mind más országokbeli szocialisták irányadó programokmánynak tekintették. – A „Széljegyzetek" és Marx 1875 május 5-i levele W. Brackéhoz (lásd 19. köt. és 34. köt.), valamint Engels előszava (lásd 22. köt.) a „Neue Zeit" 1890–91. évfolyamában (I. köt. 18. sz.) jelent meg. Marx programbírálata ezenkívül a „Sächsische Arbeiterzeitung" 1891 febr. 6., 7., 10. és 12. számaiban is megjelent. A „Vorwärts"-beli közléshez v. ö. 57. jegyz. – *5 9 20 25 28 36 42 49 57 85 109 178 229*

[6] Engels: „Előszó Marx »A gothai program kritikája« c. írásához" (v. ö. 22. köt.). – *5 9*

[7] V. ö. 19. köt. 28. old. (v. ö. még 13. jegyz.). – *5*

[8] „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1863-tól 1923-ig jelent meg Stuttgartban, 1890 októberéig havonként, attól kezdve hetenként. Szerkesztője 1917 októberéig Kautsky, majd Cunow volt. 1885-től 1894-ig Engels számos cikket

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

írt a „Neue Zeit"-ba, tanácsokkal és bírálatokkal kísérte a tevékenységét. Engels halála után a folyóirat mindinkább opportunista irányzatúvá vált; az első világháborúban centrista álláspontot foglalt el. – *5 426*

[9] Engels: „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok" (lásd 22. kot.). – Engels ezzel az írásával azt a célt követte, hogy leleplezze a Marx tudományos tekintélyét aláásni akaró polgári ideológusok – elsősorban Brentano – rágalmait, és egyszersmind újabb cáfolattal szolgáljon a munkásosztály helyzetének javulásáról hirdetett katedraszocialista dogmákra. (V. o. még 155. jegyz.) – *5 34 52 56 67 73 82*

[10] V. o. 19. kot. 22–24., 22. kot. 105. old. – *5*

[11] Az említett levelet eddig nem sikerült megtalálni. – Bebel 1891 jan. 21-i válaszleveléből kitunik, hogy Engels tájékoztatta Bebelt a „Széljegyzetek" (v. o. 5. jegyz.) kozzétételéről és megkérdezte, hogy Bebel ismeri-e Marx bírálatát. Bebel erre ezt válaszolta: „Leveledben olyan dolgokat mondasz nekem a gothai programról és Marx ellenvetéseiről, *amelyekről én máig sem tudok egy szót sem.* Annál inkább érdekelnek ezek a kozlések, mert én, aki 1875 ápr. 1-ig börtonben ultem – a gothai egyesulési kongresszus alighanem május végén vagy júniusban volt –, hosszú leveleket írtam *a bortonből* Liebknechtnek s ezekben kifejtettem neki, hogy a program tarthatatlan, és módosító javaslatokat tettem." – *9*

[12] Liebknecht a német szociáldemokrácia hallei kongresszusán, amely 1890 okt. 12–18-ig ülésezett, felvázolta egy új pártprogram alapvonásait. Az 1875-ös gothai egyesulési kongresszuson (v. o. 61. jegyz.) elfogadott régi pártprogramot elemezve Marx „Széljegyzetei"-re (v. o. 5. jegyz.) támaszkodott és követelte, hogy az új program feleljen meg annak a pártnak, „amely joggal nevezi magát a tudományos szocializmus pártjának". A kongresszus Liebknecht javaslatára megbízta a pártelnokséget az új program tervezetének megfogalmazásával. Elhatározták, hogy a tervezetet a legkozelebbi, 1891-es pártkongresszus előtt három hónappal megvitatásra a párt tagsága elé bocsátják (v. ö. még 229. jegyz.). – *9 37 85*

[13] Engels a marxi programkritika (v. o. 5. jegyz.) kozzétételének előkészítése során a cenzúrára való tekintettel a „Notdurft" szót az ugyancsak „szukséglet"-et jelentő, de enyhébb „Bedurfnis" szóval helyettesítette. Ezen kívul is kénytelen volt néhány élesen polemikus megfogalmazást enyhíteni. Kiadásunkban (lásd 19. kot.) az 1891-ben kihagyott és pontokkal helyettesített részeket csúcsos zárójelben kozoljuk. – *9*

[14] Stanisław Mendelsont a Padlewski-féle merényletben (v. o. 4. jegyz.) való állítólagos részvétele miatt letartóztatták. Néhány heti vizsgálati fogság után a francia hatóságok bizonyíték híján szabadon bocsátották, de arra kényszerítették, hogy a feleségével egyutt hagyja el Franciaországot. – *9*

[15] Paul Lafargue cikke „Der Schuss Padlewsky's" címmel névtelenul jelent meg a „Neue Zeit" 1890–91. évf., 1. kot. 19. számában. – *9 26 31*

[16] A „Justice" 1891 jan. 3-án számolt be arról, hogy Mendelson és felesége részt vettek a Szociáldemokrata Foderáció egyik gyulésén. – *10*

[17] Engels ezeket a sorokat a kovetkező címzésu levelezőlapra írta: F. A. Sorge, Esq., Hoboken N. Y., U. S. America. – *11*

[18] A „Tőke" I. kotetéről van szó (lásd 23. kot.). A negyedik német kiadás 1890-ben jelent meg. – *11 28 67 73 325 500*

[19] „Berliner Volkstribune" – német társadalompolitikai hetilap, közel állt az „Ifjak" anarchisztikus csoportjához; 1887-től 1892-ig jelent meg. – „Le Cri du Travailleur" – francia szocialista hetilap, 1887-től 1891-ig, majd 1891 augusztusától 1895-ig „Le Travailleur" címmel jelent meg Lille-ben. – „Le Socialiste" – francia hetilap, 1885-től jelent meg Párizsban Guesde szerkesztésében, Lafargue, Deville stb. közreműködésével; 1902-ig a Francia Munkáspárt, majd a Szocialista Párt lapja; a 80–90-es években Engels a lap munkatársa volt. – *11*

[20] A „Vorwarts" 1891 jan. 14-i számának egyik tudósítása Theodor Reussról, a „Daily Chronicle" berlini tudósítójáról kozolte, hogy hajdani rendőrugynök és utalt azokra a leleplezésekre, amelyeket a „Sozialdemokrat" már 1887 decemberében közolt Reuss besúgói tevékenységéről. – „Vorwarts. Berliner Volksblatt" – az 1884-ben alapított „Berliner Volksblatt" utóda, az 1890-es halle-i pártkongresszus határozata alapján a Németországi Szociáldemokrata Párt központi lapja; főszerkesztője Wilhelm Liebknecht volt; Engels cikkek kozlésével és tanácsadással segítette a lap munkáját; halála után a „Vorwarts" szerkesztése mindinkább a párt jobbszárnyának kezebe kerult. – *11 26 110 152 181*

[21] Marx „Széljegyzetei" nem a „Neue Zeit" 17., hanem 18. számában jelentek meg (v. ö. 5. jegyz.) – *11.*

[22] Valószínúleg Jules Guesde-nek „Une interpellation nécessaire" címmel a „Socialiste" 1891 jan. 14-i számában megjelent cikkéről van szó; Guesde ebben felszólította a francia kormányt, hogy lépjen fel az orosz titkosrendőrség Párizsban létesített központi irodája ellen; az iroda Párizsból más európai országokba is kuldott ügynokoket. – *12*

[23] Az említett levél, amely „A Warning" címmel Mendelson aláírásával 1891 jan. 24-én jelent meg a „Justice"-ban, óva intette az angol munkásokat a londoni orosz titkosrendőrség esetleges provokációitól. – *12*

[24] Karl Schorlemmer életének utolsó éveiben egy kémiatorténeti múvón dolgozott; a befejezetlen kézirat lapjai között találták Engels levelét. A német nyelvű, mintegy 650 oldalas kézirat a manchesteri Egyetemi Könyvtár birtokában van. – *13*

[25] Heinrich Scheu 1891 jan. 10-i levelében egy fényképet kért Engelstől, hogy felhasználhassa a róla készítendő metszethez (v. ö. 36. jegyz.). Scheu ezenkívül Marxról is metszetet szándékozott készíteni. – *14*

[26] Hermann Schlüter 1890 nov. 19-i levelében gratulált Engelsnek 70. szuletésnapja alkalmából. – *15*

[27] Sorge Helene Demuth halála után javasolta Engelsnek, hogy koltözzon át hozzá Hobokenba. – *15*

[28] A „Pionier. Illustrierter Volkskalender für 1891"-ről van szó, amelyet a „New Yorker Volkszeitung" évente megjelentetett; szerkesztője Hermann Schluter, egyik munkatársa Sorge volt. Schlüter Engelshez írott 1890 jún. 3-i és nov. 19-i leveleiből kitűnik, hogy az 1891-es kalendárium a szerző hozzájárulásával közölte Engels 1877-ben írt Marx-életrajzát (v. ö. 19. köt. 98–107. old.); az utánnyomás Schluter néhány kiegészítését is tartalmazta. – *15*

[29] „The New American Cyclopaedia: a Popular Dictionary of General Knowledge" – a „New York Daily Tribune" c. lap koréhez tartozó amerikai haladó polgári személyiségek

adták ki; 16 kötetben 1858-tól 1863-ig jelent meg New Yorkban. – Marxot az általa javasolt címszójegyzék alapján megbízták több (elsősorban katonai tárgyú) címszó megírásával. A címszók nagy részét Marx helyett Engels írta meg (v. ö. 14. köt.). – *15*

[30] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (Socialist Labor Party of North America) 1876-ban alakult meg a philadelphiai egyesítő kongresszuson, a Nemzetközi Munkásszövetség F. A. Sorge és Otto Weydemeyer vezette marxista erőiből és a Labor Party of Illinois, valamint a Social Democratic Party lassalleánusaiból (Adolph Strasser, A. Gabriel, P. J. McGuire). A kongresszuson elfogadott pártprogram a leglényegesebb kérdésekben az Internacionálé álláspontjára helyezkedett, de a párton belül tovább folytak a viták a marxisták és lassalleánusok között. 1877-ben ez utóbbiak kezébe került a vezetés. A párt tagságának nagy része új (főként német) emigránsokból állt, akiknek kevés kapcsolatuk volt az Amerikában született munkásokkal. Szektás politikája, az amerikai proletariátus tömegszervezeteiben végzendő munka elutasítása miatt a párt nem tudott forradalmi marxista tömegpárttá válni. – *15 76 97 367 431*

[31] Az amerikai nacionalisták azt hirdették, hogy a termelés és elosztás nacionalizálása egymaga lehetővé teszi a kapitalizmus bajainak megszüntetését és a szocializmusba való békés belenövést. Ez az irányzat a 80-as évek végén keletkezett az Egyesült Államokban Edward Bellamy „Looking Backward 2000–1887" (Visszatekintés 2000-ből 1887-re) c. utópikus regényének hatására. Az első nacionalista klub 1888-ban alakult meg Bostonban; 1891-ben már több mint 160 működött az országban, tagjaik főleg burzsoák és kispolgárok voltak. Ennek a mozgalomnak az amerikai szocialistákra is volt bizonyos hatása. Folyóiratuk a „Nationalist" volt (v. ö. 33. jegyz.). – *15*

[32] A Fábiánus Társaság (Fabian Society) angol reformista szervezet volt, 1884-ben alapították polgári értelmiségiek; vezetői Sidney és Beatrice Webb voltak. A szervezet névadója Fabius Maximus, i. e. III. századi római hadvezér, aki a második pun háborúban tanúsított halogató taktikájával, a döntő csaták elől való kitérésével a Cunctator (Halogató) melléknévre tett szert. – A fábiánusok szembehelyezkedtek az osztályharc és a szocialista forradalom marxista tanaival és lehetségesnek tartották, hogy apró reformokkal, a társadalom apránkénti átalakításával, ún. „municipális szocializmus" útján megvalósuljon az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. A fábiánus szocializmus az egyik forrása a revizionizmus és reformizmus ideológiájának. – *15 255 323 370 390 415 419 438 450 513*

[33] „Der Sozialist" – az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt német nyelvű hetilapja; 1885-től 1892-ig jelent meg New Yorkban. – „Nationalist" – a nacionalista klubok (v. ö. 31. jegyz.) reformista folyóirata; 1889-től 1891-ig jelent meg Bostonban. – *15*

[34] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 30. jegyz.) és az Amerikai Munkásszövetség (AFL, lásd 35. jegyz.) között keletkezett viszályról van szó. Engels erről Sorge 1890 dec. 9-i és 1891 jan. 16-i, valamint Samuel Gompers 1891 jan. 9-i leveléből értesült. A Szocialista Munkáspárt vezetői az AFL-lel való egyesülést szorgalmazták, de Gompers az AFL vezetősége nevében kijelentette, hogy a Munkáspártot mint politikai szervezetet nem lehet felvenni az AFL-be, a párt tagjai azonban a szakszervezetek útján egyénileg lépjenek be az AFL-be. Ezt a Szocialista Munkáspárt vezetői elutasították. – *15*

[35] Az American Federation of Labor (AFL) (Amerikai Munkásszövetség) 1886 decemberében jött létre az 1881-ben megalakult Federation of Organized Trades and Labor Unions of the United States and Canadá-ból. Főként a szakképzett munkásokra támaszkodott és szakmai szervezetekre épült. Programjában a szocialista eszmék bizonyos hatása is tükröződött. A 80-as és 90-es években az AFL növelte befolyását s jelentős

szerepet vitt az amerikai munkások összefogásában és a nyolcórás munkanapért vívott harcban. Soraiban azonban fokozatosan a reformista elemek kerekedtek felül, és a XIX. sz. végére reformista szervezetté vált, amely főként a munkásarisztokrácia felé fordult és a vállalkozókkal való osztályegyuttműködés politikáját folytatta. – *15 563*

[36] Engels a következő ajánló sorokat írta a képre: „Mi, német szocialisták, büszkék vagyunk arra, hogy nemcsak Saint-Simontól, Fourier-tól és Owentól származunk, de Kanttól, Fichtétől és Hegeltől is. A német klasszikus filozófia örököse a német munkásmozgalom. London, 1891 január 4. Friedrich Engels." – A szöveg első mondata „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" első német kiadásának előszavából származik (lásd 19. kot. 183. old.), a második mondat a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" c. mű zárómondata (lásd 21. köt. 293. old.). – Engels portréja a bécsi „Arbeiterzeitung" 1895 aug. 18-i számában jelent meg. – *16/17*

[37] A második nemzetközi szocialista munkáskongresszusról van szó, amely 1891 aug. 16-tól 22-ig ülésezett (v. o. 132. jegyz.). – *16 19*

[38] Hermann Schlüter 1890 jún. 3-i és nov. 19-i leveleiből kitűnik, hogy anyagot küldött Engelsnek azokról a manipulációkról, amelyeket az Egyesült Államokban az ezüstvalutával folytattak. – *16*

[39] V. o. 23. kot. 137–138. old., 108. jegyz. – *16*

[40] Marx beszédét először az „Atelier démocratique" („Demokratikus Műhely") c. belga újság közölte 1847 szept. 29-i számában. Joseph Weydemeyer 1848-ban „Die Schutzzollner, die Freihandelsmanner und die arbeitende Klasse" címmel a szabadkereskedelemről tartott másik Marx-beszéddel együtt brosúraként kiadta német fordításban (lásd 4. kot. 285–287. és 422–435. old.). – Hermann Schlüter 1890 nov. 19-i levelében már írt Engelsnek a Weydemeyer-féle brosúráról. – *16 57 110*

[41] A brüsszeli Német Munkásegylet (Deutscher Arbeiterverein) belgiumi proletárszervezet, 1847 augusztusában alapította Marx és Engels; célja a Belgiumban élő német munkások politikai felvilágosítása és a tudományos szocializmussal való megismertetése volt. Az egylet a belgiumi forradalmi proletár erők legális központja lett és közvetlen összekottetésben állt a flamand és a vallon munkásegyletekkel; leghaladottabb elemei tagjai lettek a Kommunisták Szövetségének. Az egyletnek kiemelkedő szerepe volt a brüsszeli Association Démocratique (Demokrata Társaság) megalapításában. 1848-ban, nem sokkal a francia februári forradalom után, amikor a belga rendőrség letartóztatta és kiutasította tagjainak többségét, az egylet beszüntette működését. – *16*

[42] „Deutsche Brusseler Zeitung" – hetenként kétszer megjelenő német lap, 1847 januárjától 1848 februárjáig adták ki Brüsszelben a német demokrata politikai emigránsok. Szerkesztője, A. Bornstedt elemte igyekezett a lapban közös nevezőre hozni valamennyi radikális és demokrata irányzatot. Marxnak, Engelsnek és harcostársaiknak befolyására azonban az újság 1847 nyarától kezdve mindinkább forradalmi demokratikus és kommunista eszmék hirdetőjévé vált. Marx és Engels közvetlen munkatársi részvétele a lapnál 1847 szeptemberében kezdődött, 1847 végén gyakorlatilag ők irányították a lap szerkesztését és az alakuló forradalmi proletárpárt, a Kommunisták Szövetsége lapjává tették. – *16*

[43] Hermann Schlütert és Leonhard Tauschert a szocialista-törvény (lásd 60. jegyz.) idején kiutasították Németországból. Svájcba emigráltak, de a német hatóságok szorgalmazására a svájci Szövetségi Tanács 1888 áprilisában – a Zürichben szerkesztett „Sozialdemokrat"

két munkatársával, Eduard Bernsteinnel és Julius Mottelerrel együtt – onnan is kiutasította őket. – *16*

[44] A Kentish Town Roadon volt 1888-tól 1890-ig a „Sozialdemokrat" szerkesztősége. – *16 58 227*

[45] Néhány párizsi újság 1891 januári közlése szerint a Németországi Szociáldemokrata Párt elnöksége határozatot hozott arról, hogy felhívja a többi ország szocialista pártjait a májusi ünnepségnek vasárnap, máj. 3-án való megtartására. Lafargue 1891 jan. 30-i levelében közölte, hogy ellenzi ezt és Engels véleményét kérte a német szociáldemokraták magatartásáról ebben a kérdésben. – *17*

[46] Az 1891 jan. 29-i „Vorwärts" melléklete rövid hírben közölte a szociáldemokrata Reichstag-frakció 1891 jan. 28-i határozatát, amely szerint javasolja a párttagoknak, hogy Németországban a májusi tüntetést május első vasárnapjára, május 3-ra tegyék át; a határozat indokait a későbbiekben részletezik majd (v. ö. 76. jegyz.). – *17*

[47] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. Fischer 1891 febr. 4-i válaszát Engels 1891 febr. 6-án kivonatosan ismertette Lafargue-gal (v. ö. 23. old.). – *17*

[48] Charles Bonnier 1891 jan. 18-án közölte Engelsszel, hogy a francia szocialisták május 1-én szándékoznak megtartani a májusi ünnepséget. – *17*

[49] *Posszibilisták (broussisták) – reformista áramlat a francia munkásmozgalomban, amely* Brousse és Malon vezetésével 1882-ben kivált a Francia Munkáspártból és Szocialista Munkások Foderációjának (Fédération des Travailleurs socialistes) nevezte magát. A posszibilista nevet onnan kapta, hogy propagandája szerint a „lehetségesre" („possible") törekedett. Fejlődésük részleteiről lásd 21. kot. 469–470., 475–476. és 484–486. old. (V. ö. még 52. jegyz.) – *18 29 45 97 103 118 122 172 255 285 407 448 494 567*

[50] Radikálisok – a francia mérsékelt republikánusok (opportunisták) pártjából kivált csoport a 80–90-es években. A radikálisok fenntartották azokat a republikánus követeléseket, amelyeket az opportunisták kormányzásuk idején nem valósítottak meg: a szenátus megszüntetését, állam és egyház szétválasztását, progresszív jövedelmi adó bevezetését stb.; követelték a munkanap megrövidítését, hadirokkant-járadék folyósítását és számos más szociális intézkedést. A radikálisok vezetője Clemenceau volt. 1901-ben a radikális csoport párttá szervezódott és főként a középrétegek és a kispolgárság érdekeinek képviseletében lépett fel. – *18 167 193 201 234 244 531*

[51] Valószínűleg a bécsi „Arbeiterzeitung" 1891 jan. 9-i vezércikkéről van szó, amely május 1-vel foglalkozott. – *18*

[52] Az allemanistákról, Jean Allemane kispolgári szocialista híveiről van szó. – A posszibilisták 1890 okt. 9–15-i châtellerault-i kongresszusukon végleg két csoportra szakadtak: broussistákra (v. ö. 49. jegyz.) és allemanistákra. Ez utóbbiak szervezetüket Parti ouvrier socialiste révolutionnaire-nek (Szocialista Forradalmi Munkáspártnak) nevezték; nem mentek ugyan túl a posszibilisták ideológiai és taktikai álláspontján, de – ezektől eltérően – igyekeztek propagandát kifejteni a szakszervezetekben (szindikátusokban), amelyeket a munkások szervezkedése fő formájának tekintettek. Fontos harci eszközként propagálták az általános sztrájkot, de – a posszibilistákhoz hasonlóan – nem voltak az egységes, centralizált párt hívei, hanem autonómiát hirdettek, s nagy jelentőséget tulajdonítottak községtanácsi képviselői mandátumok megszerzésének. – *18 172 318*

[53] Lafargue 1891 jan. 30-i levelében beszámolt Engelsnek arról, hogy az allemanisták egyik frakciója elfordult Jean Allemane-tól és a guesdistákhoz (v. o. 68. jegyz.) kíván csatlakozni. Lafargue kifejtette a frakció képviselőinek, hogy az egyesulés ideje még nem érkezett el, de meg kell keresni a közos cselekvés lehetőségeit. – *19*

[54] Marx Wilhelm Brackéhoz írt 1875 máj. 5-i levelében – a „Széljegyzetek" kísérőlevelében (v. o. 5. jegyz.) – rámutatott az akcióegység fontosságára és hangsúlyozta, hogy az eisenachiak és a lassalleánusok egyesulését (v. o. 61. jegyz.) „huzamosabb kozos tevékenységgel" kellett volna előkészíteni (lásd 19. kot. 11. old., 34. kot. 129. old.). – *19 70 73 77 86*

[55] Jules Guesde a „Vorwarts" 1891 jan. 28-i és 30-i számaiban kozolt tudósításaiban („Briefe aus Frankreich") vitába szállt a Constans, Rouvier stb. vezette mérsékelt polgári republikánusok, az ún. opportunisták politikájával, kimutatva, hogy az kompromittálja a köztársaságot és a munkásmozgalom elnyomására irányul. – *19 31*

[56] Utalás a „Socialiste"-ban „Hygiène capitaliste" (Tőkés higiénia) címmel közolt cikksorozat „L'avortement" c. cikkére, amely 1891 jan. 14-én jelent meg „Dr. Z." aláírással. A cikk egy magzatelhajtási botrány kapcsán – amelynek szereplői Fouroux touloni polgármester és annak szeretője voltak – hangsúlyozta a polgári torvényhozás álszent voltát. – *19*

[57] A „Vorwarts" 1891 febr. 1-i és 3-i számainak mellékleteiben Engels előszava nélkul kozölte Marx „Széljegyzetei"-t (v. o. 5. jegyz.). – *20*

[58] Utalás arra, hogy Liebknecht és a német szociáldemokrácia más vezetői megpróbálták megakadályozni Marx „Széljegyzetei"-nek kozzétételét a „Neue Zeit"-ban (v. ö. 25–26. és 90. old.; v. o. még 60. jegyz.). – *20 25*

[59] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *20 80 139 202 214 217 218 220 242 255 275 413 414 419 424 429 467 468*

[60] A kivételes törvényt vagy szocialista-torvényt (Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie – Torvény a szociáldemokrácia kozveszélyes torekvései ellen) Bismarck 1878 októberében fogadtatta el a Reichstaggal. Ürugyül az I. Vilmos ellen 1878 májusában és júniusában elkövetett két merénylet szolgált, noha a szociáldemokráciának ezekhez semmi köze nem volt. Miután a Reichstag az első torvényjavaslatot elvetette, Bismarck a második merénylet után feloszlatta a Reichstagot, új választásokat írt ki és a módosult osszetételu Reichstaggal sikerult a torvényt elfogadtatnia. – A kivételes törvény alapján feloszlatták a párt összes szervezeteit és a szocialista célkitúzésű szakszervezeteket. Több mint otven szocialista újságot és a szocialista gyuléseket betiltották; tomeges letartóztatások történtek és bizonyos városokban és keruletekben meghirdették az úgynevezett „kis ostromállapotot"; ezzel a rendőrségnek lehetővé tették, hogy szociáldemokrata munkásokat és funkcionáriusokat kiutasítson. – A Szocialista Munkáspárt megszervezte az illegális harcot a kivételes torvény ellen; helyzetét nehezítették a párton beluli jobboldali opportunisták és egy anarchista csoport. – Marx és Engels minden módon segítették a pártot a forradalmi stratégia és politika kidolgozásában. – A párt megállta a próbát, a legális és illegális harci formák osszekapcsolt felhasználásával a szocialista-törvény elleni harcban marxista tomegpárttá lett; az 1890-es választásokon a szavazatok 19,7 százalékát kapta és Németország legerősebb pártjává lett. – A Reichstag 1890 januárjában a tömegek nyomására elutasította a szocialista-torvény meghosszabbítását; a torvény érvénye 1890 okt. 1-én lejárt. – Engels tobb cikket írt a szocialista-törvényről; v. o. pl. „A németországi szocialistákat sújtó kivételes torvény – Az oroszországi helyzet", „Bismarck és a német munkáspárt" (19. kot.), „A német

szociáldemokraták", „Hogyan tovább?", „Búcsúlevél a »Sozialdemokrat« olvasóihoz" (22. kot.). – *21 32 37 89 107 110 147 165 218 231 258 278 347 366 440 473 482 522*

[61] Gothában 1875 máj. 22-e és 27-e kozott zajlott le a Bebel és Liebknecht vezetése alatt álló Szociáldemokrata Munkáspárt (az eisenachiak) és az Általános Német Munkásegylet egyesulési kongresszusa. Az egyesult párt neve 1890-ig Németországi Szocialista Munkáspárt volt. A kongresszus új szervezeti szabályzatot fogadott el, amely az eisenachi párt tapasztalataira épult és továbbfejlesztette a marxi szervezeti elveket. A kongresszuson elfogadott program nem felelt meg az egyesulés jelentőségének és nem érte el az 1869-ben Eisenachban elfogadott program elméleti színvonalát. Marx a „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" („A gothai program kritikája") c. írásában (v. o. 19. kot.), Engels pedig elsősorban Bebelnek írt 1875 márc. 18–28-i levelében (v. o. 34. kot. 120–125. old.) bírálta az egyesult párt programtervezetét. – *21 26 29 32 85*

[62] A Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) 1865-ben alakult meg (mint laza szervezet már 1863 óta létezett); a kispolgárság demokratikus elemeiből, részben pedig – főleg a délnemet államokban – burzsoá elemekből tevődott ossze. Ellenezte Poroszország hegemóniáját és a foderatív Nagy-Németország híve volt, amelybe Poroszország és Ausztria egyaránt beletartozott volna. A poroszellenes politikát folytató és általános demokratikus jelszavakat hirdető párt egyben néhány német állam partikularista torekvéseinek szószólója volt, s ellenezte Németországnak centralizált demokratikus koztársaságként való egyesítését 1866-ban a Német Néppárthoz csatlakozott a Szász Néppárt, amelynek magva munkásokból állt A Néppárt e balszárnyának lényegében semmi más koze nem volt a Néppárthoz, mint hogy szintén poroszellenes volt és az ország demokratikus úton való nemzeti egyesítésére torekedett Ez a szárny később szocialista irányban fejlődott tovább; nagyobb része, miután kulonvált a kispolgári demokratáktól, 1869 augusztusában, az eisenachi kongresszuson csatlakozott a Szociáldemokrata Munkáspárthoz. – *21 89*

[63] Engels kivonatosan idéz Richard Fischer 1891 febr. 4-i leveleből; néhány fordulatot szabadon fordított franciára és lábjegyzeteket fuzott a levélhez. A Fischer leveléből idézett résznél is Engels szovegét vettuk alapul. – *23*

[64] A német Reichstag 1878 őszén tárgyalta a vámjavaslatokat; 1879 júliusában fogadtak el új vámtarifát, amelynek kovetkeztében jelentősen emelkedett az iparcikkek és mezőgazdasági termékek behozatali vámja. – *23*

[65] A hamburgi dohánygyárosok, akik vállalkozói egyesulésbe tomorultek, 1890 nov. 24-én kb. 3000 munkás kizárásával megpróbálták szétzúzni a dohánygyári munkások szakszervezeteit. A munkások általános sztrájkkal válaszoltak a kizárásra, hogy megvédjék az egyesulésre való jogukat; 1890 nov. 26-ig valamennyi dohánygyári és szivarosztályozó munkás beszuntette a munkát. A németországi szakszervezetek kozpontjához 170 000 márka érkezett be a sztrájkolók támogatására Bár a sztrájk 1891 márc. 13-án sikertelenul végződott, a vállalkozók nem tudták megsemmisíteni a dohánygyári munkások szakszervezeteit. – *23*

[66] A nemzetkozi szocialista munkáskongresszus, amely ténylegesen a II. Internacionálé alapító kongresszusa volt, 1889 júl. 14-től 20-ig ulésezett Párizsban, 22 európai és amerikai ország mintegy 400 kuldottjének részvételével Meghallgatta a kuldottek beszámolóit országuk munkásmozgalmának helyzetéről és kidolgozta a nemzetkozi munkásvédelmi torvényhozás alapjait. Kovetelte a nyolcórás munkanap torvényes bevezetését, a gyermekmunka eltiltását és a fiatalkorúak és nók védelmét szolgáló intézkedéseket; Bebel ezekre vonatkozó javaslatait a tobbseg az anarchisták szavazataival szemben elfogadta. A kong-

resszus a politikai szervezkedést, a demokratikus célokért folytatandó harcot, e harcban az összes legális lehetőségek kihasználását, valamint végcélként a politikai hatalom meghódítását állította a nemzetközi munkásmozgalom elé. Követelte az állandó hadseregek megszüntetését és a nép felfegyverzésével való helyettesítését, s a békét a munkások felszabadítása elengedhetetlen feltételének nevezte. Határozatot hozott, hogy 1890 május 1-én minden országban tuntetést szerveznek a nyolcórás munkanapért és a nemzetközi szolidaritásért. Ez a határozat lett a május 1-i unnep alapja. – *25 30 43 45 406 446 565*

[67] Lafargue 1891 febr. 7-i levelében kovetkezetlenséggel vádolta a német szociáldemokratákat a májusi unnepség időpontjának kérdésében, mondván, hogy az 1889-es párizsi nemzetközi munkáskongresszuson (v. ö. 66. jegyz.) igen szenvedélyesen síkraszálltak amellett, hogy az unnepséget május 1-én tartsák meg. – *25*

[68] A Guesde és Lafargue vezette Francia Munkáspártról (Parti ouvrier français) van szó, amelynek tagjait marxistáknak és guesdistáknak is nevezték. – Miután az 1879-es marseille-i szocialista kongresszuson megalakult a Francia Munkáspárt, a marxisták és a broussisták (v. ö. 49. jegyz.) ideológiai ellentétei az 1882-es St. Étienne-i kongresszuson pártszakadásra vezettek. A marxisták a Marx és Engels hatékony kozreműködésével kidolgozott és az 1880-as Le Havre-i kongresszuson elfogadott program alapján működtek. A párt befolyása kulonosen az ország ipari centrumainak munkásai körében volt erős, Párizsban viszonylag csekély. A francia párt a 80–90-es években sokat tett a marxizmus elterjesztéséért a francia munkások korében; ehhez nagy segítséget nyújtott kozponti lapja („Le Socialiste", v. ö. 19. jegyz.). – A marxistáknak (guesdistáknak) jelentős befolyásuk volt a szakszervezeti mozgalomra, a sztrájkharcok szervezésére stb; nagy szerepuk volt a nemzetközi szocialista kapcsolatok megszilárdításában. Sokat tettek a francia polgári köztársaság agresszív kulpolitikájának leleplezéséért. – *25 73 285 536 565 567*

[69] Lafargue cikke a feudális tulajdon keletkezéséről és lényegéről Fergus aláírással, „La propriété féodale" címmel a „Nouvelle Revue" 1891 febr. 1-i számában jelent meg. – *26*

[70] Social Democratic Federation (Szociáldemokrata Foderáció) – 1884 augusztusában alapított angol szocialista szervezet, 1907-ig állt fenn és kulonféle elemeket, elsősorban értelmiségieket foglalt magában; vezetése egy ideig a reformisták (elsősorban Hyndman) kezében volt, akiknek opportunista politikája ellen és a munkástomegekkel való szorosabb kapcsolat létesítéséért harcolt a szervezethez csatlakozott forradalmi marxista csoport (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, Tom Mann stb.). 1884 őszén a szervezetben szakadásra került sor, a baloldali elemek kiváltak és megalapították a Szocialista Ligát (Socialist League). – A Foderáción belül a tomegek forradalmi hangulatának hatására tovább folytatódott a forradalmi elemek szembefordulása az opportunista vezetéssel. A 80-as évek végén kialakult új unionizmus (v. ö. 547. jegyz.) hatására a Foderáció kozelebb került a munkástomegekhez és tagjainak létszáma megnőtt. A vezetőség azonban továbbra is lényegében szektás politikát folytatott. 1908-ban a Föderációból alakult ki a Social Democratic Party, amelyből 1911-ben az Independent Labour Party (Fuggetlen Munkáspárt) baloldali csoportjaival és más szervezetekkel való egyesülés után létrejött a British Socialist Party; ebből 1916-ban kizárták Hyndmant és társait. – *26 29 33 45 76 94 131 247 250 286 296 303 322 370 393 398 407 415 419 466 468*

[71] „The Daily News" – az angol ipari burzsoázia napilapja, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban; az 50–60-as években liberális irányzatú. – *26*

[72] Az 1885 novemberi parlamenti választások alkalmából Hyndman és H. H. Champion pénzt fogadtak el a Konzervatív Párt vezetőségétől a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 70. jegyz.) választási hadjáratának finanszírozására. – *27 29*

[73] „Arbeiterzeitung" – az osztrák szociáldemokraták lapja, 1889 és 1893 között hetente, 1894 óta hetenként kétszer, 1895 jan. 1-e óta naponként adják ki Bécsben. Szerkesztője Viktor Adler volt. A 90-es években közölte Engels több cikkét; munkatársai között volt August Bebel és Eleanor Marx-Aveling. – *28 437*

[74] A bécsi „Arbeiterzeitung" 1891 febr. 6-i száma arról tudósított, hogy Engels Németországban közzétett egy „nagy elméleti és gyakorlati horderejű" dokumentumot – Marx „Széljegyzetei"-t (v. ö. 5. jegyz.). – A tudósítás szerint elérkezett az ideje annak, hogy a párt világosan és kompromisszumok nélkül megfogalmazza elméleti alaptételeit, ezért a „Széljegyzetek" közlése rendkívül időszerű. – *28 31*

[75] A szociáldemokrata Reichstag-frakció a „Vorwärts" 1891 febr. 13-i számának vezércikkében – amelyet Liebknecht írt – állást foglalt a marxi „Széljegyzetek"-hez (v. ö. 5. jegyz.). Méltatta a programkritika „rendkívül időszerű értékét" a német szociáldemokrácia szempontjából, de egyúttal igyekezett letompítani annak elvi tartalmát és igazolni a kompromisszumos program elfogadását a gothai kongresszuson (v. ö. 61. jegyz.). – *29 32 38 42 56 75*

[76] A „Vorwärts" 1891 febr. 6-án közölte a Reichstag-frakció felhívását, amelyben azt javasolták a munkásoknak, hogy a májusi ünnepséget ne május 1-én, hanem 3-án, május első vasárnapján tartsák meg. A felhívás indokolásul hivatkozott az 1889-es párizsi nemzetközi szocialista kongresszus (v. ö. 66. jegyz.) május 1-re vonatkozó határozatára, amely a többi között kimondta, hogy a különböző nemzetek munkásai tüntetéseik megrendezésénél vegyék figyelembe az adott körülményeket. – *30 85*

[77] Nagy-Britannia és Írország Gázgyári Munkásainak és Segédmunkásainak Országos Szövetsége (National Union of Gasworkers and General Labourers of Great Britain and Ireland) volt az első angol trade-union, amely szakképzetlen munkásokat tömörített. 1889 tavaszán alapították, szervezésében és vezetésében részt vett Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling. A szervezet 1889 júliusában sztrájkokat helyezett kilátásba, ha a gáztársaságok vezetői nem egyeznek bele a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésébe valamennyi londoni gázműnél. A szervezet, amelyhez egy év alatt 100 000 munkás csatlakozott, aktív részt vállalt a londoni dokkmunkások 1889-es sztrájkjában (v. ö. 129. jegyz.). Létrejötte a tanulatlan munkások második hatalmas egyesülése, a dokkmunkások szakszervezete, amely maga is fontos szerepet játszott más nagy szakszervezetek megalakításában, a nyolcórás munkanap kivívásában és az angol munkások május 1-i tüntetéseinek megrendezésében. – A Gázgyári Munkások Szövetsége nagy befolyást gyakorolt az írországi munkásmozgalomra, az ottani szakszervezetek létrehozására, amelyekben parasztok is részt vettek. – A Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetségét Eleanor Marx-Aveling és William Thorne képviselték Brüsszelben a második nemzetközi szocialista munkáskongresszuson (v. ö. 132. jegyz.). – *30 76 108 131 137 213 226 281 286 322 563 565*

[78] A „Hamburger Echo" 1891 febr. 8-i számának „Zur Kritik des sozialdemokratischen Programms" c. vezércikke kifejtette, hogy Marx „Széljegyzetei"-nek közzététele (v. ö. 5. jegyz.) mennyire fontos az új pártprogram kidolgozása szempontjából. – „Hamburger Echo" – 1887-től 1933-ig, majd 1946-tól máig is megjelenő szociáldemokrata napilap; 1891-ben Bebel, Auer és Singer is munkatársai voltak. – *31*

[79] V. ö. Lassalle: „Das System der erworbenen Rechte. Eine Versöhnung des positiven Rechts und der Rechtsphilosophie", Lipcse 1861. – Engels Marxhoz írt 1861 dec. 2-i levelében (v. ö. 30. köt.) foglalkozik a művel. – *31 244*

[80] „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német kispolgári demokratikus napilap, 1856-ban alapította L. Sonnemann; ezzel a címmel 1866-tól 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban. – *31 466*

[81] Engels itt említett levelét eddig nem sikerült megtalálni. – Bebel közléseivel kapcsolatban v. ö. 11. jegyz. – *31*

[82] Lafargue a „Neue Zeit"-ban való közlésre egy cikket küldött Kautskynak a marxi érték- és értéktöbblet-elméletről és a polgári közgazdászokról. Kautsky 1891 febr. 6-i levelében Engels véleményét kérte a cikkről (v. ö. még 46. old.). – Lafargue írása nem a „Neue Zeit"-ban, hanem „La théorie de la valeur et de la plus-value de Marx et les économistes bourgeois" címmel a „Revue Socialiste"-ban jelent meg (XVI. kot. 93. sz., Párizs 1892.). – *31 46 67*

[83] Bebel, Liebknecht és Singer 1890 nov. 27-től december elejéig látogatóban voltak Engelsnél Londonban (v. ö. még 563. old.). – *32*

[84] A „Neue Zeit" 1890–91. évf., I. kot. 21. száma rövid szerkesztőségi bevezetővel utánnyomásban közölte a „Vorwarts" 1891 febr. 13-i vezércikkét (v. ö. 75. jegyz.) és szerkesztőségi lábjegyzetben ezt írta: „Tény az, hogy ugyan nem éreztük kötelességünknek, hogy a Marx-levelet a pártvezetőségnek vagy a frakciónak jóváhagyásra bemutassuk, ... de nem titkoltuk azt a szándékunkat sem, hogy közzétegyük. A közzétételért a felelősséget egyedül mi viseljük." – *35 36 53*

[85] A „Sächsische Arbeiterzeitung" 1891 febr. 6-i, 7-i, 10-i és 12-i számaiban közölte Marx „Széljegyzetei"-t (v. ö. 5. jegyz.) és szerkesztőségi jegyzetben hangsúlyozta a dokumentum nagy jelentőségét. – A „Zuricher Post" „Hängen und Würgen" c., 1891 febr. 10-i vezércikke hangsúlyozta, hogy Marx programkritikájának közzététele a német párt erejét és harcképességét bizonyítja. A vezércikk szerzője Franz Mehring volt. – „Sächsische Arbeiterzeitung" – szociáldemokrata napilap, 1890-től 1908-ig jelent meg Drezdában; a 90-es évek elején az „Ifjak" szócsöve. – „Zuricher Post" – svájci demokratikus napilap, megjelent 1879-től 1936-ig. – *36*

[86] Lassalle 1846-tól 1854-ig vitte Sophie v. Hatzfeld grófné válóperét. – *37*

[87] Engels 1890-ben kezdte előkészíteni „A család, a magántulajdon és az állam eredete" (v. ö. 21. kot.) új kiadását. A mű negyedik, javított és az újabb kutatások eredményeivel kiegészített kiadása 1891-ben (a címlapon 1892-es évszámmal) jelent meg Stuttgartban; Engels életében még két kiadás jelent meg (az ötödik 1892-ben, a hatodik 1894-ben); ezek a negyedik kiadás változatlan utánnyomásai voltak. – *38 47 52 56 74 83 92 102 103 107 109 116 125 130 133 145 163 185 302 308*

[88] Richard Fischer 1891 febr. 21-én értesítette Engelst a pártelnökség határozatáról, amely szerint újra kiadják „A polgárháború Franciaországban" és „Bérmunka és tőke" c. Marx-műveket, valamint Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. művét. Felkérte Engelst, hogy adja hozzájárulását és írjon előszókat az új kiadásokhoz. (V. ö. 22. kot. 177–188., 191–198., 199. old.) – *38 42 52 56 92 116*

[89] Ez a levél – Engels válasza Antonio Labriola 1891 febr. 21-i levelére – csak töredékesen maradt meg, idegen kézírással, és a következő megjegyzéssel: „Egy Labriola professzorhoz Rómába intézett levélből". Labriola a többi között ezt írta Engelsnek: „Itt Rómában él *Mackay* anarchista költő, Stirner fanatikus csodálója, aki mindent gyűjt, amit erről a sajátságos filozófusról mondtak vagy írtak. Minthogy tudomása van az Ön és Marx kiadatlanul maradt művéről, amely a többi ifjúhegeliánus mellett Stirnerrel is foglalkozik,

általam kér némi útmutatást, hogy Ön milyen biztosítékokkal engedné meg neki a kézirat elolvasását." – A Stirner-rajzot Mackay 1898-ban Berlinben megjelent Stirner-életrajzában kozli („Max Stirner. Sein Leben und sein Werk" (Max Stirner. Élete és műve)), 243. old.; Engels valószínúleg Mackay informálódására válaszolva készítette a rajzot. – *41*

[90] Marx és Engels „Német ideológiá"-járól van szó; az első kötet harmadik fejezete foglalkozik Stirner „Der Einzige und sein Eigentum" c. könyvével (lásd 3. kot. 104–447. old.). – *41*

[91] „New Yorker Volkszeitung" – német nyelvű amerikai napilap, 1878-tól 1932-ig jelent meg, szocialista irányzatú; a 90-es években Hermann Schlüter is munkatársa volt. – *42*

[92] V. ö. Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról. Első üzenet" és „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról" (17. kot.). – *42 52*

[93] A Németországi Szociáldemokrata Párt elnöksége 1891-ben határozatot hozott, hogy három kötetben kiadja Lassalle összegyűjtött beszédeit és írásait. Az első kötet 1892-ben, a második és harmadik 1893-ban jelent meg. A kiadás gondozója, Eduard Bernstein részletes bevezetőben kritikailag elemezte és lényegében helyesen értékelte Lassalle elméleti nézeteit és politikáját. – *42 114 115 165 229 244*

[94] Hyndman a marxi „Szeljegyzetek" (v. ö. 5. jegyz.) közzétételét felhasználta arra, hogy Engels ellen rágalmazó hadjáratot indítson. A „Justice" 1891 februári számainak több cikke Engelst a „marxista klikk" fejének nevezte, a „klikket" pedig azzal vádolta, hogy összeesküveseket és intrikákat sző a nemzetközi munkásmozgalom egységének megbontására. – A „Széljegyzetek" közzétételével kapcsolatban Hyndman a szociáldemokrata Reichstag-frakciónak és a „Vorwarts" szerkesztőségének helytelen állásportját támogatta (v. ö. még 58. és 75. jegyz.). – *43*

[95] Hyndman, hogy meghiúsítsa Aveling jelölését a northamptoni választásokon (v. ö. 22., 26–27., 29. old.), 1891 februárjában Aveling ellen irányuló cikkeket jelentetett meg a „Justice"-ban. Ezek felelevenítették azokat a vádakat, amelyeket az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 30. jegyz.) országos végrehajtó bizottsága emelt Aveling ellen, azt állítva, hogy Aveling 1886-ban, amikor a párt költségén utazást tett Amerikában, az útiköltség elszámolásánál be akarta csapni a pártot. – *43 45 63*

[96] W. L. Rosenberget és híveit 1889 szeptemberében kizárták az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt országos végrehajtó bizottságának vezetéséből, mert szektás politikát folytattak és lebecsülték a párt szerepét a proletár tömegszervezetekben, főként a szakszervezetekben. – *43*

[97] Viktória, III. Frigyes császár özvegye, 1891 februárjában nem hivatalos látogatást tett Párizsban. A színleg magánjellegű látogatás igazi célja az volt, hogy közeledést érjenek el Németország és Franciaország között azzal a feltétellel, hogy Franciaország elismeri a német–francia háború eredményeit. De már Viktória varatlan megjelenése Párizsban (a látogatást nem beszélték meg a francia kormánnyal) és az a körülmény, hogy felkereste a németek győzelmére emlékeztető helyeket, németellenes tüntetésekre szolgáltatott okot a fővárosban. A látogatás folytán komoly diplomáciai konfliktus keletkezett Németország és Franciaország között. – *45*

[98] A Legal Eight Hours and International Labour League-ről (A Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő és Nemzetközi Munkásligáról) van szó, amely 1890 júliusában

alakult meg angol szocialisták egy csoportjának kezdeményezésére, Engels közreműködésével. Alapját egy bizottság képezte, amely 1890-ben megszervezte az első angliai május 1-i tüntetést (v. ö. 22. kot. 54–59. old.). A Liga harcolt a munkásosztály felszabadításáért és a II. Internacionálé párizsi kongresszusán, 1889-ben hozott határozatok megvalósításáért. A Liga szervezte az 1891-es és 1892-es májusi tüntetéseket is, amelyeknek szintén a törvényes nyolcórás munkanap volt a jelszavuk. A Liga képviselői 1893-ban részt vettek az Independent Labour Party (Független Munkáspárt) (v. ö. 543. jegyz.) megalapításában. – *45 63 76 296 303 322 565*

[99] „Justice" – angol hetilap, 1884-től 1925-ig jelent meg Londonban; a Szociáldemokrata Föderáció (v. ö. 70. jegyz.) lapja. – *45*

[100] A guesdisták (v. ö. 68. jegyz.) 1891-ben a májusi tüntetés fegyelmezett lebonyolításának előkészítésére bizottságot alakítottak Párizsban és felszólították az összes szocialista csoportot, valamint a szakszervezeteket, hogy küldjék el megbízottaikat a bizottságba. Bonnier és Lafargue 1891 márc. 4-én, ill. 5-én értesítették Engelst, hogy a broussisták (v. ö. 49. jegyz.) is hajlandók együttműködni a bizottsággal (v. ö. még 139. jegyz.). – *45 92 100 103*

[101] V. ö. Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatához", 13. kot. – *46 67*

[102] V. ö. 13. kot. 33–42. old. – *46*

[103] Marx: „A tőke", II. kötet (24. köt.) (Engels előszavát lásd 3–21. old.). – *46 67 500 503 524 532*

[104] Engels ezeket a feljegyzéseket Henri Ravé 1891 márc. 3-i levelére írta; Ravé a Lafargue tanácsára írt levélben közölte Engelsszel, hogy befejezte Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. művének francia fordítását és Engels engedélyét kérte ahhoz, hogy franciára fordíthassa „A család, a magántulajdon és az állam eredete"-t. Engels néhány ívnyi korrektúrát akart kérni Ravé Bebel-fordításából, melőtt a fordításhoz hozzájárul; Ravéhoz írott levelét eddig nem sikerült megtalálni. – *47 73*

[105] A levelezőlapnak, amelyre Engels ezeket a sorokat írta, a sarka a bélyeggel leszakadt. A szögletes zárójelbe tett szórészeket a szerkesztőség egészítette ki. – *48*

[106] „Critica Sociale" – az olasz szocialista párt elméleti folyóirata, ezzel a címmel 1891-től 1926-ig jelent meg Milánóban havonta kétszer, Filippo Turati szerkesztésében. A lap jelentős szerepet játszott a marxista eszmék terjesztésében; a 90-es években Marx és Engels több művét közölte. – *48*

[107] Marx és Engels: „A Kommunista Párt kiáltványa" (4. kót.). Pasquale Martignetti 1891 febr. 26-i levelével elkuldte Engelsnek a „Critica Sociale" 1891 febr. 20-i számát, amely jelezte, hogy megjelenik a „Kommunista Párt kiáltványá"-nak új olasz fordítása. A „Kiáltvány" a „Lotta di classe" c. hetilap 1892 szeptember decemberi számaiban jelent meg. *48 49*

[108] Filippo Turati 1891 febr. 23-i levelében Engels engedélyét kérte ahhoz, hogy Marx és Engels néhány művét olaszra fordíthassa és kiadhassa. „Olaszországban azon kevesek – írta –, akik a modern szocializmust tanulmányozzák, elsősorban Karl Marx halála után megtanulták tisztelni az Ön nevét és figyelmesen olvasni a műveit. A szocializmus nálunk ... kezdi megtenni első lépéseit, és reméljük, hogy az Ön művei segíteni fogják." – *49*

[109] Engels 1871–72-ben a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának olaszországi levelező titkára volt, 1873-ban pedig ideiglenesen ő képviselte Olaszországot a Főtanácsban. – 1841-ben Engels három hónapot Észak-Itáliában töltött; ezen az utazáson szerzett benyomásait „Lombardische Streifzuge" (Lombardiai barangolások) címmel, Friedrich Oswald álnéven az „Athenäum" 1841 dec. 4-i számában tette közzé (lásd a később kiadandó 40. kötetben). – *49*

[110] Engels valószínűleg a „Critica Sociale"-ban 1891 febr. 20-án „Il partito socialista tedesco e i pii desideri della stampa conservatrice" címmel megjelent cikkre utal. – *49*

[111] A „Tőke" III. kötetét (25. kot.) Marx halála után a hátrahagyott kéziratokból és feljegyzésekből Engels szerkesztette meg és adta ki (csakúgy, mint a II. kötetet). (V. ö. Engels előszavát a III. kötethez, 25. kot. 5–24. old.) – *49 56 61 80 83 107 121 124 130 143 161 179 192 198 214 228 236 242 244 249 259 269 279 283 285 295 302 308 315 324 361 371 434 449 478 484 488 489 495 498 500 501 503 514 518 523 524 533 542 550 551 558*

[112] Engels ezeket a feljegyzeseket Henri Ravé 1891 márc. 8-i levelére írta; Ravé közölte Engelsszel, hogy megkapta 1891 márc. 6-i levelét és mellékelt két ívnyi korrektúrát Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. könyvének francia fordításából (v. ö. 104. jegyz.). Megkérdezte, hogy Engels milyen feltételekkel engedélyezné „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének franciára fordítását. Engels válaszában azt javasolta, hogy Ravé próbaképpen fordítsa le a könyv IX. fejezetének néhány oldalát (v. ö. 113. jegyz.). – Engels levelét eddig nem sikerült megtalálni. – *51*

[113] Az „Eredet" IX. fejezetének itt említett oldalszámai a 21. kot. 140–146. és 153–157. oldalainak felelnek meg. – *51 62*

[114] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" (lásd 19. kot.) Engels „Anti-Dühring"-jének három fejezetéből (Bevezetés I. fej., III. szakasz I–II. fej.) keletkezett. A mű az anyag elrendezésében, továbbá bizonyos kiegészítések és szövegváltoztatások tekintetében tér el az „Anti-Dühring" megfelelő fejezeteitől. Az első német kiadás (1882-es évszámmal) 1883 márciusában jelent meg; 1883-ban még két változatlan kiadás követte; a negyedik német kiadás éve 1891 (ehhez Engels új előszót írt, lásd 22. köt.). A francia kiadás „Socialisme utopique et socialisme scientifique" címmel 1880-ban jelent meg Párizsban, Lafargue fordításában. Az angol kiadás „Socialism Utopian and Scientific" címmel 1892-ben jelent meg Londonban és New Yorkban, Aveling fordításában, Engels terjedelmes előszavával. (V. ö. még 88., 295., 465., 479. jegyz.) – *51 178 186 236 242 244 249 274 280 281 308 318 373 455*

[115] Kautsky 1891 márc. 9-i levelében arra kérte Engelst, hogy küldje vissza Felix Dahn „Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker" c. művének néhány nála levő füzetét. – *52*

[116] Engels: „Bevezetés [Karl Marx »Bérmunka és tőke« c. művének 1891-es kiadásához]" (lásd 6. kot. és 22. kot.). – *52 92*

[117] Kautsky, aki ebben az időben németre fordította Morgan „Ancient Society"-jét, 1891 márc. 9-i levelében megírta Engelsnek, hogy Peschel „Volkerkunde" (Néprajz) c. művének angol fordításában („Races of Man") (Emberi fajok), amelyet Morgan idéz, durva félrefordításra bukkant. – *52*

[118] Lásd Engels előszavát a „Tőke" I. kötetének negyedik német kiadásához (23. köt. 32–37. old.). – *53*

[119] Sorge Engelshez írt 1891 márc. 2-i levelében elítélte a szociáldemokrata Reichstag-frakció és a „Vorwarts"-szerkesztőség állásfoglalásait Marx „Széljegyzetei"-nek közzétételével kapcsolatban (v. o. 75. jegyz.) és azt tanácsolta Engelsnek, hogy „ezekkel az emberkékkel" ne bocsátkozzék további vitába, hiszen fontosabb dolga van. – *53 56*

[120] Valószínuleg Schluternek „Marx' Kritik des Parteiprogramms" címmel a „New Yorker Volkszeitung" 1891 febr. 28-i számában megjelent cikkéről van szó, amely bírálta a „Vorwarts" magatartását a marxi „Széljegyzetek" közzétételevel kapcsolatban (v. o. 75. jegyz.) és hangsúlyozta a kritika jelentőségét. – *53*

[121] Az eredetiben: „seit wann ist der oder das Ding mannlichen Geschlechts?" Engels azzal, hogy a semlegesnemu „Ding" főnévhez hím- es semlegesnemu névelőt használ, valószínuleg a „Vorwarts" c. lap sokszor határozatlan, ovatoskodó magatartására utal. – *53*

[122] „Le Figaro" – francia napilap, 1854-től jelenik meg Parizsban, konzervatív, a 60–70-es években bonapartista, majd klerikális monarchista. – „The People's Press" – angol hetilap, az új trade-unionok sajtószerve, 1890 márciusától 1891 februárjáig jelent meg Londonban. – „The Commonweal" – angol hetilap, 1885-től 1891-ig és 1893-tól 1894-ig jelent meg Londonban, a Szocialista Liga (v. o. 70. jegyz.) lapja; Engels 1885–86-ban néhány cikket tett közzé a lapban. (V. o. még 19., 73., 107. jegyz.) – *55*

[123] Schluter 1891 márc. 10-i leveleben tájékoztatta Engelst az Eszak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. o. 30. jegyz.) helyzetéről; a pártnak nincsen kapcsolata a proletár tömegszervezetekkel és ez hátrányosan hat ki a munkások, elsősorban az építőmunkások harcának eredményeire. – *57*

[124] A következő kiadványokról van szó: „Department of the Interior, Census Office. Compendium of the Tenth Census (June 1, 1880)", Washington 1883 és „Department of the Interior, Census Office. Compendium of the Eleventh Census 1890", Washington 1892–1897. – *57*

[125] Richard Fischer 1891 febr. 20-i leveleben ezt írta Engelsnek: „. . csaknem én vagyok az egyetlen, aki nem osztozik abban a felfogásban, hogy a kozzetetel" (v. o. 5. jegyz.) „ez ido szerint nagyon kellemetlen volt a pártra nezve." – *57*

[126] Liberális unionisták – a Liberális Pártnak Joseph Chamberlain vezetése alatt álló szélsoseges imperialista szárnya; 1886-ban vált kulon a liberálisoktól a Gladstone által benyújtott Home Rule Bill (v. o. 541 jegyz.) koruli harc során: a liberális unionisták, akik az angol–ír unió hívei voltak, a javaslat ellen szavaztak és lemondásra kenyszeritettek Gladstone-t, a csoport hamarosan beleolvadt a konzervatív pártba. – „The Daily Chronicle" – angol liberális napilap, 1855-tol 1930-ig (ezzel a címmel 1877-tol) adták ki Londonban. A 80-as evek végén – 90-es évek elején cikkeket kozolt az angol munkásmozgalomról – *58 370 381 398*

[127] Bernstein kovetkező cikkeiről van szó: „Arbeiterschutz-Gesetz-Reformen in England" („Vorwarts", 1891 márc. 7., 17., 20.) és „Briefe aus England" („Die Neue Zeit", 1890–91. évf., II. kot. 25. sz.). – *58*

[128] Council of all London Trades' Unions (London Trades Council) – londoni szakszervezeti tanács, amelyet 1860 májusában alapított meg a londoni trade-unionok kuldottértekezlete; a főváros tobb tízezer szakszervezeti tagját egyesítette vezetése alatt és az egész angol munkásosztályra nagy befolyást gyakorolt. A 60-as evek elején hatalmas munkásdemonstrációkat vezetett a kormány azon tervei ellen, hogy Anglia fegyveresen

beavatkozzék az amerikai polgárháborúba a rabszolgatartók oldalán. Rokonszenvtüntetéseket rendezett az olasz szabadságmozgalom és a lengyel felkelés mellett. Később vezette a trade-unionok törvényes elismeréséért folyó mozgalmat. A Trades Union Congress megalakulásával, a 60-as évek végétől a londoni tanács, bár befolyása jelentős maradt, nem volt többé kozpontja az angol szakszervezeti mozgalomnak. Túlnyomórészt a régi trade-unionokat foglalta magában, s a 90-es évek elején elutasító álláspontot foglalt el az új trade-unionok (lásd 547. jegyz.) megalakításával és a nyolcórás munkanapért folyó harccal szemben; a tomegmozgalom nyomására azonban kénytelen volt részt venni a május 1-i demonstrációkon. - *58 63 76 94 237 286 296 303 322 565*

129 A londoni dokkmunkássztrájk 1889 aug. 12-től szept. 14-ig tartott; 30 000 dokkmunkás és több mint 30 000, más területeken foglalkoztatott nagyrészt szakképzetlen és nem szervezett – munkás vett részt benne; a szervezett és nem szervezett munkások kiharcolták munkabéreik felemelését es munkakorülményeik megjavítását. A sztrájkot a nemzetkozi proletariátus erőteljesen támogatta: a sztrájkalapra 50 000 £ gyült ossze (ebből Ausztráliában 30 000 £) Megalakult a dokkmunkások szovetsége és tobb más szakszervezet, amelyeknek a tagjai között sok volt a tanulatlan munkás. A trade-unionok taglétszáma 860 000-ről (1889) mintegy kétmillióra emelkedett (1890). – *59 97 138*

130 Laura Lafargue vállalkozott arra, hogy ellenőrzi Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének (lásd 21. kot.) Ravé által készített francia fordítását. A javításokat, amelyek Laura Lafargue-nak a helyenként gyenge fordítás miatt nagy fáradságába kerültek, Engels felulvizsgálta és nagyon jónak találta. A konyv francia kiadása 1893-ban jelent meg. – „. . . qui en sera ravi" (aki el lesz ragadtatva ettől) - Engels itt Ravé nevével és a „ravir" (elragadtatásba ejt) igével játszik. - *62 73 82 109 112 126 163 318*

131 Ezt az információt Paul Lafargue is megerősítette Engelshez írt 1891 márc. 30-i levelében. Paul és Laura Lafargue márc. 5-i, 30-i, ápr. 9-i és ápr. 18-i leveleikben részletesen tájékoztatták Engelst a májusi ünnepség előkészületeiről Franciaországban (v. o. még 100. jegyz.). – „La Justice" - a francia radikális párt napilapja, 1880-tól 1930-ig adták ki Párizsban; 1880-tól 1897-ig, amíg Clemenceau-nak, a lap alapítójának szerkesztésében jelent meg, a radikális párt ún szélső balszárnyának orgánuma volt Az 1880-as amnesztia után Charles Longuet is a szerkesztőség tagja lett. – *63*

132 A második nemzetkozi szocialista munkáskongresszust 1891 aug. 16-tól 22-ig tartották Brüsszelben. A mintegy 370 európai és amerikai küldott részvételével ülésező kongresszus lényegében marxista kongresszus volt, a posszibilistáknak (v. o. 49. jegyz.) és más opportunistáknak nem sikerult a nemzetközi munkásegységet megbontaniok. Az anarchistákat határozatilag kizárták a kongresszus munkájában való részvételből. Az angol trade-unionok képviselőinek jelenlétét Engels igen pozitívan értékelte. Az amerikai küldöttek között szocialistákon kívul a szakszervezetek képviselői is részt vettek. – A kongresszus a munkásvédelmi torvényhozás, a sztrájkok, a bojkott és a militarizmus kérdéseiről tanácskozott. Határozatban felhívta a világ munkásait, egyesítsék erőiket a tőkések elleni harcra és ott, ahol politikai jogokkal rendelkeznek, használják ki ezeket a bérrabszolgaság alól való felszabadításuk érdekében. Egy másik határozat harci eszkozként ajánlotta a sztrájkokat és a bojkottot és hangsúlyozta a szakszervezet feltétlen szukségességét a munkásérdekek védelme szempontjából. A küldöttek határozatban követelték a nemzetkozi munkásvédelmi torvényhozás megteremtését, az akkordmunka megszüntetését és a nők állampolgári és politikai jogegyenlőségére vonatkozó követelések támogatását; május 1-ét ismételten a munkásmozgalom nemzetközi ünnepének nyilvánították. – A kongresszus fő témájáról, a militarizmusról Liebknecht és Vaillant beszédeikben és Liebknecht határozati javaslatában megállapították, hogy az a kapitalizmus szukségszerű kovetkezménye és csak a szocialista államrend létrehozásával kerülhető el A határozat

azonban nem nevezte meg konkrétan a militarizmus elleni harc eszközeit, hanem csupán eszmei tiltakozásra és a szocializmus győzelmének meggyorsítására szólította fel a világ munkásait. Ferdinand Domela Nieuwenhuis holland küldöttnek, a II. Internacionálé anarchisztikus elemei vezetőjének ellenjavaslatát (amely szerint a világ szocialistái háború esetén szólítsanak fel általános sztrájkra) a kongresszus elvetette és nagy többséggel Liebknecht javaslatát fogadta el. – Engels a brüsszeli kongresszust a marxisták elvi és taktikai győzelmeként értékelte (v. o. 145. old.). – *64 70 73 80 119 122 125 133 135 136 137 142 144 149 161*

[133] Engels elküldte Mendelsonnak J. Wierzejski 1891 márc. 28-i nizzai levelét, amely beszámolt a megbetegedett Walery Wróblewski rossz anyagi helyzetéről. Wierzejski kérte Engelst, figyelmeztesse Mendelsont, hogy fizesse vissza Wróblewskinak a pénzt, amellyel tartozik neki. – *65*

[134] Marx és Engels levelezése Bebellel 1868 júliusában kezdődött. Személyesen 1880 decemberében ismerkedtek meg egymással, amikor Bebel, Bernstein és Singer Londonba utaztak, hogy Marxszal és Engelsszel megbeszéljék a „Sozialdemokrat" vezetését és főként a pártlap politikai és elméleti irányvonalát. – *66*

[135] Engels a bevezetést (lásd 22. köt.) „A polgárháború Franciaországban" (lásd 17. kot.) harmadik, jubileumi német kiadása számára írta, amely a Párizsi Kommun 20. évfordulója alkalmából jelent meg a berlini „Vorwarts" kiadónál különlenyomatként. A „Polgárháború" különböző nyelvű későbbi kiadásai rendszerint Engels bevezetőjével jelentek meg. – A „Bevezetés" Engels engedélyével még a különlenyomat kiadása előtt megjelent a „Neue Zeit"-ban (1890–91. évf., II. kot. 28. sz.). A szerkesztőség ezzel a bevezető lábjegyzettel látta el: „Itt kozóljuk a bevezetést a franciaországi polgárháborúról szóló - Marx által megszövegezett - főtanácsi üzenet harmadik kiadásához, amely rövidesen megjelenik központi lapunk kiadójánál. - Engels előzékenysége folytán már most módunkban áll a »Neue Zeit«-ban külon kozolni az ő előszavát." – *67*

[136] Pasquale Martignetti 1891 márc. 11-i levelében kozölte Engelsszel, hogy a Fantuzzi kiadónál megjelenő népszerű szocialista kiadványsorozatban újra meg akarják jelentetni „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" és „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. műveit. Elkuldte Engelsnek a „Kiáltvány" 1891-ben ugyancsak Fantuzzinál megjelent olasz kiadását, amelyhez Pietro Gori anarchista írt bevezetést. (V. o. még 488. jegyz.) – *68 69*

[137] „A szocializmus fejlődése" 1883-as olasz kiadása nem kozolte Engels életrajzi vázlatát. Engels valószínúleg az „Eredet" 1885-ös olasz kiadásában kozölt életrajzra utal. – *68 69*

[138] Engels ezt a levélvázlatot Fantuzzi 1891 márc. 18-i levelére írta rá. Fantuzzi Engels engedélyét kérte a „Szocializmus fejlődése" olasz fordításának újranyomásához, ezenkívul életrajzi vázlatot kért Engelstől, amelyet bevezetőben kívánt kozölni. Az új kiadás Martignetti fordításában 1892-ben jelent meg Milánóban. – *69*

[139] Lafargue 1891 márc. 30-án kozolte Engelsszel, hogy a broussisták közreműködése a májusi tüntetést előkészítő bizottságban (v. ö. 100. jegyz.) az allemanisták (v. o. 52. jegyz.) ellenállásába ütközik, mégis, elsősorban Guesde fáradozásainak eredményeképpen, egyelőre sikerült valamennyi szocialista csoport képviselőit bevonni a bizottság munkájába. A bizottság azonban nem tudott eredményesen működni, főképpen azért, mert a broussisták ki akarták szorítani a guesdistákat. – *70*

[140] Hippolyte Buffenoir francia publicista a lipcsei „Vorwärts"-ben 1877 októberétől decemberéig tobb tudósítást közolt, amelyek elsősorban az 1877 okt. 14-i franciaországi

választásokkal foglalkoztak. Engels Johann Philipp Beckerhez írt 1878 jan. 11-i levelében kritikusan nyilatkozott a cikkek kozzétételéről a „Vorwärts"-ben; Buffenoirt, aki előbb klerikális volt, majd Gambetta híve, kétszínű embernek nevezte, akinek semmiféle szerepe nincsen a párizsi munkások korében (v. o. 34. köt. 311. old.). – *70*

[141] 1891 márc. 27-én Szófiában merényletet követtek el Sztambulov bolgár miniszterelnök ellen; a kíséretében levő Belcsev pénzügyminiszter halálosan megsebesült. – Sztambulov osztrákbarát külpolitikát folytatott és szembehelyezkedett Oroszország bulgáriai beavatkozásával. A demokratikus sajtó a merényletet az orosz diplomácia intrikáival hozta összefüggésbe. – *71*

[142] Lafargue 1891 márc. 30-án kozolte Engelsszel, hogy az allemanisták különböző vidéki városokban megpróbálnak a guesdisták ellen dolgozni. A munkáspárt roueni tagjai levélben foglaltak állást ez ellen; a levél a „Parti Ouvrier" 1891 márc. 10-i és 11-i számaiban jelent meg, nem pedig a „Socialiste"-ban, mint Lafargue tévesen írta. – *71*

[143] Kautsky 1891 ápr. 5-én kozolte Engelsszel, hogy Konrad Schmidtet meghívták a „Neue Zeit" szerkesztőségébe, de Schmidt nem fogadta el az ajánlatot. – *73 82*

[144] Kautsky „Wie Brentano Marx vernichtet" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1890–91. évf., II. kot. 32. számában jelent meg. Kautsky ebben a „Tőke" első kotetének negyedik német kiadását (v. o. 18. jegyz.) és Engels „Brentano contra Marx" c. írását (v. o. 9. jegyz.) tárgyalta. – *73*

[145] Engels a levélvázlatot Henri Ravé 1891 ápr. 1-i levelére írta rá. – *74*

[146] Paul Singer, a német Szociáldemokrata Párt elnoke 1891 ápr. 2-i levelében figyelmeztette Engelst Bebel kozelgő ezustlakodalmára (1891. ápr. 6.) és kérte, hogy Engels gratuláljon neki (v. o. 66. old.). – Bebel 1891 márc. 30-i leveléről v. o. 166. jegyz. – *75*

[147] Az angol trade-unionok liverpooli kongresszusán, amely 1890 szept. 1-től 6-ig ülésezett, tobb mint 1,4 millió szervezett munkást képviselő mintegy 460 kuldott vett részt. Itt képviseltették magukat első ízben nagyobb számban az új trade-unionok (v. o. 547. jegyz.), amelyekre az angol szocialisták bizonyos befolyást gyakoroltak. A kongresszus – a régi trade-unionok vezetőinek vonakodása ellenére – határozatot hozott a nyolcórás munkanap torvényes bevezetésének követeléséről. Célszerunek nyilvánította a trade-unionok részvételét a nemzetközi munkásszervezetek tevékenységében és határozatot hozott arról, hogy a trade-unionok képviseltetik magukat a brüsszeli nemzetkozi szocialista munkáskongresszuson (v. ö. 132. jegyz.). – *76 94 145*

[148] Az 1889-es nemzetkozi szocialista munkáskongresszusnak május elseje megunneplésére vonatkozó határozatáról van szó (v. o. 66. jegyz.). – *77*

[149] Párizsban 1891 márc. 31-től ápr. 4-ig bányászkongresszus ülésezett 5 ország 99 kuldöttének részvételével, akik kb. 900 000 bányamunkást képviseltek. A kongresszus határozatot hozott nemzetkozi bányászszovetseg megalakításáról és bizottságot választott a szövetség szervezeti szabályzatának kidolgozására. A kongresszuson heves vita folyt a belga kuldottseg javaslatáról, hogy a bányászok kezdjenek nemzetközi általános sztrájkot a nyolcórás munkanap törvényes bevezetéséért. A küldöttek végül szótöbbséggel állást foglaltak az általános sztrájk gondolata mellett, de elvetették a sztrájk azonnali lebonyolítására vonatkozó belga követelést. – *77*

[150] Heinrich Scheu 1891 ápr. 9-i levelében egy jellegzetes Marx-aláírást kért Engelstől. Az aláírás facsimiléjét az általa keszített Marx-portréhoz szándékozott felhasználni. – *79*

[151] A levél eredetijét eddig nem sikerült megtalálni; itt a „Népszava" 1906 jún. 3-i, 130. számában megjelent magyar fordítását közöljük; ez indokolja a helyenként régies, ma már szokatlan szóhasználatot. – *80*

[152] Frankel Leó 1890 végén Engels véleményét kérte a francia munkásmozgalomban kialakult helyzetről. Engels 1890 dec. 25-i levelében (v. ö. 37. köt.) részletesen válaszolt a kérdésre. – *80*

[153] Frankel 1891 ápr. 16-i levelében egy cikket kért Engelstől a „Bataille" május 1-i száma részére. – „La Bataille" – francia baloldali radikális napilap, megszakításokkal 1882-től 1906-ig jelent meg Párizsban, alapította P. O. Lissagaray. – *80*

[154] Engels a Société des Droits de l'Homme et du Citoyen-re (Az Ember és a Polgár Jogainak Társasága) utal, amelynek székhelye Párizsban, a Rue Cadet-ban volt. A társaságot 1888 májusában alapították polgári radikálisok és mérsékelt republikánusok a boulangizmus elleni harcra, de csatlakoztak hozzá a posszibilisták (v. ö. 49. jegyz.) is. – *80 201*

[155] Brentano katedraszocialista közgazdász a többi között azzal vádolta Marxot, hogy az Internacionálé alapító üzenetében és a „Tőke" I. kötetében meghamisított egy idézetet Gladstone, az akkori kincstári kancellár 1863 ápr. 16-i költségvetési beszédéből, sőt egy mondatot „. . . alakilag és tartalmilag hozzáhazudott". V. ö. Engels előszavát a „Tőke" első kötetének negyedik német kiadásához (23. köt.) és Engels: „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben" (22. köt.) (v. ö. még 9., 118. jegyz.). – *82*

[156] Friedrichsruh – Bismarck birtoka, ahol visszavonulása után élt. – *82*

[157] Heinrich Cunow „Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaften" c. cikkéről van szó, amely az „Ausland" c. hetilap 1890 okt. 20-i, 27-i és nov. 3-i számaiban jelent meg. Engels az „Eredet" negyedik kiadásához használta fel a cikket. – „Das Ausland" német tudományos szemle, kezdetben napilap, 1853-tól hetilap; 1828-tól Augsburgban, majd 1873-tól 1893-ig Stuttgartban jelent meg; felvilágosult nézeteket hirdetett. – *82 109 284*

[158] Engels franciául írott levelének eredetijét eddig nem sikerült megtalálni. – *83*

[159] Utalás az „Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára. Különféle kérdések" c. írásra (lásd 16. köt.); ezt Marx az Internacionálé 1866. szeptemberi genfi kongresszusának küldöttei számára írta. Kautsky a német szociáldemokrácia új programjáról folytatott viták előkészítése érdekében a „Neue Zeit"-ban utánnyomásban közölni akarta az „Instrukciókat", valamint a Francia Munkáspárt programját, amelynek bevezetését Marx dolgozta ki (v. ö. 19. köt. 228. old.). Ezért 1891 ápr. 25-i levelében megkérdezte Engelst, hogy a két írást ellátná-e a megfelelő jegyzetekkel és lábjegyzetekkel. – A „Neue Zeit" végül nem közölte az „Instrukciók"-at. – *83*

[160] 1891 ápr. 27-től május 5-ig 20 000 Ruhr-vidéki bányamunkás sztrájkolt. Fő követelésük a béremelés és a nyolcórás műszak bevezetése volt. A sztrájk nem járt sikerrel – a sztrájkolók ellen katonaságot vetettek be –, de növelte a munkások osztályöntudatát és előmozdította a bányászok szervezettségét. – *83*

[161] Engels valószínűleg a „Vorwärts" 1891 ápr. 26-i vezércikkére utal, amely „Sie haben's erreicht!" címmel jelent meg és a bányászsztrájkkal (v. ö. 160. jegyz.) foglalkozott, valamint a lap ápr. 28-i számának mellékletében „Der Streik der Bergarbeiter" címmel közölt cikkre. – *83 91*

[162] Lafargue: „Der Mythus von Adam und Eva" c. tanulmánya a „Neue Zeit"-ban jelent meg (1890–91. évf., II. kot. 34., 35. sz.). – *83 104 111*

[163] Kautsky 1891 ápr. 25-i levelében kozolte Engelsszel, hogy megírta Lafargue-nak: mielott kozolné az Ádám és Éva mítoszáról szóló tanulmányát (v. o 162. jegyz.), szeretne egy recenziót hozni tőle Zola legújabb regényéről („L'argent") (A pénz) Úgy gondolta, írta Kautsky, hogy Lafargue helyére tudná tenni „a zolai marxizmust". A regény kozponti alakja ugyanis „szentimentális álmodozó", akit Zola „néhány marxista kulsőséggel" ruházott fel. – Kautsky beszámolója szerint Lafargue kritizálta a hetilappá átalakult „Neue Zeit"-ot és szemére vetette Kautskynak, hogy színvonalbeli engedményeket tesz „félig nyárspolgári olvasókozonségének". – *84*

[164] A polgárháború az Egyesult Államokban a gazdaságilag és társadalmilag haladóbb északi államok és a déli rabszolgatartó államok kozott 1861 áprilisától 1865 áprilisáig tartott. – *84*

[165] V. ó Heine: „Loreley". – A teozófia („istenről szóló bolcsesség") az a misztikus vallási irány, amely istennel való kozvetlen érintkezést és lélekvándorlást hirdet. Alapítói – Jelena Petrovna Blavatszkaja, Annie Besant stb. – indiai (buddhista, brahmanista) elemeket elegyítettek újplatonista, gnosztikus és okkultista filozófiával – *84*

[166] Bebel 1891 márc 30-i levelében a tobbi kozott megírta Engelsnek, hogy maga a marxi programkritika kozzététele (v. o. 5. jegyz.) ellen senki nem tiltakozott volna, ó maga azonban nagyon bosszús volt a kozzététel formája miatt, ezzel meg a reá hárult sok parlamenti munkával indokolta hosszas hallgatását. – *85*

[167] Ezt az állítást a „Vorwarts" 1891 febr. 26-i számában megjelent politikai szemle egyik tudósítása tartalmazta. – *86*

[168] A „Vorwärts" „Der Marx'sche Programmbrief" c., 1891 febr. 13-i vezércikkében (v o 75. jegyz.) kijelentette, hogy azok, akiknek Marx a kritikát címezte, még az olyan tudományos tekintély tanácsaival is „kategorikus nem"-et szegeztek szembe, amilyen Marx volt. – *86*

[169] Bebel 1891 márc. 30-i levelében, amelyben kozolte Engelsszel, hogy bosszantotta a marxi programkritika kozzétételének formája (v. o. 166. jegyz.), a tobbi kozott ezt írta: „... az volt a színe a dolognak, hogy mi tokfilkók vagy csalók vagyunk, s az ember mégsem engedi, hogy a legjobb barátai ilyen szerepet játszassanak vele." – *86*

[170] V. o. Jacob Audorf: „Lied der deutschen Arbeiter" („Arbeitermarseillaise"). Az 1864-ben keletkezett dal refrénje így szól: „Nicht zahlen wir den Feind, nicht die Gefahren all'! Der kühnen Bahn nur folgen wir, die uns gefuhrt Lassalle!" (Nem számoljuk az ellent, és nem mind a veszélyt! A merész pályát kovetjük csak, és Lassalle-t, a vezért!) – *89 229*

[171] „Vorbote" – amerikai német nyelvű hetilap, 1874-től 1876-ig, majd 1876-tól mint az 1917-ig megjelenő szocialista „Chicagoer Arbeiterzeitung" heti melléklete jelent meg. – *90*

[172] Lord Randolph Churchill tory politikus saját pártjának kormányait is állandó kritikával illette. 1886-ban például mint a Salisbury-kormány pénzügyminisztere a hadsereg és a hajóhad kiadásainak leszállítását sürgette, és amikor Salisbury a koveteléseit elvetette, lemondott állásáról. – *90*

[173] Bismarck az ún. Welf-alapból – az egykori hannoveri királyi ház elkobzott vagyonából létesult alapból, amely a sajtó megvesztegetésére a rendelkezésére állt – 360 000 márkát Bottticher államtitkárnak juttatott, aki ebből kifizette apósának adósságait. A „Vorwarts" a botrány feleplezése után tobb cikkben – 1891 márc. 24-i, 25-i és 29-i számaiban – foglalkozott az uralkodó osztályok korruptságával. – *91 426*

[174] Sedannál zajlott le 1870 szept. 1–2-án a német–francia háború dontő csatája, amely a reguláris francia csapatok szétveresével végződött. – Az 1871 máj. 10-én Majna-Frankfurtban aláírt békeszerződés értelmében Németország annektálta Elzászt és Lotaringia keleti részét, ezenfelul pedig 5 milliárd aranyfrank háborus kártérítést kapott. – *91 222 243*

[175] Utalás a szocialdemokrata képviselők, elsősorban Bebel, Singer és Liebknecht 1891 februári és áprilisi Reichstag-beli beszédeire, amelyeket az ipari rendtartási torvényről folytatott vita során tartottak. A torvényt, amely része volt a porosz kormány által bevezetett ún. „munkásvédelmi torvényhozás"-nak, 1891 máj. 8-án elfogadták, bár a szocialdemokrata képviselők ellene szavaztak. Bebel „Die Gewerbeordnungs-Novelle" (Az ipari rendtartási torvényjavaslat) c cikkében, amely a „Neue Zeit" 1890–91. évf. II. kot. 37., 38. és 39. számaiban jelent meg, bírálta a torvényt és elemezte azokat a koveteléseket, amelyeket a németországi Szocialdemokrata Párt a vita során felvetett. – *91*

[176] V o II. Frigyes: „Aus der Instruktion fur die Generalmajors von der Kavallerie" (1748 aug 14) („Werke", VI kot 310 old.). – *91*

[177] Bebel 1891 ápr 25-i leveleben tajékoztatta Engelst a németországi munkásmozgalom helyzetéről; a Ruhr-vidéki szénbányászsztrájk (v. o. 160. jegyz.) időpontját a gazdasági válság, a bányászok hiányos szervezettsege és a vallalkozok provokációs szándéka miatt nagyon kedvezőtlennek ítélte. Tekintettel a május 1-e előtt kulonosen veszélyes rendőri provokáció lehetőségére, a pártelnokség óva intette a szénbányászokat az elhamarkodott akcióktól. – *91*

[178] A Francia Munkáspart 1890 okt. 11–12-én tartott lille-i kongresszusa felulvizsgálta a part szervezeti szabályzatát, megválasztotta 1891-re a párt országos tanácsát és a „Socialiste"-ot továbbra is a párt hivatalos lapjának nyilvánította. Határozatot hozott, hogy 1891 május 1-én tuntetest rendeznek a béke mellett és nyilvános munkásgyuléseken kuldotteket választanak, akiket Párizsba, a kamarához menesztenek. – A francia szakszervezetek (szindikátusok) 1890 okt. 13–18-i calais-i kongresszusa csatlakozott a lille-i kongresszus határozatához. – Blanquistáknak nevezték Blanqui francia forradalmárnak a hiveit; 1860 után kialakult onálló mozgalmuk fontos szerepet játszott a Párizsi Kommunban, de, mint maga Blanqui is, nem a proletár osztályharctól, hanem egy forradalmi kisebbség osszeeskuvésetől várta az emberiség sorsának jobbra fordulását. A blanquisták szervezete 1881-ben alakult meg Kozponti Forradalmi Bizottság néven; egyik vezetője Vaillant volt. – *92 98 100 318 448 458*

[179] „A német parasztháború"-t (lásd 7. kot.) Engels 1850 nyarán irta Londonban és még ugyanabban az evben kozzétette a „Neue Rheinische Zeitung Politisch-okonomische Revue" 5–6. fuzetében. 1870-ben brosúraként újra kiadták, mivel a mu a német munkásság korében élénk visszhangra talált, 1875-ben utánnyomásra kerult sor; ez a harmadik kiadás Lipcsében jelent meg. Minthogy Engels már az 1875-os kiadáskor szerette volna kibővíteni a muvet, egészen haláláig – amint ez leveleiből kitünik – sokat foglalkozott a kozépkori Németország gazdasági és társadalomtörténetével. Átdolgozási tervének megvalósításában azonban megakadályozta a „Tőke" második és harmadik kotetének kiadása, valamint más halaszthatatlan munkák. A tervezett kiegészítésből csak egy befejezetlen kezirat és számos feljegyzés maradt fenn. – *92*

[180] Engels a londoni májusi tuntetésen és az 1891 máj. 3-i nagygyulésen mint a „Neue Zeit" tudósítója vett részt. Ez kitunik abból a sajtóigazolványból, amelyet a 95. oldalon kozlunk. – *94*

[181] Marx és Engels gyakran „Moniteur"-nek nevezik politikusok vagy szervezetek hivatalos vagy félhivatalos lapját, a „Moniteur universel" („Általános Értesítő") c. párizsi napilapra utalva, amely 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig a francia kormány hivatalos lapja volt. – *97*

[182] A Social Democratic Federation bejelentése a „Justice" 1891 máj. 2-i számában jelent meg „Eight Hours' Demonstration, Sunday May 3rd, 1891" címmel. – *97*

[183] The Strand – Temze-parti hosszú utca London nyugati részén. – *97*

[184] A „Daily Chronicle" (lásd 126. jegyz.) 1891 máj 4-i számában tudosított a londoni májusi tuntetésről és a máj. 3-i nagygyulésről. – *98*

[185] Engels a krími háborúban, az angol konnyulovasság balaklavai támadásáról (1854 október) elhangzott szavakat alakítja át: „C'est magnifique, mais ce n'est pas le guerre" (Ez nagyszerű, de nem ez a háború). A híressé vált mondás állítólag Pierre Bosquet tábornoktól, a későbbi marsalltól ered. – *98 193 508*

[186] „The Daily Telegraph" – angol napilap, ezzel a címmel 1855-től jelent meg Londonban; a 80-as évekig liberális, utána konzervatív irányzatú; 1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal, azóta „Daily Telegraph and Morning Post" címmel jelenik meg. – *98*

[187] A Német Szabadelvu Pártról van szó; 1884-ben alakult meg a Haladópártnak (v. o. 273. jegyz.) és a Nemzeti Liberális Párt (v. o. 423. jegyz.) balszárnyának fúziójából. A liberális burzsoázia és a kispolgárság érdekeit képviselte; szocialistaellenes volt, de bizonyos kérdésekben szembefordult a Bismarck-kormánnyal. – *98*

[188] Az észak-franciaországi Fourmies-ban az 1891-es májusi tuntetés résztvevőire a katonaság előzetes figyelmeztetés nélkul tuzet nyitott. A tüntetők a városháza előtt az ellen tiltakoztak, hogy néhány társukat letartóztatták; harmincan megsebesultek, tízen meghaltak, koztuk nők és gyermekek is (v. o. még 196., 240. jegyz.). – *101 206 210*

[189] Lafargue 1891 máj. 18-i levelében kozolte Engelsszel, hogy írt a „Temps" c. újságnak (v. o. 335. jegyz.) és kimutatta, hogy a lap 1891 máj. 24-i száma az „Observateur d'Avesnes" („Avesnes-i Figyelő") alapján eltorzítva kozolt kivonatokat az ő és Culine beszédeiből. – Lafargue levele nem a „Temps"-ben, hanem a „Socialiste" 1891 máj. 27-i számában jelent meg. – *101*

[190] Engels feltehetően a belga bányászok általános sztrájkjára utal, amely 1891 májusában kezdődött Charleroi-ban, Liège-ben, Mons-ban, a Borinage-ban es más belgiumi ipari kozpontokban. A sztrájkolók fő kovetelései az általános választójog bevezetése, a nyolcórás munkanap torvényesítése és béremelés voltak. A sztrájkban tobb mint 100 000 vájáron kívul kohómunkások is részt vettek; egyes helyeken osszetűzésre kerult sor a sztrájkolók és a kormánycsapatok kozott. Noha kulfoldi bányászok is támogatták a belgákat, a sztrájk vereséggel végződott. Az általános választójogért vívott harc azonban folytatódott és 1893 áprilisában sikerrel végződott. – *101*

[191] Clemenceau a küldottkamarában, a máj. 1-i elítéltek (v. o. 188. jegyz.) amnesztiájáról folytatott vitában szónoklatot tartott a „negyedik rend"-ről. – *101*

[192] 1891 máj. 17-én tartották Dublinben a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Országos Szövetségének (v. ö. 77. jegyz.) második kongresszusát, amelynek munkáiból Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling tetemes részt vállaltak. A kongresszus határozatot hozott, hogy a Szovetség képviseltetı magát a brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszuson (v. o. 132. jegyz.); küldöttnek Eleanor Marx-Avelinget és William Thorne-t választották meg. – *101 108 139*

[193] R. Cunninghame-Graham angol szocialistát kiutasították Franciaországból, mert részt vett a francia munkások májusi tüntetésén és a fourmies-i vérfurdó (v. ö. 188. jegyz.) elleni tiltakozó gyuléseken. – „Père Duchesne" – a XVIII. és XIX. századi francia forradalmi publicisztika közismert alakja: „Père Duchesne" címmel különbözó időpontokban szatirikus politikai lapok is megjelentek. – *102*

[194] Az orosz trónórokos, a késóbbi II. Miklós cár világkörüli utat tett, a merénylet során, amelyet 1891 máj. 11-én kíséreltek meg ellene Japánban, a fején megsebesült. A lapok meglehetósen szúkszavú és ellentmondó tudósításokat közoltek az esetről. – *102*

[195] Lafargue 1891 máj. 18-i levelével elküldte Engelsnek Ravé hozzá intézett levelét; ezt küldte vissza Engels. – *102*

[196] Lafargue 1891 máj. 21-én részletesen beszámolt Engelsnek a fourmies-i eseményekről (v. ö. 188. jegyz.); leírta, hogy a 145. és a 84. ezred különítményei sorakoztak fel a téren; a 84-esek nemcsak hogy nem tüzeltek, de a tisztek, akik nem voltak hajlandók továbbítani a parancsot a katonáknak, követelték, hogy vizsgálják meg embereik tölténytáskáját annak bizonyítására, hogy valamennyi töltény érintetlen. A 145. ezredhez tartozó katonák kijelentették, hogy ók a levegóbe lóttek, és csakugyan nagyszámú golyót találtak késóbb a szemben levó oldal házain; a legtobb sebesülés tisztek pisztolyából származott. – *103*

[197] 1891 május 24-én, vasárnap tartották meg a Kommünárok Falánál a hagyományos ünnepséget a Kommün elesett harcosainak emlékére. A „Temps" tudósítása szerint beszédet mondott Dumay, Vaillant és Allemane. – *103*

[198] „The Workman's Times" – angol hetilap, 1890 augusztusától 1894 szeptemberéig Huddersfieldben, késóbb Londonban és Manchesterben jelent meg; szerkesztője Joseph Burgess volt; a lap anyagokat közolt a különbözó angol szocialista csoportokról; 1892-ben egyesült a „Trade Unionist"-tal (v. ö. 216. jegyz.). – *105*

[199] Engels ezeket a sorokat egy névjegyére írta. – *106*

[200] Mehring: „Kapital und Presse", Berlin 1891. – *106*

[201] A német szociáldemokraták St. Gallenban (Svájc) tartott illegális kongresszusa 1887 okt. 2-tól 6-ig ülésezett, 79 kuldott tanácskozott a pártnak az 1883-as koppenhágai kongresszus óta követett politikájáról, a jovó feladatairól és a Reichstag- és Landtag-képviselók tevékenységéről. A kongresszus határozatai hangsúlyozták, hogy a parlamenti tevékenységben nagy figyelmet kell fordítani a kormány bírálatára és a szociáldemokrácia elvemek hirdetésére. A küldöttek élesen bírálták a Reichstag-frakció opportunista elemeit; Bruno Geiser és Louis Viereck volt képviselóktól megvonták azt a jogot, hogy bizalmi állást töltsenek be a pártban. Határozatot hoztak új program kidolgozására. A kongresszus kifejezésre juttatta, hogy a német munkásmozgalomban határozottabban érvényesult a marxizmus és az opportunisták fokozottan háttérbe szorultak. *107 158*

[202] Marx „Tóke"-je első kotetének amerikai kiadásáról van szó, amely Engels tudta nelkül 1890-ben jelent meg New Yorkban. Hermann Schlüter 1891 máj. 11-én megírta Engels-

nek, hogy a mu 5000 peldanyban jelent meg, s ez maris elkelt A kiado ugyanis egy korlevelet nyomtatott es azt „elkuldte az Egyesult Államok valamennyi bankhivatalnokanak" A korlevelben az allt, hogy megjelent Marx konyve, amelybol megtanulhato, „hogyan lehet toket felhalmozni", a penzemberek pedig „surgosen elkuldtek megrendelesuket a ravasz jenki kiadonak" – *108*

[203] Adolf Fleischmann „Rechtszustande in Ostafrika" c tanulmanyarol van szo, amely az „Ausland" 1890 okt 20-i es 27-i szamaiban jelent meg – *109*

[204] Engels eloszavat „A család, a magántulajdon es az allam eredete" c muvenek negyedik nemet kiadasahoz mar ennek megjelenese elott kozolte a „Neue Zeit" (1890–91 evf, II kot 41 sz) „Zur Urgeschichte der Familie (Bachofen, McLennan, Morgan)" cimmel (v o meg 87 jegyz) – *109 112 115 127 145*

[205] Marx „A filozofia nyomorusaga Valasz Proudhon urnak »A nyomorusag filozofiaja« ra" c konyve elso izben francia nyelven jelent meg 1847 julius elejen a brusszeli C G Voglernal es a parizsi A Franknal, 800 peldanyban Új kiadasara csak Marx halala utan, 1885-ben Stuttgartban kerult sor nemet nyelven, Bernstein es Kautsky forditasaban A forditast Engels atnezte, felhasznalta hozza Marx valtoztatasait, amelyeket egy tervezett uj kiadasban kivant megvalositani, jegyzeteket irt a kotethez es eloszoval latta el A nemet szoveg masodik kiadasa 1892-ben jelent meg, eloszokent Engels rovid bevezeto megjegyzesevel (v o meg 463 jegyz) Az uj francia kiadas mar csak Engels halala utan, 1896-ban jelent meg, Laura Lafargue gondozasaban, szinten a Marx hagyatekaban talalt valtoztatasok figyelembevetelevel (v o meg 397 jegyz) – *109 113 121 185 249 356*

[206] Kautsky 1891-ben a „Neue Zeit" hasabjain polemiat folytatott Ferdinand Simon orvossal az alkoholizmus ellen a munkasok koreben folytatando harcrol – *110 412*

[207] Kautsky 1891 jun 4-i leveleben a tobbi kozott arrol szamolt be Engelsnek, hogy Lassalle egyik muveben „Emanzipation des 4 Standes" (a negyedik rend felszabaditasa) helyett a szedo hibajabol ez allt „Emanzipation des 4 Bandes" (a negyedik kotet felszabaditasa) „A szocializmus fejlodese"-ben a kerdeses passzus helyesen igy hangzik „Befreiung von feudalen Fesseln" (feudalis bilincsektol valo felszabadulas) – *110*

[208] A nemet szocialdemokratak uj partprogramjanak kidolgozasarol van szo, amellyel a hallei partkongresszus (1890 okt) bizta meg az elnokseget – *110*

[209] „Der Volksstaat" – a nemet Szocialdemokrata Munkaspart (az eisenachiak) lapja, 1869 okt 2-tol 1876 szept 29-ig jelent meg Lipcseben (elemte ketszer, 1873 juliusatol haromszor hetenkent) Az eisenachi kongresszuson a „Demokratisches Wochenblatt" nevet valtoztattak „Der Volksstaat"-ra A lap a nemet munkasmozgalom forradalmi iranyzatanak nezeteit tukrozte A rendorseg es a kormany folytonosan uldozte a „Volksstaat"-ot, igy a szerkesztoseg osszetetele a szerkesztok gyakori letartoztatasa miatt gyakran valtozott, az altalanos vezetest azonban Liebknecht tartotta kezben A lap jellegere Bebelnek is nagy befolyasa volt, o vezette a „Volksstaat" kiadovállalatat is – Marx es Engels a lapnak megalapitasa ota munkatarsai voltak, segitettek a szerkesztoség munkajat es birálatukkal elomozditottak a forradalmi vonalvezetes fenntartasat A „Volksstaat", bizonyos gyengeitol es hibáitol eltekintve, a 70-es evek egyik legjobb munkaslapja volt – A gothai kongresszus határozata alapjan 1876 okt 1-tol a „Volksstaat" es a lassalleánus „Neuer Sozialdemokrat" (Új Szocialdemokrata) megszunt es helyettuk megjelent a „Vorwarts" – *110*

[210] A londoni omnibuszok és városi vasutak kocsivezetőinek és kalauzainak sztrájkja 1891 jún. 7-től 13-ig tartott. A sztrájkolók elsősorban a munkaidőnek 12 órára való csökkentését és béremelést követeltek. A sztrájk eredményeképpen elérték a munkaidő csökkentését 12 órára. – *111*

[211] Bebel „Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft" c. műve franciául „La femme dans le passé, le présent et l'avenir" címmel jelent meg, Ravé fordításában. – *112*

[212] V. ö. például Aiszkhülosz: „Oreszteia". Az Erinnuszok vagy Eumeniszek a bosszúállás, a lelkiismeret-furdalás istennői a gorog mitológiában; Oreszteszt anyja meggyilkolása miatt üldözték. – *112*

[213] Bachofen: „Das Mutterrecht. Eine Untersuchung uber die Gynaikokratie der alten Welt etc.", Stuttgart 1861. – *112*

[214] Létourneau: „L'évolution du mariage et de la famille", Párizs 1888. – *113*

[215] Marais – párizsi arisztokrata városnegyed. – „Le Siècle" – francia napilap, 1836-tól 1939-ig jelent meg Párizsban; a 40-es években a mérsékelt reformokat óhajtó kisburzsoázia, az 50–60-as években a mérsékelt republikánusok lapja. – *113*

[216] „The Trade Unionist" – angol szocialista hetilap, ezzel a címmel 1891 áprilisától augusztusig, majd 1891 októberétől 1892 márciusáig „Trade Unionist and trades council record" címmel jelent meg Londonban Tom Mann szerkesztésében; a lap 1892-ben fuzionált a „Workman's Times"-szal (v. ö. 198. jegyz.). – „Worker's Cry" – angol munkáslap, 1891 máj. 2-tól szept. 12-ig jelent meg Londonban Frank Smith kiadásában. – „The Labour World" – angol szocialista hetilap, 1890 szept. 21-től 1891 szept. 30-ig jelent meg Londonban, M. Davitt, később Massingham szerkesztésében. – „The Star" – angol napilap, 1888-tól 1960-ig jelent meg Londonban; a Liberális Párt lapja, eleinte közel állt a Szociáldemokrata Federációhoz. – A Tom Mannre vonatkozó megjegyzés magyarázata: „Férfi" németul „Mann", angolul „man". – *114*

[217] A Maitland Park közelében, a Maitland Park Road 41. számú házban lakott Marx a családjával 1875 márciusától élete végéig. – *114*

[218] Engels már nem valósíthatta meg azt a szándékát, hogy kiadja Lassalle-nak hozzá és Marxhoz írott leveleit. Mehring a Marx, Engels és Lassalle irodalmi hagyatékából összeállított – Stuttgartban kiadott – válogatás IV. kötetében tette közzé a leveleket 1902-ben „Briefe von Ferdinand Lassalle an Karl Marx und Friedrich Engels 1849 bis 1862" (Ferdinand Lassalle levelei Karl Marxhoz és Friedrich Engelshez, 1849–1862) címmel. – *114 121*

[219] Pasquale Martignetti 1891 máj. 30-án elküldött Engelsnek egy Antonio Labriolától kapott levelet; Labriola ebben felajánlotta, hogy ellenőrzi Marx „Bérmunka és tőke" c. művének (lásd 6. kötet) olasz fordítását, amelyet Martignetti készített, és kérte a kézirat elküldését. – *116*

[220] Ezt a vázlat formájában fennmaradt levelet – Engels üdvözletét az osztrák szociáldemokraták második kongresszusának – jelentéktelen változtatásokkal első ízben az 1891 júl. 3-i „Arbeiterzeitung" közölte, ezenkívül a kongresszus jegyzőkönyvébe is bekerült. (Lásd még 22. köt. 219. old.) – *117*

[221] Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjának második kongresszusa 1891 jún. 28-tól 30-ig ülésezett Bécsben, 193 küldött részvételével. Megvitatták egyebek között a párt

tevékenységét, az általános, egyenlő és közvetlen választójogért indított mozgalmat, a május 1-i ünnepséget, a párt részvételét az 1891-es brüsszeli nemzetközi szocialista kongresszuson és a szakszervezeti mozgalom kérdéseit. A tanácskozások az 1888-ban Hainfeldben tartott első kongresszus (v. ö. 222. jegyz.) szellemében zajlottak le. – Az „Arbeiterzeitung", a párt központi lapja 1891 júl. 3-i vezércikkében megállapította, hogy a kongresszuson világosan kidomborodott a párt nemzetközi jellege és egységes taktikája. – *117*

[221] Az alsó-ausztriai Hainfeldben zajlott le 1888 dec. 30-tól 1889 jan. 1-ig a „radikálisok" és a „mérsékeltek" egyesülési kongresszusa Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjává. 73 küldött képviselte a különböző országrészeket; a programként elfogadott „elvi nyilatkozat", amely alapjában a „Kommunista Kiáltvány" tételeire épült, feladatul tűzte ki a proletariátus politikai megszervezését és osztályöntudatának fejlesztését, a termelési eszközök társadalmasításáért folytatandó harcot, a dolgozók felszabadítását a gazdasági függőség és a politikai jogfosztottság alól, műveltségi színvonaluk emelését és a proletár internacionalizmus elveinek követését. A programnak azonban lényeges hibája volt, hogy megkerülte a proletárdiktatúra és a köztársasági államforma kérdését és lényegében nem érintette az agrárkérdést. – *117*

[222] Az osztrák szocialisták ellen hozott kiveteles rendelkezéseket és az ún. anarchista-törvényt 1884-ben hozták; a munkásszervezeteket és ezek lapjait rendőrileg üldözték, betiltották, vezetőiket kiutasították. A Taaffe-kormány 1891 júniusában a terjedő sztrájkmozgalom és az 1890-es és 1891-es május 1-i tömeges akciók nyomására hatálytalanította e rendelkezéseket és az anarchista-törvényt. A németországi szocialista-törvényről v. ö. 60. jegyz. – *117*

[223] A levélvázlatra Engels feljegyezte: „Adlernak. A II. osztr. pártkongresszusra." – *117*

[225] Engels 1891 jún. 26-tól aug. 24-ig (megszakításokkal) Ryde-ban (Wight szigetén), Mary Ellen Roshernál (Pumps) üdült. Schorlemmer és Harney meglátogatták ott. – *118 121 124 157 140 144 227 252*

[226] Lafargue 1891 jún. 25-i levelében közölte Engelsszel, hogy bírósági eljárás folyik ellene (v. ö. 240. jegyz.). Azt írta, reméli, hogy a per felháborodást kelt majd a közvéleményben és elősegíti képviselőnek való megválasztását. – *118*

[227] A „Star" 1891 jún. 23-i száma „The International Labour Congress" c. rovatában közölte Arthur Field angol szocialista levelét. E szerint Lafargue, a Francia Munkáspártnak nemzetközi kapcsolatokkal megbízott titkára, felhatalmazta őt, hogy az angol munkásszervezetekkel ismertesse a brüsszeli kongresszus (v. ö. 132. jegyz.) előkészítésének minden részletét. Ugyanez az újság 1891 jún. 25-én közölte Herbert Burrows választ, amely szerint a Francia Munkáspárt titkárának nincsen joga ahhoz, hogy a posszibilisták által egybehívott kongresszus ügyeivel foglalkozzék. – *118*

[228] Engels ebben az időben az „Eredet" második fejezetét dolgozta át a negyedik kiadás számára (v. ö. még 87. jegyz.). – *121*

[229] A német Szociáldemokrata Párt elnöksége Richard Fischer útján, egy levél kíséretében eljuttatta Engelshez a Liebknecht által megszövegezett első programtervezetet. Bebel ellen-tervezetét, Liebknecht második tervezetét, amely figyelembe vette Bebel szempontjait, és végül a tulajdonképpeni programtervezetet, amelyet az elnökség több ülésen vitatott és szövegezett meg. Az 1891 jún. 18-i levélből kitűnik, hogy a tervezetet határozat alapján küldték meg Engelsnek és több más szocialista vezetőnek, ezenkívül a szociáldemokrata Reichstag-frakció tagjainak. Engels részletes elemzésnek vetette alá a terve-

zetet (v. ö. „Az 1891-es szociáldemokrata programtervezet kritikájához", 22. köt. 211–225. old.); tömörebbre kívánta fogni a bevezető indokolást, de a rendelkezésére álló rövid időben csak egy-egy téma tervezetét tudta elkészíteni. A tervezet politikai követeléseinek bírálatát – mint írta – felhasználta a bennük megnyilvánuló „békés opportunizmus" elleni harcra. Engels kritikai megjegyzései és „A gothai program kritikája"-rak az ő sürgetésére történt kiadása (v. ö. 5. jegyz.) nagymértékben befolyásolták a programtervezet átdolgozását: a „Vorwärts" 1891 júl. 4-i számában közzétett programtervezetből (v. ö. 22. köt. 232. jegyz.) kitűnik, hogy Engels bírálatának hatására a bevezető indokolást és néhány gazdasági követelést módosították, a politikai követelések közé pedig bevették a nép országos és helyi önkormányzatát. – A hivatalos programtervezet közzététele után több mint 400 nép- és pártgyűlésen, a „Vorwärts"-ben és a „Neue Zeit"-ban vitatták meg a programot. Egyebek között a „Neue Zeit" szerkesztősége is javasolt egy új programtervezetet, amelyet Kautsky szövegezett meg (v. ö. 277. jegyz.). Engels ezt a tervezetet néhány bíráló megjegyzéssel látta el, de egészében jobbnak tartotta, mint a hivatalos tervezetet (v. ö. 151., 158. old.). Egyetértett Bebellel abban, hogy az erfurti kongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) ezt a tervezetet kell támogatni. Az erfurti kongresszuson elfogadott pártprogramról v. ö. 312. jegyz. – *121 125 158 228*

[230] Üdén-jámboran-vidáman-szabadon (frisch, fromm, fröhlich, frei) német tornásztegyleti jelmondat. – *121*

[231] Kautsky 1891 jún. 18-i levelében tolmácsolta Engelsnek Dietz kérdését: nem tudná-e Engels rászánni magát „A munkásosztály helyzete Angliában" új kiadásának előkészítésére. – Engels „A munkásosztály helyzete Angliában"-t (lásd 2. köt.) 1844 szeptember közepe és 1845 március közepe között írta meg Barmenban a csaknem kétéves angliai tartózkodása (1842 nov.–1844 aug.) alatt folytatott tanulmányai alapján. Eleinte egy Anglia szociális történetével foglalkozó átfogóbb munka fejezeteként akarta a tárgyat feldolgozni. A proletariátusnak a polgári társadalomban betöltött különös szerepét látva azonban önálló művet szentelt az angol munkásosztály helyzetének. – A könyv első kiadása 1845-ben jelent meg Lipcsében német nyelven; 1848-ban új címlappal, változatlan tartalommal az 1845-ös kiadást újra forgalomba hozták. Egy „második, átnézett kiadás" 1892-ben jelent meg Stuttgartban; ehhez Engels egy sor új (1892-vel jelzett) jegyzetet fűzött. Megjelent a könyvnek két, a szerző által jóváhagyott angol kiadása is Florence Kelley-Wischnewetzky fordításában (New York 1887 és London 1892). (V. ö. még 408., 487. jegyz.) – *122 178 185 236 242 244 308 309 324 330 341 367 434 451 554*

[232] Vollmar 1891 jún. 1-én Münchenben, az „Eldorado"-teremben lezajlott nyilvános pártgyűlésen arról beszélt, hogy a szociáldemokráciának mik a feladatai és milyen taktikát kövessen a Caprivi-kormány ún. új kurzusa alatt. Vollmar ebben a hírhedt beszédben összefoglalta az opportunisták nézeteit és mind bel-, mind külpolitikai kérdésekben, különösen az Oroszországgal való háború esetére, megpróbálta rákényszeríteni a pártra az uralkodó osztályokkal való együttműködés taktikáját. Vollmar beszédét, amelyet a burzsoá sajtó helyesléssel fogadott, pártkörökben hevesen bírálták és az erfurti kongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) határozottan elítélték. – *122 131 157*

[233] A „Vorwärts" 1891 júl. 1-én közzétette a pártelnökség 1891 jún. 30-i hivatalos nyilatkozatát, amely szerint Vollmarnak nincsen joga a párt nevében beszélni. – *122*

[234] A „Justice" 1891 jún. 27-i száma közölte Bax „The German Party – its Misfortunes and its Faults" c. cikkét. Vollmar beszédére (v. ö. 232. jegyz.) hivatkozva, Bax soviniz-mussal vádolta a német szociáldemokráciát. – *122*

[235] Clara Zetkin „Die Frage des Arbeitsschutzes für Frauen" (A nők munkavédelmének kérdése) címmel cikksorozatot közölt az „Arbeiterin" (Nőmunkás) c. újságban. Az 1891 jún. 6-án megjelent első részben néhány sajtóhiba akadt. Így pl. „mosónők" (Wäscherinnen) helyett a „vajúdó nők" (Wöchnerinnen) munkaidejének csökkentéséről írt. Kautsky elküldte Engelsnek az „Arbeiterin"-nek ezt a számát. – *122*

[236] Nonum prematur in annum – kilenc évig tartsd vissza (a művedet). V. ö. Horatius: „Ars poetica". – *124*

[237] Konrad Schmidt 1891 jún. 18-i levelében megírta Engelsnek, hogy amikor a zürichi egyetemen magántanári állásért folyamodott, Julius Wolf, az egyetem politikai gazdaságtan-tanára részéről elutasító magatartást tapasztalt. Ennek fő oka az volt, hogy Schmidt régebben részt vett a „Berliner Volkstribüne" c. szocialista lap szerkesztésében. – *124*

[238] Paul Barth: „Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann", Lipcse 1890. – *124*

[239] V. ö. Hegel: „Wissenschaft der Logik" (1812–16); „Werke", IV. köt., Berlin 1834. – *125*

[240] A fourmies-i események (v. ö. 188., 196. jegyz.) után a francia kormány a felelősséget a szocialistákra akarta hárítani: izgatással és bujtogatással vádolta őket. Lafargue-ot a Wignehies-ben 1891 ápr. 11-én mondott beszéde miatt bíróság elé állították azzal az ürüggyel, hogy felszólította a munkásokat, fordítsák fegyvereiket a gyárosok ellen. Lafargue 1891 júl. 10-i levelében megírta Engelsnek, hogy a kijelentést Renard tette, aki ugyanazon a gyűlésen mondott beszédet és aki az igazságügy-miniszternek írt levelében kívánta tisztázni Lafargue-ot. Ezzel szemben Lafargue megakadályozta a levél elküldését és Millerand segítségével keresett megoldást. Culine-t, a fourmies-i szocialista szervezet titkárát is letartóztatták. A douai-i esküdtszék 1891 júl. 4-én Lafargue-ot egyévi börtönre és 100 frank pénzbírságra, Culine-t pedig 6 évi fegyházbüntetésre ítélte. – Válaszul az ítéletre Lafargue és Guesde 1891 júliusában agitációs körutat tettek Észak-Franciaországban; több városban (Wignehies, Fourmies, Lille, Roubaix stb.) beszédet tartottak a „modern szocializmus; válasz egy vádra" témáról. A gyűléseken határozatban követelték az ítélet visszavonását (v. ö. még 256. jegyz.). – *126 131 173*

[241] A párizsi omnibuszok és városi vasutak kocsivezetőinek és kalauzainak sztrájkjában (1891 máj. 25–27.) mintegy 7000 munkás vett részt. A sztrájkolók egyebek közt azt követelték, hogy csökkentsék a munkanapot 12 órára, emeljék a béreket és állítsák újra munkába mindazokat a munkásokat, akiket a májusi tüntetésen való részvétel miatt elbocsátottak. Két nap elteltével teljesítették a munkások legfontosabb követeléseit: Constans belügyminiszter a fourmies-i események (v. ö. 188., 196., 240. jegyz.) után igyekezett megszilárdítani a pozícióját, ezért a követelések teljesítésére szólította fel az Általános Omnibusztársaságot. – *126*

[242] Védelem alá helyezkedés (commendatio, commendation) – megállapodás, amelyben valaki egy nagyobb hatalmú személy védelme alá helyezi magát és ezért meghatározott kötelezettségeket vállal (katonai és egyéb szolgálatot teljesít, átengedi a földjét védurának és hűbérbe kapja tőle). A commendatio a VIII–IX. sz.-ban tömeges méreteket öltött Nyugat-Európában, a parasztok nagy része (akiket helyzetük és gyakran közvetlen kényszer késztetett erre) elvesztette személyi szabadságát, és a kisebb földtulajdonosok függőségbe kerültek a nagyuraktól, a feudális hierarchia kiterjeszkedett és megszilárdult. – *126*

[243] Gustav Vogt 1891 jún. 20-i levelében azzal a kéréssel fordult Engelshez, hogy Marx „Tőké"-jét „népszerű, közérthető, ... de minél teljesebb kiadásban" megjelentethesse. Azt írta, hogy Bebellel és Liebknechttel már megegyezett ebben. – *128*

[244] Engels levelét Richard Fischerhez eddig nem sikerült megtalálni. Fischer 1891 jún. 25-i leveléből kitűnik, hogy Engels 1891 jún. 24-én írt neki. – *128*

[245] Lafargue 1891 júl. 10-i levelével elküldte Engelsnek Albert Duc-Quercy francia újságíró levelét és javasolta, hogy válaszoljon az abban foglalt kérdésekre. Duc-Quercy, írta, interjú formájában tenné közzé Engels válaszát, amely ily módon a „Figaró"-ban jelenhetne meg. – *130*

[246] Engels elküldte Laura Lafargue-nak az 1891 jún. 27-i „Star"-t (amely közölte Arthur Field második levelét a brüsszeli kongresszussal kapcsolatban) és a lap 1891 júl. 2-i számát, amelyben megjelent Herbert Burrows válasza (v. ö. 227. jegyz.). – *131*

[247] A Belga Munkáspárt 1891 jún. 17-i körleveléről van szó, amely meghívást tartalmazott a nemzetközi szocialista munkáskongresszusra Brüsszelbe, 1891 aug. 18-ra; a körlevéllel, amelyet Jean Volders írt alá (megjelent a „Vorwärts" 1891 jún. 26-i és a „Socialiste" 1891 júl. 1-i számában, ezenkívül számos más munkásújságban), a belga szocialisták, akik korábban a posszibilistákat (v. ö. 49. jegyz.) támogatták, teljesen alávetették magukat a hallei nemzetközi tanácskozás határozatainak. – A német szociáldemokrácia hallei kongresszusa alatt (1890 okt. 16–17.) Bebel, Liebknecht és a német pártvezetőség más tagjai tanácskoztak a külföldi vendégekkel. Engels javaslatainak megfelelően elhatározták, hogy 1891-ben Brüsszelben egyesült szocialista kongresszust rendeznek. A II. Internacionálé 1889-es párizsi alapító kongresszusán az 1891-es nemzetközi kongresszus előkészítésére megválasztott svájci végrehajtó bizottság azt a feladatot kapta, hogy egyezzék meg a Belga Munkáspárt főtanácsával a nemzetközi szocialista munkáskongresszusnak 1891 aug. 16-ra Brüsszelbe való összehívásáról; a kongresszusra a világ minden munkásszervezete kapjon meghívást, tehát a posszibilisták is részt vehetnek rajta, ha elismerik a kongresszus teljes szuverenitását. – *131 133*

[248] Culine, akit Lafargue-gal együtt ítéltek el Douai-ben (v. ö. 240. jegyz.), kegyelmi kérvényt nyújtott be Constans belügyminiszterhez, s ezzel önmagának és Lafargue-nak megnehezítette a harcot a megalapozatlan ítélet hatálytalanításáért. Engels tréfás utalása a Culine névben foglalt „cul" (fenék) szóra vonatkozik. – *133*

[249] Schorlemmerről van szó, akit barátai tréfásan Jollymeiernek neveztek (jolly jelentése angolul vidám); a Tristymeier elnevezéssel Engels nyilván a francia triste (szomorú) szóra utal. – *133*

[250] A levél Viktor Adler „Aufsätze, Reden und Briefe" (Cikkek, beszédek és levelek) c. gyűjteményének I. füzetében jelent meg (Bécs 1922.). – *135 136 274 341 423 436 463 472 494*

[251] „Journal of the Knights of Labor" – amerikai munkáslap, a Knights of Labor (v. ö. 309. jegyz.) orgánuma, 1890-től 1892-ig jelent meg Philadelphiában. – Sorge 1891 júl. 14-én megírta Engelsnek, hogy a brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszuson az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspártot (v. ö. 30. jegyz.) valószínűleg Sanial, az American Federation of Labort (v. ö. 35. jegyz.) pedig Gompers képviseli majd. Sorge kifejezte aggodalmát, hogy Gompers és Sanial, akik között komoly nézeteltérések voltak (v. ö. 34. jegyz.), a kongresszuson folytatják vitáikat. – *137*

[252] A bourses du travail (munkabörzék, munkatőzsdék) helyi intézmények voltak Franciaországban; a 80-as évek második felétől főként a nagyvárosok községtanácsa mellett létesültek és a különböző szakszervezetek képviselőiből álltak. A munkanélküliek munkába állításával, új szakszervezetek alapításával, a munkások szakszervezeti nevelésével és a sztrájkharccal foglalkoztak. Kezdetben az állami szervek támogatták őket, nemritkán

penzzel is, mert arra akarták felhasználni a munkabörzéket, hogy visszatartsák a munkásokat az osztályharctól. Minthogy azonban tevékenységük aggasztani kezdte a kormányt, az állami hatóságok felléptek további terjeszkedésük ellen. 1892-ben a St-Étienne-i kongresszuson megalakították a munkabörzék föderációját, amelyben a posszibilisták vitték a vezető szerepet. – *137 328 494*

[253] Engels valószínűleg a „Socialiste" 1891 júl. 29-i számában „Enfin!" címmel megjelent tudósításra utal, amely azt írta, hogy „a párizsi munkabörze, amely eddig a posszibilisták támasza volt, azzá lesz, amire hivatott – általános intézménnyé minden munkás számára, függetlenül nézeteiktől és szervezetüktől". – *137*

[254] 1891 júl. 27-én az 1. sz. gumbinneni (Tilsit) és az 1. sz. königsbergi (Memel-Heydekrug) választókerületben pótválasztásokat tartottak. Tilsitben a szociáldemokrata szavazatok 1890 febr. 20-hoz képest 119-ről 925-re gyarapodtak; Memelben Lorenz szociáldemokrata jelölt 1571 szavazatot kapott. – *139 141*

[255] A beszámoló „Report from Great Britain and Ireland to the Delegates of the Brussels International Congress, 1891" címmel jelent meg. Eleanor Marx-Aveling részletesen elemezte benne a munkásmozgalom fejlődését Nagy-Britanniában és Írországban az 1889-es párizsi nemzetközi szocialista kongresszus óta, és értékelte a különböző szocialista és munkásszervezetek tevékenységét. Hangsúlyozta az új trade-unionok (v. ö. 547. jegyz.) jelentőségét a tanulatlan munkások szervezésében. – *139*

[256] Lafargue-ot 1891 júliusában egyévi börtönre és pénzbüntetésre ítélték (v. ö. 240. jegyz.). 1891 júl. végétől nov. 10-ig a párizsi Ste-Pélagie börtönben volt. Minthogy azonban megválasztották képviselőnek (v. ö. 313. jegyz.), büntetésének letöltése előtt kénytelenek voltak szabadon bocsátani. – *140 146 167 178*

[257] 1891 júliusában ünnepélyesen fogadtak Kronstadtban egy francia hajórajt; a cári Oroszország és Franciaország közeledését demonstráló eseménnyel egyidejűleg diplomáciai tárgyalások folytak a két ország között; eredményük az 1892 augusztusában aláírt francia–orosz megállapodás volt, amelyben a két fél kötelezte magát egymás véleményének kikérésére nemzetközi kérdésekben és közös katonai akciókra bármelyikük megtámadtatása esetén. A megállapodás a hármasszövetséggel (v. ö. 284. jegyz.) szemben 1893-ban kötött francia–orosz szövetség előkészítését szolgálta. – *140 157 179 365 395*

[258] „The Standard" – angol napilap, 1827-től 1916-ig jelent meg Londonban, 1857-től a Konzervatív Párt lapja. (V. ö. még 360. jegyz.) – *141*

[259] Bebel és Adler kb. 1891 aug. 25-től aug. 27-ig, a brüsszeli kongresszus (v. ö. 132. jegyz.) után látogatóban voltak Engelsnél Londonban. – *142 144 148 200 212*

[260] Engels Marx-leveleket kapott Danyielszontól, amelyekről másolatot készíttetett magának (v. ö. 37. köt.); ezeknek a visszaküldéséről van szó. – *143*

[261] Danyielszon 1891 máj. 1-i levelében statisztikai adatokat közölt Engelsszel a kapitalizmus fejlődéséről Oroszországban. – *143*

[262] Engels 1891 szept. 8-tól kb. szept. 23-ig Mary Ellen Rosherral és Louise Kautskyval utazást tett Skóciában és Írországban. – *143 149 161 190 252 423*

[263] Danyielszonhoz írt leveleiben Engels konspirációs okokból Percy White Rosher nevét használta. – *143 192 302 462*

[264] Engels Laura Lafargue 1891 szept. 3-i leveléből megtudta, hogy a „Weekly Dispatch" 1891 aug. 30-i számában megjelent Liebknecht-interjút Emily Crawford, a lap párizsi tudósítója találta ki. Liebknecht a „Vorwärts" 1891 szept. 4-i számában kijelentette, hogy párizsi tartózkodása alatt egyetlen angol lap tudósítójával sem találkozott, tehát interjút sem készíthettek vele. – „Weekly Dispatch" – angol hetilap, 1801-től 1928-ig jelent meg Londonban; 1875-től 1886-ig radikális irányzatú, később reakciós. – *144*

[265] A „Berliner Volkstribüne" 1891 aug. 22-i és 29-i számainak mellékletében tudósított a brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszusról (v. ö. 132. jegyz.). – *145*

[266] A Nemzetközi Munkásszövetség hágai (5.) kongresszusa 1872 szept. 2-a és 7-e között ülésezett. A kongresszus fő feladata az 1871 szeptemberi londoni konferencián „a munkásosztály politikai tevékenységéről" és a szektás szekciók ellen hozott határozatok megerősítése volt. Minthogy a bakunyinisták és a velük rokonszenvező elemek a hágai kongresszus előtt – 1872 nyarán – fokozott támadást indítottak e határozatok és a Főtanács ellen, a kongresszus előkészítése szempontjából nagyon fontos volt e tevékenység leleplezése. Marx és Engels nagy munkát fejtettek ki a hágai kongresszus előkészítése és a proletár forradalmi erők összefogása érdekében. Tevékenyen részt vettek a kongresszus elé terjesztendő javaslatok kidolgozásában és megvitatásában. Összetételében a hágai volt az Internacionálé legreprezentatívabb kongresszusa: 15 nemzeti szervezet képviseletében 65 küldött volt jelen. A kongresszus határozatot hozott a szervezeti és ügyviteli szabályzat módosításáról, a munkásosztály politikai tevékenységére és a Főtanács jogkörének kibővítésére vonatkozó határozatoknak a szervezeti szabályzatba való beiktatásáról és az anarchista vezetők kizárásáról. A hágai kongresszus határozatai megteremtették az alapot a munkásosztály önálló politikai pártjainak megalakításához. – *145 146 150*

[267] Ez a levél „Le congrès de Bruxelles. Situation de l'Europe" címmel, némi rövidítéssel és jelentéktelen szerkesztőségi változtatásokkal megjelent a „Socialiste" 1891 szept. 12-i számában. Német fordításban a „Vorwärts" 1891 szept. 16-án közölte politikai szemle-rovatában (v. ö. még 22. köt. 226–228. old.). – *146 158*

[268] V. ö. Dante: „La Divina Commedia", Pokol. III. ének. – *146*

[269] A posszibilisták, miután nem voltak hajlandók elismerni a nemzetközi szocialista munkáskongresszust (v. ö. 66. jegyz.), 1889 júl. 14-ére Párizsba hívták össze nemzetközi kongresszusukat. Ezen 14 ország mintegy 550 küldötte vett részt, túlnyomó többségük azonban francia küldött volt. A posszibilisták kísérlete, hogy magukhoz ragadják a nemzetközi munkásmozgalom vezetését, nem járt sikerrel. – *146*

[270] A brüsszeli kongresszuson 1891 aug. 21-én Nieuwenhuis a holland szocialisták nevében azt javasolta, hogy a világ szocialistái háború esetén szólítsák fel népeiket általános sztrájkra; a kongresszus „siralmas szólamnak" minősítette és elutasította a javaslatot. – *146*

[271] Plehanov „Die sozialpolitischen Zustände Russlands i. J. 1890", „Die Neue Zeit", 1890–91. évf., II. köt. 47–51. sz. – *147*

[272] Engels itt a „ruraux" kifejezést alkalmazza a porosz földbirtokosokra (Krautjunkerekre). – Assemblée des ruraux (parlagi nemesek gyűlése) volt az 1871 febr. 8-án megválasztott és febr. 12-én Bordeaux-ban összeült, majd márc. 20-án Versailles-ba átköltözött francia nemzetgyűlés gúnyneve. – *147*

[273] A baloldali liberális Haladópárt 1861-ben alakult meg. Programjában követelte Németország egyesítését porosz vezetés alatt, az össznémet parlament egybehívását és erős

liberális kormány létrehozását, amely a képviselőháznak felelős. A párt jobbszárnya 1866-ban, az Ausztria fölött aratott porosz győzelem után megalakította a minden lényeges kérdésben Bismarckot támogató Nemzeti Liberális Pártot. A Haladópártban megmaradt politikusok főként a kereskedő burzsoázia, a kisvállalkozók és a városi kispolgárság érdekeit képviselték, de a birodalom egyesítése után, a kapitalizmus 1871 utáni újabb fellendülésével és a szocialista mozgalom iránti ellenségességük folytán egyre kevésbé voltak ellenzékben a Bismarck-rezsimmel. 1871-ben például helyeselték Elzász-Lotaringia annektálását és elfogadták a félabszolutista birodalmi alkotmányt. A Haladópárt a 80-as évek elején még egyszer parlamenti sikereket ért el azzal, hogy szembehelyezkedett a bismarcki védővám-törvényekkel. 1884-ben Német Szabadelvű Párt néven (v. ö. 187. jegyz.) egybeolvadt a Nemzeti Liberális Párt balszárnyával. – *149*

[274] A londoni Német Munkás Művelődési Egyletről van szó, amelyet 1840 febr. 7-én alapított K. Schapper, J. Moll, H. Bauer és az Igazak Szövetségének más tagjai. Az Egyletben az Igazak Szövetségének, ill. később a Kommunisták Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet; Marx és Engels 1847-ben és 1849 szeptemberétől tevékenyen részt vettek munkájában. Az Egylet szoros kapcsolatot tartott az angol szocialistákkal és chartistákkal, az angol Testvéri Demokratákkal és a francia szociáldemokratákkal. 1850 szeptemberében Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az Egyletből, mert az a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségében folyó harcban a kispolgári Willich-Schapper frakciót támogatta, de az 50-es évek végétől ismét részt vettek tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával a Munkás Művelődési Egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. A németországi szocialista-törvény (v. ö. 60. jegyz.) idején az anarchistáknak erős befolyásuk volt az Egyletben. 1918-ig állott fenn, amikor az angol kormány feloszlatta. – *149 181 206 223 226 247 249 258 297 419 450 516*

[275] Aveling nyilatkozata, amelyben visszautasította Gilles rágalmait, a „Vorwärts" 1891 szept. 10-i számában jelent meg. A szept. 11-i „Vorwärts"-ben megjelent Aveling közlése arról, hogy testi fenyítésben részesítette Gillest. – *150*

[276] A brit trade-unionok 1891 szept. 7–12-én Newcastle-ban tartották évi kongresszusukat, 552 küldött vett részt munkájában, akik mintegy 1 300 000 (más források szerint mintegy kétmillió) szervezett munkást képviseltek. A küldöttek többsége az új trade-unionok (v. ö. 547. jegyz.) képviselője volt. – A newcastle-i kongresszus 232 szavazattal 163 ellenében megerősítette a liverpooli kongresszusnak (v. ö. 147. jegyz.) a nyolcórás munkanapról hozott határozatát, jóllehet a régi trade-unionok képviselői megpróbálták elérni annak hatálytalanítását. A kongresszus állást foglalt amellett, hogy a trade-unionok vegyenek részt a küszöbönálló parlamenti választásokon. – *150 161 416 432*

[277] Utalás a „Neue Zeit" 1890–91. évf., II. köt. 49–52. számaiban „Der Entwurf des neuen Parteiprogramms" címmel megjelent cikksorozatra. Az első három cikk szerzője Kautsky volt, a negyediket (az egyes követelésekről) Bernstein írta. – *151 158 228*

[278] E bekezdés Kautsky tervezetében a következőképpen hangzik: „Ez a társadalmi átalakulás nemcsak a munkásosztály, hanem a mai állapotoktól szenvedő egész emberiség felszabadítását jelenti. Ez azonban csak a munkásosztály műve lehet. Valamennyi többi osztály a termelési eszközök magántulajdonának talaján áll. A proletariátus az egyetlen osztály, amelynek érdekei mind határozottabban ennek megszüntetésére késztetnek." – *151*

[279] Wolf „Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx" c. tanulmánya a „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" 1891-es kiadásának II. kötetében jelent meg; Engels a „Tőke" III. kötetének előszavában foglalkozott vele (v. ö. 25. köt. 16–19. old.).

– „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" – német folyóirat, 1863–1944-ig – megszakításokkal – jelent meg Jénában évenként két kötetben, kötetenként 6–6 füzetben. – *152 199 263*

280 Engels valószínűleg Schmidthez írt 1889 okt. 17-i levelére utal (v. ö. 37. köt.). – Schmidt itt említett munkájának címe „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes" (Stuttgart 1889). – *152*

281 A Németországi Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusa 1891 okt. 14-e és 21-e között ülésezett 230 küldött részvételével. Megvitatta a pártelnökség beszámolóját, a Reichstag-frakció tevékenységét, a párt taktikáját, az új pártprogram tervezetét és szervezeti kérdéseket. Liebknecht, Singer és Fischer mellett elsősorban Bebel foglalkozott két elvi jelentőségű beszédben Vollmar opportunista nézeteivel (v. ö. 232. jegyz.) és az „Ifjak" anarchisztikus fellépésével. A küldöttek egyhangúlag megszavazták Bebel határozati javaslatát a párt politikájáról és taktikájáról, amely mind a jobboldali, mind a baloldali elhajlás ellen irányult. A határozat kimondta, hogy „a politikai hatalom meghódítása az az első és legfőbb cél, amelyre minden osztálytudatos proletármozgalomnak törekednie kell"; megkövetelte a párttagoktól a párthatározatok betartását, a pártprogram szellemében való munkálkodást és „a párt teljes és végső céljának" szem előtt tartását. Az „Ifjak" szóvivői közül Wilhelm Wernert és Karl Wildbergert kizárták a pártból. Vollmar és hívei elszigetelődtek és meghátrálásra kényszerültek; a kongresszus határozatát a párt politikájáról és taktikájáról megszavazták, de továbbra is megmaradtak opportunista nézeteik mellett. – A kongresszus Liebknecht előadói beszéde után elfogadta a párt új programját, amelynek alapja a „Neue Zeit" szerkesztősége által javasolt program volt (v. ö. még 229., 312. jegyz.). – *152 167 171 175 178 180 185 188 189 194 200 228 265 450*

282 Bebel „Die russische Anleihe" c. cikke a „Vorwärts" 1891 szept. 27-i számában jelent meg. Bebel a cikkben hadikölcsönnek nevezte az 1891-es orosz kölcsönt (v. ö. 283. jegyz.). – *154*

283 Oroszország 1891 szeptemberében 125 millió aranyrubeles (500 millió frankos), 3%-os kölcsönt vett fel Franciaországban. Kezdetben a kölcsönnek nagy sikere volt, összegét 7 ½-szeresen túljegyezték; később azonban hirtelen zuhanni kezdtek az orosz értékpapírok az európai tőzsdéken, mert Oroszország gazdasági helyzete az 1891-es éhínség folytán nagymértékben romlott és sok kölcsönjegyző megtagadta a kötvények átvételét. Az orosz kormány, hogy elejét vegye a kölcsön teljes bukásának, kénytelen volt maga felvásárolni a kötvények egy részét. A kölcsönt végül csupán kb. 96 millió rubel összegben realizálták. – *154 208 216 221 365*

284 A hármasszövetségnek nevezett agresszív katonai és politikai tömbnek Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország voltak a tagjai; a Franciaország és Oroszország ellen irányuló szövetség végérvényesen 1882-ben alakult meg, amikor Olaszország csatlakozott az 1879-ben alakult osztrák–német szövetséghez. A hármasszövetségről szóló szerződést eredetileg öt évre kötötték meg, de 1887-ben és 1891-ben megújították, 1902-ben és 1912-ben pedig automatikusan meghosszabbították hatályát. Olaszország az első világháború kitörésekor kivált a szövetségből és 1915-ben csatlakozott a Németország és Ausztria–Magyarország ellen harcoló hatalmakhoz. (V. ö. még 257. jegyz.) – *155 221 539*

285 Zemsztvo – az 1864. évi oroszországi reform által létesített helyi önkormányzati szervezet a központi orosz kormányzóságokban; hatáskörét a helyi gazdasági – közigazgatási jellegű – kérdésekre korlátozták. – *155*

[286] A póttartalékot (amely mozgósítás idején a hadsereg állományának feltöltésére szolgált) a porosz hadseregben az 1874 máj. 2-i birodalmi katonai törvény (Reichs-Militärgesetz) szerint azok a tartalékosok alkották, akik a behívott évfolyamokba tartoztak és békeidőben különféle okokból haladékot kaptak a rendes katonai szolgálat teljesítésére; a póttartalékosi kötelezettség 12 évre terjedt ki. – *156*

[287] Landsturm – a fegyveres erőknek Poroszországban 1813 14-ben alakított része, amelybe az 1888 febr. 11-i törvény szerint beletartoztak 17-től 45 éves korig mindazok a hadkötelesek, akik nem szolgáltak a hadseregben vagy a tengerészetnél. A Landsturmot akkor vetették be, ha a birodalom területén folytak harcok, ezenkívül a hadsereg és a tengerészet kiegészítésére is szolgálhatott. – *156*

[288] Bebel 1891 szept. 12-i levelében azt javasolta Engelsnek, hogy ha Oroszország háborút indítana, a szociáldemokraták tegyenek proklamációt a francia néphez, amelyben azt tanácsolják neki, hogy ne tartson Oroszországgal. „Ki kellene továbbá jelentenünk – írta Bebel –, hogy ha Franciaország mégis Oroszországgal tartana, mi is kenytelenek leszünk Franciaország ellen harcolni, amely Oroszországgal kötött szövetsége révén kiszolgálja a barbárságot és az elnyomást." – *156*

[289] Bernstein „Briefe aus England" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1890–91. évf., II. köt. 50. számában jelent meg és a hármasszövetség (v. ö. 284. jegyz.) bírálatát foglalta magában. – *157*

[290] Leibfried luxemburgi közjegyző, Bebel ismerőse, hitelt nyújtott bizonyos Albert Cunónak; adósának halála után a hagyatékból kívánta pénzét visszaszerezni, de a végrendeleti végrehajtók ezt megtagadták. *158 165*

[291] Bernstein a Lassalle műveinek összkiadását (v. ö. 93. jegyz.) bevezető előszavában, Lassalle betegségeiről szólva, lábjegyzetben ezt írta: „valószínűleg szifilisz". – *158 165 229*

[292] Bebel 1891 szept. 29-i levele szerint megegyeztek abban, hogy a „Vorwärts" heti hat vezércikkét a következők írják: Bebel, Auer és Kessler egyet-egyet, Schoenlank kettőt és Liebknecht egyet. Ezzel kívánták megakadályozni Geiser és Blos további közreműködését. – *159*

[293] Az „Arbeiterinnenzeitung" c. osztrák szociáldemokrata újságról van szó, amely 1892-től 1899-ig havonta kétszer jelent meg Bécsben; a lap irányításában részt vett a többi között Louise Kautsky, Laura Lafargue és Eleanor Marx-Aveling; egyik szerkesztője Viktor Adler volt. *159 197*

[294] Utalás Gertrud Guillaume-Schackra, aki a 80-as években elfordult a polgári feminista mozgalomtól és csatlakozott a szocialista nőmunkás-mozgalomhoz, amelyben Berlinben időnként vezető szerepet vitt; később anarchista lett. – *159*

[295] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 30. jegyz.) a „People" c. hetilapban 1891-ben Engels tudta nélkül megjelentette „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. művét (v. ö. 114. jegyz.). Sorge Engelshez írt 1891 okt. 9-i és 12-i leveleiből kitűnik, hogy a fordítást – nyilvánvalóan az 1883-as német kiadás alapján – De Leon és H. Vogt készítette; a művet brosúraként is ki akarták adni. – „The People" – az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt hetilapja, 1891-től 1893-ig adták ki New Yorkban. – *161 178*

[296] Laura Lafargue 1891 szept. 23-án megírta Engelsnek, hogy a Francia Munkáspárt (v. ö. 68. jegyz.) Lafargue-ot képviselőnek szándékozik jelölni Lille-ben, ahol az előző

szocialista képviselő, Werquin meghalt. Ezzel Lafargue bizonyos időre kikerülhetne a börtönből, hogy választási körutat tegyen Franciaország északi részén. – Lafargue-ot 1891 nov. 8-án megválasztották (v. ö. 313. jegyz.). – *161 163 165 171*

297 A „Socialiste" 1891 szept. 26-i száma bejelentette, hogy az „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892" szemlét közöl majd a szocialista mozgalom aktuális helyzetéről Belgiumban, Németországban, Angliában, Ausztriában, Romániában és Spanyolországban. A németországi vonatkozású cikk szerzőjeként Engelst jelentették be. Laura Lafargue szept. 23-i levelében a Francia Munkáspárt vezetőségének nevében felkérte Engelst a cikk megírására és közölte vele, hogy a témát Guesde és Lafargue javasolták. – Engels megírta a cikket, amely 1891 dec. elején megjelent az „Almanach"-ban, majd 1892 februárjában – miután Engels maga németre fordította, bevezetéssel és záróréssel egészítette ki – „A szocializmus Németországban" címmel a „Neue Zeit"-ban (lásd 22. köt.). – Engels cikke más nyelveken is megjelent (v. ö. pl. 415. jegyz.). – „Almanach du Parti Ouvrier" szocialista évkönyv, amelyet Guesde és Lafargue szerkesztésében 1892-től 1894-ig és 1896-ban adtak ki Lille-ben. – *163 171 172 176 179 182 187 194 240 244 246 249 257 262 280 283 287 296 306 395 491*

298 A bécsi „Arbeiterinnenzeitung"-ról (v. ö. 293. jegyz.) van szó, amely 1892 jan. 1-től jelent meg. Az első számban megjelent Laura Lafargue „Ein Gruss aus Frankreich" és Louise Kautsky „Aus England" c. cikke; a február 5-i szám közölte Eleanor Marx-Aveling „Wie sollen wir organisieren?" c. cikkét. – *164 244*

299 M. P. – a Member of Parliament (a parlament tagja) szokásos rövidítése; Louise Kautsky ezzel Lafargue képviselőjelöltségére utal (v. ö. 296. jegyz.). Ez a rövidítés a továbbiakban többrendbeli szójáték alapjául szolgált. Laura Lafargue például 1891 okt. 16-i levelében azt írta Engelsnek, hogy Franciaországban M. P. „membre de Pélagie"-t, azaz a párizsi Ste-Pélagie börtön foglyát jelenti (v. ö. még 256., 326. jegyz.). – *164 187 203 545*

300 1891 okt. 8-án a marseille-i demokratikus erők tömegtüntetést rendeztek Constans ellen, aki több más miniszterrel a városban tartózkodott. Bár sok embert letartóztattak és a tömeget katonasággal is megpróbálták szétkergetni, a tüntetés folytatódott. A miniszereket kifütyülték, és „Le Constans-nal!", „Le a fourmies-i gyilkosokkal!" kiáltások hangzottak el. Constans ezután a város polgármesterétől azt követelte, hogy a legszigorúbban járjon el a tüntetők ellen. – *167*

301 Csak ne olyan hevesen (surtout pas de zèle) – Talleyrand mondása, amellyel politikusait nyugalomra intette. – *167*

302 Bebel 1891 okt. 9-i levelében azt írta Engelsnek, hogy eltérően ítélik meg az esetleges háború időpontját, s azt, hogy Oroszország provokálni fogja-e a háborút vagy sem. Bizonyosra vette, hogy Oroszország, mihelyt képes rá, kezdeményezi a háborút, Franciaország pedig követi. – *169*

303 Bebel 1891 szept. 12-i levelében tájékoztatta Engelst a „Vorwärts" szerkesztőségében küszöbönálló változásokról; megírta, hogy Hirsch lesz a tulajdonképpeni főszerkesztő, és Liebknecht foglalkozik majd a külpolitikai kérdésekkel. – *171*

304 Az „Action" 1891 okt. 11-i száma „Le socialisme intégral" címmel közölte Adrien Veber recenzióját Malon azonos című könyvéről. Veber túlzó szavakkal dicsérte a könyvet és szerzőjét „a modern szocializmus legjelentősebb koponyájának" nevezte. – „L'Action" – francia szocialista hetilap, 1888-ban alapították Lyonban. – *172*

[305] Secrétariat du travail (Munkatitkárság) – Franciaországban 1891 októberében a brüsszeli nemzetközi szocialista kongresszus (v. ö. 132. jegyz.) határozata alapján létesített intézmény. Az egyes országok Munkatitkárságainak elsőrendű feladata volt a munkások élet- és munkakörülményeinek megvizsgálása, az erre vonatkozó statisztikai adatok gyűjtése és közzététele, és a munkások és munkáltatók közötti konfliktusok rendezése. – *172*

[306] A „Vorwärts" 1891 okt. 6-i számának mellékletében utánnyomásban közölte a „Neue Zeit" programtervezetét (v. ö. 277. jegyz.); a szövegbe bekerült az „egyetlen reakciós tömeg" lassalle-i frázisa. Az erfurti kongresszuson elfogadott programban (v. ö. 312. jegyz.) ez a passzus nem szerepelt. – Engels az „egyetlen reakciós tömeg" kérdésével másutt is foglalkozik (v. ö. pl. 277. old.). – *174 185 277 288*

[307] 1890 okt. 1-én járt le Németországban a szocialistaellenes kivételes törvény hatálya (v. ö. 60. jegyz.). – *175*

[308] Engels itt utal Marx „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. művének befejező szavaira (v. ö. 8. köt. 452. old.). – Az 1806 okt. 14-i jénai vereség, amelynek következtében Poroszország kénytelen volt kapitulálni a napóleoni Franciaország előtt, a Hohenzollern-monarchia társadalmi és politikai korhadtságának jelképe lett. – *175*

[309] Knights of Labor (Noble Order of the Knights of Labor – A Munka Lovagjainak Nemes Rendje) – amerikai munkástársaság, amely 1869-ben alakult meg Philadelphiában titkos társaságként és 1878-tól kezdve legális szervezetként működött. A rend főként tanulatlan munkásokat tömörített, köztük sok négert. Célja szövetkezetek alakítása és a kölcsönös segítség megszervezése volt. A rend vezetősége ellenezte a munkásosztály részvételét a politikai küzdelemben és osztály-együttműködést hirdetett; 1886-ban megtiltotta tagjainak a sztrájkokban való részvételt és nem volt hajlandó támogatni a törvényes nyolcórás munkanapért folyó harcot. Ennek ellenére a rend sok szervezete és legtöbb tagja részt vett a sztrájkokban. A szervezet jelentősége mindenekelőtt abban állt, hogy – sok kérdésben való zavarossága ellenére – az egész munkásosztály összefogására törekedett (v. ö. erről 21. köt. 323–324. old.). Vezetőinek hibái folytán azonban mindinkább elvesztette befolyását a munkástömegekre és a 90-es évek végén feloszlott. – *177*

[310] Sorge 1891 okt. 9-i levelében közölte Engelsszel, hogy a „Freiheit" c. anarchista lap egy aláírás nélküli Bakunyin-életrajzot közölt. A „Zur Biographie Bakunin's" címmel megjelent cikksorozatot a lap 1891 januárjától áprilisig jelentette meg. – Engels kérésére Sorge elküldte neki a cikkeket. – *178 212*

[311] „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia központi lapja; a szocialistatörvény (v. ö. 60. jegyz.) idején jelent meg, 1879 szeptemberétől 1888 szeptemberéig Zürichben, 1888 októberétől 1890 szeptemberéig Londonban. 1879–80-ban Vollmar, utána Bernstein irányította a „Sozialdemokrat" szerkesztését. Marx és Engels állandó kapcsolatot tartottak a lappal, segítettek a szerkesztőségnek a kezdeti hiányosságok leküzdésében és a proletár irányvonal érvényesítésében. 1881-től mindketten a lap munkatársai voltak. – *178*

[312] Az erfurti kongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) a „Neue Zeit" szerkesztősége által javasolt programtervezetet csekély változtatásokkal egyhangúlag elfogadták végleges programként. – Az erfurti program előrelépést jelent a gothaihoz képest: kiküszöböli a reformista lassalleánus tételeket, világosabban megfogalmazza a politikai és gazdasági követeléseket, tudományosan megindokolja a tőkés rend pusztulásának és a szocializmus győzelmének törvényszerűségét, világosan kimondja, hogy a proletariátusnak meg kell hódítania a politikai hatalmat. Hibája azonban, hogy nem említi a proletariátus dikta-

túráját, mint a társadalom szocialista átalakításának előfeltételét, nem követeli a feudalizmus maradványai és az abszolutizmus elleni harcot és a királyság megdöntését, demokratikus köztársaság létesítését és Németország államrendjének átalakítását. – Engels kritikája az eredeti tervezet fölött (v. ö. 22. köt. 211–225. old.) e tekintetben a végleges programra is érvényes. – A program hiányosságai nemcsak Németország speciális politikai helyzetéből, hanem a szociáldemokrata pártvezetés elméleti bizonytalanságából is következtek. Ez megkönnyítette az opportunistáknak, hogy az erfurti programot a későbbiekben a saját eszméik terjesztésére használják ki. – *179 180 185 229 265*

[313] Lafargue 1891 nov. 8-án Lille-ben a második választási fordulóban 6470 szavazatot kapott és ezzel győzött a kormány jelöltjével, Depasse-szal szemben, akire 5175-en szavaztak. Minthogy Lafargue ezzel bekerült a képviselőházba, a kormány 1891 nov. 9-én kénytelen volt hozzájárulni szabadon bocsátásához (v. ö. még 296. jegyz.). – *179 186 187 189 201 204 210 219 233*

[314] Bebel 1891 okt. 5-én a berlini 4. választókerület gyűlésén előadást tartott „Die europäische Lage und der Sozialismus" címmel. Az európai államok külpolitikájáról a német–francia háború után megállapította, hogy az ő nézetei, elsősorban ami Oroszország politikáját illeti, megegyeznek Marx és Engels nézeteivel. Ezt a megjegyzést a „Vorwärts", amely 1891 okt. 8-i számában írt Bebel előadásáról, nem közölte; Bebel 1891 okt. 9-én tájékoztatta erről Engelst. – *179*

[315] Karl Oertel küldött az erfurti pártkongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) azt indítványozta, hogy a Bebel által előterjesztett határozati javaslatot a párt politikájáról és taktikájáról egészítsék ki egy passzussal; ebben minősítsék a párt további fejlődése szempontjából károsnak és elvetendőnek Vollmar álláspontját a német szociáldemokrácia legközelebbi feladatairól és követendő taktikájáról, amelyet 1891 jún. 1-i és júl. 6-i müncheni beszédeiben fejtett ki. Vollmar erre kijelentette, hogy Oertel javaslatának „személyes éle" van, és hogy ő ugyan támogatja Bebel határozati javaslatát, de az említett kiegészítés nélkül. – *180*

[316] Az erfurti pártkongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) Fritz Kunert küldött javasolta, hogy hatálytalanítsák a St. Gallen-i pártkongresszusnak (v. ö. 201. jegyz.) Geiserre (Liebknecht vejére) vonatkozó határozatát; a kongresszus hosszabb vita után elvetette Kunert javaslatát. – *180*

[317] Bebel 1891 okt. 24-i levelében részletesen beszámolt Engelsnek az erfurti kongresszus (v. ö. 281. jegyz.) munkájáról és eredményeiről. – *181*

[318] Mint Bebel 1891 okt. 24-i leveléből kitűnik, a német pártelnökség az ő indítványára elhatározta, hogy 400 márkát bocsát rendelkezésre Lafargue megválasztásának (v. ö. 296., 313. jegyz.) elősegítésére. – *181*

[319] 1891 januárjában sztrájkba léptek Rhône département üveggyári munkásai; egységes bértarifát és a munkaidő csökkentését követelték. 1891 őszén a sztrájk kiterjedt egész Franciaország üveggyári munkásaira; mintegy 6000-en szüntették be a munkát. – *181 225*

[320] Magdeburgban 1891 okt. 21-én szociáldemokrata gyűlés zajlott le, amelyen beszámoló hangzott el az erfurti kongresszusról (v. ö. 281. jegyz.). A gyűlés szótöbbséggel határozatot fogadott el, amely szerint egyetért a kongresszusi határozatokkal és az „Ifjak" (v. ö. 354. jegyz.) szóvivőinek kizárásával. – „Hamburger Echo" – német szociáldemokrata napilap; 1887 októberétől – megszakításokkal – 1963-ig jelent meg. – *182*

[321] Werner és Wildberger, az „Ifjak" vezetői, akiket az erfurti kongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) kizártak a pártból, 1891 okt. 20-ra gyűlést hívtak össze Berlinbe. Arra akarták felhasználni az erfurti kongresszuson tartózkodó berlini küldöttek távollétét, hogy maguk mellé állítsák a berlini pártszervezetet és elérjék a kizárási határozat elítélését. Amikor a küldöttek egy Berlinből kapott és a kongresszuson felolvasott sürgönyből értesültek erről, a berlini küldöttek levelet írtak Berlinbe, amelyben tiltakoztak az ellen, hogy a kongresszus munkájának befejezése előtt bármiféle kongresszusi határozatot megvitassanak. A levél, amelyet Theodor Metzner írt alá, 1891 okt. 21-én jelent meg a „Vorwärts"-ben „An die Parteigenossen Berlins" (A berlini elvtársakhoz) címmel. – *182*

[322] Bernstein bevezetése Lassalle írásainak összkiadásához (v. ö. 93. jegyz.) 1893-ban Eleanor Marx-Aveling angol fordításában „Ferdinand Lassalle as a Social Reformer" címmel jelent meg. – *186 200*

[323] „The Review of Reviews" – angol havi folyóirat, 1891-től 1936-ig jelent meg Londonban; kivonatokat és szemléket közölt más folyóiratokból. – „Deutsche Revue über das gesamte Leben der Gegenwart" – német konzervatív természettudományi havi folyóirat; 1877-től 1895-ig Berlinben, utána 1922-ig Stuttgartban és Lipcsében jelent meg. – „Über Land und Meer. Deutsche Illustrierte Zeitung" – német képes hetilap, kispolgári irányzatú; 1858-tól 1923-ig jelent meg Stuttgartban. – „Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt" – német képes családi hetilap, kispolgári irányzatú, 1853-tól 1903-ig jelent meg Lipcsében, majd 1903-tól 1943-ig Berlinben. – „Nord und Süd. Eine deutsche Monatsschrift" – német népszerű tudományos folyóirat, megjelent 1877-től 1930-ig, kezdetben Berlinben, később Boroszlóban és Berlinben, Paul Lindau szerkesztésében. – „Preussische Jahrbücher" – német konzervatív havi folyóirat; 1858-tól 1935-ig jelent meg Berlinben. – „Economic Journal. The Journal of the British Economic Association" – negyedévenként megjelenő angol közgazdasági folyóirat; 1890-ben alapította F. Y. Edgeworth közgazdász; 1930-ig jelent meg. – *186*

[324] Háromszoros szójáték Lafargue keresztnevével, Paullal, amely francia kiejtésben hasonlóan hangzik, mint az angol poll (választás) szó; a „pretty Poll" a magyar „Lórika" (mint papagájnév) megfelelője, de egyúttal papagájt is jelent általában, míg Laura Lafargue beceneve („Kakadu") egy papagájfajta jelölésére is szolgál. – Bohózati (pantomim) szójátékoknak (pantomime puns) nevezik az angol színházakban karácsonykor hagyományosan előadott pantomimeket; ezekben gyermekmesék motívumai, átváltozási jelenetek és varieté-betétek váltakoznak vaskos tréfákkal; jellemzőik a pun-ok, azaz a szójátékok, amelyeket versben és dalban adnak elő. – *187*

[325] „La Défense" – francia konzervatív újság, megjelent Lille-ben. – *187*

[326] Engels tréfája szerint M. P. a „Member of Plötzensee" (Plötzensee tagja) rövidítése is lehet, de – mint a továbbiakban írja – „a pantomim tagja" rövidítéséül is szolgálhat (v. ö. még 299. jegyz.). – *187*

[327] Be of the same mind – ugyanazon a véleményen van; never mind (az Engels által itt használt értelemben) – sose bánd! – *187*

[328] Engels ezeket a sorokat a következő címzésű levelezőlapra írta: F. A. Sorge, Esq., Hoboken, N. Y., U. S. America. – *189*

[329] Szélsőséges radikálisoknak nevezték a francia küldöttkamara ún. független szocialista csoportját, amelyet Millerand vezetett. A csoport főként polgári radikálisokból állt (v. ö.

50. jegyz.), akik a fourmies-i események (v. ö. 188. jegyz.) után közeledtek a szocialista mozgalomhoz. A független szocialisták támogatták Lafargue jelölését (v. ö. 313. jegyz.) és követelték szabadon bocsátását (v. ö. 181., 186. old.). – *189*

[330] Amerikában a monopolista egyesülések érdekében bevezetett MacKinley tarifát 1890-ben fogadták el; lényegesen megnövelte az importált ipari termékek vámját, ennek folytán a tömegszükségleti cikkek megdrágultak és a munkásosztály helyzete nehezebbé vált. V. ö. erről Engels: „Az amerikai elnökválasztás" (22. köt.). – *190 311*

[331] V. ö. Marx: „A tőke", I. köt., 24. fej. 5. pont (23. köt. 697. old.). – *191*

[332] Obscsina – az ősi falusi földközösség elnevezése Oroszországban. – V. ö. erről Marx Vera Zaszulicshoz írott 1881 márc. 7-i levelének fogalmazványait (19. köt.) és Engels: „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" (18. köt.). *191 300 361*

[333] V. ö. Puskin: „Jevgenyij Anyegin", I. fej. 7. vers. – *192*

[334] Engels itt Depasse családnevével és a francia dépasser (utolér, felülmúl) és passer (beér, elmúlik) igékkel játszik. – *193*

[335] „Le Temps" – francia konzervatív napilap, 1861-től 1943-ig jelent meg Párizsban; a nagypolgárság orgánuma, szemben állt a második császársággal. – *193*

[336] Lafargue 1891 okt. 24-i levelében tájékoztatta Engelst arról a szándékáról, hogy ha beválasztják a képviselőházba, 60–80 főnyi parlamenti csoportot alakít szocialistákból és azokból a radikálisokból, akik támogatták a jelölését (v. ö. 329. jegyz.). Engels ebben és más leveleiben kifejtette Lafargue-nak, hogy miért nem ért egyet ezzel a tervvel. – *193*

[337] Berlinben 1891 okt. 30-án öt nagy szociáldemokrata gyűlés zajlott le, amelyeken az erfurti pártkongresszus (v. ö. 281. jegyz.) küldöttei beszámoltak a kongresszusról. A gyűléseken, amelyeknek előadói Bebel, Liebknecht, Singer, Auer és mások voltak, megvitatták az erfurti kongresszus határozatát az „Ifjak"-ról (v. ö. 354. jegyz.). A gyűlések résztvevőinek túlnyomó többsége szavazatával erősítette meg egyetértését az erfurti határozatokkal. – *194*

[338] Münchenben 1891 okt. 26-án szociáldemokrata gyűlés zajlott le, amelyen Vollmar számolt be az erfurti pártkongresszusról (v. ö. 281. jegyz.). Sajnálkozását fejezte ki, hogy a kongresszus határozatot hozott az „Ifjak" vezetőinek kizárásáról. A gyűlés Vollmar határozati javaslata helyett egyhangúlag Oertelét fogadta el, amely egyetértését fejezte ki a kongresszusnak a párt politikájáról és taktikájáról hozott határozatával. – *194 206 211*

[339] Bebel 1891 okt. 29-i levelében fejtette ki Engelsnek ezt a gondolatot. Akit a párton kívül állónak nyilvánítanak, vagy aki önmagát állítja a párton kívülre – írta –, az a párthoz tartozó tömegek szemében politikailag halottnak számít, bárki legyen is másként. – *194*

[340] Konrad Schmidt 1891 okt. 25-i levelében értesítette Engelst, hogy a Guttentag kiadó megbízta, írjon értekezést Marx tanításáról és a tudományban elfoglalt helyéről. Az a szándéka, írta Schmidt, hogy elsősorban a „Tőké"-ben követett módszert vizsgálja meg alaposan, kimutatja annak helyességét és a hegeli dialektika hatását Marx módszerére. – Schmidt valószínűleg nem valósította meg szándékát. – *198*

[341] V. ö. Hegel: „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse", I. rész: „Die Logik" (1817); „Werke", VI. köt., Berlin 1840. – *199 265*

[342] Utalás a francia pisser (vizelni) igére (v. ö. még 334. jegyz.). – *201*

[343] A francia képviselőház 1891 okt. 31-én vitatta meg Ernest Roche interpellációját; arra kért magyarázatot a kormánytól, hogy Lafargue-ot miért tartják továbbra is börtönben és fosztják meg attól a lehetőségtől, hogy választói előtt megjelenhessen. Millerand és Clemenceau is bírálta a kormányt ebben a kérdésben. A kormány javasolta, hogy a kérdés fölött térjenek napirendre; a radikálisok ez ellen szavaztak, a monarchisták tartózkodtak a szavazástól. Végül a képviselőház csekély szótöbbséggel megszavazta a kormány javaslatát. – *201 204*

[344] Utalás a „Daily News" 1891 nov. 9-i számában „The French Ministry" címmel megjelent cikkre, amely feltehetően Emily Crawford angol újságírónőtől származott. – *202*

[345] A levél szövegében a „Haupt- és Staatsaktion" kifejezés szerepel; eredetileg így neveztek bizonyos történeti tárgyú, dagályos és otromba drámatípust a XVII–XVIII. században. – *204*

[346] A „friss, vidám háború" kifejezést első ízben Heinrich Leo reakciós történész és publicista használta a „Volksblatt für Stadt und Land" (Városi és falusi néplap) 1853 júniusi számában; a militarista-soviniszta agitáció kedvelt lelkesítő szólama lett. – *205*

[347] Bebel 1891 okt. 29-én levélben, 30-án levelezőlapon tájékoztatta Engelst a Berlinben és más városokban lezajlott pártgyűlésekről, amelyeken az erfurti kongresszus küldöttei tartottak beszámolót (v. ö. 337. jegyz.). – *206*

[348] Zürichi német szociáldemokrata emigránsok egy 1891 okt. 31-én tartott nyilvános gyűlésen Hans Müller indítványára határozatban fejezték ki egyet nem értésüket az „Ifjak" vezetőinek a pártból történt kizárásával (v. ö. 281. jegyz.) és hangot adtak annak a reménynek, hogy a következő kongresszus érvényteleníti a kizárási határozatot. A „Vorwärts" 1891 nov. 5-i száma a gyűlésről közölt beszámolójában azt írta, hogy az erfurti kongresszuson pártügyekben illetékesebb személyek voltak jelen, mint az emigrációban élő Hans Müller. – *206*

[349] 1891 okt. 28-án a pomerániai Stolp-Lauenburg választókerületben pótválasztás zajlott le; Bebel a „Vorwärts" 1891 nov. 1-i számában „Die Reichstagswahl in Stolp-Lauenburg" címmel elemezte ezt a választást; a Német Szabadelvű Párt (v. ö. 187. jegyz.) képviselőjének győzelmét ebben a választókerületben, amely 1867 óta az egyik legkonzervatívabbnak számított, „rebellionak" minősítette, amely arról tanúskodik, hogy a reakciós erők befolyása a vidéki kerületekben egyre csökken. – *207*

[350] A német Reichstag törvényhozási időszakát 1888 februárjában három évről öt évre hosszabbították meg; a Bismarck-kormány ezt már 1881-ben és 1885-ben is megkísérelte, de sikertelenül. A törvényhozási időszak meghosszabbítása a választók politikai jogainak korlátozását jelentette. – *207*

[351] Giers orosz külügyminiszter diplomáciai körutazást tett Európában; 1891 őszén Milánót is felkereste, ahol okt. 12–13-án tárgyalásokat folytatott I. Umberto olasz királlyal és Rudini miniszterelnökkel. Az európai sajtó véleménye szerint Giers megpróbálta rávenni Olaszországot, hogy lépjen ki a hármasszövetségből (v. ö. 284. jegyz.). – III. Sándor cár 1891 okt. 29-én Dániából jövet meglátogatta Danzigot és Berlint, de a német császárral való találkozás elől kitért. Az európai és különösen az angol sajtó ebben az Oroszország és Németország közötti feszült viszony bizonyítékát látta. – *208 221*

[352] Engels levelét Oscar Heidfeldhez eddig nem sikerült megtalálni. A másolat az eredeti levélnek csupán a kivonata. – *209*

[353] Heidfeld 1891 nov. 11-i levelében értesítette Engelst Ernst Dronke haláláról és az iránt érdeklődött, mi történt azzal az életbiztosítási kötvénnyel, amelyet Dronke elzálogosított Engelsnél (v. ö. még 34. köt. 207–209., 214–215., 218., 307., 357., 360. old.). – *209*

[354] Az „Ifjak" kispolgári anarchisztikus csoportjáról van szó, amely 1890-ben alakult ki; magvát diákok, fiatal irodalmárok és helyi pártlapok szerkesztői alkották, akik igényt tartottak a párt elméleti vezetésére és szektás, összeesküvő politikát akartak érvényesíteni. Vezetőik (Paul Ernst, Paul Kampffmeyer, Hans Müller, Bruno Wille stb.) befolyására a munkások jogos bizalmatlanságát egyes opportunista szociáldemokrata Reichstag-képviselőkkel szemben kihasználták a pártvezetőség és annak marxista stratégiája és taktikája elleni harcra; figyelmen kívül hagyták a szocialista-törvény (v. ö. 60. jegyz.) eltörlése után kialakult új helyzetet, tagadták a harc legális eszközeit és követelték a parlamenti tevékenységről való lemondást; a szövetségi politikát opportunizmusnak minősítették és a pártvezetést a kispolgári érdekek védelmével és a pártdemokrácia megsértésével vádolták. Az erfurti kongresszus 1891 októberében kizárta a pártból az „Ifjak" néhány vezetőjét (v. ö. 281. jegyz.). – Miután a csoport sikertelen kísérletet tett arra, hogy a berlini pártszervezet segítségével elérje a kizárási határozat eltörlését (v. ö. 321. jegyz.), 1891 nov. 8-án megalapította a Független Szocialisták Egyletét. Lapja a „Sozialist" (v. ö. 358. jegyz.) lett. – *211 212 223 238 303 436 450 468 483 492 494 504*

[355] „Der arme Teufel" – német nyelvű szocialista hetilap, megjelent 1884 decemberétől 1900 szeptemberéig Detroitban. – *212*

[356] Sorge 1890 és 1895 között a „Neue Zeit" számára írt cikksorozatban ismertette az Egyesült Államok munkásmozgalmának fejlődését az 1830-as évtől kezdve. – A cikkek különkiadásban nem jelentek meg. – Az Internationale Bibliothek (Nemzetközi Könyvtár) 1887-től 1923-ig jelent meg a Dietz kiadónál, előbb Stuttgartban, majd Berlinben; a 67 kötetből álló sorozatban Marxnak és Engelsnek, valamint a német és a nemzetközi szocialista és munkásmozgalom más képviselőinek – Bebel, Bernstein, Kautsky, Mehring, Aveling, Lissagaray, Plehanov stb. – fontos művei jelentek meg. – *212 242*

[357] 1891 nov. 17-én Berlinben községtanácsi választásokat tartottak. A szociáldemokraták az első választási fordulóban megtartották három mandátumukat és újabb hármat, majd a pótválasztásokon még egyet szereztek. Az újra megválasztott városi képviselők között volt Paul Singer és Arthur Stadthagen. – *212*

[358] „Der Sozialist" – német hetilap, a „független" szocialisták orgánuma, 1891-től 1899-ig jelent meg Berlinben, a többi között Paul Kampffmeyer, Paul Ernst és Hans Müller szerkesztésében. – *213 265 450*

[359] Engels az „Evening Standard" 1891 nov. 23-i számában „The Lille Election" címmel megjelent cikkre utal, amely meghamisította Lafargue 1891 nov. 22-i beszédének tartalmát (v. ö. még 220. old.). – *214 231*

[360] Az „Evening Standard" 1891 nov. 24-i száma azt a téves hírt közölte, hogy a hallei pótválasztáson bizonyos Hartmann nevű szociáldemokrata győzött. Ez a választás a 11. Reichstag-választókerületben – Hall, Oehrungen, Warisberg, Backnaug – valóban lezajlott, de Hartmann, akit képviselőnek választottak, nem volt szociáldemokrata. – „The Evening Standard" – a „Standard" (v. ö. 258. jegyz.) esti kiadása, ezzel a címmel 1857-től 1905-ig, 1905 után „Evening Standard and Times Gazette" címmel jelent meg Londonban. – *215*

[361] Az említett levelezőlapot eddig nem sikerült megtalálni. – *215*

[362] Laura Lafargue 1891 nov. 25-i levelében hangsúlyozta, mennyire rosszul érinti az a feltételezés, hogy férje 1891 nov. 22-i bordeaux-i beszédében (v. ö. 359. jegyz.) inkorrektséget követett el. – Paul Lafargue 1891 nov. 26-i levelében röviden ismertette Engelsszel a beszéd tartalmát és kifejtette, hogy nem vonható felelősségre mindazért, amit a lapok hetek óta a szájába adnak; nem tiltakozott semmi ellen, írta, mert folytonosan tiltakoznia kellett volna. (V. ö. még 214–215. és 220. old.) – *217*

[363] „L'Intransigeant" francia napilap, 1880-tól megszakításokkal 1948-ig jelent meg Párizsban; alapítója és főszerkesztője 1910-ig Henri Rochefort volt; radikális republikánus, majd boulangista álláspontot képviselt.– *217*

[364] Lyonban ülésezett 1891 nov. 26-a és 28-a között a Francia Munkáspárt kilencedik kongresszusa. A kongresszus meghatározta a pártnak az 1892 máj. 1-re kitűzött községtanácsi választásokon követendő taktikáját és jóváhagyta az 1891 októberében létesült Secrétariat du travail (v. ö. 305. jegyz.) szervezeti szabályzatát. – *220*

[365] Giuseppe Garibaldi és fiai, Ricciotti és Menotti 1870 őszén nemzeti gárdistákból és külföldi szabadcsapatosokból álló alakulatok élén a francia köztársaság védelmében részt vettek a kelet-franciaországi harcokban. – *220*

[366] Hüllőknek nevezték a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírókat és lapjaikat; az őket támogató alapot mint hüllő-alapot emlegették. A hüllő kifejezést először Bismarck használta 1869 jan. 30-án a képviselőházban a kormány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban a visszájára fordult, amint azt Bismarck is kénytelen volt 1876 febr. 9-én a Reichstagban elismerni. – *221*

[367] „A potsdami eset" – írta Bebel 1891 dec. 7-én Engelsnek – „röviden a következő volt: A császár reggel fél hatkor lóháton megjelenik egy lovassági laktanya előtt. Ott az őrszemmel titokban kihívatja az őrséget, és, a trombitás kivételével, lecsukatja. Ezután riadót fúvat, és császári örömét leli abban, amikor az ügyeletes tiszt kiront és őrségét nem találja. Ezek minden bizonnyal furcsa kis tréfák, amelyeket legkevésbé katonai körökben bocsátanak meg a császárnak." – *221*

[368] Bebel beszéde a katonai költségvetésről 1891 nov. 28-án hangzott el a Reichstagban; a „Vorwärts" 1891 nov. 29-i számának melléklete tudósított róla. Ellenfeleinek, akik a hadsereg megerősítésére és a katonai költségvetés növelésére irányuló követelésüket azzal igyekeztek megindokolni, hogy a szociáldemokrácia megerősödött, s befolyása a hadseregre belső zavargásokat idézhet elő, Bebel ezt válaszolta: „A dolgok egészen maguktól a mi javunkra alakulnak, és ha Önök arra kényszerülnek, hogy milliókat mozgósítsanak, a Landsturm második korosztályát is beleértve, akkor magától értetődően szociáldemokraták is százezrével vannak közöttük." – *222 225*

[369] V. ö. ehhez Marx és Engels „Körlevelé"-t Bebelhez, Liebknechthez, Brackéhoz és másokhoz (19. köt. 147–163. old. és 34. köt. 390–403. old.). – *222*

[370] V. ö. Schiller: „Die Verschwörung des Fiesco zu Genua", V. felv. 16. szín. – *223*

[371] Bebel 1891 nov. 15-i levelében beszámolt Engelsnek a szociáldemokrácia polgári és értelmiségi körökből származó szimpatizánsairól, akik közül többen már be is léptek a pártba. – *223*

[372] A szociáldemokrata Reichstag-frakció a következő táviratot küldte Engelsnek 71. születésnapjára: „Tántoríthatatlan és fáradhatatlan előharcosának legszívélyesebb jókívánságait küldi a mai születésnap alkalmából – a német Reichstag szociáldemokrata frakciója." – *223*

[373] Utalás az „August Bebel, der Arbeiter-Bismarck. Von einem Sozialisten" c. szocialistaellenes gyalázkodó írásra, amely névtelenül jelent meg Berlinben, valószínűleg 1890-ben. – *223*

[374] Natalie Liebknecht 1891 nov. 26-án a maga, a férje és fia, Theodor nevében gratulált Engelsnek 71. születésnapjára. – *226*

[375] V. ö. Engels: „A Kommunista Munkás Művelődési Egylet Dalkörének, Tottenham Street" (22. köt.). – *226*

[376] Leedsben a gázművek tulajdonosai azzal a követeléssel léptek fel, hogy a munkásokat négy hónapra alkalmazzák, és ezalatt ne legyen joguk sztrájkolni; továbbá, hogy a munkateljesítmény a nyolcórás munkaidő alatt 25 %-kal magasabb legyen mint a korábbi, hosszabb munkanap alatt. Ezek a követelések gyakorlatilag a gázgyári munkások leedsi szervezetének és a munkások által kivívott nyolcórás munkanapnak a felszámolását jelentették. A felháborodott munkások sztrájkkal feleltek erre; 1890 július elején szabályszerű harcokra került sor a sztrájkolók és a katonaság által támogatott sztrájktörők között; a sztrájkoló munkások visszavonulásra kényszerítették a sztrájktörőket és a csapatokat; a gázművek tulajdonosai kénytelenek voltak visszavonni követeléseiket. – *226*

[377] Lásd Marx: „A tőke", I. köt., 24. fej. 7. pont (23. köt. 711–713. old.). – *228*

[378] Karl Wilhelm Tölcke az erfurti kongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) a többi között kijelentette, hogy „teljes erejéből" tiltakozni kíván az olyanfajta kritika ellen, amilyet „a Londonban lakó Bernstein úr, a »Sozialdemokrat« korábbi szerkesztője" gyakorolt Lassalle beszédei és írásai fölött. Kautsky 1891 okt. 30-án azt írta erről Engelsnek: „Ez a tiltakozás azonban olyan lanyha tetszéssel találkozott (talán húszan kiáltották: nagyon helyes), és az utána következő szónokok olyan tökéletesen semmibe vették, hogy látni lehetett, Lassalle nem nőtt annyira a szívéhez az embereknek, mint gondolják." – *229*

[379] V. ö. Plehanov: „Zu Hegel's sechzigstem Todestag" („Die Neue Zeit", 1891–92. évf., I. köt. 7–9. sz.). – *230*

[380] Lafargue 1891 dec. 17-én a Francia Munkáspárt (v. ö. 68. jegyz.) nevében törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé az egyház és az állam különválasztásáról. A javaslat, amely lényegében a Párizsi Kommün 1871 ápr. 2-i dekrétumának ismétlése volt, a következő intézkedéseket irányozta elő: a vallási célokat szolgáló állami kiutalások eltörlését, az egyházi ingatlan és ingó vagyon elkobzását és az így nyert anyagi eszközök felhasználását népművelési és szociális célokra; a vállalkozók eltiltását attól, hogy a munkásokat vallási közösségekbe való belépésre késztessék. Lafargue javaslatát a „Socialiste" 1891 dec. 26-i száma közölte. – Lafargue első képviselőházi beszédében, 1891 dec. 8-án megokolta azt az általa benyújtott törvényjavaslatot, amely teljes amnesztiát irányozott elő a politikai vétségekért. A polgári képviselők többször félbeszakították közbekiáltásaikkal. A képviselőház elutasította Lafargue javaslatát. Beszédének szövegét a „Socialiste" 1891 dec. 19-i száma közölte. – *234 241 243 262 486*

[381] Kautsky „Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert" c. írásáról van szó, amely 1892-ben jelent meg Stuttgartban. – *236 283 307 415*

[382] Peter Fireman elküldte Kautskynak „Kritik der Marx'schen Werttheorie" c. tanulmányának kéziratát, amelynek tartalmáról Kautsky levélben tájékoztatta Engelst. – A tanulmány 1892-ben jelent meg a „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik"-ban. – *236 449*

[383] 1891 nov. 8-tól 1892 jan. 14-ig 10 000 nyomdász sztrájkolt Németországban. Tizenkét és fél százalékos béremelést és kilencórás munkanapot követeltek. Bár a sztrájk a német és a nemzetközi proletariátus jelentős anyagi támogatása ellenére nem vezetett sikerre, felszínre hozta és viták tárgyává tette a német nyomdász-segélyegylet vezetőségének opportunista politikáját. – *237 259*

[384] Ezeket a sorokat Engels a következő címzésű levelezőlapra írta: Liebknecht család, 160 Kantstr., Charlottenburg Berlin, Germany. – *239*

[385] Területiumoknak nevezik – Marx definíciója szerint – „azokat az Amerikai Egyesült Államokon belül fekvő településeket, amelyek még nem érték el az önálló államalakításhoz alkotmányosan előírt népességszámot" (v. ö. 15. köt. 312. old.). – *241*

[386] Az Egyesült Államok nyugati államaiban 1874-ben megalakult Greenback Partyról van szó, amely főként farmerokat tömörített. A párt az ún. greenbackek (az 1861–65-ben, a polgárháború idején nagy mennyiségben kibocsátott zöld hátoldalú állami papírpénzek) bevonása ellen tiltakozott; a bankjegyeket csökkent értékben váltották be. A farmerok tévesen feltételezték, hogy ha sok papírpénz van forgalomban, emelkedni fog a mezőgazdasági termékek ára és javul a farmerok helyzete. A Greenback Party szétesése után 1892-ben megalakult a People's Party (Néppárt). – *241*

[387] „The Woman's Journal" – amerikai feminista hetilap, ezzel a címmel 1870 januárjától 1917 májusáig jelent meg Bostonban és Chicagóban. – *241*

[388] Gompers, az American Federation of Labor (AFL, lásd 35. jegyz.) elnöke 1891 jan. 9-i levelében Engels véleményét kérte az AFL és az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt közötti konfliktusról (v. ö. 34. jegyz.). – Engels válaszlevelét eddig nem sikerült megtalálni. – *242*

[389] V. ö. Horatius: „Epistolae" (I, 2, 16). – *242*

[390] Lafargue 1891 dec. 31-i levelében adatokat kért Engelstől a londoni Board of Health-ről, mert a képviselőházban javaslatot akart benyújtani hasonló intézmények létesítéséről Franciaországban. – Boards of Health (Egészségügyi Tanácsok) – közegészségügyi kérdésekkel foglalkozó helyi szervek Angliában. – *243*

[391] Lafargue 1891 decemberétől 1892 februárjáig több franciaországi városban, a többi között Lille-ben, Lyonban, Boulogne-ban, Bordeaux-ban, Nantes-ban és Toulouse-ban tartott beszédeket nagygyűléseken és munkásösszejöveteleken. 1891 dec. 26-án azt írta Engelsnek, hogy ezek az agitációs körutak mindenekelőtt az 1892 máj. 1-i községtanácsi választások előkészítésére szolgálnak. – Laura Lafargue 1891 dec. 28-i levelében beszámolt Engelsnek férje utazásairól és tréfásan bolygó zsidónak nevezte Lafargue-ot. – A „bolygó néger" elnevezéssel Engels Lafargue származására utal: Santiago-de-Cubában született, apai nagyanyja mulatt volt, anyai nagyanyja indián. – *243 262*

[392] Az 1869-es törvény értelmében Írországban az anglikán egyházat – amelyhez a lakosságnak csupán jelentéktelen hányada tartozott – elválasztották az államtól; birtokainak egy részét elvették és az ebből származó bevételt egyebek között a katolikus és a presbiteriánus egyház támogatására fordították. Az anglikán egyház azonban továbbra is a legnagyobb írországi földbirtokos maradt. – *243*

393 Lassalle „Das System der erworbenen Rechte" c. művének (v. ö. 79. jegyz.) I. kötetében (164. skk. old.) azt fejtegeti, hogy a szerzett jognak összhangban kell lennie a népi köztudattal. Ennélfogva az 1789 aug. 4-én éjszaka a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés által elfogadott dekrétumok, amelyek minden feudális jogot eltöröltek, azért nem foglalkoznak a kártalanítással, mert az eltörölt jogot a nép tudata már elvetette. – Lassalle e tételével Bernstein a Lassalle műveinek kiadásához írt bevezetés (v. ö. 93. jegyz.) 80–81. oldalán foglalkozik. – *244*

394 Utalás arra, hogy Hyndman 1890 októberében, amikor a francia posszibilisták szétváltak broussista és allemanista csoportra, Brousse-t támogatta (v. ö. 37. köt. 471., 473. old.). – *247*

395 A szólásszabadság védelmére alakult bizottság 1892 jan. 24-i gyűlésén a Gázgyári Munkások Szövetségének (v. ö. 77. jegyz.) küldöttei kijelentették, hogy a World's Endben tartandó tüntetésen nem hajlandók hivatalosan részt venni. – *247 250*

396 „Die Gleichheit. Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen" – havonta kétszer megjelenő szociáldemokrata újság, 1891-től 1919-ig Stuttgartban, 1919-től 1923-ig Berlinben adták ki, 1892-től 1917-ig Clara Zetkin szerkesztésében. – *247*

397 Engels: „Előszó a »Filozófia nyomorúsága« 1885-ös német kiadásához" (lásd 21. köt.) (v. ö. még 205. jegyz.). – *249*

398 Eddig sem a vázlatot, sem a Dietznek írt levelet nem sikerült megtalálni. – *249*

399 1887 nov. 13-án (a „véres vasárnapon") a londoni Trafalgar Square-en az angol szocialisták szervezésében tömegtüntetés zajlott le, amelyre mintegy 100 000 munkás gyűlt össze; a teret 4000 rendőr szállta meg, hogy távol tartsa a tüntetőket. Szabályszerű utcai harcra került sor, számosan megsebesültek, néhányan belehaltak sebeikbe; a tüntetés több szervezőjét letartóztatták. Hyndmant az összecsapások idején sehol sem lehetett megtalálni. – *250*

400 A „Neue Zeit" (1891–92. évf., I. köt. 19. sz.) Engels „A szocializmus Németországban" c. cikkének (v. ö. 297. jegyz.) közlése során kihagyta a következő mondatban zárójelbe tett (és a francia változatban szereplő) szavakat: „Nem egyszer mentek át egész lassalleánus csoportok lobogó zászlókkal és zeneszóval (Bebel és Liebknecht új pártjába, név szerint) az új »eisenachi« pártba" (v. ö. 22. köt. 233. old.). – *251 257*

401 Kautsky 1892 jan. 26-án megírta Engelsnek, hogy Dietz javasolta neki, fordítsa le James E. Thorold Rogers „Six Centuries of Work and Wages. The History of English Labour" c. könyvét. Kautsky Engels véleményét kérte a könyvről. – *251 256*

402 Luther, aki 1517-től 1521-ig maga köré tömörítette a változást akaró, forradalmi elemeket, 1521 decemberében fellépett Andreas Karlstadt német teológus radikális követelései ellen; ezzel megkezdődött átállása a reformációt hatalmi érdekekből támogató, a parasztháborút leverő fejedelmek oldalára. – Anabaptisták (újrakeresztelők) – XVI. századi vallási szekta, amelynek tagjai a gyermekkori megkeresztelést érvénytelennek tekintvén, csak a felnőttek tudatosan vállalt megkeresztelését ismerték el és a hozzájuk csatlakozókat újra megkeresztelték. Az anabaptisták tulajdonközösséget hirdettek, elvetették az egyházi külsőségeket, az erőszakot és a felsőbb hatalmaknak való engedelmességet. Egy részük 1520–21-ben radikalizálódott és 1524–25-ben részt vett a parasztháborúban. – *255*

[403] Bebel 1892 jan. 27-én ezt írta Engelsnek: „Úgy látszik, Franciaországban ez idő szerint sokat foglalkoztatja az embereket a Németországgal való megegyezés Elzász-Lotaringia ügyében. Múlt héten nem kevesebb, mint három levelet kaptam különböző oldalakról – köztük a »Figaro« szerkesztőségétől –, amelyekben a tanácsomat, ill. a véleményemet kérik, hogy milyen alapon lehetne Franciaországgal megegyezni. Mindháromra körülbelül ugyanazt válaszoltam. Hogy én, illetve a pártom hogyan vélekedik az annektálásról, az tudott dolog; bizonyára azt is tudják, hogy hajlunk a Franciaországgal való kibékülésre és hogy ezt lehetségesnek tartjuk; de pártunknak még nincs a kezében a döntő hatalom, és bizonyára a pártunkon kívül is akadnak olyan személyek, akik szintén a kibékülést akarják, de ezek nem befolyásosak; így hát kizárt minden aktív tevékenység, amely sikerrel kecsegtet." – A „Vorwärts" 1892 jan. 30-i számának mellékletében „Über den Rückkauf Elsass-Lothringens" címmel azt írta, hogy nem felel meg a valóságnak, miszerint Bebel kijelentette volna, hogy a német szociáldemokrácia hozzájárul minden megegyezéshez Franciaország és Németország között Elzász-Lotaringia kérdésében, de még nincs meg a szükséges hatalma ahhoz, hogy ezt elérje. – *257*

[404] Bebel 1892 jan. 27-i levelében beszámolt Engelsnek arról a beszélgetésről, amelyet a Reichstagban von Köllerrel, az Elzász-Lotaringia ügyeivel megbízott belügyi államtitkár-helyettessel folytatott. Köller kijelentette, Bebel csakis neki köszönheti, hogy 1892 jan. 6-án egy mülhauseni gyülésen beszélhetett (v. ö. 412. jegyz.). Bebel a válaszában bírálta a porosz kormányt az Elzász-Lotaringiában alkalmazott rendőri megtorlásokért és azért, hogy ezen a területen a régi francia törvények helyett nem a munkásoknak előnyösebb német gyári, egyesülési stb. törvényeket vezette be. – *257*

[405] V. ö. *H. Herkner*: „Die oberelsässische Baumwollindustrie und ihre Arbeiter", Strassburg 1887. – *258*

[406] A „Vorwärts" 1892 jan. 30-án beszámolt arról, hogy Gillest kizárták a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egyletből (v. ö. 247., 249. old.), de név szerint sem Gillest, sem az ellene fellépő Mottelert nem nevezte meg. – *258*

[407] A londoni Hugo Roadon laktak Mottelerék. – *259*

[408] „A munkásosztály helyzete Angliában" (v. ö. 231. jegyz.) 1845 tavaszán a Wigand kiadónál jelent meg Lipcsében. Engels már 1872–73-ban levelezett Liebknechttel és Hepnerrel egy új kiadás tervéről. A rákövetkező években többször próbálta tisztázni az új kiadás jogi feltételeit és 1885 jan. 29-én írt erről Bebelnek (v. ö. 36. köt.), aki 1885 febr. 7-én közölte vele egy német jogász szakvéleményét: „... A dolog ... úgy áll, hogy Wigand téged a markában tart és nem lehet elérni nála egy második kiadást. Az egyetlen lehetőség a könyv kiadására, mégpedig úgy, hogy a mi embereink is megvehessék, az, ha egy másik országban jelenik meg, amellyel Németországnak nincs egyezménye, tehát az Egyesült Államokban. Persze, akkor a könyvkereskedelem nem juthat hozzá, mert egyetlen könyvkereskedő sem vállalkozhat a terjesztésére, ha Wigand tiltakozik..." – Wigand nem volt hajlandó újra kiadni Engels könyvét, de a kiadás jogát végül átruházta a Dietz kiadóra (v. ö. 325., 326., 327. old. és 489., 491., 496. jegyz.). – *259*

[409] A „Vorwärts" 1892 jan. 31-i számában „Zu den bevorstehenden Reichstags-Verhandlungen über den Militär-Etat" címmel nyilvánosságra hozta György szász hercegnek, a szász hadsereg főparancsnokának 1891 jún. 8-i parancsát, amely a katonák testi fenyítése ügyében indított katonai bírósági vizsgálatokkal foglalkozott. A parancs a bántalmazásokat – amelyeket a birodalmi kormány tagadott – agyafúrt és a német hadseregre nézve aggasztó kínzásoknak minősítette. – *259 262*

[410] V. ö. IV. Frigyes Vilmos 1849 jan. 1-i újévi üdvözletét, amelynek eredeti szövegét a „Neue Rheinische Zeitung" 1849 jan. 5-én tárcarovatban közölte. V. ö. még Marx és Engels: „Egy újévi üdvözlet" és „Népemhez" (6. köt.). – *259 524*

[411] V. ö. Shakespeare: „Julius Caesar", I. felv. 2. szín. *262*

[412] Bebel 1892 jan. 6-án beszédet mondott az elzászi Mülhausenben (Mulhouse) tartott munkásgyűlésen (v. ö. 404. jegyz.); elsősorban Elzász gazdasági helyzetével foglalkozott, és amikor át akart térni politikai kérdésekre, a jelenlevő rendőrbiztos azzal fenyegetőzött, hogy feloszlatja a gyűlést. A „Vorwärts" 1892 jan. 9-én számolt be a gyűlésről. – *262*

[413] Schmidt „Noch einmal das Rätsel der Durchschnittsprofitrate" c. cikke a „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" 1891. évi II. kötetében jelent meg. – *263*

[414] „Neue Freie Presse" – osztrák napilap, 1864-től 1939-ig jelent meg Bécsben; liberális irányzatú. – *263*

[415] Filippo Turati, a „Critica Sociale" szerkesztője 1892 febr. 2-án elküldte Engelsnek Giovanni Bovio olasz polgári filozófusnak a „Tribuna" c. lap 1892 febr. 2-i számában megjelent cikkét. Bovio ebben bírálta Engels „A szocializmus Németországban" c. cikkének első részét, amelyet a „Critica Sociale" 1892 jan. 16-án olasz fordításban közölt az eredeti francia szöveg (v. ö. 297. jegyz.) alapján. Turati felkérte Engelst, hogy válaszoljon Bovio cikkére. Engels francia nyelven írta meg a válaszát, amely Turati (Engels által jóváhagyott) olasz fordításában „Válasz Giovanni Boviónak" címmel 1892 febr. 16-án jelent meg a „Critica Sociale"-ban (v. ö. 22. köt.). Ezenkívül több más olasz lap is közölte. – A levél borítékján a következő címzés olvasható: Sigr. avvo. Filippo Turati, Portici, Galleria V. E. 23, Milano, Italy. *268 270 276 306*

[416] Engels feltehetően összetéveszti Giovanni Boviót Gennaro Bovio baloldali mazzinistával; ez utóbbival 1872 áprilisában levélváltásban volt (v. ö. 33. köt. 428–29. old.). – *268*

[417] Engels: „Előszó »A Kommunista Párt kiáltványa« 1892-es, második lengyel kiadásához" (22. köt.). – *269*

[418] Engels a „New Yorker Volkszeitung" (v. ö. 91. jegyz.) és a „Sun" c. lapokat küldte el Mendelsonnak. – „The Sun" – amerikai haladó polgári újság, 1833-ban alapították New Yorkban; 1868 után egy ideig Charles Dana szerkesztette; 1950-ig jelent meg. – *269*

[419] A „Szocializmus fejlődése. . ." angol fordításáról van szó (v. ö. még 114., 479. jegyz.). – *271*

[420] A bécsi „Arbeiterzeitung" 1892 januárjában és februárjában több cikkben követelte, hogy a Nagy-Bécs kialakítására tervezett nagyszabású építkezéseknél vegyék figyelembe a város dolgozóinak érdekeit, és leleplezte a vállalkozók és a hatóságok demagóg szólamait és mesterkedéseit. Adler az „Arbeiterzeitung" 1892 jan. 8-i számában „Die Verkehrsanlagen von Gross-Wien und die Wiener Arbeiter" címmel megjelent cikkében javasolta, hogy az építőmunkások érdekvédelmére hozzanak létre szakszervezetet. – Vaillant 1888 novemberében tervet nyújtott be a párizsi községtanácsnak a munkáslakások szanálását szolgáló építkezésekről. – *274*

[421] A londoni County Council (grófsági tanács, v. ö. 526. jegyz.) újraválasztása előtt a munkásjelöltek választási felhívásaikban követelték: hogy a County Council váljék a dolgozók valódi érdekeinek megfelelő kommunális igazgatási szervvé; hogy a gáz-, víz- és elektromos műveket, valamint a városi közlekedési társaságokat vegyék városi

tulajdonba és az ebből nyert bevételeket fordítsák közcélokra; hogy a népegészségügy javítását szolgáló törvények kapjanak következetes támogatást, a lakások meg munkahelyek fölött pedig gyakoroljanak hatékony higiéniai és építészeti ellenőrzést; hogy a County Council által foglalkoztatott nők kapjanak a férfiakéval egyenlő bért. Új bevételi forrásként követelték a nagybirtok fokozott megadóztatását. – *275*

422 II. Vilmos, amikor 1891 őszén Münchenbe látogatott, a városháza emlékkönyvébe ezt írta: „Regis voluntas – suprema lex" (A király akarata a legfelsőbb törvény). – *276 286*

423 A Nemzeti Liberális Párt, amely a német, elsősorban a porosz burzsoázia érdekeit képviselte, 1866 őszén, a Haladópártban (v. ö. 273. jegyz.) bekövetkezett szakadás után alakult meg. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeiért feladták a politikai uralomra irányuló törekvéseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak Németország porosz vezetés alatt történő egyesítését tekintették. – Németország egyesítése után a Nemzeti Liberális Párt végérvényesen a nagyburzsoázia pártja és a Reichstagban Bismarck legfontosabb támasza lett. Amikor Bismarck áttért a védővám-politikára, a nemzeti liberálisok szakítottak vele, de 1884-től ismét támogatták. - A 90-es években olykor ismét szembefordultak a kormánnyal és a konzervatív–klerikális erőkkel – így pl. 1892-ben, a népiskolai törvényjavaslattal (v. ö. 444. jegyz.) kapcsolatban –, egészében véve azonban alárendelték magukat a kormány politikájának. – *276 277 288 426*

424 1892 febr. 22-én ünnepelték Berlinben Bebel parlamenti tevékenységének huszonötödik évfordulóját; felköszöntötte a szociáldemokrata Reichstag-frakciónak csaknem minden tagja, a „Vorwärts" szerkesztőségének és kiadójának munkatársai és a berlini pártszervezet bizalmijai. – *277 288*

425 1892 jan. 22-én, amikor a Reichstag a Svájccal kötendő kereskedelmi szerződést vitatta meg, Bennigsen, a Nemzeti Liberális Párt (v. ö. 423. jegyz.) vezetője annak a reményének adott kifejezést, hogy „a liberális pártok között nagyarányú közeledésre" kerül sor. Richter, a Német Szabadelvű Párt (v. ö. 187. jegyz.) vezetője a jan. 23-i ülésen támogatta Bennigsen kijelentését. Schippel szociáldemokrata képviselő beszédében – amelyet a „Vorwärts" 1892 jan. 24-i száma közölt – rámutatott arra, hogy ezek a remények a német burzsoázia különböző rétegei közötti ellentmondások miatt nem teljesülhetnek. – *277*

426 A Centrumpárt 1870-ben alakult meg a katolikus porosz képviselőkből; 1871-ben parlamenti párt lett; hintapolitikát folytatott a kormányhoz hű pártok és a baloldali ellenzéki frakciók között; képviselői az üléstermek közepén foglaltak helyet. A Centrumpárt támogatta a nyugat- és délnyugat-németországi kis- és középállamok földbirtokosainak és burzsoáziájának szeparatista és poroszellenes követeléseit, ellenzékben volt a Bismarck-kormánnyal szemben, de támogatta annak szocialistaellenes intézkedéseit. A Centrumpártról v. ö. Engels: „Az erőszak szerepe a történelemben" (21. köt.) és „Hogyan tovább?" (22. köt.). – *278 521*

427 A Konzervatív Párt a porosz junkerok, a katonai kamarilla, a vezető állami és lutheránus egyházi tisztségviselők pártja volt; az 1848-as porosz nemzetgyűlés monarchista frakciójának szélsőjobboldali szárnyából alakult ki; az Északnémet Szövetség megalakulása után jobbfelől ellenzéki állást foglalt el Bismarckkal szemben, mert féltette tőle a porosz sovinizmus érdekeit. 1866-ban a Konzervatív Pártból alakult meg a Szabad Konzervatív (vagy Birodalmi) Párt, amely a nagybirtokosok és nagyiparosok érdekeit képviselte és támogatta Bismarckot. – 1887-ben a Konzervatív Párt a Bismarck-kormány támogatására választási egyezményt kötött a Szabad Konzervatív Párttal és a Nemzeti Liberális Párttal (v. ö. 423. jegyz.). A 90-es évek elejétől a Konzervatív Párt szélsőséges junkerszárnya egyre inkább érvényesült a mérsékelt konzervatív erőkkel szemben. – *278*

[428] Wilhelm Peust, a szociáldemokrata párt tagját 1892 febr. 15-én felségsértés vádjával 2 évi és 2 hónapi börtönre ítélték és 5 évre megfosztották állampolgári jogaitól. Az ítéletet Peus 1891 okt. 26-i magdeburgi beszédével indokolták meg, amelyben kijelentette, hogy a monarchia túlélte önmagát, és megszüntetése nem bűn. – *279 284*

[429] V. ö. Biblia, Máté, 26. 41. – *279*

[430] Von Stumm-Halberg nagyiparos 1892 febr. 12-én a Reichstagban élesen kirohant a német szociáldemokraták ellen és a monarchia erőszakos megdöntésének előkészítésével, esküszegéssel, a lopás propagálásával stb. vádolta őket. Bebel beszédében kifejtette, hogy Stumm állításai provokációk, amelyeknek célja egy új szocialistaellenes kivételes törvény előkészítése. – *279 286*

[431] Bebel 1892 febr. 15-én a Reichstagban arról a kegyetlen bánásmódról beszélt, amelyet a német hadseregben a katonákkal szemben alkalmaztak; beszédét a „Vorwärts" 1892 febr. 16-án kivonatosan közölte. – *279*

[432] A szász Landtag 1892 márc. 2-án érvénytelenítette Liebknecht képviselői mandátumát azzal az indokolással, hogy nem Szászországban, hanem Berlinben lakik. – *280*

[433] A Francia Munkáspárt (v. ö. 68. jegyz.) vezetői tervbe vették a „Socialiste" c. hetilap (v. ö. 19. jegyz.) napilappá való átalakítását. Paul és Laura Lafargue állandóan tájékoztatták Engelst a tárgyalásokról, amelyek azonban nem vezettek eredményre. – *281 285 288 295 344 347 352 356 394 432 441 443 455 467 486 508 526 536*

[434] A „Filozófia nyomorúsága" 1892-es, második német kiadásához írt rövid előszavában (v. ö. 22. köt.) Engels utalt erre a két helyesbítésre (v. ö. még 4. köt. 94. old.). – Anton Menger polgári közgazdász és jogász „Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag in geschichtlicher Darstellung" (A teljes munkahozadékra való jog, történeti ábrázolásban) c. könyvében (Stuttgart 1886) Marx művének e két jelentéktelen pontatlanságát is felhasználta Marx és Engels elleni támadásaihoz. Menger rágalmait Engels és Kautsky az 1887-ben a „Neue Zeit"-ban „Jogász-szocializmus" címmel, aláírás nélkül megjelent közös cikkükben (v. ö. 21. köt.) utasították vissza. – *283*

[435] V. ö. Menger: „Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen", Tübingen 1890. – *283*

[436] Kautsky 1892 febr. 19-i levelében közölte Engelsszel, hogy Cunow könyvet szándékozik írni az ausztráliai őslakók házassági osztályairól; Cunow hozzá intézett levelének erre vonatkozó részét is elkülte Engelsnek. – Ugyanebben a levelében Kautsky megírta, fennáll a veszély, hogy a württembergi hatóságok mint osztrák állampolgárt kiutasítják Stuttgartból; erre azonban nem került sor. – *283*

[437] Egyes szövetségi államok, elsősorban Bajorország, Szászország és Württemberg úgynevezett fenntartott jogokat élveztek (önálló posta-, távíró- és vasútigazgatás, bizonyos autonómia a hadügyi igazgatásban), amelyeket az Északnémet Szövetségbe való belépésüket (1870 november) szabályozó szerződések és a német birodalmi alkotmány (1871 április) szögeztek le. Bajorország, Szászország és Württemberg képviselőiből a Bundesratban (Szövetségi Tanácsban) külön bizottság alakult a külügyek intézésére. – *284*

[438] 1892 febr. 25–27-én Berlin központjában, a többi között a királyi palota előtt is munkanélküliek zavargásaira került sor, amelyekben főleg deklasszált elemek vettek részt.

A rendőrség szétkergette a tüntetéseket. A Szociáldemokrata Párt határozottan elítélte az utcai csődületeket és felszólította a munkásokat, hogy tartsák magukat távol tőlük. – *284 288*

[439] 1892 március elején felségsértés címén vádat emeltek a „Kölnische Zeitung" ellen, mert egyik cikkében bírálta II. Vilmosnak 1892 febr. 24-én, a brandenburgi Landtag évi bankettjén mondott és a kormány politikájának ellenzőit élesen támadó beszédét. A „Kölnische Zeitung"elleni rendszabályok más újságok elkobzását is maguk után vonták. – „Kölnische Zeitung" – német napilap, ezzel a címmel 1802-től 1945-ig jelent meg Kölnben; a múlt század 30–40-es éveiben a katolicizmust védelmező, de a liberalizmussal kacérkodó újság; az 1848–49-es forradalom idején és azt követően a porosz liberális burzsoázia politikáját védelmezte; dühödt ellenfele a „Rheinische Zeitung"-nak, majd a „Neue Rheinische Zeitung"-nak. A 70-es években Bismarck szócsöve, a porosz–francia háború idején soviniszta és annexió-párti, majd a Kommün fegyveres leverését követelte. – *284 286*

[440] Sorge: „Das Programm der Geldreformer in den Vereinigten Staaten" („Die Neue Zeit", 1891–92. évf., I. köt. 21. sz.). – *285*

[441] Az 1892 máj. 1–8-i községtanácsi választásokon a Francia Munkáspárt jelentős sikert ért el; több mint 100 000 szavazatot kapott, mintegy 635 szocialista került a községtanácsokba. 26 város községtanácsában szocialista többség alakult ki, s ezek közül pl. Roubaix-ben, Marseille-ben, Narbonne-ban és Toulonban a Munkáspárt kezébe került a községtanács irányítása. – *286 310 319 323 329 332 342 343 432 567*

[442] Radical Cluboknak nevezték Angliában a XIX. sz. második felében a főként munkásokból álló radikális-demokrata egyesületeket, amelyek laza kapcsolatban álltak a Liberális Párttal. A klubok bizonyos befolyást gyakoroltak az angol proletariátusra, és számuk a munkásmozgalom fellendülésével a 80-as évek végén jelentősen megnőtt. 1885-ben megalakult a Metropolitan Radical Federation (Fővárosi Radikális Föderáció), a londoni radikális klubok csúcsszervezete. – *286 296 303 322 513*

[443] V. ö. Schiller: „Wilhelm Tell", II. felv. I. szín. – *286*

[444] 1892 január végén a porosz kormány a képviselőház elé terjesztette egy új népiskolai törvény tervezetét; eszerint minden általános népiskola egyházi iskolává minősítendő át és az egész népiskolai oktatás fölött az egyház gyakorolja a legfelsőbb ellenőrzést. A törvénytervezet ellen a liberálisok (v. ö. 423. jegyz.) hevesen tiltakoztak és a porosz kormánynak 1892 márciusában le kellett mondania. Az új porosz kormány visszavonta a törvénytervezetet. – *286 288*

[445] A Francia Munkáspártnak és a „Socialiste" szerkesztőségének gratulációja Bebel 25 éves parlamenti tevékenységéhez 1892 márc. 6-án jelent meg a „Socialiste"-ban. Méltatták Bebel rendkívüli erélyét és szenvedélyességét, amellyel sikraszáll a szocialista eszmék győzelméért, és hangsúlyozták, hogy Bebel munkássága nemcsak a német szociáldemokráciának, hanem az egész nemzetközi szocialista mozgalomnak becsületére válik. – *288*

[446] V. ö. Mehring: „Herrn Eugen Richters Bilder aus der Gegenwart", Nürnberg 1892. – *291*

[447] Mehring „Kapital und Presse" c., 1891-ben megjelent vitairatának azokról a passzusairól van szó, amelyekben Mehring 1876 utáni szociáldemokrata-ellenes fordulatának okairól ír. Ez a fordulat különösen „Die Deutsche Sozialdemokratie. Ihre Geschichte und ihre

Lehre" c. munkájának 1879-ben megjelent III. kiadásában mutatkozott meg. – Jóllehet Mehring a „Kapital und Pressé"-ben meggyőzően szállt vitába különböző polgári rágalmakkal, saját korábbi magatartását még nem tisztázta kielégítően. – *291*

448 August Siegel 1892 márc. 20-án megírta Engelsnek, hogy a német bányászszövetség elnöksége 120 márka útiköltséget juttatott a feleségének; ezenkívül 16 £-et kapott az angol bányászoktól. – *292*

449 V. ö. Schiller: „Das Lied von der Glocke". – A bismarcki politikával szembeni „új kurzust" II. Vilmos 1890 márc. 11-én hirdette meg; első megnyilvánulása az 1890 febr. 4-i két császári leirat volt, amelyek bizonyos szociálpolitikai intézkedéseket irányoztak elő. A nagyburzsoáziának politikailag kedvező „új kurzussal" (1890–1894) a kormány megpróbálta a munkásosztályt ígéretekkel és alamizsnákkal eltéríteni az osztályharctól, a szociáldemokráciát elszigetelni a munkásosztálytól, az uralkodó osztályok frakcióit pedig egyesíteni a forradalmi munkásmozgalom ellen. Külpolitikailag az „új kurzus" arra volt hivatva, hogy előkészítse az átmenetet az imperialista világhatalmi politikára. – *293*

450 „Revista Socială" – szocialista irányzatú román elméleti folyóirat, 1884–87-ben jelent meg Iasiban; munkatársai voltak Ion Nădejde és Dobrogeanu-Gherea. 1891–92-ben „Critica Socială" néven jelent meg, Ion Nădejde szerkesztésében. (Engels itt tévedésből régi nevén említi a lapot.) – „Przedświt" – lengyel szocialista folyóirat (1891-től hetilap), 1881-től 1918-ig jelent meg Genfben, Londonban, Lipcsében, Párizsban és Krakkóban. 1892 februárjában közölte Engels előszavát „»A Kommunista Párt kiáltványa« 1892-es, második lengyel kiadásához" (lásd 22. köt.). – (V. ö. még 106., 295. jegyz.) – *296*

451 A posszibilisták (v. ö. 49. jegyz.) 1892 júliusára hívták össze kongresszusukat, amelynek napirendjén főként községi rendtartási és közegészségügyi (munkaegészségügyi) kérdések szerepeltek. – *297*

452 V. ö. Engels: „Üdvözlet a francia munkásoknak a Párizsi Kommün 21. évfordulóján" (22. köt.). Engels üdvözlő írása 1892 márc. 26-án jelent meg a „Socialiste"-ban. – *298*

453 V. ö. Marx: „Levél az »Otyecsesztvennije Zapiszki« szerkesztőségének" (19. köt.). – *300*

454 Engels 1888 augusztus közepétől szeptember közepéig Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling és Karl Schorlemmer társaságában körutazást tett az Egyesült Államokban és Kanadában. V. ö. erről Engels: „Amerikai útijegyzetek" (21. köt.). – *301 331 423 433*

455 V. ö. Mengyelejev: „Tolkovij tarif ili isszledovanyije o razvityii promislennosztyi Rosszii v szvjazi sz jego obszesim tamozsennim tarifom 1891 goda", I–III. köt., Szt. Pétervár 1891–1892. – *302*

456 Danyielszon 1891 nov. 12-i levelében arra kérte Engelst, fordítsa le Lafargue-nak szerencsekívánatait abból az alkalomból, hogy megválasztották képviselőnek (v. ö. 313. jegyz.). – *302*

457 A Reichstag 1892 márc. 3-i ülésén Hartmann konzervatív képviselő az elzász-lotaringiai ostromállapotra vonatkozó törvénytervezet vitájában azt állította, hogy az elzász-lotaringiai kérdésben nézeteltérés van Liebknecht és Vollmar között. Paul Singer válaszában a szociáldemokrata Reichstag-frakció nevében visszautasította Hartmann állítását és kijelentette, hogy a német szociáldemokrácia számára elzász-lotaringiai kérdés nem

létezik, és Hartmann állítása, amely szerint Liebknecht Elzász-Lotaringia Franciaországnak való visszaadásáért száll síkra, nem felel meg a valóságnak. – *303*

458 A London Trades Council és a Social Democratic Federation 1890-ben megpróbálták kizárni a londoni május 1-i tüntetésből a marxista vezetés alatt álló munkásszervezeteket. V. ö. erről Engels: „Május 4-e Londonban" (22. köt.). – *303*

459 Eleanor Marx-Aveling felkérte Bebelt, hogy tervezett londoni látogatása (v. ö. 494. jegyz.) során mondjon beszédet egy East End-i munkásgyűlésen. – *305*

460 Turati 1892 márc. 4-én két példányban elküldte Engelsnek a „Critica Sociale" 1892 márc. 1-i számát, amely közölte Giovanni Bovio viszonválaszát Engels „Válasz Giovanni Bovionak" c. cikkére (v. ö. 22. köt.) (v. ö. még 415. jegyz.). – *306*

461 „La Tribuna" – olasz napilap, 1883-tól adták ki Rómában; liberális irányzatú. – *306*

462 V. ö. Engels: „Előszó a »Filozófia nyomorúsága« 1885-ös német kiadásához" (21. köt.) és „Karl Marx: »A filozófia nyomorúsága« második német kiadásához" (22. köt.) (v. ö. még 205., 397. jegyz.). – *307*

463 Marx cikke „Proudhonról" (v. ö. 16. köt.) 1865 febr. 1., 3. és 5-én jelent meg a berlini „Sozialdemokrat"-ban, ezenkívül utánnyomásban megjelent a „Filozófia nyomorúsága" első és második német kiadásában is. – „Der Sozialdemokrat" – a lassalleánus Általános Német Munkásegylet orgánuma, 1864 dec. 15-től 1871-ig jelent meg Berlinben, 1864–65-ben J. B. von Schweitzer szerkesztésében, eleinte hetenként háromszor, 1865-től napilap; az 1865 júl. 1-i (79.) számtól kezdve a lap címe „Sozialdemokrat". – *307*

464 Kautsky 1892 márc. 27-én megírta Engelsnek, hogy Viktor Adler nehéz anyagi helyzetben van, a felesége pedig súlyos beteg. – *307*

465 V. ö. Engels: „Bevezetés az 1892-es angol kiadáshoz (»A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig«)", 22. köt. – *308 313 317 318 322 324*

466 A „Lotta di classe" c. lapról van szó. „Lotta di classe" – olasz hetilap, az olasz dolgozók Szocialista Pártjának központi orgánuma; 1892-től 1898-ig jelent meg Milánóban. – *309*

467 A „Lotta di classe" beszámolt arról, hogy egy fiatal szocialista, Arturo Zambianchi egy pofon miatt párbajra hívott ki egy tisztet. Martignetti 1892 márc. 26-án írt levelezőlapján Engels véleményét kérte az esetről. – *309*

468 Valószínűleg Schlüter 1891 máj. 11-i leveléről van szó, amelyben részletesen beszámolt Engelsnek az amerikai munkásmozgalomról és a saját tevékenységéről. – *310*

469 A párizsi „Figaro" közölte Lafargue-nak a szocializmust elemző cikkét; Schlüter 1892 márc. 14-i levelében kérte Engelst, hogy küldje el neki a „Figaró"-nak ezt a számát. – *310*

470 A francia „propager" ige egyik jelentése: „szaporít". – *310*

471 „Dutchman" az amerikai szóhasználat szerint németet, „John Chinaman" kínait jelent. – *311*

472 „Woman's Tribune" – amerikai feminista hetilap, 1883-tól 1909-ig jelent meg, kezdetben a Nebraska-állambeli Beatrice-ban, 1889-től Washingtonban (v. ö. még 387. jegyz.). – *312*

[473] Engels 1892 ápr. 1-én interjút adott az „Éclair" c. lap tudósítójának, Massard-nak (v. ö. 22. köt.). Április 3-án, miután átnézte az interjúról készített feljegyzéseket, teljesen átdolgozta a szöveget. Minthogy a „Socialiste", a Francia Munkáspárt lapja ápr. 16-i számában utánnyomásban közölte az interjút, Engels feltehetően hitelesnek tekintette az „Éclair"-ben megjelent szöveget. – „L'Éclair" – francia polgári napilap, 1888-tól 1889-ig „Le Peuple" néven, 1889-től 1926-ig „L'Éclair" néven jelent meg Párizsban. – *313*

[474] Engels 1892 márc. 20-tól 26-ig Wight szigetén, Ryde-ban üdült. – *313*

[475] Grass-widower angolul szalmaözvegyet, grasshopper szöcskét jelent. – *313*

[476] Henri Brissac 1892 ápr. 7-i levelében arra kérte Engelst, hogy írja meg a véleményét „La société collectiviste" c. brosúrájáról, amely 1892-ben jelent meg Párizsban; Engels válaszát recenzióként kívánta közzétetetni. – *315*

[477] Felmerült az a terv, hogy a Munka Felszabadítása csoport és a régi narodovolecok köre egyesül. A német Szociáldemokrata Párt támogatta a tervet és anyagilag is kész volt elősegíteni. A két orosz forradalmi csoport közötti tárgyalásokat 1892 tavaszán kívánták lefolytatni Londonban Engelsnél, Bebel és Plehanov jelenlétében. A terv azonban nem valósult meg. – *316*

[478] Marx 1874 augusztus–szeptemberben, 1875 augusztus–szeptemberben és 1876 augusztus–szeptemberben gyógykúrán volt Karlsbadban. – *316 467*

[479] „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" angol kiadása 1892-ben jelent meg Londonban, Edward Aveling fordításában (v. ö. 114. jegyz.). Engels függelékként mellékelte hozzá „A Mark" c. írását (v. ö. 20. köt.). – Az angol kiadáshoz írt „Bevezetés"-t (v. ö. 465. jegyz.) 1892 júniusában németre fordította; „Über historischen Materialismus" címmel jelent meg a „Neue Zeit"-ban (1892–93. évf., 1. köt. 1., 2. sz.); szövege az anyag elrendezése és kisebb szövegbeli változtatások tekintetében eltér az angol nyelvűtől. – *317 322 324 359 373 384 434 449 477 554*

[480] A párizsi Palais Bourbonban ülésezett a francia képviselőház. – *318 485*

[481] Laura Lafargue: „Nachtarbeit für die Frauen in Frankreich"; a cikk a bécsi „Arbeiterinnenzeitung" 1892 ápr. 15-i számában jelent meg. – *320*

[482] John Bull (Bika János) – az angolok gúnyneve. – *321 403*

[483] A „Daily Chronicle" 1892 ápr. 11-i számának „The Eight Hours Demonstration" c. rovatában Adolphe Smith George Shiptonhoz intézett levélben beszámolt arról, hogy Párizsban a posszibilisták vezetőivel megbeszélte küldöttek menesztését a londoni májusi tüntetésre. A London Trades Council (v. ö. 128. jegyz.) az általa szervezett májusi tüntetéssel is csökkenteni kívánta a marxista vezetés alatt álló Legal Eight Hours League (v. ö. 98. jegyz.) tekintélyét. – *321 565*

[484] A Francia Munkáspárt képviselőjeként Lafargue vett részt az 1892-es londoni májusi tüntetésen. – *321*

[485] V. ö. Dickens: „The Pickwick Papers". – Pickwicki értelemben – nem komolyan, nem betű szerinti értelemben. – *323*

[486] Toynbee Hall – épület a londoni East Enden, amelyet Arnold Toynbee szociálreformerről neveztek el; itt tartották gyűléseiket Toynbee hívei, akik értelmiségiek bevonásával igyekeztek propagálni kereszténységszocialista eszméiket a munkások körében. – *323*

[487] V. ö. Engels: „Előszó »A munkásosztály helyzete Angliában« 1892-es angol kiadásához" (22. köt.). – Martignetti „A proposito della lotta di classe" címmel a „Critica Sociale" 1892 ápr. 16-i számában kivonatokat tett közzé az „Előszó"-ból (v. ö. még 231., 408. jegyz.). – *324*

[488] Fantuzzi és Martignetti 1891-ben írtak Engelsnek a „Szocializmus fejlődése" második olasz kiadásáról, amelynek megjelenéséhez Engels hozzájárult (v. ö. 68–69. old. és 136. jegyz.). A mű első olasz kiadása 1883-ban jelent meg Martignetti fordításában; Martignetti és Labriola 1891 nyarán elolvasták a második kiadás korrektúralevonatát, de a könyv csak 1892-ben jelent meg anélkül, hogy a kiadó megindokolta volna a késést. – *324 359*

[489] V. ö. Engels: „Előszó »A munkásosztály helyzete Angliában« 1892-es német kiadásához" (22. köt.). – Dietz 1892 ápr. 20-án közölte Engelsszel, hogy Wigand átengedte neki a „Munkásosztály helyzete" új kiadásának jogát (v. ö. 408. jegyz.); arra kérte Engelst, hogy ha egyetért, írásban igazolja neki az új kiadás jogát. Dietz levelén Engels következő megjegyzése olvasható: *igen*, újranyomás csak a legszükségesebb jegyzetekkel és új előszóval. Mindjárt hozzákezdeni. Korrektúrát *hasáblevonatban*, hogy a jegyzeteket beleírhassam. – *325 432 488*

[490] „A munkásosztály helyzete Angliában" második német kiadása 1892-ben, az Internationale Bibliothek (v. ö. 356. jegyz.) 14. köteteként jelent meg. – *326 330*

[491] Dietz 1892 ápr. 26-án megírta Engelsnek, hogy Wiganddal rendezte „A munkásosztály helyzete" új kiadásának ügyét (v. ö. 325. old.) és a nyomtatás azonnal megkezdhető. Dietz levelére Engels a következőket jegyezte fel: *Elfogadva*. Ha nem mond *nemet*, megcsinálom 1. az előszót, 2. a rövid jegyzeteket. – *327*

[492] „Daily Graphic" – angol polgári képes napilap, 1890 és 1910 között jelent meg Londonban, később egyesült a „Daily Sketch"-csel. – *328*

[493] 1892 máj. 1-én a londoni Hyde Parkban nagyszabású tüntetés zajlott le a londoni szocialista és munkásszervezetek közös rendezésében. A tüntetésen, amely két és fél órán át tartott, százezrek vettek részt, köztük más európai országok munkásküldöttei is. – *328 331*

[494] Bebel és Singer kb. 1892 május 14-től június 1-ig tartózkodtak Londonban mint Engels vendégei. – *331 336 338 339 344 347 349 351 352 355 357 358 366 412*

[495] Singer, aki berlini városi képviselő volt, 1893 nyarán Berlin város küldöttségének tagjaként Chicagóba szándékozott utazni. – *331*

[496] Dietz 1892 máj. 9-én azt felelte Engels május 5-i levelére (v. ö. 330. old.), hogy Wigand „A munkásosztály helyzete" újrakiadásának jogát a példányszám korlátozása nélkül engedte át neki, s ő 10 000 példányt szándékozik nyomatni. Azonkívül felsorolta a honorárium kifizetésének feltételeit, amelyeket Engels ebben a levélben elfogadott. Dietz levelére Engels a következőket jegyezte fel: „Elfogadva. – Honorárium egynegyede 92 őszéig, kinyomtatás után; honorárium egynegyede 93 jan. 1-ig; honorárium fele a második 5000 elkészültekor, vagyis a kinyomtatás megkezdésétől számított 6 hónapon belül." – *335*

[497] Rudolp Meyer a „Neue Zeit"-nak elküldte közlésre „Der grosse Generalstab und die nörgelnden Zeitungsschreiber" (A nagyvezérkar és az akadékoskodó újságírók) c. cikkét. Megemlített benne egy Werner nevű asztalost, aki német küldött volt a brit trade-unionok 1879-es edinburghi kongresszusán. Kautsky 1892 máj. 13-i levelében megkérdezte Engelst, hogy nem Adam Weilerről van-e szó. – A brit trade-unionok edinburghi kongresszusa 1879 szept. 15-től 20-ig ülésezett és elsősorban a munkásosztálynak a parlamenti választásokban való részvételével, valamint ezzel összefüggő kérdésekkel foglalkozott. Határozataiban követelte a választási időszak meghosszabbítását, a választókerületek újrafelosztását, a vidéki kerületeknek a városiakkal való egyenlővé tételét, és állást foglalt amellett, hogy munkásokat is jelöljenek parlamenti képviselőnek. – Az Engels által említett levelezőlapot eddig nem sikerült megtalálni. – *337*

[498] Kautsky 1892 máj. 13-án megírta Engelsnek, hogy Meyer a cikkében (v. ö. 497. jegyz.) a „legidősebb és legnagyobb élő nemzetgazdásznak" nevezte Engelst. A kifogásolt rész Engels tiltakozása ellenére benne maradt a cikkben (v. ö. „Die Neue Zeit", 1891–92. évf., II. köt. 35. sz.). – *337*

[499] Kautsky már említett levelében (1892 máj. 13.) megírta Engelsnek, hogy Rudolph Meyer közlése szerint Karl Hirsch Frankfurtban tartózkodik és a „Frankfurter Zeitung" (v. ö. 80. jegyz.) tárcarovatának szerkesztője. Meyert is meg akarta nyerni e lap számára, írta Kautsky, de ő „hű marad a »Neue Zeit«-hoz". – *337*

[500] Kautsky 1892 máj. 13-i levelében a többi közt ezt írta Engelsnek: „Louise most kezd nyilvánosan szerepelni, említik a nevét, és ez mind Ausztriában, mind Németországban máris sok igen kínos félreértésre adott alkalmat. Ezért szándékomban van megkérni Louisét, hogy a jövőben, az összecserélések elkerülésére, tegye a leánykori nevét az enyém elé, és nevezze magát Louise Strasser-Kautskynak. Azt hiszem, hogy az ő helyzetét ez semmiképpen sem befolyásolja károsan; ellenkezőleg, csak kellemes lehet számára, ha a személyét illetően nincs kétség." – *337 383*

[501] „Le Soleil" – francia napilap; 1873-tól 1914-ig jelent meg Párizsban; orléanista, a boulangizmus ellenfele. – *342*

[502] Karl és Ludwig Schorlemmer bátyja, Friedrich, aki ugyancsak kémikusnak készült, fiatalon meghalt. – *346*

[503] A levél eredeti nyelve francia, de az utolsó bekezdést Engels angolul írta. – *347*

[504] „A család, a magántulajdon és az állam eredete" Joseph Roy által készített francia fordításának csak egyes részei jelentek meg. A IX. fejezetet („Barbárság és civilizáció") és az V. fejezetet („Az athéni állam keletkezése") az „Ère Nouvelle" („Új Korszak") c. folyóirat 1893 júliusában és augusztusában közölte; a szerkesztőség a IX. fejezetet 1893-ban különlenyomatként is kiadta (v. ö. 39. köt.). (V. ö. még 130. jegyz.) – *347*

[505] H. E. Roscoe 1892 máj. 27-én közölte Engelsszel a Schorlemmer betegségéről megtartott orvosi konzultáció eredményét; sajnálatát fejezte ki, hogy nem tudott Manchesterbe utazni. – *351*

[506] Engels 1892 jún. 2-től 4-ig Manchesterben tartózkodott (v. ö. még 352., 354–355. old.). – *351 352 354 358 368 392*

[507] Roscoe máj. 27-i levelében a megszólítás „Dear Engels" (Kedves Engels) volt. – *351*

[508] Owens College – John Owens manchesteri kereskedő végrendelete értelmében 1851-ben alapított főiskola, később egybeolvadt az 1880 óta fennálló manchesteri Victoria egyetemmel. – *352 378*

[509] A „Justice" 1892 jún. 4-én közölte, hogy értesülései szerint Párizsban szocialista napilapot alapítanak Guesde és Lafargue irányításával. – *356*

[510] 1892 június elején ülésezett Plymouthban a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetségének (v. ö. 77. jegyz.) harmadik kongresszusa; határozatot hozott arról, hogy a parlamenti és a községi választásokon saját jelölteket állít és részt vesz az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista kongresszuson; ezenkívül belső szervezeti kérdésekről és a szövetség pénzügyi helyzetéről tárgyalt. – *356 359*

[511] Edward Aveling 1892 jún. 10-én és 12-én Aberdeenben szocialista gyűléseken mondott beszédet. A „Justice" 1892 jún. 18-i számában „Socialism in Aberdeen" címmel számolt be erről. – *356 370*

[512] Bebel és Singer londoni tartózkodásuk idején interjút adtak a „Pall Mall Gazette" tudósítójának; a lap 1892 máj. 28-i számában „The Prospects of Socialism" címmel megjelent interjúban rövid értékelést adtak a németországi munkásmozgalomról és hangsúlyozták a Francia Munkáspárt 1892 májusi választási sikerének (v. ö. 441. jegyz.) jelentőségét. – „The Pall Mall Gazette" – angol napilap, 1865-től 1920-ig jelent meg Londonban; a 60–70-es években konzervatív, később liberális; 1870 júliusától 1871 júniusáig Marx és Engels összeköttetésben álltak a lappal, amely ebben az időben közölte Engels „Jegyzetek a háborúról" c. cikksorozatát (v. ö. 17. köt.). – *357*

[513] 1892 jún. 7-től 10-ig ülésezett Londonban a bányamunkások harmadik nemzetközi kongresszusa, amelyen több mint 900 000 angol, német, osztrák, belga és francia munkás képviselői voltak jelen. Mint legfontosabb napirendi pontokat megvitatták a bányamunkások nemzetközi szervezetének megteremtését és a nyolcórás munkanapért való küzdelmet minden bányamunkás számára. – *359 367*

[514] Danyielszon 1892 márc. 24-i, ápr. 30-i és máj. 18-i leveleiben folytatta Oroszország gazdasági fejlődésével foglalkozó fejtegetéseit (v. ö. 190–192., 299–302. old.); ezenkívül írt N. Kablukov „Voprosz o rabocsih v szelszkom hozjajsztve" és N. Karisev „Kresztyanszkije vnyenagyelnije arendi" c. könyveiről, amelyeket 1892 áprilisában, ill. májusában küldött el Engelsnek. – *361*

[515] V. ö. V. P. Voroncov: „Kresztyanszkaja obscsina", Moszkva 1892. Danyielszon 1892 márciusában küldte el Engelsnek a könyvet. – *364*

[516] Danyielszon 1892 ápr. 30-i levelében Kablukov könyvéről (v. ö. 514. jegyz.) írva megjegyezte, hogy a szerző nem veszi tekintetbe, hogy a mezőgazdasági munkások ténylegesen napszámosok, akiket csupán abban az évszakban foglalkoztatnak, amikor a földbirtokosnak munkaerőre van szüksége, s hogy a munkájuk nem biztosítja a létfenntartásukat. – *364*

[517] Lásd 23. köt. 435–439. old. – *365*

[518] „Vesztnyik finanszov, promislennoszty i torgovlji" – orosz hetilap, a pénzügyminisztérium sajtószerve; 1885-től 1917-ig jelent meg Pétervárott. – *365*

[519] Calonne, XVI. Lajos pazarlásairól híres pénzügyminisztere különböző pénzügyi intézkedésekkel igyekezett az udvar igényeit kielégíteni és a deficitet megszüntetni, majd amikor a csőd elkerülhetetlenné vált, a papság és a nemesség megadóztatását javasolta; a király a nemesség felháborodása miatt száműzte Calonne-t, majd visszahívta Neckert, aki már korábban is a pénzügyek vezetője és Calonne éles bírálója volt. – *365*

[520] Vízipolyák – a sziléziai lengyelek gúnyneve; eredetileg az oderai tutajosokat nevezték így, akik legnagyobbrészt lengyelek voltak. – *367*

[521] Ultramontán (hegyentúli) – az a szélsőséges katolikus irányzat (különösen Németországban), amely az Alpokon túl fekvő Rómát, tehát a pápaságot tekinti irányadónak. A politikai magatartásban általában a katolikus pártokat (például a német Centrumpártot, v. ö. 426. jegyz.) és a pápaság híveit nevezték ultramontánnak. – *367*

[522] Az 1892 nov. 8-án megtartott amerikai elnökválasztáson Grover Cleveland demokrata párti jelöltet választották meg a republikánus Benjamin Harrison helyett, aki 1889 óta volt az Egyesült Államok elnöke. Engels „Az amerikai elnökválasztás" c. cikkében (22. köt.) írt az esemény gazdasági és politikai összefüggéseiről. – *367*

[523] Kautsky tárgyalt Dietzcel Sorge az amerikai munkásmozgalomról a „Neue Zeit"-ban megjelent cikkeinek különkiadásáról; 1892 jún. 20-i levelében megírta Engelsnek, hogy Dietzel elvben nem szívesen jelentet meg különkiadásokat a „Neue Zeit"-ban megjelent írásokból, mert nehezen kelnek el; ez esetben azonban hajlandó kiadni a cikkeket, ha Sorge átdolgozza, illetve némileg kibővíti őket. – A kiadásra nem került sor (v. ö. 356. jegyz.). *367 373 384 431*

[524] Hermann Ahlwardt „Neue Enthüllungen. Judenflinten" c. uszító antiszemita írásáról van szó, amely azzal vádolta Isidor Löwe zsidó fegyvergyárost, hogy használhatatlan fegyvereket szállított a német hadseregnek. A Löwe rovására írt esetek azonban szorosan összefüggtek felelős beosztású tisztek korrupciójával. Ahlwardt könyvét bírósági határozattal elkobozták. – *369 557*

[525] E. B. Bax „Internecine Divisions in the Socialist Party" c. vezércikkében, amely 1892 jún. 18-án jelent meg a „Justice"-ban, együttműködésre szólította fel az angol szocialista csoportokat. – *370 397*

[526] A londoni County Council illetékességi körébe tartoztak az adóügyek, a helyi költségvetés stb.; megválasztásánál szavazati joguk volt mindazoknak, akik részt vehettek a parlamenti választásokban, valamint a harminc évnél idősebb nőknek. (V. ö. még 421. jegyz.) – *370 416*

[527] Az 1892 nyarán megtartott angol parlamenti választások a liberálisok győzelmével végződtek. A szocialista és munkásszervezetek sikeres választási agitációt folytattak és számos független jelöltet állítottak; hárman közülük – James Keir Hardie, John Burns és John Havelock Wilson – bekerültek a parlamentbe. – *370 373 384 386 389 393 397 402 405 406 432 438*

[528] Horlacherliesl – Ludwig Anzengruber „Der G'wissenswurm" c. regényének egyik alakja. – *371*

[529] „Fizetés nélküli könyvelőnőnek" nevezte Bebel 1892 jún. 4-i levelében a feleségét, aki segített neki ellátni a pártban a pénztárosi teendőket. – *371*

[530] Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten (a porosz államok általános joga) – a polgári, kereskedelmi, váltóügyi, tengeri és biztosítási jognak, továbbá a büntető-, egyház-, állam- és közigazgatási jognak az összefoglalása; Landrechtnek nevezték a külön tartományi (országos) jogokat, megkülönböztetve az általános német jogtól. Az 1794-es maradi porosz Landrecht egyes lényeges részei egészen a polgári törvénykönyv bevezetéséig (1900) érvényben voltak. – *372*

[531] Engels 1892 jún. 29-től júl. 2-ig Schorlemmer temetése alkalmából Manchesterben tartózkodott. – *375 376 383 392*

[532] V. ö. Engels: „Carl Schorlemmer" (22. köt.); a nekrológ a „Vorwärts" 1892 júl. 3-i számának mellékletében, ezenkívül a bécsi „Arbeiterzeitung" 1892 júl. 15-i számában és a „Den" („Nap") c. bolgár folyóirat 1892. évi 7. számában jelent meg. – *375 376 386 393 407*

[533] „The Manchester Guardian" – angol napilap, 1821-től jelenik meg; a szabadkereskedők, majd a Liberális Párt lapja. Néhány éve a címe: „The Guardian". – *376*

[534] A szabad egyházak (szabad községek) 1846–47-ben alakultak meg a Fény barátai (Világosság barátai, Lichtfreunde) elnevezésű, 1841-ben keletkezett vallási áramlat hatására, amely a hivatalos protestáns egyházban uralkodó pietizmus, szélsőséges misztikizmus és álszentség ellen irányult és a német polgárságnak a reakciós állapotokkal való elégedetlenségéből fakadt. A hivatalos protestáns egyháztól különvált közösségek 1847 márc. 30-án megkapták a szabad vallásgyakorlás jogát és 1859-ben egyesültek a német-katolikusok csoportjaival. – *378*

[535] A Mendelsonnak szóló levelet Bebel 1892 júl. 1-én küldte el Engelsnek. Mellékelt hozzá egy nyugtát azokról a pénzekről, amelyekkel a német Szociáldemokrata Párt egy lengyel diákot támogatott, aki a Németországban élő lengyelek között politikai agitációt folytatott. „Szívesen áldozunk valamit arra" – írta Bebel Engelsnek –, „hogy a lengyel munkásokat elragadjuk a Centrumtól." – *380*

[536] Bebel 1892 jún. 29-én azt válaszolta Engelsnek, aki jún. 20-i levelében nagy elfoglaltságáról írt (v. ö. 371. old.), hogy nem vár választ a levelére. – *381 389*

[537] A „Vorwärts" 1892 júl. 2-i számában „Die englischen Wahlen" címmel megjelent cikkről van szó. (V. ö. még 527. jegyz.) – *381*

[538] Dönhoffplatz – tér Berlin központjában. – *381*

[539] Utalás az úgynevezett Manchester-iskolára; ez a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket propagáló közgazdasági irányzat volt a XIX. sz. első felében. Agitációjának központja Manchester volt; a mozgalom élén két textilgyáros: Cobden és Bright állt, akik 1838-ban megalapították a Gabonatörvény-ellenes Ligát (v. ö. 540. jegyz.). A 40–50-es években a szabadkereskedelem hívei politikailag külön csoportosultak; belőlük alakult ki az angol Liberális Párt balszárnya. – *381*

[540] Nemzeti Gabonatörvény-ellenes Liga (National Anti-Corn-Law Leage) – szabadkereskedelmi egyesülés, Cobden és Bright gyárosok alapították 1838-ban Manchesterben. A Liga teljes kereskedelmi szabadságot követelt és küzdött az 1815-ben bevezetett gabonatörvények (a gabonabehozatalt tiltó, ill. korlátozó törvények) eltörléséért; a gabona árának csökkentése ugyanis feltétele volt a munkabér csökkentésének és a földbirtokos arisztokrácia gazdasági és politikai gyengítésének. A Liga a földbirtokosok elleni harcában igyekezett a munkásokat is felhasználni, ezt azonban az önálló munkásmozgalom, a chartizmus fellendülése megakadályozta. A gabonatörvények eltörlése (1846) után a Liga feloszlott. – *381*

[541] A Home Rule Bill, amelyet Gladstone 1886 áprilisában terjesztett a brit parlament elé, korlátozott önkormányzatot irányozott elő Írországnak; beletartozott az ír parlament összehívása és a brit kabinet ellenőrzése alatt álló ír kormány megalakítása. Gladstone

ezzel a törvényjavaslattal biztosítani kívánta magának az ír parlamenti képviselők támogatását; a konzervatívok és a liberális unionisták ellenszavazatai azonban megbuktatták a javaslatot a parlamentben. (V. ö. még 126. jegyz.) – *381 390 398 405*

[542] Dissenter – más véleményen levő, elpártoló; eredetileg dissenterek vagy nonkonformisták – az államegyházhoz nem tartozó protestánsok (presbiteriánusok, independensek, unitáriusok stb.) közös neve; Angliában az államegyház hosszú időn át üldözte őket; az 1689-es türelmi rendelettel társvallásúakká lettek. – *381 398*

[543] A Független Munkáspárt (Independent Labour Party) 1893 januárjában, a sztrájkmozgalmak és a munkásosztály önálló politikájáért folyó mozgalom fellendülésének idején alakult meg; a Keir Hardie vezetése alatt álló pártot az új trade-unionok vezetői alapították, rajtuk kívül tagjainak sorában a régi trade-unionok, a Szociáldemokrata Föderáció és más szocialista egyesülések képviselői, továbbá fábiánus befolyás alatt álló értelmiségiek és kispolgárok voltak. Programjában egyebek között követelte valamennyi termelési, elosztási és csereeszköz köztulajdonba vételét, a nyolcórás munkanap bevezetését, a gyermekmunka betiltását, továbbá társadalom- és munkanélküli-biztosítást. Engels támogatta a párt megalapítását, remélve, hogy proletár tömegpárttá fejlődik és kiküszöböli a Szociáldemokrata Föderáció szektás tévedéseit. Az Independent Labour Party vezetői azonban kezdettől fogva polgári-reformista álláspontot képviseltek, a harc parlamentáris formáit tekintették az osztályharc legfontosabb formájának és egyezkedtek a Liberális Párttal. – *382 384 394 403*

[544] Bismarck a fia esküvője alkalmából 1892 júniusában Bécsben tartózkodott, ahol több beszédében és a bécsi „Freie Presse" hasábjain 1892 jún. 24-én közzétett interjúban nyíltan támadta utódjának, Caprivinek a politikáját. – *386*

[545] A „Vorwärts" 1892 júl. 5-i számának „Die englischen Wahlen" c. cikkéről van szó. – *387*

[546] Angliában a munkások tömegmozgalmának nyomására 1867-ben került sor a második parlamenti reformra. (Az első Reform Billt vagy Reform Actet 1831-ben szavazta meg a parlament.) A Nemzetközi Munkásszövetség a Főtanács vezetésével tevékenyen részt vett a mozgalomban. Az új törvény leszállította a grófsági választók vagyoni cenzusát (a bérlőkét évi 12 font sterlingben állapította meg). A városokban választójogot kapott minden háztulajdonos és házbérlő, valamint azok a lakásbérlők, akik egy évnél hosszabb ideje nem változtattak lakhelyet és legalább évi 10 font sterling lakbért fizettek. Az új törvény több mint kétszeresére növelte a választásra jogosultak számát. – 1884-ben a tömegmozgalom kivívta a harmadik választási reformot, amelynek következtében a vidéki kerületek választási feltételei azonosak lettek a városi kerületekéivel. A falusi proletariátus, a városi szegények és a nők azonban továbbra sem kaptak választójogot. - A titkos szavazást 1872-ben vezették be. – *389 405*

[547] Az új unionizmus a 80-as évek végén kialakult új irányzat volt az angol szakszervezet mozgalomban. Az új trade-unionok a proletariátus nagy tömegeit, mindenekelőtt a tanulatlan munkásokat egyesítették, akik addig nem kapcsolódtak be a munkásmozgalomba. Megalakulásukban nagy szerepet játszott Eleanor Marx-Aveling, Tom Mann és más angol szocialisták. Az új trade-unionokról v. ö. Engels „Május 4-e Londonban" és „Előszó »A munkásosztály helyzete Angliában« 1892-es angol kiadásához" (22. köt.) (v. ö. még 128. jegyz.). – *390 393 444 446 452 566*

[548] Charles Steward Parnellt 1890 végén házasságtörés miatt vád alá helyezték és bűnösnek nyilvánították. Az angol liberálisok ezt ürügyül használták fel arra, hogy követeljék Parnell eltávozását az ír parlamenti frakció éléről. Az ír katolikus papság és az ír frakció

jobboldala – amelyek szembenálltak Parnell Home Rule-törekvéseivel (v. ö. 541. jegyz.) – támogatták a követelést. A Parnell elleni kampány az ír parlamenti frakció kettészakadására és az ír nemzeti mozgalom gyengülésére vezetett. – *390*

549 Konrad Schmidt: „Die psychologische Richtung in der neueren Nationalökonomie" („Die Neue Zeit", 1891–92. évf., II. köt. 40., 41. sz.). – *391 450 477*

550 A határhaszon-elméletről, a XIX. sz. 70-es éveiben a marxi munkaérték-elmélettel szemben felállított polgári gazdasági elméletről van szó. Tanítása szerint az áru értékét a „határhaszna" szabja meg; határhasznon azon áruegység hasznosságának szubjektív becslését érti, amely a vevő legkevésbé sürgető szükségletét, adott nagyságú árukészlet mellett, kielégíti. A határhaszon-elmélet az érték nagyságát az áruk viszonylagos ritkaságától teszi függővé. A valóságban azonban az áruk viszonylagos ritkasága függ többé vagy kevésbé magas értéküktől, amelyet a társadalmilag szükséges munkaráfordítás határoz meg. Az áru értéke a piaci árakon keresztül befolyásolja a fizetőképes kereslet mértékét, s ehhez a kereslethez alkalmazkodik az árukínálat. – A határhaszon-elmélet teoretikusai voltak a többi között Karl Menger osztrák és William Stanley Jevons angol közgazdászok (v. ö. erről Engels előszavát a „Tőke" harmadik kötetéhez, 25. köt. 11–19. old.). – *391 450*

551 A jatrokémiát vagy orvosi kémiát Paracelsus alapította meg; a XVI–XVII. században alkalmazott tudomány minden életjelenséget kémiai folyamatokra vezetett vissza és minden betegség gyógyítását vegyi úton képzelte el. A jatrokémikusok számos új kémiai vegyületet fedeztek fel és vezettek be az orvosi gyakorlatba. – *392*

552 „Almanach de la Question Sociale" – francia szocialista évkönyv, 1891-től 1903-ig jelent meg Párizsban Panagiotisz Argyriades szerkesztésében; beszámolókat közölt a nemzetközi munkásmozgalomról. – *395*

553 Az 1892-es „Almanach de la Question Sociale" a címlapján Engelst mint a kiadvány munkatársát tüntette fel és tudta nélkül közölte a „Bérmunka és tőke" 1891-es kiadásához írt bevezetését (v. ö. 22. köt.). Az „Almanach" francia fordításban, jelentősen rövidítve közölte a bevezetést. – *395*

554 „Österreichischer Arbeiterkalender" – szocialista évkönyv, 1874-től 1930-ig jelent meg Wiener Neustadtban, Bécsben és Brünnben. – *395*

555 Veszély a késedelemben („Periculum in mora") – v. ö. Titus Livius: „Ab urbe condita" (A város alapításától kezdve), 35. könyv, 25. fej. – A kifejezést sürgős esetekben orvosi recepteken is használják. – *395*

556 Rappen – svájci pénzegység, a frank századrésze. – *397*

557 A „Justice" 1892 júl. 9-i számában „Stanley Goes Under" és „Stanley must be Kept Under" címmel közölt jegyzetekben a szerkesztőség Stanley jelölése ellen foglalt állást és leszavazására buzdított; megállapította, hogy Stanley reakciós és a gyarmati politika híve. – *398*

558 North Lambeth – városrész London északi részén. – *398*

559 Magas Egyház (High Church) – az anglikán egyház három frakciója közül a legbefolyásosabb, az előkelőket tömöríti; szertartásaiban, dogmáiban a legközelebb áll a katolicizmushoz, a legkövetkezetesebben ragaszkodik az episzkopális hierarchiához, a hittételekhez stb. – *398*

[560] Edward Aveling és Eleanor Marx-Aveling közös cikke „Die Wahlen in Grossbritannien" címmel jelent meg a „Neue Zeit" 1891–92. évf., II. köt. 45. számában (v. ö. még 571. jegyz.). – *399 405*

[561] A porosz-eylaui csata 1807 febr. 7–8-án zajlott le a francia és a szövetséges porosz–orosz csapatok között. I. Napóleon nagy véráldozatok árán sem tudott döntő győzelmet kivívni és elvágni az orosz csapatokat az orosz határtól. – Engels a szójátékokkal annak a két pénzembernek a nevére utal, akikkel a francia szocialisták kiadandó napilapjuk (v. ö 433. jegyz.) finanszírozásáról tárgyaltak: Eylau és Weinschenk; ez utóbbi jelentése németül pohárnok. – *400*

[562] Territoriális hadsereg – 1872 óta a francia hadsereg része, a német–francia háború idején keletkezett; a hátországi helyőrségi és őrszolgálatot látta el; az állandó hadseregben és a tartalékban szolgálati idejüket letöltött, idősebb korosztálybeli hadköteleseket foglalta magában. A szolgálati idő a territoriális hadseregben hat év (1892 előtt kilenc év) és ennek tartalékában is hat év volt. – *401*

[563] Engels 1892 júl. 27-én elutazott Ryde-ba. Megbetegedése miatt 1892 szept. 6-ig maradt ott. – *401 402 404 409 410 411 414 421 424 427 431 438 441 442 449*

[564] Engels levelére Laura Lafargue feljegyezte: „Ma este írok E-nek, a fülem javul. A pénzt megkaptam." – *401*

[565] A „Vorwärts" és Vollmar közötti polémiáról van szó. Vollmar a párizsi „Revue bleue. Revue politique et littéraire" („Kék Szemle. Politikai és irodalmi szemle") c. folyóirat 1892. júniusi számában „Le socialisme de M. de Bismarck et le socialisme de l'empereur Guillaume" (Bismarck úr szocializmusa és Vilmos császár szocializmusa) címmel cikket tett közzé, amelyben azt állította, hogy az erfurti program (v. ö. 312. jegyz.) számos követelésében közeledik a Bismarck és II. Vilmos által meghirdetett „államszocializmushoz". Vollmar cikke nagy vitát váltott ki a szociáldemokrata sajtóban. A „Vorwärts" 1892 júl. 6., 12., 21. és 22-i számaiban, „Staatssozialismus" (Államszocializmus) c. szerkesztőségi cikkeiben szállt vitába Vollmarral. – *403 440*

[566] Bebel levelet írt Vollmarnak, amelyben megcáfolta ez utóbbinak azt a vádját, hogy ő (Bebel) beavatkozik a „Vorwärts" szerkesztésébe. Vollmar azonban „In eigener Sache" c. cikkében (megjelent a „Münchener Post" 1892 júl. 19-i számában) elferdítette Bebel levelét, azt a látszatot akarván kelteni, hogy Bebel szerkesztői teendőinek elhanyagolásával vádolja Liebknechtet. Bebel a „Vorwärts" 1892 júl. 21-i számában nyilatkozatot tett közzé, amelyben visszautasította Vollmar állításait. – *403*

[567] Martignetti 1892 júl. 1-i levelében kért Engelstől egy példányt Aveling „The Students' Marx" c., 1892-ben megjelent könyvéből; az volt a szándéka, hogy a művet – a „Tőke" első kötetének népszerű ismertetését – olaszra fordítja. Aveling Engels javaslatára 1892 augusztusában elküldött Martignettinek egy példányt a könyvből. – *406*

[568] Mentanánál 1867 nov. 3-án a pápai zsoldosok és a francia csapatok együttesen legyőzték Garibaldi csapatait, amelyek Róma ellen vonultak, hogy a pápai államot újra egyesítsék Itáliával. A de Failly tábornok vezetése alatt álló francia csapatokat egy évvel előbb látták el Chassepot-fegyverekkel, amelyekről de Failly ezt írta: „Nos fusils Chassepot ont fait merveille" (Chassepot-fegyvereink csodát műveltek). – *406*

[569] A Schorlemerről írt nekrológ (v. ö. 532. jegyz.) kivonata „A Socialist F. R. S." címmel 1892 júl. 23-án jelent meg a „Justice"-ban. – *407*

570 A „Szocializmus fejlődése" angol kiadásához írt bevezetés német fordításának (v. ö. 479. jegyz.) korrektúrájáról van szó, amelyet Kautsky 1892 aug. 8-án küldött el Engelsnek. – *415*

571 Edward Aveling és Eleanor Marx-Aveling „Die Wahlen in Grossbritannien" c. közös cikkéből (v. ö. 560. jegyz.) Kautsky a szerkesztés során törölte azokat a részeket, amelyekben a szerzők bírálták a Szociáldemokrata Föderáció és a Fábiánus Társaság opportunizmusát (v. ö. 419., 438–440. old.). – Kautsky 1892 aug. 8-án azt írta Engelsnek, hogy a cikk a távollétében érkezett meg és felbontatlanul hevert; közzététele ily módon egy héttel eltolódott, s a cikket helyhiány miatt le kellett rövidíteni. – *415 419 439*

572 V. ö. 4. köt. 452–453., 469–470. old. – *415*

573 A posszibilisták egyik fő tétele szerint a társadalmi kérdés fokozatosan megoldható oly módon, hogy a munkásoknak több képviselője kerül be a községtanácsokba. A posszibilisták municipális programja, amelyet az 1885-ös párizsi regionális kongresszus fogadott el, többek között előirányozta közmunkák szervezését a munkanélküliség felszámolására és olyan boltok létesítését, amelyeket a községek ellenőrzése alá helyeznek. A posszibilisták 1892 júliusi párizsi országos kongresszusa (v. ö. 451. jegyz.) a többi között a községtanácsok egészségügyi feladataival foglalkozott. – *416*

574 Az angol trade-unionok glasgow-i kongresszusa 1892 szept. 5-től 10-ig ülésezett; állást foglalt a nyolcórás munkanap bevezetése mellett és megvitatta egyebek között a munkások parlamenti képviseletének és a gyárfelügyeletnek a kérdéseit. Határozatilag visszautasította az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszusra – a II. Internacionálé harmadik kongresszusára – szóló meghívást és megszavazta, hogy ehelyett nemzetközi kongresszust hív össze a nyolcórás munkanap kérdéseinek megvitatására. Engels erélyesen fellépett a trade-unionok vezetőinek egységbontó törekvései ellen; írt Németországba, Ausztriába, Spanyolországba és Franciaországba (v. ö. 443–445., 446–448., 452–453., 454–455., 457–458. old. és 22. köt. 311–312. old.); leveleiben a reformista trade-union-vezetők mesterkedéseinek nyilvános elítélését javasolta az említett országok szocialista pártjainak. – *416 419 428 432 443 446 452 454 457 469 472 494*

575 A harmadik nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1893 aug. 6-a és 12-e között ülésezett Zürichben húsz ország több mint 400 küldöttének részvételével. A marxisták a kongresszus során szívós harcra kényszerültek az anarchistákkal. – A szociáldemokrácia politikai taktikájáról hozott határozat javasolta a munkásszervezeteknek, hogy a törvényhozó testületeket használják fel a munkásosztály politikai hatalmáért folytatott harcban. A határozat elítélte a polgári pártokkal kötött kompromisszumokat és kimondta, hogy a reformokért vívott küzdelmet alá kell rendelni a munkásmozgalom végső céljainak. – Számos hozzászólás foglalkozott a munkásosztálynak a militarizmushoz való viszonyával. Az elfogadott határozat megerősítette a brüsszeli kongresszus (v. ö. 132. jegyz.) határozatát és felszólította a szocialista képviselőket, hogy szavazzanak a hadihitelek ellen és szálljanak síkra a leszerelésért és az állandó hadseregek megszüntetéséért. A kongresszus megerősítette a brüsszeli kongresszusnak május elseje megünneplésére vonatkozó határozatát is, azzal a kiegészítéssel, hogy május elseje váljék a világbékéért való harc ünnepévé. – További határozataiban állást foglalt az általános választójog, a nyolcórás munkanap, a munkásnők védelme és a mezőgazdasági munkások szervezése mellett. Engels az aug. 12-i záróülésen mint díszelnök berekesztette a tanácskozásokat. Beszédét (v. ö. 22. köt. 382–383. old.) számos szocialista lap közölte. – *419 433 443 446 452 458 466 469 512 526 528*

576 Bernstein a „Neue Zeit"-ban megkezdett, „Die soziale Doktrin des Anarchismus" c. cikksorozatát a második cikk után megbetegedése miatt kénytelen volt félbeszakítani.

A harmadik cikk „Proudhon und der Mutualismus" címmel jelent meg a „Neue Zeit"-ban (1891–92. évf., II. köt. 45–47. sz.). – *421 425 440*

577 Engels 1890 júliusában Karl Schorlemmer társaságában beutazta Norvégiát. – *423*

578 Engels már 1841 óta foglalkozott a kereszténység keletkezésével és lényegével. Nézetei e kérdésekről „Bruno Bauer és az őskereszténység" (v. ö. 19. köt.) és „A Jelenések könyve" (v. ö. 21. köt.) c. tanulmányai is tükrözik. 1894-ben megírta „Az őskereszténység történetéhez" c. összefoglaló munkát (v. ö. 22. köt.), amelyet a „Neue Zeit" (1894–95. évf., I. köt. 1., 2. sz.) közölt. – *424*

579 Fronde (szó szerint: parittya) – a nagy hűbéruraknak a megszilárdult abszolutizmus elleni szétforgácsolt mozgalma Franciaországban XIV. Lajos kiskorúsága, ill. Ausztriai Anna régenssége idején (1648–1653). – Az egykorú események szolgáltak az idősebb Dumas „Vingt ans après" c., 1845-ben megjelent kalandregényének történelmi hátteréül. – *424*

580 Bebel 1892 aug. 17-én írt Engelsnek Viktor Adler és családja nehéz anyagi helyzetéről (v. ö. 464. jegyz.). – *426*

581 Norikok – a római Noricum provincia lakosai; Noricumhoz tartozott a mai Felső- és Alsó-Ausztria a Dunától délre, továbbá Stájerország és Karintia legnagyobb része. Az i. e. IV. században bevándorolt kelta–illír norikokat i. e. 16-ban legyőzték a rómaiak. A II. sz. közepétől a tartományt több ízben feldúlták germán törzsek. – *426*

582 V. ö. Biblia, 1. Kor. 16. és 2. Kor. 8. és 9. – *426*

583 II. Vilmos a német hadsereg tisztikara előtt mondott 1892 aug. 18-i beszédében szembefordult a kormánynak azzal a tervével, hogy a gyalogság katonai szolgálatát két évre leszállítsa. A császár beszéde nyomán politikai válság alakult ki Németországban és az a hír járta, hogy Caprivi kancellárnak, aki a szolgálati idő csökkentését támogatta, hamarosan távoznia kell. De azután, hogy a régi Reichstagot 1893 májusában a katonai törvényjavaslat elutasítása miatt feloszlatták, az 1893 júniusában újjáválasztott Reichstag júliusban megszavazta a kétéves szolgálati időt. – *426*

584 1892 okt. 1-én kellett volna először megjelennie a Francia Munkáspárt napilapjának (v. ö. 433. jegyz.). – *428*

585 Crédit Lyonnais – 1863-ban alapított francia nagybank. – *428 472*

586 A pénzemberek, akik a Francia Munkáspárt napilapjának finanszírozására vállalkoztak, arra kötelezték magukat, hogy 1892 aug. 20-án kifizetnek 250 000 frank készpénzt és rendelkezésre bocsátják a nyomdai berendezést. – *428*

587 A levelezőlapnak, amelyre Engels ezeket a sorokat írta, leszakították a sarkát a postabélyeggel. A szögletes zárójelbe tett kiegészítések a szerkesztőségtől származnak. – *430*

588 1892 júl. 31-én és aug. 7-én megyei (département) választásokat tartottak Franciaországban. A Francia Munkáspárt újabb győzelmet aratott: jelöltjei 47 kerületben (kanton) 63 000 szavazatot kaptak, 30 jelöltjét beválasztották a kerületi, illetve megyei tanácsokba. – *432*

589 A Francia Munkáspárt tizedik kongresszusa 1892 szept. 24-től 28-ig ülésezett Marseille-ben. Foglalkozott a vidéki munkával, a párt helyzetével és tevékenységével, a

májusi ünnepséggel, az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista kongresszuson való részvétellel és a küszöbönálló parlamenti választásokkal. A kongresszus olyan agrárprogramot fogadott el, amely a falusi proletariátus és a kisparasztság érdekeit szolgáló tételek mellett magában foglalt a parasztság kispolgári tendenciáinak kedvező tételeket is. – Határozatot hozott arról, hogy nem vesz részt az angol trade-unionok által tervezett nemzetközi kongresszuson (v. ö. 574. jegyz.) és felszólította a szakszervezeteket, hogy képviseltessék magukat az 1893-as zürichi nemzetközi kongresszuson (v. ö. 575. jegyz.). – *432 444 447 453 455 457 467 472 481*

590 Louise Kautsky cikke az angol választásokról cím nélkül jelent meg az „Arbeiterzeitung" 1892 aug. 5-i számában. (V. ö. még 560., 571. jegyz.) – *432*

591 A trade-unionok kongresszusának parlamenti bizottsága (Parliamentary Committee of the Trades Union Congress) – a trade-unionok brit kongresszusa néven a 60-as évek végén megalakult angol szakszervezeti szövetség végrehajtó szerve; 1871 óta az évi kongresszusokon választották meg; feladata volt a trade-unionok parlamenti képviselőjelöltjeinek kiválasztása, a trade-unionok érdekeit képviselő törvényjavaslatok támogatása és az évi rendes kongresszusok előkészítése. A bizottságban túlsúlyban voltak a reformista elemek, akik a munkásarisztokráciára támaszkodtak. 1921-ben a trade-unionok főtanácsa lépett a parlamenti bizottság helyébe. – *432 444 446 452 494*

592 Miquel leveleiről v. ö. Marx 1871 jún. 12-i levelét Edward Spencer Beeslyhez (33. köt 222. old.). – *434*

593 Anglia és Oroszország régóta versengett a Pamír területéért, amely földrajzi helyzeténél fogva stratégiailag nagyon fontos volt. Az Afganisztán leigázására irányuló tervek sértették a területre behatolt cári Oroszország érdekeit. Amikor 1892 nyarán egy orosz katonai osztagot irányítottak a Pamír területére, diplomáciai bonyodalom keletkezett Oroszország és Anglia között. Az 1895-ös Pamír-egyezmény végül körülhatárolta az angol és az orosz érdekszférákat. – *435*

594 Adler 1892 aug. 25-i levelében az „Ifjaknak" az erfurti kongresszuson (v. ö. 281. jegyz.) tapasztalt magatartásával kapcsolatban megjegyezte, hogy ezek a kritikusok a taktikát egyszer s mindenkorra adottnak, változhatatlannak tekintik. – Engelsnek a levél elején említett aug. 29-i levelét eddig nem sikerült megtalálni. – *436*

595 Kautsky 1892 aug. 31-i levelében megírta Engelsnek, hogy a „Neue Zeit" következő számában megkezdi Sorge „Homestead und Coeur d'Aléne" c. cikkének közlését, s ezért későbbre marad a „Szocializmus fejlődése" angol kiadásához írt bevezetés német változatának (v. ö. 479. jegyz.) megjelenése. Sorge cikke a „Neue Zeit" 1891–92. évfolyama II. kötetének 50. és 51. számában jelent meg. – A homesteadi acélmunkások 1892 júliusi sztrájkja az amerikai munkásosztály mindaddig legnagyobb megmozdulása volt; a szakszervezet vezette a Carnegie Steel Company által bejelentett bércsökkentés miatt. Az acéltársaság fegyveres sztrájktörőket alkalmazott, akiket a gyárakat megszállva tartó munkások elkergettek. – Mindkét félnek számos halottja és sebesültje volt. Végül kormánycsapatok szállták meg a gyárakat és leverték a sztrájkot. Még a homesteadi sztrájk idején szüntették be a munkát Coeur d'Aléne-körzet bányamunkásai. Az ezüst- és ólombányákat eredetileg maguk a bányászok kezelték; amikor a bányák nagy tőkés társaságok tulajdonába kerültek, a bányászoknak állandóan küzdeniök kellett a bércsökkentések ellen. 1892 júliusában sztrájktörőket mozgósítottak ellenük; a fegyveres összetűzések során először a sztrájkolók győztek, de kormánycsapatok segítségével leverték őket, vezetőiket letartóztatták és a bányászszakszervezet ellen bírósági eljárást indítottak. – Kautsky ugyancsak 1892 aug. 31-i levelében megkérdezte Engelst, hogyan vélekedne arról, ha Charles Bonnier-t a „Neue Zeit" franciaországi tudósítójaként alkalmaznák (v. ö. 441. old.). – *438 441*

[596] Albert munkás (Alexandre Albert Martin), a blanquista titkos szervezetek egyik vezetője és a kispolgári szocialista Louis Blanc a francia proletariátus képviseletében részt vettek az 1848-as februári forradalom után alakult polgári ideiglenes kormányban. V. ö. még Engels: „A német parasztháború", 7. köt. 388–389. old. – *439*

[597] „Pomerániai grandoknak" Kugelmann a porosz junkerokat nevezte 1892 aug. 21-i levelében, amelyben meghívta Engelst Hannoverba. Kugelmann a levél megírásának időpontjában Ahlbeck tengeri fürdőhelyen tartózkodott. – *442*

[598] V. ö. Biblia, Máté 2, 16. – Az angliai parlamenti szóhasználatban „az aprószentek legyilkolása" (the Massacre of the Innocents) azoknak a törvényjavaslatoknak a napirendről való levételét jelenti, amelyeknek a megtárgyalására az ülésszak végéig nem maradt idő. – *444*

[599] A Németországi Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusa 1892 nov. 14-e és 21-e között ülésezett. A pártelnökség és a Reichstag-frakció beszámolói után tanácskozott az 1893-as májusi ünnepségről, az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszusról, a bojkott alkalmazásáról és a szociáldemokraták álláspontjáról az ún. államszocializmus (v. ö. 693. jegyz.) kérdésében. A kongresszus hosszas vita után elutasította az államszocializmus gondolatát és minden kompromisszumot az uralkodó osztályokkal és a kizsákmányoló állammal. Elutasította az angol trade-unionok glasgow-i kongresszusán (v. ö. 574. jegyz.) tervbe vett nemzetközi kongresszust és határozatot hozott az 1893-as zürichi kongresszuson való részvételről. A militarizmus ellen hozott határozatban kötelezte a szociáldemokrata Reichstag-képviselőket, hogy tagadják meg a katonai hitelek megszavazását. – *444 447 511 527 529*

[600] A két könyv „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" angol kiadása (v. ö. 114., 479. jegyz.) és „A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es második német kiadása (v. ö. 231., 408. jegyz.). – *445*

[601] V. ö. Biblia, Róm. 12, 20. – *447*

[602] A Szociáldemokrata Föderáció 1892 aug. 1-én tartotta évi konferenciáját Londonban. A Föderáció tevékenységét és pénzügyi helyzetét ismertető beszámolók után tanácskozott egyebek között programjának kiegészítéséről, a Föderáció viszonyáról a kialakuló új munkáspárthoz (v. ö. 543. jegyz.), valamint az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista kongresszuson való részvételről. – *448 453 455*

[603] Knies „Geld und Kredit. Ernste Abteilung: Das Geld" c. könyvéről (Berlin 1873) Marx 1877 júl. 25-i levelében írt Engelsnek (v. ö. 34. köt. 57–58. old.). – *449*

[604] V. ö. Biblia, Máté 10, 34. – *451*

[605] Engels elküldött Kautskynak egy kivonatot abból a levélből, amelyet Marx 1843 szeptemberében írt Rugénak (v. ö. 1. köt. 345–348. old.); Kautsky a levelet, amely a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben jelent meg egy levélsorozatban, felhasználta „Zum zehnjährigen Bestand der »Neuen Zeit«" c. cikkéhez („Die Neue Zeit", 1892–93. évf., I. köt. 1. sz.). – A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban, német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg, 1844 februárjában. Marx és Engels írásain kívül Ruge, Bakunyin, Feuerbach, Hess, Heine, Herwegh és Bernays írásait és leveleit tartalmazta. A folyóirat megszűnésének fő oka a Marx és Ruge között kiéleződő elvi ellentét volt. Marxnak és Engelsnek a folyóiratban megjelent írásait v. ö. 1. köt. – *452*

606 A bankok munkaszüneti napjait (Bank Holidays) 1871-ben törvény állapította meg Angliában; eszerint húsvét és pünkösd hétfőjén, augusztus első hétfőjén és december 26-án minden angol bank munkaszünetet tart. – *455*

607 A francia szakszervezetek országos kongresszusa 1892 szept. 19-től 23-ig ülésezett Marseille-ben. Megvitatta a májusi ünnepség kérdését, az iparban foglalkoztatott nők és gyermekek munkáját és állást foglalt az angol trade-unionok glasgow-i kongresszusának (v. ö. 574. jegyz.) határozataihoz. Elutasította a trade-unionok tervezett kongresszusán való részvételt, viszont határozatot hozott arról, hogy a francia szakszervezetek képviseltetik magukat az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista kongresszuson. – *457 470 472 487*

608 Az American Federation of Labor (v. ö. 35. jegyz.) 1893 decemberében Chicagóban tartotta kongresszusát. Határozatban elismerte a munkásosztály politikai tevékenységének szükségességét és programba vette a nyolcórás munkanap bevezetésének követelését. A határozat elfogadása arról tanúskodott, hogy az amerikai szakszervezetekben fokozódott a haladó erők befolyása. – *458*

609 II. Sándor cár a tömegmozgalom nyomására 1861 febr. 19-én (márc. 3-án) proklamálta a jobbágyság megszüntetését. A reform mintegy 22 és fél millió parasztot juttatott személyes szabadsághoz és földhöz. A parasztoknak azonban a juttatott földért ún. megváltást kellett fizetniök pénzben vagy robotban, és helyenként át kellett adniok a föld egy részét a földbirtokosnak. – Az 1861-es jobbágyreform és az azt követő jogügyi, pénzügyi és iskolareformok meggyorsították a kapitalizmus fejlődését Oroszországban. – *459*

610 V. ö. 23. köt. 588–606. old. – *460*

611 V. ö. 23. köt. 367–375. old. – *460*

612 V. ö. 23. köt. 697–700. old. – *460*

613 Adler németre fordította Kravcsinszkij (Sztyepnyak) „The Russian Peasantry. Their Agrarian Condition, Social Life and Religion" c. könyvének (London 1888) első kötetét. 1892 szept. 22-i levelében megkérte Engelst, hogy mutassa be Sztyepnyaknak a fordítás kiadói részről történt engedélyezését és fizesse ki a pénzt, amely megilleti. – Kravcsinszkij átnézte Adler fordítását és rövid előszót írt hozzá; a könyv 1893-ban jelent meg a Dietz kiadónál „Der russische Bauer" címmel. – *463 495*

614 A „Vorwärts" 1892 szept. 15-i számában közölte, hogy a Szociáldemokrata Föderáció évi konferenciáján (v. ö. 602. jegyz.) javasolták Hyndman kizárását; végül azonban azt a javaslatot fogadták el, hogy Hyndman „tartózkodjék a gyakorlati agitációtól és csak elméleti munkákra szorítkozzék" (v. ö. még 448., 453., 455–456. old.). – *464 468*

615 Hyndman levelet írt a „Vorwärts"-nek, amelyben tiltakozott a lap szept. 15-i közlése (v. ö. 614. jegyz.) ellen; a „Vorwärts" 1892 szept. 20-án jelentette meg a tiltakozást; a „Justice"-nak írt hasonló levél szept. 24-én jelent meg. – *464 468*

616 Engels az „Emigráns-irodalom" c. cikksorozatban (I–V. cikk) az európai demokratikus és munkásmozgalmak új irányzatait elemezte; a cikkeket 1874–75-ben többszöri megszakítással a „Volksstaat" (v. ö. 209. jegyz.) számára írta, s a lap mindenkor közvetlenül megírásuk után közölte őket. Az I., II. és V. cikk újra megjelent az „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)" (Nemzetközi vonatkozású cikkek a „Volksstaat"-ból (1871–75)) c. gyűjteményben („Vorwärts" kiadó, Berlin 1894). Az V. cikk „Soziales aus Russland" (Az oroszországi társadalmi viszonyokról) címmel megjelent külön

brosúrában is (Lipcse 1875), Engels rövid előszavával; 1894-ben újra kiadták ugyanezzel a címmel, s ezúttal Engels utószóval is kiegészítette (v. ö. 18. köt.). – „A bakunyinisták munkában" c. cikksorozatot Engels közvetlenül a Spanyolországban 1873 nyarán lejátszódott események után írta, amelyek az 1868-tól 1874-ig tartó, ötödik spanyol polgári forradalom csúcspontját alkották. A cikkek a „Volksstaat"-ban 1873 október–novemberében, majd röviddel ezután „A bakunyinisták munkában. Emlékirat az 1873. évi spanyolországi felkelésről" címmel külön is megjelentek. 1894-ben a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. gyűjtemény is közölte a cikksorozatot; ebben a kiadásban Engels kisebb szerkesztőségi javításokat végzett és rövid bevezető megjegyzést írt hozzá (v. ö. 18. köt.). – *464*

617 Kautsky 1892 szept. 24-i levelében megkérte Engelst, mondjon véleményt annak a cikknek néhány passzusáról, amelyet Bebel a „Neue Zeit" számára írt a trade-unionok glasgow-i kongresszusáról (v. ö. 574. jegyz.). – Bebel cikke „Ein internationaler Kongress für den Achtstundentag" címmel jelent meg („Die Neue Zeit", 1892–93. évf., 1. köt. 2. sz.). Engels útmutatásait a szerkesztőség figyelembe vette. – *466 469*

618 Lásd Marx: „Vogt úr" (14. köt.). – Marx polemikus írása 1860 decemberében jelent meg Londonban, a Petsch és Tsa kiadónál. Marx és Engels életében a könyv nem ért meg újabb kiadást. – *467 478 484*

619 Lásd Marx: „A nemes tudatú lovag" (9. köt.); ez az írás 1854 januárjában jelent meg New Yorkban. – *469 478*

620 Aveling „Discord in »The International«. Continental Opinion on the British Trades Unionists" c. cikkében, amely a „Pall Mall Gazette" 1892 okt. 11-i számában jelent meg, átvette Bebel cikkének (v. ö. 617. jegyz.) nagy részét. A cikk a „Workman's Times" 1892 okt. 15-i számában is megjelent „The Proposed Eight Hours' Congress" (A javasolt nyolcórás kongresszus) címmel. – *470 487*

621 „Le Matin" – francia napilap, 1884-től 1943-ig jelent meg Párizsban; nem képviselt határozott irányzatot. – „Le Parti Ouvrier" – francia hetilap, 1888 márciusától jelent meg Párizsban; a posszibilisták lapja. – „Le Parti socialiste. Organe du Comité révolutionnaire central" – francia hetilap, a blanquisták sajtószerve; 1891 júniusától 1895 márciusáig jelent meg Párizsban. (V. ö. még 473., 122., 335., 131., 363. jegyz.) – *470*

622 Mehring a levél egy részét Engels beleegyezésével (lásd Engels 1893 ápr. 11-i levelét Mehringhez, 39. köt.) közzétette „Über den historischen Materialismus" (A történelmi materializmusról) c. írásában, amely „Die Lessing-Legende" c. műve 1893-as különkiadásának függelékeként jelent meg. – *473*

623 Mehring, aki „Über den historischen Materialismus" c. értekezésén dolgozott (v. ö. 622. jegyz.), a materialista történelemfelfogás problémáira vonatkozó kérdést tett fel Engelsnek. Kautsky 1892 szept. 24-én továbbította Engelsnek a kérdést. – *473*

624 Mehring 1884 júl. 3-i és 1885. jan. 16-i leveleiben arra kérte Engelst, hogy bocsásson rendelkezésére anyagot egy Marx-életrajzhoz. Engels és Mehring tulajdonképpeni levélváltása a jelen levéllel kezdődik. – *473*

625 Marx 1835 októberétől 1836 októberéig a bonni egyetemen jogot hallgatott; 1836 októberétől 1841 márciusáig a berlini egyetemen jogot, filozófiát, történelmet, művészettörténetet és nyelveket tanult. – *473*

626 Lavergne-Peguilhen „Grundzüge der Gesellschaftswissenschaft" c. művének (Königsberg 1838) első részéről („Die Bewegungs- und Produktionsgesetze") van szó. A szerző

a 225. oldalon fejtegeti a gazdasági formának az államforma fejlődésére gyakorolt hatását. – A passzust, amelyre Engels utal, Mehring „Über den historischen Materialismus" c. írásában (v.ö. 622. jegyz.) idézi. – *473*

627 Engels 1893 ápr. 11-i levelében (v. ö. 39. köt.) arra kérte Mehringet, hogy a levélnek ezt a passzusát a „Lessing-Legende" függelékében (v. ö. 622. jegyz.) a következő változtatással közölje: „és a Lavergne-Peguilhen-féle általánosítás újra összezsugorodna igazi tartalmára: hogy a feudális társadalom feudális világrendet szül". – *475*

628 „Sozialpolitisches Zentralblatt" – német szociáldemokrata hetilap, ezzel a címmel 1892-től 1895-ig jelent meg Berlinben, Heinrich Braun szerkesztésében. – *476*

629 „To-Day" – angol szocialista irányzatú havi folyóirat, 1883 áprilisától 1889 júniusáig jelent meg Londonban, 1884 júliusától 1886-ig H. M. Hyndman szerkesztésében. – „The Labour Elector" – angol szocialista hetilap, 1888 júniusától 1894 júliusáig jelent meg Londonban. (V. ö. még 99., 122. jegyz.) – *477*

630 Konrad Schmidt: „Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Wertgesetz" („Die Neue Zeit", 1892–93. évf., I. köt. 3., 4. sz.). – *477 533*

631 1891 jún. 1-től Mehring írta a „Neue Zeit" heti vezércikkeit, amelyekben a folyó politikai eseményeket marxista szempontból elemezte. – *477*

6632 Feltehetőleg egy Leibniz dolgozószobájából származó kárpitdarabról van szó. Kugelmann 1870 májusában Marxnak is küldött a születésnapjára darabokat a kárpitból (v. ö. 32. köt. 493., 666., 694. old.). – *478*

633 Marx a „Lord Palmerston" c. pamfletot, amely az angol oligarchiát egyik legnevesebb képviselőjének bemutatásával leplezi le, cikksorozatnak tervezte a „New York Daily Tribune" számára, s egyben hozzájárult ahhoz, hogy a cikkeket egyidejűleg a „People's Paper" is közölje. 1853 decemberétől Tucker londoni kiadó „Political Fly-Sheets" (Politikai röpiratok) sorozatában brosúraként újranyomatta a cikksorozat egyes részeit. A „Palmerston, what has he done?" (Palmerston. Milyen tetteket vitt véghez?) címmel megjelent brosúra a cikksorozat IV. és V. cikkét tartalmazza. (V. ö. 9. köt.) – *478*

634 „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig Kölnben megjelent német napilap. Főszerkesztője Marx volt, munkatársai közé tartozott Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Bürgers. A vezércikkeket, amelyek útmutatást adtak a német és az európai forradalom legfontosabb kérdéseiben, rendszerint Marx vagy Engels írta. – A lap polgári részvényeseinek nagy része mindjárt az újság harcos hangú első száma után visszavonult, amikor pedig a „Neue Rheinische Zeitung" a párizsi júniusi felkelés folyamán nyíltan állást foglalt a proletariátus ügye mellett, a még megmaradt részvényesek többsége is megvonta támogatását. A hatóságok megfosztották Marxot porosz állampolgárságától és a szerkesztők ellen sorozatos eljárásokat indítottak, amelyek 1849 májusában, amikor az ellenforradalom általános támadásba lendült, a lap beszüntetésére kényszerítették a szerkesztőséget. – *478*

635 „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, amelyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak és 1850 novemberéig adtak ki. A folyóirat a „Neue Rheinische Zeitung" (v. ö. 634. jegyz.) folytatása volt. 1850 márciusától novemberéig összesen hat füzet jelent meg, az utolsó kettős számként. A folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták, de borítólapján New Yorkot is feltüntették, mert Marx és Engels azt remélték, hogy keletje lesz az amerikai emigránsok körében. A folyóirat azt a feladatot tűzte maga elé, hogy történelmi materialista elemzés

alapján levonja az 1848–49-es forradalom következtetéseit, meghatározza az új történelmi helyzet jellegét és kidolgozza a forradalmi proletárpárt további taktikáját. A lapban megjelent cikkek, irodalmi kritikák stb. nagy részét Marx és Engels írták, de harcostársaikat – Wilhelm Wolffot, Joseph Weydemeyert és Georg Eccariust – is bevonták a munkába. – *478 484*

636 Ennek a levélnek a vázlata is fennmaradt Engels kézírásában; a levelet Louise Kautsky másolta le, az aláírás és a „teljes tisztelettel" szavak Engels kézírásában vannak. A levél és a vázlat szövege megegyezik. – *479*

637 H. Lindemann és K. Stegmann könyvet szándékoztak megjelentetni a szocializmus történetéről; 1892 okt. 2-i levelükben arra kérték Engelst, hogy engedje őket betekinteni néhány dokumentumba, amelyekre a munkájukhoz szükségük van. – *479*

638 Liebknecht 1892 szept. 25-én a Francia Munkáspárt marseille-i kongresszusán (v. ö 589. jegyz.) a német szociáldemokraták képviseletében felszólalt; egyebek közt kijelentette, hogy Elzász-Lotaringia kérdése abban a pillanatban megoldódna, mihelyt Franciaországban és Németországban létrejönne a demokratikus és szociális köztársaság. E kijelentés nyomán a francia polgári sajtó dühödt támadásokat intézett a szocialisták ellen; Liebknechtet 1892 szept. 26-án kiutasították Franciaországból. – Lucien Millevoye boulangista képviselő okt. 29-én a képviselőházban kérdést intézett a belügyminiszterhez, hogy a kormány a jövőben eltűri-e Franciaországba látogató külföldiek hasonló kijelentéseit (v. ö. még 655. jegyz.). – „La France" – polgári republikánus napilap; 1869-től 1939-ig jelent meg Párizsban. – *480 523 535*

639 A német Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi választmánya (a párt vezetősége) 1870 szept. 5-én röpiratként, 11-én pedig a „Volksstaat"-ban kiáltványt adott ki a háborúról. Ebben fellépett a német–francia háború folytatása ellen, minthogy az a sedani ütközet után a németek részéről hódító jelleget öltött. – 1870 szept. 9-én a braunschweigi választmány tagjait: Wilhelm Brackét, Leonhard von Bonhorstot, Samuel Spiert, Hermann August Kühnt és Heinrich Grallét, valamint Sievers nyomdatulajdonost a kiáltvány miatt letartóztatták és láncra verve a Lötzen melletti Boyen erődbe szállították. – Marx, aki szept. 13-án Liebknechttől értesült erről, tudósítást küldött számos lapnak („A braunschweigi bizottság tagjainak letartóztatásáról", v. ö. 17. köt.), szept. 20-án pedig tájékoztatta az Internacionálé Főtanácsát a letartóztatásokról, hangsúlyozva, hogy ezek minden jogi alapot nélkülöznek. – A braunschweigi választmány tagjait 1871 márc. 30-án elbocsátották a vizsgálati fogságból; perük 1871 novemberében került bíróság elé. – Az 1872 febr. 2-i fellebbviteli tárgyalás módosítani volt kénytelen a különböző fogházbüntetéseket kiszabó ítéletet. – *480*

640 Bebel és Liebknecht 1870-ben és 1871-ben az Északnémet és a Német Reichstagban több ízben szembeszálltak a német uralkodó körök háborús politikájával. A Reichstag 1870 júl. 21-i ülésén a német–francia háborúval kapcsolatban napirendre került a hadihitelek megszavazása. Bebel és Liebknecht írásos nyilatkozatot adtak át, s ebben kijelentették, hogy mivel a hadihitelek megszavazása a dinasztikus háborús politikát folytató porosz kormány politikájának helyeslését, a hitelek elutasítása pedig a bűnös bonapartista politikának a támogatását jelentené, tartózkodni fognak a szavazástól. Valamennyi többi képviselő, a lassalleánus Általános Német Munkásegylet képviselőit beleértve, megszavazta a hiteleket. 1870 nov. 26-án újabb hadihitelek megszavazására került sor az Északnémet Reichstagban. A vita során Bebel és Liebknecht elítélték a hódító háborút és az annexiós törekvéseket, és szolidárisnak nyilvánították magukat a francia néppel. A nov. 28-i szavazáson a hadihitelek engedélyezése ellen szavaztak. – Liebknecht 1870 dec. 3-i interpellációjában ismét az annexió nélküli békét követelte. – *480*

641 Jules Guesde cikke „Vive l'Internationale!" címmel jelent meg a „Socialiste"-ban 1892 októberében. – *481*

642 Bebel a kívánt anyagot Engels útján elküldte Lafargue-nak, hogy felhasználhassa tervezett képviselőházi beszédében. Minthogy azonban Lafargue ezt a beszédet nem tarthatta meg, a Francia Munkáspárt „La Démocratie Socialiste Allemande devant l'histoire" címmel 1893-ban Lille-ben brosúraként kiadta az anyagot (v. ö. még 485–486., 498. old.). – *481 485 498 503*

643 „Le Gaulois" - francia polgári napilap, 1867-től 1929-ig jelent meg Párizsban; a monarchista nagyburzsoázia és arisztokrácia lapja. – *481*

644 A dél-franciaországi Carmaux bányamunkásainak sztrájkja 1892 augusztus közepétől november elejéig tartott. A munkások a sztrájkkal tiltakoztak az ellen, hogy az igazgatóság elbocsátotta Calvignac bányamunkást, akit az 1892-es községtanácsi választások alkalmával kineveztek Carmaux polgármesterévé. Az igazgatóság azzal indokolta elbocsátását, hogy egy bányamunkás nem lehet egyidejűleg polgármester is; a sztrájkolók követelték, hogy állítsák újra munkába Calvignacot és a többi sztrájkoló munkást. A Francia Munkáspárt erőteljesen támogatta a sztrájkot, országszerte gyűjtöttek a sztrájkalapra. A munkások szívós harccal kiküzdötték követeléseik teljesítését. – *481 486 507*

645 1884 *végén a szociáldemokrata Reichstag-frakción belül konfliktus támadt a kormány* által beterjesztett törvényjavaslat körül, hogy adjanak állami segélyt magánhajózási társaságoknak és így ezek indítsanak tengeri járatokat Kelet-Ázsiába, Afrikába és Ausztráliába. Bebel, Liebknecht és híveik kimutatták a törvényjavaslat közvetlen összefüggését Bismarck gyarmatosítási törekvéseivel és követelték, hogy a frakció a javaslat ellen szavazzon. A frakció reformista többsége viszont tagadta ezt az összefüggést, és a törvényjavaslat támogatását a világkereskedelmi kapcsolatok fejlesztéséről, a hajóépítő munkások érdekeiről stb. hangoztatott demagóg szólamokkal próbálta igazolni. – A párt marxista vezetőinek a törvényjavaslat elleni küzdelmükben nagy segítséget nyújtott a „Sozialdemokrat" (v. ö. 311. jegyz.), amely nemcsak az opportunistákat bíráló szerkesztőségi cikkeket közölt rendszeresen, hanem párttagok számos levelét, pártszervezetek határozatait a kormányjavaslat ellen. A frakció végül teljes egészében a gőzhajó-szubvenció ellen szavazott. – *482 504*

646 Hans Müller „Der Klassenkampf in der deutschen Sozialdemokratie" c. könyvében (Zürich 1892) több ízben idézi Liebknecht 1881 *máj. 31-i Reichstag-beli* beszédét. – *482*

647 Ezeket a sorokat Engels a következő címzésű levelezőlapra írta: Herrn Dr. L. Kugelmann, Warmbüchenstr. 20[I]. Hannover, Germany. – *484*

648 Lásd Marx és Engels: „Levél a Szociáldemokrata Munkáspárt bizottságához" (17. köt.). – A levél válasz volt a braunschweigi választmány (bizottság) tagjainak, akik – Liebknechttel és Bebellel való megbeszélés alapján – Marxhoz fordultak, hogy tisztázzák a német proletariátusnak a porosz–francia háborúhoz való viszonyát. (V. ö. még 639. jegyz.) – *485*

649 Lásd Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról. Első üzenet" és Marx: „A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról" (17. köt.). – *485*

650 Liebknecht „Agitationsbericht. Nach Marseille und zurück" c. cikke a „Vorwärts" 1892 okt. 12-i számában jelent meg. – *486 552*

[651] Liebknecht 1892 okt. 2–4-én Mannheimban, Karlsruhéban, Majna-Frankfurtban és Offenbachban gyűléseken számolt be a Francia Munkáspárt kongresszusán (v. ö. 589. jegyz.) való részvételéről. – *486*

[652] Lásd Eugène Protot: „Chauvins et réacteurs", Párizs 1892. – A későbbiekben említett „Munca" – a Román Szociáldemokrata Párt hetilapja, 1890-től 1894-ig jelent meg Bukarestben. – *491*

[653] Bonnier 1892 okt. 21-i levelében azt írta Engelsnek, hogy a Francia Munkáspártnak elegendő ereje van a háború megakadályozásához, bármely oldalról indul is ki. – *496*

[654] V. ö. 25. köt. 443–583. old. – *498 500 503*

[655] Lafargue 1892 nov. 1-én megírta Engelsnek, hogy Millevoye 1892 okt. 29-i képviselőházi interpellációjával (v. ö. 638. jegyz.) megszegte neki tett ígéretét, amely szerint az interpellációval megvárja Lafargue visszatérését Carmaux-ból. – *498 503*

[656] A Francia Munkáspárt pénzügyi okokból nem tudott delegátust küldeni a német Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusára (v. ö. 599. jegyz.). Guesde és Lafargue által aláírt levélben üdvözölte a kongresszust. – *498*

[657] A franciák a nyugat-afrikai Dahomey állam ellen folytatott gyarmatosító háborúban 1892 novemberében döntő győzelmet vívtak ki. Dahomey egy része francia gyarmat lett, másik részét Franciaországtól függő két államra osztották fel. A francia csapatok ebben a háborúban alkalmazták első ízben az ún. melinitgránátokat. – *498*

[658] A „Figaro" 1892 nov. 2-án közzétette Jack Burnsszel készített interjúját. Eszerint Burns kijelentette, hogy ő a haladó reformok híve, tehát az erőszakos forradalom kérdésében nem ért egyet a kontinens szocialistáival, s hogy Angliában nincs akkora antagonizmus a munkásosztály és a burzsoázia között, mint Franciaországban. – *500*

[659] Engels ezeket a sorokat a következő címzésű levelezőlapra írta: F. A. Sorge, Esq., *Hoboken N. J., U. S. America.* – *501*

[660] Kravcsinszkij (Sztyepnyak) 1892 okt. 25-i levelében értesítette Engelst, hogy elküldte Adlernak a könyve német kiadásához szükséges anyagokat (v. ö. 613. jegyz.). – *502*

[661] Valószínűleg a solingeni szociáldemokrata pártszervezet javaslatáról van szó, amelyet a berlini kongresszusnak (v. ö. 599. jegyz.) tett arra vonatkozólag, hogy Georg Schumachert zárják ki a szociáldemokrata Reichstag-frakcióból, ezenkívül pedig, hogy korlátozzák a szociáldemokrata képviselők megbízatásának idejét, és a frakció tagjait az addiginál rövidebb időn belül váltsák fel mások. – *504*

[662] A beszámoló 1892 nov. 4-én jelent meg a „Vorwärts" mellékletében „Bericht des Parteivorstandes an den Parteitag zu Berlin 1892" címmel. – *504 508*

[663] Valószínűleg Kautsky „Der Parteitag und der Staatssozialismus" c. cikkéről van szó („Die Neue Zeit", 1892–93. évf., 1. köt. 7. sz.); ugyanebben a számban jelent meg Vollmar „Zur Streitfrage über den Staatssozialismus" (Az államszocializmusról folyó vitához) c. cikke. – *505*

[664] Bebel 1892 okt. 18-án megírta Engelsnek, hogy a ráfizetéses „Berliner Volkstribüne" helyett egy jól szerkesztett hetilap, egy központi pártlap kiadását javasolja; az új hetilap – „Der Sozialdemokrat" címmel – csak 1894 áprilisától jelent meg (v. ö. 39. köt.). – *506*

[665] A „Berliner Volkstribüne" mellékletében 1892 aug. 6-tól dec. 24-ig „Die Juraföderation und Michail Bakunin" címmel cikksorozat jelent meg; a szerző – a svájci Louis Héritier – nevét csak az utolsó cikk után közölték. A cikksorozat igazolni igyekezett a bakunyinisták és elsősorban a bakunyinista jurai föderáció (a La Chaux-de-Fonds-ban 1870 ápr. 4-től 6-ig tartott kongresszuson a francia-svájci szekcióról levált anarchista szervezet) tevékenységét, ezenkívül rágalmazta az Internacionálé Főtanácsát, Marxot és munkatársait, elsősorban J. Ph. Beckert. Engels elhatározta, hogy nem várja be a teljes cikksorozat közlését, hanem a „Berliner Volkstribüne" szerkesztőségének küldött nyilatkozatban válaszol a rágalmakra (lásd 22. köt. 327–329. old.). – Miután a „Volkstribüne" 1892 nov. 19-i száma közölte Engels nyilatkozatát, a dec. 24-i számban a cikksorozat 13. (befejező) cikkének végén megjelent Héritier válasza. Ebben és Engelshez írott 1892 dec. 25-i levelében cáfolni igyekezett azt a vádat, hogy meghamisította az I. Internacionálé történetét. – Engels 1893 jan. 20-án válaszolt Héritier-nek (v. ö. 39. köt.) és visszautasította mentegetőzését. – V. ö. még Engels 1895 márc. 25-i levelét Kautskyhoz (39. köt.). – *509*

[666] Az angol szocialisták 1892 nov. 14-én a londoni Trafalgar Square-en nagygyűlésen emlékeztek meg a véres vasárnap (v. ö. 399. jegyz.) ötödik évfordulójáról. Louise Kautsky erről szóló beszámolója az 1892 dec. 2-i „Arbeiterzeitung"-ban jelent meg. – *509*

[667] V. ö. Biblia, Mózes I. 10, 9. – *509*

[668] A berlini pártkongresszuson (v. ö. 599. jegyz.) vita folyt a szociáldemokrata sajtóról; a párttagok elégedetlensége a „Vorwärts"-szel a többi között abban is kifejezésre jutott, hogy sokallták Liebknecht főszerkesztői fizetését. – *511 522*

[669] A német Szociáldemokrata Párt elnöksége és a Reichstag-frakció javasolta a berlini pártkongresszusnak (v. ö. 599. jegyz.), hogy a párt vásároljon meg és nyilvánítson a párt hivatalos sajtószervének minden újonnan megjelenő szociáldemokrata lapot. A javaslatot a kongresszus elutasította. – *511*

[670] Az 1891-es brüsszeli nemzetközi munkáskongresszus (v. ö. 132. jegyz.) határozatában amellett foglalt állást, hogy a májusi ünnepséget május 1-én tartsák meg és szüneteltessék a munkát „mindenütt, ahol ez nem lehetetlen". A határozattal valamennyi küldött, a németeket beleértve, egyetértett. A berlini pártkongresszus (v. ö. 599. jegyz.) határozatot hozott, hogy 1893-ban az ünnepet május elsején este tartják meg és nem kötik össze általános munkabeszüntetéssel, mert ez a rossz gazdasági helyzet miatt nem valósítható meg. A kongresszus küldötteinek nagy többsége leszavazta azt a javaslatot, hogy május elsejét ünnepeljék május első vasárnapján. – *512 514 528 535 542 552*

[671] Bebel a berlini pártkongresszuson 1892 nov. 17-én mondott beszédében megindokolta a pártelnökség javaslatát, hogy Németországban 1893-ban ne kössék össze a májusi ünnepséget munkaszünettel. Adler, aki az osztrák szocialisták képviseletében mint vendég részt vett a kongresszuson, pártja nevében a javaslat ellen foglalt állást. – *512*

[672] A levélpapír alsó részén egy színpadot ábrázoló rajz látható, proszcéniummal és páholyokkal; Engels aláírása a „proszcéniumba" került. – A „hét sváb" egy Grimm-mese alakjai, akik kíváncsiságból és kalandvágyból elindultak világot látni, de ostobaságuk és gyávaságuk következtében nem jártak szerencsével. – *513*

[673] A Panama-botrányba francia államférfiak, magas rangú hivatalnokok és a sajtó egy része is belebonyolódott. Ferdinand Lesseps francia mérnök és üzletember 1879-ben rész-

vénytársaságot alapított a Panama-csatorna építésének finanszírozására. A társaság 1888 végén bekövetkezett csődje számos kis részvényes bukását vonta maga után. 1892-ben kitűnt, hogy a társaság, anyagi helyzetének leplezésére, több magas rangú személyt megvesztegetett, így például Freycinet, Rouvier és Floquet volt miniszterelnököket és más vezető politikusokat. Az igazságügyi szervek igyekeztek a botrányt eltussolni és csupán Lessepset és néhány kevésbé fontos személyt ítéltek el. – *514 521 523 524 526 529 534 537 538 543 544 548 552 557*

[674] Émile de Girardin, a „Presse" c. párizsi lap szerkesztője 1846–47-ben leleplezéseket. tett közzé a júliusi monarchia több politikusa és a Guizot-kormány korrupciójáról (v. ö. Engels: „Guizot hanyatlása és közelgő bukása – A francia burzsoázia helyzete", 4 köt.). – „La Presse" – francia napilap, 1836-ban alapították Párizsban; 1848–49-ben polgári republikánus irányzatú, az 1852 dec. 2-i államcsíny után bonapartista. – *514 538 543*

[675] Berlinben 1892 nov. 16-án ünnepséget rendeztek a kongresszus (v. ö. 599. jegyz.) küldötteinek tiszteletére. – *517*

[676] Ennek a levélnek a következő címzésű borítékja is fennmaradt: „An das sozialdemokratische Parteisekretariat, Katzbachstr. 9, *Berlin S. W.*, Germany". – *520*

[677] A szociáldemokrata Párttitkárság 1892 nov. 27-i levelét, amelyben gratuláltak Engelsnek 72. születésnapjához, Ignaz Auer és Richard Fischer írták alá. Utóiratban Jakob Bamberger is csatlakozott a szerencsekívánatokhoz. – *520*

[678] Bamberger a szociáldemokrata Párttitkárság üdvözletéhez fűzött utóiratban megjegyezte: „. . . és minthogy a »Hiéna« is éppen jelen van, a Bamberger is csatlakozik az aláírásokhoz." – *520*

[679] Stumpf 1892 nov. 21-i levelében gratulált Engelsnek 72. születésnapjához. Nov. 24-én elküldte a nov. 23-i „Mainzer Journal" különkiadását, a következő ajánlással: „Papáknak, 72. születésnapjára". A lap közölte a szociáldemokraták győzelmével zárult mainzi városi képviselőválasztás eredményét. (V. ö. még 521. jegyz.) – *521*

[680] Miután 1792 októberében a francia forradalmi hadsereg elfoglalta Mainzot, a város demokratái a francia jakobinus klub mintájára megalakították a Szabadság és Egyenlőség Barátainak Társaságát (Mainzi Klub). 1793 februárjában választások útján létrejött a Rajnai Német Nemzeti Konvent; ez dekrétummal megfosztotta hatalmától a világi és egyházi fejedelmeket, és Mainzot és környékét köztársasággá nyilvánította. – Minthogy a polgári demokratikus vívmányok fenntartása csak a francia forradalmi hadsereg segítségével volt lehetséges, a mainzi konvent 1793 márciusában a klub követelésére kimondta a Mainzi Köztársaság csatlakozását Franciaországhoz. Ezért a klub tagjait hazaárulással vádolták. – A francia Nemzeti Konvent 1792 dec. 15-i dekrétuma eltörölte ugyan a feudális függőséget, a nemesség és a klérus kiváltságait stb., de egyúttal Franciaországnak fizetendő hadisarcról rendelkezett. Ez elégedetlenséget és rossz hangulatot szült. – 1793 júliusában a porosz hadsereg elfoglalta Mainzot; a Mainzi Köztársaságot megszüntették és helyreállították a korábbi feudális rendszert. – *521*

[681] Kénesbandának (Schwefelbande) gúnyolta Vogt „Mein Prozess gegen die »Allgemeine Zeitung«" (Perem az „Allgemeine Zeitung" ellen) c. pamfletjában Marxot és híveit (v. ö. 618. jegyz. és 14. köt. 326–335. old.). – *521*

[682] Karl Liebknecht 1890 októberétől a berlini egyetemen jogot hallgatott. 1893 márciusában sikeresen befejezte tanulmányait és 1893 októberében egy további vizsga után joggyakornok lett. – *522*

[683] Stadthagen ügyvédet 1892-ben egy becsületbíróság szociáldemokrata tevékenysége miatt kizárta az ügyvédi karból. A „Vorwärts" 1892 nov. 19-én közzétette a határozatot és a vele összefüggő okmányokat. – *522*

[684] „Pénzkérdésekben nem ismerünk tréfát" – David Hansemann-nak, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetőjének kijelentése az Egyesült Landtagban 1847 június 8-án mondott beszédében (v. ö. 6. köt. 106–116. old.). – *522*

[685] Liebknecht „Die Emser Depesche oder Wie Kriege gemacht werden" c., 1891 nyarán kiadott brosúrájában okmányokkal alátámasztva leleplezte Bismarck háborús provokációit. – Emsi távirat – I. Vilmos porosz király 1870 júl. 13-án Ems fürdőhelyről táviratban közölte Bismarckkal, hogy elutasítja a franciák követelését, nem tesz kötelező ígéretet arra, hogy a Hohenzollern-ház egyetlen tagja sem jelölteti magát a spanyol trónra. Bismarck a táviratot lerövidítve és meghamisítva nyilvánosságra hozta; ez volt a francia hadüzenet közvetlen kiváltó oka. Bismarck 1892 októberében kénytelen volt a nyilvánosság előtt is elismerni a hamisítás tényét. – *522 531*

[686] 1892 novemberében a német kormány a Reichstag elé terjesztette régóta tervezett katonai törvényjavaslatát, amely a hadsereg, különösen a tiszti és altiszti állomány roppant megnövelését, és ezáltal a katonai kiadások emelését irányozta elő. A követelt növelés nagyobb volt, mint az 1874 és 1890 közötti létszámnövelések együttvéve. A tömegek antimilitarista akcióinak nyomására és az uralkodó osztályon belüli ellentétek következtében a Reichstag 1893 májusában leszavazta a törvényjavaslatot; közvetlenül ezután feloszlatták a Reichstagot. Az új választások után végül 1893 júliusában sikerült a csekély mértékben módosított katonai törvényjavaslatot kis többséggel elfogadtatni (v. ö. még 583. jegyz.). – *524 526 529 542 552 558*

[687] Gladstone liberális kormánya 1893 februárjában terjesztette a parlament elé a Home Rule Bill-t (v. ö. 541. jegyz.). Az Alsóház elfogadta, de a Felsőház, mint már 1886-ban is, elutasította a törvényjavaslatot. – *524 526 529*

[688] A levél, amelynek csak a vázlata maradt fenn, válasz Bonnier 1892 dec. 2-i levelére. Bonnier ebben tiltakozott a német Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusán (v. ö. 599. jegyz.) elfogadott határozat ellen, hogy 1893 május 1-én nem hirdetnek ki általános munkabeszüntetést és csak este rendeznek ünnepséget (v. ö. 670. jegyz.). – *526*

[689] Bonnier dec. 2-i levelében (v. ö. 688. jegyz.) helyeselte az angoloknak azt a szándékát, hogy a brüsszeli határozatokat (v. ö. 670. jegyz.) figyelmen kívül hagyva, az előző évekhez hasonlóan május első vasárnapján ünnepeljenek. – *527*

[690] Lásd Bebel: „Die Maifeier und ihre Bedeutung" („Die Neue Zeit", 1892–93. évf., I. köt. 14. sz.). – *527*

[691] Bebel 1892 nov. 22-én így válaszolt Engelsnek a szociáldemokrata sajtóval kapcsolatos aggályaira (v. ö. 511–512. old.): „Teljesen tévesek az értesüléseid, ha a sajtónk államosításáról beszélsz. A lapok egytől egyig függetlenek, azok is, amelyek tőlünk kapták a pénzt. Sohasem ragaszkodtunk ahhoz, hogy akár csak az irányításba is beavatkozzunk, még ott sem, ahol pártérdekből erre szükség lett volna." – *528*

[692] Bebel „Der Parteitag der deutschen Sozialdemokratie" c. cikke („Die Neue Zeit" 1892–93. évf., I. köt. 10. sz.) beszámolt a berlini kongresszus (v. ö. 599. jegyz.) munkájáról, és külön hangsúlyozta annak a határozatnak a fontosságát, hogy 1893-ban május elsejét este ünnepeljék. – *528*

[693] „Az államszocializmus és a forradalmi szociáldemokrácia" c. határozatról van szó, amely elítélte az ún. államszocializmust. A határozatot Liebknecht és Vollmar nyújtotta be a berlini pártkongresszusnak (v. ö. 599. jegyz.), amely 1892 nov. 18-án fogadta el. – *529*

[694] Minthogy a „Neue Zeit" iránti kereslet csökkent, Dietz javasolta, hogy tegyék a folyóiratot közérthetőbbé, indítsanak művészeti és politikai szemle-rovatot, az elméleti rész terjedelmét pedig korlátozzák. – *529*

[695] „La Nation" – francia polgári radikális hetilap; 1884 óta jelenik meg Párizsban. – *529*

[696] Lásd Engels: „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" („Anti-Dühring"), amely 1876 második fele és 1878 első fele között készült el (v. ö. 20. köt.). – Itt a mű 1886-ban Zürichben megjelent második kiadásáról van szó. – *530*

[697] Lafargue Engelshez írt leveléből a „Vorwärts" 1892 dec. 6-i száma részleteket közölt a szerző megnevezése nélkül „Man schreibt uns aus Paris über den Panama-Skandal" címmel (v. ö. még 673. jegyz.). – *531*

[698] 1892 nov. 27-én a szociáldemokrata Reichstag-frakció táviratban gratulált Engelsnek 72. születésnapjához; a táviratot a frakció nevében Bebel, Meister és Singer írták alá. – *532*

[699] A „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte" c. német polgári liberális folyóiratról van szó; 1893-tól 1900-ig negyedévenként jelent meg Lipcsében, Freiburgban és Weimarban S. Bauer, C. Grünberg, L. M. Hartmann és E. Szanto kiadásában. – *533*

[700] Lásd Engels: „A csoportházasság egy újabban felfedezett esete" (22. köt.). – Engels cikkének forrása a „Russzkije Vedomosztyi" 1892 okt. 14-i (284.) számában L. J. Sternberg orosz néprajztudós tollából megjelent tanulmány volt a szahalini giljákok életmódjáról és társadalmi berendezkedéséről. Engels csaknem teljes terjedelmében felvette a tanulmányt cikkébe. – *534*

[701] Lafargue 1892 nov. 24-én ezt írta Engelsnek: „Bebel nemzetközi szempontból mindig nagyon rosszul viselkedett, és ha nem lett volna mellette Liebknecht, aki őt korrigálja, lehetetlen lett volna az egyetértés a német párttal." – *535*

[702] V. Ö. Heine: „Jung-Katerverein für Poesiemusik". – A költemény-muzsika (Poesiemusik) a romantika egyik irodalmi vezérelve volt. – *536*

[703] Szabad színpadok a 80-as évek végén és a 90-es évek elején Európa több nagyvárosában alakultak. A nyugat-európai művészetnek ez a haladó irányzata a társadalmi ellentétek éleződésével és a munkásosztály megerősödésével függött össze; tiltakozást jelentett az állami színházak konzervativizmusa és a színházi cenzúra ellen. Másutt be nem mutatott haladó művekkel a munkásosztály nevelésére törekedett. – *540*

[704] Ennek a levélnek a következő címzésű borítékja is fennmaradt: Monsieur Pierre Lavroff, 328, rue St. Jacques, **Párizs,** France. – *542*

[705] Lopatyin beszélgetése Engelsszel az oroszországi forradalom kilátásairól 1883 szept. 19-én folyt le; Lopatyin a beszélgetésről másnap levélbelileg beszámolt Osanyinának, a

Narodnaja Volja végrehajtó bizottsága tagjának. Lopatyin kezdeményezésére Lavrov 1892 dec. 12-én megkérte Engelst, hogy engedélyezze a levél egy részletének közzétételét. A Genfben 1893-ban megjelent „Osznovi tyeoretyicseszkovo szocializma i jih prilozsenyije k Rosszijji" c. kötetben tették közzé (v. ö. még 21. köt. 445–446. old.). – *542*

[706] V. ö. Schiller: „Shakespeare's Schatten". – *544*

[707] A csődbe jutott Liberator Building Societyről van szó, amelynek egyik vezetője, Spencer Balfour, vagyonát pénzzé téve megszökött Angliából. – *545 557*

[708] V. ö. Biblia, Eszter 4, 1. – *545*

[709] 1892 dec. 13-án Bebel beszédet mondott a katonai törvényjavaslat vitájában (v. ö. 686. jegyz.). Rávilágított arra, hogy a német militarizmus egy európai háború veszélyét idézi fel és ezzel a politikájával fokozza a nép kizsákmányolását. Bebel a szociáldemokrata Reichstag-frakció nevében elutasította a kormány törvényjavaslatát. – Dec. 15-én Bebel a lex Heinze vitájában szólalt fel; rámutatott a polgári törvényhozásnak a prostitúcióval kapcsolatos képmutatására. – A lex Heinze elnevezés onnan származott, hogy 1891–92-ben eljárás folyt egy Heinze nevű kitartott férfi ellen, akit gyilkossággal és lopással vádoltak; ezt az esetet használták ürügyül a prostitúció elleni törvényekre. A lex Heinze 1891-ben került a Reichstag elé, de csak hosszas tárgyalások után, 1900-ban fogadták el. – *546*

[710] Bár a francia törvények tiltották sorsjátékok rendezését, a Panama-társaság 1888-ban megvesztegetett képviselők révén engedélyt szerzett sorsjegyek árusítására. – *549 558*

[711] A „Tőke" negyedik kötete, az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratának egy részéről van szó, amelyet Engels 1889–90-ben átadott Kautskynak, hogy kibetűzze és lemásolja (v. ö. 37. köt. 138–139., 265–266. old.). Engels már nem valósíthatta meg azt a szándékát, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-et sajtó alá rendezze. A művet először Kautsky adta ki 1905 és 1910 között Stuttgartban három kötetben. – A sok tekintetben önkényes és hiányos Kautsky-féle kiadás után az „Értéktöbblet-elméletek" teljes, szöveghű kiadása csak 1954–61-ben jelent meg orosz fordításban, illetve 1956–62-ben eredeti nyelven (lásd 26. köt. I–III. rész). – *551*

[712] 1892-ben a Banca Romanában tartott revízió napfényre hozta, hogy a bank törvénytelenül 133 millió összegű bankjegyet hozott forgalomba az engedélyezett 70 millió helyett, és képviselőknek, szenátoroknak és más, a kormányhoz közelálló személyeknek óriási pénzösszegeket adott. – Erről a botrányról írta Engels „Az olasz panama" c. cikkét (v. ö. 22. köt. 337–343. old.). Az olasz parlament 1892 decembere és 1893 januárja között vitatta meg a Banca Romanában feltárt visszaéléseket. Engels Antonio Labriolától kapta az újsághíreket és parlamenti tudósításokat, amelyeket felhasznált a „Vorwärts"-nek írt és 1893 februárjában megjelent cikkéhez. – *557*

[713] Karl Henckell, akit a Reichstag-frakció megbízott, hogy állítson össze egy gyűjteményes kötetet forradalmi versekből, 1892 nov. 2-án írt levelében kérte Engelst, hogy javasoljone kötetbe költeményeket, valamint, hogy továbbítson ugyanilyen céllal leveleket Swinburne és William Morris haladó angol költőknek. Ez valószínűleg meg is történt. Engels válaszlevelét eddig nem sikerült megtalálni; az itt közölt mondat lábjegyzetként szerepel E. P. Mead „Göz király" c. költeményéhez, amelyet, akárcsak a „Tidmann úr" c. ódán népdalt, Engels fordításában vett fel a gyűjtemény: „Buch der Freiheit" (A szabadság könyve), Berlin 1893. (V. ö. 2. köt. 377–378. old. és 16. köt. 29–30. old.) – *559*

[714] A levélben foglalt javaslat, hogy nevezzenek ki minden országban titkárt a nemzetközi kapcsolatok ápolására, nagy visszhangra talált; Eleanor Marx-Aveling 1891 márc. 26-án

írt erről Samuel Gompersnak és felsorolta a tíz országban máris megválasztott titkárok nevét. – *563*

715 Az 1890-es londoni májusi tüntetésről v. ö. Engels: „Május 4-e Londonban" (22. köt.). – *565*

716 Lafargue 1892 ápr. 17-én válaszolt Adolphe Smith levelére (v. ö. 483. jegyz.); félreérthetetlenül kifejtette, hogy a francia szocialisták szembehelyezkednek a londoni Trades Councilnak (v. ö. 128. jegyz.) a londoni májusi tüntetés megbontására és a Nyolcórás Bizottság (v. ö. 98. jegyz.) elszigetelésére irányuló próbálkozásaival. Lafargue levele 1892 ápr. 20-án, Smith válasza ápr. 22-én jelent meg a „Daily Chronicle"-ban. Smith tagadta, hogy ő, ill. a posszibilisták, akikkel a londoni májusi ünnepségről tárgyalt, érdekeltek lennének az ünnepség megbontásában; egyúttal kirohant a Nyolcórás Bizottság ellen. – *567*

717 A költemény szövege ismeretlen kézírásban maradt fenn; Engels ceruzával írta alá nevének kezdőbetűit. - *568*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

L'Action« (A cselekvés), Lyon. – *172* (304)

ADLER, Emma (szül. Braun) (1858–1935) – Viktor Adler felesége. – *135 136 244 274 424 426 435 464 495* (464)

ADLER, Viktor (1852–1918) – orvos, az osztrák szociáldemokraták egyik vezetője, az „Arbeiterzeitung" szerkesztője; 1889–95 kapcsolatban állt Engelsszel; később az osztrák pártban és a II. Internacionálében az opportunizmus egyik képviselője. – *5 8 20 28 31 117 135 136 139 142 144 148 164 200 212 244 249 274–276 307 341–343 347 423 424 426 434–437 463–465 471 472 494–495 502 509 512 532* (73 224 250 259 293 464 580 594 660)

– *Die Verkehrsanlagen von Gross-Wien und die Wiener Arbeiter* (Nagy-Bécs közlekedési létesítményei és a bécsi munkások); „Arbeiterzeitung", 1892 jan. 8. *274* (420)

– [Beszéd a német Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusán;] „Vorwärts", 1892 nov. 18. – *512* (671)

AHLWARDT, Hermann

– *Neue Enthüllungen. Judenflinten* (Új leleplezések. Zsidópuskák), Drezda 1892. – *369* (524)

Albert *lásd* Martin, Alexandre

ALEXANDRA (1844–1925) – IX. Keresztély dán király leánya, 1863-tól a walesi herceg (1901-től VII. Eduárd néven angol király) felesége. – *261*

ALLEMANE, Jean (1843–1935) – francia nyomdász, kispolgári szocialista; a Párizsi Kommünben való részvételéért kényszermunkára ítélték, 1880-ban amnesztiát kapott; a 80-as években posszibilista, 1890-től a posszibilistáktól elszakadt Parti ouvrier socialiste-révolutionnaire (Szocialista-forradalmi Munkáspárt) vezetője; az első világháború idején visszavonult a politikától. – *103 137 141* (52 53 197)

Almanach *lásd* Almanach du Parti Ouvrier

»*Almanach du Parti Ouvrier*« (A Munkáspárt évkönyve), Lille. – *163 172 187 194 240 244 246 262 296 395* (297)

»*Almanach de la Question Sociale*« (A társadalmi kérdés évkönyve), Párizs. – *395* (552 553)

Anna *lásd* Padlewski, Stanisław

---

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

ANNIE – Engels háztartási alkalmazottja. – *27 53 63 387*

ANSCHÜTZ, Richard (szül. 1852) – német kémikus, a bonni egyetem tanára. – *489 490 524*

ANZENGRUBER, Ludwig (1839–1889) – osztrák író, kritikai realista; népies, főleg paraszttárgyú darabokat írt. – *371 424* (528)
– *Der G'wissenswurm* (A lelkiismeret-furdalás), Bécs 1874. – *371* (528)

»*Arbeiterinnenzeitung*« (Nőmunkás Újság), Bécs. – *159 164 197 241 244 247 282 373 538* (293)

»*Arbeiterzeitung*« (Munkásújság), Bécs. – *28 36 55 102 212 244 347 373 432* (36 73 221 420)
– 1891 jan. 9.: *Zum 1. Mai 1891* (1891 május 1-re). – *18* (51)
– 1891 febr. 6. – 28 36 (74)

ARGYRIADES, Panagiotisz (Paul) (1849–1901) – macedóniai születésű francia ügyvéd és újságíró, blanquista, az „Almanach de la Question Sociale" szerkesztője; az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte. – *194 320 328 395*

»*Der arme Teufel*« (A Szegény Ördög), Detroit. – *212* (355)

ARNDT, Paul – német újságíró, szociáldemokrata, a 90-es években a „Vorwärts" párizsi tudósítója, az 1892-es berlini pártkongresszus küldötte, a blanquisták forradalmi központi bizottságának tagja. – *467 486*

AUDORF, Jakob (1835–1898) – géplakatos, szociáldemokrata, munkásdalok szerzője, hamburgi, svájci és párizsi munkás művelődési egyletek tagja, az Általános Német Munkásegylet egyik alapítója; 1868–75 és 1877–87 Oroszországban élt; 1876–77 a „Hamburg-Altonaer Volksblatt", 1887–98 a „Hamburger Echo" szerkesztője. – *89 229*
– *Lied der deutschen Arbeiter* (A német munkások dala). – *89 229* (170)
– *Zwanglose Wochenplauderei* (Fesztelen heti beszélgetés); „Hamburger Echo", 1891 okt. 18. – *229*

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, később egyik vezetője; 1877-ben a „Berliner Freie Presse" szerkesztője, megszakításokkal 1877–1907 a Reichstag tagja; 1893-ig Bebel híve, később opportunista. – *178 180 185 520* (78 292 337 677)
– [Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusán;] „Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt etc.", Berlin 1891. – *178 180 185*

August *lásd* Bebel, August

August Bebel, der Arbeiter-Bismarck. Von einem Sozialisten (August Bebel, a munkás-Bismarck. Egy szocialistától), Berlin [1890]. – *223* (373)

»*Das Ausland*« (A Külföld), Stuttgart. – *82* (157)

AVELING, Edward (1851–1898) – angol szocialista orvos, Marx legfiatalabb leányának, Eleanornak a férje. – *10 12 22 26 29 33 43 45 58 63 67 75–77 93 94 97 98 101 103 131 137 139 145 149 150 159 160 162 164 178 186 227 236 237 239 242–244 246 247 250 261 263 271 274 280 281 284 287 296 303 317 318 322 328 356 359 370 405–407 416 418 419 439 440 444 445 447 450 454 455 464 466 469 470 476 481 494 504 513 516 554 566* (70 77 192 356 454 479 511 567)
– [*Nyilatkozat Gilles ellen*:] „Vorwärts", 1891 szept. 10., 11. – *150* (275)
– és Eleanor MARX-AVELING: *Die Wahlen in Grossbritannien* (A választások Nagy-Britanniában); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., II. köt. 45. sz. – *398 399 405 415 419 432 439 440* (560 571)

– *The Students' Marx etc.* (Marx tanulmányozásához stb.), London 1892. – *406* (567)
– *The Cholera and the Hamburg Socialists* (A kolera és a hamburgi szocialisták); „The Pall Mall Gazette", 1892 szept. 16. – *455*
– *Discord in „The International". Continental Opinion on the British Trades Unionists* (Viszály az „International"-ben. A kontinens véleménye a brit trade-unionistákról); „The Pall Mall Gazette", 1892 okt. 11. – *470 487* (620)

Aveling, Eleanor *lásd* Marx-Aveling, Eleanor

B

BAARE, Louis (1821–1897) – nagyiparos, adócsalás és más üzelmek miatt bíróság elé állították. – *557*

BACHOFEN, Johann Jakob (1815–1887) – svájci jogász és történész. – *112 113 115*
– *Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokratie der alten Welt etc.* (Az anyajog. Vizsgálódás az ókori világ nőuralmáról stb.), Stuttgart 1861. – *112 113* (213)

BAGINSKI, Richard – szociáldemokrata, 1891-ben csatlakozott az „Ifjak"-hoz. – *419*

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, az 1848-as német forradalom résztvevője; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. – *178 212 509* (605)

BALFOUR, Spencer (szül. 1843) – angol liberális parlamenti képviselő (1880–92), igazgató egy építési vállalatnál, amelynek bukása után 1892-ben külföldre szökött; 1895-ben kiszolgáltatták és 14 évi kényszermunkára ítélték. – *545* (707)

BAMBERGER, Jakob (megh. 1907) – német nyomdász és kereskedő, szociáldemokrata; 1884-ben a „Berliner Volksblatt" egyik alapítója. – *520* (677 678)

BANES, Georges – angol konzervatív parlamenti képviselő (1886–92). – *393*

BANNER, Robert – skót munkás, a Fábiánus Társaság egyik alapítója, 1882-ben megalakította a Szociáldemokrata Föderáció helyi csoportjait Edinburghben; 1881-ben Marx és Engels segítségét kérte a skóciai szociáldemokrata párt megszervezéséhez. – *439*

BANTING, William (1793–1878) – angol vállalkozó, 1863-ban nyílt levélben ismertette a róla elnevezett fogyasztó gyógykúrát. – *75*

BARONDESS, Joseph (1867–1928) – amerikai szocialista, a 90-es években a zsidó szocialista szabómunkások vezetője, később cionista. – *177*

BARTH, Ernst Emil Paul (1858–1922) – német polgári filozófus, szociológus, 1890-től a lipcsei egyetem tanára; a marxizmus ellenfele. – *124 125 199*
– *Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann* (Hegel és a hegeliánusok történetfilozófiája Marxig és Hartmannig), Lipcse 1890. – *124 125* (238)

»*La Bataille*« (A Csata), Párizs. – *80* (153)

BAX, Ernest Belfort (1854–1929) – angol történész, filozófus és újságíró; szocialista, a marxizmus egyik első propagálója Angliában, a Szociáldemokrata Föderáció balszárnyának tagja, 1884-ben a Szocialista Liga egyik alapítója; 1883-tól baráti viszonyban volt Engelsszel; a brit Szocialista Párt egyik alapítója (1911-ben) és vezetője (1916-ig), később szociálsoviniszta. – *122 319 356 369 370 397 398 407 415 416 419 516*
– *The German Party – its Misfortunes and its Faults* (A német párt – balszerencséi és hibái); „Justice", 1891 jún. 27. – *122* (234)
– *Internecine Divisions in the Socialist Party* (Belső viszályok a szocialista pártban); „Justice", 1892 jún. 18. – *370 397* (525)

BEBEL, August (1840–1913) – német szocialista, esztergályos, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. – *9 17 20 31 32 34 35 37 42 53 66 67 75 76 83 85–93 110 112 128 135 139 142 144 148 151 152 154–160 164–167 169–171 178–184 194 200 204–208 212 214–216 220–225 228 229 246 249 251 257–260 262 277–280 288–292 294 295 303–305 314 316 317 320 321 331–332 336 338 339 341–344 347 349 351–352 355–358 366 367 369–371 380–382 386–391 402 403 412–413 415 418–420 424–427 428 431 433 434–435 439 443–448 453 457 466–471 473 477 478 480–483 485 491 492 496 503–507 509 511–513 517–518 527–533 535–537 546–550 563* (11 61 66 73 78 81 83 134 146 166 169 175 177 209 229 243 247 259 281 288 292 302 303 315 317 318 337 339 347 356 367 371 400 403 404 408 412 424 430 445 459 477 494 529 535 536 566 580 617 640 642 645 648 691 698 701)

– *Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft* (A nő a múltban, a jelenben és a jövőben), Zürich 1883. – *47 52 73* (104 112)

– *La femme dans le passé, le présent et l'avenir* (A nő a múltban, a jelenben és a jövőben), franciára fordította H. Ravé, Párizs 1891. – *47 52 73 112* (211)

– *Die russische Anleihe* (Az orosz kölcsön); „Vorwärts", 1891 szept. 27. – *154* (282)

– [*Die europäische Lage und der Sozialismus*] (Az európai helyzet és a szocializmus); „Vorwärts", 1891 okt. 8. – *179* (314)

– [*Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti pártkongresszusán*;] „Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt etc.", Berlin 1891. – *178 180*

– (*Névtelenül:*) *Die Reichstagswahl in Stolp-Lauenburg* (A Reichstag-választás Stolp-Lauenburgban); „Vorwärts", 1891 nov. 1. – *207*

– [*Beszéd a Reichstagban 1891 november 28-án*;] „Vorwärts", 1891 nov. 29., melléklet, és „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags. VIII. Legislaturperiode. I. Session 1890–92" (A Reichstag tárgyalásainak gyorsírói jegyzőkönyvei. VIII. törvényhozási időszak. 1890–92. évi I. ülésszak), V. köt., Berlin 1892. – *222 225* (368)

– [*Beszéd a Reichstagban 1892 febr. 12-én*;] „Vorwärts", 1892 febr. 13., melléklet, és „Stenographische Berichte etc." (Gyorsírói jegyzőkönyvek stb.), VI. köt., Berlin 1892. – *279* (430)

– [*Beszéd a Reichstagban 1892 febr. 15-én*;] „Vorwärts", 1892 febr. 16., melléklet, és „Stenographische Berichte etc." (Gyorsírói jegyzőkönyvek stb.), VI. köt., Berlin 1892. – *279* (431)

– *Ein internationaler Kongress für den Achtstundentag* (Nemzetközi kongresszus a nyolcórás munkanapért); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 2. sz. – *466 469–470 477* (617 620)

– [*Beszéd a német Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusán*;] „Vorwärts", 1892 nov. 18. – *512* (671)

– *Der Parteitag der deutschen Sozialdemokratie* (A német szociáldemokrácia pártkongresszusa); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 10. sz. – *528* (692)

– *Die Maifeier und ihre Bedeutung* (A májusi ünnep és jelentősége); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 14. sz. – *527* (690)

– [*Beszéd a Reichstagban 1892 dec. 13-án*;] „Stenographische Berichte etc." (Gyorsírói jegyzőkönyvek stb.), 1890–92. évi II. ülésszak, I. köt., Berlin 1893. – *546* (709)

– [*Beszéd a Reichstagban 1892 dec. 15-én*;] „Stenographische Berichte etc." (Gyorsírói jegyzőkönyvek stb.), I. köt., Berlin 1893. – *546* (709)

Bebel, Frieda *lásd* Simon, Frieda

BEBEL, Johanna Karoline Julie (1843–1910) – August Bebel felesége és harcostársa. – *66 93 216 223 280 293 294 305 316 371 387 391 403 413 427 448 470–471 485 509 516–517 532* (529)

Bécsi Arbeiterzeitung *lásd* Arbeiterzeitung

BÈRE – francia politikus, mérsékelt radikális. – *181 189*

Bericht des Parteivorstandes an den Parteitag zu Berlin 1892 (A pártvezetőség beszámolója az 1892-es berlini pártkongresszusnak); „Vorwärts", 1892 nov. 4., melléklet. – *504 508* (662)

»*Berliner Volkstribüne*« (A berlini nép tribünje). – *11 55 145 509* (19 664 665)
– 1891 aug. 22., 29., melléklet: *Internationaler sozialistischer Arbeiterkongress* (Nemzetközi szocialista munkáskongresszus). – *145* (265)

Bernard *lásd* Bonnier, Charles

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata publicista, a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; szorosan együttműködött Engelsszel, Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *10 16 20 42 58 63 93 98 101 109 110 111 114 115 144 152 157 158 165 186 200 223 226 227 229 235 237–239 244 247 261 290 304 328 339 344 356 366 383 397–399 404 405 419 421 422 425 438 440 452 456 466 476–477 513 516 529 533* (43 93 134 205 311 356)
– *Arbeiterschutz-Gesetz-Reformen in England* (Munkásvédelmi törvényreformok Angliában); „Vorwärts", 1891 márc. 7., 17., 20. – *58* (127)
– *Briefe aus England* (Angliai levelek); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 25. sz. – *58* (127)
– *Briefe aus England* (Angliai levelek); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 50. sz. – *157* (289)
– *Der Entwurf des neuen Parteiprogramms. IV.* (Az új pártprogram tervezete. IV.); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 52. sz. – *152 158* (277)
– *Ferdinand Lassalle und seine Bedeutung in der Geschichte der Sozialdemokratie* (Ferdinand Lassalle és jelentősége a szociáldemokrácia történetében); „Ferdinand Lassalle: *Reden und Schriften*" (Ferdinand Lassalle: Beszédek és írások), új összkiad., I. köt., Berlin 1892. – *114 115 122 158 165 186 200 229 244* (291 378)
– *Ferdinand Lassalle as a Social Reformer* (Ferdinand Lassalle mint szociálreformer), ford. Eleanor Marx-Aveling, London 1893. *186 200* (322 393)
– *Die soziale Doktrin des Anarchismus. III. Proudhon und der Mutualismus* (Az anarchizmus társadalmi doktrínája. III. Proudhon és a mutualizmus); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., II. köt. 45–47. sz. – *421 425 440* (576)

BERNSTEIN, Regina (Gine) (szül. Zadek, volt Schattnerné) – 1887-től Eduard Bernstein felesége. – *10 93 98 101 144 186 226 227 239 328 344 366 383 404 405 421 422 454–456 476 516*

BESANT, Annie (1847–1933) – angol kispolgári radikális politikus, átmenetileg a szocialista mozgalomhoz csatlakozott; a 80-as években a Fábiánus Társaság és a Szociáldemokrata Föderáció tagja; részt vett a tanulatlan munkások trade-unionjainak szervezésében, később a teozófiai társaság elnöknője. – *84 149 186* (165)

BETHMANN – majna-frankfurti bankház. – *175*

BEUST, Anna (szül. 1827) – Engels unokahúga, Friedrich von Beust felesége. – *402 428*

Biblia. – *424 426 451 545* (429 582 598 601 603 667 708)

BISMARCK, Otto (1865-től Graf, 1871-től) Fürst von (1815–1898) – porosz államférfi; 1851–59 porosz meghatalmazott a Szövetségi Gyűlésben, 1862-ben párizsi követ; 1862–72 miniszterelnök, 1871–90 birodalmi kancellár. – *23 26 37 38 71 82 147 167 190 201 204 210 220 243 293 299 386 531* (60 136 173 187 273 350 366 423 427 439 544 565 645 685)

BLANK, Rudolf – Engels unokaöccse, Karl Emil Blank és Marie Engels fia. – *253*

BLASCHKO, Alfred (1858–1922) – német bőrgyógyász, a berlini egyetem tanára; a 90-es években néhány cikke jelent meg a „Neue Zeit"-ban a szociális higiéniáról. – *547*
– *Die moderne Prostitution* (A modern prostitúció); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., II. köt. 27., 32. sz. – *547*

BLATCHFORD, Robert Peel Glanville (1851–1943) – angol szocialista újságíró; a 90-es évek elején a „Workman's Times", a „Clarion" és más munkáslapok társszerkesztője; a Független Munkáspárt alapító tagja (1893), majd reformista, később szociálsoviniszta. – *242*

BLAVATSZKAJA, Jelena Petrovna (álneve: Radda-Baj) (1831–1891) – orosz írónő, spiritiszta; a teozófiai társaság megalapítója és kiadványainak szerkesztője különböző országokban. – *84* (165)

BLONDEAU – francia katona, Marie Blondeau fivére. – *206*

BLONDEAU, Marie (1873 v. 1874–1891) – francia munkásnő; Fourmies-ban az 1891-es májusi tüntetés idején a kormánycsapatok meggyilkolták. – *206*

BLOS, Wilhelm (1849–1927) – német újságíró és történész, szociáldemokrata; 1872–74 a „Volksstaat" egyik szerkesztője; több ízben a Reichstag tagja, az I. világháború idején szociálsoviniszta, 1918–20 württembergi állam- és miniszterelnök. – *158 504* (292)

BLOWITZ, Henri-Georges-Stephan-Adolphe Opper de (1825–1903) – csehországi származású francia újságíró, 1871-től a „Times" párizsi tudósítója. – *206*

Boelling *lásd* Engels, Hedwig

BOISGUILLEBERT, Pierre Le Pesant, sieur de (1646–1714) – francia közgazdász, a fiziokraták előfutára. – *46 300*
– *Le détail de la France* (Franciaország részletezése); „Économistes financiers du XVIIIe siècle" (A XVIII. század közgazdászai), Daire kiad., Párizs 1843. – *300*

BONALD, Louis-Gabriel-Ambroise, vicomte de (1754–1840) – francia politikus és publicista; monarchista, az arisztokrácia és a klerikális reakció képviselője és teoretikusa. – *473*

Bonaparte *lásd* III. Napóleon

BONNEMAINS, Marguerite, de (megh. 1891) – Boulanger kedvese. – *163*

BONNIER, Charles (szül. 1863) – francia író és újságíró, szocialista, a Francia Munkáspárt tagja; hosszabb ideig Angliában élt, több szocialista lap munkatársa, küldött több nemzetközi szocialista kongresszuson, Guesde barátja. *17 133 134 142 321 328 394 441 491–493 496–497 526–527 528 535 536 544 546 552–553 566* (48 100 595 653 689)

Boszorkány *lásd* Kautsky, Louise (szül. Strasser)

BOULANGER, Georges-Ernest-Jean-Marie (1837–1891) – francia tábornok, 1886–87 hadügyminiszter; revansista propagandával és politikai demagógiával katonai diktatúrára törekedett; 1889-ben egy sikertelen puccskísérlet után Belgiumba szökött és öngyilkos lett. – *71 92 163 165 202 204 205 297 319 492 531 539 548 558*

BOVIO, Giovanni (1841–1903) – olasz idealista filozófus, polgári republikánus; a nápolyi egyetem tanára. – *268 280 296* (415 416)
– *Subsecta* (Megsemmisítettek); „Critica Sociale", 1892 márc. 1. – *306* (460)

BRACKE, Wilhelm (1842–1880) – német szociáldemokrata, az eisenachiak egyik vezetője, a braunschweigi pártválasztmány tagja; közel állt Marxhoz és Engelshez; 1877–79 Reichstag-képviselő; braunschweigi könyvkiadó. – *31*

BRADLAUGH, Charles (1833–1891) – angol újságíró és politikus, polgári radikális, a parlament tagja, a „National Reformer" szerkesztője. – *22 29 33 159 160*

BRAUN, Adolf (1862–1929) – osztrák politikus és szerkesztő; részt vett az osztrák Szociáldemokrata Párt alakuló kongresszusán (1888), 1888–89 a bécsi „Gleichheit" szerkesztője, 1907-ig több németországi munkáslap szerkesztője; az I. világháború alatt szociálsoviniszta, 1920-tól a német Szociáldemokrata Párt elnökségének tagja, a Reichstag képviselője. – *28 31*

BRAUN, Heinrich (1854–1927) – német szociáldemokrata újságíró, reformista; a „Neue Zeit" egyik alapítója, több folyóirat szerkesztője, a Reichstag tagja. – *476* (628)

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német polgári közgazdász, katedraszocialista; polgári reformokat követelt a marxista munkásmozgalom ellensúlyozására. – *46 53 82* (9 155)

BRIGHT, John (1811–1889) – angol gyáros és politikus; szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik alapítója, több ízben miniszter; a 60-as évektől a Liberális Párt baloldalának vezére. – *381* (539)

BRISSAC, Henri (1823–1906) – francia újságíró, szocialista, a Párizsi Kommün tagja; a Kommün leverése után száműzték, az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba; a Francia Munkáspárt tagja, 1892-től az „Égalité" munkatársa, Guesde híve. – *315* (476)

– *La société collectiviste* (A kollektivista társadalom), Párizs 1892. – *315* (476)

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1844–1912) – francia orvos és politikus, kispolgári szocialista; részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrált, Svájcban csatlakozott az anarchistákhoz; a Francia Munkáspárt egyik alapítója (1880), a saint-étienne-i kongresszuson kiprovokálta a párt kettészakadását, utána a posszibilisták egyik vezetője; 1887-ben a párizsi városi tanács, 1885-ben és 1906-ban a parlament tagja. – *10 63 64 137 141 146 182 238 247 297 370* (49 394)

BUFFENOIR, Hippolyte-François-Philibert (1847–1928) – francia történész, író és politikus; 1877-ben a lipcsei „Vorwärts" munkatársa. – *70* (140)

BUNTE, Friedrich – német szociáldemokrata, az 1889-es bányászsztrájk egyik vezetője, az első nemzetközi bányászkongresszus küldötte. – *369*

BURGESS, Joseph (Autolycus) (szül. 1853) – angol textilmunkás, részt vett a munkásmozgalomban, 1891–94 a „Workman's Times" szerkesztője, 1893-ban a Független Munkáspárt egyik megalapítója. – *323 416 432 453 456 466 469 565* (198)

BURLEIGH – az 1892-es angol parlamenti választások idején a glasgow-i munkások képviselőjelöltje. – *390*

BURNS, John (Jack) (1858–1943) – angol munkás, a 80-as években az új trade-unionok egyik vezetője, az 1889-es londoni dokkmunkássztrájk egyik vezetője; a 90-es évektől antiszocialista, csatlakozott a liberális trade-unionistákhoz; 1892-től a parlament tagja, később több liberális kormányban miniszter. – *99 138 237 238 247 250 382 390 393 398 416 452 456 469 482 500 563* (527 658)

BURNS, Lydia (Lizzy, Lizzie) (1827–1878) – ír munkásnő, részt vett az ír nemzeti felszabadító mozgalomban; Engels második felesége. – *248 293 294*

BURROWS, Herbert (1845–1922) – angol tisztviselő, polgári radikális, majd szocialista; a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója; részt vett a tanulatlan munkások trade-unionjainak szervezésében, küldött az 1891-es nemzetközi szocialista kongresszuson, az I. világháború idején soviniszta. – *84 118 131 149*

– *The International Labour Congress* (A nemzetközi munkáskongresszus); „The Star", 1891 jún. 23. – *118* (227)

– *The International Labour Congress* (A nemzetközi munkáskongresszus); „The Star", 1891 júl. 2. – *131* (246)

BURT, Thomas (1837–1922) – angol bányász, trade-unionista; a northumberlandi bányászegylet titkára, 1874–1918 a parlament tagja, a liberálisok politikáját támogatta. – *349*

C

CAHAN, Abraham (1860–1951) – Oroszországból emigrált amerikai szocialista, a „New Yorker Arbeiterzeitung" szerkesztője, az 1891-es nemzetközi munkáskongresszus küldötte; a II. világháború idején antifasiszta. – *150 456*

Caianiello *lásd* Leffler-Edgrén, Anne Charlotte

CALONNE, Charles-Alexandre de (1734–1802) – francia politikus, XVI. Lajos pénzügyminisztere; a francia forradalom idején az ellenforradalmi emigráció egyik vezére. – *365* (519)

CAPRIVI, Leo, Graf von (1831–1899) – porosz politikus, tábornok, 1890–94 birodalmi kancellár. – *180 287 386 505* (544 583)

Cárevics *lásd* Miklós, II.

CARNOT, Marie-François-Sadi (1837–1894) – francia politikus, mérsékelt republikánus, 1880-tól több ízben miniszter; 1887–94 köztársasági elnök. – *165 211 496 549*

CARRÉ – párizsi kiadó. – *113*

CATO, Marcus Porcius, Sen. (i. e. 234–149) – római politikus és történetíró, az arisztokrácia kiváltságainak védelmezője; i. e. 184-ben censor; szigora miatt Cato Censoriusnak is nevezték. – *546*

CHAMPION, Henry Hyde (1857–1928) – angol kiadó és publicista, a Szociáldemokrata Föderáció tagja, a „Labour Elector" szerkesztője; 1887-ben a konzervatívokkal való választási együttműködés miatt kizárták, a 90-es évektől Ausztráliában élt és részt vett az ottani munkásmozgalomban. – *27 29 118 119 370 456* (72)

CHASSEPOT, Antoine-Alphonse (1833–1905) – francia puskaműves és feltaláló; hátultöltő puskájával szerelték fel 1866-ban a francia hadsereget. – *406* (568)

Chronicle *lásd* The Daily Chronicle

CHURCHILL, Randolph Henry Spencer, Lord (1849–1895) – angol politikus, a konzervatívok egyik vezére, több ízben miniszter; a gyarmatosítás kiterjesztésének híve, Írország függetlenségének ellenzője; bizonyos kérdésekben szemben állt pártjának hivatalos politikájával. *90* (172)

CLARENCE, Albert Viktor Krisztián Eduárd herceg (1864–1892) – a későbbi VII. Eduárd angol király legidősebb fia. – *261*

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a 80-as évektől a radikális párt vezetője, a „Justice" c. lap alapítója és főszerkesztője; 1906–09, 1917–20 miniszterelnök, imperialista politikát folytatott. – *101 202 205* (50 131 191 343)

CLUSERET, Gustave-Paul (1823–1900) – francia politikus és katona, a krími háború és az 1860-as itáliai felszabadító háború résztvevője, 1861–65 az északiak oldalán harcolt az amerikai polgárháborúban; az Internacionálé tagja, csatlakozott a bakunyinistákhoz; a Párizsi Kommün tagja, a Kommün leverése után Belgiumba emigrált; az amnesztia után visszatért Franciaországba, 1888-tól képviselő. – *552*

COBDEN, Richard (1804–1865) – angol gyáros és politikus, szabadkereskedő, a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik alapítója és vezetője, a parlament tagja. – *381* (539)

COLBERT, Jean-Baptiste, marquis de Seignelay (1619–1683) – francia államférfi, 1665–83 a francia kül- és belpolitika irányítója; a merkantilista gazdaságpolitika következetes képviselője. – *300 362*

»*The Commonweal*« (A Közjó), London. – *55 477* (122)

10e congrès national du Parti Ouvrier. Résolutions. Congrès international de Zurich (A Munkáspárt 10. országos kongresszusa. Határozatok. Nemzetközi kongresszus Zürichben); „Le Socialiste", 1892 okt. 4. – *470 472*

CONNER – az angol trade-unionok 1892-es glasgow-i konferenciájának küldötte, a konzervatív régi trade-unionok egyik vezetője. – *458*

CONRAD, Johannes (1839–1915) – német nemzetgazdász, professzor, a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" és a „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" társszerkesztője. – *153*

CONSTANS, Jean-Antoine-Ernest (1833–1913) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus; 1886–88 Indokína főkormányzója, 1880–81 és 1889–92 belügyminiszter, 1898-tól konstantinápolyi nagykövet. – *9 18 19 101 102 126 133 146 165–167 171 201 202 204–206 210 211 276 285 286 548 557* (55 241 300)

CRAWFORD, Emily (1831–1915) – angol újságírónő, több angol lap párizsi tudósítója. – *144 202 544* (264)

– (Névtelenül:) *The French Ministry* (A francia kormány); „The Daily News", 1891 nov. 9. – *202* (344)

CREMER, William Randall (1838–1908) – angol ács, részt vett a pacifista mozgalomban reformista, vezető trade-unionista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, a Központi Tanács tagja és 1864–66 főtitkára; később a Liberális Párt tagja, 1885–95, 1900–08 parlamenti képviselő. – *444*

»*Le Cri du Travailleur*« (A Munkás Kiáltása), Lille. – *11* (19)

»*Critica Socială*« (Társadalomkritika), Iași. – *308*

»*Critica Sociale*« (Társadalomkritika), Milánó. – *48 49 53 246 262 276 296 324* (106 415 450)

– 1891 febr. 20.: *Il Partito socialista tedesco e i pii desideri della stampa conservatrice* (A német szocialista párt és a konzervatív párt jámbor óhajai). – *49* (110)

– 1891 febr. 20.: *Pubblicazioni socialiste* (Szocialista közlemények). – *48* (107)

CROESEL – londoni német emigráns, részt vett az angol szocialista mozgalomban, fellépett Hyndman ellen. – *247 426*

CROESELNÉ – Croesel felesége. – *426*

CULINE (szül. 1849) – francia szocialista, a fourmies-i szocialista szervezet titkára; 1891-ben a douai-i esküdtszék nyolcévi börtönre ítélte. – *133* (189 240 248)

CUNNINGHAME-GRAHAM – Robert Bontine Cunninghame-Graham felesége. – *328*

CUNNINGHAME-GRAHAM, Robert Bontine (1852–1936) – skót író, arisztokrata származású, a parlament tagja; a 80–90-es években részt vett a szocialista mozgalomban, az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; később fontos szerepet játszott a skót nemzeti mozgalomban. – *98–99 102 292 390 393 563* (193)

CUNOW, Heinrich Wilhelm Karl (1862–1936) – német történész, szociológus és etnográfus, szociáldemokrata; a 80–90-es években marxista, később revizionista, az első világháború alatt szociálsoviniszta. – *283* (8 436)

– *Die altperuanischen Dorf- und Markgenossenschaften* (Az óperui falu- és mark-közösségek); „Das Ausland", 1890 okt. 20., 27., nov. 3. – *82 109 283 284* (157)

CURRAN, Pete (1860–1910) – angol gázgyári munkás, baloldali szocialista; a Gázgyári Munkások Szövetségének egyik vezetője, 1893-ban részt vett a Független Munkáspárt megalapításában. – *328*

Cyclopaedia *lásd* The New American Cyclopaedia

D

DAHN, Julius Sophus Felix (1834–1912) – német jogtörténész és író; a nagynémet sovinizmus és imperializmus hirdetője. – *52*
– *Urgesehichte der germanischen und romanischen Völker* (A germán és a latin népek őstörténete), I–IV. köt., Berlin 1881–89. – *52* (115)

»*The Daily Chronicle*« (Napi Krónika), London. – *58 98 321 455 477 505 513 565–567* (20 126)
– 1891 május 4.: *Eight Hours Day. – Demonstration in Hyde Park. – Enormous Gathering* (Nyolcórás munkanap. – Tüntetés a Hyde Parkban. – Óriási gyülekezet). – *98* (184)
– 1892 április 11.: *The Eight Hours Demonstration* (Tüntetés a nyolc óráért). – *321 565* (483)

»*Daily Graphic*« (Napi Képes Újság), London. – *328 333* (492)
– 1892 máj. 2. – *328*

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *26 93 201 259 466 469 530 544* (71)
– 1891. febr. 10.: *Election News. Nomination at Northampton. Enthusiastic Liberal Meeting* (Választási hírek. Jelölés Northamptonban. Lelkes liberális gyűlés). – *26*
– 1891 nov. 9.: *A Socialist elected Deputy at Lille* (Egy szocialista képviselő megválasztása Lille-ben). – *201*
– 1892 febr. 2. – *259*

»*The Daily Telegraph*« (Napi Híradó), London. – *98 466 469* (186)
– 1891 máj. 4. – *98*

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő.
– *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). – *146* (268)

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj-on) (1844–1918) – orosz író és közgazdász, a narodnyikok egyik ideológusa a 80–90-es években; évekig levelezett Marxszal és Engelsszel, oroszra fordította a „Tőke" három kötetét (az első kötetet G. A. Lopatyin közreműködésével). – *140 143 190–193 299–302 361–365 459–462* (260 261 263 456 514 515 516)

DAVITT, Michael (1846–1906) – ír munkás, forradalmi demokrata, az ír nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője, az ír önkormányzat híve; az ír Földliga egyik szervezője (1879) és vezetője, 1895–99 a parlament tagja; közel állt a Szociáldemokrata Föderációhoz. – *30 114* (216)

DEBENHAM – londoni fényképész. – *14 79*

»*La Défense*« (A Védelem), Lille. – *187* (325)

DELCLUZE, Marc-Louis-Alfred (1857–1923) – francia szocialista, 1882-ben megalapította a Francia Munkáspárt calais-i szervezetét; 1889-ben, 1891-ben és 1893-ban küldött a nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon; később csatlakozott a „független szocialistákhoz". – *458 566*

DELORY, Gustave (1857–1925) – francia textilmunkás, szocialista. – *165*

La Démocratie Socialiste Allemande devant l'histoire (A német szociáldemokrácia a történelem színe előtt), Lille 1893. – *498 503* (642)

DEMUTH, Helene (Lenchen, Nim, Nimmy) (1823–1890) – a Marx család házvezetőnője és hűséges barátja; Marx halála után Engels házában élt. – *22 27 131 132 296 356 517* (2 27)

Department of the Interior, Census Office. Compendium of the Tenth Census (June 1, 1880) (Belügyminisztérium, népszámlálási hivatal. Kivonat a tizedik népszámlálásból (1880 jún. 1.)), I–II. rész, Washington 1883. – *57* (124)

Department of the Interior, Census Office. Compendium of the Eleventh Census: 1890 (Belügyminisztérium, népszámlálási hivatal. Kivonat a tizenegyedik népszámlálásból: 1890), I–III. rész, Washington 1892–97. – *57* (124)

DEPASSE, Lucien-Hector (1843–1911) – francia publicista és író, mérsékelt polgári republikánus; 1881-ben, 1884-ben és 1887-ben a párizsi városi tanács tagja, az 1891-es választások idején kormánypárti képviselőjelölt. – *181 189 193 201* (313 334)

DÉROULÈDE, Paul (1846–1914) – francia író és reakciós politikus, részt vett a Párizsi Kommün leverésében, aktív boulangista; 1889–92 és 1898 képviselő, 1899-ben államcsínyt kísérelt meg, de kudarcot vallott és 10 évre száműzték. – *492*

DERVILLERS, Prudent (szül. 1849) – francia szabó, posszibilista; 1889-ben a párizsi városi tanács tagja, 1893-ban képviselő; a posszibilisták küldötte az 1892-es londoni májusi ünnepségen. – *328*

Deutsche Brüsseler Zeitung« (Brüsszeli Német Újság). – *16* (42)

»*Deutsche Revue über das gesamte Leben der Gegenwart*« (Német szemle a teljes jelenkori életről), Berlin–Stuttgart–Lipcse. – *186* (323)

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *452* (605)

DEVILLE, Gabriel (1854–1940) – francia publicista, szocialista, a Francia Munkáspárt tagja; a „Tőke" első kötetét népszerűen ismertető munka és különböző filozófiai, közgazdasági stb. művek szerzője; a XX. sz. elején visszavonult a munkásmozgalomtól. – *246* (19)

DICKENS, Charles (Boz) (1812–1870) – angol író.
– *The Pickwick Papers* (A Pickwick-klub). – *323* (485)

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – német író és könyvkiadó, szociáldemokrata; a J. H. W. Dietz kiadó megalapítója, 1881–1918 a Reichstag tagja. – *9 20 21 36 38 109 121 122 135 166 185 212 242 249 259 275 280 307 325–327 330 335 341 356 367 373 374 431 434 529 530 533 547* (231 356 398 401 489 491 496 523 694)

DILKE, Sir Charles Wentworth (1843–1911) – angol politikus és író, a Liberális Párt radikális szárnyának egyik vezetője; több ízben magas kormányfunkciókat töltött be. – *208 370*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin, (1876-tól) Earl of Beaconsfield (1804–1881) – angol államférfi és író; a 40-es években az „Ifjú Anglia" csoport tagja; később a toryk, majd a Konzervatív Párt egyik vezetője; 1852, 1858–59 és 1866–68 pénzügyminiszter, 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *290 381*

DÖBLIN, Emil (1853–1918) – német szedő, 1888–1918 a Német Könyvnyomdászegylet elnöke; 1891-ben a németországi nyomdászsztrájk egyik szervezője; az I. világháború alatt szociálsoviniszta. – *237*

DRESCHFELD, Julius – német orvos; 1883-tól Angliában élt, a manchesteri Owens College professzora. – *351 352*

DRONKE, Ernst (1822–1891) – német író és publicista, a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a kölni biztonsági bizottság tagja; a forradalom leverése után Svájcba, majd Angliába emigrált; Marx és Engels híve; később visszavonult a politikától. – *209* (353 634)

DUC-QUERCY, Albert (sz. kb. 1856) – francia újságíró, szocialista, a Francia Munkáspárt egyik megalapítója (1879), az „Intransigeant" és a „Cri du Peuple" szerkesztője, 1914-ig az „Humanité" szerkesztőségi titkára, az I. világháború idején szociálsoviniszta. – *130 131* (245)

DUMAS, Alexandre, sen. (Dumas père) (1803–1870) – francia regényíró. – *424*
– *Vingt ans après* (Húsz év múlva). – *424* (579)

DUMAY, Jean-Baptiste (sz. 1841) – francia műszerész, az 1870-es creusot-i sztrájk vezetője, 1870 szept. 4-e után a város polgármestere; a Párizsi Kommün híve, a Kommün leverése után száműzték, az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba; 1887-től a párizsi városi tanács tagja, 1889-től képviselő, posszibilista; az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *103 234* (197)

E

Echo *lásd* Hamburger Echo

»*L'Éclair*« (A Villám), Párizs. – *313 470* (473)

»*Economic Journal. The Journal of the British Economic Association*« (Közgazdasági Folyóirat. A Brit Közgazdasági Társulat folyóirata). – *186* (323)

Ede *lásd* Bernstein, Eduard

Edgrén *lásd* Leffler-Edgrén, Anne Charlotte

Edward *lásd* Aveling, Edward

ELLIS, Benjamin – angol szocialista, az 1892-es parlamenti választások idején képviselőjelölt. – *456*

Emma *lásd* Engels, Emma

ENGELS, Elisabeth Franziska Mauritzia (szül. van Haar) (1797–1873) – Engels anyja. – *410*

ENGELS, Emma (szül. Croon) (szül. 1834) – Hermann Engels felesége. – *253 266 273 396 411*

ENGELS, Friedrich (1820–1895).
Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján) [1844 szept.–1845 márc.], Lipcse 1845 (2. köt. 211–473. old.). – *122 259 324 325 326 330* (231 408)
– – II. kiad. Stuttgart 1892. – *325 326 327 330 335 341 367 432 434 445 451 488 554* (231 489)
– *The Condition of the Working Class in England in 1844* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben), ford. Florence Kelley-Wischnewetzky, New York 1887. – *178 185 325* (231)
– *The Condition of the Working Class in England in 1844* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben), ford. Florence Kelley-Wischnewetzky, London, Swan Sonnenschein & Co. kiad., 1892. – *178 185 236 242 244 308 309 325* (231)
– *Preface* (Előszó) [„A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es angol kiadásához] [1892 január 11], London 1892. (22. köt. 248–260. old.) – *244 324* (487)

– *A proposito della lotta di classe* (Az osztályharcról); „Critica Sociale", 1892 ápr. 16. – *324* (487)
– *Vorwort* (Előszó) [„A munkásosztály helyzete Angliában" 1892-es német kiadásához] [1892 július 21], Stuttgart 1892. (22. köt. 296–309. old.) – *325 327 432 488* (489)
– *Elezioni operaie a Londra* (Munkásválasztások Londonban); „Critica Sociale", 1892 okt. 16. – *488*
– *Der deutsche Bauernkrieg* (A német parasztháború) [1850 nyara]; „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", 5–6. füzet, Hamburg 1850. (7. köt. 319–401. old.) – *92* (179)
– *Die Bakunisten an der Arbeit* (A bakunyinisták munkában) [1873 szept.–okt.]; „Der Volksstaat", 1873 okt. 31., nov. 2., 5. és különlenyomat a „Volksstaat"-ból, Lipcse 1873. (18. köt. 450–466. old.) – *464* (616)
– *Soziales aus Russland* (Az oroszországi társadalmi viszonyokról) [1874–1875], Lipcse 1875. (18. köt. 526–536. old.). – *464* (616)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása) [1876 második fele–1878 első fele], Lipcse 1878; II. kiad. Zürich 1886. (20. köt. 1–317. old.) – *530* (114 696)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig) [1880 január–március közepe] [1883]; IV. kiad., Berlin 1891. (19. köt. 184–218. old.) – *42 52 56 92 110 317 318* (36 88 114)
– *Scoialisme utopique et socialisme scientifique* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), ford. Paul Lafargue, Párizs 1880. – *51 69* (114)
– *Il socialismo utopico e il socialismo scientifico* (Az utópikus szocializmus és a tudományos szocializmus), Benevento 1883. – *68 69* (137)
– *Socialismo utopistico e socialismo scientifico* (Utopisztikus szocializmus és tudományos szocializmus), ford. Pasquale Martignetti, Milánó, Flaminio Fantuzzi kiad., 1892. – *68 69 324 359* (136 138 488)
– *Socialism Utopian and Scientific* (Utópikus és tudományos szocializmus); „The People", 1. sz., New York 1891. – *161 178* (295)
– *Socialism Utopian and Scientific* (Utópikus és tudományos szocializmus), ford. E. Aveling, a szerző bevezetésével, London, Swan Sonnenschein & Co. kiad., New York, Charles Scribner's Sons kiad., 1892. – *178 185 186 236 242 244 249 271 274 280 281 308 317 318 322 324 359 373 384 445 455 477 554* (114 479)
– *Vorwort zur vierten Auflage* (Előszó az 1891-es, negyedik [német] kiadáshoz) [„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"] [1891 május 12], IV. kiad., Berlin 1891. (22. köt. 199. old.) – *38 92* (88)
– *Introduction* (Bevezetés) [az 1892-es angol kiadáshoz] [„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig"] [1892 április 20], London 1892. (22. köt. 269–291. old.) – *244 271 308 313 317 318 324 359 384 438 449 554* (114 465)
– *Über historischen Materialismus* (A történelmi materializmusról); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 1., 2. sz. – *317 322 324 359 373 384 415 434 438 449 477* (479)
– *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán) [1884 márc. vége–május 24], Hottingen–Zürich 1884. (21. köt. 21–157. old.) – *109 113* (87)
– – IV. kiad., Stuttgart 1892. – *38 47 51 52 56 73 74 83 92 103 104 107 109 110 115 116 121 122 125 127 130 133 135 145 161 163 185 225 302 308 348* (87 157 228)
– *L'Origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), ford. Pasquale Martignetti, Benevento 1885. – *69* (136 137)

– *L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'état* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), ford. Henri Ravé, Párizs 1893. – *51 52 62 73 74 82 109 126 127 318 347 348* (104 112 130)
– *Происхождение семьи, частной собственности и государства* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), a IV. német kiad. fordítása, Szt. Pétervár 1894. – *308*
– *Vorwort* (Előszó) [„A család, a magántulajdon és az állam eredete" 1891-es, negyedik kiadásához] [1891 június 16], Stuttgart 1892. (22. köt. 200–209. old.) – *109 112 115 127 145*
– *Zur Urgeschichte der Familie* (*Bachofen, McLennan, Morgan*) (A család őstörténetéhez (Bachofen, McLennan, Morgan)), „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 41. sz. – *109 112 115 123 127* (204)
– *Vorwort* (Előszó) [a „Filozófia nyomorúsága" 1885-ös német kiadásához] [1884 október 23], Stuttgart 1885. (21. köt. 160–172. old.) – *249 307* (397 462)
– [*Karl Marx „A filozófia nyomorúsága" második német kiadásához*] [1892 március 29], Stuttgart 1892. (22. köt. 268. old.) – *307* (434 462)
– *Vorwort* (Előszó) [Karl Marx „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálatához", II. köt., II. könyv] [1885 május 5], Engels kiad., Hamburg 1885. (24. köt. 3–21. old.) – *46 67*
– *Zur vierten Auflage* (A negyedik kiadáshoz) [Karl Marx „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálatához", I. köt., I. könyv] [1890 június 25], IV. kiad., Engels, kiad., Hamburg 1890. (23. köt. 32–37. old.) – *53*
– *Vorwort* (Előszó) [Marx „A gothai program kritikájá"-hoz] [1891 január 6]; „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., I. köt. 18. sz. (22. köt. 80–81. old.) – *5 9* (5 6 57)
– *In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Zitatsfälschung. Geschichtserzählung und Dokumente* (A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok) [1890 december–1891 február], Hamburg 1891. (22. köt. 83–174. old.) – *5 34 52 56 67 73 82* (9 144)
– *Einleitung* (Bevezetés) [Karl Marx „A polgárháború Franciaországban" c. művének 1891-es kiadásához] [1891 március 18], Berlin 1891, „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 28. sz. (22. köt. 177–188. old.) – *38 42 52 53 56 67* (88 135)
– *Einleitung* (Bevezetés) [Karl Marx „Bérmunka és tőke" c. művének 1891-es kiadásához] [1891 április 30], Berlin 1891. (6. köt. 587–594. old., 22. köt. 191–198. old.) – *38 42 52 56 92* (88 553)
– *Le Congrès de Bruxelles. Situation de l'Europe* (A brüsszeli kongresszusról és az európai helyzetről) [1891 szept. 2]; „Le Socialiste", 1891 szept. 12., „Vorwärts", 1891 szept. 16. (22. köt. 226–228. old.) – *158* (267)
– *Der Sozialismus in Deutschland* (A szocializmus Németországban) [1891 október 13. és 22. között és 1892 január]; „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., I. köt. 19. sz. (22. köt. 229–243. old.) – *183 244 246 249 257 262 280 283 287 296 308* (400)
– *Socialismul în Germaniea* (A szocializmus Németországban); „Critica socială", 1892. 2., 3. sz. – *280 296 308*
– *L'imminente trionfo del socialismo in Germania. Il partito socialista tedesco e la pace* (A szocializmus küszöbönálló győzelme Németországban. A német szocialista párt és a béke); „Critica Sociale", 1892 jan. 16., febr. 1. – *246 262 280 296 306 308* (415)
– *Socyjalism w Niemczech* (A szocializmus Németországban); „Przedświt", 1892 febr. 13., 20. – *280 296 308*
– *Socialism in Germany* (A szocializmus Németországban); „The People", New York 1892. – *296 308*
– *Le socialisme en Allemagne* (A szocializmus Németországban); „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892", Lille 1892. – *163 171 172 176 179 182 187 194 240 244 246 249 262 296 395 491 492* (297)
– *Federico Engels a Giovanni Bovio* (Válasz Giovanni Bovionak) [1892 február 6]; „Critica Sociale", 1892 febr. 16. (22. köt. 261–263. old.) – *268 276 280 296* (415 460)

– *Előszó* [„A Kommunista Párt kiáltványa" 1892-es, második lengyel kiadásához] [1892 február 10]; „Przedświt", 1892 febr. 27. (22. köt. 264–265. old.) – *269* (417 450)
– [*Üdvözlet a francia munkásoknak a Párizsi Kommün 21. évfordulóján*] [1892 március 17]; „Le Socialiste", 1892 márc. 26. (22. köt. 266–267. old.) – *298* (452)
– [*Friedrich Engels interjúja az „Éclair" tudósítójának 1892 április 1-én*;] „L'Éclair", 1892 ápr. 6. (22. köt. 497–501. old.) – *313* (473)
– *Carl Schorlemmer* [1892 július 1]; „Vorwärts", 1892 júl. 3. (22. köt. 293–295. old.) – *375 376 386 389 393 407* (532)
– [*A „Berliner Volkstribüne" szerkesztőségének*;] „Berliner Volkstribüne", 1892 nov. 19. (22. köt. 327–329. old.) – *509* (665)
– *Ein neuentdeckter Fall von Gruppenehe* (A csoportházasság egy újabban felfedezett esete) [1892 nov. vége–dec. 4]; „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., II. köt. 12. sz. (22. köt. 330–333. old.) – *534* (700)
– *Vorwort* (Előszó) [Karl Marx „A tőke. A politikai gazdaságtan bírálatához", III. köt., III. könyv] [1894 október 4], Engels kiad. Hamburg 1894. (25. köt. 3–24. old.) – *152 237 264* (279)

ENGELS, Hedwig (1830–1904) – Engels húga, F. W. Boelling felesége. – *253 266*

ENGELS, Hermann (1822–1905) – Engels öccse; barmeni gyáros. – *252 253 254 266 267 273 396 411 414*

ENGELS, Rudolf (1831–1903) Engels öccse, barmeni gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *252 253 414*

ERNST, Paul (1866–1933) – német író és kritikus; a 80-as évek végétől a Szociáldemokrata Párt tagja, a „Neue Zeit" munkatársa, az „Ifjak" anarchisztikus csoportjának egyik vezetője; 1891-ben kizárták a Szociáldemokrata Pártból. – *11 121 450* (354 358)

»*The Evening Standard*« (Az Esti Zászló), London. – *215 217 231* (360)
– 1891 nov. 23.: *The Lille Election* (A lille-i választás). – *214 217 218 224 231* (359)
– 1891 nov. 24.: *Socialist Victory in Germany* (Szocialista győzelem Németországban). – *215* (360)

EYLAU – francia pénzember, Lafargue-gal és a hozzá közel álló francia szocialistákkal egy szocialista napilap finanszírozásáról tárgyalt. – *400* (561)

F

FANTUZZI, Romualdo – Flaminio Fantuzzi olasz könyvkiadó fivére. – *68 69 324* (136 138 488)

FENWICK, Charles (1850–1918) – angol bányász, a liberális irányzat egyik vezetője az angol munkásmozgalomban és a bányászok trade-unionjában; 1885-től a parlament tagja, 1890–94 a trade-unionok kongresszusa parlamenti bizottságának titkára. – *349 452 495*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár és (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1916. – *171 493*

FERROUL, Joseph-Antoine-Jean-Frédéric-Ernest (1853–1921) – francia orvos, politikus és újságíró, szocialista; 1888-tól képviselő, küldött az 1889-es és az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon. – *281*

FERRY, Jules-François-Camille (1832–1893) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 Párizs polgármestere, a nemzeti védelem kormányának tagja, 1880–81, 1883–85 miniszterelnök. – *101*

FIELD, Arthur (szül. 1869) – angol újságíró, szocialista, a Szociáldemokrata Föderáció tagja. – *118 119 131*

– *The International Labour Congress* (A nemzetközi munkáskongresszus); „The Star", 1891 jún. 23. – *118 119* (227)

– *The International Labour Congress* (A nemzetközi munkáskongresszus); „The Star", 1891 jún. 27. – *131* (246)

»*Le Figaro*«, Párizs. – *55 130 185 257 310 470 496 500* (122 245 403 469)

– 1892 nov. 2.: *La question sociale – Théoriciens et chefs des sectes. M. John Burns, membre du parlament anglais* (A társadalmi kérdés – Teoretikusok és szektavezérek. John Burns úr, az angol parlament tagja). – *500* (658)

FIREMAN, Peter (szül. 1863) – oroszországi születésű kémikus és gyáros, Németországban és az Egyesült Államokban élt. – *236 449*

– *Kritik der Marx'schen Werttheorie* (A marxi értékelmélet bírálata); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", III. köt., Jéna 1892. – *236 237 449* (382)

FISCHER, Inka – Richard Fischer leánya. – *516 517*

FISCHER, Richard (1855–1926) – német szociáldemokrata, 1879–90 a „Sozialdemokrat" munkatársa, 1892–94 a pártelnökség titkára, 1902–22 a lipcsei „Vorwärts" nyomdájának ügyvezetője; 1893-tól haláláig a Reichstag tagja; később centrista, az I. világháború idején szociálsoviniszta. – *17 23 38 52 53 57 92 93 128 178 180 181 185 470 520 532* (47 63 88 125 229 244 281 677)

– [Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusán;] „Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt etc.", Berlin 1891. – *178 180 185*

FLECKLES, Ferdinand (megh. kb. 1894) – karlsbadi orvos, a Marx család ismerőse. – *316*

FLEISCHMANN, Adolf.

– *Rechtszustände in Ostafrika. Eine juristisch-ethnologische Studie* (Jogállapotok Kelet-Afrikában. Jogi-néprajzi tanulmány); „Das Ausland", 1890 okt. 20., 27. – *109* (203)

FLOQUET, Charles-Thomas (1828–1896) – francia politikus, polgári radikális; 1876–93 képviselő, több ízben a képviselőház elnöke, 1888-ban és 1889-ben miniszterelnök; a Panama-botránnyal való kapcsolatának lelepleződése miatt 1892-ben visszavonult. – *234* (673)

FOSTER – angol bányász, a trade-unionok 1892-es glasgow-i kongresszusának küldötte, a konzervatív régi trade-unionok képviselője. – *457*

FOSTER-AMERY, Rachel – a nők választójogáért küzdő amerikai társaság titkára. – *178*

FOULD, Achille (1800–1867) – francia bankár és politikus, orléanista, majd bonapartista; 1849–1867 több ízben pénzügyminiszter, 1852–60 államminiszter. – *222*

»*La France*« (Franciaország), Párizs. – *480 481* (638)

[*A franciaországi szakszervezetek 5. országos kongresszusának határozatai*;] „Le Socialiste", 1892 okt. 10. – *470 472 487*

FRANKEL Leó (1844–1896) – magyar ötvösműves; a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere, később Londonban az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Budapestre, 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; később Engels oldalán részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában és 1889-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *80 81* (152 153)

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti újság és kereskedelmi lap), Majna-Frankfurt. – *31 466* (80)

– 1875 márc. 9. – *86*

FRANKLIN, Benjamin (1706–1790) – amerikai politikus, természettudós és közgazdász; a Függetlenségi Nyilatkozat egyik szerzője. – *46*

»*Freiheit*« (Szabadság), New York.
– 1891 január 3., 10., 17., 24., 31., február 7., 14., 21., 28., március 7., 21., 28., április 4., 11., 18.: *Zur Biographie Bakunin's* (Bakunyin életrajzához). – *178 212* (310)

FREYBERGER, Ludwig – osztrák orvos, 1894-től Louise Kautsky férje. – *498*

FREYCINET, Charles-Louis de Saulces de (1828–1923) – francia polgári politikus és diplomata, mérsékelt republikánus; több ízben miniszter, 1879–80, 1882, 1886 és 1890–92 miniszterelnök; 1892-ben a Panama-ügyben kompromittálódott és ideiglenesen visszavonult. – *166 205 211 481* (673)

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *91 304 397*
– *Aus der Instruktion für die Generalmajors von der Kavallerie* (A lovassági vezérőrnagyoknak adott instrukciókból). – *91* (176)

FROHME, Karl Franz Egon (1850–1933) – német publicista, a 70-es években lassalleánus, később a német Szociáldemokrata Párt opportunista szárnyának egyik vezetője; 1881-től a Reichstag tagja, az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *504*

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *449*
– *On the Regulation of Currencies etc.* (A forgalmi eszközök szabályozásáról stb.), II. kiad., London 1845. – *449*

G

GALIANI, Ferdinando (1728–1787) – olasz közgazdász és diplomata, merkantilista, a fiziokraták ellenfele. – *46*

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. 1870 őszén szabadcsapatokat vezetett a francia köztársaság megvédésére. – *171 220* (365 568)

»*Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*« (A Lugas. Képes családi lap), Lipcse–Berlin. – *186* (323)

»*Le Gaulois*« (A Gall), Párizs. – *481* (643)

GÉGOUT – francia anarchista, 1891 végén párbajozott M.-É. Vaillant-nal. – *245*

GEISER, Bruno (1846–1898) – német újságíró, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt, 1872-től az I. Internacionálé tagja; 1875-ben a „Volksstaat" munkatársa, 1877–86 a „Neue Welt" szerkesztője; 1881–87 a Reichstag tagja, a szociáldemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője; az 1887-es St. Gallen-i kongresszuson minden bizalmi pártfunkciója alól felmentették. – *107 145 158 180 228 259* (201 292 316)

Generális *lásd* Engels, Friedrich

GIERS, Nyikolaj Karlovics (1820–1895) – orosz diplomata; 1863-tól teheráni, 1869-től berni, 1872-től stockholmi követ, 1875–82 a külügyminiszter munkatársa, 1882–95 külügyminiszter. – *207* (351)

GILLES, Ferdinand (szül. kb. 1856) – német újságíró, 1886-tól londoni emigráns; 1891-ben a német szociáldemokrata sajtó leleplezte mint rendőrügynököt, 1892-ben kizárták a londoni Kommunista Munkás Művelődési Egyletből. – *149 150 153 159 160 162 164 181 185 206 223 237 238 247 249 258 260 297 303 370 407 426 494 505* (275 406)

– *The Independent Socialists in Germany* (A németországi független szocialisták); „Justice", 1891 dec. 26. – *238*

Gine *lásd* Bernstein, Regina

GIRARDIN, Émile de (1806–1881) – francia politikus és publicista, orléanista, burzsoá republikánus, majd bonapartista; a 30–60-as években megszakításokkal a „Presse", később a „Liberté" c. lapok szerkesztője, 1850–51 képviselő. – *514 538* (674)

GIRAUD-Teulon, Alexis (szül. 1839) – svájci őstörténész, – *103 104 113*
– *Les origines de la famille* (A család eredete), Genf–Párizs 1874. – *103 104*
– *Les origines du mariage et de la famille* (A házasság és a család eredete), Genf–Párizs 1884. – *103 104*

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus, tory, majd peelista, később a Liberális Párt vezetője; 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter, 1868–74, 1880–85, 1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *82 138 141 154 290 381 382 384 389 390 393 398 405 424 435* (126 155 541 687)

»*Die Gleichheit. Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen*« (Az Egyenlőség. A nőmunkások érdekvédelmi folyóirata), Stuttgart–Berlin. – *247* (396)

GOMPERS, Samuel (1850–1924) – amerikai szakszervezeti vezető, az Amerikai Munkásszövetség egyik alapítója és elnöke; a burzsoáziával való osztálybéke politikáját képviselte. – *15 16 137 241 242 563 564* (34 251 388 714)

GORI, Pietro (1869–1911) – olasz ügyvéd, vezető anarchista; megjelentette a „Kommunista Párt kiáltványa" második olasz kiadását, 1894-ben emigrált. – *68* (136)

GRANGER, Ernest-Henri (szül. 1844) – francia újságíró, blanquista; részt vett a Párizsi Kommünben, majd Angliába emigrált; az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba és csatlakozott a boulangistákhoz; 1889-től képviselő. – *297 320*

GRANVILLE, Georg Leveson-Gower, Earl of (1815–1891) – angol politikus, whig, majd a Liberális Párt egyik vezére; 1851–52, 1870–74 és 1880–85 külügyminiszter, 1868–70 és 1886 gyarmatügyi miniszter, 1852–54 a Titkos Tanács elnöke. – *208*

GREENWOOD, A. – angol palackkészítő munkás, 1891-ben a palackkészítő munkások trade-unionjainak titkára és a nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *225*

GREULICH, Hermann (1842–1925) – német könyvkötő; 1865-ben Svájcba ment, 1867-től az I. Internacionálé zürichi szekciójának egyik vezetője; 1869–1880 a zürichi „Tagwacht" szerkesztője, a svájci Szociáldemokrata Párt alapító tagja és jobbszárnyának vezetője; a II. Internacionálé idején reformista, az I. világháború alatt szociálsoviniszta. – *416 419 428*

GRILLENBERGER, Karl (1848–1897) – német munkás, majd publicista és kiadó, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, 1881–1897 Reichstag-képviselő, a szociáldemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője. – *109*

GUESDE, Jules (Mathieu-Basile) (1845–1922) – francia szocialista; a 70-es évek elején az anarchistákhoz csatlakozott, 1879-ben a Francia Munkáspárt egyik alapítója és a marxizmus eszméinek hirdetője Franciaországban; huzamos ideig a francia szocialista mozgalom forradalmi szárnyának vezetője; az I. világháború idején soviniszta, 1914–15 tárca nélküli miniszter a Viviani-kormányban. – *19 31 63 103 133 134 182 319 320 344 352 400 431 441 467 481 491 492 496 546* (19 68 139 240 297 509 641 656)
– *Une interpellation nécessaire* (Egy szükséges interpelláció); „Le Socialiste", 1891 jan. 14. – *12 31* (22)
– *Briefe aus Frankreich* (Levelek Franciaországból); „Vorwärts", 1891 jan. 28., 30. – *19* (55)
– és Paul LAFARGUE: *Paris, le 12 mai 1892* (Párizs, 1892 május 12-e); „Le Socialiste", 1892 máj. 15. – *343*
– *Vive l'Internationale!* (Éljen az Internacionálé!); „Le Socialiste", 1892 október. – *481*

GUILLAUME-SCHACK, Gertrud (szül. Schack grófnő) (1845–1905) – a 80-as években kivált a polgári nőmozgalomból és csatlakozott a proletár nőmozgalomhoz, amelynek egyik vezetője volt Berlinben; 1886-ban Angliába ment, rövid ideig Engelsszel is kapcsolatot tartott; később anarchista. – *372 373* (294)

GUMPERT, Eduard (megh. 1893) – manchesteri német orvos; Marx és Engels barátja. – *63 71 339 344–346 351–355 357 358 360 369 376 378 392 408 494*

GUTTENTAG – berlini kiadó és könyvkereskedés. – *198* (340)

GY

GYÖRGY, szász herceg (1832–1904) – porosz vezértábornagy, 1902-től Szászország királya. – *259 262* (409)

H

HALL, Leonard (szül. 1866) – angol munkás, újságíró, szocialista, a Szociáldemokrata Föderáció, később a Független Munkáspárt tagja; az 1892-es parlamenti választások idején Salford képviselőjelöltje. – *390 393*

HALLER, Karl Ludwig von (1768–1854) – svájci jogász és történész; az 1848 előtti német feudális monarchista reakció ideológusa. – *473*
– *Restauration der Staatswissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands; der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt* (Az államtudomány restaurációja vagy a természetes-társas állapot elmélete; szembeállítva a mesterséges-polgári állapot kimérájával), Winterthur 1816–34. – *473*
»*Hamburger Echo*« (Hamburgi Visszhang). – *31 182 229* (78 320)
– 1891 febr. 8.: *Zur Kritik des sozialdemokratischen Programms* (A szociáldemokrata program kritikájához). – *31* (78)

HARDIE, James Keir (1856–1915) – skót bányász, majd publicista; 1888-tól a Skót Munkáspárt, 1893-tól a Független Munkáspárt egyik vezetője; 1892–95 a parlament tagja. – *292 382 384 390 393 398 416 452 456 466 469 482* (527 543)

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője, a „Northern Star" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; 1863–88 az Egyesült Államokban élt. – *101 104 119 120 123 244 246 273 298*

HARTMANN, Lev Nyikolajevics (1850–1908) – orosz narodnyik forradalmár; 1879-ben részt vett a II. Sándor cár elleni merényletben; Franciaországba, Angliába, végül 1881-ben az Egyesült Államokba emigrált. – *285* (360)

HASSELMANN, Wilhelm (szül. 1844) – német publicista, a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője, 1871–75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztője; 1875-től a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja, 1874–76, 1878–80 Reichstag-képviselő; 1880-ban mint anarchistát kizárták a pártból, kivándorolt az Egyesült Államokba. – *21 29*

HATZFELD(T), Sophie, grófné (1805–1881) – Lassalle híve és támogatója. – *37* (86)

HAVAS, Auguste (1814–1889) – az 1835-ben alapított Havas-féle francia félhivatalos hírügynökség egyik tulajdonosa. – *98 100*

Hedwig *lásd* Engels, Hedwig

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *124 125 198 199 265* (36)
– *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* (Előadások a filozófia történetéről); „Werke" („Művei"), XIII.–XV. köt., kiadta K. L. Michelet, Berlin 1833–36. – *199*
– *Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya) (1812–16), I. rész; „Werke" („Művei"), kiadta L. Henning, IV. köt., Berlin 1834. – *125* (239)
– *Vorlesungen über die Ästhetik* (Előadások az esztétikáról), I. rész; „Werke" („Művei"), X. köt., kiadta D. H. G. D. Hotho, Berlin 1835. – *199*
– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban), I. rész. *Die Logik* (A logika) (1817); „Werke" („Művei"), kiadta L. Henning, VI. köt., Berlin 1840. – *198 265* (341)
– *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* (A filozófiai tudományok enciklopédiája alapvonalakban), IV. kiad., K. Rosenkranz előszavával, Berlin 1845. – *198*

HEIDFELD, Oscar – liverpooli kereskedő. – *209* (352 353)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író; 1843-tól Marx barátja. – *423 536* (605 702)
– *Loreley* (Die Heimkehr) (A hazatérés). – *84*
– *Jung-Katerverein für Poesiemusik* (Ifjú kandúrok költemény-muzsika egylete). – *536* (702)

Helene *lásd* Demuth, Helene

HENCKELL, Karl (1864–1929) – svájci polgári költő és kritikus; 1900-tól Berlinben élt; 1893-ban kiadta a „Buch der Freiheit" c. antológiát. – *559* (713)

HENNING, Leopold Dorotheus (1791–1866) – óhegeliánus, a berlini egyetem tanára. – *198*

HEPNER, Adolf (1846–1923) – német szociáldemokrata, 1869-ben a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója, 1869–73 a „Volksstaat" szerkesztőségének tagja; 1872-ben az I. Internacionálé hágai kongresszusának küldötte; később az Egyesült Államokba költözött; 1908-ban visszatért Németországba, az I. világháború idejétől kezdve a szociáldemokrata jobboldal egyik képviselője. – *433* (408)

HÉRITIER, Louis (1863–1898) – svájci szocialista, több művet írt a szocialista mozgalomról. – *509*
– *Die Juraföderation und Michail Bakunin* (A jurai föderáció és Mihail Bakunyin); „Berliner Volkstribüne", 1892 aug. dec., Melléklet. – *509* (665)

HERKNER, Heinrich (1863–1932) – német nemzetgazdász, katedraszocialista. – *82 257*
– *Die oberelsässische Baumwollindustrie und ihre Arbeiter etc.* (A felső-elzászi gyapotipar és annak munkásai), Strassburg 1887. – *257 258* (405)

HERZ, Cornelius (szül. 1845) – német származású orvos, az Egyesült Államokban élt; a 80-as években közel állt Clemenceau-hoz és a „Justice"-hez; része volt a Panama-botrányban. – *557*

HIRSCH, Karl (1841–1900) – német újságíró, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, az 1869-es eisenachi kongresszus küldötte; 1870–71 a „Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund" szerkesztője; 1872 után a németországi szociáldemokrata sajtó párizsi tudósítója, 1878–79 a brüsszeli „Laterne" kiadója; 1879-től Londonban élt; 1892-ben visszatért Németországba és rövid ideig a „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt"-nál dolgozott. Később visszavonult a politikától. – *205 211 222 337* (303 499)

HOCHGÜRTEL – német munkás, londoni emigráns. – *420*

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardói elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *283*

HOLMES, David (1843–1906) – az angol trade-unionok egyik vezetője, 1884–1906 a szövők egyesült trade-unionjainak elnöke, a trade-unionok glasgow-i kongresszusának küldötte. – *455 458*

HORATIUS Flaccus, Quintus (i. e. 65–8) – római költő.
– *Epistulae* (Levelek). – *124 242* (389)

HOVELACQUE, Alexandre-Abel (1843–1896) – francia nyelvész, publicista és politikus; radikális szocialista, a párizsi városi tanács elnöke, 1889-től képviselő. – *193 211*

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, egykori chartista; 1861–62 a trade-unionok londoni tanácsának titkára, 1864-ben részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864–69 a Főtanács tagja; 1871–75 a Reformligának és a trade-unionok kongresszusa parlamenti bizottságának titkára; a tényeknek meg nem felelően írta meg az I. Internacionálé történetét. – *444*

HUGO, Victor (1802–1885) – francia író és költő, az 1848-as forradalom után az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja, Louis Bonaparte ellenfele; az 1851-es államcsíny után emigrált. – *268 536*

HURET, Jules (1864–1915) – francia polgári újságíró, a 90-es években a „Figaro" munkatársa; 1892-ben interjúsorozatot tett közzé szociális kérdésekről. – *496 500*

HUTTEN, Ulrich von (1488–1523) – német humanista költő, a reformáció egyik vezéralakja, az 1522-es lovagi felkelés ideológusa. – *148 296*

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; az I. világháborúban szociálsoviniszta; 1916-ban imperialista háborús propagandája miatt kizárták a brit Szocialista Pártból; John Broadhouse álnéven angolra fordította a „Tőke" első kötetének egy részét. – *9 10 26 27 29 30 43 45 63 70 76 77 84 97 108 118 122 131 137 145 146 149 150 153 160 162 164 185 237 238 247 249 250 281 297 303 304 370 398 407 448 453 455 456 464 468 505 565* (70 72 94 95 394 399 614 615 629)
– [*Brief an den Redakteur des „Vorwärts"*] (Levél a „Vorwärts" szerkesztőjéhez); „Vorwärts", 1892 szept. 20. – *464*
– *To the Editor of „Justice"* (A „Justice" szerkesztőjéhez); „Justice", 1892 szept. 24. – *464 468*

I

IHRER, Emma (1857–1911) – német politikus és újságírónő; 1883-ban kivált a polgári nőmozgalomból és csatlakozott a szociáldemokratákhoz; 1885-ben a munkásnők érdekvédelmére alakult egylet egyik alapítója, 1891-ben megalapította az „Arbeiterin" c. első szociáldemokrata nőújságot; az 1889-es és 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte. – *247*

»*L'Industriel Alsacien*« (Az Elzászi Gyáriparos). – *262*

»*L'Intransigeant*« (A Hajthatatlan), Párizs. – *217 231 261 281 320 470* (363)
– 1891 nov. 25.: *Le citoyen Lafargue à Bordeaux* (Lafargue polgártárs Bordeaux-ban). – *217 218 231*
– 1892 márc. 4.: *Réunion des députés socialistes* (A szocialista képviselők összejövetele). – *281*

Itzig báró *lásd* Lassalle, Ferdinand

J

JACOBI, Friedrich Heinrich (1743–1819) – német vallásos irracionalista filozófus és író; szembefordult a felvilágosodás eszméivel. – *198*

»*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*« (Nemzetgazdaságtani és statisztikai évkönyvek), Jéna. – *152* (279)

JANSSEN, Johannes (1829–1891) – német katolikus teológus és történész; 1875–76 a Reichstag tagja (Centrum); írásaiban a német történelemmel foglalkozott. – *255*

JEVONS, William Stanley (1835–1882) – angol közgazdász és filozófus, a határhaszonelmélet hirdetője. – *450 477* (550)

JODKO-NARKIEWICZ, Witold (1864–1924) – lengyel publicista, szocialista; a lengyel Szocialista Párt egyik megalapítója és jobbszárnyának vezetője; a 80-as években a Proletariat elnevezésű lengyel párt tagja, a 90-es években a „Przedświt" munkatársa; 1918-tól diplomata. – *8 12*

Jollymeier *lásd* Schorlemmer, Karl

JONAS, Alexander (kb. 1839–1912) – német származású amerikai könyvkereskedő és újságíró; szocialista, 1878-tól a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője. – *161*

»*Journal of the Knights of Labor*« (A Munka Lovagjainak Újsága), Philadelphia. – *137* (251)

Julie *lásd* Bebel, Johanna Karoline Julie

Julius *lásd* Motteler, Julius

»*Justice*« (Igazság), London. – *45 122 145 281 356 369 370 397 398 407 415 464 468 477 504 505* (16 94 95 99 615)
– 1891 május 2.: *Eight Hours' Demonstration, Sunday May 3rd, 1891* (Tüntetés a nyolc óráért vasárnap, 1891 május 3-án). – *97* (182)
– 1892 június 4.: *Tell Tale Straws* (Figyelemreméltó jelek). – *356* (509)
– 1892 június 18.: *Socialism in Aberdeen* (Szocializmus Aberdeenben). – *370* (511)
– 1892 július 9.: *Stanley must be Kept Under* (Stanleyt féken kell tartani). – *398* (557)
– 1892 július 9.: *Stanley Goes Under* (Stanley elbukik). – *398* (557)
– 1892 július 23.: *A Socialist F. R. S.* (Egy szocialista Royal Society-tag). – *407* (569)

»*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *63 193 202 205 470* (131)

K

KABLUKOV, Nyikolaj Alekszejevics (1849–1919) – orosz közgazdász és statisztikus, narodnyik; a moszkvai egyetem tanára. – *364*
– *Вопрос о рабочих в сельском хозяйстве.* (A mezőgazdasági munkások kérdése), Moszkva 1884. – *364* (514 516)

KAMPFFMEYER, Paul (1864–1945) – német újságíró és történész, a 80-as évek végén szociáldemokrata, a 90-es évek elején az „Ifjak" egyik vezetője, később revizionista; 1891-ben a magdeburgi „Volksstimme" szerkesztője. – *450*

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus és természettudós. – *198* (36)

KARISEV, Nyikolaj Alekszandrovics (1855–1905) – orosz közgazdász, statisztikus és politikus; 1891–93 a jurjevi (tartui) egyetem, 1895–1904 a moszkvai mezőgazdaságtani intézet tanára; műveiben a liberális narodnyikok nézeteit juttatta kifejezésre. – *364*
– *Крестьянские вненадельные аренды* (Osztásföldön kívüli paraszti árendák), Derpt 1892. – *364* (514)

Karl *lásd* Schorlemmer, Karl

KARLSTADT (BODENSTEIN), Andreas Rudolf (1480–1541) – német teológus, a reformáció híve, Luther követője; radikálisabb reformkövetelései és Thomas Münzerhez való közeledése miatt Luther később üldözte. – *255* (402)

KAUTSKY, Felix (szül. 1891) – Karl Kautsky fia. – *34 238*

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata; 1883-1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; kezdetben a marxizmus híve és propagálója, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa. – *5 9 10 20 21 29 31–33 34–38 46 52–54 67 73 82–85 109–112 115 121–123 151–153 158 174 175 178 180 185 186 228–230 236–238 242 249–251 255 256 283 284 304 307–308 322–323 337–338 356 358–359 372–375 383–385 415–417 419 425 426 438–441 452–453 455 466 471 473 476–477 505 529 533–534 551* (5 8 82 115 117 143 144 159 163 205 206 207 231 235 278 299 356 378 382 401 434 436 464 497 499 500 523 570 571 595 605 617 623 711)

– *Thomas More und seine Utopie. Mit einer historischen Einleitung* (Thomas More és Utópiája. Történelmi bevezetéssel), Stuttgart 1888. – *73 82 83 255*

– *Wie Brentano Marx vernichtet. I. Marx und Brentano* (Hogyan semmisíti meg Brentano Marxot. I. Marx és Brentano); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 32. sz. – *73* (144)

– *Der Entwurf des neuen Parteiprogramms* (Az új pártprogram tervezete), I–III.; „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt., 49–51. sz., „Vorwärts", 1891 okt. 6. – *151 158 174 175 178 185 228* (277)

– *Vollmar und der Staatssozialismus* (Vollmar és az államszocializmus); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., II. köt. 49. sz. – *440*

– *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert* (Az erfurti program alapvető részének magyarázata), Stuttgart 1892. – *236 283 307 415* (381)

– *Der Parteitag und der Staatssozialismus* (A pártkongresszus és az államszocializmus); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 7. sz. – *505* (663)

KAUTSKY, Karl (szül. 1892) – Karl Kautsky fia. – *250*

KAUTSKY, Louise (szül. Strasser) (1860–1950) – osztrák szocialista, Karl Kautsky első felesége; 1890-től Engels titkárnője; a bécsi „Arbeiterinnenzeitung" szerkesztőségének tagja, az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte; 1894-től Ludwig Freyberger felesége. – *3 4 8 13 15 19 22 52 53 63 79 83 93 94 102 103 114 118 127 131 133 135 136 139 143 144 149 150 159 161 164 166 186 188 189 193 200 203 212 216 223 239 241 244 247 248 250 260–262 275 276 279 282 287 294 297 305 308 311 312 316 317 320 328 331 337 338 340 344 357 370–373 383–384 387 388 401 402 404 409 413 418 419 424 425 428 429 431 432 434–436 443 446 448 454 455 463-465 467 469 503 505 509 511 513 516 518 520 531 532 538 540 541 553* (2 262 293 299 500 636)

– [*Tudósítás a londoni május 1-i tüntetésről*;] „Arbeiterzeitung", 1891 máj. 15. – *102*

– *Aus England* (Angliából); „Arbeiterinnenzeitung", 1892 jan. 1. – *164* (398)

– [*Cikk az angol választásokról*;] „Arbeiterzeitung", 1892 aug. 5. – *432* (590)

– [*Beszámoló a Trafalgar Square-en 1892 nov. 14-én tartott gyűlésről*;] „Arbeiterzeitung", 1892 dec. 2. – *509* (666)

KAUTSKY, Luise (szül. Ronsperger) (1864–1944) – osztrák szocialista, 1890-től Karl Kautsky második felesége. – *34 238 338 373*

KAUTSKY, Minna (1837–1912) – német írónő, Karl Kautsky anyja. – *373 383*

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859–1932) – amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista; angolra fordította Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét. – *161 178 185 323 368 373*

KINKEL, Gottfried (1815–1882) – német költő és publicista, kispolgári demokrata, az 1849-es badeni–pfalzi felkelés résztvevője; Londonban a német kispolgári emigráció egyik vezetője, a „Hermann" c. hetilap szerkesztője; Marx és Engels ellenfele. – *372*

KINKEL, Johanna (szül. Mockel, volt Matthieux-né) (1810–1858) – Gottfried Kinkel felesége, írónő. – *372*

KLEPSCH, Philipp – manchesteri jogász, Karl Schorlemmer végrendeletének egyik végrehajtója. – *354 376 378 379 408 490*

KNEIPP, Sebastian (1821–1897) – lelkész, új vízgyógyászati módszert dolgozott ki. – *547*

KNIES, Karl (1821–1898) – német vulgáris közgazdász, a régi történelmi politikai gazdaságtani iskola egyik megalapítója. – *449* (603)

– *Geld und Kredit. Erste Abteilung: Das Geld etc.* (Pénz és hitel. Első szakasz: A pénz stb.) (1873), II. kiad., Berlin 1885. – *449* (603)

KOCK, Paul de (1794–1871) – francia polgári író. – *113*

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (Maxime Kovalevsky) (1851–1916) – orosz társadalomtörténész és jogász. – *27 452 476*

– *Modern Customs and Ancient Laws of Russia etc.* (Oroszország modern szokásai és régi törvényei stb.), London 1891. – *29*

KÖLLER, Ernst Matthias von (1841–1928) – porosz reakciós politikus, konzervatív, 1881–88 a Reichstag tagja; 1894–95 belügyminiszter, üldözte a szociáldemokrata mozgalmat. – *257* (404)

Kölner, kölni *lásd* Kölnische Zeitung

»*Kölnische Zeitung*« (Kölni Újság). – *284 286* (439)

KRAVCSINSZKAJA, Fanny Markovna (kb. 1853–1945) – Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij felesége, a 70-es években részt vett a narodnyik mozgalomban. – *502 510 541*

KRAVCSINSZKIJ, Szergej Mihajlovics (Sztyepnyak) (1851–1895) – orosz író és publicista, a 70-es években forradalmi narodnyik; 1878-ban Pétervárott merényletet követett el a csendőrség főnöke ellen, utána emigrált és 1884-től Londonban élt. – *50 328 463 464 495 502 510 541* (660)

– (Sztyepnyak:) *The Russian Peasantry. Their Agrarian Condition, Social Life and Religion* (Az orosz parasztság. Mezőgazdasági helyzete, társadalmi élete és vallása), I–III. köt., London 1888. – *463* (613 660)

– (Sztyepnyak:) *Der russische Bauer* (Az orosz paraszt), ford. V. Adler, Stuttgart 1893. – *463 495* (613)

KUGELMANN, Franziska (kb. 1858–1930) – Ludwig Kugelmann leánya. – *478 484*

KUGELMANN, Gertrud (szül. Oppenheim) (szül. kb. 1839) – Ludwig Kugelmann felesége. – *478 484*

KUGELMANN, Ludwig (1828–1902) – német orvos; részt vett az 1848–49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja, küldött az 1867-es lausanne-i kongresszuson és az 1872-es hágai kongresszuson; szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel, nagy propagandatevékenységet fejtett ki a „Tőke" első kötete érdekében. – *442 467–468 478 484* (597 632 647)

KUNERT, Fritz (1850–1932) – német szociáldemokrata; a 80–90-es években szociáldemokrata újságok szerkesztője; 1890–1924 megszakításokkal a Reichstag és 1919–20 a Nemzetgyűlés tagja. – *180* (316)

L

LABOUCHÈRE, Henry (1831–1912) – francia származású angol politikus, diplomata és újságíró, liberális, a parlament tagja; a 60-as évek végétől a „Daily News" társtulajdonosa. – *237 370*

»*The Labour Elector*« (A Munkásválasztó), London, – *477* (629)

»*The Labour World*« (A Munkásvilág), London. – *114* (216)

LABRIOLA, Antonio (1843–1904) – olasz filozófus és publicista, szocialista; a marxizmus egyik első terjesztője Olaszországban; az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *41 116 229 230 255 324* (89 219 488 712)

LABRUYÈRE, Georges de – francia újságíró, a „Cri du Peuple" munkatársa, 1888-ban megalapította a „Cocarde" c. újságot; a 80-as évek végén Boulanger híve. – *9*

LACHIZE, Jean-Benoît (Felix) (szül. 1859) – francia szövőmunkás, blanquista, a Francia Munkáspárt tagja; 1889-ben képviselő. – *552*

LAFARGUE, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya, a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *19 22 25–27 46 62–64 70 71 73 82 94–99 102 105 108 109 112–114 119 120 126–128 130–134 140–142 163 164 167 172 173 176 182 187 188 193 194 197 201–203 214 217–220 224 225 231 233 234 241 243–248 261–262 281 282 295–298 313 318–321 328–329 332 337 344 347–348 356 357 392–394 401 409 428 429 443–445 447 467 485–487 499 500 508 515 529 536–540 544–545 566 567* (2 130 131 205 246 264 293 296 299 324 362 391 433 564)

– *Ein Gruss aus Frankreich* (Üdvözlet Franciaországból); „Arbeiterinnenzeitung", 1892 jan. 1. – *164 244* (298)

– *Nachtarbeit für die Frauen in Frankreich* (A nők éjszakai munkája Franciaországban); „Arbeiterinnenzeitung", 1892 ápr. 15. – *320* (481)

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia orvos, szocialista, Marx és Engels tanítványa, a Francia Munkáspárt egyik megalapítója, az Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *9 17–19 23 27 31 45–46 51 62 64 67 70–74 77 83 84 92 98 99–105 111 114 118–120 126 127 130 131 133 140 142 146–148 161 163–165 167 168 173 176 178 179 181 182 186–189 193–197 201–206 210 211 214 215 217–220 224 225 230–234 241 243 245–247 262 281 285 297 310 313 319 320 328 329 342 343–345 347 348 352 356 357 394 400 401 429 431 457 458 467 470 471 480 481 485 486 498 499 503 507–508 514 515 531 534–537 545 552 565–567* (5 19 45 47 53 67 68 100 104 114 131 139 142 163 189 195 196 226 240 245 248 256 296 297 313 318 324 329 336 343 359 362 390 391 433 456 469 484 509 642 655 656 697 701)

– (Névtelenül:) *Der Schuss Padlewsky's* (Padlewsky lövése); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., I. köt. 19. sz. – *9 26 31* (16)

– *Der Mythus von Adam und Eva. Ein Beitrag zur vergleichenden Mythologie* (Ádám és Éva mítosza. Adalék az összehasonlító mitológiához); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 34., 35. sz. – *83 84 104 111* (162 163)

– (Fergus:) *La propriété féodale* (A feudális tulajdon); „La Nouvelle Revue", 1891 febr. 1. – *28 46* (69)

– [*Levél a „Temps" szerkesztőségéhez*;] „Le Socialiste", 1891 máj. 27. – *101* (189)

– [*Beszéd a küldöttkamarában 1891 december 8-án*;] „Le Socialiste", 1891 dec. 19. – *234 262 486* (380)

– *Proposition de loi tendant à la séparation des églises et de l'état* (Törvényjavaslat az egyházak és az állam elválasztására); „Le Socialiste", 1891 dec. 26. – *234 243* (380)

– *La théorie de la valeur et de la plus-value de Marx et les économistes bourgeois* (Marx érték- és értéktöbblet-elmélete és a burzsoá közgazdászok); „La Revue Socialiste", XVI. köt., 93. sz., Párizs 1892. – *31 46 84* (82)

– [*Levél a „Daily Chronicle" szerkesztőségéhez*;] „The Daily Chronicle", 1892 ápr. 20. – *567* (716)

– (Névtelenül:) *Man schreibt uns aus Paris über den Panama-Skandal* (A Panama-botrányról írják nekünk Párizsból); „Vorwärts", 1892 dec. 6. – *531* (697)

LAJOS, II. (1845–1886) – bajor király 1864–1886; elmebetegsége miatt régenst neveztek ki mellé. – *287*

LAJOS, XIV. (1638–1715) – francia király 1643–1715. – *300* (519 579)

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – 1793-tól orléans-i herceg, francia király 1830–1848. – *113 222 531 538*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, 1848-ban részt vett a németországi forradalomban; az Általános Német Munkásegylet megalapítója (1863), támogatta Németország „felülről" való egyesítését, a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *32 37 38 42 52 89 90 114 115 122 158 165 175 186 200 229 244 343 422 425 482 511* (86 93 170 207 218 291)

– *Reden und Schriften. Neue Gesamtausgabe. Mit einer biographischen Einleitung hrsg. von E. Bernstein* (Beszédek és írások. Összes Műveinek új kiadása. Életrajzi bevezetéssel ellátta és kiadta E. Bernstein), I–III. köt., London, Berlin 1892–93. – *42 114 165 229 249* (93)

– *Das System der erworbenen Rechte. Eine Versöhnung des positiven Rechts und der Rechtsphilosophie* (A szerzett jogok rendszere. A tételes jog és a jogbölcselet kibékítése), Lipcse 1861. – *31 244* (79 393)

Laura *lásd* Lafargue, Laura

LAVERGNE-PEGUILHEN, Moritz von (1801–1870) – német publicista és közgazdász, államtudománnyal is foglalkozott; a romantikus történelmi iskola képviselője. – *473–475* (626 627)

– *Grundzüge der Gesellschaftswissenschaft* (A társadalomtudomány alapvonásai). I. rész: *Die Bewegungs- und Produktionsgesetze* (A mozgás- és termelési törvények), Königsberg 1838. – *473* (626)

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; részt vett a Párizsi Kommünben; 1873–76 a „Vperjod" szerkesztője. – *103 452 542 543* (704 705)

– *Задачи исторіи мысли* (A gondolat történetének feladatai), Genf 1888–1891. – *452*

LAVY, Aimé (szül. 1850) – francia szocialista, újságíró, posszibilista; 1887-től a párizsi községtanács tagja, 1890–98 képviselő. – *563*

LEFFLER-EDGRÉN, Anne Charlotte, Caianiello hercegné (1849–1892) – svéd haladó írónő. – *430 488*

LEIBFRIED, W. – luxemburgi közjegyző, szociáldemokrata, az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *158*

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646–1716) – német matematikus, objektív idealista filozófus. – *198 478* (632)

Lenchen *lásd* Demuth, Helene

LESSEPS, Charles-Aimée-Marie (1849–1923) – francia vállalkozó, Ferdinand Lesseps fia; a Panama-botrány leleplezése után egyévi börtönre ítélték. – *548* (673)

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – a német felvilágosodás kiemelkedő képviselője, drámaíró, költő és kritikus. – *304 477*

LÉTOURNEAU, Charles-Jean-Marie (1831–1902) – francia polgári szociológus és etnográfus. – *103 113*

– *L'évolution du mariage et de la famille* (A házasság és a család fejlődése), Párizs 1888. – *113*

LIEBIG, Justus (1845-től) Freiherr von (1803–1873) – német kémikus, az agrokémia megalapítója. – *524*

LIEBKNECHT, Karl (1871–1919) – Wilhelm Liebknecht fia, a német és a nemzetközi munkásmozgalom kimagasló vezetője, a Német Kommunista Párt egyik alapítója. – *522* (682)

LIEBKNECHT, Natalie (1835–1909) – Wilhelm Liebknecht második felesége. – *226 227 239 490 522–523 552 553* (373)

LIEBKNECHT, Theodor Karl (1870–1948) – Wilhelm Liebknecht fia, szociáldemokrata; védőügyvéd politikai perekben, 1921-től Landtag-képviselő; 1933-ban Csehszlovákiába, majd Svájcba emigrált. – *227 522* (373)

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja, az 1848–49-es forradalom résztvevője; a forradalom után 1862-ig emigráns Svájcban és Angliában; az I. Internacionálé tagja, a német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, a „Demokratisches Wochenblatt", a „Volksstaat" és a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; 1875-től a Reichstag tagja; Marx és Engels barátja. – *9 19 21 26 28 29 31 37 38 42 64 70 75 76 82 83 85 86 89 91 93 107 110 111 114 121 128 144 150 152 158 159 161 171 178 180 183 205 213 222 227–229 237 239 251 258 280 288 347 366 367 403 436 441 445 457 470 480 482 485 486 490 496 508 511 522–523 531 535 537 552–553 563* (11 12 20 58 61 83 132 175 209 229 243 247 264 281 292 303 337 373 384 400 408 432 457 566 638 639 640 645 648 651 668 693 701)

– [*Beszéd a Reichstagban 1881 május 31-én*;] Hans Müller: „Der Klassenkampf in der deutschen Sozialdemokratie", Zürich 1892. – *482* (646)

– [*Beszéd a Németországi Szocialista Munkáspárt hallei kongresszusán*;] Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Halle vom 12. bis 18. Oktober 1890 (A Németországi Szociáldemokrata Párt 1890 október 12–18-án Hallében tartott kongresszusának tárgyalási jegyzőkönyve), Berlin 1890. – *9 37 85*

– *Die Emser Depesche oder Wie Kriege gemacht werden* (Az emsi távirat vagy Hogyan csinálnak háborúkat), Nürnberg 1891. – *522 531* (685)

– [*Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusán*;] „Vorwärts", 1891 okt. 22. – *178 180*

– [*Mannheimi beszéd*;] „Vorwärts", 1892 okt. 9. – *486*

– *Agitationsbericht. Nach Marseille und zurück* (Beszámoló az agitációról. Marseille-be és vissza); „Vorwärts", 1892 okt. 12. – *486 552* (650)

LIEBKNECHT, Wilhelm (Willy) (ifj.) (szül. 1877) – Wilhelm és Natalie Liebknecht fia. – *522*

Lily *lásd* Rosher, Lilian

LINDEMANN, Karl Hugo (1867–1950) – német író, közgazdász, szociáldemokrata; a 90-es években Londonban élt; 1903–06 a Reichstag tagja, 1920-tól a kölni egyetem tanára. – *479* (637)

LIPÓT, anhalt-dessaui herceg (1676–1747) – porosz tábornagy; újjászervezte a porosz gyalogságot. – *85*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; 1866–67 és 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1866-ban Belgium ügyeivel megbízott titkár, 1867-ben küldött a lausanne-i, 1868-ban a brüsszeli kongresszuson, 1871-ben a londoni konferencián és 1872-ben a hágai kongresszuson; a Párizsi Kommün tagja, 1870–71 részt vett Párizs védelmében; a Kommün leverése után Angliába emigrált; később posszibilista; 1872-től Marx legidősebb leányának, Jennynek a férje. – *114 119 244* (131)

LONGUET, Edgar (1879–1950) – Jenny és Charles Longuet fia; orvos, a francia munkásmozgalom résztvevője, a Szocialista Párt, 1938-tól a Francia Kommunista Párt tagja, az antifasiszta ellenállás aktív résztvevője. – *114*

LONGUET, Henri (Harry) (1878–1883) – Jenny és Charles Longuet fia. – *132*

LONGUET, Jean-Laurent-Frederick (Johnny) (1876–1938) – Jenny és Charles Longuet fia; a Francia Szocialista Párt egyik vezetője, a „Devenir social" c. havi folyóirat munkatársa; az első világháború idején pártjában a pacifista kisebbség vezetője. – *114*

LONGUET, Jenny (Mémé) (1882–1952) – Jenny és Charles Longuet leánya.– *114*

LONGUET, Marcel (1881–1949) – Jenny és Charles Longuet fia. – *114*

LOPATYIN, German Alekszandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász, forradalmár, Csernisevszkij tanítványa; Londonban Marx köréhez tartozott; 1870-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja; a „Tőke" I. kötetének egyik orosz fordítója, munkáját letartóztatása után Ny. F. Danyielszon folytatta. – *302 542* (705)

– *Из письма к М. Н.* (Az M. N.-hez (Osanyinához) írt levélből); „*Основы теоретического социализма и их приложение к России*" (Az elméleti szocializmus alapjai és alkalmazásuk Oroszországra), Genf 1893. – *542*

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz polgári közgazdász és szociológus. – *53*

»*Lotta di classe*« (Osztályharc), Milánó. – *309* (466 467)

LOUBET, Émile (1838–1929) – francia politikus, mérsékelt republikánus; 1892-ben miniszterelnök, 1899–1906 köztársasági elnök. – *481*

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

Louise *lásd* Kautsky, Louise (szül. Strasser)

LÖWE, Isidor (1848–1910) – német nagyiparos, fegyvergyáros. – *557* (524)

LUCE – francia pénzember, Lafargue-gal és a hozzá közel álló francia szocialistákkal egy szocialista napilap finanszírozásáról tárgyalt. – *443*

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére; a paraszthábor úval szemben a katolikus ellenforradalommal szövetkezett; a Biblia fordítója. – *255 283* (405)

M

MACEWEN, Sir William (1848–1924) – skót orvos, 1892-től a glasgow-i egyetem tanára. – *494*

MACKAY, John Henry (1864–1933) – skót származású német író; kiadta Stirner életrajzát és néhány művét. – *41* (89)

MACKINLEY, William (1843–1901) – amerikai államférfi, a Republikánus Párt egyik vezetője, 1877-től több ízben a kongresszus tagja; 1890-ben ő indítványozta a védővámtarifa bevezetését; 1897–1901 az Egyesült Államok elnöke, agresszív külpolitikát folytatott. – *190*

MAC-VEY – amerikai szocialista, az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *144 150*

MAISTRE, Joseph-Marie, comte de (1753–1821) – francia író; monarchista, az arisztokrácia és a klerikális reakció ideológusa. – *473*

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja, küldött az 1866-os genfi kongresszuson; tagja a nemzetőrség központi bizottságának és a Párizsi Kommünnek; a Kommün leverése után Olaszországba, majd Svájcba emigrált és ott csatlakozott az anarchistákhoz; később a posszibilisták egyik vezetője; küldött az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *172 194* (49 304)

»*The Manchester Guardian*« (A Manchesteri Figyelő). – *376* (533)

Manifest des Ausschusses der sozialdemokratischen Partei (A Szociáldemokrata Párt választmányának kiáltványa); „Der Volksstaat", 1870 szept. 11. – *485* (639)

MANN, Thomas (Tom) (1856–1941) – angol fémmunkás, szocialista, szakszervezeti vezető; 1885-től a Szociáldemokrata Föderáció, 1892-től a Független Munkáspárt funkcionáriusa; a 80-as évek végén a tanulatlan munkások tömegmozgalmának aktív szervezője, több nagy sztrájk vezetője; az I. világháborúban internacionalista; 1920-tól a Kommunista Párt tagja, a Vörös Szakszervezeti Internacionálé egyik megalapítója. – *113 114 138 328 452* (70 216 547)

La Marseillaise – francia forradalmi dal, ma Franciaország nemzeti himnusza; szövegét és zenéjét 1792-ben Rouget de Lisle írta. – *141 156 183*

MARTIGNETTI, Pasquale (1844–1920) – olasz szocialista, Marx és Engels több művét olaszra fordította. – *6 7 48 68 69 116 309 324 406 430 488* (107 138 219 467 487 488 567)

MARTIN, Alexandre (Albert) (1815–1895) – francia munkás, szocialista; a júliusi monarchia idején a blanquista titkos szervezetek egyik vezetője; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja. – *439* (596)

MARWITZ, Friedrich August, Ludwig von der (1777–1837) – porosz tábornok; katonai és politikai műveket írt. – *473*

– *Aus dem Nachlasse Friedrich August Ludwig's von der Marwitz auf Friedersdorf* (Friedrich August Ludwig von der Marwitz auf Friedersdorf hagyatékából), I–II. köt., Berlin 1852. – *473*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és munkatársa. – *132*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). – *5 14–16 19 37 38 41 52 70 73 77 82 84 86 89 90 109 110 115 121 122 125 128 129 132 148 151 158 175 199 212 222 229 236 297 300 315 316 339 356 379 395 403 409 434 449–450 467–469 473 474 485 488 511–512 551 554* (5 9 25 29 41 42 60 68 79 89 108 134 150 159 168 205 217 266 274 311 332 385 478 512 592 603 605 625 634 635 639 665 681)

– [*Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből*] [1843-as levélváltás], „Deutsch-Französische Jahrbücher", Párizs 1844 (1. köt. 339–348. old.). – *452 455* (605)

– és Friedrich ENGELS: *Die deutsche Ideologie* (A német ideológia) [1845–1846]; Marx–Engels Gesamtausgabe, I. rész, 5. köt., Berlin 1932. (3. köt. 11–538. old.) – *41* (90)

– *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra) [1847 első fele]. Párizs–Brüsszel 1847. (4. köt. 58–174. old.) – *113* (205)

– *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends"* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhonnak „A nyomorúság filozófiája"-ra), ford. E. Bernstein és K. Kautsky, Engels előszavával és jegyzeteivel, Stuttgart 1885., II. kiad. Stuttgart 1892. – *109 121 185 249 283 307 356 357* (205)

– *Die Schutzzöllner, die Freihandelsmänner und die arbeitende Klasse* (A védővámosok, a szabadkereskedők és a munkásosztály) [1847 szept. második fele], „Zwei Reden über die Freihandels- und Schutzzollfrage von Karl Marx", franciából fordította és előszóval, valamint magyarázó jegyzetekkel ellátta J. Weydemeyer, Hamm 1848. (4. köt. 285–287. old.) – *16 57* (40)

– *Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Association Démocratique de Bruxelles, dans la séance publique du 9 janvier 1848* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről. Elhangzott a brüsszeli Demokrata Társaság 1848 január 9-i nyilvános gyűlésén), Brüsszel 1848. – *16 110* (40)
– *Rede über die Frage des Freihandels, gehalten am 9. Januar 1848 in der Demokratischen Gesellschaft zu Brüssel* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről. Elhangzott a brüsszeli Demokrata Társaságban 1848 január 9-én); „Zwei Reden über die Freihandels- und Schutzzollfrage von Karl Marx", franciából fordította és előszóval, valamint magyarázó jegyzetekkel ellátta J. Weydemeyer, Hamm 1848. (4. köt. 422–435. old.) – *16 110*
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa), London 1848. (4. köt. 437–470. old.) – *68 269 415* (5 107)
– *Manifesto of the Communist Party* (A Kommunista Párt kiáltványa), kiadta és jegyzetekkel ellátta F. Engels, London 1888. – *68*
– *Il Manifesto del Partito Comunista 1847* (A Kommunista Párt 1847-es kiáltványa), Milánó 1891. – *55* (136)
– *Il Manifesto del Partito Comunista (1848)* (A Kommunista Párt kiáltványa (1848)); „Lotta di Classe", 1892 szept. 17–18., okt. 1–2., 15–16., 22–23., nov. 5–6., 12–13., 19–20., dec. 3–4., 10–11., 17–18., 24–25. – *48 49* (107)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke) [kb. 1847 december]; „Neue Rheinische Zeitung", 1849 ápr. 5., 6., 7., 8., 11., Különlenyomat az 1849-es „Neue Rheinische Zeitung"-ból, Engels bevezetésével, Berlin 1891. – *42 52 56 92 116* (88)
– *Capitale e salario colla biografia dell'autore e con una introduzione di F. Engels. Prima traduzione italiana di P. Martignetti* (Tőke és munkabér, a szerző életrajzával és F. Engels bevezetésével. I. olasz kiad., ford. Pasquale Martignetti), Milánó 1893. – *116* (219)
– (Névtelenül:) *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunista-perről) [1852 október eleje–december vége], Bázel 1853. (8. köt. 389–452. old.) – *175* (308)
– *Der Ritter vom edelmütigen Bewusstsein* (A nemes tudatú lovag) [kb. 1853 nov. 21–28], New York 1854. (9. köt. 455–483. old.) – *469 478* (619)
– *Lord Palmerston* [1853 okt. elejétől–dec. elejéig]; „The People's Paper", 1853 okt. 22.–dec. 24., valamint más lapokban és külön brosúrában. (9. köt. 333–390. old.) – *478* (633)
– *Zur Kritik der Politischen Ökonomie. Erstes Heft* (A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet) [1858 aug.–1859 jan.], Berlin 1859. (13. köt. 1–147. old.) – *46 67* (101)
– *Herr Vogt* (Vogt úr) [1860 január–november], London 1860. (14. köt. 319–627. old.) – *467 478 484* (618)
– *Über P.-J. Proudhon* (Proudhonról) [1865 január 24]; „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 1., 3., 5. (16. köt. 22–28. old.) – *307* (463)
– (Névtelenül:) *Instructions for the Delegates of the Provisional General Council* (Instrukciók az Ideiglenes Központi Tanács küldöttei számára) [1866 augusztus vége]; „The International Courier", 1867 febr. 20., márc. 13. (16. köt. 171–179. old.) – *83* (159)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata) [1863–1867], I. kiad. Hamburg 1867. (23. köt.) – *82 128 191 228 251 325 365 449 460 467* (5 18 155 340)
– III. kiad. Hamburg 1883. – *236*
– – IV. kiad. Hamburg 1890. – *11 16 28 42 53 67 73 500* (18 144)
– *Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke: a tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *68*
– *Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke: a tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., New York [1890]. – *28 108* (202)

– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., II. könyv: *Der Zirkulationsprozess des Kapitals* (A tőke forgalmi folyamata), Engels kiad., Hamburg 1885. (24. köt.) – *46 67 500*
– – II. kiad., Hamburg 1893. – *500 503 524 532* (179)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv: *Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion* (A tőkés termelés összfolyamata), Engels kiad., Hamburg 1894. (25. köt.) – *49 56 61 80 81 83 92 107 121 122 124 125 130 131 143 157 161 179 192 198 214 228 236 242 244 249 259 264 279 283 285 295 302 308 315 324 361 371 395 434 449 478 484 488 489 495 498 500 501 503 514 518 523 524 533 542 550 551 558* (111 179)
– *Theorien über den Mehrwert* (Értéktöbblet-elméletek) (A „Tőke" IV. könyve) [1862 jan.–1863 jún.] (26. köt. 1–3. rész.) – *551* (711)
– *The General Council of the International Workingmen's Association on the War* (A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról) [Első üzenet] [1870 július 23.], brosúraként London 1870; „The Pall Mall Gazette", 1870 júl. 28., „Der Volksstaat", 1870 aug. 7., „Der Vorbote", 1870 aug. (17. köt. 1–6. old.) – *42 52 485* (92)
– *La guerre. Manifeste du Conseil général de l'Association internationale des travailleurs* (A háború. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának kiáltványa), Genf [1870]. – *485*
– és Friedrich ENGELS: *[Levél a Szociáldemokrata Munkáspárt bizottságához]* [1870 augusztus 22–30]; „Manifest des Ausschusses der sozialdemokratischen Arbeiterpartei" (röpirat), 1870 szept. 5. (17. köt. 240–242. old.) – *485* (648)
– *Second Address of the General Council of the International Workingmen's Association on the War* (A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról) [1870 szeptember 6. és 9. között]; „Der Volksstaat", 1870 szept. 21., „L'Égalité", 1870 okt. 4., „L'Internationale", 1870 okt. 23. (17. köt. 243–251. old.) – *42 52 485* (92)
– *The Civil War in France. Address of the General Council of the International Workingmen's Association* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete) [1871 április–május], London 1871. (17. köt. 285–335. old.) – *42 52 56* (88)
– *Der Bürgerkrieg in Frankreich. Adresse des Generalrats der Internationalen Arbeiterassoziation* (A polgárháború Franciaországban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának üzenete), III. német kiad., kiegészítve a Főtanács két üzenetével a német–francia háborúról, továbbá Engels bevezetésével, Berlin 1891. – *42 52 56* (88 135)
– *[Levél Wilhelm Brackéhoz, 1875 máj. 5.;]* „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–1891., I. köt. 18. sz. (19. köt. 11–12. old., 34. köt. 129–130. old.) – *19 70 73 77 86* (5 54)
– *Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei* (Széljegyzetek a német munkáspárt programjához) [1875 április–május eleje]; „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–1891., I. köt. 18. sz., „Vorwärts", 1891 febr. 1., 3., melléklet, „Sächsische Arbeiterzeitung", 1891 febr. 6., 7., 10., 12. (19. köt. 13–30. old.) – *5 9 11 20 25 26 28 31 36 37 42 49 57 85–91 109 178 229* (5 11 12 13 21 57 58 61 74 78 84 85 94 119 120 166 168 229)
– *[Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének]* [kb. 1877 november]; „Vesztnyik Narodnoj Voli", 1886. 5. sz. (19. köt. 108–113. old.) – *300* (453)

MARX-AVELING, Eleanor (Tussy) (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya, 1884-től Edward Aveling élettársa; részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. – *10 12 22 23 26 30 45 58 61 67 75–77 93 94 97 98 101 103 108 119 128 131 133 137 139 142 145 149 160 164 186 212 221 225–227 229 239 241 243 246 247 250 255 263 281 287 296 316 317 322 328 337 338 349 350 356 359 383 394 398 399 402 404 407 409 415 416 418 419 426 428 430 432 439 440 446 447 453 458 464 467 476 477 482 488 516 563–567* (70 73 77 192 255 293 322 454 459 547 560 714)
– *Wie sollen wir organisieren?* (Hogyan szervezzünk?); „Arbeiterinnenzeitung", 1892 febr. 5. – *164 244* (298)

MASSARD, Émile – francia újságíró, szocialista, a 80-as évekig a Francia Munkáspárt tagja; a 80-as évek elején az „Égalité" szerkesztőségi titkára, 1892-ben az „Éclair" londoni tudósítója. – *313* (473)

MASSINGHAM, Henry William (1860–1924) – angol újságíró, radikális; 1890-ben a „Star", 1891-ben a „Labour World" kiadója és szerkesztője; a Fábiánus Társaság, később a Munkáspárt tagja. – *114* (216)

»*Le Matin*« (A Reggel), Párizs. – *470* (621)

MATKIN, William – angol trade-unionista, az ácsok és asztalosok szakszervezetének vezetője; a 90-es években ellenezte a trade-unionok részvételét a nemzetközi szocialista mozgalomban.– *446 447 454*

MAXIM, Hiram Stevens (1840–1916) – amerikai vállalkozó, feltaláló és fegyvertechnikus. – *279*

MAYALL – londoni fényképész. – *14*

M'CARTHY, Justin (1830–1912) – ír polgári nacionalista író, liberális politikus, 1879–1900 a parlament tagja; az ír önkormányzat (Home Rule) pártjának alelnöke, 1890 óta Parnell ellenfele. – *30*

MCLENNAN, John Ferguson (1827–1881) – skót jogász és történész. – *104 115*
– *Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies* (Kezdetleges házasság. Vizsgálódás a házassági szertartásokban a rablásos forma eredetéről), Edinburgh 1865. – *104*

MEHRING, Franz (1846–1919) – német szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró; a német szociáldemokrácia balszárnyának egyik vezetője, majd a Spartakus Szövetség tagja és a Német Kommunista Párt egyik megalapítója. – *106 290 291 473–477* (218 356 623 624 631)
– *Die Deutsche Sozialdemokratie. Ihre Geschichte und ihre Lehre etc.* (A német szociáldemokrácia. Története és tana stb.), III. kiad., Bréma 1879. – *291* (447)
– (Névtelenül:) *Hängen und Würgen* (Akasztani és fojtogatni); „Züricher Post", 1891 febr. 10. – *36* (85)
– *Kapital und Presse etc.* (Tőke és sajtó stb.), Berlin 1891. – *106 209* (417)
– *Die Lessing-Legende* (A Lessing-legenda); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., I. köt. 17–26. sz., II. köt. 30–40. sz. – *304 477* (622 627)
– *Herrn Eugen Richters Bilder aus der Gegenwart etc.* (Eugen Richter úr képei a jelenkorból stb.), Nürnberg 1892. – *290 291* (446)

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi könyvkiadó; a „Tőke" és más Marx- és Engels-művek kiadója. – *52 56 67 73 128 500*

MENDELSON, Maria (Jankowska-Mendelsonowa, szül. Zaleska) (álnevei: Stefan Leonowicz, Maria Schopar, Sofia Schopar) (1850–1909) – lengyel szocialista, a lengyel munkásmozgalom és a lengyel forradalmi emigráció aktív résztvevője, az I. Internacionálé tagja; az 1889-es, 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte, 1892-ben részt vett a lengyel Szocialista Párt alakuló kongresszusán; Stanisław Mendelson felesége. – *8 9 10 12 65 227 328 331 336 380 540* (14 16)

MENDELSON, Stanisław (1857–1913) – lengyel publicista, szocialista; 1892-ben a lengyel Szocialista Párt egyik alapítója; a 90-es évek közepén eltávolodott a munkásmozgalomtól. – *8 9 10 12 65 78 108 182 227 269 328 331 336 366 380 477 540 542* (14 16 133 418 535)
– *A Warning* (Figyelmeztetés); „Justice", 1891 jan. 24. – *12* (23)

MENGER, Anton (1841–1906) – osztrák jogász, egyetemi tanár. – *283* (434)
– *Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen etc.* (A polgári jog és a vagyontalan néposztályok stb.), Tübingen 1890. – *283* (435)

MENGER, Karl (1840–1921) – osztrák közgazdász, a határhaszon-iskola megalapítója. – *450 477* (550)

MENGYELEJEV, Dmitrij Ivanovics (1834–1907) – orosz kémikus, az elemek periódusos törvényének felfedezője. – *302*
– *Толковый тариф или исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года* (Magyarázó tarifa vagy vizsgálódás Oroszország iparának fejlődéséről 1891. évi általános vámtarifájával kapcsolatban), I–III. köt., Szt. Pétervár 1891–92. – *302* (455)

MESCSERSZKIJ, Vlagyimir Petrovics, herceg (1839–1914) – orosz monarchista, reakciós publicista; a „Grazsdanyin" és más reakciós folyóiratok kiadója. – *557*

MEYER, Hermann (1821–1875) – német kereskedő, az 1848–49-es németországi forradalom résztvevője, szocialista; 1852-ben az Egyesült Államokba emigrált; az 50-es években és a 60-as évek elején az alabamai rabszolgafelszabadító mozgalom élén állt; az Internacionálé St. Louis-i szekcióinak alapító tagja; Weydemeyer barátja. – *468*

MEYER, Rudolph Hermann (1839–1899) – német közgazdász, Rodbertus kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *237 275 276 337* (497 498 499)

MICHEL, Louise (1830–1905) – francia forradalmár tanítónő és költőnő; részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után száműzték; 1880-ban amnesztiát kapott. *1883–1886 börtönben volt; 1890-ben Angliába emigrált.* – *149*

MIKLÓS, II. (1868–1918) – orosz cár 1893–1917. – *102* (194)

MILLERAND, Étienne-Alexandre (1859–1934) – francia ügyvéd, publicista, kispolgári radikális politikus, 1885-től képviselő; a 90-es években csatlakozott a szocialista mozgalomhoz, az opportunista irányzat vezetője lett; 1899–1902 a polgári kormány kereskedelmi minisztere; 1904-ben kizárták a Szocialista Pártból, megalakította a „független szocialisták" pártját; a Szovjetunió elleni intervenció egyik megszervezője, több ízben miniszter; 1920-ban miniszterelnök és külügyminiszter, 1920–1924 köztársasági elnök. – *126 193 201 210 211 281 400* (240 329 343)

MILLEVOYE, Lucien (1850–1918) – francia újságíró és politikus, Boulanger híve, 1889–1893 képviselő. – *480 498 507* (638 655)

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – német jogász és politikus, a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális, 1867-től parlamenti képviselő, 1890–91 pénzügyminiszter. – *281 434 478* (592)

Mockel, Johanna *lásd* Kinkel, Johanna

MOLTKE, Helmuth Karl Bernhard, Graf von (1800–1891) – porosz vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus ideológusa; 1835–39 a török hadseregben szolgált; 1857–71 a porosz, 1871–88 a birodalmi vezérkar főnöke. – *91*

MOORE, Samuel (kb. 1830–1912) – angol bíró, az I. Internacionálé tagja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és (Edward Avelinggel együtt) a „Tőke" első kötetének angol fordítója; Marx és Engels barátja. – *3–5 11 56 62 71 72 77 94 97 109 114 123 131 136 225 243 373 514 516*

MOREAU, Émile-André (szül. 1837) – francia politikus, polgári radikális, Boulanger ellenfele; 1889-től képviselő. – *193 211*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. – *103 104 113 115*

– *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family* (Az emberi család vérségi és rokonsági rendszerei), Washington 1871. – *104*

– *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* (Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig), London 1877. – *104* (117)

MORGAN, O. W. – angol liberális, 1885–1892 a parlament tagja. – *393*

MORRIER, Pierre – a francia munkásmozgalom résztvevője; 1891-ben a lyoni palackkészítő munkások szakszervezetének megbízottja. – *225*

MORRIS, William (1834–1896) – angol költő, író és művész; a Szociáldemokrata Föderáció tagja, 1884–89 a Szocialista Liga egyik vezetője; küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *328*

MORUS (More), Sir Thomas (1478–1535) – angol politikus, lordkancellár; humanista író, utópikus kommunista. – *83*

MOTTELER, Emilie – Julius Motteler felesége. – *226 227 258 356 464 516*

MOTTELER, Julius (1838–1907) – német posztókészítő és könyvelő; 1863-tól a Német Munkásegyletek Szövetségének tagja, 1866-ban a Szász Néppárt, 1869-ben a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1874–78 és 1903-tól a Reichstag tagja; a szocialista-törvény idején szocialista lapok illegális terjesztésének irányítója; emigráns Svájcban, ahonnan 1888-ban kiutasították; 1901-ig Londonban, majd Lipcsében élt; Bebel híve. – *16 58 148 226 227 249 258 296 316 356 359 464 467 516* (43 407)

MUDIE, Charles Edward (1818–1890) – angol könyvkereskedő és kiadó; 1842-ben könyvtárat és könyvkereskedést alapított Londonban. – *212*

»*Munca*« (Munka), Bukarest. – *492* (652)

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós, az ún. romantikus gazdaságtani iskola képviselője. – *473*

MÜLLER, Hans (szül. 1867) – német újságíró és író, szociáldemokrata, zürichi emigráns; a 90-es évek elején az „Ifjak" csoportjához tartozott. – *206 450 482 490 492 504* (348 354 358)

– *Der Klassenkampf in der deutschen Sozialdemokratie* (Az osztályharc a német szociáldemokráciában), Zürich 1892. – *482 492 504* (646)

N

NĂDEJDE, Ion (1854–1928) – román publicista, szociáldemokrata; románra fordította Engels néhány művét; a 90-es években opportunista, 1899-től a nemzeti liberális párt tagja, szembefordult a munkásmozgalommal. – *492* (450)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *130 201 531 538*

NASH – angol kereszténységszocialista, 1892-től a „Workman's Times" szerkesztőségének tagja. – *323*

»*La Nation*« (A Nemzet), Párizs. – *529* (695)

»*Nationalist*« (Nacionalista), Boston. – *15 28* (31 32)

NECKER, Jacques (1732–1804) – francia bankár és politikus, XVI. Lajos egyik pénzügyminisztere; a forradalom előtt megkísérelte néhány reform megvalósítását. – *365* (519)

»*Neue Freie Presse*« (Új Szabad Sajtó), Bécs. – *263* (414)

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma) Köln. – *478* (634)

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New York. – *478 484* (635)

»*Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens*« (Az Új Idő. A szellemi és közélet szemléje), Stuttgart. – *5 11 16 20 25 28 38 42 49 53 58 73 84 90 109 112 123 127 147 151 152 158 185 186 262 283 285 287 290 291 296 304 308 317 322 324 341 359 367 383 384 391 398 399 419 421 425 426 432 434 439 449 452 473 482 504 505 528–530 533–534* (5 8 58 82 143 163 175 180 281 356 434 523 565 694) – IX. évf., 1890–91., 1. köt. 21. sz.: *Der Marx'sche Programmbrief* (A marxi programlevél). – *35 36 53* (84)

The New American Cyclopaedia: a Popular Dictionary of General Knowledge (Az új amerikai enciklopédia: az általános tudás népszerű szótára), kiadta G. Ripley és Ch. A. Dana, New York, London 1858–63. – *15* (29)

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *42 53 57 139 269* (91 418)

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846–1919) – a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója, 1888-tól parlamenti képviselő, küldött az 1889-es, 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon; a 90-es évektől anarchista. – *145 146 161 444 448 496* (132 270)

Nim, Nimmy *lásd* Demuth, Helene

NONNE, Heinrich – porosz rendőrügynök Párizsban, 1884-ben leleplezték. – *207*

»*Nord und Süd. Eine deutsche Monatsschrift*« (Észak és Dél. Német havi folyóirat), Berlin–Boroszló. – *186* (323)

NOTHNAGEL, Hermann (1841–1905) – német orvos, ideggyógyász, a jénai és a bécsi egyetem tanára. – *498*

NY

Nyikolaj Alekszandrovics *lásd* Miklós, II.

O

OPPENHEIM, Max – Gertrud Kugelmann fivére, kereskedő Prágában és Drezdában. – *59–61*

ORLÉANS-OK – a Bourbonok ifjabb ága; a francia trónon 1830–1848. – *548 557*

OSWALD, Eugen (1826–1912) – német kispolgári demokrata; 1849-ben zászlóaljparancsnok a pfalzi forradalmi hadseregben, a pfalzi ideiglenes kormány katonai bizottságának tagja; később mint londoni emigráns újságírással és nyelvtanítással foglalkozott; segítette Marxot a menekült kommünárok támogatásában. – *239*

OWENS, John (1790–1846) – angol kereskedő, a manchesteri Owens College alapítója. – *352 378* (508)

Ö

»*Österreichischer Arbeiterkalender*« (Osztrák Munkáskalendárium). Wiener Neustadt–Bécs–Brünn. – *395* (554)

P

PADLEWSKI, Stanisław (1857–1891) – lengyel szocialista; 1890-ben Párizsban agyonlőtte Szeliversztov orosz csendőrparancsnokot, utána Londonba, majd Amerikába költözött, ahol öngyilkos lett. – *4 9 30 31 43 55 108 137 269 285 336* (4 14)

Pall Mall *lásd* The Pall Mall Gazette

»*The Pall Mall Gazette*« (Pall Mall Újság), London. – *357 455 470 482 487* (512) – 1892 máj. 28.: *The Prospects of Socialism. An Interview with Messrs. Bebel and Singer* (A szocializmus kilátásai. Interjú Bebel és Singer urakkal). – *357* (512)

PALMERSTON, Henry John Temple, Viscount (1784–1865) – angol politikus, eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1807–09 tengerészetügyi államtitkár, 1809–28 hadügyminiszter; 1830–34, 1835–41, 1846–51 külügyminiszter, 1852–55 belügyminiszter, 1855–58 és 1859–65 miniszterelnök. *478*

PARNELL, Charles Stewart (1846–1891) – ír politikus, polgári nacionalista; 1875-től a parlament tagja, 1877-től az ír önkormányzat (Home Rule) pártjának vezetője, 1879-ben az ír Földliga egyik alapítója és 1880–81 vezetője. – *30 171 208 390* (548)

PARNELL, William – angol asztalos, a műasztalosok szakszervezetének vezetője, a 80–90-es években síkraszállt a trade-unionok részvétele mellett a nemzetközi szocialista mozgalomban; az 1888-as londoni nemzetközi szakszervezeti kongresszus és az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *446 454*

»*Le Parti Ouvrier*« (A Munkáspárt), Párizs. – *470* (142 621)

»*Le Parti socialiste. Organe du Comité révolutionnaire central*« (A Szocialista Párt. A Központi Forradalmi Bizottság orgánuma), Párizs. *470* (621)

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PELLETAN, Charles-Camille (1846–1915) – francia újságíró és politikus, radikális; 1880-tól a „Justice" főszerkesztője, 1902–05 tengerészeti miniszter. – *193*

»*The People*« (A Nép), New York. – *161 296 308* (293)

»*The People's Press*« (A Nép Sajtója), London. – *55 58* (122)

Percy *lásd* Rosher, Percy White

PESCHEL, Oskar (1826–1875) – német geográfus; 1854–71 az „Ausland" szerkesztője, 1871-től lipcsei egyetemi tanár; földrajztörténeti és geomorfológiai műveket írt. – *52* (117)

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *46*

PEUS, Wilhelm Heinrich (1862–1937) – német szociáldemokrata; 1891-ben megalapította a „Volksblatt für Anhalt" c. újságot, ugyanebben az évben felségsértés miatt egy évi börtönre ítélték; 1896–98, 1900–06, 1912–18 a Reichstag tagja. – *279 284* (428)

PFLÜGER, Eduard Friedrich Wilhelm (1828–1910) – német fiziológus, 1859-től bonni egyetemi tanár, több művet írt az idegrendszer fiziológiájáról. – *524*

PHILOSZTRATOSZ (kb. 170–245) – görög szónok, filozófus és író. – *424*

PIEPER, Friedrich Ludwig Wilhelm (szül. kb. 1826) – német filológus és újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja, londoni emigráns; 1850–54 Marx és Engels köréhez tartozott. – *468*

»*Pionier. Illustrierter Volkskalender*« (Az Úttörő. Képes népi kalendárium), New York. – *15* (28)

PLEHANOV, Georgij Valentyinovics (1856–1918) – orosz forradalmár, 1883-ban az első orosz marxista csoport, a Munka Felszabadítása megalapítója, a marxizmus propagandistája Oroszországban; az 1889-es és 1891-es nemzetközi szocialista kongresszusok és a II. Internacionálé más kongresszusainak küldötte; az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusa után mensevik, az első világháború idején soviniszta. – *147 230* (356 477)

– *Die sozialpolitischen Zustände Russlands i. J. 1890* (Oroszország szociálpolitikai viszonyai 1890-ben); „Die Neue Zeit", IX. évf., 1890–91., II. köt. 47–51. sz. – *147* (271)

– *Zu Hegel's sechzigstem Todestag* (Hegel halálának hatvanadik évfordulójára); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., I. köt. 7–9. sz. – *230* (379)

POPP, Julius (1849–1902) – osztrák cipész, szociáldemokrata; a bécsi „Arbeiterzeitung" egyik kiadója és adminisztrátora; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *509*

PRASLIN, Charles-Laure-Hugues-Théobald, duc de Choiseul (1805–1847) – francia politikus; 1847-ben megvádolták, hogy meggyilkolta a feleségét. – *222*

»*La Presse*« (A Sajtó), Párizs. – *538* (674)

»*Preussische Jahrbücher*« (Porosz Évkönyvek), Berlin. – *186* (323)

Programm der deutschen Arbeiterpartei (A német munkáspárt programja); „Protokoll des Vereinigungskongresses der Sozialdemokraten Deutschlands. Abgehalten zu Gotha vom 22. bis 27. Mai 1875" (Németország szociáldemokratái 1875 máj. 22-től 27-ig Gothában tartott egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve), Lipcse 1875. – *21 26 29 32 85–91*

Programm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands, beschlossen auf dem Parteitag zu Erfurt 1891 (A német Szociáldemokrata Párt programja, határozatilag elfogadva az 1891-es erfurti kongresszuson); „Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis. 20. Oktober 1891", Berlin 1891. – *178 180 185 229* (281 312)

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891 (A német Szociáldemokrata Párt Erfurtban 1891 október 14-től 20-ig tartott kongresszusa tárgyalásainak jegyzőkönyve), Berlin 1891. – *178*

PROTOT, Eugène (1839–1921) – francia ügyvéd, orvos és újságíró, jobboldali blanquista; a Párizsi Kommün és a jogügyi bizottság tagja; a Kommün leverése után Svájcba, majd Angliába emigrált; fellépett az Internacionálé és a marxisták ellen. – *491–493 526*

– *Chauvins et réacteurs* (Soviniszták és reakciósok), Párizs (1892). – *491–493* (652)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, szociológus és közgazdász, kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja.– *307 421 440*

»*Przedświt*« (Virradat), Genf–London. – *296 308* (450)

Pumps *lásd* Rosher, Mary Ellen

PUSKIN, Alekszandr Szergejevics (1799–1837) – orosz költő. – *192*

– *Jevgenyij Anyegin*. – *192* (333)

PUTTKAMER, Robert Viktor von (1828–1900) – porosz reakciós politikus; 1881–88 belügyminiszter, a szocialista-törvény idején a szociáldemokraták üldözésének szervezője. – *90*

PÜRRHOSZ (i. e. kb. 319–272) – Épeirosz királya 307–302 és 296–272. – *204*

Q

QUELCH, Harry (1858–1913) – angol baloldali szocialista, az új trade-unionok egyik vezetője, az angol munkásmozgalomban és a II. Internacionáléban harcolt az opportunizmus ellen; küldött az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon. – *370 454*

R

RANC, Arthur (1831–1908) – francia politikus és publicista, mérsékelt polgári republikánus; 1881–85 képviselő, 1891–1900 szenátor. – *214 217 218 220 224 231 232*

– *M. Paul Lafargue* (Paul Lafargue úr); „Paris", 1891 nov. 17. – *220 224 232*

RAVÉ, Henri – francia újságíró, Engels több művének francia fordítója. – *47 51 52 62 73 74 82 83 102 109 112 113 115 122 126 127 163 318 347* (104 112 130 145 195 211)

REINACH, Jacques, baron de (megh. 1892) – francia bankár, a Panama-csatorna Társaság pénzügyeit intézte; a Panama-botrány kirobbanásakor öngyilkos lett. – *515*

RENAN, Joseph-Ernest (1823–1892) – francia idealista filozófus, orientalista és vallástörténész. – *424*

– *Histoire des origines du christianisme* (A kereszténység eredetének története), I–VIII. köt., Párizs 1863–83. – *424*

RENARD, Victor (1864–1914) – francia cipész, szocialista; megalapította a Munkáspárt lyoni szervezetét; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *131* (240)

Report from Great Britain and Ireland to the Delegates of the Brussels International Congress, 1891. Presented by the Gas Workers and General Labourers Union; the Legal Eight Hours and International Labour League; the Bloomsbury Socialist Society; and the Battersea Labour League (Nagy-Britannia és Írország beszámolója az 1891-es brüsszeli nemzetközi kongresszus küldötteinek. Beterjesztette a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetsége, a Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő és Nemzetközi Munkásliga, a Bloomsburyi Szocialista Társaság és a Battersea-i Munkásliga), London 1891. – *139* (255)

Resolution [über den Antisemitismus, angenommen auf dem Berliner Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands] (Határozat [az antiszemitizmusról, elfogadva a német Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusán]); „Vorwärts", 1892 nov. 22., melléklet. – *512 513*

Resolution [über Staatssozialismus, angenommen auf dem Berliner Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands] (Határozat [az államszocializmusról, elfogadva a német Szociáldemokrata Párt berlini kongresszusán]); „Vorwärts", 1892 nov. 19. – *512 513 529* (693)

REUMANN, Jakob (szül. 1853) – osztrák szociáldemokrata, a bécsi „Arbeiterzeitung" egyik szerkesztője, az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; 1918-ban Bécs polgármestere. – *532*

REUSS, Karl Theodor – német újságíró; a 80-as években porosz rendőrügynök Londonban, 1887-ben leleplezték. – *11* (20)

REUTER, Paul Julius, (1871-től) Freiherr von (1816–1899) – 1849-ben Aachenban megalapította a Reuter-hírügynökséget, 1851-ben Londonba helyezte át. – *100 217 231*

»*The Review of Reviews*« (A Szemlék Szemléje), London. – *186* (323)

»*Revista Socială*« (Társadalmi Szemle), Iași. – *296* (450)

Revue *lásd* Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue

RIBOT, Alexandre-Félix-Joseph (1842–1923) – francia ügyvéd és politikus; 1878-tól parlamenti képviselő (balközép), Boulanger ellenfele; 1890–93 külügyminiszter, 1893–95 miniszterelnök. – *205*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *46 67*

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus, kezdetben haladópárti, később a Német Szabadelvű Párt, majd a Szabadelvű Néppárt egyik vezetője; 1867-től az Északnémet, 1871-től a Német Reichstag tagja. – *277 291* (425)

ROCHE, Ernest (szül. 1850) – francia fafaragó, később újságíró, blanquista, a 80-as évek végén boulangista; az „Intransigeant" c. újság szerkesztőjeként támogatta az anzini és decazeville-i sztrájkokat; 1889-től képviselő. – *201 204* (343)

ROCHE, Eugène – francia ügyvéd, radikális; 1891-ben a Département du Nord képviselőjelöltje a választásokon. – *181 186 189 210*

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Lanterne", 1869–70 a „Marseillaise" c. lapok szerkesztője; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; elítélte a kormány ellenforradalmi politikáját, de szembefordult a Kommünnel; a Kommün leverése után Új-Kaledóniába deportálták; Angliába menekült és az 1880-as amnesztia után hazatért; az „Intransigeant" szerkesztője, a 80-as évek végén csatlakozott a monarchistákhoz, a boulangista mozgalomban való részvétele miatt elítélték; ismét Angliába menekült és 1895-ig Londonban élt. – *163 261 320 548 557* (363)

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász; katedraszocialista. – *397*

ROGERS, James Edwin Thorold (1823–1890) – angol közgazdász és gazdaságtörténész, a szabadkereskedők teoretikusa és gazdaságpolitikusa. – *251 256 449*

– *Six Centuries of Work and Wages. The History of English Labour* (A munka és a munkabérek hat évszázada. Az angol munka története), London 1886. – *251 256*

– *The Economic Interpretation of History* (A történelem gazdasági értelmezése), London 1888. – *251 449* (401)

ROMM, Julie (Julka) (szül. Zadek) (megh. 1920) – német szocialista, Maxim Romm felesége, a „Neue Zeit" munkatársa; később az Egyesült Államokban élt, a „New Yorker Volkszeitung" munkatársa. – *11 30*

ROMM, Maxim (megh. 1921) – orosz származású orvos, Julie Romm férje; kivándorolt az Egyesült Államokba. – *11 30*

ROSCOE, Sir Henry Enfield (1833–1915) – angol kémikus. – *351 378 392 393 408 490* (505 507)

– és Karl SCHORLEMMER: *Ausführliches Lehrbuch der Chemie* (A kémia részletes tankönyve), I–V. köt., Braunschweig 1877–96. – *392 393*

– *A Treatise on Chemistry* (Értekezés a kémiáról), I–III. köt., London, New York 1877–92. – *392 393*

ROSEBERY, Archibald Philip Primrose, Earl of (1847–1929) – angol államférfi, a 80-as évek végétől a 90-es évek elejéig a liberálisok egyik vezére, 1886-ban és 1892–94 külügyminiszter, 1894–95 miniszterelnök; Afrika gyarmatosításának híve. – *424*

ROSENBERG, Wilhelm Ludwig (von der Mark) (szül. kb. 1850) – amerikai német újságíró, szocialista; 1889-ig az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt végrehajtó bizottságának titkára, a párt lassalleánus frakciójának vezetője; 1889-ben kizárták a pártból. – *43 76* (96)

ROSENKRANZ, Johann Karl Friedrich (1805–1879) – német óhegeliánus filozófus, irodalomtörténész; königsbergi egyetemi tanár. – *198*

ROSHER, Howard – Percy White Rosher fivére. – *27*

ROSHER, Lilian (Lili, Lily) (szül. 1882) – Mary Ellen és Percy White Rosher leánya. – *164 168*

ROSHER, Mary Ellen (szül. Burns) (Pumps) (szül. kb. 1860) – Engels feleségének unokahúga, 1881-től Percy White Rosher felesége. – *57 63 101 118 119–122 124 125 137 142 144 149 161 164 168 173 227 233 245 250 295 313 329 336 340 356 402 404 410 413 417 420 422 427 429 431 435 441 449 489 500 514 523 525 545* (262)

ROSHER, Percy White – angol kereskedő, 1881-től Mary Ellen Rosher (Burns) férje. – *27 54 57 63 98 101 119 120 122 125 142 164 227 250 261 281 295 313 329 413 417 420 422 427 429 435 441 489* (263)

ROTHSCHILD, Alfons (1827–1905) – a franciaországi Rothschild bankház elnöke. – *468 548*

ROUSSEL, Ferdinand (szül. 1839) – francia szabó; szakszervezeti funkcionárius, szocialista; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *328*

ROUVIER, Pierre-Maurice (1842–1911) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus; több ízben miniszter, 1887-ben miniszterelnök; eltávolította Boulanger-t a kormányból; 1892-ben a Panama-botrány kapcsán ideiglenesen visszavonult a politikától. – *19 165 166 205 211 548* (55 673)

ROY, Joseph – a „Tőke" első kötetének és Feuerbach műveinek francia fordítója. – *347*

Rudolf *lásd* Engels, Rudolf

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus, kispolgári demokrata; 1832-ben egyetemi magántanár, a „Hallische", majd a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldal); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866 után nemzeti liberális. – *292 444* (605)

S

»*Sächsische Arbeiterzeitung*« (Szász Munkásújság), Drezda. – *36* (5 85)

SALISBURY, Robert Arthur Talbot Gascoyne Cecil, Marquess of (1830–1903) – brit államférfi, a konzervatívok vezetője; 1866–67 és 1874–78 az indiai ügyek minisztere, 1878–80 külügyminiszter, 1885–92 és 1895–1902 miniszterelnök. – *208* (172)

Sam *lásd* Moore, Samuel

SANDERS, William Stephen (szül. 1871) – angol szocialista, a Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő és Nemzetközi Munkásliga egyik vezetője, később reformista. – *137 237*

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *4 138 140 141 147 155 169 182 208 211 221 290 395 493* (351)

SANIAL, Lucien Delabar (szül. 1835) – amerikai szocialista, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt egyik vezetője; több szocialista újság szerkesztője és kiadója, az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte. – *137 144* (251)

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *46*

Schack *lásd* Guillaume-Schack, Gertrud

SCHARNHORST, Gerhard Johann David (1755–1813) – porosz tábornagy, katonai teoretikus; 1807–10 hadügyminiszter, 1810–13 vezérkari főnök; jelentős hadügyi reformokat valósított meg. – *401*

SCHATTNER, Ernst (szül. kb. 1879) – Regina Bernstein fia. – *421 422*

SCHATTNER, Käte (szül. kb. 1881) – Regina Bernstein leánya. – *235 454 456*

SCHEU, Andreas (1844–1927) – 1868–74 az osztrák, később az angol szocialista mozgalom résztvevője, a „Gleichheit" szerkesztője, az Internacionálé tagja; 1874-ben Angliába emigrált, a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapító tagja; Heinrich Scheu fivére. – *464*

SCHEU, Heinrich (1845–1926) – osztrák szociáldemokrata, 1872-ben küldött az Internacionálé hágai kongresszusán; 1875-ben Angliába emigrált, küldött az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; Andreas Scheu fivére. – *14 28 79* (25 150)

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő.
– *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua* (Fiesco összeesküvése Genovában). – *223* (370)
– *Wilhelm Tell* (Tell Vilmos). – *286* (443)
– *Das Lied von der Glocke* (Dal a harangról). – *293* (449)
– *Shakespeare's Schatten* (Shakespeare árnyéka). – *544* (706)

SCHIPPEL, Max (1859–1928) – közgazdász és publicista; eleinte Rodbertus híve, 1886-tól szociáldemokrata; az „Ifjak" csoportjának egyik hangadója, később revizionista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *31 32 84* (425)

SCHLÜTER, Anna – Hermann Schlüter felesége. – *11 15 57 144 149 213*

SCHLÜTER, Hermann (megh. 1919) – a német és az amerikai szocialista mozgalom résztvevője; a 80-as években a zürichi szociáldemokrata kiadó vezetője, a német szociáldemokrata archívum szervezője; 1888-ban kiutasították Svájcból, 1889-ben az Egyesült Államokba emigrált, a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője; több művet írt az angol és az amerikai munkásmozgalomról. – *11 15 16 53 57 58 77 107 108 138 144 149 310–312 433 557* (26 28 38 40 43 91 123 468 469)
– *Marx' Kritik des Parteiprogramms* (Marx kritikája a pártprogramról); „New Yorker Volkszeitung", 1891 febr. 28. – *53* (120)

SCHMIDT, Konrad (1863–1932) – német szociáldemokrata, később revizionista. – *11 73 82 124 125 152 198–200 237 263–265 391 449–451 477 533* (143 237 340)
– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes* (Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján), Stuttgart 1889. – *152* (280)
– *Noch einmal das Rätsel der Durchschnittsprofitrate. Eine Erwiderung von Konrad Schmidt* (Még egyszer az átlagprofitráta rejtélye. Konrad Schmidt viszonválasza); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", III. évf., II. köt., Jena 1891. – *263* (413)
– *Die psychologische Richtung in der neueren Nationalökonomie* (A pszichológiai irányzat az újabb nemzetgazdaságtanban); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., II. köt. 40., 41. sz. – *391 450 477* (549)
– *Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Wertgesetz* (Az átlagprofitráta és a marxi értéktörvény); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 3., 4. sz. – *477 533* (630)

SCHMIDTNÉ – Konrad Schmidt felesége. – *263*

SCHOENLANK, Bruno (1859–1901) – német újságíró, szociáldemokrata; a szocialistatörvény idején több szocialista újságot szerkesztett, 1891–93 a „Vorwärts" szerkesztője, 1894–1901 a „Leipziger Vokszeitung" főszerkesztője; 1893–1901 a Reichstag tagja; a revizionistákkal való vitákban a marxisták oldalán állt. – *222* (292)

SCHORLEMMER, Johanna – Ludwig Schorlemmer leánya. – *410 490*

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem tanára, dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. – *5 13 62 67 71 72 77 114 123 131–134 137 139 140 142 144 227 233 279 285 339 344–346 352–360 368–369 373 375–379 386 387 392 407 408 410 489–490 524* (24 249 454 502 505 531 569 577)

– *The Rise and Development of Organic Chemistry* (A szerves kémia keletkezése és fejlődése), London, New York 1894. – *392*

SCHORLEMMER, Ludwig – Karl Schorlemmer fivére. – *339 340 345 352–355 360 376 379 383 407 408 410 489 490 524 525* (502)

SCHORLEMMERNÉ – Karl és Ludwig Schorlemmer anyja. – *345 346 353 357 376 377 392 408 410*

SCHRAMM, Karl August – német újságíró, szociáldemokrata, reformista, a „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" szerkesztője; a 80-as években kilépett a pártból. – *35*

SCHRÖDER, Ludwig (1849–1914) – cipész, bányamunkás, szociáldemokrata; megszervezte a Ruhr-vidék bányászait; az 1889-es Ruhr-vidéki bányászsztrájk egyik vezetője, 1890-től a nemzetközi bányászszövetség vezetőségének tagja; később reformista. – *292 350 369*

SCHUMACHER, Georg (szül. 1844) – német tímár, majd vállalkozó, szociáldemokrata; 1884–98 a Reichstag tagja; küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; a szociáldemokraták opportunista szárnyához tartozott; 1898-ban a liberálisokhoz csatlakozott. – *504*

SCHUSTER – manchesteri egyetemi tanár, Karl Schorlemmer tanítványa. – *376*

– (Névtelenül:) *Dr. Carl Schorlemmer*; „The Manchester Guardian", 1892 jún. 28. – *376*

SCHWEINITZ, Hans Lothar von (1822–1901) – porosz tábornok, 1876–92 pétervári német nagykövet. – *290*

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1834–1875) – német ügyvéd, publicista, 1867–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke, a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; támogatta Bismarck törekvéseit a porosz hegemónia megteremtésére Németországban, akadályozta a német munkások csatlakozását az Internacionáléhoz; 1872-ben kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *38* (463)

SEIDEL, Robert (1850–1933) – tanító, publicista, szociáldemokrata; 1871-ben Svájcba emigrált, a zürichi „Tagwacht" munkatársa és 1890–98 az ottani „Arbeiterstimme" szerkesztője; az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte; később egyetemi tanár Zürichben. – *416 419 428*

SHAJER – Oroszországból emigrált zsidó munkások képviselője az 1892-es londoni májusi tüntetésen. – *328*

SHAKESPEARE, William (1564–1616) – angol drámaíró és költő.

– *The Comedy of Errors* (Tévedések vígjátéka). – *338*

– *Julius Caesar*. – *262* (411)

SHAW, George Bernard (1856–1950) – angol író, a Fábiánus Társaság tagja. – *250 391 438 439 513*

SHIPTON, George (1839–1911) – angol szakszervezeti vezető, reformista; 1872–96 a trade-unionok londoni tanácsának titkára; a „Labour Standard" szerkesztője. – *94 303 321 322 444 565* (483)

SIEBOLD, Ludwig (Louis) – német kémikus, a 90-es években Manchesterben élt; Karl Schorlemmer végrendeletének egyik végrehajtója. – *354 355 376 378 392 408 490*

»*Le Siècle*« (A Század), Párizs. – *113* (215)

SIEGEL, August (1856–1936) – német bányász, szociáldemokrata; a 80-as évektől a szakszervezeti mozgalom aktív résztvevője; 1891-ben Skóciába emigrált, és ott vett részt a bányászok szakszervezeti harcaiban; angol és nemzetközi bányászkongresszusok küldötte. – *291 292 349 350 367 369 403* (448)

SIMON, Ferdinand B. (1862–1912) – német orvos, szociáldemokrata; August Bebel veje. – *110 317 412 413 427 431* (206)

SIMON, Frieda (szül. Bebel) (1869–1948) – August Bebel leánya, Ferdinand B. Simon felesége. – *17 293 317 413 427*

SINGER, Paul (1844–1911) – német szociáldemokrata; 1887-től a pártválasztmány tagja, 1890-től a párt egyik elnöke; 1884-től Reichstag-képviselő, 1885-től a szociáldemokrata Reichstag-frakció elnöke; fellépett a revizionizmus ellen. – *75 93 178 180 207 303 331 336 339 342 344 347 349 352 355–358 366 367 442 563* (78 83 134 146 175 281 337 357 457 494 495 698)

– [*Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusán*;] „Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt etc." Berlin 1891. – *178 180*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász. – *46 67 192 417*

SMITH, Adolphe (Smith Headingley) – angol újságíró, a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció tagja; közel állt a francia posszibilistákhoz, támadta a marxistákat. – *9 10 321 328 565–567* (483)

– [*Levél Paul Lafargue-hoz*;] „The Daily Chronicle", 1892 ápr. 22. – *567* (716)

SMITH, Frank – angol szocialista, 1891-ben a „Worker's Cry" szerkesztője, 1893-tól a Független Munkáspárt tagja. – *114* (216)

Smith Headingley *lásd* Smith, Adolphe

»*Le Socialiste*« (A Szocialista), Párizs. – *11 12 25 71 73 158 161 173 178 182 187 188 194 224 288 329 343 441 487* (3 19 142 178 297 433)

– 1891 január 14.: *L'avortement* (A magzatelhajtás). – *19* (56)

– 1891 július 1.: *Congrès international ouvrier socialiste de 1891* (Az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus). – *131* (247)

– 1891 július 29.: *Enfin!* (Végre!) – *137* (253)

– 1892 március 6.: *À Auguste Bebel* (August Bebelhez). – *288* (445)

– 1892 május 15.: *Le Parti Ouvrier* (A Munkáspárt). – *343*

»*Le Soleil*« (A Nap), Párizs. – *342 343* (501)

– 1892 máj. 16.: *Le Parti Ouvrier* (A Munkáspárt). – *342 343*

SONNENSCHEIN, William Swan (1835–1917 után) – angol kiadó, 1887-ben megjelentette a „Tőke" első kötetének első angol kiadását. – *178 185 246 271 272 274 281 308 313 317 318 319 373 384 409 463 464*

SORGE, Friedrich Adolph (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; az Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője; 1870-ben az Internacionálé észak-amerikai Központi Bizottságának egyik alapítója, 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után, 1872–74 annak főtitkára; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *3 4 11 15 25 28–30 42–44 53 55–57 75–77 107 108 137–139 144 145 149 150 161 162 177 179 188 189 210–213 224 240–242 284 287 312 336 366–368 373 384 431–433 438 501 554–558* (1 3 17 27 28 30 34 119 251 291 310 328 356 523 659)

– *Das Programm der Geldreformer in den Vereinigten Staaten* (A pénzreformerek programja az Egyesült Államokban); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., I köt. 21. sz. – *285* (440)

– *Homestead und Coeur d'Aléne* (Homestead és Coeur d'Aléne); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., II. köt. 50., 51. sz. – *438* (595)

SORGE, Katharina – Friedrich Adolph Sorge felesége. – *3 4 11 28 44 56 367 558*

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *307* (463)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich–London. – *178 222 227 506* (20 43 44 134 311 645)

»*Der Sozialist*« (A Szocialista), Berlin. – *213 265 450 509* (354 358)

»*Der Sozialist*« (A Szocialista), New York. – *15* (33)

»*Sozialpolitisches Zentralblatt*« (Központi Szociálpolitikai Lap), Berlin. – *476* (628)

STADTHAGEN, Arthur (1857–1917) – német jogász, szociáldemokrata; 1892-ben szociáldemokrata tevékenységéért kizárták az ügyvédi testületből; 1893–1905 a „Vorwärts" munkatársa és jogtanácsosa, 1906–16 szerkesztője; az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldöttei; az első világháború idején internacionalista – *522* (357 683)

The Standard« (A Zászló), London. – *141 290* (258)

– 1891 aug. 17.: *Socialist Congress in Brussels* (Szocialista kongresszus Brüsszelben). – *141*

STANLEY, Sir Henry Morton (John Rowlands) (1841–1904) – angol újságíró és Afrikakutató; 1879–84 megszervezte Kongó belga gyarmatosítását; az egyenlítő körüli területekre indított angol gyarmati expedíció vezetője; kegyetlen gyarmatosítási módszereiről hírhedt. – *398*

»*The Star*« (A Csillag), London. – *114 118 131* (216)

STEAD, William Thomas (1849–1912) – angol publicista, polgári liberális, 1883–89 a „Pall Mall Gazette" szerkesztője. – *186*

STEGMANN, Karl – német publicista. – *479* (637)

STEINTHAL – manchesteri unitárius prédikátor. – *378*

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags. VIII. Legislaturperiode. I. Session 1890–92 (A Reichstag tárgyalásainak gyorsírói jegyzőkönyve. VIII. törvényhozási időszak. 1890–92. évi I. ülésszak), VI. köt., 1892 márc. 3-i (186.) ülés, Berlin 1892. – *303*

STERNBERG, Lev Jakovlevics (1861–1927) – orosz etnográfus; forradalmi tevékenységéért Szahalinra száműzték (1889–1897), ahol a helyi lakosság életmódját és társadalmi rendjét tanulmányozta; 1918-tól a petrográdi (leningrádi) egyetem tanára, 1924-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja. – *534* (700)

STEUART (Stewart), Sir James (Denham), Bart. (1712–1780) – angol közgazdász, merkantilista. – *46*

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806–1856) – német idealista filozófus, a kispolgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. – *39 41* (89)
– *Der Einzige und sein Eigentum* (Az egyetlen és a tulajdona), Lipcse 1845. – *41* (90)

STÖSSEL – svájci kormánytisztviselő Zürichben. – *152*

STUMM-HALBERG, Karl Ferdinand, Freiherr von (1836–1901) – német nagyiparos, konzervatív; a Saar-vidék egyik legbefolyásosabb személyisége („Stumm király"-nak nevezték); a munkásmozgalom ellensége. – *278 286* (430)
– [*Beszéd a Reichstagban 1892 február 12-én*;] „Vorwärts", 1892 febr. 13., melléklet és „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags" etc. (A Reichstag tárgyalásainak gyorsírói jegyzőkönyve stb.), VI. köt., 1892 febr. 12-i (170.) ülés, Berlin 1892. – *278 279 286*

STUMPF, Paul (kb. 1827–1913) – német gépész; 1847-ben a brüsszeli Német Munkásegylet és a Kommunisták Szövetsége tagja; részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban; az Internacionálé tagja és mainzi szekciójának alapítója; 1867-ben küldött a lausanne-i kongresszuson, 1869-től a Szociáldemokrata Párt tagja, Marx és Engels barátja. – *521* (679)

›*The Sun*« (A Nap), New York. – *269* (418)

SUVALOV, Pavel Andrejevics, gróf (1830–1908) – orosz diplomata, 1885–94 berlin nagykövet, az orosz–német közeledés híve. – *290*

SZ

SZELIVERSZTOV, Nyikolaj Dmitrijevics (1831–1890) – orosz tábornok, csendőrparancsnok; 1890-ben Padlewski lengyel szocialista Párizsban agyonlőtte. – *4* (4)

Szerecsen *lásd* Marx, Karl Heinrich

SZTAMBULOV (Sztambolov) Sztefan (kb. 1854–1895) – bolgár államférfi; 1880-tól nemzetgyűlési képviselő, 1884–86 a nemzetgyűlés elnöke, 1887–94 miniszterelnök; a haladó mozgalmak elnyomója, Ausztria híve, Oroszország ellenfele. – *71* (141)

Sztyepnyak *lásd* Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics

Sztyepnyak *lásd* Kravcsinszkaja, Fanny Markovna

T

TAUSCHER, Leonhard (1840–1914) – német betűszedő, szerkesztő, szociáldemokrata; 1865-től az Általános Német Munkásegylet tagja, szemben állt Schweitzerrel; 1880–88 a zürichi szövetkezeti nyomda, 1888–90 a „Sozialdemokrat" londoni nyomdájának vezetője; 1890-től korrektor Dietznél, 1893–1903 a „Schwäbische Tagwacht" szerkesztője; 1899-ben fellépett Bernstein ellen; 1900-tól a württembergi Landtag tagja. – *5 16 547* (43)

TAYLOR, H. R. – az angol munkásmozgalom résztvevője, a trade-unionok londoni tanácsa és a Szociáldemokrata Föderáció tagja; az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte, az 1892-es parlamenti választásokon képviselőjelölt. – *415 455 456*

TAYLOR, Sedley (XIX. sz. második fele–XX. sz. eleje) – angol publicista, a szövetkezetek propagálója. – *53*

»*Le Temps*« (Az Idő), Párizs. – *193 470* (189 197 335)

TESTE, Jean-Baptiste (1780–1852) – francia ügyvéd és politikus, orléanista; a júliusi monarchia idején kereskedelmi, igazságügyi és közmunkaügyi miniszter; megvesztegethetőség és hivatali hatalommal való visszaélés miatt elítélték. – *222*

THIVRIER, Christophe (1841–1895) – francia bányász, később borkereskedő; a Francia Munkáspárt tagja, az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; 1889-től képviselő. – *552*

THORNE, William James (1857–1946) – angol gázgyári munkás, a Szociáldemokrata Föderáció tagja; a 80-as évek végén és a 90-es évek elején a tanulatlan munkások tömegmozgalmának szervezője; a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetségének titkára, 1906-tól parlamenti képviselő; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *137 213 226 444 446 454 563 564 565* (77 192)

TILLET, Benjamin (1860–1943) – angol szocialista, az 1889-es londoni dokkmunkássztrájk és az új trade-unionok egyik szervezője és vezetője, a Munkáspárt alapító tagja, a dokkmunkások szakszervezetének titkára, 1922–30 a szállítómunkások szakszervezetének vezetőségi tagja; 1917–24, 1929–31 parlamenti képviselő; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *138*

»*To-Day*« (Ma), London. – *477* (629)

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *449*

– *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices and the Expediency of a Separation of Issue from Banking* (Vizsgálódás a currency-elvről; a forgalmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és bankügylet szétválasztásának célszerűsége), II. kiad., London 1844. – *449*

TOYNBEE, Arnold (1852–1883) – angol közgazdász, liberális, szociálreformer. – *323* (486)

TÖLCKE, Karl Wilhelm (1817–1893) – német jogász, lassalleánus, az 1848–49-es forradalom résztvevője; 1864-től az Általános Német Munkásegylet tagja, 1865–66 elnöke és 1874-ig vezetőségi tagja; Schweitzer bizalmasa és irányvonalának követője. – *229* (378)

– [*Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusán 1891 október 17-én;*] „Vorwärts", 1891 okt. 18., melléklet. – *229* (378)

»*The Trade Unionist*« (A trade-unionista), London. – *113–114 323* (198 216)

»*La Tribuna*« (A Tribün), Róma. – *306* (415 461)

TURATI, Filippo (1857–1932) – olasz ügyvéd és publicista, az olasz munkásmozgalom résztvevője; az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte, az olasz Szocialista Párt egyik alapítója (1892) és vezetője, 1896-tól a párt jobbszárnyának egyik vezetője, a „Critica Sociale" szerkesztője. – *48–50 53 268 270 306 324* (106 108 415 460)

Tussy *lásd* Marx-Aveling, Eleanor

Ü

»*Über Land und Meer. Deutsche Illustrierte Zeitung*« (Szárazföldön és Tengeren. Német képes újság), Stuttgart. – *186* (323)

V

VAILLANT, Marie-Édouard (1840–1915) – francia orvos, blanquista; az Internacionálé és a Párizsi Kommün tagja, majd Angliába emigrált; küldött az 1867-es lausanne-i kongresszuson, az 1871-es londoni konferencián és az 1872-es hágai kongresszuson, 1871–72 a Főtanács tagja; a Főtanácsnak New Yorkba történt áthelyezése után kilépett az Internacionáléból; az 1880-as amnesztia után hazatért, 1884-től a párizsi városi tanács tagja; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus alelnöke, az 1891-es kongresszus küldötte; a Francia Szocialista Párt egyik alapítója, előbb a guesdistákhoz, később Jaurès-hez állt közel; 1914-től szociálsoviniszta. – *103 245 274 297 318 320 357 467* (132 178 197 420)

VAUBAN, Sébastien le Prêtre (Prestre), marquis de (1633–1707) – francia tábornagy, hadmérnök és közgazdász; a bástyarendszer alkalmazója a várépítésben. – *300*

– *Projet d'une dîme royale* (Egy királyi tized tervezete), Daire kiad., Párizs 1843. – *300*

VEBER, Adrien (1861–1932) – francia tanító és ügyvéd, posszibilista; több szocialista újság munkatársa; a párizsi városi tanács tagja, 1902-től több ízben parlamenti képviselő. – *172*

– *Le socialisme intégral* (A tökéletes szocializmus); „L'Action", 1891 okt. 11. – *172* (304)

»*Вестник финансов, промышленности и торговли*« (Pénzügyi, ipari és kereskedelmi híradó), Pétervár. – *365* (518)

VIETTE, Jules-François-Stanislas (1843–1894) – francia politikus, 1892–93 közmunkaügyi miniszter. – *481*

VIGNAUD – francia szocialista, Guesde híve; a Francia Munkáspárt nevében tárgyalásokat folytatott egy napilap kiadásáról. – *443*

Viktor *lásd* Adler, Viktor

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *261*

VIKTÓRIA Adelaide Mária Lujza (1840–1901) – Viktória angol királynő legidősebb leánya, Frigyes Vilmos porosz trónörökös (a későbbi III. Frigyes) felesége; özvegyként Frigyes császárnénak nevezte magát. – *45* (97)

VIKTÓRIA Mária Auguszta Lujza Olga Paulina Claudina Ágnes (1867–1953) – Teck herceg leánya, 1893-tól György yorki herceg felesége. – *261*

VILMOS, II. (1859–1941) – német császár 1888–1918. – *167 201 208 221 262 276 284 286 287 290 295 344 426 491 493 496 505* (422 439 449 565 583)

VISNYEGRADSZKIJ, Ivan Alekszejevics (1831–1895) – orosz tudós és politikus, pénzügyminiszter (1887–1892). – *365*

VOGT, Johann Gustav (1843–1912 után) – német materialista filozófus, több természettudományos művet írt. – *128 129* (243)

VOLDERS, Jean (1855–1896) – belga publicista, szocialista; a Belga Munkáspárt egyik alapítója, az 1889-es és 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszusok küldötte. – *133* (247)

VOLHOVSZKIJ, Feliksz Vagyimovics (1846–1914) – orosz forradalmár, narodnyik; 1890-től emigráns Londonban, 1895-től a „Free Russia" szerkesztője; később szociálforradalmár (eszer). – *328 510 516*

»*Der Volksstaat*« (A Népállam), Lipcse. – *110 480 548* (209 616)

Volkstribüne *lásd* Berliner Volkstribüne

Volkszeitung *lásd* New Yorker Volkszeitung

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német katonatiszt, később szociáldemokrata; 1877-ben a „Dresdner Volksbote", 1879–80 a „Sozialdemokrat" szerkesztője; 1881–87 és 1890–1918 a Reichstag, 1893–1918 a bajor Landtag tagja; a 90-es évektől opportunista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *122 131 133 157 178 180 185 194 206 211 403 440 468 505 529* (233 234 281 311 338 457 565 566 693)
– [*Beszéd a müncheni „Eldorádó"-ban 1891 június 1-én tartott nyilvános pártgyűlésen*;] Georg von Vollmar: „Über die nächsten Aufgaben der deutschen Sozialdemokratie" („A német szociáldemokrácia legközelebbi feladatairól"), München 1891. – *122 131 194* (315)
– [*Beszéd a választási egylet 1891 július 6-i beszámoló gyűlésén a müncheni „Eldorádó"-ban*;] Georg von Vollmar: „Über die nächsten Aufgaben der deutschen Sozialdemokratie" („A német szociáldemokrácia legközelebbi feladatairól"), München 1891. – *194* (315)
– [*Beszéd a német Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusán*;] „Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt etc.", Berlin 1891. – *178 180*
– *In eigener Sache* (Saját ügyemben); „Münchener Post", 1892 júl. 19. – *403* (566)

»*Vorbote*« (Előfutár), Chicago. – *90* (171)

VORONCOV, Vaszilij Pavlovics (V. V.) (1847–1918) – orosz közgazdász és publicista; a 80–90-es években a liberális narodnyik-mozgalom ideológusa, a marxizmus ellenfele; több művet írt a kapitalizmus fejlődéséről Oroszországban és a paraszti obscsináról. – *364*
– *Крестьянская община* (A paraszti obscsina); *„Итоги экономического исследования России по данным земской статистики"* (Oroszország gazdasági vizsgálatainak eredményei a zemsztvo-statisztika adatai alapján), I. köt., Moszkva 1892. – *364* (515)

»*Vorwärts. Berliner Volksblatt*« (Előre. Berlini Néplap). – *11 19 20 28 29 31 42 53 58 64 76 83 85 90 91 107 110 114 115 121 145 150 152 154 158 174 175 180 181 182 205 206 207 211 222 257 258 259 262 288 290 291 303 323 366 375 376 381 386 389 393 397 407 419 432 440 445 450 457 464 467 468 481 492 511 531 532 534 552* (20 46 57 94 119 120 121 140 173 209 233 303 306 349 412 424 566 615 668 683)
– 1891 jan. 14. – *11*
– 1891 febr. 6.: *Parteigenossen*! (Elvtársak!) – *30* (76)
– 1891 febr. 13.: *Der Marx'sche Programmbrief* (A marxi programlevél). – *29 35 38 42 53 56 75 85 86* (75 168)
– 1891 febr. 26.: *Politische Übersicht* (Politikai szemle). – *86* (167)
– 1891 ápr. 26.: *Sie haben's erreicht*! (Elérték!). – *83 91* (161)
– 1891 ápr. 28.: *Der Streik der Bergarbeiter* (A bányamunkások sztrájkja). – *83 91* (161)
– 1891 jún. 26.: *An die Arbeitergruppen aller Länder* (Valamennyi ország munkáscsoportjaihoz). – *131* (247)
– 1891 nov. 5.: *Korrespondenzen und Parteinachrichten* (Tudósítások és párthírek). – *206* (348)
– 1892 jan. 30.: *Aus London* (Londonból). – *258* (406)
– 1892 jan. 30., melléklet: *Über den Rückkauf Elsass-Lothringens* (Elzász-Lotaringia visszavásárlásáról). – *257* (403)
– 1892 jan. 31.: *Zu den bevorstehenden Reichstags-Verhandlungen über den Militär-Etat* (A küszöbönálló Reichstag-tárgyalások a katonai költségvetésről). – *259 262* (409)
– 1892 júl. 2.: *Die englischen Wahlen* (Az angol választások). – *381* (537)
– 1892 júl. 5.: *Die englischen Wahlen* (Az angol választások). – *386 387* (545)
– 1892 szept. 15.: *Aus England* (Angliából). – *464 468* (614)

W

WARKEN, Nikolaus – német bányász; a Saar-vidék küldötte az 1892-es londoni nemzetközi bányászkongresszuson. – *369*

WATTS, John Hunter (megh. 1924) – angol szocialista; a Szociáldemokrata Föderáció egyik vezetője, az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; később a brit Szocialista Párt tagja. – *250*

WEBB, Sidney James (1859–1947) – angol szociológus, közgazdász és politikus, a Fábiánus Társaság egyik alapítója; feleségével, Beatrice Webbel együtt több reformista művet írt az angol munkásmozgalom történetéről és elméletéről. – *440* (32)

»*Weekly Dispatch*« (Heti Értesítő), London. – *144* (264)
– 1891 aug. 30.: *France. From our own Correspondent* (Franciaország. Saját tudósítónktól). – *144* (264)

WEILER, G. A. – londoni német asztalos, emigráns; 1872–73 az Internacionálé brit föderális tanácsának tagja; Marx és Engels híve az angol reformisták elleni harcban, később a Szociáldemokrata Föderáció tagja. – *337* (497)

WEINSCHENK – francia pénzember, Lafargue-gal és a hozzá közel álló francia szocialistákkal egy napilap finanszírozásáról tárgyalt. – *400* (561)

WIGAND, Otto (1795–1870) – lipcsei kiadó és könyvkereskedő, haladó írók műveit jelentette meg; 1844-ben kiadta Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét. – *259 279 280 325 326 330 335 341* (408 489 491 496)

WILSON, Daniel (1840–1919) – francia politikus, mérsékelt republikánus, 1871-től képviselő; Jules Grévy köztársasági elnök veje; pénzügyi manipulációkba bonyolódott, 1887–88 rendjelek árusítása miatt vád alá helyezték. – *515*

WILSON, John Havelock (1858–1929) – angol trade-unionista, a Matrózok és Kazánfűtők Szövetségének szervezője és 1887-től titkára; 1892-től többször a parlament tagja; a burzsoáziával való együttműködés híve, az első világháborúban szociálsoviniszta. – *390 393 398* (527)

Wischnewetzky, Florence *lásd* Kelley-Wischnewetzky, Florence

WISCHNEWETZKY, Lazar – lengyel orvos; 1886-ban az Egyesült Államokba emigrált, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt tagja, Florence Kelley-Wischnewetzky férje. – *323 373*

WOLF, Julius (1862–1937) – német vulgáris közgazdász. – *152 199 263 264 265* (237)
– *Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx* (Az átlagprofitráta rejtélye Marxnál); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", III. sor., II. köt., Jéna 1891. – *152 199 263 264* (279)

WOLFF, Bernhard (1811–1879) – német újságíró; 1848-tól a berlini „Nationalzeitung" tulajdonosa; 1849-ben Berlinben megalapította az első németországi hírügynökséget. – *98*

WOLFF (Wolf), Christian, Freiherr von (1679–1754) – német idealista filozófus, metafizikus. – *198*

WOLFF (Wolf), Ferdinand (a „vörös Wolff", a „Vörös") (1812–1895) – német újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Párizsba, majd Londonba emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx és Engels oldalán állt; később visszavonult a politikától. – *529* (634)

»*The Woman's Journal*« (Nőújság), Boston–Chicago. – *241 312* (387)

»*Woman's Tribune*« (A Nő Szószéke). – *312* (472)

WOODS, Sam (1846–1915) – angol bányász, 1889–1909 a bányászszakszervezet alelnöke, 1894–1904 a trade-unionok kongresszusa parlamenti bizottságának titkára; 1892–1895, 1897–1900 a parlament tagja. – *457*

»*Worker's Cry*« (A Munkás Kiáltása), London. – *114* (216)

»*The Workman's Times*« (Munkás-„Times"), Huddersfield–London–Manchester. – *105 113 242 250 275 323 402 416 432 453 456 466 469 470 471 481 487 505 565 566* (198)

WRÓBLEWSKI, Walery (1836–1908) – lengyel forradalmár, az 1863–64-es lengyel felkelés résztvevője, majd Franciaországba menekült; a Párizsi Kommün tábornoka, a Kommün leverése után Londonba emigrált; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja és Lengyelország ügyeivel megbízott titkára, küldött az 1872-es hágai kongresszuson; Marx és Engels híve. – *65 78 261* (133)

Z

»*Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*« (Társadalom- és gazdaságtörténeti folyóirat), Lipcse–Freiburg–Weimar. – *533* (699)

Zentralblatt *lásd* Sozialpolitisches Zentralblatt

ZETKIN, Clara (1857–1933) – tanár, írónő, a német és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő résztvevője; 1878-tól a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, a „Sozialdemokrat" munkatársa, 1891–1917 a „Gleichheit" szerkesztője, részt vett a II. Internacionálé valamennyi kongresszusán, küzdött a revizionizmus ellen; a Spartakus Szövetség egyik alapítója, 1921-től a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottságának és elnökségének tagja; 1920–33 Reichstag-képviselő, 1932-től korelnök. – *110 247* (235 396)

ZOLA, Émile (1840–1902) – francia író. – *84* (163)

»*Züricher Post*« (Zürichi Posta). – *36* (85)

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktyonovics (1822–1907) – orosz polgári vulgáris közgazdász és publicista, az állami bank vezetője; támadta a marxizmust. – *300*

Tartalom

Előszó a harmincnyolcadik kötethez V

Engels levelei

1891 január–1892 december

1891

1. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 3. 3
2. Engels Karl Kautskyhoz. Január 7. 5
3. Engels Pasquale Martignettihez. Január 9. 6
4. Engels Stanisław Mendelsonhoz. Január 13. 8
5. Engels Karl Kautskyhoz. Január 15. 9
6. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 17. 11
7. Engels Stanisław Mendelsonhoz. Január 18. 12
8. Engels Karl Schorlemmerhez. Január 27. 13
9. Engels Heinrich Scheuhoz. Január 27. 14
10. Engels Hermann Schlüterhez. Január 29. 15
11. Engels Paul Lafargue-hoz. Január 31. 17
12. Engels Karl Kautskyhoz. Február 3. 20
13. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 5. 22
14. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 6. 23
15. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 10. 25
16. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 11. 28
17. Engels Karl Kautskyhoz. Február 11. 31
18. Engels Karl Kautskyhoz. Február 21. 34

19. Engels Karl Kautskyhoz. Február 23. 35
20. Engels Karl Kautskyhoz. Február 23. 36
21. Engels Antonio Labriolához. Február 27. 41
22. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 4. 42
23. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 6. 45
24. Engels Henri Ravéhoz. Március 6. 47
25. Engels Pasquale Martignettihez. Március 6. 48
26. Engels Filippo Turatihoz. Március 7. 49
27. Engels Henri Ravéhoz. Március közepe 51
28. Engels Karl Kautskyhoz. Március 17. 52
29. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 21. 55
30. Engels Hermann Schlüterhez. Március 21. 57
31. Engels Max Oppenheimhoz. Március 24. 59
32. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 30. 62
33. Engels Stanisław Mendelsonhoz. Március 31. 65
34. Engels August Bebelhez. Április eleje 66
35. Engels Karl Kautskyhoz. Április 2. 67
36. Engels Pasquale Martignettihez. Április 2. 68
37. Engels Romualdo Fantuzzihoz. Április 2. 69
38. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 3. 70
39. Engels Karl Kautskyhoz. Április 7. 73
40. Engels Henri Ravéhoz. Április 7. 74
41. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 8. 75
42. Engels Walery Wróblewskihoz. Április 9. 78
43. Engels Heinrich Scheuhoz. Április 10. 79
44. Engels Frankel Leóhoz. Április 24. 80
45. Engels Karl Kautskyhoz. Április 30. 82
46. Engels August Bebelhez. Május 1–2. 85
47. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 4. 94

48. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 19. 100
49. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 29. 103
50. Engels Franz Mehringhez. Június 5. 106
51. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 10. 107
52. Engels Karl Kautskyhoz. Június 13. 109
53. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 13. 112
54. Engels Karl Kautskyhoz. Június 16. 115
55. Engels Pasquale Martignettihez. Június 19. 116
56. Engels Viktor Adlerhoz. Június 26. 117
57. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 28. 118
58. Engels Karl Kautskyhoz. Június 29. 121
59. Engels Konrad Schmidthez. Július 1. 124
60. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 7. 126
61. Engels Johann Gustav Vogthoz. Július 8. 128
62. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 12. 130
63. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 20. 133
64. Engels Viktor Adlerhoz. Július 22. 135
65. Engels Emma Adlerhoz. Július 22. 136
66. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 9–11. 137
67. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 17. 140
68. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Szeptember 2. ... 143
69. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 2. 144
70. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 2. 146
71. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 14. 149
72. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 28. 151
73. Engels August Bebelhez. Szeptember 29–október 1. 154
74. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 30. 161
75. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 2. 163
76. Engels August Bebelhez. Október 6. 165

77. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 13. 167
78. Engels August Bebelhez. Október 13. 169
79. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 13. 172
80. Engels Karl Kautskyhoz. Október 14. 174
81. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 22. 176
82. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 24. 177
83. Engels August Bebelhez. Október 24. 180
84. Engels Karl Kautskyhoz. Október 25. 185
85. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 27. 187
86. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 29. 189
87. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Október 29–31. .. 190
88. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 31. 193
89. Engels Konrad Schmidthez. November 1. 198
90. Engels Laura Lafargue-hoz. November 9. 201
91. Engels August Bebelhez. November 9–10. 204
92. Engels Oscar Heidfeldhez. November 12. 209
93. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 14. 210
94. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 21. 212
95. Engels August Bebelhez. November 25. 214
96. Engels Laura Lafargue-hoz. November 27. 217
97. Engels August Bebelhez. December 1. 220
98. Engels Laura Lafargue-hoz. December 1. 224
99. Engels Natalie Liebknechthez. December 2. 226
100. Engels Karl Kautskyhoz. December 3. 228
101. Engels Paul Lafargue-hoz. December 3. 231
102. Engels Laura Lafargue-hoz. December 19–20. 233
103. Engels Eduard Bernsteinhez. December 23. 235
104. Engels Karl Kautskyhoz. December 27. 236

1892

105. Engels a Liebknecht családhoz. Január 1. 239
106. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 6. 240
107. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 6. 243
108. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 20. 246
109. Engels Karl Kautskyhoz. Január 26. 249
110. Engels Karl Kautskyhoz. Január 28. 251
111. Engels Hermann Engelshez. Január 28. 252
112. Engels Hermann Engelshez. Január 29. 254
113. Engels Karl Kautskyhoz. Február 1. 255
114. Engels August Bebelhez. Február 2. 257
115. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 3. 261
116. Engels Konrad Schmidthez. Február 4. 263
117. Engels Hermann Engelshez. Február 4. 266
118. Engels Filippo Turatihoz. Február 6. 268
119. Engels Stanisław Mendelsonhoz. Február 11. 269
120. Engels Filippo Turatihoz. Február 2. 270
121. Engels Edward Avelinghez. Február első fele 271
122. Engels Hermann Engelshez. Február 17. 273
123. Engels Viktor Adlerhoz. Február 19. 274
124. Engels August Bebelhez. Február 19. 277
125. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 5. 281
126. Engels Karl Kautskyhoz. Március 5. 283
127. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 5. 285
128. Engels August Bebelhez. Március 8. 288
129. Engels Julie Bebelhez. Március 8. 293
130. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 14. 295
131. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Március 15. ... 299
132. Engels August Bebelhez. Március 16. 303

133. Engels Filippo Turatihoz. Március 18. 306
134. Engels Karl Kautskyhoz. Március 30. 307
135. Engels Pasquale Martignettihez. Március 30. 309
136. Engels Hermann Schlüterhez. Március 30. 310
137. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 4. 313
138. Engels Henri Brissachoz. Április 7. után 315
139. Engels August Bebelhez. Április 16. 316
140. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 19. 318
141. Engels Karl Kautskyhoz. Április 20. 322
142. Engels Pasquale Martignettihez. Április 21. 324
143. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Április 23. 325
144. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Április 23. 326
145. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Április 27. 327
146. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 3. 328
147. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Május 5. 330
148. Engels August Bebelhez. Május 7. 331
149. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Május 12. 335
150. Engels Stanisław Mendelsonhoz. Május 14. 336
151. Engels Karl Kautskyhoz. Május 17. 337
152. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Május 17. 339
153. Engels Viktor Adlerhoz. Május 19. 341
154. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 19. 343
155. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Május 19. 346
156. Engels Paul és Laura Lafargue-hoz. Május 27. 347
157. Engels August Siegelhez. Május 28. 349
158. Engels Henry Enfield Roscoe-hoz. Május 28. 351
159. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Május 28. 352
160. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Június 5. 354
161. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 9. 356

162. Engels Karl Kautskyhoz. Június 11. 358
163. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Június 16. 360
164. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Június 18. 361
165. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 18. 366
166. Engels August Bebelhez. Június 20. 369
167. Engels Karl Kautskyhoz. Június 25. 372
168. Engels Karl Kautskyhoz. Június 27. 375
169. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Június 30. 376
170. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Július 1. 378
171. Engels Stanisław Mendelsonhoz. Július 4. 380
172. Engels August Bebelhez. Július 5. 381
173. Engels Karl Kautskyhoz. Július 5. 383
174. Engels August Bebelhez. Július 6. 386
175. Engels August Bebelhez. Július 7. 389
176. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 7. 392
177. Engels Panagiotisz Argyriadeshez. Július eleje 395
178. Engels Hermann Engelshez. Július 12. 396
179. Engels Eduard Bernsteinhez. Július 14. 397
180. Engels Paul Lafargue-hoz. Július 22. 400
181. Engels August Bebelhez. Július 23. 402
182. Engels Regina Bernsteinhez. Július 25. 404
183. Engels Pasquale Martignettihez. Július 25. 406
184. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Július 25. 407
185. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 26. 409
186. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Július 28. 410
187. Engels Hermann Engelshez. Július 28. 411
188. Engels August Bebelhez. Augusztus 8. 412
189. Engels Hermann Engelshez. Augusztus 8. 414
190. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 12. 415

191. Engels August Bebelhez. Augusztus 14. 418
192. Engels Regina Bernsteinhez. Augusztus 15. 421
193. Engels Viktor Adlerhoz. Augusztus 19. 423
194. Engels August Bebelhez. Augusztus 20. 425
195. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 22. 428
196. Engels Pasquale Martignettihez. Augusztus 22. 430
197. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 23. 431
198. Engels August Bebelhez. Augusztus 25. 434
199. Engels Viktor Adlerhoz. Augusztus 30. 436
200. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 4. 438
201. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 5. 441
202. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Szeptember 5. 442
203. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 11. 443
204. Engels August Bebelhez. Szeptember 11. 446
205. Engels Konrad Schmidthez. Szeptember 12. 449
206. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 16. 452
207. Engels Regina és Eduard Bernsteinhez. Szeptember 17. 454
208. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 17. 457
209. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Szeptember 22. ... 459
210. Engels Viktor Adlerhoz. Szeptember 25. 463
211. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 26. 466
212. Engels August Bebelhez. Szeptember 26. 467
213. Engels Viktor Adlerhoz. Szeptember 27. 472
214. Engels Franz Mehringhez. Szeptember 28. 473
215. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 29. 476
216. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Október 4. 478
217. Engels Hugo Lindemannhoz és Karl Stegmannhoz. Október 6. 479
218. Engels August Bebelhez. Október 7. 480

219. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Október 10. 484
220. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 14. 485
221. Engels Pasquale Martignettihez. Október 18. 488
222. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Október 18. 489
223. Engels Charles Bonnier-hoz. Október közepe 491
224. Engels Viktor Adlerhoz. Október 23. 494
225. Engels Charles Bonnier-hoz. Október 24. 496
226. Engels Paul Lafargue-hoz. November 3. 498
227. Engels Laura Lafargue-hoz. November 4. 500
228. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 5. 501
229. Engels Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij (Sztyepnyak)-hoz. November 5. 502
230. Engels August Bebelhez. November 6. 503
231. Engels Paul Lafargue-hoz. November 12. 507
232. Engels August Bebelhez. November 15. 509
233. Engels Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij (Sztyepnyak)-hoz. November 15. 510
234. Engels August Bebelhez. November 19. 511
235. Engels Paul Lafargue-hoz. November 22. 514
236. Engels Julie Bebelhez. November 29. 516
237. Engels August Bebelhez. November 29. 518
238. Engels egy ismeretlenhez. November 29. 519
239. Engels a szociáldemokrata Párttitkársághoz. November 29. 520
240. Engels Paul Stumpfhoz. November 30. 521
241. Engels Natalie és Wilhelm Liebknechthez. December 1. 522
242. Engels Ludwig Schorlemmerhez. December 1. 524
243. Engels Charles Bonnier-hoz. December 3. 526
244. Engels August Bebelhez. December 3. 528
245. Engels Karl Kautskyhoz. December 4. 533
246. Engels Paul Lafargue-hoz. December 5. 535

247. Engels Laura Lafargue-hoz. December 5. 538
248. Engels Fanny Markovna Kravcsinszkaja (Sztyepnyak)-hoz. December 6. 541
249. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. December 14. 542
250. Engels Laura Lafargue-hoz. December 20. 544
251. Engels August Bebelhez. December 22. 546
252. Engels Karl Kautskyhoz. December 24. 551
253. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 28. 552
254. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 31. 554
255. Engels Karl Henckellhez. 1892 vége 559

Mellékletek

1. William Thorne és Eleanor Marx-Aveling Samuel Gompershoz. 1891. január 25. 563
2. Eleanor Marx-Aveling Paul Lafargue-hoz. 1892. április 15. 565
3. Eleanor Marx-Aveling Laura Lafargue-hoz. 1892. április 22. 567
4. Engels egy ismeretlenhez. 1892 december vége 568

Függelék

Jegyzetek 571
Mutató 648

Képmellékletek

Friedrich Engels (1891) Heinrich Scheu metszete 16/17
Friedrich Engels (1891) 34/35
Max Stirner. Emlékezetből rajzolta Friedrich Engels. London 1892. 39
Engels August Bebelhez írt 1891 május 1–2-i levelének első oldala 87
Engels sajtóigazolványa az 1891 május 3-i Hyde Park-i májusi demonstrációra 95
Engels Paul Lafargue-hoz írt 1891 október 31-i levelének első oldala 195
Az 1892-es májusi tüntetés a londoni Hyde Parkban. A 14. számú emelvényen foglalt helyet Engels (a „Daily Graphic"-ben megjelent rajz után) 334
Engels meghívója az osztrák szociáldemokraták 1892-es pártkongresszusára 346/347
„A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" 1892-es angol kiadásának szennycímlapja Sorgénak szóló ajánlással 555

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

77/4738. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató